

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

16. sējums

**OKUPĒTĀ LATVIJA
20. GADSIMTA 40. GADOS**

LVI

The image shows the Roman numeral 'LVI' centered at the top of the page. The numeral is rendered in a classic, black-outlined serif font. It is positioned above a decorative ribbon that flows horizontally across the page, with the numeral appearing to be printed on or attached to the ribbon. The ribbon has a slight curve and folds at its ends, giving it a three-dimensional appearance. The rest of the page is blank white space.



Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

16. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 16



Latvijas Vēsturnieku komisija

OKUPĒTĀ LATVIJA 20. GADSIMTA 40. GADOS

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi

OCCUPIED LATVIA IN 20th CENTURY (1940-s)

Research of the Commission
of the Historians of Latvia
2004

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2005

UDK 94(474.3)(082)
Ok 830

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. habil. hist. prof. emeritus HEINRIHS STRODS

Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītājs

Dr. hist. DZINTARS ĒRGLIS

Literārās redaktore
MARGITA GŪTMANE
RITA KĻAVIŅA
VIJA STABULNIECE

Korektore
BRIGITA VĀRPA

Māksliniece
INĀRA JĒGERE

Maketētāja
MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	7
-----------------------	---

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1940–1941)

Aleksandrs Ivanovs

Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā	11
---	----

Antonijs Zunda

Baltijas valstis un Apvienotā Karaliste Otrā pasaules kara sākumā (1939–1941)	73
--	----

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1941–1945)

Inesis Feldmanis

Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (1941–1945): salīdzinošs raksturojums	93
---	----

Heinrihs Strods

Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs – 1945. gads)	106
--	-----

Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā	205
--	-----

Kaspars Zellis

Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris)	235
--	-----

Kārlis Kangeris

Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945)	278
---	-----

Inese Dreimane

Sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām struktūrām Latvijā 1941.–1944. gadā	319
---	-----

Uldis Neiburgs

Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi	369
---	-----

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1944–1945)

Ritvars Jansons

Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta darbību (1944–1945)	395
---	-----

Jānis Riekstiņš

Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945)	415
--	-----

Krājumā ievietoto rakstu autori	450
---	-----

CONTENTS

Preface	7
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1940–1941)	
<i>Aleksandrs Ivanovs</i> Historiography of the History of Latvia on the Change of Occupation Powers in Latvia, 1940–1944/45	11
<i>Antonijs Zunda</i> The Baltic States and Great Britain at the Beginning of World War II (1939–1941)	73
NAZI GERMANY OCCUPATION IN LATVIA (1941–1945)	
<i>Inesis Feldmanis</i> Nazi Occupation Policy in Latvia, Lithuania and Estonia (1941–1945): A Comparative Description	93
<i>Heinrihs Strods</i> Persecutions of Soviet Activists in Latvia during the Years of Nazi Occupation (23 June 1941–1945)	106
<i>Juris Pavlovičs</i> Change of Occupying Powers in Rīga in Summer 1941	205
<i>Kaspars Zellis</i> The Propaganda of Nazi Germany in the Occupied Latvia (June–December 1941)	235
<i>Kārlis Kangeris</i> Der Aufbau der Polizei in Lettland während der deutschen Okkupation (1941–1945)	278
<i>Inese Dreimane</i> Women's Collaboration with Nazi Repressive Structures in Latvia from 1941 to 1944	319
<i>Uldis Neiburgs</i> Diplomats of the Republic of Latvia in the West and the Central Council of Latvia during 1943–1944: Political Stance, Contradictions and Solutions	369
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1944–1945)	
<i>Ritvars Jansons</i> The Influence of the Communist Party on the People's Commissariat of the Interior of the Latvian SSR (1944–1945)	395
<i>Jānis Riekstiņš</i> Mobilisierung der Einwohner Lettlands in die Rote Armee (1944–1945)	415
The Authors of the Articles Published in this Symposium	450

PRIEKŠVārds

Klajā nāk jau 16. Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu sējums "Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados", kurā publicēti 11 autoru 2004. gadā veiktie pētījumi par padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas režīmu Latvijā.

Raksti hronoloģiski sadalīti trīs nodaļās atbilstoši Latvijas Vēsturnieku komisijas apakšnodaļu pētāmajām tēmām: "Padomju okupācija 1940.–1941. gadā"; "Nacistiskās Vācijas okupācija 1941.–1945. gadā"; "Padomju režīms pēc Otrā pasaules kara". Savukārt 2004. gadā tapušie pētījumi par holokaustu tradicionāli tiks publicēti kādā nākamajā Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu sējumā, veltītā tikai ebreju traģēdijai Latvijā Otrā pasaules kara laikā.

Pirmajā nodaļā "Padomju okupācija Latvijā (1940–1941)" publicēti divi pētījumi.

Dr. hist. Aleksandrs Ivanovs aplūko, kā Latvijas historiogrāfijā analizēta okupācijas varu maiņu laikposmā no 1940. gada līdz 1945. gadam. Autors jau iepriekš veicis analītiskus pētījumus par nostādņēm vēstures literatūrā (sk. Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 9., 13. un 14. sējumu).

Dr. habil. hist. Antonijs Zunda izvērtē Baltijas valstu un Lielbritānijas attiecības Otrā pasaules kara sākumā, uzsverot, ka britu diplomāti tolaik PSRS prasībām piekāpās vairāk nekā Amerikas Savienotās Valstis.

Krājuma otrajā nodaļā "Nacistiskās Vācijas okupācija Latvijā (1941–1945)" ievietoti septiņi raksti.

Dr. habil. hist. Inesis Feldmanis salīdzina nacistu okupācijas politiku visās Baltijas valstīs – Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

Dr. habil. hist. Heinrihs Strods apjomīgā pētījumā atgādina 1940.–1941. gada padomju aktīvistu vajāšanas nacistu okupācijas laikā, kā arī to, ka šajā noziegumā bija iesaistīti vietējie kolaboracionisti.

Juris Pavlovičs, turpinot rakstu sēriju par padomju režīma nomaiņu pret nacistisko okupācijas varu un bezvaras stāvokli Latvijā 1941. gada vasarā, šoreiz pievērsies Rīgai. J. Pavloviča iepriekšējie pētījumi lasāmi Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 8., 10., 11., 13., 14. un 15. sējumā.

Kaspars Zellis analizē nacionālsociālistiskās Vācijas propagandu okupētajā Latvijā 1941. gadā. Autors norāda, ka tās galvenais mērķis ir bijis panākt sabiedrības

bezierunu pakļaušanos nacistiskā okupācijas režīma īstenotai politikai un nepieļaut nekādu pretdarbību tai.

Dr. hist. Kārlis Kangeris, turpinot rakstu sēriju par latviešu policiju nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (sk. Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 2., 10., 13. un 14. sējumu), iztirzā policijas struktūras Latvijā no 1941. gada līdz 1945. gadam.

Inese Dreimane apskata interesantu un līdz šim nepētītu tālaika dzīves parādību – kādu iemeslu dēļ sievietes Latvijā sadarbojās ar nacistu represīvajām struktūrām.

Uldis Neiburgs dod ieskatu Latvijas Republikas diplomātu Rietumos un nacionālās pretošanās kustības organizācijas “Latvijas Centrālā padome” attiecībās 1943. un 1944. gadā. U. Neiburga iepriekšējie darbi par nacistu okupēto Latviju un Rietumiem Otrā pasaules kara laikā publicēti Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 10., 11., 13., 14. un 15. sējumā.

Grāmatas pēdējā nodaļā “Padomju okupācija Latvijā (1944–1945)” publicēti divi darbi.

Ritvars Jansons, papildinot Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 13. sējumā publicēto pētījumu “Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959)”, akcentē Latvijas Komunistiskās partijas ietekmi uz Latvijas PSR leikšlietu tautas komisariāta darbību 1944. un 1945. gadā.

Jānis Riekstiņš pētījis, kā notikusi Latvijas iedzīvotāju mobilizācija dažādās Sarkanās armijas daļās 1944. un 1945. gadā, kas līdz šim ir daudz mazāk izziņāta tēma nekā iesaukšana Otrā pasaules kara beigās vācu armijā.

Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 16. sējumā ievietotie zinātniskie raksti turpina iepriekšējos sējumos uzsāktu padomju un nacistiskā okupācijas režīma politisko jautājumu mazāk zināmo aspektu izpēti. Ikvienai vēstures problēmas izpētei attīstoties, jau noietie posmi izraisa arvien jaunus jautājumus, kuru risināšanai pašreizējā situācijā būs vajadzīgi vēl daudzi gadi. Latvijas Vēsturnieku komisija, pateicoties Valsts prezidentes un Latvijas ievērojamāko vēsturnieku gādībai, darbosies arī turpmāk, speciālisti neapstāsies pie sasniegtā, un izpētes darbam ir gaidāms turpinājums.



**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1940–1941)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1940–1941)**





Aleksandrs Ivanovs

Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā

Ievads

Pirmā padomju okupācija 1940. gadā, vācu okupācija 1941.–1945. gadā un atkārtotā (otrā) padomju okupācija 1945. gadā kopumā Latvijas vēsturē veido vienu no svarīgākajiem un dramatiskākajiem posmiem, kas kopš 20. gadsimta 40. gadiem nezaudē savu sabiedriski politisko un zinātnisko aktualitāti, saista gan politiķu, gan visas Latvijas sabiedrības, gan arī zinātnieku uzmanību. Padomju un vācu okupācija, padomju un vācu institūciju īstenotā politika, tās sekas un rezonanse Latvijas sabiedrībā, Latvijas Republikas iekšpolitikā un starptautiskajās attiecībās prasa šī vēstures posma intensīvu un vispusīgu izpēti, jo vēstures zinātnes aicinājums ir dot atbildes uz sāpīgākajiem jautājumiem, kas atrodas sabiedrības uzmanības centrā.¹

Okupācijas varu maiņas vēstures apzināšana un šo varu īstenotās politikas izpēte sākusies jau 20. gadsimta 40. gados un intensīvi turpinās līdz mūsdienām. Šo vēstures jautājumu pētīšanas gaitā ir uzkrāts plašs historiogrāfisks materiāls: disertācijas un promocijas darbi, monogrāfijas, apceres, zinātniski un populārzinātniski raksti, konferenču un semināru materiāli un tēzes, vēstures avotu publikācijas u.c., kas reprezentē dažādas historiogrāfiskās tradīcijas (virzienus) Latvijas 20. gadsimta 40. gadu vēstures apzināšanā un izpētē. Starp nozīmīgākajiem virzieniem, kuriem ir nopietns devums 1940.–1945. gada vēstures izpētē, ir jāmin: trimdas latviešu historiogrāfija un Rietumeiropas un ASV sovetoloģija (20. gadsimta 40.–80. gados šīs divas historiogrāfiskās tradīcijas likušas pamatus minētās problēmas zinātniskajā izpētē), mūsdienu Rietumeiropas un ASV historiogrāfija, jaunākā Latvijas historiogrāfija, kura pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas, balstoties uz latviešu trimdas historiogrāfijas un sovetoloģijas iestrādēm, idejām un atziņām, turpina okupācijas problēmu izpēti, būtiski paplašina pētījumu avotu bāzi, faktu klāstu un problēmu loku, kā arī piedāvā konsekvētu, modernu konceptuālo ieskatu pētāmajās problēmās. Līdz ar drošām atziņām, vispusīgi pamatotām konceptuālajām pieejām uzkrāts arī plašs falsifikāciju klāsts. Jāatzīmē, ka padomju un vācu okupācijas vēstures viltošana bija

nenovēršama un likumsakarīga parādība Latvijas padomju historiogrāfijā, kad padomju vara vēstures zinātņi uzskatīja par efektīvu instrumentu padomju politikas īstenošanā un Latvijas iedzīvotāju indoktrinizēšanā, jo vēstures zinātne palīdzēja radīt režīmam izdevīgus vēsturiskus mītus un deformēt nacionālo pašapziņu.² Tādējādi Latvijas vēstures zinātne bija pakļauta politikas pilnīgai kontrolei un ideoloģijas spaidiem un galu galā pati kļuva par vienu no padomju politikas faktoriem.³ Pēc dažu pētnieku domām, Latvijas vēstures viltošanas “tradīciju” zināmā mērā saglabā un turpina arī mūsdienu vēstures zinātne Krievijā,⁴ bet citas pieejas 1940.–1945. gada vēstures problēmu izpētē mūsdienu Krievijas historiogrāfijā parādās retos gadījumos.⁵

Ievērojot uzkrātās faktoloģijas lielo apjomu, vēsturnieku atziņu un pieejas daudzveidību, diezgan lielu falsifikāciju un apšaubāmu tēžu īpatsvaru, kā arī dažādu historiogrāfisko virzienu mijiedarbību Latvijas 1940.–1945. gada vēstures pētīšanā, ir nobriedusi nepieciešamība apkopot šo plašo historiogrāfisko materiālu, lai noteiktu un izvērtētu Latvijas 1940.–1945. gada vēstures izpētes līmeni, atklātu tās turpmākās perspektīvas un vienlaikus konstatētu tukšumus un nepilnības historiogrāfijā. Taču raksta ierobežotā apjoma dēļ tas ir iespējams tikai daļēji. Pētījuma centrā ir jaunākā Latvijas historiogrāfija – Latvijas vēsturnieku nozīmīgākās publikācijas (monogrāfijas, raksti, apceres, konferenču materiāli un tēzes, vēstures avotu krājumi), kas sagatavotas un nāca klajā pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas. Tā nav nejaušība, jo, no vienas puses, šie darbi reprezentē un uzskatāmi parāda pašu augstāko līmeni, kāds sasniegts Latvijas 1940.–1945. gada vēstures jautājumu izpētē; no otras puses, šajos darbos koncentrēti atspoguļojas gan trimdas latviešu vēsturnieku, gan arī sovetologu un mūsdienu Rietumeiropas un ASV vēsturnieku pozitīvais devums Latvijas okupācijas vēstures pētīšanā kopš 20. gadsimta 40. gadiem. Trimdas latviešu vēsturnieku, sovetologu un mūsdienu Rietumeiropas un ASV vēsturnieku pētījumi tiks minēti un atsevišķos gadījumos arī raksturoti, lai spilgtāk parādītu mūsdienu Latvijas historiogrāfijas tēžu un pieeju novitāti, kā arī Latvijas jaunākās historiogrāfijas saikni ar šīm historiogrāfiskajām tradīcijām, tādējādi akcentējot demokrātiskā virziena kontinuitāti okupācijas varu maiņas problēmas pētīšanā. Šajā rakstā tiks arī minēti un raksturoti atsevišķi Latvijas vēsturnieku darbi, kas nāca klajā Latvijā 20. gadsimta 50.–80. gados. Lai gan Latvijas padomju historiogrāfijas atziņas ir jau lielākoties zaudējušas savu zinātnisko nozīmīgumu, tomēr šī historiogrāfiskā virziena izpēte būtu lietderīga; tā atklāj dažas svarīgas tendences un likumsakarības Latvijas vēstures zinātnes attīstībā 20. gadsimta 90. gados – 21. gadsimta sākumā, jo mūsdienu Latvijas historiogrāfijas tapšana bija saistīta ar atbrīvošanos no padomju vēstures metodoloģijas un interpretācijām; Latvijas jaunākā historiogrāfija izveidojās polemikā un cīņā pret līdzšinējo historiogrāfisko tradīciju.⁶ No citas puses, padomju historiogrāfijas atziņas (un viltojumi) ietekmēja latviešu vēsturniekus trimdā, kā arī sove-

tologus, sekmēja viņu radošo darbību, jaunu argumentu meklēšanu, kas atspēkotu padomju vēsturnieku tēzes.

Pētījuma hronoloģiskās (tādējādi – arī tematiskās) robežas ir plašākas par pirmās un otrās padomju okupācijas (1940. gads un 1945. gads) robežām. Pētot Latvijas okupācijas vēstures historiogrāfiju, nevar ignorēt pētījumus, kuros aplūkota padomju varas dibināšanas priekšvēsture, sākot ar Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanu 1939. gadā.⁷ Arī otrās padomju okupācijas fakts neaprobežojas ar padomju karaspēka ienākšanu un jaunu varas institūciju dibināšanu; šeit dabiski iekļaujas arī padomju varas pirmie pasākumi, kuru īstenošana prasīja zināmu laiku.

Okupācijas varu maiņas historiogrāfijas pilnvērtīgai izpētei jārisina vairāki uzdevumi: a) jāraksturo historiogrāfiskie pētījumi, kuros aplūkota Latvijas 1940.–1945. gada vēstures historiogrāfija, lai šo historiogrāfisko apskatu iekļautu jau esošo historiogrāfisko pētījumu sistēmā un neatkārtotu citu historiogrāfu atziņas; b) jāatklāj vispārīgas konceptuālās pieejas 1940., 1941. un 1945. gada varas maiņas problēmas izpētē, kas pamatotas dažādās historiogrāfiskajās tradīcijās, lai objektīvāk un vispusīgāk novērtētu šo historiogrāfisko virzienu atziņas; c) vispārīgos vilcienos jāparāda okupācijas jautājumu izpētes gaita un intensitāte (publikāciju skaits un tematika) dažādos laikposmos, lai spilgtāk atveidotu historiogrāfijas attīstības dinamiku un vispusīgāk raksturotu historiogrāfisko materiālu; d) jāparāda atsevišķu tēmu un konkrētu vēstures jautājumu pētīšanas specifika, atsevišķu interpretāciju saturs, lai historiogrāfiskajā materiālā konstatētu intensīvi un vispusīgi pētītas jomas, no vienas puses, kā arī tukšumus un nepilnības, no otras puses.

Tādas plašas programmas realizācija vienā rakstā iespējama, vai nu balstoties uz ilustratīvo pieeju – dziļi un vispusīgi analizēt atsevišķus, nedaudzus pētījumus –, vai arī realizējot eiristisko pieeju, kura prasa maksimāli plaša historiogrāfiskā materiāla reprezentāciju, diemžēl uz konkrētu pētījumu dziļākas analīzes rēķina. Ievērojot to, ka tas ir autora pirmais pētījums par šo plašo tēmu, tajā tiks izmēģināta otrā – eiristiskā pieeja. Taču atsevišķi nozīmīgākie pētījumi tiks raksturoti sīkāk.

Okupācijas varu maiņas historiogrāfijas izpētes gaita (historiogrāfijas historiogrāfija)

Lai gan okupācijas varu maiņas historiogrāfija raksturota daudzos pētījumos, tomēr līdz šim tā nav kļuvusi par patstāvīgu un kompleksu historiogrāfiskās izpētes objektu. Parasti historiogrāfijas pētnieku uzmanības centrā ir vai nu atsevišķu jautājumu izpētes gaita un rezultāti, vai arī atsevišķu historiogrāfisko tradīciju devums problēmas izziņāšanā, vai atsevišķi pētījumi.⁸ Kopumā historiogrāfiskie pētījumi rada diezgan vispusīgu priekšstatu par Latvijas okupācijas problēmas izpēti dažādās historiogrāfijas skolās.

Tai pašā laikā historiogrāfisko pētījumu ievirzi, tajos analizēto publikāciju atlasī un vēstures atziņu vērtēšanas specifiku nosaka katras historiogrāfiskās tradīcijas, kuras kontekstā tapuši šie pētījumi, prioritātes.

Iespaidīgs historiogrāfisko pētījumu klāsts tika uzkrāts Latvijas padomju vēstures zinātnē. Tā nav nejaušība: padomju vēstures zinātnē svarīga loma bija historiogrāfiskajiem pētījumiem, kuros tika atspoguļota režīma oficiālā nostāja dažādu vēstures jautājumu izpētē, izvirzīti mērķi un pamatoti uzdevumi, piedāvāta lūzuma brīžu interpretācija Latvijas vēsturē, atzīmēti “trūkumi un nepilnības” (tiem lielākoties bija ideoloģisks raksturs) vēstures izpētē, bet īpaši uzmācīgi un neatlaidīgi tika uzspiesta naidīga, nicinoša attieksme pret latviešu “buržuāzisko” historiogrāfiju.⁹ Lai gan padomju laikā tapušie historiogrāfiskie pētījumi ir ārkārtīgi ideoloģizēti un politizēti, tomēr tie joprojām daļēji saglabā savu nozīmīgumu, jo tajos sniegta izsmeļoša informācija par padomju vēsturnieku publikācijām. Tādējādi mūsdienu Latvijas historiogrāfijā šie pētījumi izmantojami pirmām kārtām uzziņas nolūkā kā bibliogrāfisks līdzeklis.¹⁰

Starp padomju varas laikā publicētajiem historiogrāfiskajiem pētījumiem var minēt gan konceptuālas apceres¹¹ un apkopojošas monogrāfijas,¹² gan rakstus par atsevišķu vēstures jautājumu historiogrāfiju,¹³ gan arī apskatus monogrāfiju ievados.¹⁴ Šajos pētījumos un apskatos tika stipri vien pārspīlēti padomju (marksistiskās) vēstures zinātnes panākumi divu padomju okupāciju (padomju historiogrāfijā – “sociālistiskā revolūcija”, “padomju varas atjaunošana”, “Padomju Latvijas atbrīvošana no vācu fašistisko okupantu jūga”), Latvijas sovetizācijas (padomju historiogrāfijā – “sociālistiskie pārveidojumi”, “sociālistiskā celtniecība”), nacistiskās Vācijas okupācijas (padomju historiogrāfijā – “Lielais Tēvijas karš pret vācu fašistiskajiem iebrocējiem”) vēstures jautājumu izpētē, jo vēstures zinātnes sasniegumus identificēja vispirms ar pētījumu skaita pieaugumu. Turpretim trimdas latviešu vēsturnieku sacerējumus vērtēja tikai negatīvi.¹⁵ Šai negatīvajai, pat naidīgajai attieksmei bija ideoloģiski iemesli.¹⁶ Līdzīgi tika vērtēti arī Rietumeiropas un ASV sovetoļu un vēsturnieku devums okupācijas problēmu pētīšanā.¹⁷

20. gadsimta 40.–80. gados Rietumeiropas un ASV sovetoļu un vēsturnieku, kā arī latviešu trimdas vēsturnieku ieguldījuma Latvijas okupācijas izpētē objektīvāks vērtējums un sabalansēta analīze atrodama darbos, kas nāca klajā aiz PSRS robežām – Eiropā un Amerikā. Starp publikācijām ir galvenokārt recenzijas un atsauksmes par nozīmīgākajām monogrāfijām, kuru autori ir pazīstami Baltijas vēsturnieki, viņu vidū okupācijas problēmu pētnieki E. Andersons,¹⁸ J. Labsvīrs,¹⁹ V. Mangulis,²⁰ A. Balodis,²¹ R. J. Misjūns un R. Tāgepers,²² V. S. Vardis,²³ B. J. Kaslas²⁴ un citi.²⁵ Turpretim konceptuāli historiogrāfiskie pētījumi parādījās retos gadījumos,²⁶ acīmredzot tāpēc, ka brīvajā, demokrātiskajā pasaulē historiogrāfiskiem apskatiem bija vispirms informatīva (nevis ideoloģiskā uzrauga, kā Padomju Savienībā) nozīme, bet

vēsturnieku pētījumu vērtēšana bija uzticēta pašiem lasītājiem. Vērtību ir pelnījuši arī atsevišķi analītiski historiogrāfiskie apskati, kuros tika raksturota situācija vēstures pētniecībā trimdā²⁷ un Latvijā;²⁸ šīs situācijas vērtēšanas kritērijs bija vēsturnieku attieksme pret pašiem sāpīgākajiem jautājumiem Latvijas (un citās Baltijas valstīs) vēsturē – pret okupāciju un tās sekām.²⁹

Kopš Latvijas valsts neatkarības atgūšanas Latvijas vēsturnieki pievērsis uzmanību Latvijas okupācijas problēmas historiogrāfijai. Lai gan Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir tieši jaunākā Latvijas historiogrāfija, tomēr padomju vēstures zinātnes tēzes, kā arī ārzemju vēsturnieku atziņas³⁰ tiek pētītas diezgan intensīvi.

Latvijas padomju historiogrāfijas pētīšanu sekmēja Latvijas vēsturnieku tieksme atbrīvoties no marksistiskās metodoloģijas vēstures izpētē, nepieciešamība pamatot jaunu pieeju divu – padomju un vācu – okupācijas jautājumu apgaismošanā. Lai risinātu šos uzdevumus un tādējādi sekmētu Latvijas nacionālās vēstures zinātnes tapšanu, bija vispirms jākonstatē “robi” un “baltie plankumi”, kā arī jāatmasko klajas un slēptas falsifikācijas okupācijas problēmas historiogrāfijā, jāparāda Komunistiskās partijas un citu ideoloģiskās uzraudzības institūciju loma vēstures pētniecībā.³¹ Lai gan Latvijas vēstures zinātne relatīvi ātri atbrīvojās no padomju historiogrāfijas mantojuma vēstures pētniecībā, tomēr padomju historiogrāfijas pētīšana joprojām turpinās,³² jo tajā skaidri atklājas padomju režīma politikas prioritātes un ieceres. Turklāt, kā jau atzīmēts, Latvijas padomju historiogrāfija ir Latvijas historiogrāfijas sastāvdaļa; bez tās pētīšanas priekšstats par vēstures zinātnes vēsturi Latvijā būs nepilnīgs un vienpusējs.

No jaunākajiem historiogrāfiskajiem darbiem vērtību ir pelnījuši pētījumi, kas veido kompleksu, vispusīgu priekšstatu par okupācijas jautājumu izpētes rezultātiem, aktuālajām problēmām un perspektīvām.³³ Zināmā mērā šie raksti veic monogrāfisko pētījumu funkciju historiogrāfiskā materiāla apzināšanā un apkopošanā, atklājot gan sasniegumus, gan arī nepilnības un trūkumus Latvijas 1940.–1945. gada vēstures izpētē. Taču koncentrētākā veidā šī posma izpētes līmenis, aktuālie pētniecības virzieni un perspektīvas raksturotas Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojumā “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. līdz 1956. gadam”³⁴, kā arī referātos, kas tika prezentēti 2004. gada 3.–4. jūnijā Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas vēstures institūta un Latvijas Universitātes rīkotajā starptautiskajā konferencē “Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas”. Referātos parādīti pirmās padomju okupācijas,³⁵ holokausta,³⁶ nacistiskās Vācijas okupācijas³⁷ un otrās padomju okupācijas³⁸ izpētes rezultāti, pētniecības problēmas un turpmākie virzieni. Jāatzīmē, ka Latvijas Vēsturnieku komisijas dokumenti, rīkotās konferences un publikācijas liecina ne tikai par komisijas darbību historiogrāfijas apzināšanā un pētīšanā, bet arī par tās lomu

zinātniski pētnieciskā darba koordinācijā. Tāpēc var secināt, ka Latvijas vēstures zinātnē ir jau pilnīgi izveidojusies un nostiprinājusies adekvāta infrastruktūra (vēstures pētniecības organizācija), tādējādi iespējams sasniegt izvirzītos mērķus un okupācijas problēmu pētniecību veikt secīgi un kompleksi.

Padomju un vācu okupācijas atsevišķu jautājumu historiogrāfija aplūkota vairākos pētījumos. Visintensīvāk tiek pētīta holokausta historiogrāfija,³⁹ Latviešu brīvprātīgo leģiona vēstures historiogrāfija,⁴⁰ nacistiskās Vācijas okupācijas vēstures,⁴¹ padomju varas dibināšanas priekšvēstures⁴² un nacionālās pretošanās kustības historiogrāfija.⁴³ Citi padomju un vācu okupācijas izpētes jautājumi historiogrāfijas pētnieku uzmanības centrā nonāk retos gadījumos.⁴⁴

Ielūkojoties okupācijas varu maiņas historiogrāfijas izpētē, var atzīmēt, ka historiogrāfijas pētnieki Latvijā un ārzemēs ir apkopājuši un apzinājuši plašu historiogrāfisko materiālu. Gandrīz visi nozīmīgākie pētījumi par šo problēmu kopumā un tās atsevišķiem aspektiem ir raksturoti (turklāt daži vairākkārt) historiogrāfijas apskatos, apcerēs, pētījumos un analītiskās recenzijās. Daži historiogrāfiski pētījumi pat veido konsekventu un vispusīgu (dinamisku) priekšstatu par problēmas izpētes gaitu, ne tikai konstatē sasniegumus un panākumus, bet arī parāda turpmākā pētniecības darba perspektīvas un vēlamos virzienus, piedāvājot arī pētāmo problēmu risinājumus. Tādējādi historiogrāfijas pētniecība veic savu svarīgo funkciju – koordinē un optimizē vēsturnieku darbību.

Taču, neraugoties uz atzīmētajiem panākumiem, okupācijas varu maiņas historiogrāfijas historiogrāfijā joprojām paliek atsevišķi “robi” – mazpētīti Latvijas 1940.–1945. gada vēstures historiogrāfijas aspekti. Turklāt dažos historiogrāfiskajos apskatos analizējamā literatūra tiek atlasīta visai patvaļīgi. Šai sakarā būtu jāievēro, ka historiogrāfiskā pētījuma kvalitātes būtiskākā pazīme ir augsta reprezentativitātes pakāpe vēstures literatūras atlasē. Kopumā Latvijas okupācijas vēstures historiogrāfijas historiogrāfija atrodas tapšanas procesā – par to liecina apkopojosu (monogrāfisku) historiogrāfisku pētījumu trūkums.

Konceptuālās pieejas padomju un vācu okupācijas izpētē dažādās historiogrāfijas tradīcijās

Jau 20. gadsimta 40. gados radās divas atšķirīgas pieejas okupācijas varu maiņas izpētē: padomju, no vienas puses, un trimdas latviešu un Rietumu zinātnes pieeja, no otras puses. Sākumā abu pieeju pamatošana balstījās lielākoties uz politiskiem apsvērumiem un ideoloģiskiem argumentiem, jo Baltijas jautājums – Baltijas valstu turpmākais liktenis – bija aktuāls, īpaši starptautiskajās attiecībās pēc Otrā pasaules kara. Ar laiku abas pieejas zinātniski noformējās un kļuva par pamatu 1940.–1945. gada

Latvijas vēstures pētīšanā. Taču politikas un ideoloģijas “piemaisījums” šajās pieejās saglabājies līdz pat mūsdienām, jo Latvijas un Baltijas okupācijas jautājums nav zaudējis savu politisko aktualitāti arī pēc Baltijas valstu neatkarības atgūšanas.

No pirmā acu skatiena raugoties, Latvijas padomju historiogrāfijas konceptuālo pieeju pētīšanu nevar uzskatīt par aktuālu uzdevumu, jo mūsdienu Latvijas historiogrāfijā tā pilnīgi noraidīta un nomainīta ar citu pieeju. Taču padomju historiogrāfijas koncepciju, teorētisko un metodoloģisko atziņu, shēmu un šablonu pēdas un atblāzmas vērojamas arī mūsdienās dažās historiogrāfijas tradīcijās un vispirms – mūsdienu Krievijas historiogrāfijā. Turklāt arī jaunākā Latvijas historiogrāfija nav pilnīgi atbrīvojusies no savas pagātnes: tas, ka daudzos pētījumos un vēstures apcerēs vēsturniekiem joprojām ir jāpierāda Latvijas okupācijas fakts, okupācijas postošās sekas utt., liecina par to, ka polemika ar līdzšinējo historiogrāfisko tradīciju turpinās. Var apgalvot, ka padomju koncepcija pilnīgi zaudēs savu aktualitāti un kļūs par historiogrāfijas faktu šī vārda tiešajā nozīmē tad, kad Latvijas valsts okupācijas interpretācija vairs neizraisīs būtiskas domstarpības un diskusijas vēsturnieku sabiedrībā Latvijā un ārzemēs.

Latvijas okupācijas vēsturi padomju vēsturnieki pētīja, pamatojoties uz “sociālistiskās revolūcijas” koncepciju.⁴⁵ Tā bija spekulatīva un abstrakta, tāpēc, pielāgojot šo koncepciju vēsturiskajai realitātei Latvijā, bija jābalstās vairāk uz ideoloģiskiem štampiem, politizētiem spriedumiem, bet vēstures fakti bija vienmēr jāpakļauj shēmai, tāpēc tiem patstāvīgas lomas vēstures rekonstrukcijā nebija. Jāatzīmē, ka sociālistiskās revolūcijas koncepcija nebija Latvijas vēsturnieku pamatota; tā tika uzspiesta vēsturniekiem, kuriem bija jāilustrē un jāpiepilda teorētiskās konstrukcijas ar vēstures faktiem. Kā piemēru, kas liecina par koncepcijas shematismu un abstraktu raksturu, var citēt PSKP Centrālās komitejas, PSRS Augstākās padomes Prezidija un PSRS Ministru padomes 1979. gada janvāra apsveikumu LKP Centrālajai komitejai un Latvijas PSR valdībai sakarā ar padomju varas dibināšanas gadadienu. Šajā citātā parādās 1940. gada (kā arī iepriekšējo un turpmāko gadu) notikumu oficiālā vīzija, kurai vēsturniekiem bija jāseko: *“Latvijas darbaļaudis kopā ar Krievijas proletariātu [...] Ļeņina partijas vadībā aktīvi cīnījās [...] par Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas uzvaru. Padomju republikas pasludināšanai Latvijā bija liela vēsturiska nozīme [...]. Tajā laikā republikai neizdevās nosargāt revolucionāros iekarojumus [...]. Taču tas nesalauza darbaļaužu gribu, viņu ticību Oktobra gaišo ideālu triumfam. Komunistiskās partijas vadībā Latvijas darbatauta pašreizējā cīņā pret buržuāzisko diktatūru. Sociālisma celtniecības sasniegumi Padomju Savienībā deva tai spēkus un ticību uzvarai.”*⁴⁶ Vēsturnieku darbos šī abstrakcija tika pēc iespējas konkretizēta, rezultātā tika izveidots pirmās padomju okupācijas apgaismošanas un pētīšanas modelis: *“Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā bija Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas ievadītā varenā revolucionārā procesa sastāvdaļa. Padomju vara Latvijā nodibinājās*

jau Oktobra dienās, tad atkal 1918. gada beigās, tomēr 1919.–1920. gadā ārvalstu militārās intervencijas rezultātā tā tika gāzta [..]. Taču darbaļaudis [..] turpināja cīņu par proletariāta uzvaru, par Padomju Latviju. Ticību savas taisnīgās lietas galīgai uzvarai viņiem iedvesa Padomju Savienības darbaļaužu lielie panākumi [..]. 1939. gada rudenī Latvijā izveidojās revolucionārā situācija, radās labvēlīgi apstākļi – gan ārējie, gan iekšējie – proletariāta uzvarai pār buržuāziju [utt.]”⁴⁷ Tāds notikumu aprakstīšanas modelis sastopams gandrīz visos pētījumos, kas nāca klajā padomju okupācijas laikā.⁴⁸

Latvijas padomju historiogrāfijā sociālistiskās revolūcijas koncepcijai bija liela nozīme: tā faktiski attaisnoja Latvijas pirmo okupāciju 1940. gadā, otro padomju okupāciju 1945. gadā,⁴⁹ kā arī turpmāko sovetizāciju un rusifikāciju. To visu interpretēja kā latviešu tautas brīvu izvēli: “[..] līdz ar padomju varas atjaunošanu 1940. g. Latvijas darbaļaužu masas, kas tiecās pēc brālīgas sadarbības un draudzības ar krievu tautu [..], bija piepildījušas savus sapņus un cerības.”⁵⁰ Šai sakarībā bieži vien piedāvāja ieskatu krievu un latviešu kontaktu (“draudzības”) vēsturē,⁵¹ tādējādi atgriežoties pie jau pirmspadomju krievu nacionālajā historiogrāfijā aprobētajām idejām par krievu kundzības Baltijā “progresīvo nozīmi”, par Baltijas pievienošanas Krievijai vēsturisku “neizbēgamību” un par krievu un latviešu kopējām cīņām pret ienaidniekiem kopš viduslaikiem līdz mūsdienām.⁵² Jāuzsver, ka atšķirībā no tēzēm par sociālistisko revolūciju 1940. gadā Latvijā, kuras mūsdienu vēstures zinātnē neparādās, krievu nacionālās pirmspadomju historiogrāfijas idejas joprojām sastopamas jaunākajā Krievijas historiogrāfijā.⁵³

Ar sociālistiskās revolūcijas koncepciju ir tieši saistīta “sociālisma celtniecības” koncepcija, ko mehāniski aizguva no PSRS historiogrāfijas. Pēc tās parauga Latvijas padomju historiogrāfijā sociālisma celtniecība (respektīvi Latvijas sovetizācija 1940.–1941. gadā un no 1945. gada) tika pētīta trijās plāksnēs – kā “sociālistiskā industrializācija”, “kolektīvizācija” un “kultūras revolūcija”.⁵⁴ Bet sociālisma celtniecību vainagoja “latviešu sociālistiskās nācijas” izveidošanās.⁵⁵

Sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības koncepciju svarīga sastāvdaļa bija spriedumi par “buržuāzisko nacionālistu un citu šķiras ienaidnieku prettautisko darbību”, par šķiru cīņu sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības posmā, kā arī cīņas pret “fašistiskajiem iebrocējiem” nacistiskās Vācijas okupācijas (padomju historiogrāfijā – “Lielais Tēvijas karš”) laikā. Tā tika attaisnota padomju varas represīvā politika, arī – deportācijas.⁵⁶ Bet Otrā pasaules kara un vācu okupācijas jautājumu izpētē Latvijas padomju historiogrāfija, meklējot “šķiru cīņas” pazīmes, par “darbaļaužu ienaidniekiem” uzskatīja gan kārtības sargu vienību, Latviešu brīvprātīgo leģiona un Arāja komandas dalībniekus, gan arī nacionālos partizānus, sociāldemokrātus un Latvijas Centrālās padomes dalībniekus, lai gan viņi cīnījās pret vācu okupācijas režīmu.⁵⁷

Vienlaikus ar padomju koncepcijām Rietumeiropas un ASV vēsturnieku un sovetoļu darbos veidojās alternatīvā Latvijas 1940.–1945. gada vēstures koncepcija. Bez būtiskām izmaiņām tā parādās arī latviešu trimdas vēsturnieku pētījumos.

Atšķirībā no sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības koncepcijas Rietumos pamatotie teorētiskie priekšstati par padomju un vācu okupāciju nav pārblīvēti ar abstraktiem spriedumiem, spekulatīvām konstrukcijām, vispārējām frāzēm un šabloniem. Kopumā sovetoļu, Rietumeiropas un ASV vēsturnieku, kā arī trimdas latviešu vēsturnieku konceptuālie priekšstati sīkāk un daudz precīzāk atspoguļo (un skaidro) vēstures realitāti Latvijā un visā Baltijas reģionā 1940.–1945. gadā. (Šai sakarā būtu jāatzīmē, ka Rietumu historiogrāfijā okupācijas problēma parasti pētīta visa Baltijas reģiona kontekstā.)

Atcerēsimies, ka šie konceptuālie priekšstati veidojās un nostiprinājās laikposmā, kad Latvija un citas Baltijas valstis ietilpa Padomju Savienībā. Tāpēc Baltijas valstu toreizējais statuss aktualizēja teorētiskos spriedumus, no kuriem dabiski un loģiski izrietēja prasība atjaunot Latvijas un citu Baltijas valstu suverenitāti. Šīs prasības argumentācija balstījās uz tēzi par tautu pašnoteikšanās tiesību prioritāti gan cilvēktiesību, gan arī starptautisko tiesību aspektā.⁵⁸ Tika konstatēts, ka Latvijas un citu Baltijas tautu tiesības bija pārkāptas,⁵⁹ tāpēc “Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā [...] uzskatāma par pagaidu ārvalsts okupāciju”⁶⁰. Vienlaikus padomju okupāciju interpretēja arī PSRS realizētās nacionālās politikas kontekstā: “.. jaunā staļiniskā nacionālā politika tieši un īpaši nežēlīgi izpaudās jauno teritoriju aneksijā 1939.–1940. gadā.”⁶¹ Šķiet, ka tieši starptautisko attiecību konteksta un PSRS iekšpolitiskā konteksta sajaukšanās dēļ problēmas pētīšanā parādījās konceptuālas svārstības un terminoloģiska nekoncekvence. Dažos pētījumos Latvijas, kā arī citu Baltijas valstu iekļaušanu Padomju Savienībā interpretēja kā okupāciju, bet citos pētījumos šo faktu apzīmēja ar terminiem “inkorporācija” un “aneksija”. Pirmā pieeja dominēja trimdas vēsturnieku un politologu darbos; otrā – Rietumeiropas un ASV vēsturnieku un sovetoļu darbos. Terminu “inkorporācija” un “aneksija” lietošanā var saskatīt mēģinājumus zināmā mērā samazināt okupācijas fakta politisko un tiesisko aktualitāti. Šķiet, ka Rietumu sovetoļģija pārvērtēja Padomju Savienības stabilitāti,⁶² pārspilēja modernizācijas nozīmi dažādu tautu integrācijas procesā padomju sabiedrībā.⁶³ Vērtību ir pelnījusi teorētiskā atziņa par saikni starp padomju un vācu okupāciju. Pētījumos tiek uzsvērta doma, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas likteni 20. gadsimta 40. gados noteica divu lielvalstu – Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas – ekspansioniskās tieksmes un mērķi.⁶⁴ Tāpēc kādas būtiskas atšķirības starp divām padomju okupācijām un vācu okupāciju⁶⁵ dažreiz grūti saskatīt. Pret okupāciju bija vērsta arī latviešu nacionālo partizānu kustība, tāpēc, raksturojot latviešu nacionālo partizānu karu pret padomju režīmu, Ā. Šilde polemiski apgalvoja: “*Latviešu partizānu kustības ideoloģija parāda*

*zināmu duālismu – tā bija vērsta pret padomju režīmu un rusifikāciju. Padomju vara bija ne tikai politiskā ideoloģija un valdības sistēma [...], tā arī noliedza latviešu tautas un Latvijas valsts eksistenci.*⁶⁶

Padomju varas realizētā politika – Baltijas sovetizācija un rusifikācija – tika interpretēta, balstoties uz šādiem apsvērumiem: a) padomju kundzības Latvijā un citās Baltijas valstīs koloniālā iedaba, jo pati Padomju Savienība uzskatāma par pēdējo koloniālo impēriju;⁶⁷ b) Baltijas tautu aktīvā noraidošā attieksme pret padomju varu un Baltijas valstu okupāciju;⁶⁸ c) teorētiskā un praktiskā (starptautisko tiesību skatījumā) nepieciešamība dekolonizēt Baltijas valstis.⁶⁹

Rietumeiropas un ASV historiogrāfijas, kā arī trimdas latviešu historiogrāfijas teorētiskie pamati tapa polemikā ar padomju (marksistisko) vēstures metodoloģiju un padomju historiogrāfijas konceptuālajām atziņām.⁷⁰ Taču lielākā nozīme šo teorētisko pamatu veidošanās un attīstības procesā bija padomju un vācu okupācijas varu realizētās politikas izpētei: Rietumu historiogrāfijā un latviešu trimdas vēsturnieku darbos teorētiskie spriedumi un atziņas ir lielākoties pierādītas ar konkrētiem vēstures faktiem, kas liecina par šīs politikas prettautisko raksturu. Tieši tāpēc šīs konceptuālās pieejas okupāciju varu maiņas problēmas izpētē ir nonākušas līdz mums.

Raksturojot mūsdienu Latvijas historiogrāfijas konceptuālos pamatus un pieejas Latvijas 1940.–1945. gada vēstures izpētē, vispirms jāievēro, ka šīs pieejas tika lielākoties aizgūtas no Rietumeiropas, ASV un trimdas latviešu historiogrāfijas⁷¹ 20. gadsimta 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā.⁷² Taču historiogrāfijas konceptuālie pamati un pieejas nepalika nemainīgas, tās evolucionēja pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas, kad varēja brīvi izvērtēt gan līdzšinējās – padomju (marksistiskās) historiogrāfijas mantojumu, gan arī Rietumu sovetoloģijas, historiogrāfijas un trimdas latviešu vēsturnieku ieguldījumu okupācijas konceptuālajā izpētē. Tādējādi Latvijā ir pilnīgi noformējušies un nostiprinājušies divu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas vēstures koncepcija, kura jau kļuvusi par dominējošo pieeju Latvijas 1940.–1945. gada vēstures apgaismošanā. Spriežot pēc šīs koncepcijas, var droši apgalvot, ka pašlaik nav pamata latviešu trimdas historiogrāfiju nodalīt no Latvijas jaunākās historiogrāfijas (tomēr atsevišķas atšķirības vēstures faktu interpretācijā, kā arī konceptuālajās pieejās ir saglabājušās). Turpretim Rietumeiropas un ASV historiogrāfijai vairs nav noteicošā loma Latvijas vēstures izpētē;⁷³ būtībā tā lielākoties ir jau integrējusies (vai pakāpeniski integrējas) Latvijas Republikas historiogrāfijā.

Kodolīgi un izsmeļoši konceptuālā pieeja divu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas izpētē formulēta Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojumā: *“Latvija [...] Īsā piecu gadu laika posmā tika okupēta trīsreiz – pirmā to izdarīja Padomju Savienība 1940. gadā, nacionālistiskā Vācija 1941. gadā un atkārtoti Padomju Savienība 1944.–1945. gadā. Piespiestā Latvijas pārveidošana par padomju*

republiku un nelegālā pievienošana Padomju Savienībai 1940. gadā noveda pie masveida deportācijas 1941. gadā [...] un pie otras masveida deportācijas 1949. gadā [...]. Padomju okupācija bija iemesls arī daudzu iedzīvotāju izceļošanai, bēgot no otras padomju okupācijas 1944.–1945. gadā. Vācu okupācija 1941. gada vasarā, kas pēc briesmīgajiem pirmā padomju okupācijas gada pārdzīvojumiem sākumā lika cerēt uz sava veida “normalizāciju”, ātri vien ieviesa ne visai atšķirīgu cietsirdīgu apspiešanas un izmantošanas politiku. Gandrīz visi Latvijas ebreji tika sistemātiski noslepkavoti pirmajos sešos nacistu okupācijas mēnešos [...] abas okupācijas varas bija savvērējušās Latvijai atņemt neatkarību (1939. gada 23. augusta Hitlera–Stalīna pakts) un abu varu ilgtermiņa mērķis bija tautas pilnīga pakļaušana.”⁷⁴

Par divu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas vēstures koncepcijas brieduma pakāpi liecina Latvijas vēstures pētnieku vairākuma vienprātība šī posma vērtēšanā un apgaismošanā, kā arī nozīmīgāko terminu (“okupācija”, “sovetizācija”, “rusifikācija”, “holokausts”, “totalitārie režīmi” u.tml.) lietošanā. Tai pašā laikā vispārārtītās, saskaņotās pieejas okupācijas problēmu pētīšanā neizslēdz domstarpības (dažreiz arī polemiku un diskusijas) atsevišķu vēstures jautājumu, faktu un procesu vērtēšanā un interpretēšanā. Bez šaubām, šīs diskusijas sekmē gan okupācijas koncepcijas turpmāko attīstību un pilnveidošanos,⁷⁵ gan arī atsevišķu vēstures aspektu dziļāku izpēti.

Kā piemēru var minēt jautājumu par termina (un koncepta) “genocīds” lietošanas sfēru un robežām okupācijas problēmas pētīšanā. Šo terminu plaši lieto jaunākajā Latvijas historiogrāfijā, dažreiz par genocīdu sauc atsevišķu sociālu vai profesionālu grupu pārstāvju iznīcināšanu.⁷⁶ Visai pamatoti daži vēsturnieki apgalvo (un visai pārliecinoši šo tēzi argumentē), ka “*abu totalitāro okupācijas režīmu genocīdam bija vairāk kopēju nekā atšķirīgu pazīmju. Abi totalitārie režīmi, manipulējot ar iedzīvotāju uzskatiem, centās veidot jaunu nacionālu kopumu [...], lai ar šo jaunveidojumu panāktu pasaulē kundzību.*”⁷⁷ Taču, terminu “genocīds” plaši lietojot, tas “*zaudē vairāk vai mazāk skaidri definējamu ideoloģisku un politisku saturu, pārvēršoties par cilvēku sabiedrībā pastāvīgi darbojošos fatālu spēku. Konkrētu valdību, politisku grupējumu un atsevišķu cilvēku atbildība tādējādi mazinās.*”⁷⁸ Tas nozīmē, ka termina un koncepta “genocīds” lietošanas sfēras līdz šim nav skaidri noteiktas mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, bet tā skaidra precizēšana ir nepieciešama, lai Latvijas okupācijas koncepcija saglabātu konsekvenci un skaidrību.

Arī kolaborācijas un pretošanās problēma prasa turpmāku teorētisko apjēgu okupācijas koncepcijas ietvaros. Lai gan Latvijas iedzīvotāju sadarbošanās ar okupācijas varām tiek plaši pētīta mūsdienu Latvijas historiogrāfijā,⁷⁹ vērtējumos konstatējama zināma nenoteiktība.⁸⁰ Šķiet, ka problēma risināma, balstoties uz Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojumā piedāvāto pieeju: “*Pēkšņais grūti izcīnītās neatkarības zaudējums, kam sekoja divi teroristiski režīmi, Latvijas iedzīvotājiem radīja smagas un*

sarežģītas ētiskās problēmas. Šīs problēmas saasināja okupācijas varu manipulācijas ar sabiedrības uzskatiem un nacionālajām jūtām, sevišķi attiecībā uz piederības un naida jūtām.”⁸¹

Kopumā uzkrātie teorētiskie pamati dod iespēju šo sāpīgo periodu Latvijas vēsturē pētīt vispusīgi, bet zināma politizācija Latvijas vēstures aspektu atspoguļošanā ir neizbēgama un likumsakarīga parādība, jo Latvijas liktenis 1940.–1945. gadā vēl nav kļuvis par “akadēmisku” vēstures faktu – tas joprojām cilvēkus saviļņo un ir viens no politikas svarīgākajiem faktoriem.

Okupācijas varu maiņas problēmas izpētes gaita: posmi, nozīmīgākās publikācijas, prioritātes

Okupācijas varu maiņas problēmas izpētē var izdalīt divus galvenos posmus: 20. gadsimta 40.–80. gadi un no 20. gadsimta 80. gadu beigām – 90. gadu sākuma līdz 21. gadsimta sākumam. Latviešu sabiedriski politisko kustību 20. gadsimta 80. gadu beigās un Latvijas valsts neatkarības atgūšanu var uzskatīt par pirmā posma beigām un otrā sākumu. Tā nav nejaušība – nacionālās vēstures pilnvērtīga un vispusīga izpēte iespējama tikai savā valstī, dzimtenē, kur nacionālās vēstures pētniecību sekmē gan sabiedrības interese par savu pagātņi, gan valsts institūciju, sabiedrisko un politisko organizāciju atbalsts, gan arī iespējas vēsturi pētīt, ko nodrošina vēstures zinātnes infrastruktūra – zinātniskās pētniecības un mācību iestāžu sistēma, arhīvi u.tml. Taču, tā kā vēstures efektīvas, intensīvas un objektīvas pētīšanas priekšnoteikums ir brīvība, demokrātiskā iekārta, kurā vēsturnieki var brīvi izteikt savas domas, diskutēt, meklēt vēstures patiesību, Latvijā okupācijas problēmu zinātniskā izpēte kļuva iespējama tikai tad, kad pati okupācija kļuva par vēstures faktu. Tādējādi šos divus posmus okupācijas problēmas izpētē var raksturot šādi.

Pirmajā posmā problēmas izpētē lielāko ieguldījumu deva trimdas latviešu vēsturnieki, kā arī Rietumeiropas un ASV sovetologi un vēsturnieki. Galvenais viņu panākums bija okupācijas koncepcijas izveide un pamatošana. Taču konkrētu vēstures faktu, procesu un parādību pētīšanas iespējas ārzemēs (trimdā) bija visai ierobežotas.⁸² Turpretim Latvijā okupācijas problēmas pētīšana vispār nebija iespējama.

Otrajā posmā, akceptējot un daļēji pilnveidojot Rietumu vēsturnieku, sovetologu un trimdas latviešu vēsturnieku pamatotās pieejas un iestrādes, Latvijas vēsturnieki radīja konsekventu koncepciju. Padomju un vācu okupācijas vēstures izpēte kļuva konkrēta – tās pamatā ir nevis spekulatīvas shēmas, bet faktoloģija, kurai Latvijas vēsturnieki pievērs prioritāru uzmanību.

Raksturojot pirmo posmu Latvijas okupācijas vēstures izpētē, atsevišķi aplūkojama problēmas pētīšanas gaita Latvijā un ārzemēs (trimdā), jo vēstures pētniecība Padomju

Savienībā attīstījās izolēti no pasaules vēstures zinātnes;⁸³ padomju historiogrāfijas saikne ar Rietumu historiogrāfiju izpaudās lielākoties aizmuguriskā polemikā, kuras saturs bija padomju vēsturnieku “cīņa pret buržuāzisko nacionālismu un vēstures viltotājiem”.

* * *

Latvijas 1940.–1945. gada vēstures izpēte Latvijas padomju vēstures zinātnē iedalāma trijos posmos (atbilstoši Latvijas PSR historiogrāfijas periodizācijai⁸⁴):

1. 1945.–1959. gads – Latvijas vēstures zinātnes sovetizācija un iesaistīšana PSRS vēstures zinātnē; Latvijas vēstures padomju koncepcijas (“sociālistiskā revolūcija”, “sociālisma celtniecība”, “Lielais Tēvijas karš”, “Padomju Latvijas atbrīvošana no vācu fašistiskajiem iebrucējiem”) rašanās un nostiprināšanās;

2. 1960.–1987. gads – padomju koncepcijas attīstība padomju (marksistiskās) metodoloģijas kontekstā, nemainot koncepcijas pamatatzīņas; shematisku priekšstatu par “sociālistisko revolūciju”, “sociālisma celtniecību” u.c. vispārīgām likumsakarībām piepildīšana ar Latvijas vēstures konkrētu faktu materiālu; galu galā konceptuālo pieeju un atsevišķu vēstures faktu interpretāciju stabilizēšanās; Latvijas historiogrāfijas attīstība līdztekus PSRS historiogrāfijai;

3. 1987.–1991. gads – Latvijas vēstures zinātnes transformācija politisko procesu un sabiedriskās kustības – Atmodas ietekmē; Latvijas 1940.–1945. gada historiogrāfija pakāpeniski sāka zaudēt savu metodoloģisko un idejisko konsekvenci, tāpēc šo posmu var uzskatīt par pārejas posmu no padomju historiogrāfijas uz Latvijas vēstures jaunāko historiogrāfiju.

1945.–1959. gadā publicētajos vēsturnieku sacerējumos nopietnu pētījumu īpatsvars ir niecīgs. Dominē publicistika un populārzinātniski darbi; daudzu šādu darbu autori bija Latvijas PSR komunistu partijas un valsts vadītāji.⁸⁵ Šajos darbos tika pausta padomju varas institūciju oficiālā nostāja, kura iezīmēja pieļaujamās robežas Latvijas vēstures pētīšanā. Līdzīga kvalitāte bija arī vēsturnieku profesionāļu sagatavotajām vēstures apcerēm; tajās Latvijas 1940.–1945. gada vēsture tika tēlota atbilstoši PSRS historiogrāfijas modelim un ideoloģiskajām prioritātēm.⁸⁶ Līdz ar oficiālās ideoloģijas spaidiem Latvijas 40. gadu vēstures pētīšanu kavēja pētījumu šaurā avotu bāze: jaunāko laiku vēstures apgaismošana balstījās galvenokārt uz presi (uz laikrakstu materiāliem, kuri pauda tikai oficiālo viedokli), Komunistiskās partijas un padomju varas dokumentiem, nedrošu oficiālo statistiku u.tml. Turpretim arhīvu avoti pētniekiem nebija pieejami līdz pat 1956. gadam, kad sākās arhīvu darbības daļēja (visai ierobežota) liberalizācija.⁸⁷ Avotu bāzē noteicošā loma bija tā sauktajiem metodoloģiskajiem avotiem – K. Marksa, F. Engelsa, V. Ļeņina, J. Staļina darbiem, PSKP dokumentiem, Komunistiskās partijas līderu runām un rakstiem. Tie pilnīgi izkroploja Latvijas 40. gadu vēstures ainu, kurā dominēja shematiski priekšstati un ideoloģiskie šabloni. Šī vēstures vīzija kļuva obligāta

visiem Latvijas vēsturniekiem, kad 1959. gadā klajā nāca kolektīvās monogrāfijas “Latvijas PSR vēsture” trešais sējums.⁸⁸ Jāatzīmē, ka Latvijas 40. gadu vēstures koncepcija, kura visos sīkumos parādīta šajā apkopojumā monogrāfijā,⁸⁹ palika nemainīga teju līdz pat padomju historiogrāfijas pastāvēšanas pēdējam brīdim, par ko liecina tās šablonu un shematisko priekšstatu gandrīz burtiska atkārtošana 1987. gadā publicētajā kolektīvajā monogrāfijā “Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām”.⁹⁰ Nemainījās arī atsevišķu vēstures faktu interpretācijas.

20. gadsimta 60.–80. gados sākās Latvijas 40. gadu vēstures nopietnāka, monogrāfiska izpēte. Monogrāfiju tematika bija daudzveidīga; tajās tika atspoguļoti divu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas dažādi aspekti atbilstoši padomju (marksistiskās) metodoloģijas un padomju historiogrāfijas konceptuālo pieeju prasībām: “sociālistiskā revolūcija Latvijā un padomju varas atjaunošana” (respektīvi pirmā padomju okupācija),⁹¹ “sociālisma celtniecība” (respektīvi Latvijas sovetizācija 1940.–1941. gadā un pēc 1945. gada),⁹² “Lielais Tēvijas karš” (respektīvi Latvijas vēstures aspekti nacistiskās Vācijas okupācijas laikā un otrās padomju okupācijas sākums),⁹³ “Latvijas buržuāzijas prettautiskā darbība”⁹⁴ u.c. Izpētes rezultāti tika vispārināti apkopojošās monogrāfijās;⁹⁵ no tām liela nozīme bija kolektīvajām monogrāfijām,⁹⁶ kurās pausta Komunistiskās partijas un padomju valsts oficiālā nostāja Latvijas vēstures apgaismošanā un pētīšanā. Līdz ar monogrāfijām un vēstures apcerēm Latvijas padomju vēsturnieki publicēja arī rakstus; parasti tie atspoguļoja monogrāfisko pētījumu sagatavošanas procesu.⁹⁷ Visus rakstus par Latvijas 1940.–1945. gada vēsturi nav iespējams minēt; tie parādījās gan žurnālos (“Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis”, “Padomju Latvijas Komunisti”), gan rakstu krājumos, gan arī konferenču materiālos.

Redzams, ka Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados tika uzkrāts plašs historiogrāfiskais materiāls par Latvijas vēsturi 1940.–1945. gadā. Rodas jautājums: vai šie sacerējumi ir jau pilnīgi zaudējuši savu zinātnisko nozīmi? Bez šaubām, konceptuālo pieeju ziņā, kā arī vēstures faktu interpretāciju un atlases ziņā šie darbi var interesēt tikai historiogrāfijas pētniekus. Tai pašā laikā iepriekš minētie pētījumi satur iespaidīgus faktus. Lielākā daļa no tiem rūpīgi un vispusīgi jāpārbauda, jo falsificētu faktu īpatsvars šajos pētījumos ir relatīvi liels. Turklāt faktoloģija tika rūpīgi un mērķtiecīgi atlasīta, un rezultātā faktu klāsts ilustrē Latvijas padomju historiogrāfijas konceptuālās pieejas un teorētiskās shēmas. To pašu var teikt arī par vēstures avotu krājumiem, kas nāca klajā Latvijā 20. gadsimta 50.–80. gados⁹⁸ – publikāciju sagatavošanas procesā avotu atlase bija visai patvaļīga, avotu krājumiem trūka reprezentabluma, jo krājumos publicētie avoti ilustrēja padomju historiogrāfijas teorētiskās konstrukcijas; dažas avotu publikācijas bija būtībā hrestomātijas; dažreiz svarīgi vēstures avoti tika publicēti izvilkmumos.

1987.–1991. gadā Latvijas historiogrāfijā notika relatīvi ātras pārmaiņas – tām var izsekot pēc publikācijām presē – “Atmodā”, “Skolotāju Avīzē”, “Literatūrā un Mākslā”. Periodikā parādījās Latvijas vēsturnieku – A. Strangas, I. Feldmaņa, I. Gores, J. Riekstiņa analītiski raksti, kuros izpaudās pirmie mēģinājumi revidēt Latvijas padomju historiogrāfijas šablonus, atmaskot falsifikācijas, izveidot 1940.–1945. gada vēstures jaunu versiju, kura vairāk atbilstu vēsturiskajai īstenībai.⁹⁹ Kopumā šīs publikācijas pieder nevis padomju historiogrāfiskajai tradīcijai, bet jaunākajai Latvijas historiogrāfijai. Līdztekus Latvijas vēsturnieku rakstiem presē tika publicēti arī trimdas latviešu vēsturnieku darbi, kā arī izvilkumi no agrāk publicētajiem pētījumiem.¹⁰⁰ Tieši preses slejās notika latviešu trimdas historiogrāfijas un topošās jaunās Latvijas historiogrāfijas sintēze, kura galu galā likvidēja padomju režīma uzspiesto robežu starp vēstures zinātni Latvijā un trimdas historiogrāfiju. Atšķirībā no publikācijām presē Latvijas 1940.–1945. gada vēstures monogrāfiskā izpēte bija apstājusies: klajā nāca monogrāfijas un citas grāmatas, kas lielākoties bija sagatavotas agrāk, tāpēc tās atkārtoja visas padomju historiogrāfijas tēzes un interpretācijas.¹⁰¹ Pat rakstos, kas tika publicēti nopietnos krājumos, padomju historiogrāfijas pieejas saglabājas līdz pat 1988.–1989. gadam,¹⁰² bet kopš 1990. gada šādas publikācijas rakstu krājumos gandrīz neparādās. Tāpēc tieši 1990. gadu var nosacīti uzskatīt par Latvijas jaunās historiogrāfijas dzimšanas gadu – Latvijā parādījās pirmie nopietnie pētījumi, kuros tika piedāvāts jauns ieskats Latvijas 20. gadsimta 40. gadu vēsturē.¹⁰³ Taču runāt par jaunāko Latvijas historiogrāfiju šā vārda tiešajā nozīmē var, tikai sākot ar Latvijas valsts neatkarības atgūšanu.

* * *

Kā atzīmēts, divu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas vēstures izpētē 20. gadsimta 40.–80. gados lielākais ieguldījums bija nevis Latvijas padomju vēsturniekiem, bet pētniekiem Rietumeiropā un ASV – sovetologiem un trimdas latviešu vēsturniekiem. Turpmāk šajā rakstā tiks īsumā raksturotas viņu publikācijas, turklāt lielāku uzmanību pievēršot trimdas vēsturnieku darbiem. Būtu lietderīgi vēlreiz uzsvērt domu, ka gan latviešu vēsturnieki trimdā, gan arī Rietumu sovetologi un vēsturnieki balstījās uz visai līdzīgām (gandrīz identiskām) pieejām problēmas izpētē. Arī atsevišķu faktu interpretācija, notikumu un procesu apgaismošana un vērtējumi būtiski neatšķīrās. Protams, latviešu vēsturnieki trimdā izrādīja lielāku interesi tieši par Latvijas vēsturi, bet Rietumeiropas un ASV sovetologi un vēsturnieki Latvijas vēsturi pētīja triju Baltijas valstu vēstures kontekstā. Turklāt latviešu vēsturnieki trimdā vairāk nekā sovetologi nodarbojās ar konkrētu, atsevišķu notikumu izpēti, tādējādi detalizētības pakāpe viņu darbos ir augstāka. No citas puses, tieši sovetologi un Rietumeiropas un ASV vēsturnieki vairāk nekā latviešu trimdas vēsturnieki uzmanību pievērsa okupācijas varu maiņas problēmām. Taču, pastāvot šīm atšķirībām prioritātēs, pētījumu problemātikā

un konceptuālajās pieejās, trimdas latviešu historiogrāfiju un Rietumu sovietologu un vēsturnieku pētījumus var aplūkot kā vienu veselumu, jo kopēju iezīmju šajās historiogrāfiskajās tradīcijās ir vairāk nekā atšķirību. Turklāt daudzi trimdas latviešu vēsturnieki, diezgan sekmīgi integrējušies Rietumu zinātnieku sabiedrībā, ieņēma docētāja amatu universitātēs Eiropā un ASV, savus pētījumus publicēja ne tikai latviešu valodā, bet arī angļu, vācu un citās svešvalodās.

Padomju un vācu okupācijas izpētes vēsturē Rietumeiropā un ASV grūti izdalīt posmus, kuriem būtu skaidras, kvalitatīvas atšķirības. Taču rodas iespaids, ka pirmo robežu var nosacīti nospraust 20. gadsimta 50. un 60. gadu mijā: 40. un 50. gados dominēja esejas, apceres un publicistika, bet 60. gados parādījās gan monogrāfiskie pētījumi, gan arī nopietni zinātniski raksti. Acīmredzot “tekošo”, tagadējo notikumu zinātniska izpēte ir iespējama tikai izņēmuma gadījumos – traģiski un sāpīgi fakti vienmēr izraisa emocionālu attieksmi, taču ar laiku rodas iespēja šajos notikumos ielūkoties it kā no malas. Šķiet, ka 20. gadsimta 60. gados tas jau bija iespējams. Par otro robežu Latvijas 1940.–1945. gada vēstures problēmu izpētes gaitā var uzskatīt Latvijas valsts neatkarības atgūšanu: kopš šī laika vēstures pētniecība tieši Latvijā kļuva galvenā problēmas izpētē; pārējie virzieni aplūkojami Latvijas historiogrāfijas kontekstā.

20. gadsimta 40.–50. gados parādījās vairākas apceres, kurās tika izvērtēta Latvijas okupācija starptautisko tiesību aspektā,¹⁰⁴ raksturota okupācijas varu politika,¹⁰⁵ pie tam sevišķi liela uzmanība pievērsta padomju režīma teroram,¹⁰⁶ kuru bieži vien definēja kā genocīdu.¹⁰⁷ Aplūkojot Latvijas sovietizāciju (bolševizāciju),¹⁰⁸ padomju politikā atklāja koloniālisma iezīmes.¹⁰⁹ Sevišķi liela nozīme Rietumu valstu un sabiedrības informēšanā par Latvijas traģisko likteni, par okupācijas varu politiku, cilvēktiesību un starptautisko tiesību pārkāpšanu bija Latvijas Republikas diplomātam Alfrēdam Bīlmanim: viņš publicēja vairākus rakstus, brošūras un apceres,¹¹⁰ kā arī grāmatas,¹¹¹ kurās likti pamati divu padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas problēmas sīkākai izpētei. Šajā posmā minēto problēmu apzināšanā svarīga nozīme bija arī dokumentu publikācijām – “Latvijas–Krievijas attiecības”¹¹² un “Nacistu–Padomju attiecības 1939.–1941. gadā”¹¹³. Krājumos iespiesti dokumenti, kuri pārliecinoši parāda Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas mērķus Baltijā Otrā pasaules kara priekšvakarā, atklāja PSRS politikas vēsturiskos cēloņus, lai pierādītu tēzi, ka Baltijas valstu okupāciju nevar noliegt. Līdzīga nozīme bija arī ASV Kongresa komitejas ziņojuma “Par Baltijas valstu inkorporāciju” sagatavošanai un publikācijai 1954. gadā.¹¹⁴ Vērtējot 40.–50. gados publicēto rakstu, apskatu un dokumentu krājumu nozīmi okupācijas problēmas izpētes turpmākā attīstībā, var atzīmēt, ka tieši šajā posmā tika izveidotas šīs problēmas aspektu un faktu interpretācijas, – balstoties uz konkrētu vēstures materiālu, Rietumu un trimdas pētnieku darbos 70.–80. gados tās tika pārveidotas par vēstures zinātnes faktiem.

20. gadsimta 60.–80. gados tika publicēti vairāki nopietni pētījumi, kuros Latvijas 1940.–1945. gada vēsture tika aplūkota Baltijas reģiona vēstures kontekstā.¹¹⁵ Šajos pētījumos autoriem izdevās atklāt kopīgo un atšķirīgo Baltijas valstu – Latvijas, Lietuvas un Igaunijas – liktenī, parādīt Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas politikas prioritātes, Baltijas tautu pretošanās kustības cēloņus un norisi, turklāt lielāka uzmanība tika pievērsta tieši padomju režīmam, tā politikai un teroram Baltijā. Latviešu trimdas historiogrāfijā šos okupācijas aspektus pētīja Latvijas vēstures kontekstā. Pirmais nopietnais darbs parādījās jau 1957. gadā. Tajā Arnolds Spekke iekļāva padomju pirmo okupāciju 1940.–1941. gadā Latvijas vēstures kopainā,¹¹⁶ sevišķi akcentējot padomju režīma teroru. A. Spekke apgalvoja, ka padomju karaspēka padzīšanu no Latvijas 1941. gada jūnijā latvieši uztvēra kā atbrīvošanu.¹¹⁷ 60.–80. gados parādījās fundamentālas monogrāfijas, kas, turpinot A. Spekkes pieeju, padomju un nacistiskās Vācijas okupāciju Latvijā tēloja Latvijas vēstures vispārīgā kontekstā.¹¹⁸ No monogrāfijām īpaši minams Edgara Andersona monumentālais pētījums “Latvijas vēsture 1920–1940: Ārpolitika, II”, kas nāca klajā Stokholmā 1984. gadā.¹¹⁹ Šajā darbā visos sīkumos raksturota situācija starptautiskajās attiecībās Latvijas okupācijas priekšvakarā, ietekmes sfēru dalīšanas vēsture, Latvijas un Padomju Savienības savstarpējās palīdzības pakta tapšana un pakta sekas – PSRS militārā nostiprināšanās Latvijā, Latvijas okupācijas gaita un padomju režīma represijas. Darbam ir ārkārtīgi plaša vēstures avotu bāze: tajā ietilpst gan publicētie dokumenti, gan arhīva avoti, kas glabājas arhīvos ASV, Lielbritānijā, Vācijā u.c., kā arī privātajos arhīvos, gan oficiāli starptautiskie dokumenti un deklarācijas, gan arī aculiecinieku stāsti (liecības) un memuāri. Avotu liecības papildina zinātniskā literatūra: E. Andersons izmantoja pētījumus, kas nāca klajā pirms 1984. gada. Pielikumos publicēti vērtīgi vēstures avoti,¹²⁰ kuri papildina un paplašina stāstu par notikumiem 1938.–1940. gadā.

Jāatzīmē, ka Latvijas un pārējo Baltijas valstu okupācijas priekšvēsturei pievērsta uzmanību arī citi pētnieki.¹²¹ Viņu interešu centrā bija Vācijas–PSRS 1939. gada 23. augusta pakts un šim dokumentam pievienotie slepenie papildu protokoli.¹²² Tieši šos dokumentus analizējot, pētnieki secināja, ka Latvijas un citu Baltijas valstu iekļaušana Padomju Savienības sastāvā būtībā bija okupācija, ka PSRS un nacistiskās Vācijas vienošanās nozīmēja starptautisko tiesību pārkāpšanu. 20. gadsimta 60.–80. gados pat veidojās atsevišķs novirziens 1940.–1945. gada vēstures problēmu izpētē – tika publicēti vairāki pētījumi, kuros Latvijas un citu Baltijas valstu liktenis un statuss tika pētīts kā starptautiska problēma starptautisko tiesību un starptautisko attiecību aspektā.¹²³ Baltijas problēmas juridiskās analīzes rezultātā tika pārliecinoši pierādīts, ka Baltijas problēmai bija ne tikai lokāla, bet arī pasaules nozīme. Sevišķi lielu uzmanību ir pelnījis Viljama Hjū pētījums “Baltijas valstu aneksija un tās ietekme uz tiesību normu attīstību, kas aizliedz teritorijas varmācīgu sagrābšanu”.¹²⁴ Šajā pētījumā tiesību

zinātnieks piedāvā ieskatu tiesību normu, kas aizliedz teritorijas varmācīgu sagrābšanu, attīstībā; īsumā raksturo Baltijas valstu vēsturi un parāda dažādu valstu reakciju uz Baltijas aneksiju, pamatojot, ka aneksijas un inkorporācijas neatzīšanas politika tieši atbilst starptautisko tiesību garam un konkrētām normām, jo Baltijas valstu legāla pastāvēšana turpinājās arī to okupācijas gados.¹²⁵

Diezgan liela uzmanība tika pievērsta padomju politikai Latvijā 1940.–1941. gadā un 1945. gadā. Režīma pasākumus parasti raksturoja sovetizācijas koncepcijas kontekstā,¹²⁶ bet atsevišķos gadījumos šaurākā, piemēram, ekonomiskās politikas kontekstā.¹²⁷ Taču uzmanības centrā vienmēr bija represijas un terors:¹²⁸ 1941. gada 14.–15. jūnija deportācija,¹²⁹ Latvijas tautas un Latvijas Republikas valstsvīru liktenis.¹³⁰ Ar represiju tēmu tieši saistīta vēl viena problēma, kurai latviešu trimdas vēsturnieki, kā arī Rietumeiropas un ASV sovetologi un vēsturnieki pievērsa adekvātu uzmanību, – tā ir latviešu pretošanās kustība 20. gadsimta 40. gados.¹³¹ Vēribru ir pelnījis Ādolfa Šildes apcerējums “Pretestības kustība Latvijā”,¹³² kurā latviešu pretošanās kustība 20. gadsimta 40. gados iekļauta latviešu cīņas par nacionālo neatkarību un cilvēktiesību ievērošanu plašākā kontekstā. Šajā darbā uzmanība pievērsta arī padomju vēsturnieku publikācijām, atmaskoti viltojumai, kas sastopami padomju historiogrāfijā. Autors pierāda: aktīvā un pasīvā pretošanās kustība Latvijā liecina par to, ka padomju vara latviešiem tika uzspiesta varmācīgi, ka latvieši vienmēr uztvēra padomju varu kā okupantu varu.¹³³

Atšķirībā no Latvijas vēstures padomju varas gados Latvijas vēsture nacistiskās Vācijas okupācijas laikā netika pētīta sevišķi intensīvi trimdas latviešu historiogrāfijā.¹³⁴ Nacistiskās Vācijas okupācijas periodam Latvijā pievērsās galvenokārt Rietumeiropas un Vācijas vēsturnieki,¹³⁵ kā vienu no pašiem svarīgākajiem vācu okupācijas aspektiem viņi pētīja holokaustu Latvijā.¹³⁶ Turpretim latviešu vēsturnieku uzmanības lokā bija tieši latviešu tautas liktenis vācu okupācijas laikā. Šķiet, ka pats sāpīgākais temats bija latviešu karavīru liktenis zem svešiem karogiem¹³⁷ – īpaši Latviešu brīvprātīgo leģiona karavīru gaitas.¹³⁸

Latvijas 20. gadsimta 40. gadu vēstures izpētes gaitā trimdas latviešu un Rietumu historiogrāfijā vispārīgos vilcienos izveidojās vēstures avotu bāze, uz kuru balstījās (un joprojām balstās) pētījumi šajā jomā. Lielākā nozīme bija dokumentārajiem avotiem, starp tiem publicētie avoti un arhīva materiāli, kas atrodas ASV, Lielbritānijas, Zviedrijas arhīvos, kā arī privātajos arhīvos un kolekcijās. Pēc nozīmīguma otro vietu vēstures avotu klāstā ieņem aculiecinieku atmiņas un liecības; tieši šos avotus latviešu vēsturnieki trimdā rūpīgi vāca un publicēja.¹³⁹ Pētījumos izmantoja arī Padomju Savienībā publicētos avotus. Lai gan šo avotu ticamības pakāpe bija zema, tomēr trimdas latvieši un Rietumu pētnieki tos neignorēja; tas prasīja avotu kritikas metožu un paņēmienu konsekventu lietošanu. Tomēr, ielūkojoties latviešu trimdas pētnieku,

kā arī Rietumeiropas un ASV sovetoļu un vēsturnieku sagatavoto un publicēto pētījumu avotu bāzē, var konstatēt tās nepilnības. Tas bija neizbēgami, jo arhīvi Latvijā un PSRS centrā – Maskavā pētniekiem nebija pieejami. Tāpēc Rietumos publicētajos darbos ir diezgan daudz loģisku un hipotētisku spriedumu, kas aizvieto vēstures faktu konkrētu aprakstu, kādēļ okupācijas vēstures atveide dažreiz ir nedroša. Tomēr latviešu trimdas vēsturnieku, sovetoļu un Rietumu vēsturnieku ieguldījums okupācijas varu maiņas problēmas izpētē vērtējams atzinīgi, jo tieši Rietumos tika iesākta problēmas dziļa izpēte, izveidotas konceptuālas pieejas un piedāvāta atsevišķu vēstures faktu droša interpretācija.

* * *

Pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas okupācijas varu maiņas vēstures pētniecība Latvijas Republikā turpināja un attīstīja trimdas latviešu vēsturnieku, Rietumeiropas un ASV sovetoļu un pētnieku iestrādes. Problēmas izpētes vēsturē var nosacīti izdalīt divus posmus: 1) no 1991. gada līdz 1998. gadam un 2) no 1999. gada līdz mūsdienām. Par robežu starp posmiem var nosacīti uzskatīt 1998. gada 13. novembri, kad Latvijas Valsts prezidents Guntis Ulmanis izveidoja Latvijas Vēsturnieku komisiju, kuras darbība norisinās četrās jomās: noziegumu pret cilvēci Latvijas teritorijā pirmās padomju okupācijas laikā (1940.–1941. gads) izpēte; holokausta Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā (1941.–1945. gads) izpēte; noziegumu pret cilvēci Latvijas teritorijā nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā (1941.–1945. gads) izpēte; noziegumu pret cilvēci Latvijas teritorijā otrās padomju okupācijas laikā (no 1944. gada) izpēte.¹⁴⁰ Tādējādi Latvijas Vēsturnieku komisijas zinātnisko interešu sfērā ietilpst dažādi okupācijas varu maiņas vēstures aspekti. Pirms Latvijas Vēsturnieku komisijas dibināšanas okupācijas problēmu izpēte Latvijā norisinājās diezgan haotiski – lai gan vēsturnieku uzmanības centrā šīs problēmas nokļuvušas jau trešās Atmodas laikā, tomēr bez zinātniskās pētniecības koordinācijas daudzi svarīgi jautājumi palika novārtā. Turklāt domu un ideju apmaiņa arī bija visai ierobežota: tika rīkotas zinātniskās konferences,¹⁴¹ taču tās notika laiku pa laikam, bez sistēmas. Šķiet, ka arī iespēja publicēt savus pētījumus vēsturniekiem bija visai ierobežota. Raksti tika publicēti žurnālos (“Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls”, “Latvijas Vēsture”, “Latvijas Zinātņu Akadēmija Vēstis”, “Latvijas Arhīvi”), nāca klajā monogrāfijas, rakstu krājumi, konferenču tēzes un materiāli, taču speciāla turpinājumizdevuma, kurā tiktu publicēti darbi tieši par okupācijas vēsturi, nebija. Trūka arī finansiāla un organizatoriska atbalsta zinātniskās pētniecības darbam šajā jomā. Ar Latvijas Vēsturnieku komisijas dibināšanu lielākā daļa minēto problēmu tika vai tiek risināta.

Okupācijas problēmu izpētes veicināšanā īpaša nozīme ir starptautiskajām zinātniskajām konferencēm, kuras kopš 1999. gada regulāri rīko Latvijas Vēsturnieku komisija kopā ar Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūtu, Latvijas Universitātes

Vēstures un filozofijas fakultāti un citām organizācijām (Latvijas Valsts arhīvs, Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs, Muzejs un dokumentāciju centrs “Ebreji Latvijā”). Organizētas konferences, kurās prezentēti referāti un pētījumi par nozīmīgiem Latvijas okupācijas vēstures aspektiem: 1999. gada 14.–15. jūnijā – “Latvija Otrajā pasaules karā”,¹⁴² 2000. gada 16.–17. oktobrī – “Holokausta izpētes problēmas Latvijā”,¹⁴³ 2001. gada 12.–13. jūnijā – “1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci”,¹⁴⁴ 2002. gada 13.–14. jūnijā – “Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1945. gadā: politika un tās sekas”,¹⁴⁵ 2003. gada 12.–13. jūnijā – “Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941.–1945.”,¹⁴⁶ bet 2004. gada 3.–4. jūnija konferencē “Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas” apkopots Latvijas Vēsturnieku komisijas devums okupācijas problēmu izpētē. Šīs konferences sekmēja arī Latvijas vēsturnieku sadarbību ar kolēģiem ārzemēs – ar citu Baltijas valstu – Lietuvas un Igaunijas – vēsturniekiem, ar Rietumeiropas un ASV pētniekiem. Šķiet, ka šīs konferences ir tās, kas pakāpeniski nojauc robežu starp Latvijas historiogrāfiju un latviešu historiogrāfiju trimdā. Spriežot pēc publicētajiem konferenču materiāliem, trimdas latviešu vēsturnieku darbi un Latvijas vēsturnieku pētījumi (kā arī Rietumu zinātnieku sagatavotie darbi par Latvijas vēsturi) tagad veido vienu veselumu – Latvijas historiogrāfiju. Raksturojot Latvijas Vēsturnieku komisijas ieguldījumu Latvijas okupācijas vēstures izpētē, jāatzīmē arī komisijas darbība pētījumu publicēšanā un popularizēšanā. Regulāri nāk klajā “Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti” (*Symposium of the Commission of the Historians of Latvia*). Šajā turpinājumizdevumā tiek publicēti gan Latvijas Vēsturnieku komisijas rīkoto konferenču un starptautisko semināru referāti, gan Latvijas Vēsturnieku komisijas pētījumi,¹⁴⁷ gan arī monogrāfijas¹⁴⁸ un dokumentu krājumi.¹⁴⁹ Līdz ar Latvijas Vēsturnieku komisiju vēsturnieku radošos meklējumus sekmē arī citas zinātniskās pētniecības un mācību iestādes. To vidū jāmin Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte, Latvijas Valsts arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Latvijas Okupācijas muzejs,¹⁵⁰ Latvijas Kara muzejs¹⁵¹ un citas. Šo iestāžu sagatavotās publikācijas veido Latvijas okupācijas historiogrāfijas būtisku sastāvdaļu.

Lai gan pēc valsts neatkarības atgūšanas okupācijas vēstures izpētē minētie divi posmi izdalāmi diezgan skaidri, tomēr 20. gadsimta 90. gados un 21. gadsimta sākumā uzkrāto historiogrāfisko materiālu būtu lietderīgi aplūkot un raksturot kompleksā kā vienu veselumu, jo visiem darbiem, kas nāca klajā šajā laikā, ir kopīgas pieejas, vienādas interpretācijas līdzīgā zinātniskā kvalitātē. Turklāt šajā apskatā, kā jau atzīmēts, jāiekļauj arī 20. gadsimta 90. gados – 21. gadsimta sākumā ārzemēs tapušie darbi, kuru autori ir latvieši, Rietumeiropas un ASV vēsturnieki. Var apgalvot, ka visi šie darbi ir nonākuši Latvijas vēstures zinātnes aprītē un tādējādi veido Latvijas historiogrāfijas atsevišķu, taču neatņemamu sastāvdaļu.

Latvijas 1940.–1945. gada vēstures sekmīgas un auglīgas izpētes priekšnoteikums ir pietiekama avotu bāze, vēstures avotu zinātniska apstrāde – vēstures avotu kritikas metožu un paņēmieni lietošana, tādējādi no tiem iegūstot pilnvērtīgu, vispusīgi verificētu informāciju par vēstures notikumiem un procesiem. Turklāt tādas pētniecības jomas kā avotu mācība, vēstures palīgzinātnes, arheogrāfija (vēstures avotu edīcija) visspilgtāk raksturo historiogrāfijas attīstības līmeni un liecina par historiogrāfiskās tradīcijas brieduma pakāpi.¹⁵² Izejot no šiem apsvērumiem, Latvijas okupācijas jaunākās historiogrāfijas apskatu jāiesāk ar Latvijas vēsturnieku darbības raksturošanu avotu apzināšanas, izpētes un edīcijas jomā.

Kopš 1991. gada Latvijas vēsturniekiem izdevies sagatavot un publicēt ārkārtīgi daudz avotu krājumu, kuros ietilpst arhīva avoti (lielākoties pirmpublicējumi), jau publicēto dokumentu atkārtotas publikācijas latviešu valodā, atmiņas, traģisko notikumu aculiecinieku stāsti, fotodokumenti u.tml. Pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas lielākais ieguldījums vēstures avotu edīcijā bija periodikai – žurnāliem “Latvijas Vēsture” un “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls”. Tajos iespiesti un tiek iespiesti paši svarīgākie avoti, dokumentārās liecības, kas visspilgtāk raksturo Latvijas Republikas un latviešu tautas traģisko likteni 20. gadsimta 40. gados, padomju un vācu okupācijas varu prettautisko politiku Latvijā. Priekšstatu par žurnālos publicēto vēstures avotu tematiku var gūt žurnāla “Latvijas Vēsture” dokumentu publikācijās 1991.–1992. gadā. No publicētajiem avotiem jāmin: J. fon Ribentropa 1939. gada 6. oktobra pilnīgi slepens paziņojums,¹⁵³ F. Trampedaha 1941. gada 16. augusta slepenais ziņojums par politisko stāvokli Latvijā,¹⁵⁴ pilnīgi slepens 1940. gada 3. decembra ziņojums par situāciju padomju okupētajās Baltijas valstīs,¹⁵⁵ reiha slepena lieta par igauņu, latviešu un lietuviešu pārvācošanu (1943. gada 17. marts),¹⁵⁶ avoti par rusifikācijas pirmajiem mēģinājumiem Latvijā 1940.–1941. gadā¹⁵⁷. Diemžēl atsevišķu avotu publikācijas ir izkaisītas žurnālos, rakstu un citu materiālu krājumos,¹⁵⁸ kas zināmā mērā kavē (apgrūtina) šo vērtīgo avotu intensīvu apriti vēstures zinātnē.

No dokumentu krājumiem vispirms būtu jāmin tie, kuros iespiestie vēstures avoti aptver plašus vēstures posmus. Šie krājumi veido diezgan vispusīgu priekšstatu par Latvijas Republikas starptautisko stāvokli 1918.–1998. gadā, t.i., padomju un vācu okupācijas posmā,¹⁵⁹ par Latvijas likteni okupācijas gados.¹⁶⁰ Tematiski ar šiem krājumiem ir saistītas vēstures avotu publikācijas, kurās detalizēti reprezentēti dokumenti par Latvijas Republikas okupāciju 1940. gadā;¹⁶¹ no šīm publikācijām īpaši jāmin 1990. gadā PSRS Ārlietu ministrijas sagatavotais dokumentu krājums, kurā iekļauti PSRS Ārpolitikas arhīva un citu PSRS centrālo arhīvu materiāli par Padomju Savienības attiecībām ar Latviju, Lietuvu un Igauniju 1939. gada augustā – 1940. gada augustā.¹⁶² Krājumā publicētie dokumenti sniedz papildu informāciju par 1940. gada notikumiem Baltijas valstīs.

Kopumā šīs dokumentu publikācijas veido vispārīgu priekšstatu par Latvijas Republikas likteni 1940. gadā. Turpretim šo krājumu izmantošanai tieši vēstures pētniecībā var būt daži ierobežojumi – visi minētie krājumi sastādīti kā hrestomātijas, pēc tematiskā principa. Šie avoti tiek rūpīgi atlasīti, taču atlase parasti pakļauta dokumentu krājuma sastādītāja (sastādītāju) vai nu pētnieciskajai programmai un mērķiem, vai arī viņa (viņu) priekšstatiem par konkrētu vēstures faktu, procesu, posmu. Dažreiz arī nejausībai ir sava nozīme avotu krājumu tapšanā. Tai pašā laikā būtu jāievēro, ka galvenais kritērijs, lai izvērtētu avotu (dokumentu) krājuma arheogrāfisko kvalitāti, ir dokumentu izlases augsts reprezentablums. Lai to noteiktu, katrā minētā krājuma izvērtēšanas nolūkā jāizpēta visu arhīva fondu (no kuriem dokumenti ir nokļuvuši krājumā) sastāvs. Visumā reprezentabluma problēma ir ļoti aktuāla, bet diemžēl grūti atrisināma, jo alternatīva ilustratīvajai pieejai ir visu (bez izņēmuma) dokumentu, kas veido arhīva fondu vai kolekciju, publicēšana. Praksē tādu ieceri grūti īstenot, tāpēc mūsdienu arheogrāfija, šķiet, atliek šīs problēmas risināšanu uz nenoteiktu laiku. Šai sakarā, raksturojot minētās avotu publikācijas, būtu jāatzīmē, ka augstākā reprezentabluma pakāpe ir krājumam “Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli”, kurā publicēti protokoli, sākot ar 40. un beidzot ar 69. numuru, kā arī pielikumi šiem protokoliem.

Daudzos publicētos avotos stāstīts par padomju varas represīvo politiku Latvijā. Iespējamie vēstures avoti ir iespaidīgi; tajos ietilpst gan dokumentu publikācijas par Latvijas brīvvalsts valstsvīru (K. Ulmanis,¹⁶³ V. Munters¹⁶⁴) likteni pēc 1940. gada, gan dokumenti par padomju varas teroru¹⁶⁵ un 1941. gada deportāciju,¹⁶⁶ par represijām Latvijas laukos,¹⁶⁷ gan arī ierindas cilvēku – padomju režīma upuru liecības.¹⁶⁸ Sevišķa nozīme ir publicētajiem represēto sarakstiem un 1941. gada deportācijas upuru sarakstiem.¹⁶⁹ Sarakstu publicēšana liecina par to, ka tradīcija martirologu sastādīšanā un publicēšanā, kas tika aizsākta trimdā ar grāmatas “*These Names Accuse*” nākšanu klajā, turpinās. Jaunākajās sarakstu publikācijās informācija par upuriem būtiski precizēta un papildināta. Atsevišķā vēstures avotu krājumā iespiesti dokumenti par Padomju Savienības armijas nodarītajiem postījumiem Latvijas zemei.¹⁷⁰

Par atsevišķu avotu publikāciju grupu var uzskatīt krājumus, kuros atspoguļotas latviešu karavīru gaitas Otrā pasaules kara gados. Diemžēl šādu publikāciju nav daudz. Lielākā daļa avotu (lielākoties atmiņas) ir izkaisīta krājumos, kuros aprakstīti citi padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas aspekti. No dokumentu krājumiem var minēt Toronto publicēto grāmatu “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā..”¹⁷¹ un A. Ezergaila sastādīto krājumu “Latviešu leģions..”¹⁷² Krājuma “Latviešu leģions..” arheogrāfiskais līmenis atzīstams par nepietiekamu: daudzi dokumenti publicēti tulkojumā (izņemot vienu dokumentu pielikumā, kas publicēts gan oriģinālvalodā, gan arī tulkojumā latviešu valodā¹⁷³), dokumentiem trūkst arhīva šifru, dokumentu publicēšanas

paņēmienu faktiski nav atrunāti.¹⁷⁴ Šīs nepilnības zināmā mērā līdzsvaro publicēto dokumentu saturs, kā arī krājuma sastādītāja vērtīgās piezīmes un komentāri. Kopumā par latviešu tautas likteni vācu okupācijas laikā ir nedaudz publicētu dokumentu.¹⁷⁵ Tas nozīmē, ka arheogrāfiskā darbība jāturpina.

Vērtīgi avoti publicēti par pretošanās kustību Latvijā.¹⁷⁶ Sevišķi lielu uzmanību ir pelnījis profesora Heinriha Stroda sastādītais dokumentu un materiālu krājums "Latvijas nacionālo partizānu karš..."¹⁷⁷. Krājumā iekļauti dokumenti un materiāli, kas attiecas uz nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posmu (konkrēti uz 1942.–1945. gadu); tie pārliecinoši skaidro latviešu pretošanās iemeslus Vācijas okupācijas režīmam 1943.–1945. gadā.¹⁷⁸ Atsevišķā nodaļā iespiesti avoti, kuri atklāj padomju režīma politikas būtību un pasākumus 1944.–1945. gadā. Bet lielākā daļa dokumentu sniedz vērtīgu informāciju par partizānu programmām, deklarācijām un viņu organizāciju statūtiem, par karadarbību. Krājuma arheogrāfiskais līmenis ir augsts; to nosaka gan saturīgi komentāri, gan arī publicēto dokumentu arheogrāfiskā apstrāde, kuras paņēmienu un metodes ir izsmēloši raksturotas arheogrāfiskajā ievadā.¹⁷⁹ Arī dokumentu atlasībai publicēšanai var uzskatīt par pamatotu – krājumā iekļauto dokumentu izlasei ir diezgan augsta reprezentabluma pakāpe.

Tādējādi Latvijas vēsturnieki ir paveikuši lielu darbu vēstures avotu apzināšanas un edīcijas jomā, par ko liecina viņu sagatavotie un publicētie avotu krājumi. Šī darba cita puse ir vēstures avotu pētīšana, kuras norise un rezultāti visspilgtāk atklājas avotpētnieciskos rakstos un avotu apskatos. Tajos raksturoti Latvijas Valsts arhīva materiāli par nacistiskās Vācijas okupācijas posmu,¹⁸⁰ Valsts drošības komitejas dokumenti,¹⁸¹ kā arī ārzemju arhīvu dokumenti: Amerikas Savienoto Valstu izlūkdienesta OSS dokumenti par Latviju vācu okupācijas laikā,¹⁸² Čehijas arhīvu dokumenti par Latviju Otrā pasaules kara gados,¹⁸³ Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par 1940.–1941. gadu,¹⁸⁴ kas glabājas Hūvera institūta arhīvā, kā arī citi vēstures avotu kompleksi.¹⁸⁵ Šajos apskatos ir arī vērtīgi avotpētnieciski novērojumi, kuros parādīts avotu informatīvais potenciāls problēmas izpētei. Atsevišķos rakstos veikta vēstures avotu vispusīga izpēte: autori atklāj avotu informatīvo potenciālu,¹⁸⁶ dažos gadījumos raksturo avotu tapšanas gaitu un specifiku, novērtē to ticamību. Atsevišķa vēstures avotu grupa, kurai Latvijas vēsturnieki veltī lielu uzmanību un intensīvi izmanto vēstures rekonstrukcijās, ir prese;¹⁸⁷ tās avotpētnieciskajā apstrādē izmantotas gan kvantitatīvās (piemēram, kontentanalīze), gan arī interpretēšanas metodes. Par zināmu novācību padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas problēmu izpētē var uzskatīt mutvārdu vēstures avotu – vēsturnieku pierakstīto cilvēku liecību (interviju) izmantošanu pētījumos.¹⁸⁸ Tie papildina un būtiski paplašina dokumentāro avotu informāciju, jo mutvārdu vēstures avotos atklājas cilvēku, būtībā – tautas atieksme pret svešām varām.¹⁸⁹

Latvijas vēsturniekiem ir zināmi panākumi vēstures avotu izpētē, taču avotpētniecisko darbu skaits ir nepietiekams; šo darbu funkciju diez vai pilda avotu apskati monogrāfiju ievados – tajos vēstures avoti parasti raksturoti formāli, gandrīz neparādās spriedumi par avotu informācijas ticamību. Avotu informācijas iegūšanas un kritikas (pētīšanas) metodes arī būtu jāpilnveido, ievērojot mūsdienu avotu mācības jaunākās tehnoloģijas un pieejas.

Par historiogrāfiskās tradīcijas “briedumpakāpi” liecina ne tikai vēstures avotu publikācijas un avotpētniecisko metožu attīstība, bet arī monogrāfisko pētījumu sagatavošana un publicēšana. Lai gan līdz šim apkopojošu monogrāfiju, kur tiktu aplūkotas visas padomju un nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas problēmas, nav, tomēr jau ir sagatavoti daudzi nopietni monogrāfiskie pētījumi, kas piedāvā dziļu un vispusīgu ieskatu dažos problēmas aspektos. Pirmās monogrāfijas nāca klajā 20. gadsimta 90. gadu pirmajā pusē.¹⁹⁰ Dažās no tām Latvijas okupācijas jautājumi pētīti Latvijas vēstures plašākā kontekstā.¹⁹¹ 20. gadsimta 90. gadu otrajā pusē monogrāfiju sagatavošanas un publicēšanas darbs aktivizējās.¹⁹² Pie monogrāfiskajiem pētījumiem var pieskaitīt arī dažus nopietnus žurnālos publicētus rakstus.¹⁹³ Monogrāfisko pētījumu nozīme ir arī dažiem tematiskiem rakstu krājumiem.¹⁹⁴

Lai gan monogrāfijām ir liela nozīme problēmas zinātniskajā apjēgšanā, izpētē un pētījumu rezultātu popularizēšanā, tomēr arī zinātniskie raksti un konferenču materiāli ir svarīgi šajā pētniecībā: tieši rakstos operatīvi parādās vēsturnieku pašas jaunākās atziņas, tiek aprobežtas jaunas pieejas, izteiktas jaunas idejas un hipotēzes. Būtībā rakstu publicēšana ir monogrāfisko pētījumu sagatavošana: rakstu un konferenču materiālu un tēžu historiogrāfiskā izpēte tādējādi dod iespēju izsekot monogrāfisko pētījumu tapšanas procesam. Un, spriežot pēc rakstiem un konferenču materiāliem, kas publicēti Latvijā pēdējos gados, var apgalvot, ka top vairāki jauni monogrāfiskie pētījumi, kuri, bez šaubām, padarīs mūsu priekšstatu par 1940.–1945. gada posmu Latvijas vēsturē pilnīgāku un precīzāku.

1940.–1945. gada vēstures izpētē var izdalīt dažus tematiskus blokus: 1) padomju un vācu okupācijas priekšvēstures izpēte lielākoties starptautisko attiecību kontekstā; 2) pirmās padomju okupācijas, Latvijas sovetizācijas sākuma, represiju un Latvijas postīšanas izpēte; 3) nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas (šajā tematiskajā blokā ietilpst gan vācu varas īstenotās politikas aspekti Latvijā, represijas pret Latvijas iedzīvotājiem un atsevišķi – holokausts, gan arī nacionālās pretošanās un kolaborācijas jautājumi) izpēte; 4) otrās padomju okupācijas sākuma izpēte; 5) Latvijas okupācijas juridisko (starptautiski tiesisko) aspektu un jautājumu izpēte. Var konstatēt, ka historiogrāfiskā materiāla faktiskā sadale pa šiem tematiskajiem blokiem diezgan adekvāti atbilst Latvijas Vēsturnieku komisijas iecerēm un noteiktajām prioritātēm, kas liecina par zinātniskās pētniecības koordināciju un mērķtiecīgu norisi.

Latvijas okupācijas priekšvēstures pētīšana attīstās ļoti intensīvi – jau ir uzkrāts apjomīgs historiogrāfiskais materiāls. Sevišķi daudz pētījumu nāca klajā 20. gadsimta 90. gadu pirmajā pusē. Acīmredzot tā bija likumsakarīga tendence Latvijas historiogrāfijā – pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas bija vispirms jāuzzina cēloņi, kā arī apstākļi, kādēļ Latvijas iekļaušana Padomju Savienības sastāvā bijusi iespējama. Turklāt okupācijas vēstures izpēte bija jāiesāk ar plašāka vēstures konteksta apjēgšanu, lai pēc tam sagatavotu uz atsevišķiem šīs problēmas jautājumiem un aspektiem fokusētos pētījumus. Jāievēro arī latviešu trimdas historiogrāfijas, kā arī Rietumeiropas un ASV historiogrāfijas pieejas – Latvijas vēstures izpēte starptautisko attiecību kontekstā. Šo pieeju daļēji mantojuši Latvijas vēsturnieki pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas. Lai gan problēmas priekšvēstures pētīšana sevišķi intensīvi norisinājās 90. gadu otrajā pusē, tomēr arī pēc tam šo problēmu izziņāšana neapstājās – 21. gadsimta sākumā tā turpinās.

Šajā tematiskajā blokā vispirms minami pētījumi, kuros raksturota situācija Eiropā Otrā pasaules kara priekšvakarā, Latvijas Republikas ārpolitikas prioritātes un mērķi.¹⁹⁵ Pētījumi pārliecinoši pierāda, ka Latvijas (un citu Baltijas valstu) traģēdija bija acīmredzot neizbēgama, ko apliecina arī Baltijas Antantes liktenis: *“Trauslā Baltijas valstu sadarbība stabilitātes apstākļos būtu varējusi kļūt par ilgstošas sadarbības pirmsākumu. Tam tomēr traucēja gan vēsturiskā laika trūkums, gan nemierīgie pirmskara apstākļi [...]. Baltijas valstīm kā jaunām politiskām vienībām integrēties traucēja ne tikai nelabvēlīgie ārējie apstākļi, bet arī labās gribas trūkums. Tas liecināja par triju Baltijas valstu valdošo aprindu politiskā brieduma trūkumu.”*¹⁹⁶

Latvijas pētnieki pievērsušies tieši 1939. gadam, jo šajā gadā, kā apgalvo daži vēsturnieki, bija faktiski sācies pirmās padomju okupācijas posms Latvijā.¹⁹⁷ Pētījumos parādīta Rietumeiropas valstu – pirmām kārtām Francijas un Lielbritānijas¹⁹⁸ – attieksme pret Baltijas jautājumu. Lielbritānijas, Francijas un PSRS politisko un militāro sarunu analīze rāda, ka Lielbritānija un Francija 1939. gada vasarā bija spiestas *“atzīt padomju interešu prioritāti Baltijas reģionā. Taču ne viena, ne arī otra valsts [...] vēl nebija ar mieru pilnīgi pamest Baltijas valstis likteņa varā, “atdot” tās Padomju Savienībai [...].”*¹⁹⁹ Taču, kā liecina pētījumi, svarīgākā loma Latvijai, kā arī citu Baltijas valstu turpmākā likteņu noteikšanai bija nacionālsociālistiskajai Vācijai un Padomju Savienībai. Tāpēc vēsturnieki sevišķi rūpīgi pētī Latvijas un Vācijas attiecības Otrā pasaules kara priekšvakarā un kara sākumposmā²⁰⁰ – Vācijas un Latvijas 1939. gada 7. jūnija neuzbrukšanas līgumu,²⁰¹ kā arī Latvijas un Padomju Savienības attiecības.²⁰²

Lai gan visi minētie okupācijas sagatavošanas aspekti tiek intensīvi pētīti, tomēr Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas 1939. gada 23. augusta pakts – PSRS un Vācijas neuzbrukšanas līgums un tā slepenais protokols. Šis Molotova–Ribentropa pakts minēts un raksturots gandrīz visos

pētījumos par Latvijas vēsturi 20. gadsimta 40. gados. Var minēt arī pētījumus, kuros Molotova–Ribentropa pakts tika pētīts speciāli.²⁰³ Jāatzīmē, ka Molotova–Ribentropa pakta nozīmes vērtēšanā ir panākta Latvijas – un ne tikai Latvijas, bet arī Rietumeiropas un ASV – vēsturnieku vienprātība, kas liecina par to, ka šis vēstures aspekts ir izpētīts diezgan labi. Taču arī šajā jomā var joprojām meklēt pētāmos jautājumus. Tā, piemēram, profesors I. Feldmanis min vienu no tādiem: *“Rodas jautājums, vai šajā gadījumā [baltvāciešu izceļošana no Latvijas pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas. – A. I.] netika palaista garām pavisam niecīgā iespēja mēģināt kaut kādā veidā mainīt Molotova–Ribentropa paktā ieprogrammēto un Latvijas neatkarībai liktenīgo notikumu attīstības gaitu. Nav izslēgts, ja Latvija nepiekrīstu Berlīnes plānam par baltvāciešu izceļošanu un neveicinātu tā īstenošanu, tad Vācija [...] varbūt tiktu izprovocēta uz padomju un vācu noslēgtajiem līgumiem neadekvātu rīcību.”*²⁰⁴

Molotova–Ribentropa pakta un turpmākās okupācijas kontekstā tiek pētīts Latvijas un PSRS 1939. gada 5. oktobra savstarpējās palīdzības pakts un tā sekas. Taču īpašu pētījumu par šo paktu ir ļoti maz,²⁰⁵ parasti tas tiek analizēts plašākā vēstures kontekstā,²⁰⁶ akcentējot, ka tā parakstīšana bija Latvijas valsts neatkarības beigu sākums, “1940. gada jūnija prelūdijs”²⁰⁷.

Atšķirībā no Latvijas padomju pētniekiem Latvijas vēsturnieki pēc neatkarības atgūšanas pavisam niecīgu uzmanību pievērš Latvijas Komunistiskās partijas lomai notikumu norisē Latvijā 1939.–1940. gadā. Tam ir pamatoti iemesli: Latvijas Republikas likteni nosacīja divu totalitāro valstu – Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas, nevis latviešu tautas (vai vismaz šīs tautas daļa) griba. Pētnieki secina, ka “PSRS okupācijas priekšvakarā LKP organizatoriski bija ļoti vāja”²⁰⁸, tāpēc “PSR okupācijas spēkiem 1940. gada jūnijā bija grūti nodibināt sakarus ar gandrīz neesošo LKP”²⁰⁹. Lai gan šie secinājumi ir pamatoti, šķiet, ka vēl būtu par agru pārtraukt Latvijas Komunistiskās partijas un citu pretvalstisko politisko spēku darbības pētīšanu šajā posmā.

Tādējādi var secināt, ka Latvijas okupācijas priekšvēsture tiek intensīvi pētīta, jau izveidojušās un nostiprinājušās prioritātes, kas nosprauž Latvijas vēsturnieku pētnieciskā darba galvenos virzienus. Pētāmo tēmu, jautājumu un problēmu izvēle nav nejauša, jo šo aspektu izpēti gaitā vēsturnieki cenšas atklāt Latvijas okupācijas cēloņus. Šķiet, ka vēsturnieku pētījumus caurstrāvo idejas, ka Latvijas okupācija bija liktenīga un pat fatāla, jo toreiz Latvijas Republikas liktenis tika izlemts ārpus Latvijas.

Latvijas 1940.–1941. gada vēsture (historiogrāfijā dažreiz – Baigais gads) ir viena no pašām sāpīgākajām un visplašāk pētītajām tēmām mūsdienu Latvijas historiogrāfijā. Padomju režīma terora izpēti Latvijas vēsturnieki turpina tradīcijas, kas aizsākušās latviešu vēsturnieku darbos trimdā. Bet atšķirībā no trimdas latviešu vēsturniekiem pašlaik Latvijas vēsturnieki lielāku uzmanību pievērš konkrētiem faktiem, kuros uzskatāmi atklājas padomju režīma nežēlība.

Atsevišķos pētījumos vēsturnieki izseko padomju varas dibināšanas gaitai Latvijā.²¹⁰ Par zīmīgu faktu Latvijas vēstures zinātnes historiogrāfijā var uzskatīt pāreju no tās apgaismošanas vispārīgos vilcienos līdz atsevišķu faktu un epizožu dziļākai un vispusīgākai apjēgai un izpētei, balstoties uz plašu vēstures avotu materiālu. Kā piemēru var minēt A. E. Feldmaņa monogrāfiju “Masļenku traģēdija – Latvijas traģēdija”,²¹¹ kurā autors stāsta par Latvijas okupācijas faktisko sākumu jau 1940. gada 15. jūnijā, kad PSRS drošības iestāžu speciālās vienības uzbruka trim Latvijas robežsargu sardzēm. Diemžēl šādu labi dokumentētu un sīku pētījumu par Latvijas Republikas neatkarības pēdējām dienām joprojām ir maz. Tomēr parādās arī citi pētījumi, kuros apgaismoti okupācijas sākumposma atsevišķi aspekti: Latvijas Republikas institūciju likvidācija²¹² un jaunu padomju iestāžu izveide (lielāka uzmanība pievērsta tieši spēka institūcijām,²¹³ kuras īstenoja padomju terora politiku), sabiedriski politiskais noskaņojums Latvijā.²¹⁴

Par atsevišķu pētniecības jomu ir kļuvusi kolaborācijas problēma 1940.–1941. gadā, kā arī turpmākajos gados. Pagaidām tās zinātniskā izpēte atrodas sākumstadijā: problēma ir jau konstatēta,²¹⁵ tiek arī mēģināts atklāt kolaborācijas cēloņus. Kā atzīmē I. Šneidere, “[...] kolaborāciju veicinošais fakts bija K. Ulmaņa darbība no 21. jūnija līdz 21. jūlijam. Un tomēr galvenais bija ģeopolitiskais faktors. Latvija atradās starp divām lielvarām. Tās iedzīvotāji cieta no abām okupācijas varām un bija spiesti sadarboties.”²¹⁶ Šīs tēzes pamatošana prasīs plaša vēsturiskā materiāla apzināšanu un daudzu vēstures faktu rūpīgu izpēti, izmantojot arī sistēmanalīzi, kura apvienotu visdažādākos 1940.–1941. gada realitātes aspektus vienā nepretrunīgā modelī. Par šī darba aizsākumu var uzskatīt avotu apzināšanu un atsevišķu kolaborācijas faktu dziļu izpēti. Šajā jomā Latvijas vēsturniekiem ir jau zināmi panākumi.

Kā jau atzīmēts, padomju politikas (gan 1940.–1941. gadā, gan arī pēc 1945. gada) īstenošanu latviešu vēsturnieki trimdā, kā arī Rietumeiropas un ASV vēsturnieki un sovetologi pētīja, balstoties uz sovetizācijas koncepciju. Šo pieeju akceptējusi jaunākā historiogrāfija Latvijā,²¹⁷ kā arī citās Baltijas valstīs,²¹⁸ ar sovetizāciju domājot “politisko, ekonomisko, sociālo un terora pasākumu kopumu, kas deva iespēju padomju varas orgāniem īsā laikā pilnībā pakļaut savai kontrolei buržuāziskās sabiedrības”²¹⁹.

Jāatzīmē, ka sovetizācijas procesi tieši ekonomikas jomā 1940.–1941. gadā tiek pētīti fragmentāri. Tikai atsevišķi fakti atrodami nedaudzos rakstos un monogrāfijās.²²⁰ Tikpat fragmentāri tiek pētīta arī padomju režīma sociālā politika, respektīvi, sociālā sovetizācija. Vēsturnieku pētījumos īsumā raksturoti tādi sovetizācijas aspekti kā dzīves līmeņa pazemināšanās,²²¹ Latvijas rusifikācija,²²² lauku saimniecību īpašuma nacionalizācija²²³ un zemniecības integrācija “padomju sabiedrībā”,²²⁴ iejaukšanās Baznīcas lietās,²²⁵ zinātnes un izglītības reglamentācija²²⁶ un nedaudzi citi. Šķiet, ka Latvijas sovetizācija 1940.–1941. gadā prasa daudz dziļāku, nopietnāku un sistemātiskāku izpēti, jo 21. gadsimta sākumā diez vai ir vērts balstīties uz Latvijas padomju

vēsturnieku atziņām un viņu darbos aprakstītajiem faktiem. Lai gan sovetizācija Latvijā Baigajā gadā nepaspēja sasniegt kaut kādus būtiskus rezultātus, tomēr tā jāpēta, jo tieši šajā posmā iezīmējas visas sovetizācijas īpatnības, kas pilnīgi atklājās pēc Otrā pasaules kara.

1940.–1941. gada vēstures izpētes centrā ir totalitārā režīma represijas.²²⁷ Par šo problēmu ir plašs publikāciju klāsts; tajās izpētīti visi represijas problēmas aspekti. Par problēmas izpētes augstu līmeni liecina gan pētījumu avotu bāze (visi darbi ir labi dokumentēti un balstās uz daudziem vēstures avotiem, to lielākā daļa ir arhīvu materiāli), gan sīka detalizācija vēstures faktu izpētē, gan arī problēmas konceptuālā apjēga (piemēram, salīdzinātas padomju represijas 1940.–1941. gadā un 1944.–1945. gadā²²⁸).

Par relatīvi patstāvīgu virzienu Latvijas jaunākajā historiogrāfijā, šķiet, var uzskatīt pret atsevišķām Latvijas iedzīvotāju sociālajām un profesionālajām grupām padomju varas veikto represiju izpēti. Tiek intensīvi pētītas represijas pret Latvijas brīvvalsts valstsvīriem,²²⁹ Ārlietu resora darbiniekiem,²³⁰ Latvijas armijas virsniekiem,²³¹ Latvijas Republikas parlamentāriešiem,²³² pret atsevišķām etniskām minoritātēm – poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem.²³³ Minētajos pētījumos konstatējamas dažādas pieejas padomju represiju izpētē: no vienas puses, autori parāda represiju vērienu, balstoties uz statistikas datiem, no otras puses, stāsta par atsevišķu cilvēku likteni, par viņu ciešanām, cerībām, mocekļa nāvi padomju cietumos, koncentrācijas nometnēs un trimdā. Šķiet, ka tieši otrā pieeja represiju tēlošanā ir auglīgāka, jo vēsturnieka stāsts kļūst emocionāls, spēj ietekmēt lasītāja jūtas un tādējādi palīdz veidot adekvātu attieksmi pret Latvijas vēstures sāpīgākajām lappusēm.

Tās pašas pieejas konstatējamās arī 1941. gada 14. jūnija deportācijas pētīšanā. Kā atzīmēts, jau apkopots plašs avotu un faktu klāsts: deportācijas izpētes rezultāts ir precizētu deportēto sarakstu izdošana. Tajos sniegta vērtīga informācija par staļiniskā režīma upuriem. Par 1941. gada 14. jūnija deportācijas izpētes augstu līmeni liecina 2001. gada 12.–13. jūnijā starptautiskajā konferencē prezentētie referāti.²³⁴ Referātos (kā arī citos pētījumos) vispusīgi aplūkota deportācijas norise, parādīts, ka tajā spilgti atklājas padomju režīma teroristiskā būtība,²³⁵ atspoguļoti deportācijas starptautiski tiesiskie aspekti.²³⁶ Konferences materiāli liecina, ka par vienu no maģistrālajiem virzieniem 1941. gada 14. jūnija deportācijas zinātniskajā izpētē var kļūt deportāciju salīdzināmā analīze,²³⁷ kura dod iespēju atklāt kopīgo un atšķirīgo terora pasākumu īstenošanā dažādās valstīs un teritorijās, kas atradās padomju režīma varā. Vērtību ir pelnījuši mēģinājumi veikt deportāciju socioloģisko izpēti (strukturālā analīzi),²³⁸ balstoties uz dažādiem datiem: deportēto personu dzimums, etniskā piederība, vecums, nodarbošanās u.c. Iepazīstot deportācijas statistisko analīzi, mūsu priekšstats par šo noziedzīgu pret cilvēci kļūst daudz konkrētāks un skaidrāks un vienlaikus atklāj padomju režīma

ieceres Latvijā. Latvijas historiogrāfijā 1941. gada 14. jūnija deportācija tiek arī pētīta reģionālajā²³⁹ un etniskajā griezumā,²⁴⁰ parādīta deportācijas ietekme uz dažādām etniskajām grupām, kā arī tās norise dažādos Latvijas novados. Atsevišķs zinātniskās pētniecības virziens ir deportācijas seku,²⁴¹ arī demogrāfisko seku²⁴² izpēte. Lai gan 1940. gada 14. jūnija deportācija tiek intensīvi pētīta, tomēr joprojām paliek mazpētītas jomas, par ko liecina, piemēram, avotpētnieku darbi;²⁴³ tajos parādīta vēstures avotu potenciālā informācija, kura pagaidām nav pieprasīta un netiek izmantota pētījumos. Turklāt būtu jāveido konkrēts priekšstats par deportācijas norisi un sekām visos Latvijas novados, neaizmirstot arī cilvēku likteņus, kuri tomēr bija visai atšķirīgi.

Salīdzinājumā ar padomju režīma represijām relatīvi mazpētīta joma ir Latvijas iedzīvotāju pretošanās padomju varai 1940.–1941. gadā. Publicēto pētījumu nav daudz,²⁴⁴ tomēr tie ir vērtīgi, jo no tiem rodas vispārīgs priekšstats par pretošanās kustības aizsākumiem Latvijā, tie parāda turpmākās izpētes perspektīvas un iespējamās prioritātes.

Redzams, ka 1940.–1941. gada vēstures jautājumi tiek pētīti intensīvi un rezultātīvi. Tomēr novārtē joprojām paliek daži svarīgi vēstures aspekti – sovetizācijas gaita un rezultāti, nacionālās pretošanās kustības vēsture. Varbūt lielāku uzmanību vajag pievērst ierindas cilvēku liktenim represiju laikā, viņu noskaņojumam, attieksmei pret padomju varu. Iespējams, ka 1940.–1941. gada vēstures apjēgas perspektīvas var būt arī saistītas ar iepriekš minēto aspektu un jautājumu pētīšanu “mikrolīmenī”, veidojot “situatīvos pētījumus” (*case study*), kuri dod iespēju atsevišķā faktā – ierindas cilvēka dzīves gājumā – saskatīt laikmeta īpatnības un ar pareizu mērauklu izvērtēt globālus, liktenīgus notikumus.

Visai intensīvi tiek pētīts nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posms Latvijas vēsturē. Tomēr ir vērts atzīmēt, ka joprojām trūkst nopietnu monogrāfisko pētījumu, kuros tiktu vispārināti zinātniskās pētniecības rezultāti un izveidota šī posma kopaina, lai gan izpētes rezultāti publicēti daudzos rakstos un grāmatās. Pēdējās apkopojošās monogrāfijas parādījās relatīvi sen – 20. gadsimta 90. gadu pirmajā pusē.²⁴⁵ Kopš tā laika Latvijas vēsturnieki lielāku uzmanību pievērs atsevišķiem vācu okupācijas vēstures aspektiem. Lai gan apkopojošu monogrāfisku pētījumu trūkst, Latvijas historiogrāfijā ir jau nostiprinājusies vispārārtizīta pieeja nacistiskās Vācijas okupācijas vēstures izpētē.²⁴⁶

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posma apzināšana sākas ar Vācijas plāniem Latvijā izpēti; tajos atklājas gan okupācijas režīma mērķis, gan arī politikas īstenošanas metodes, kuras tika lietotas Latvijā 1941.–1945. gadā.²⁴⁷ Turklāt vēsturnieki cenšas izvairīties no vienpusības šo plānu vērtēšanā, pētot vācu okupācijas varas “kompromisa gājienus”, no kuriem viens bija 1942.–1944. gada Latvijas un Igaunijas autonomijas projekts.²⁴⁸ Vēl viena svarīga tēma vācu okupācijas posma izpētē ir varas

maiņas gaita Latvijā 1941. gada vasarā pēc Vācijas uzbrukuma PSRS un varas vakuuma (*interregnum*) problēma.²⁴⁹ Pētījumos tiek rūpīgi atveidota un precizēta vācu okupācijas karaspēka ienākšanas hronoloģija²⁵⁰ un parādīta PSRS karaspēka haotiskā atkāpšanās no Latvijas,²⁵¹ raksturoti padomju varas pasākumi atkāpšanās gaitā, viens no tiem – ieslodzīto evakuācija no Latvijas.²⁵² Zināmu – tomēr nepietiekamu – uzmanību pētnieki veltī arī tām latviešu aktivitātēm varu maiņas laikā, kas bija vērstas pret padomju varas pārstāvjiem.²⁵³ Par varu maiņas problēmu ir vairāki pētījumi, taču 1941. gada jūnija–jūlija vēstures izpēte atrodas pašā sākumā, jo šim posmam Latvijas vēsturnieki pievērš uzmanību tikai kopš 2000. gada.

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posma izpētē var izdalīt atsevišķus, savstarpēji saistītus tematiskos blokus; to kompleksā izpēte dod iespēju pilnīgāk un vispusīgāk apgaismot pretrunīgos vēstures aspektus. No šādiem savstarpēji saistītiem blokiem var minēt: latviešu noskaņojums vācu okupācijas laikā – okupācijas režīma ekonomiskā, sociālā un kultūras politika; nacionālsociālistiskās Vācijas terors – pretošanās kustība; terors – kolaborācija; kolaborācija – pretošanās; latviešu noskaņojums – pretošanās – kolaborācija u.tml. Diemžēl jaunākajā Latvijas historiogrāfijā kompleksā pieeja dažādu tematisku bloku izpētē spilgti neparādās. Protams, raksturojot, piemēram, kolaborāciju, autori atsaucas uz nacistiskās Vācijas politiku Latvijā, kā arī uz Baigā gada pieredzi.²⁵⁴ Taču šīs atsaukšanās nevar aizstāt divu (vai dažreiz triju) vēstures aspektu komplekso izpēti, tādēļ vēstures kopaina it kā sadrūp. Varbūt tā ir dabiska un nenovēršama parādība šajā izpētes stadijā – Latvijā problēmas zinātniskā, intensīvā izpēte sākusies tikai 20. gadsimta 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā.

Neievērojot iepriekš izteiktos ieteikumus un apsvērumus, var apgalvot, ka gan latviešu noskaņojuma, gan arī vācu okupācijas politikas izpēte norisinās sekmīgi un intensīvi, nevienkāršojot šo problēmu būtību. Var piekrist L. Siliņa pieejai, ka latviešu tautas noskaņojums pētāms divu paradigmu – “cerības” un “vilšanās” – kontekstā.²⁵⁵ Pētījumi, kas parādījušies pēdējā laikā, dara šo pieeju konkrētāku.²⁵⁶ Diemžēl tādu publikāciju nav daudz.

Atšķirībā no latviešu noskaņojuma problēmas nacionālsociālistiskās Vācijas ekonomiskā, sociālā un kultūrpolitika Latvijā mūsdienu Latvijas historiogrāfijā labāk apgaismota. Taču arī šajā jautājumā konstatējami “robi”. Līdz ar vispārējiem apskatiem, kuros nav iespējams piedāvāt dziļu un detalizētu ieskatu visos politikas aspektos,²⁵⁷ parādās pētījumi par atsevišķām okupācijas režīma politikas jomām – ekonomisko politiku,²⁵⁸ politiku izglītības un kultūras jomā,²⁵⁹ Latvijas valsts dibināšanas gadadienas atzīmēšanu okupācijas apstākļos,²⁶⁰ okupācijas varas attieksmi pret Latviešu Zemes pašpārvaldi²⁶¹ un citiem aspektiem.²⁶² Sevišķi intensīvi tiek pētīta propaganda nacistiskās Vācijas okupācijas laikā²⁶³ un antisemitisma izpausmes presē.²⁶⁴ Redzams, ka Latvijas vēsturnieki nacionālsociālistiskās Vācijas politiku pētī visai fragmentāri; rodas

pat iespajds, ka dažreiz pētāmo aspektu izvēle ir visai nejauša, tāpēc pētījumi par vācu politiku sistemātisku priekšstatu par šīs politikas īstenošanas stadijām, par mērķiem un uzdevumiem katrā stadijā, par politikas īstenošanas gaitu un galu galā par sekām neveido. Vislabāk un pilnīgāk izpētīta nacistiskās Vācijas politikas represīvā būtība, terora izpausmes un holokausta problēma. Acīmredzot tieši šo vācu politikas aspektu izpēti sekmē Latvijas Vēsturnieku komisijas darbība pētniecības darba koordinācijā. Tajā pašā laikā var atzīmēt, ka terora un represiju, kā arī holokausta pilnvērtīga izpēte un apjēga iespējama, tikai ievērojot nacistiskās Vācijas politikas īstenošanas plašāku kontekstu – politikas sociālo, ekonomisko, kultūras u.c. dimensiju. Lai gan šie aspekti parādās pētījumos par represijām un genocīdu, tomēr tie, šķiet, veic lielākoties ilustratīvu funkciju.

Galvenās tendences un pieejas nacistiskā terora un represiju pētniecībā ir šādas: 1) problēmas teorētiskā apzināšana, kur dažreiz vajadzīga arī salīdzināmās metodes lietošana;²⁶⁵ 2) faktoloģijas uzkrāšana un detalizētu pētījumu sagatavošana, kas aptver atsevišķas terora izpausmes;²⁶⁶ 3) represiju kompleksa izpēte, situatīvo pētījumu sagatavošana, kas fokusējas uz terora un represiju realizāciju atsevišķos Latvijas novados;²⁶⁷ 4) datu apkopošana par vācu okupācijas laika upuriem un martirologa datu bāzes izveide.²⁶⁸ Visu šo pieeju īstenošana ir jau iesākta, tāpēc ir iemesls domāt, ka nacistiskā terora un represiju izpēte jau kļuvusi mērķtiecīga un vispusīga. Dažreiz izpētes gaitā vēsturnieki nonāk pie svarīgiem secinājumiem. Tā, piemēram, profesors H. Strods, pētīdams Salaspils koncentrācijas nometnes ieslodzīto likteni, secina, ka *“pretēji komunistu literatūras apgalvojumiem Salaspilī nav notikušas ne masu nošaušanas, ne nacistu medicīniskie eksperimenti ar cilvēkiem, ka šeit nav gājis bojā 50 000 vai 100 000 cilvēku, bet apmēram 2000 cilvēku, kas ir attiecīgi 25 vai 50 reizi mazāk, nekā tika apgalvots komunistu okupācijas laikā. Komunistu okupanti veica viltojumus, lai novērstu uzmanību par viņu pašu vardarbību.”*²⁶⁹ Tas liecina, ka represiju un terora problēma jāturpina pētīt, jāmeklē un jāapzina jauni vēstures avoti.

Augstākā izpētes pakāpe ir holokausta problēmai. Jau minētas gan apkopjošās monogrāfijas, gan dokumentu krājumi, gan rakstu krājumi, gan arī starptautiskās zinātniskās konferences, kurās vispusīgi aplūkoti holokausta aspekti, holokausta pētniecības virzieni un turpmākās izpētes perspektīvas un prioritātes.²⁷⁰ Turklāt holokausta pētnieki pievērsušies arī publikācijām, kas apgaismo citus Latvijas vēstures nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laika aspektus un jautājumus. Žurnālos un citos izdevumos regulāri parādās raksti par ebreju iznīcināšanu Latvijā.²⁷¹ Jāuzsver, ka holokausta izpēte norisinās ļoti intensīvi. Gandrīz visi minētie pētījumi nāca klajā kopš 1999. gada. Tas liecina, ka pirms tam atsevišķa tradīcija holokausta izpētē Latvijas historiogrāfijā faktiski nepastāvēja, jo ebreju iznīcināšanas faktu pieminēšanu pārskata monogrāfijās

un speciālos pētījumos nevar uzskatīt par holokausta izpētes tradīcijas aizsākumiem Latvijas historiogrāfijā. Zīmīgi, ka arī pirms Latvijas valsts neatkarības atgūšanas holokausta problēma palika novārtā gan Latvijas padomju historiogrāfijā,²⁷² gan arī trimdas latviešu vēsturnieku darbos.²⁷³ To ievērojot, ir pamats apgalvot, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā ir izdevies panākt būtisku progresu holokausta apzināšanā un zinātniskajā izpētē. Šķiet, ka progresa priekšnoteikums ir Latvijas Vēsturnieku komisijas mērķtiecīgā darbība atbilstoši pamatotām prioritātēm, kurās, kā jau atzīmēts, ietilpst arī holokausta izpēte kā patstāvīgs pētniecības virziens.

Holokausta problēmas pētīšanā ir daudz dimensiju. Pētnieki, kuri nodarbojas ar ebreju iznīcināšanas vēsturi, ebreju tautas traģēdiju pēta diezgan plašā vēstures kontekstā, sniedzot ieskatu Latvijas ebreju vēsturē, kā arī antisemitisma vēsturē, parādot nacionālsociālistiskās Vācijas nostāju un raksturojot situāciju Latvijā vācu okupācijas laikā. Bieži vien vēsturiskā fona (konteksta) atveide ieņem visai nozīmīgu vietu monogrāfiskajos pētījumos.²⁷⁴ Taču šādiem pētījumiem īpašu patosu piešķir jautājums par latviešu atbildību ebreju nogalināšanā, uz ko nav tiešas atbildes. Pēc holokausta problēmas pētnieka A. Ezergaiļa domām, *“neskatoties uz to, lai ko arī kāds teiktu par latviešu bezspēcību vācu varas apstākļos un grūtībām, lai palīdzētu ebreju upuriem, iekšējā vainas sajūta, no kuras cieš daudzi latvieši, rodas tāpēc, ka bija tāda latviešu komanda, kas nogalināja ebrejus, un tāpēc, ka daudzi latvieši zaudēja kaimiņus un draugus. Šī vaina ir gan personiska [..], gan valstiska – Latvijas politiskā organizācija [..] bija bezspēcīga savu pilsoņu aizstāvēšanā.”*²⁷⁵ Tomēr jautājums par latviešu atbildību zināmā mērā ir ārpus historiogrāfijas robežām, tas pastāv drīzāk mūsdienu politikas un sabiedriskās domas kontekstā; vēsturnieka aicinājums ir problēmas objektīva izpēte. Šajā izpētē Latvijas vēsturniekiem ir acīmredzami panākumi – detalizēti izpētīts holokausts visas Latvijas mērogā, parādīta ebreju iznīcināšanas gaita atsevišķos apriņķos, pilsētās un nometnēs, top geto vēsture, kā arī ebreju upuru martirologs. Tomēr joprojām paliek arī atsevišķi holokausta problēmas aspekti, kuri prasa dziļāku un konkrētāku izpēti, – ebreju traģēdija atsevišķos Latvijas novados, ebreju pretošanās holokaustam, Latvijas iedzīvotāju palīdzība ebreju upuriem.

Atšķirībā no holokausta problēmas čigānu iznīcināšanai nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā mūsdienu Latvijas historiogrāfijā pievērsta maza uzmanība. Lai gan genocīda pret čigāniem izpēte ir viena no Latvijas Vēsturnieku komisijas prioritātēm, par šo problēmu ir nedaudz rakstu.²⁷⁶

Kā jau uzsvērts, par relatīvi patstāvīgu tematisko bloku un pētniecības jomu Latvijas historiogrāfijā var uzskatīt pretošanās un kolaborācijas problēmu. Par to ir diezgan daudz pētījumu. Problēmas apzināšanā nozīme ir rakstiem, kuros sniegts vispārīgs priekšstats par pretošanos²⁷⁷ un kolaborāciju²⁷⁸ Latvijā, turklāt daži no šiem pētījumiem aptver plašu jautājumu loku un laikposmu. Šo rakstu autori uzskatāmi parāda

problēmas komplikētību un plašumu, kas liecina par to, ka vajadzīgi labi dokumentēti pētījumi par katru pretošanās kustības un kolaborācijas aspektu, lai latviešu tautas vēstures kopaina Otrā pasaules kara laikā kļūtu pilnīgāka un konkrētāka.

No publikācijām par pretošanās kustību²⁷⁹ īpašu vērību ir pelnījuši monogrāfiskie pētījumi. Šo pētījumu autoru uzmanības centrā ir Latvijas Centrālās padomes vēsture.²⁸⁰ Lai gan monogrāfijās aplūkots plašs jautājumu loks – Latvijas Centrālās padomes darbība gan Latvijas nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā, gan arī pēc Vācijas kapitulācijas, tomēr dažiem tās vēstures aspektiem nepieciešama konkretizācija un sīkāka izpēte. Var piekrist profesora I. Feldmaņa domai: *“Joprojām nav dota pietiekami skaidra, izsvērtā un vispusīgi argumentēta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados, kāda ir tās būtība un kādas grupas varētu un kādas tomēr nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai.”*²⁸¹ Šķiet, ka latviešu pretošanās kustības vēsture kopumā jāpēta intensīvāk, it sevišķi ievērojot problēmas sabiedriski politisko aktualitāti.²⁸²

Relatīvi nopietnāka uzmanība pievērsta kolaborācijas aspektiem vācu okupētajā Latvijā, kas bieži vien tiek pētīti vai nu holokausta tēmas, vai arī nacionālsociālistiskās Vācijas politikas Latvijā kontekstā. Atsevišķi tiek aplūkota paš aizsardzības komandantūru loma holokaustā,²⁸³ Arāja komandas darbības aspekti.²⁸⁴ Taču pētnieku uzmanības centrā ir Latviešu brīvprātīgo leģiona vēsture un tā dalībnieku gaitas. Leģiona vēstures pētniecību var uzskatīt pat par atsevišķu virzienu Latvijas historiogrāfijā. Līdz ar konceptuāla rakstura darbiem²⁸⁵ var minēt gan rakstu sērijas,²⁸⁶ gan grāmatas,²⁸⁷ gan arī dokumentu publikācijas.²⁸⁸ Lai gan tēmas izpētē ir jau zināmi panākumi, tomēr joprojām paliek būtiski jautājumi, uz kuriem vēsturniekiem būtu jādod atbildes, kā to atzīmē vācu okupācijas posma vēstures pētnieki: *“Svarīgs Latvijas vēsturnieku uzdevums ir atspēkot joprojām visai izplatīto dezinformāciju par latviešu līdzdalību vācu karaspēka vienībās nacistu okupācijas laikā [..]. Latvijai nelabvēlīgās propagandas veidotā saikne – paš aizsardzība–policijas bataljoni–leģions – pieraksta vainu piederības dēļ un neatbilst faktiem.”*²⁸⁹ Kopumā latviešu karavīru gaitām vācu (kā arī padomju) okupācijas laikā ir plaša historiogrāfija,²⁹⁰ un šķiet, ka turpmākās izpētes perspektīvas var būt saistītas arī ar šīs problēmas humanitārās dimensijas dziļāku un pilnīgāku apjēgu un atspoguļošanu vēsturisko pētījumu lappusēs.

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posma izpētē joprojām paliek daži svarīgi jautājumi, kuriem mūsdienā Latvijas historiogrāfijā tiek pievērsta minimāla (nejauša) uzmanība. Starp tādiem jautājumiem var minēt: padomju valsts drošības iestāžu darbība Latvijas teritorijā vācu okupācijas beigu posmā,²⁹¹ bēgļu liktenis,²⁹² padomju partizānu aktivitātes,²⁹³ nacistiskās Vācijas pasākumi okupācijas beigu posmā.²⁹⁴ Tikpat fragmentāri, tikai nedaudzos pētījumos, tiek aplūkota arī varu maiņas gaita.²⁹⁵ Acīmredzot šo jautājumu pētīšanu zināmā mērā kavē Latvijas padomju historiogrāfijas mantojums –

tajā īpaši pievērsās tieši šim Latvijas vēstures posmam un tika uzkrāts plašs datu un atziņu klāsts, to pārbaude ir sarežģīts darbs, kas prasa ilgāku laiku.

Latvijas jaunākās historiogrāfijas skatījumā otrā padomju okupācija bija pirmās padomju okupācijas turpinājums: 1944.–1945. gadā Latvijā padomju varas iestādes lietoja tās pašas kundzības metodes – teroru un represijas, ko 1940.–1941. gadā; arī varas mērķi neatšķīrās – Latvijas pilnīga sovetizācija.²⁹⁶ Tāpēc Latvijas jaunākajā historiogrāfijā otrās padomju okupācijas notikumu un faktu interpretācijas un vērtējumi ir identiski tām interpretācijām un vērtējumiem, kādi piedāvāti literatūrā par pirmo padomju okupāciju. Jāatzīmē, ka Latvijas historiogrāfijā 1944.–1945. gada vēstures aspekti parasti netiek aplūkoti kā atsevišķs pētāmo jautājumu bloks: 1944.–1945. gada notikumi tiek aplūkoti vai nu 1945.–1956. gada vēstures kontekstā, vai arī abu padomju okupāciju kontekstā. Tādu pieeju 1944.–1945. gada vēstures izpētē var uzskatīt par Latvijas jaunākās historiogrāfijas nepilnību, jo atsevišķi (parasti – nedaudzi) fakti un atziņas par šo svarīgo posmu ir izkaisītas dažādos pētījumos, bet vispusīgs priekšstats par 1944.–1945. gada vēsturi neveidojas. Ievērojot, ka 1944.–1945. gada vēstures aspekti ir integrēti plašākā pēckara sovetizācijas kontekstā, to sīkāka aplūkošana iespējama atsevišķā un, jāsaka, aptverošākā apskatā. Tāpēc turpmāk šajā rakstā tiks minēti tikai atsevišķi 1944.–1945. gada vēstures jautājumi, kuri vairāk vai mazāk apgaismoti Latvijas vēsturnieku darbos.

Salīdzinājumā ar 1940.–1941. gada vēstures izpēti Latvijas vēsturnieki, aplūkojot 1944.–1945. gada notikumus, vairāk pievērsās padomju varas īstenotajai ekonomiskajai,²⁹⁷ sociālajai un kultūras²⁹⁸ politikai, to uzskatot par Latvijas sovetizācijas sākumu. Ekonomiskā politika tiek raksturota kolektivizācijas kontekstā,²⁹⁹ tiek parādītas arī šīs politikas sekas – dzīves līmeņa kritums.³⁰⁰ Diezgan intensīvi tiek pētīta padomju varas demogrāfiskā politika³⁰¹ un varas attiecības ar dažādām konfesijām.³⁰² Daudz sīkāk Latvijas jaunākajā historiogrāfijā tiek pētītas represijas 1944.–1945. gadā: tiek parādīta padomju valsts drošības institūciju loma represiju īstenošanā,³⁰³ represīvā politika pret dažādām sociālām un etniskām grupām – pret latviešu nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem,³⁰⁴ zemniekiem,³⁰⁵ ebrejiem.³⁰⁶

Varas represīvās politikas kontekstā tiek pētīta nacionālās pretošanās kustības gaita 1944.–1945. gadā. Šajā jomā par nozīmīgāko pētījumu var uzskatīt profesora H. Stroda apkopojošo monogrāfiju “Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1945..”³⁰⁷ Tajā padomju politikas fonā tiek detalizēti aplūkoti partizānu darbība dažādos Latvijas novados, jo īpaši partizānu organizācijas un padomju varas cīņa pret pretošanās kustību. Atsevišķi izsekots nacionālo partizānu cīņām 1944. un 1945. gadā,³⁰⁸ kas būtiski paaugstina monogrāfijas nozīmi šī posma vēstures izziņāšanā. Darbs balstīts uz daudziem vēstures avotiem, no kuriem daži tiek pirmo reizi ieviesti vēstures ziņātnes aprītē. Līdz ar šo pētījumu jāmin arī citi darbi (raksti), kuros tiek papildināts

un precizēts priekšstats par partizānu kustību Latvijā 1944.–1945. gadā.³⁰⁹ Par pašu jaunāko tendenci nacionālo partizānu pretošanās kustības izpētē var uzskatīt salīdzināmās metodes lietošanu, kas atklāj kopējo un atšķirīgo pretošanās kustībā trijās Baltijas valstīs.³¹⁰

Jaunākajā Latvijas historiogrāfijā tiek pētītas arī citas nacionālās pretošanās kustības izpausmes un formas,³¹¹ bet uzmanības centrā ir dažādu iedzīvotāju grupu – skolu jaunatnes,³¹² garīdznieku,³¹³ zemniecības³¹⁴ piedalīšanās šajā kustībā. Tādējādi ir pamats apgalvot, ka pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara beigās un pēckara posmā tiek pētīta intensīvi un ar panākumiem. Novārtā paliek tikai atsevišķi nacionālās pretošanās kustības aspekti, piemēram, latviešu psiholoģiskais noskaņojums un attieksme pret padomju režīma pārstāvjiem: šo jautājumu jāpēta sīkāk.³¹⁵

Kā jau atzīmēts, Latvijas jaunākajā historiogrāfijā kā atsevišķu tematisko bloku var nosacīti izdalīt Latvijas okupācijas juridisko un starptautiski tiesisko jautājumu izpēti. Atšķirībā no latviešu vēsturniekiem trimdā Latvijas vēsturnieki šiem jautājumiem pievērsušies tikai fragmentāri, acīmredzot tāpēc, ka to izpētei bez zināšanām vēsturē vajadzīgas zināšanas arī jurisprudencē. Turklāt kā zinātniekiem trimdā, tā arī Rietumeiropas un ASV pētniekiem kopumā ir izdevies pietiekami plaši aplūkot šos jautājumus. Tāpēc Latvijā tikai atsevišķos darbos aplūkotas Baltijas valstu statusa problēmas, kā arī Baltijas jautājuma nozīme starptautiskajās attiecībās 20. gadsimta 40. gados.³¹⁶

Noslēgums

Apkopojot problēmas “Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā” izpētes rezultātus, jāuzsver, ka tā ir viena no visintensīvāk pētītām problēmām Latvijas historiogrāfijā. Tās zinātniskā apjēga un izpēte aizsākusies jau pētāmajā posmā – 20. gadsimta 40. gados, turpinājās 20. gadsimta 50.–80. gados trimdas latviešu un Rietumeiropas un ASV historiogrāfijā, kā arī Rietumu sovietoloģijā, bet pašlaik turpinās jaunākajā Latvijas historiogrāfijā, kuras rašanās tieši saistīta ar Latvijas valsts neatkarības atgūšanu. Īpaši akcentējama jaunākā – 1990.–2004. gada posma nozīme. Būtībā tieši pēc šajā posmā izstrādātiem pētījumiem un sagatavotām publikācijām var novērtēt Latvijas historiogrāfijas ieguldījumu okupācijas varu maiņas problēmas izpētē. Šis secinājums balstās uz vairākiem apsvērumiem. Pirmkārt, vēstures zinātne ir “kumulatīva” pēc savas dabas: tā uzkrāj atziņas, konceptuālās pieejas, interpretācijas, tāpēc progresu vēstures zinātnē bieži vien var identificēt ar zināšanu pieaugumu par pagātni. Nav nejaušība, ka pašus jaunākos posmus vēstures zinātnes vēsturē parasti (taču ne vienmēr) vērtē augstāk par iepriekšējiem. Un patiešām, tapšanas posmā Latvijas jaunākā historiogrāfija ne tikai aizguva latviešu trimdas vēsturnieku, Rietumu sovietologu un vēsturnieku iestrādes, pieejas un interpretācijas, bet arī to visu

adaptēja atbilstoši savām prioritātēm un pēc tam šo mantojumu attīstīja un pilnveidoja, balstoties uz pašām jaunākajām atziņām. Otrkārt, Latvijas valsts neatkarības atgūšana sekmēja okupācijas vēstures pētniecību – kļuva pieejami arhīvi, tika atcelta cenzūra. Turklāt sabiedrības neliekuļotā interese par sāpīgāko posmu savā vēsturē veicināja (un joprojām veicina) zinātniskās pētniecības darba progresu šajā jomā. Treškārt, problēmas intensīva izpēte norisinās tāpēc, ka Latvijā pastāv vēstures zinātnes infrastruktūra, kurā ietilpst gan zinātniskās pētniecības un mācību iestādes, gan arhīvi un bibliotēkas, gan arī dažādi pasākumi – konferences, semināri. Šai sakarā jāatzīmē Latvijas Vēsturnieku komisijas darbība okupācijas problēmas izpētes koordinācijā. Par Latvijas Vēsturnieku komisijas lomu liecina historiogrāfiskais materiāls, tā kvantitatīvās un kvalitatīvās izmaiņas, kas konstatējamas, sākot ar 2000. gadu.

Vēsturnieku darbības gaitā tapis plašs un struktūras ziņā daudzveidīgs historiogrāfiskais materiāls. Šajā apskatā īpaši uzsvērti Latvijas historiogrāfijas panākumi daudzu okupācijas problēmu izpētē. Taču historiogrāfiskā raksta nobeigumā būtu jākonstatē vispirms nepilnības un trūkumi historiogrāfiskajā materiālā. No citas puses, pievērsšanās šiem trūkumiem var izrādīties veltīga, jo problēmas pētniecība attīstās tik strauji, ka pēc šī apskata publicēšanas daudzi no tiem jau būs novērsti.

Dažām nepilnībām ir objektīvi, citām – subjektīvi iemesli. Diez vai par okupācijas problēmas historiogrāfijas nepilnību var uzskatīt apkopojosu, pārskata pētījumu trūkumu (izņemot holokaustu, pārējo tematisko bloku – pirmā padomju okupācija, nacionālsociālistiskās Vācijas okupācija Latvijā, varu maiņa un otrās padomju okupācijas sākums – izpētes rezultāti nav reprezentēti apkopojošās monogrāfijās; tiek aplūkoti tikai šo plašo tēmu atsevišķi aspekti). Acīmredzot Latvijas jaunākajā historiogrāfijā atziņu uzkrāšanas stadija vēl nav beigusies. Tomēr daži trūkumi konstatējami šādās jomās: ekonomiskās, sociālās, kultūras politikas īstenošana 1940.–1941. gadā (sovetizācija) un vācu okupācijas laikā; padomju (sarkano) partizānu darbība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā; varu maiņas problēma 1944./1945. gadā; latviešu pretošanās kustība 1940.–1941. gadā un daļēji vācu okupācijas laikā Latvijā. Daži no šiem aspektiem plaši apgaismoti Latvijas padomju historiogrāfijā, taču mūsdienu Latvijas historiogrāfija vispusīgi pamatotu alternatīvu padomju historiogrāfijā izveidotajai vīzijai nepiedāvā.

Atsevišķu okupācijas vēstures aspektu izpētē joprojām pārsvarā ir statistiskā un socioloģiskā pieeja; tā neļauj vēsturisko pētījumu lasītājiem adekvāti ielūkoties cilvēku liktenī, izjust un izprast viņu sāpes un ciešanas. Vēlami arī situatīvie pētījumi; tie globālās problēmas aplūko mikrolīmenī, tā rodot iespēju gan pētniekam, gan arī pētījuma lasītājam iejusties pagātnē.

Minētās problēmas un nepilnības okupācijas vēstures izpētē ir saprotamas; tas liecina par to, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfija strauji attīstās, jo pirms dažiem gadiem šīs problēmas pat nebija iespējams noteikt.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Tāda vēstures zinātnes funkcija tika vairākkārt akcentēta Latvijas Republikas Valsts prezidentu runās. Piemēram, sk.: Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa uzruna // Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.; turpmāk – LVKR, 1). – Rīga, 2000, 15., 16. lpp.; Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.; turpmāk – LVKR, 6). – Rīga, 2002, 15., 16. lpp.; Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna // Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: Starptautiskā semināra referāti, 2001. gada 29. novembris, Rīga, un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.; turpmāk – LVKR, 8). – Rīga, 2003, 11., 12. lpp.; Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: Politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.; turpmāk – LVKR, 9). – Rīga, 2003, 21., 22. lpp.; Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna konferences dalībniekiem // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.; turpmāk – LVKR, 11). – Rīga, 2004, 13., 14. lpp.
- ² *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVĪŽ), 1995, 4. nr., 32. lpp.; *Афанасьев Ю.* Феномен советской историографии // Советская историография. – Москва, 1996, с. 9; sk. arī: *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // LVKR, 9, 59.–70. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija (konceptuāls pārskats) // Latvijas Vēsture (turpmāk – LV), 2003, 2. nr., 75.–83. lpp.; 3. nr., 69.–77. lpp.
- ³ *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne (1945.–1990.) // LV, 1991, 1. nr., 3. lpp.
- ⁴ Sk., piemēram: *Červonnaja S.* Pētījums par Baltiju mūsdienu Krievijas zinātnes skatījumā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 15.–30. lpp.
- ⁵ *Strods H.* Demokrātiskās Krievijas balss // LV, 1998, 3. nr., 89.–91. lpp.
- ⁶ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (LVKR, 13). – Rīga, 2004, 389.–426. lpp.
- ⁷ Profesors H. Strods Latvijas okupācijas pirmo posmu datē, sākot ar 1939. gada 23. augustu. – Sk.: *Strods H.* Latvijas okupācijas pirmais posms (1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.; turpmāk – LVKR, 10). – Rīga, 2004, 13.–87. lpp.
- ⁸ Mūsuprāt, dažas recenzijas uzskatāmas par pilnvērtīgiem pētījumiem, jo tajās recenzējamie darbi analizēti vēstures zinātnes vēstures plašākā kontekstā, tiek arī piedāvāti vērtīgi historiogrāfiski novērojumi un secinājumi.
- ⁹ Piemēram, sk.: *Бирон А.* Развитие историографических исследований в Советской Латвии // Историографические исследования в Советской Прибалтике и Белоруссии: Материалы научной сессии, посвященной 50-летию образования СССР. – Рига, 1972, с. 16–20.

- ¹⁰ Savukārt tieši starp bibliogrāfiskajiem līdzekļiem var minēt: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijas, 1946.–1972. – Rīga, 1973; Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijas, 1973.–1975. – Rīga, 1979; Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiāle. 60. – Rīga, 1980; Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. g.: Bibliogrāfiskais rādītājs. – Rīga, 1979; u.c.
- ¹¹ *Zutis J.* PSRS un Latvijas PSR vēstures zinātnes sasniegumi // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1957, 10. nr., 55.–74. lpp. (sk.: 72.–74. lpp.); *Zeids T.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā divdesmit piecos gados (1940.–1965.) // ZAV, 1965, 7. nr., 58.–66. lpp.; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР в 70-е годы // История СССР, 1982, № 5, с. 3–20; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР во второй половине 1970-х – начале 1980-х годов // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе. – Рига, 1983, с. 5–48 (sk.: 28.–32., 40. lpp.).
- ¹² *Вīrons А., Dorošenko V.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā. – Rīga, 1966, 185.–205. u.c. lpp.; *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии. – Рига, 1970, с. 390–418, 421–423; *Томан Б.* Историография истории Коммунистической партии Латвии (конец XIX в. – начало 60-х годов XX в.). – Рига, 1983, с. 178–191 u.c.
- ¹³ Piemēram, sk.: *Савченко В.* Обзор литературы по истории Латвийской ССР периода Великой Отечественной войны // Известия Академии наук Латвийской ССР (turpmāk – Изв. АН), 1962, № 5, с. 137–144; *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия в освещении латвийских советских историков // Изв. АН, 1969, № 2, с. 3–16; *Samsons V.* Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prethitleriskās cīņas vēstures izpētē (Historiogrāfisks apskats) // ZAV, 1974, 2. nr., 3.–23. lpp.; *Шнейдере И., Савченко В.* Развитие социалистического соревнования в Латвийской ССР, 1940–1975 гг. (Обзор литературы) // Изв. АН, 1976, № 4, с. 37–51; *Савченко В.* Актуальные вопросы Великой Отечественной войны (На материалах Латвийской ССР) // Историческая наука Советской Латвии ..., с. 128–150; *Васерманис Я., Зиле Л.* Строительство социализма в Латвии: Проблемы историографии // История СССР, 1986, № 3, с. 39–51; *Васерманис Я.* Некоторые проблемы современной историографии переходного периода от капитализма к социализму в Советской Латвии // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1987, т. 9, с. 105–122; *Бирон А., Савченко В., Шнейдере И.* Переходный период от капитализма к социализму в истории Латвийской ССР: Сущность проблемы // Изв. АН, 1987, № 2, с. 32–43 u.c.
- ¹⁴ Piemēram, sk.: *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940.–1941. – Rīga, 1975, 13.–22. lpp.; Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии: Восстановление Советской власти. – Москва, 1978, с. 11–61; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980, 13.–25. lpp.; Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт компартий Литвы, Латвии, Эстонии. – Рига, 1982, с. 21–45 u.c.
- ¹⁵ Jāatzīmē, ka latviešu trimdas historiogrāfijas kritika bija bezsaturīga un visai abstrakta: tika minētas atsevišķas atziņas, kuras atspēkoja ar ideoloģisko argumentāciju. Būtībā trimdas vēsturnieku minētie fakti, pierādījumu loģika tika pilnīgi ignorēta. Kā tipisku piemēru var minēt: Baltijas reakcionārā emigrācija šodien: Lietuviešu, latviešu un igauņu antikomunistiskā emigrācija imperiālisma kalpībā. – Rīga, 1982; Прибалтийская реакционная эмиграция сегодня: Литовская, латышская и эстонская антисоветская эмиграция на службе империализма. – Рига, 1979; sk. arī apskatus “Ārzemju literatūra par Latviju” (“Зарубежная литература о Латвии”).

- ¹⁶ Visspilgtāk tie atklājas šādās apcerēs: Buržuāziskie nacionālisti – Latvijas vēstures viltotāji. 2. izd. – Rīga, 1953, 3.–21. lpp.; *Drizulis A.* Buržuāziskie emigranti – Latvijas vēstures viltotāji // Baltijas padomju republikas PSRS tautu brālīgajā saimē, IV. – Rīga, 1960, 3.–19. lpp.; *Луделс Б.* Эволюция идеологии латышской реакционной эмиграции в системе антикоммунизма. – Рига, 1981; *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā: ieskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983; *Идейное противоборство: Опыт, проблемы, направления.* – Рига, 1987; un daudzās citās.
- ¹⁷ Rietumeiropas un ASV vēsturnieku uzskatu un atziņu kritika bija daudz nopietnāka salīdzinājumā ar latviešu trimdas vēsturnieku darbu kritiku. Piemēram, sk. svarīgu historiogrāfisko pētījumu: *Крупников П.* Полвека истории Латвии глазами немцев (конец XIX века – 1945 год). – Рига, 1989, с. 254–281.
- ¹⁸ Sk. atsaukumi par grāmatu: *Andersons E.* Latvijas vēsture, 1920–1940: Ārpolitika, II. – Stokholma, 1984; *Peters R. P.* [Rec.] // *Journal of Baltic Studies* (turpmāk – JBS), Winter 1986, vol. 17, no. 4, pp. 364–366.
- ¹⁹ *King G.* [Rec.] // JBS, Summer 1988, vol. 19, no. 2, p. 178. – Rec. grām.: *Labsvirs J.* The Sovietization of the Baltic States. – Indianapolis, 1988.
- ²⁰ [Rec.] // *Foreign Affairs*, Winter 1983/84, vol. 62, no. 2, p. 471. – Rec. grām.: *Mangulis V.* Latvia in the Wars of the 20th Century. – Princeton Junction, 1983.
- ²¹ *Misiunas R. J.* [Rec.] // JBS, Fall 1978, vol. 9, no. 3, pp. 277, 278. – Rec. grām.: *Balodis A.* Sovjets och Nazitysklands uppgörelse om de baltiska staterna. – Stockholm, 1978.
- ²² Sevišķi liela rezonanse bija R. Misjūna un R. Tāgepera grāmatai “Baltijas valstis: Atkarības gadi”. – *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980. – Berkely, 1983. – Sk. nopietnākās atsauksmes par šo grāmatu: *Page S. W.* [Rec.] // *Slavic Review*, Summer 1984, vol. 42, no. 2, pp. 332, 333; *Hidden J.* [Rec.] // *The Slavonic and East European Review*, October 1984, vol. 62, no. 4, p. 619; *Dreifelds J.* [Rec.] // *Canadian Journal of Political Science*, September 1984, vol. 17, no. 3, pp. 644–646; [Rec.] // *Foreign Affairs*, Fall 1983, vol. 62, no. 1, p. 223 u.c.
- ²³ *Rodgers H. I.* [Rec.] // JBS, Summer 1981, vol. 12, no. 2, pp. 190–192. – Rec. grām.: *Vardys V. S., Misiunas R. J.* The Baltic States in Peace and War, 1917–1945. – University Park, 1978.
- ²⁴ *Rodgers H. I.* [Rec.] // JBS, Winter 1977, vol. 8, no. 4, pp. 354, 355. – Rec. grām.: *Kaslas B. J.* The Baltic Nations: The Quest for Regional Integration and Political Liberty. – Pittston, 1976.
- ²⁵ Sk., piemēram: *Sprūdžs A.* [Rec.] // JBS, Spring 1987, vol. 18, no. 1, pp. 95–97. – Rec. grām.: *Hough W. J. H. III.* The Annexation of Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory // *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, Winter 1985, vol. 6, no. 2, pp. 301–533. – Var minēt arī atsauksmes par tiesisko dokumentu, kur pamatota Baltijas okupācijas neatzīšana, publikāciju: *Loeber D. A.* [Rec.] // JBS, Winter 1974, vol. 5, no. 4, pp. 410–412. – Rec. grām.: *Baltic States. A Study of Their Origin and National Development, Their Seizure and Incorporation into the USSR. Third Interim Report ..* – Washington, 1954; Buffalo, 1972 (reprint edition).
- ²⁶ Piemēram, sk.: *Tillett L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969; *Mazour A. G.* The Writing of History in the Soviet Union. – Stanford, 1971. – Līdzīga ievirze konstatējama arī dažos jaunākajos pētījumos historiogrāfijā. – Sk.: *Hackmann J.* Contemporary Baltic History and German Ostforschung, 1918–1945. Concepts, Images and Notions // JBS, Winter 1999, vol. 30, no. 4, pp. 322–337.

- ²⁷ *Anderson E.* The Role of the Baltic Historians Abroad – Present Situation and Perspectives // First Conference on Baltic Studies. – Tacoma; Washington, 1969, pp. 48–51.
- ²⁸ History in the Baltic States // Soviet Nationality Survey, August 1988, vol. 5, no. 8, p. 5.
- ²⁹ Piemēram, sk.: *Sherlock T.* Politics and History under Gorbachev // Problems of Communism, May–August 1988, vol. 37, no. 3/4, pp. 16–42 (see esp. p. 33).
- ³⁰ Piemēram, sk.: *Lācis V.* Latviešu leģions ārzemju vērotāju skatījumā // LV, 1998, 3. nr., 41.–44. lpp.; *Zunda A.* Lielbritānijas Istenotā nomierināšanas politika un Baltijas valstu starptautiskais stāvoklis (Rietumu historiogrāfijas analīze) // LV, 1991, 1. nr., 37.–43. lpp.; *Vestermanis M.* Holokausts Latvijā: historiogrāfisks apraksts // Ārzemju literatūra par Latviju. 1. laid. – Rīga, 1992, 122.–135. lpp.; *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā Rietumos 20. gadsimta noslēgumā // Latvijas Arhīvi (turpmāk – LA), 2000, 3. nr., 105.–124. lpp.; *Taurēns J.* Latvija vācu okupācijas laikā Rietumu vēsturnieku skatījumā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.; turpmāk – LVKR, 7). – Rīga, 2002, 107.–122. lpp.; *Everts E.* Vācijas vēsturnieki par nacistu okupācijas periodu Latvijā // Turpat, 123.–140. lpp.; *Červonnaja S.* Pētījums par Baltiju ..; u.c. – Atsevišķi ārzemju vēsturnieku publicētie pētījumi raksturoti citos historiogrāfijas apskatos, kas veltīti lielākoties Latvijas historiogrāfijai.
- ³¹ *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne ..; *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē. – Rīga, 1990; *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts .., 24.–33. lpp.
- ³² *Strods H.* Latvijas vēstures zinātnes padomizēšana (1944.–1985.) // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 15.–42. lpp.; *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija (1946.–1999.). – Rēzekne, 1999; *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments ..; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..; u.c.
- ³³ *Feldmanis I.* Latvija vācu okupācijas laikā (1941.–1945.): aktuālās izpētes problēmas // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.; turpmāk – LVKR, 3). – Rīga, 2001, 174.–185. lpp.; *Feldmanis I.* “Vācu laiks” Latvijā (1941.–1945.): aktuālās izpētes problēmas un risinājumi // LV, 2003, 3. nr., 98.–106. lpp.; *Feldmanis I.* Vācu okupācija Latvijā (1941.–1945.): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi // LVKR, 11, 59.–71. lpp.; *Jansons R.* Bruņotās pretošanās kustības Latvijā 1944.–1956. gadā: vēstures izpētes stāvoklis un tālākie pētniecības virzieni // LVKR, 9, 343.–357. lpp.; *Strods H.* Baltijas valstu okupācija: ieskats terminoloģijā, periodizācijā, izpētē // Turpat, 35.–49. lpp.; *Šneidere I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas // Turpat, 25.–34. lpp.
- ³⁴ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam: Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojums (Rīga, 2001) // LV, 2002, 2. nr., 15.–30. lpp.; sal. ar: *Strods H.* Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas galvenie virzieni (1998.–2001.) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001 .., 2002, 240.–244. lpp.
- ³⁵ *Šneidere I.* Pirmā okupācijas gada pētniecība: veikumi un problēmas.
- ³⁶ *Stranga A.* Vēsturnieku komisijas loma holokausta pētniecības attīstībā.
- ³⁷ *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941.–1945.): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti.
- ³⁸ *Bleiere D.* Pēckara posms (1944–1953) Baltijas valstu vēsturē: aktuālie pētniecības virzieni un problēmas.

- ³⁹ Sk.: *Elferts P.* Kāpēc jāpēta holokausts? // LV, 2000, 2. nr., 48.–50. lpp.; *Ezergailis A.* Holokausta pētišanas problēmas // LVIŽ, 1993, 1. nr., 126.–130. lpp.; *Ezergailis A.* Rumbula: A Perspective on the Perception of the Holocaust // LVKR, 8, 24.–38. lpp.; *Ronis I.* Masu slepkavības Latvijā nacionālsociālistiskās okupācijas laikā un atbildības problēma historiogrāfijā // ZAV, 2000, 5./6. nr.; *Stranga A.* Latvijas Vēsturnieku komisijas devums holokausta izpētē [Rec.] // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001 ..., 279.–285. lpp.; *Stranga A.* Latvijas Valsts prezidentes Vēsturnieku komisijas ieguldījums holokausta problēmu izpētē // LVKR, 8, 15.–23. lpp.; *Vestermanis M.* Holokausts Latvijā: historiogrāfisks apraksts ...; *Vestermanis M.* Par dažām holokausta izpētes problēmām Latvijā // LVIŽ, 1993, 1. nr., 114.–126. lpp.; *Vestermanis M.* Holokausts Latvijā: historiogrāfisks apskats // Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.; turpmāk – LVKR, 2). – Rīga, 2001, 36.–48. lpp.; *Штейман И.* Некоторые аспекты историографии Холокоста в Латгалии // Холокост в Латгалии. – [Даугавпилс, 2003], с. 7–19.
- ⁴⁰ *Lācis V.* Latviešu leģions ...; *Neiburgs U.* Latviešu leģiona tēma vēstures literatūrā // LV, 1995, 3. nr., 38., 39. lpp.; 1996, 1. nr., 43.–51. lpp.
- ⁴¹ *Zunda A.* Vācu okupācijas varas politika Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // LVKR, 3, 186.–207. lpp.; *Zunda A.* “Vācu laiks” Latvijā (1941.–1945.): izvērtējums historiogrāfijā // LV, 2003, 3. nr., 107.–115. lpp.; *Zunda A.* Vācijas okupācijas politika Latvijā (1941.–1945): vērtējums historiogrāfijā // LVKR, 11, 17.–29. lpp.; *Everts E.* Nacistu ekonomiskā politika okupētajā Latvijā: historiogrāfisks apskats // LVKR, 10, 352.–370. lpp. Sk. arī 33. atsaucē minētos I. Feldmaņa pētījumus.
- ⁴² *Taurēns J.* Latvijas ārpolitika un Baltijas antante (1934.–1940.): dažas problēmas historiogrāfijā // LV, 1997, 4. nr., 94.–106. lpp.; u.c.
- ⁴³ *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbības atspoguļojums vēstures literatūrā // LVIŽ, 2002, 2. nr., 123.–149. lpp.; *Jansons R.* Bruņotās pretošanās kustības Latvijā 1944.–1956. gadā ...; *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // LVKR, 3, 267.–329. lpp. (sk.: 282.–314. lpp.); *Zunda A.* Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // LVKR, 10, 216.–239. lpp.
- ⁴⁴ Piemēram, sk.: *Zunda A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // LVKR, 7, 141.–164. lpp.; *Taurēns J.* Baltijas jautājums lielvalstu politikā Otrā pasaules kara gados: ieskaits historiogrāfijā // LVKR, 3, 208.–226. lpp.
- ⁴⁵ Sociālistiskās revolūcijas koncepcija tika vairākkārt izvērtēta – arī Latvijas 20. gadsimta vēstures kontekstā. – Sk., piemēram, šī raksta autora darbus: *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija ..., 83.–87. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 3. nr., 71. lpp.; u.c.
- ⁴⁶ Padomju Latvijas 60 gadi. – Rīga, 1979, 11. lpp.
- ⁴⁷ *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi ..., 23. lpp.
- ⁴⁸ Piemēram, sk.: *Drīzulis A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi (1940.–1941.). – Rīga, 1952; *Штейман И.* Тактика компартии Латвии в социалистической революции 1940 г. – Рига, 1977; Социалистические революции 1940 г. ...; *Zīle L.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ...; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. III: 1940.–1959. – Rīga, 1981; Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. – Rīga, 1986, 2. sēj. un daudzi citi.
- ⁴⁹ Otrā padomju okupācija tika interpretēta kā “uz laiku okupētās padomju teritorijas” atbrīvošana no vācu fašistisko okupantu jūga. – Sk.: Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem ..., 198., 199. lpp.; Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). – Rīga, 1966 (7. u.c. nodaļas).

- ⁵⁰ Latvijas PSR vēsture. III sēj.: no 1917. gada līdz 1950. gadam – Rīga, 1959, 414 lpp.
- ⁵¹ Piemēram, sk.: *Kalnberziņš J.* Padomju Latvijas desmit gadi. – Rīga, 1950, 13.–23., 31.–33., 37. u.c. lpp.
- ⁵² Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments ..., 62.–65. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 70., 71. lpp.
- ⁵³ *Červonnaja S.* Pētījums par Baltiju ..., 23. lpp.
- ⁵⁴ Sk.: Latvijas PSR vēsture. III sēj. ..., 490., 532. u.c. lpp.; *Drīzulis A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi ...; *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā ...; Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem ..., 163.–173., 217.–251. lpp.; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ...; Построение социализма в Советской Прибалтике .. u.c.
- ⁵⁵ *Страздинь К.* Формирование латышской социалистической нации // Формирование социалистических наций в СССР. – Москва, 1962, с. 451–484; *Strazdiņš K.* Latviešu sociālistiskā nācija. – Rīga, 1961.
- ⁵⁶ Piemēram, sk.: *Karaļuns V.* Par padomju varas pretinieku, kapitālistisko un deklasēto elementu pārvietošanu 1941. gada 14. jūnijā // Latvijas likteņgadi. II. – Rīga, 1988, 69.–82. lpp.
- ⁵⁷ Sk.: Latvijas PSR vēsture. III sēj. ..., 427.–431., 437., 447. lpp.; *Dzintars J.* Pret ko bija vērstā latviešu buržuāzijas “nacionālā opozīcija” // ZAV, 1968, 9. nr., 3.–12. lpp.; *Raškevičs A.* Viņu īstā seja. 2. izd. – Rīga, 1962; *Samsons V.* Buržuāziskā nacionālisma politiskā un idejiskā izviršana Latvijā hitleriskās okupācijas gados (Pielāgošanās nacionālsociālisma filozofijai) // ZAV, 1975, 8. nr., 3.–14. lpp.; *Samsons V.* Šķiru attiecības un šķiru cīņa Latvijā Lielā Tēvijas kara periodā // ZAV, 1962, 12. nr., 3.–16. lpp.; u.c.
- ⁵⁸ *Beamish T., Hadley G.* The Kremlin's Dilemma: The Struggle for Human Rights in Eastern Europe. – London, 1979, pp. 19, 20; *Res Baltica.* – Leyden, 1968, p. 9; *Balabkins N.* [Rec.] // JBS, Winter 1974, vol. 5, no. 4. – Rec. grām.: Baltic States: A Study of Their Origin and National Development, Their Seizure and Incorporation into the USSR. Third Interim Report. – Washington, 1954 (1972 – reprint edition), p. 412 u.c. – Šāda pieeja parādījās jau 20. gadsimta 40. gados – Latvijas okupācijas sākumposmā. – Sk.: *Bilmanis A.* Baltic Essays. – Washington, 1945, p. 197.
- ⁵⁹ *Rauch G.* The Baltic States. The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania 1917–1940. – London, 1974, p. 234 u.c.
- ⁶⁰ *Shtromas A.* Soviet Occupation of the Baltic States and Their Incorporation into the USSR: Political and Legal Aspects. Part II: Legal Aspects // East European Quarterly, 1985, vol. 19, no. 4, p. 464.
- ⁶¹ *Hosking G.* The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. – Cambridge (Mass.), 1985, p. 251.
- ⁶² *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 108. lpp.
- ⁶³ Piemēram, sk.: *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization in the USSR // Soviet Studies, April 1984, vol. 36, no. 2, p. 159.
- ⁶⁴ *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence. 1940–1980. – London, 1983, p. 67.
- ⁶⁵ Par nacistiskās Vācijas okupācijas posma Latvijā izvērtējumu ārzemju literatūrā sk. sīkāk: *Evarts E.* Nacistu ekonomiskā politika ...; *Vestermanis M.* Holokausts Latvijā: historiogrāfisks apraksts // Ārzemju literatūra ...; *Taurēns J.* Latvija vācu okupācijas laikā ...; u.c.
- ⁶⁶ *Šilde Ā.* Resistance Movement in Latvia // Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985, pp. 10, 11.

- ⁶⁷ *Spekke A.* History of Latvia: An Outline. – Stockholm, 1957, p. 413; *Seton-Watson H.* Russian Nationalism in Historical Perspective // The Last Empire. – Stanford, 1986, p. 26; *Shtromas A.* Soviet Occupation of the Baltic States and Their Incorporation into the USSR: Political and Legal Aspects. Part I: Political Aspects // East European Quarterly, September 1985, vol. 19, no. 3, p. 300 u.c.
- ⁶⁸ *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces // JBS, Fall 1986, vol. 17, no. 3, pp. 187, 188; *Shtromas A.* Baltic Problem and Peace Studies // JBS, Spring 1978, vol. 9, no. 1, p. 4.
- ⁶⁹ *Sinha S. P.* Self-determination in International Law and its Applicability to the Baltic Peoples // Res Baltica. – Leyden, 1968, p. 270.
- ⁷⁰ Sk., piemēram, “sociālistiskās revolūcijas” u.c. koncepciju kritiku: *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 116; *Shtromas A.* A Soviet Publication: Stuffed with Statistics but Sparing with Historical Truth. A Review Article // JBS, Summer 1988, vol. 19, no. 2, p. 143; *Taagepera R.* [Rec.] // JBS, Summer 1981, vol. 12, no. 2, pp. 192–194; *Vardys V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization: The Baltic Case // Res Baltica ..., p. 126 u.c.
- ⁷¹ Šajā rakstā Rietumeiropas un ASV vēsturnieku un sovetologu, no vienas puses, un trimdas latviešu vēsturnieku, no otras puses, konceptuālās pieejas netiek diferencētas. Autora pieņēmums ir šāds: tās būtiski neatšķiras. Taču problēmas dziļāka analīze atklāj arī atsevišķas nianšes, kas norāda uz to, ka šīs pieejas nebija pilnīgi identiskas. Visspilgtāk atšķirības parādās terminoloģijā, kā arī Latvijas un pārējo Baltijas valstu turpmākā likteņa vīzijās. Daļēji šī atšķirība akcentēta šajā rakstā. Taču pilnvērtīga un vispusīga šo atšķirību izpēte iespējama speciālā, atsevišķā pētījumā.
- ⁷² Precizējot var atzīmēt, ka tā nebija aizgūšana (vārda tiešā nozīmē), bet drīzāk patstāvīgas koncepcijas izstrāde ārzemju un trimdas historiogrāfijas ietekmē. Zināmu priekšstatu par koncepcijas tapšanas sākumstadiju veido publikācijas presē 20. gadsimta 80. gadu beigās. – Piemēram, sk.: *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Pārdomas, lasot par 1939. gadu // Skolotāju Avīze, 1988, 21. sept., 6. lpp.; *Feldmanis I., Stranga A.* PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta līgums un Latvija // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 8. nr., 66.–75. lpp.; *Stranga A., Virsis M.* 1940. gada 16.–17. jūnijs: dokumentāri precizējumi // Literatūra un Māksla, 1989, 5. aug., 7. lpp.; *Gore I., Virsis M.* Latvijas Republikas valstiskās neatkarības zaudēšana: 1940. gada 16. jūnijs – 5. augusts // Skolotāju Avīze, 1989, 14. jūn., 12., 19. jūl., 4., 18. okt.; kā arī daudzi citi raksti.
- ⁷³ Par mūsdienu situāciju Baltijas pētniecībā Rietumos sk. Vitas Zelčes saturīgu un nopietnu rakstu: *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..
- ⁷⁴ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā ..., 15., 16. lpp.
- ⁷⁵ Sk., piemēram: *Strods H.* Baltijas valstu okupācija: ieskats terminoloģijā ..
- ⁷⁶ Sk. Aināra Lerha rakstu, kurā piedāvāts ieskats “padomju totalitārā režīma īstenotajā genocīdā pret Latvijas diplomātiem kā Latvijas tautas nelielu daļu”: *Lerhis A.* Padomju režīma represijas pret neatkarīgās Latvijas diplomātiem // LVKR, 3, 71. lpp.
- ⁷⁷ Izdalītas deviņas kopējas iezīmes. Sk.: *Strods H.* Kopējais Latvijas totalitārajā genocīdā (1940.–1956.) // LV, 2001, 4. nr., 75., 76. lpp.; Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1992, 15.–31. lpp.; *Strods H.* Brūnais genocīds un sarkanais genocīds Baltijā. 1940.–1990.: kopīgais un atšķirīgais // LV, 1995, 4. nr., 36.–41. lpp.; *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940.–1985. // Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības. 3. grām. – Rīga, 1994, 9.–26. lpp.; un citi.

- ⁷⁸ *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // LVKR, 3, 553. lpp.
- ⁷⁹ Sk.: *Zunda A.* Kolaborācija ..
- ⁸⁰ *Ezergailis A.* Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected // LVKR, 11, 119. lpp.
- ⁸¹ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā .., 16. lpp.
- ⁸² Kā atzīmē profesors H. Strods, “Latvijas vēsturnieku pētījumus ārzemēs negatīvi ietekmē apstākļi, ka tur nevar sagatavot speciālistus Latvijas vēsturē”, turklāt “ārzemēs trūkst Latvijas vēstures avotu”, bet “latviešu vēsturnieku vietu ieņem ārzemju, galvenokārt, zviedru, somu, vācu vēsturnieki, kuri parasti balstās galvenokārt uz savas zemes arhīvu materiāliem”. Sk.: *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē .., 20., 21. lpp.
- ⁸³ Sk.: *Афанасьев Ю.* Феномен советской историографии .., с. 21.
- ⁸⁴ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija .., 2. nr., 77., 78. lpp.
- ⁸⁵ Piemēram, sk.: *Kalnberziņš J.* Padomju Latvijas desmit gadi ..; Padomju Latvijas desmit gadi. Rakstu krājums. – Rīga, 1950; Sociālisma uzvara Latvijā: Padomju Latvijas 20. gadadienai veltīts rakstu krājums. – Rīga, 1960; *Lācis V.* Latviešu tauta Padomju Savienības brālīgo tautu saimē // Padomju Latvijas 15 gadi. Rakstu krājums. – Rīga, 1955, 8.–26. lpp.; *Degļavs Fr.* Sociālistiskās celtniecības sākums Padomju Latvijā // Turpat, 27.–36. lpp.; *Pelše A.* Lielā Oktobra sociālistiskā revolūcija un tās nozīme Baltijas tautu vēsturē // Cīņa par Padomju varu Latvijā. – Rīga, 1955, 7.–22. lpp.; u.c.
- ⁸⁶ *Крестынь Я.* Борьба латышского народа против немецких захватчиков и поработителей. – [Москва], 1946; *Ѕebedevs I.* Cīņa par Latvijas sociālistiskās rūpniecības atjaunošanu un uzplaukumu. – Rīga, 1948; *Krastiņš J.* Latvija fašistiskās diktatūras laikā (1934.–1940.). – Rīga, 1949, 69.–86. lpp.; *Drīzulis A.* Cīņa par fašistiskās diktatūras gāšanu un Padomju Latvijas nodibināšana 1940. gadā. – Rīga, 1951; *Drīzulis A., Tizenberga R.* Latvijas PSR Padomju Savienības Lielā Tēvijas kara laikā (1941.–1945.). – Rīga, 1954; *Drīzulis A.* Cīņa par brīvību: No strādnieku kustības vēstures buržuāziskajā Latvijā. – Rīga, 1956, 161.–177. lpp.; *Drīzulis A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi (1940.–1941.). – Rīga, 1952; *Samsons V.* Partizāņu kustība Ziemeļlatvijā Lielajā Tēvijas karā. – Rīga, 1950; *Samsons V.* Kurzemes partizāņi. – Rīga, 1956; *Šteimanis J.* Jūnija dienas: 1940. gada jūnija notikumi Latvijā. – Rīga, 1960; *Савченко В.* Исторические связи латышского и русского народов. – Рига, 1959; *Савченко В.* Latviešu un krievu tautas vēsturiskie sakari // Baltijas padomju republikas PSRS tautu brālīgajā saimē. – Rīga, 1960, 3.–31. lpp.
- ⁸⁷ *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija .., 2. nr., 79. lpp.
- ⁸⁸ Latvijas PSR vēsture. III sēj. .. – Krievu valodā šī grāmata parādījās 1958. gadā. Par kolektīvo monogrāfiju oficiālo statusu sk. sīkāk: *Tillett L.* The Great Friendship .., pp. IX, 420.
- ⁸⁹ Latvijas PSR vēsture. III sēj. .., 373.–472. lpp.
- ⁹⁰ Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem .., 149.–227. lpp.
- ⁹¹ Kā nozīmīgākās monogrāfijas var minēt: *Kanāle V.* Fašistiskās diktatūras sabrukums Latvijā. – Rīga, 1960; *Himmelreihls L.* Tā ausa brīvības rīts: Latvijas Komunistiskās partijas cīņa par sociālistiskās revolūcijas uzvaru 1940. gadā. – Rīga, 1966; *Stipols V.* Dzimtenes nodevība: Buržuāziskās Latvijas ārpolitika no 1933. līdz 1940. gadam. – Rīga, 1963, 216.–253. lpp.; *Šteimanis J.* Latvijas Komunistiskās partijas taktika cīņā par padomju varas atjaunošanu, 1920.–1940. – Rīga, 1965; *Штейман И.* Тактика Компартии Латвии в социалистической революции 1940 г. ..; Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии ..; u.c.

- ⁹² Žagars Ē. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā ..; Žagars Ē. Socialist Transformations in Latvia, 1940–1941. – Rīga, 1978; Построение социализма в Советской Прибалтике .. – Sk. arī monogrāfijas, kurās aplūkoti atsevišķi sovetizācijas aspekti: *Birziņa L.* Latvijas PSR vietējo padomju attīstība. – Rīga, 1960; *Миллер В.* Развитие советской государственности в Латвии. – Москва, 1961; *Каралюн В. Ю.* Союз промышленности и сельского хозяйства (Деятельность Компартии Латвии по развитию аграрно-индустриальных отношений. 1940–1959 гг.). – Рига, 1979; *Pelkaus E.* Sociālistiskās kultūras izveide: Latvijas Komunistiskās partijas darbība sociālistiskās kultūras revolūcijas īstenošanā, 1940.–1959. – Rīga, 1983; *Muceniece A.* Radošā inteliģence sociālisma celtniecībā: LKP – latviešu tautas radošās inteliģences vadītāja laika posmā no 1940. līdz 1959. gadam. – Rīga, 1981; u.c.
- ⁹³ В дни войны (Из истории Латвии периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.). – Рига, 1964; Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945). – Rīga, 1966; Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945 (в трех книгах), кн. первая: Первые годы. – Рига, 1966; кн. вторая: К Балтийскому морю. – Рига, 1967; кн. третья: Завершающий этап. – Рига, 1969; *Dzintars J.* Neredzamā fronte. – Rīga, 1968; *Samsons V.* Kurzemes katlā: Partizāņu un frontes izlūku cīņas, 1944.–1945. – Rīga, 1969; Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945. – Рига, 1971; *Samsons V.* Kurzemes meži šalc... Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē, 1944.–1945. – Rīga, 1974; *Савченко В.* Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны. – Рига, 1975; *Raškevics A., Spoģe O.* Avangardā komunisti: LKP Lielā Tēvijas kara laikā, 1941.–1945. – Rīga, 1978; *Самсон В.* Дружба народов победила: Совместные действия красных партизан и советских разведчиков в “Курляндском котле” в 1944–1945 гг. – Рига, 1980; *Dzintars J.* Nepakļāvīgie: Liepājas un Lejaskurzemes darbaļaužu cīņa hitleriskās okupācijas gados. – Rīga, 1988; *Eglīte O.* Ēnas purvā. – Rīga, 1989; u.c.
- ⁹⁴ Sk., piemēram: *Birznieks M.* No SS un SD līdz... – Rīga, 1979, kā arī daudzus rakstus “Latvijas PSR ZA Vēstis” un žurnālā “Padomju Latvijas Komunisti”.
- ⁹⁵ Sk.: *Зиле Л.* Периоды и этапы строительства социализма и изменение социальной структуры общества (На материалах Латвийской ССР). – Рига, 1975; *Зиле Л.* Исторический путь строительства социализма. – Рига, 1978; *Зиле Л.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..
- ⁹⁶ Latvijas PSR strādnieku šķiras izaugsme (1940.–1962.). – Rīga, 1963; Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss. 2. pārstr. un papild. izd. – Rīga, 1967; Rīga sociālisma laikmetā, 1917.–1975. – Rīga, 1980; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. III; Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem ..
- ⁹⁷ Sk., piemēram, rakstus, kuru materiāls vēlāk tika iekļauts Ē. Žagara monogrāfijā “Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940.–1941.”; *Жагар Э.* Подготовка социалистической национализации промышленности Латвии в 1940–1941 гг. // Изв. АН, 1967, № 9, с. 17–30; *Жагар Э.* Проведение социалистической национализации промышленности Латвии в 1940–1941 гг. // Изв. АН, 1967, № 10, с. 16–36; *Жагар Э.* Укрепление и развитие связей Латвийской ССР с братскими республиками Советского Союза (1940–1941 гг.) // Изв. АН, 1968, № 3, с. 74–92; u.c.
- ⁹⁸ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā. – Rīga, 1963; Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarbībām Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā, 1941.–1945. – Rīga, 1965; Восстановление Советской власти

- в Латвии и вхождение Латвийской ССР в состав СССР: Документы и материалы. – Рига, 1986; Padomju varas atjaunošana Latvijā un Latvijas PSR iestāšanās PSRS sastāvā: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1987; Ienaidnieka aizmugurē: Okupētās Latvijas koncentrācijas nometņu un cietumu politisko ieslodzīto, Latvijas partizānu un frontes izlūku vēstules Lielā Tēvijas kara laikā. – Rīga, 1987.
- ⁹⁹ Sk. 72. atsaucē minētās publikācijas. Jāatzīmē, ka periodikā šādu publikāciju bija ārkārtīgi daudz. Tās aplūkoja gan okupācijas vispārīgos jautājumus, gan arī padomju un vācu okupācijas vēstures atsevišķus faktus. Šo publikāciju apzināšana un pētīšana ir iespējama, lietojot kvantitatīvās metodes (piemēram, kontentanalīzi) plašā historiogrāfiskā materiāla apstrādē. Tādas izpētes rezultāti var būt ļoti nozīmīgi, par ko liecina Daugavpils Universitātē šī raksta autora vadībā aizstāvētie bakalaura darbi (*Borodajenko M.* Ar vēsturi saistītās publikācijas Latvijas presē, 1988.–1991. g., 2004; *Kuzmina O.* Vēstures zinātnes transformācijas sākums: pēc vēsturnieku publikācijām presē 1987.–1989. g., 2004).
- ¹⁰⁰ Piemēram, sk.: E. Andersona darbu publikācijas: *Literatūra un Māksla*, 1989, 21. okt., 18. nov.; *Padomju Jaunatne*, 1988, 15. okt.; *Ciņa*, 1988, 20. okt. un daudzas citas publikācijas.
- ¹⁰¹ *Sīpols V.* Ceļā uz lielo uzvaru: Padomju diplomātija 1941.–1945. g. – Rīga, 1988; *Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии: Научные труды*, т. 11. – Рига, 1989; Latvijas marksistiskās partijas 85 gadi. 1989. gada 8. jūnija zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1989; *Revolucionāro notikumu hronika Latvijā, 1939.–1940.* – Rīga, 1988; u.c.
- ¹⁰² Piemēram, sk.: *Karaļuns V.* Par padomju varas pretinieku ..; *Riekstiņš J.* Šķiru ciņa laukos: jauni fakti un atziņas // *Latvijas likteņgadi*. II. – Rīga, 1988, 83.–103. lpp.; *Šteimanis J.* Par revolucionāro situāciju Latvijā 1940. gada vasarā // *Latvijas likteņgadi*. III. – Rīga, 1988, 136.–155. lpp.
- ¹⁰³ *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Krustceļi un sānceļi (Vācija – Latvija – PSRS 1939. gada kolīzijās) // *Pretstatu ciņā: Latvija 1917.–1950.* – Rīga, 1990, 185.–207. lpp.; *Niedre O.* Latvijas Republikas pēdējais mēnesis. 21. jūnijs // *Turpat*, 258.–310. lpp.; u.c.
- ¹⁰⁴ Piemēram, sk.: *Cielēns F.* Baltijas starptautiskā problēma. – Stuttgart, 1948.
- ¹⁰⁵ *Blāķis A.* Medaļas otrā puse: Okupācijas varu pavadā un jūgā, 1940.–1945. – [Buenosaires], 1956; *Latvija under German Occupation, 1941–1943.* – Washington, D.C., 1943; *Blodnieks A.* The Undeclared Nation. – New York, 1960; u.c.
- ¹⁰⁶ *Freivalds O.* Lielā sāpju draudze: 1940./41. gada boļševiku terora 36 000 upuru liktenis. – Rīga, 1943.
- ¹⁰⁷ *Svabe A.* Genocide in the Baltic States. – Stockholm, 1952.
- ¹⁰⁸ *Ceihners A.* Latvijas boļševizācija, 1940.–1941. – Rīga, 1944 (atkārtots izd.: [Linkolna], 1986).
- ¹⁰⁹ *Bernard J.* On Soviet Colonialism // *The Baltic Review*, May 1961, no. 22, pp. 11–40.
- ¹¹⁰ *Bilmanis A.* Latvia in the Present World Crisis. Facts and Figures. – Washington, [1941]; *Bilmanis A.* Three Stars between the Anvil and Hammer. – Washington, 1942; *Bilmanis A.* The Baltic States and the Problem of Freedom of the Baltic Sea. – Washington, 1943; *Bilmanis A.* Baltic States in Post-War Europe. – Washington, 1943; *Bilmanis A.* What Latvia Wishes from this War? Background, Actual Situation, Hopes for Future. – Washington, 1943; *Bilmanis A.* Baltic States and World Peace and Security Organization: Facts in Review. – Washington, 1945; *Bilmanis A.* The Church in Latvia. – New York, 1945; *Bilmanis A.* Law and Courts in Latvia. – Washington, 1946; *Bilmanis A.* Latvia as an Independent State. – Washington, 1947; *Bilmanis A.* Baltic Problem and United Nations: Facts in Review. – Washington, 1947; u.c.

- ¹¹¹ *Bilmanis A.* Baltic Essays. – Washington, 1945; *Bilmanis A.* A History of Latvia. – Princeton, 1951 (reprinted: Westport, 1970).
- ¹¹² *Latvian-Russian Relations: Documents / Compiled by Dr. A. Bilmanis.* – Washington, 1944 (dokumentu krājumā ir vēstures avoti, kas aptver laikposmu no 1721. gada līdz 1944. gada februārim).
- ¹¹³ *Nazi-Soviet relations 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office / Ed. by R. J. Sontag, J. S. Beddie.* – Washington, 1948. – Padomju varas iestādes sāpīgi reaģēja uz šī krājuma nākšanu klajā: tajā pašā gadā PSRS tika publicēta oficiālā “izzīņa” (Фальсификаторы истории. – Москва, 1948), kurā krājumā publicētos dokumentus – slepenos papildprotokolus Vācijas un PSRS 1939. gada 23. augusta neuzbrukšanas līgumam dēvēja par viltojumiem.
- ¹¹⁴ *Baltic States: A Study of Their Origin and National Development; Their Seizure and Incorporation into the USSR. Third Interim Report of the Select Committee on Communist Aggression.* House of Representatives, Eighty-third Congress, Second Session. 1954. Under the Authority of H. Res. 346 and H. Res. 438 / Ed. by I. I. Kavass, A. Sprudz. – Buffalo, 1972 (reprint ed.; first published: Washington, 1954).
- ¹¹⁵ *Rei A.* The Drama of the Baltic Peoples. – Stockholm, 1970 (sk. nodaļas: “Pacts forced by threat of war”, p. 259, “Honest fulfilment of agreements a la Moscow”, p. 275, “Violence Masquerading as legality”, p. 295); *Kirby D.* The Baltic States, 1940–1950 // Communist Power in Europe, 1944–1949. – London, 1977, pp. 22–35; *Rumpeters A.* Soviet Aggression against the Baltic States. – New York, 1974; *Rauch G.* The Baltic States: The Years of Independence ..., pp. 189–255; *Rauch G.* A History of Soviet Russia. – New York, etc., 1975 (sk. nodaļas: “Stalin’s Pact with Hitler”, p. 279, “The annexation of the Baltic States and Bessarabia”, p. 294); *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence ..., pp. 15–73; *Hosking G.* The First Socialist Society ..., pp. 251–260; u.c.
- ¹¹⁶ *Spekke A.* History of Latvia ..., pp. 379–404.
- ¹¹⁷ Turpat, 397. lpp.
- ¹¹⁸ Piemēram, sk.: *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 1914.–1945. – Stokholma, 1968; *Balabkins N., Aizsilnieks A.* Entrepreneur in a Small Country: A Case Study Against the Background of the Latvian Economy, 1919–1940. – Hicksville; New York, 1975; *Šilde Ā.* Latvijas vēsture, 1914.–1940. – Stokholma, 1976, 678.–681. lpp.; *Klīve Ā.* Latvijas neatkarības gadi: Latvijas politiskā veidošanās un augšana. – [B.v.], 1976, 471.–490. lpp.; *Mangulis V.* Latvia in the Wars of the 20th Century. – Princeton Junction, 1983, pp. 80–152; u.c.
- ¹¹⁹ *Andersons E.* Latvijas vēsture, 1920.–1940: Ārpolitika, II. – Stokholma, 1984.
- ¹²⁰ Turpat, 547.–563. lpp.
- ¹²¹ Sk. 115. un 118. atsaucē minētos darbus, kā arī: *Jūrmalnieks J.* Latvijas iekļaušana Padomju Savienībā: Tās priekšvēsture un pēcspēle. – Stokholma, 1973; *Krepp E.* Security and Non-Aggression: Baltic States and the USSR Treaties of Non-Aggression. – Stockholm, 1973 (Problems of the Baltic, III); *Anderson E.* The Pacts of Mutual Assistance between the USSR and the Baltic States // Baltic History. – Columbus (Ohio), 1974, pp. 239–255; *Haigh R. H., Morris D. S., Peters A. R.* Soviet Foreign Policy, the League of Nations and Europe, 1917–1939. – Aldershot, 1986, pp. 108–120; *Zalcmanis J.* Die Preisgabe der baltischen Staaten 1939: Eine bewusste Handlung der Hitler-Regierung. – Stockholm, 1987; *Balodis A.* Baltijas valstis II pasaules kara priekšvakarā. 2. pārlab. un papild. izd. – [B.v.], 1990; *Фляйшхауэр И.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициативы германской дипломатии. 1938–1939. – Москва, 1991; u.c.

- ¹²² Sk. 121. atsaucē minēto literatūru. Sk. arī: *Grant N.* The German–Soviet Pact. August 23, 1939: A Nonaggression Pact Prepares the Way for War. – New York, 1975.
- ¹²³ *Ginsburgs G.* Soviet Views on the Law of State Succession with Regard to Treaties and Acquired Rights: The Case of the Baltic Republics // *Res Baltica: A Collection of Essays in Honor of the Memory of Dr. Alfred Bilmanis (1887–1948)*. – Leyden, 1968, pp. 191–229; *Ginsburgs G.* Nationality and State Succession in Soviet Theory and Practice: The Experience of the Baltic States // *Res Baltica* ..., pp. 160–190; *Sinha S. P.* Self-Determination in International Law ...; *Dunsdorfs E.* The Baltic Dilemma: The Case of the de jure Recognition by Australia of the Incorporation of the Baltic States into the Soviet Union. – New York, 1975; *Anderson E.* British Policy Toward the Baltic States, 1940–41 // *JBS*, Winter 1980, vol. 11, no. 4, pp. 325–333; *Shtromas A.* Soviet Occupation of the Baltic States .. Part I: Political Aspects ...; *Shtromas A.* Soviet Occupation of the Baltic States .. Part II: Legal Aspects ...; *Timmermans W. A.* The Baltic States, the Soviet Union and the Netherlands: A Historical Note // *Netherlands International Law Review*, 1985, vol. 32, no. 2, pp. 288–294; *Gerner K.* Between Sweden and Russia: The Baltic Rimland // *JBS*, Fall 1986, vol. 17, no. 3, pp. 194–206; *Liivak A.* Soviet Responses to Western Nonrecognition of Baltic Annexation // *JBS*, Winter 1987, vol. 18, no. 4, pp. 329–348 u.c.
- ¹²⁴ *Hough W. J. H. III.* The Annexation of the Baltic States ..
- ¹²⁵ Turpat, 480. lpp.
- ¹²⁶ *Šilde Ā.* Bez tiesībām un brīvības: Latvijas sovjetizācija, 1944.–1965., 2. izd. – Kopenhāgena, 1965.
- ¹²⁷ *King G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study. – Tacoma (Wash.), 1965, pp. 53–66.
- ¹²⁸ Sk. 106., 107., 115. atsaucē minētās publikācijas.
- ¹²⁹ Piemēram, sk.: *Ozoliņš V.* Vai atzīties...? Viena gada čekas briesmu darbi Latvijā. – Red Hill, 1964; *Vīksniņš N.* The First Latvian Mass Deportation in 1941 // First Conference on Baltic Studies. – Tacoma, 1969, pp. 58–60; These Names Accuse: Nominal List of Latvians Deported to Soviet Russia in 1940–41. – Stockholm, 1982; We Accuse. – Stockholm, 1985; u.c.
- ¹³⁰ *Dunsdorfs E.* Kārļa Ulmaņa dzīve: Ceļinieks. Polītiķis. Diktators. Mocekļis. – Stokholma, 1978, 503.–538. lpp.
- ¹³¹ *Shtromas A.* The Baltic States // *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*. – Stanford, 1986, pp. 183–217 (sk. nodaļu “Resistance and support, 1940–41 and 1944–52”); Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985 (pirmā publikācija – 1972. g.); *Launags F.* Latviešu nacionālo partizānu organizācija. – Melburna, 1987; *Biezais H.* Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki. – Itaka, 1991; *Vizulis I.* Latviešu tautas cīņa par brīvību, 1917.–1922. – Rīga, 1992; u.c.
- ¹³² *Šilde Ā.* Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985; sk. arī: *Šilde Ā.* Pretestības kustība Latvijā. – Stokholma, 1972.
- ¹³³ *Šilde Ā.* Resistance Movement ..., pp. 7, 25, etc.
- ¹³⁴ Sk.: *Biezais H.* Latvija kāšķrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis. – [Istlansinga], 1992.
- ¹³⁵ Piemēram, sk.: *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder, 1941–1944. – Helsinki, 1973; *Haupt W.* Das war Kurland. Die sechs Kurlandschlachten aus der Sicht der Divisionen. – Freidberg, 1987; u.c.
- ¹³⁶ *Gordon F.* Latvians and Jews between Germany and Russia. – Stockholm, 1990; *Press B.* Judenmord in Riga, 1941–1945. – Berlin, 1988; *Press B.* Judenmord in Lettland, 1941–1945. – Berlin, 1992.

- 137 *Kažociņš I.* Tēvzemei un brīvībai: Latvijas bruņoto spēku liktenis Otrā pasaules karā. – [B.v.], 1986.
- 138 *Silgailis A.* Latviešu leģions: Dibināšana, formēšana un kauju gaitas Otrā pasaules karā. – Kopenhāgena, 1962.
- 139 Atmiņu un liecību publikāciju bija ļoti daudz. Tās visas nav iespējams minēt. Kā piemēru var nosaukt publikācijas, kurās atspoguļotas latviešu bēgļu gaitas. Sk.: Pāri jūrai 1944./45. g.: 130 liecinieku atmiņas sakārtojusi V. Lasmane. – Stokholma, 1993; *Bahmanis K.* Latvju tauta bēgļu gaitās, 1. d. – [Īstlasinga], 1980.
- 140 Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā ..
- 141 Piemēram, sk.: Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1992; sk. arī: Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945): Starptautiskā konference. Materiālu krājums. – Rīga, 1999.
- 142 Sk.: LVKR, 1.
- 143 LVKR, 2.
- 144 LVKR, 6.
- 145 LVKR, 9.
- 146 LVKR, 11.
- 147 LVKR, 3; LVKR, 7; LVKR, 8; LVKR, 10.
- 148 *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: Vēstures aspekts (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 4. sēj.; turpmāk – LVKR, 4). – Rīga, 2002.
- 149 Stockholm Documents: The German Occupation of Latvia, 1941–1945. What Did America Know? / Ed. by A. Ezergailis (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 5. sēj.; turpmāk – LVKR, 5). – Rīga, 2002.
- 150 Latvijas Okupācijas muzeja darbības rezultāti problēmas izpētē visspilgtāk parādīti muzeja gadagrāmatās. – Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000; Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001; Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002; Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003. – Šo izdevumu zinātniskais redaktors ir profesors Heinrihs Strods. – Sk. arī: Latvijas Okupācijas muzejs, 1940.–1991. – Rīga, 2002.
- 151 Sk.: Latvijas Kara muzeja gadagrāmata / Sast. J. Ciganovs. – Rīga, 2000; Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. II / Sast. J. Ciganovs. – Rīga, 2001.
- 152 *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 3. nr., 73. lpp.
- 153 LV, 1991, 1. nr., 44. lpp.
- 154 Turpat, 45.–49. lpp.
- 155 Turpat, 3. nr., 35.–37. lpp.
- 156 Turpat, 1992, 1. nr., 35.–38. lpp.
- 157 Turpat, 3. nr., 43.–64. lpp.
- 158 Sk., piemēram, avotu publikācijas Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmatās: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999 ..., 201.–222. lpp.; Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 ..., 209.–265. lpp.; Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001 ..., 121.–204. lpp.
- 159 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem, 1918.–1998. – Rīga, 1999 (sk. 2. daļu: “Latvijas valsts okupācijas gados (1940–1991)”).

- ¹⁶⁰ Okupācijas varu politika Latvijā, 1939.–1991.: Dokumentu krājums. – [Rīga], 1999 (sk. arī: Политика оккупационных властей в Латвии, 1939–1991: Сборник документов. – [Рига], 1999); Dokumenti liecina: Latvijas vēstures dokumentu izlase skolām, 1939.–1991. – Rīga, 1999; Latvija padomju režīma varā, 1945–1986: dokumentu krājums. – Rīga, 2001.
- ¹⁶¹ Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs. – Rīga, 1991; Latvijas okupācija un aneksija, 1939.–1940.: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995.
- ¹⁶² Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией, август 1939 г. – август 1940 г. – Москва, 1990; sk. arī citas dokumentu publikācijas, kurās atspoguļots šis posms Latvijas vēsturē: Документы внешней политики, 1939. – Москва, 1992, т. 22; СССР – Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс, 1989.
- ¹⁶³ Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: dokumenti un materiāli .. / Sast. I. Ronis, A. Žvinklis. – Rīga, 1994; sk. arī: *Ronis I. Kārlis Ulmanis: Trimdinieka manuskripts un cietumnieka noprotināšanas protokoli* // ZAV, 1990, 12. nr., 121.–130. lpp.; 1991, 1. nr., 130.–135. lpp.; 2. nr., 131.–136. lpp.; 3. nr., 125.–136. lpp.; Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes (I. Roņa publikācija) // LVIŽ, 1993, 3. nr., 153.–163. lpp.; 4. nr., 155.–166. lpp.
- ¹⁶⁴ V. Muntera piezīmes viņa krimināllietā // LVIŽ, 1992, 1. nr., 180.–184. lpp.
- ¹⁶⁵ Komunistu varas laiks Ludzas apriņķī no 1940. gada 17. jūnija līdz 1941. gada 4. jūlijam (Dokumentus publicēšanai sagatavojuši un komentējuši O. Krēgere) // LVIŽ, 1993, 2. nr., 139.–162. lpp. – Par padomju represīvo politiku stāsta arī avoti, kas publicēti 160. atsaucē minētajos krājumos.
- ¹⁶⁶ 1941. gada 14. jūnija deportāciju sagatavošanas dokumenti (I. Gravas publikācija un komentāri) // Turpat, 3. nr., 140.–152. lpp. u.c.
- ¹⁶⁷ *Riekstiņš J. "Kulaki" Latvijā (1940.–1953. gads): Kā varasvīri Latvijā "kulakus" taisīja un kādas sekas tas radīja. Dokumenti un fakti.* – Rīga, 1996; *Represijas Latvijas laukos: Dokumenti un materiāli (1944.–1949.).* – Rīga, 2000.
- ¹⁶⁸ *Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības* / Sast. A. Līce. – Rīga, 1990, [1. grām.]; Rīga, 1993, 2. grām.; Rīga, 1994, 3. grām.; Rīga, 1995, 4. grām.; *Es sapni par Dzimteni pagalmī likšu: Latvieši padomju vergu nometnēs un izsūtījumā. Atmiņu un dokumentu krājums.* – Rīga, 1993, 1. grām.; Rīga, 1994, 2. grām.; Rīga, 1996, 3. grām.; *Latviešu jūrnieka traģēdija Krievijā. 1941–1942: Friča Spales dienasgrāmata* / Sast. R. Vīksne. – Rīga, 1999; u.c.
- ¹⁶⁹ *Represēto saraksts: 1941, 1.* – Rīga, 1995; *Represēto saraksts: 1941–1953, 2.* – Rīga, 1995; *Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs.* – Rīga, 2001; sk. arī labi dokumentētu publikāciju: *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs* / R. Vīksnes, K. Kangera red. – Rīga, 1999.
- ¹⁷⁰ *Izpostītā zeme: PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas kultūrvidēi* / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1995; *Izpostītā zeme: PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas laukiem* / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1997; *Izpostītā zeme: PSRS militāristi Rīgā* / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1998.
- ¹⁷¹ *Latviešu kaņavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums.* – Toronto, 1993.
- ¹⁷² *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? No Amerikas Savienoto Valstu Nacionālā arhīva kara noziegumu izmeklēšanas materiāliem, 1945–1950, 2. izd.* / Sast. A. Ezerģailis. – Rīga, 1998; sk. arī: *Baltis M. K. The Latvian Legion: Selected Documents.* – Toronto, 1999.
- ¹⁷³ *Latviešu leģions ...*, 107.–111. lpp.

- ¹⁷⁴ Diez vai par arheogrāfisko paņēmieni pamatošanu var uzskatīt divus teikumus ievadā: "Krājumā ievietotie dokumenti tulkoti no angļu valodas. Tie bija tapuši lielā steigā [...]" – Turpat, 13. lpp.
- ¹⁷⁵ Sk., piemēram, fotodokumentu publikāciju: Latvijā Otrā pasaules kara laikā: Saglabāt sudrabā / Sast. A. Žvinklis. – Rīga, 1999. Sk. arī: Stockholm Documents: The German Occupation .. – Latvijā publicētos vēstures avotus papildina Vācijā iespiestie avoti: Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. – Berlin, 1997; Einsatz im "Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944. – Berlin, 1998.
- ¹⁷⁶ Piemēram, sk.: *Neparts A.* Nacionālā pretestība boļševiku okupācijas gadā (1940.–1941. g.) Jelgavas Valsts skolotāju institūtā // LVIŽ, 1996, 1. nr., 133.–151. lpp.; Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: Atmiņās un dokumentos no 1941. līdz 1956. gadam / Red. I. Aļķis. – Rīga, 1997; u.c. – Sk. arī atsevišķus dokumentus, atmiņas un liecības, kas publicētas iepriekš minētajos avotu krājumos.
- ¹⁷⁷ Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli, 1944–1956 / Sast. un koment. H. Strods. – Rīga, 1999.
- ¹⁷⁸ Turpat, 44.–76. lpp.
- ¹⁷⁹ Turpat, 5.–11. lpp.
- ¹⁸⁰ *Kalnciema A.* Vācu okupācijas perioda dokumenti Latvijas arhīvos // LVKR, 1, 342.–352. lpp.
- ¹⁸¹ *Vilciņš T.* PSRS (LPSR) VDK dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // LA, 1996, 1./2. nr.
- ¹⁸² *Neiburgs U.* ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941–1945) // LVKR, 11, 48.–56. lpp.
- ¹⁸³ *Švec L.* The Archives of the Czech Republic on Latvia during World War II // LVKR, 1, 336.–341. lpp.
- ¹⁸⁴ *Kangeris K.* Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hūvera institūta arhīvā // LA, 1994, 2. nr., 87.–91. lpp.
- ¹⁸⁵ Sk., piemēram: *Vītoliņa B.* Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā // LV, 2001, 1. nr., 52.–66. lpp.; 2. nr., 48.–58. lpp.; 3. nr., 54.–65. lpp.; *Nollendorfs V.* Trimdas vēsturiskā apziņa literatūras spogulī 20. gs. 40. un 50. gados: ienaidnieka, varoņa, cietēja un drauga tēls // LVKR, 9, 440.–452. lpp.; *Baltis M. K.* Latvia at the Teheran and Yalta Conferences – Issues and Sources // LVKR, 1, 330.–335. lpp. u.c.
- ¹⁸⁶ *Ozola L.* LK(b)P dokumenti par padomju okupācijas režīma represīvo darbību (1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs) // LVKR, 7, 57.–79. lpp.; *Vīksne R.* Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas režīma izpētei // Vēsturnieks profesors Dr. phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis: Biobibliogrāfija, darbabiēdu veltījumi 70 gadu jubilejā. – Rīga, 2000; *Klišs P.* Lauksaimniecības "sociālistiskās pārveidošanas" atspoguļojums Jēkabpils apriņķa Darbaļaužu deputātu padomes izpildu komitejas sēžu lēmumos (1945–1949) // LA, 2001, 2. nr., 88.–99. lpp.; *Klišs P.* Jēkabpils apriņķa Darbaļaužu deputātu padomes izpildu komitejas Lauksaimniecības nodaļas dokumenti – agrārās vēstures izpētes avots (1944–1949) // LA, 2003, 2. nr., 93.–105. lpp.; *Vīksne R.* Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods // LVIŽ, 2001, 3. nr., 108.–140. lpp.; *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1953. gads // LVKR, 9, 193.–202. lpp.; *Baltiņš G.* Padomju perioda statistikas metodoloģijas specifika // Turpat, 243.–247. lpp. u.c.

- ¹⁸⁷ Piemēram, sk.: *Dribins L.* Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941–1945) // LVKR, 1, 362.–371. lpp.; *Žvinklis A.* Latviešu prese nacistiskās okupācijas laikā // Turpat, 353.–359. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945) // ZAV, 2000, 1./2. nr., 43.–58. lpp.; *Ojehnovičs D.* Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā // LVKR, 11, 30.–39. lpp. u.c.
- ¹⁸⁸ *Saleniece I.* Vērmahta karavīri Latvijas iedzīvotāju atmiņā (pēc mutvārdu vēstures avotiem) // LVKR, 11, 40.–47. lpp.
- ¹⁸⁹ Mutvārdu vēstures avotu izmantošanai vēstures izpētē ir arī būtiski ierobežojumi. Par mutvārdu vēstures avotu izpēti specifiku sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Mutvārdu vēstures avoti – iemiesotā atmiņa // Atmiņa kultūrvēsturiskajā kontekstā. 2. daļa. – Daugavpils, 2002, 75.–84. lpp.
- ¹⁹⁰ Nozīmīgāko monogrāfisko pētījumu vidū var minēt: *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija, 1939. gada septembris–1940. gada jūnijs. – Rīga, 1992; *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). – Rīga, 1993; *Feldmanis I., Stranga A.* The Destiny of the Baltic Entente, 1934–1940. – Rīga, 1994; *Duhanovs M., Feldmanis I., Stranga A.* 1939. Latvia and the Year of Fateful Decisions. – Rīga, 1994; *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā, 1939.–1945. – Rīga, 1994; *Virsis M., Feldmanis I., Stranga A.* Latvijas starptautiskās attiecības un ārējā politika 30. gadu otrajā pusē. – Rīga, 1994. Pie monogrāfiskajiem pētījumiem var arī pieskaitīt Zviedrijā izdoto krājumu: *Andersons E., Siliņš L.* u.c. Latvijas Centrālā Padome – LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība, 1943–1945. – Upsala, 1994.
- ¹⁹¹ *Strods H.* Latvijas lauksaimniecības vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. – Rīga, 1992 (5. nodaļa “Trīs okupācijas”); *Strods H.* Latvijas katoļu Baznīcas vēsture, 1075.–1995. – Rīga, 1996 (8.–10. nodaļa); *Jundzis T.* Latvijas drošība un aizsardzība. – Rīga, 1995 (1. nod.); Latvijas Valsts Universitātes vēsture, 1940.–1990. – Rīga, 1999; u.c.
- ¹⁹² *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center. – Rīga, 1996; *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944.–1956. – Rīga, 1996; *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999; *Vilciņš T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941). – Rīga, 1997; *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības, 1930–1940: realitāte un ilūzijas. – Rīga, 1998; *Niedre O., Daugmalis V.* Slepenais karš pret Latviju: Komunistiskās partijas darbība 1920.–1940. gadā: Arhīvi apsūdz. – Rīga, 1999; *Labsvīrs J.* Latvijas lauksaimniecības kolektivizācija, 1944.–1956. – Rīga, 2000; *Dribins L.* Antisemitisms ..; *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001; *Stranga A.* Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940.). 2. papild. izd. – Rīga, 2002; *Feldmanis A. E.* Masļu traģēdija – Latvijas traģēdija. – Rīga, 2002; *Siliņš L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē, 1942–1945. – Rīga, 2003; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003; u.c.
- ¹⁹³ *Levits E.* Latvija padomju varā: Politiskā atstātība no 1940. līdz 1989. gadam // LV, 1991, 1. nr., 67.–71. lpp.; 2. nr., 54.–57. lpp.; 3. nr., 59.–65. lpp.; 1992, 1. nr., 44.–49. lpp.; *Stranga A.* Latvijas ārējā tirdzniecība 30. gadu nogalē: ārējās politikas saimnieciskie aspekti // LV, 1993, 4. nr., 16.–25. lpp.; 1994, 1. nr., 21.–26. lpp.; 3. nr., 22.–30. lpp.; 1995, 1. nr., 26.–30. lpp.; 2. nr., 34.–42. lpp.; 3. nr., 12.–22. lpp.; *Zīle Ļ.* Latvija starp divu totalitāro lielvalstu spīlēm 1939.–1940. gadā // LV, 2002, 3. nr., 38.–44. lpp.; 4. nr., 87.–93. lpp.; 2003, 1. nr., 70.–77. lpp.; 2. nr., 84.–88. lpp.; 3. nr., 83.–90. lpp. u.c.

- ¹⁹⁴ Piemēram, sk.: Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā. – Rīga, 1997; Latvija zem Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varas, 1940.–1991. – Rīga, 1998; Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā, 1940.–1990. – Stokholma; Toronto, 2000; u.c. Sk. arī Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu krājumus.
- ¹⁹⁵ Sk.: *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika ...; *Jundzis T.* Drošības garantiju meklējumi (1920.–1940.) // LV, 1994, 3. nr., 39.–48. lpp.; *Jundzis T.* Latvijas drošība ...; *Stranga A.* Latvijas ārējā tirdzniecība ...; *Virsis M., Feldmanis I., Stranga A.* Latvijas starptautiskās attiecības ...; *Taurēns J.* Latvija Baltijas antantē: problēmas un secinājumi // LV, 1998, 1. nr., 97.–104. lpp.; *Feldmanis I., Stranga A.* The Destiny of the Baltic Entente ...; *Stranga A.* Latvia and the Baltic Policies of the USSR, Poland and Germany in Late 1930s // ZAV, A, 1993, 11. nr., 11.–19. lpp.; 1994, 3. nr., 9.–15. lpp.; *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības ...; *Lerhis A.* Latvijas Ārlietu dienests padomju okupācijas priekšvakarā (1938. g. novembris – 1940. g. jūnijs) // LVIŽ, 2001, 2. nr., 87.–116. lpp. u.c.
- ¹⁹⁶ *Taurēns J.* Latvija Baltijas antantē ..., 103. lpp.; sal. ar: *Feldmanis I., Stranga A.* The Destiny of the Baltic Entente ..., pp. 102, 103 u.c.
- ¹⁹⁷ *Strods H.* Latvijas okupācijas pirmais posms (1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums) // LVKR, 10, 13.–87. lpp.
- ¹⁹⁸ Sk.: *Feldmanis I.* Baltijas jautājums padomju, angļu un franču sarunās 1939. gada pavasarī un vasarā // LV, 1992, 3. nr., 35.–39. lpp.; 4. nr., 31.–34. lpp.; 1993, 1. nr., 51.–55. lpp.; *Duhanovs M., Feldmanis I., Stranga A.* 1939. Latvia ...; *Ritenis J.* Lielbritānija un Baltijas valstis angļu, franču, padomju sarunās Otrā pasaules kara priekšvakarā // LV, 1998, 4. nr., 60.–70. lpp.; 1999, 2. nr., 78.–89. lpp.; 3. nr., 49.–60. lpp.; 2000, 1. nr., 88.–92. lpp. – Sevišķi sīki tiek pētīta Lielbritānijas nostāja Baltijas valstu problēmā Otrā pasaules kara gados. – Sk.: *Zunda A.* Morāle un politiskais aprēķins Anglijas Baltijas politikā Otrā pasaules kara gados (1939.–1945.) // LV, 1993, 4. nr., 26.–31. lpp.; *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības ...; *Zunda A.* Baltijas valstis un Lielbritānija Otrā pasaules kara gados (1939.–1945.) // LA, 2000, 3. nr., 83.–104. lpp.; *Zunda A.* The Baltic States and Great Britain during the Second World War // Britain and the Baltic: Studies in Commercial, Political and Cultural Relations, 1500–2000. – Sunderland, 2003; *Zunda A.* Baltijas valstu problēma un Lielbritānija Otrā pasaules kara gados (1939.–1945.) // LV, 2004, 3. nr., 60.–74. lpp.
- ¹⁹⁹ *Feldmanis I.* Baltijas jautājums padomju, angļu un franču sarunās .. // LV, 1993, 1. nr., 55. lpp.
- ²⁰⁰ Sk.: *Oberländer E.* Latvian-German Relations // LVKR, 1, 35.–41. lpp.; *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Krustceļi un sānceļi ...; sk. arī: *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas vāciešu izceļošana 1939. gadā // Pretstatu cīņā ..., 208.–236. lpp.; *Zīle Ļ.* Latvija starp divu totalitāro lielvalstu spīlēm ..
- ²⁰¹ *Veiklis A.* Vācijas un Latvijas 1939. gada 7. jūnija neuzbrukšanas līgums: laikabiedru, preses un vēsturnieku vērtējums // LV, 2002, 4. nr., 76.–86. lpp.
- ²⁰² Sk.: *Stranga A.* PSRS politika Baltijā (1938–1940) // LVKR, 1, 42.–48. lpp.; *Zīle Ļ.* Latvija starp divu totalitāro lielvalstu spīlēm ..
- ²⁰³ *Vizulis I.* “Bēdīgi slavenais” Molotova–Ribentropa pakts (60 gadi) // LV, 1999, 4. nr., 65.–79. lpp.; *Lēbers D. A.* Molotova–Ribentropa pakta sekas mūsdienās: starptautiski tiesiskie aspekti // LV, 1999, 3. nr., 42.–45. lpp.; *Lēbers D. A.* Molotova–Ribentropa pakta sekas mūsdienās: starptautiski tiesiskie aspekti // LVKR 1, 67.–76. lpp.; *Feldmanis I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvija // LVKR, 1, 19.–34. lpp., kā arī daudzi citi.

- ²⁰⁴ *Feldmanis I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvija ..., 29. lpp.
- ²⁰⁵ Piemēram, sk.: *Zīle Ļ.* Latvijas un PSRS 1939. gada 5. oktobra savstarpējās palīdzības pakta oficiālais traktējums Latvijā 1939.–1940. gadā // LV, 2003, 4. nr., 82.–89. lpp.
- ²⁰⁶ Piemēram, sk.: *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis ..., 16.–28. lpp. u.c.
- ²⁰⁷ *Feldmanis I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvija ..., 28. lpp.
- ²⁰⁸ *Niedre O., Daugmalis V.* Slepēnais karš pret Latviju ..., 127. lpp.
- ²⁰⁹ Turpat, 128. lpp.
- ²¹⁰ Tādu pētījumu ir diezgan daudz. – Sk.: *Gore I., Stranga A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis ..., 109.–228. lpp.; *Levits E.* Latvija padomju varā .. // LV, 1991, 1. nr., 67.–71. lpp.; *Blūzma V. et al.* Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 42.–45. lpp.; *Niedre O.* Latvijas Republikas pēdējais mēnesis ..; u.c.
- ²¹¹ *Feldmanis A. E.* Masļenku traģēdija ..; sk. arī atsauksmes par šo grāmatu: *Jēkabsons Ē.* [Rec.] // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. – Rīga, 2000, 183.–185. lpp.; *Šneidere I.* [Rec.] // LVIŽ, 2002, 4. nr., 196.–199. lpp.
- ²¹² Piemēram, sk.: *Lerhis A.* Latvijas Ārlietu ministrijas un pārstāvniecību likvidācija pēc Latvijas aneksijas // LVIŽ, 2002, 4. nr., 90.–110. lpp.
- ²¹³ *Bleiere D.* Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // LVKR, 7, 368.–404. lpp.; *Bleiere D.* Tiesnešu un prokuroru korpusi 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // LVKR, 9, 83.–92. lpp.; *Bane I.* LPSR Strādnieku – zemnieku milicijas izveide // LV, 2004, 3. nr., 30.–46. lpp.; *Kokurin A.* The Basic Activity Directions of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941 // LVKR, 11, 141.–153. lpp. u.c.
- ²¹⁴ *Dūra D., Gundare I.* Okupācijas vara un Latvijas cilvēks: izmaiņas sabiedrības psiholoģiskajā noskaņojumā (1940–1941) // LVKR, 10, 88.–140. lpp.
- ²¹⁵ *Anušauskas A.* Collaboration and Crimes to Humanity in the Occupied Baltic States in 1940–1941 Against the Background of World War II // LVKR, 1, 107.–114. lpp.; *Kreituse I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā: Problēmas nostādne // LVKR, 7, 35.–56. lpp. u.c.
- ²¹⁶ *Šneidere I.* Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // LVKR, 1, 104. lpp.
- ²¹⁷ Šī pieeja uzskatāmi parādīta: *Oberländer E.* Instruments of Sovietization in 1939/40 and after 1944/45 // LVKR, 9, 50.–58. lpp.
- ²¹⁸ Piemēram, sk.: *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956* / Ed. by O. Mertelsmann. – Tartu, 2003.
- ²¹⁹ *Oberländer E.* Instruments of Sovietization ..., 57. lpp.
- ²²⁰ Piemēram, sk.: *Strods H.* Latvijas lauksaimniecības vēsture .. (5. nod.); *Karnīte R.* Latvijas tautsaimniecība 1944.–1959. gadā: saimnieciskā politika, tās izpausmes un sekas. Starptautiskās konferences "Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959.: politika un sekas" ziņojums // LV, 2002, 3. nr., 45.–57. lpp. (sk. 45.–47. lpp.); *Krūmiņš G.* Ekonomiskā politika un ekonomiskā realitāte Latvijā pēc padomju okupācijas 1940. gadā // LV, 2004, 2. nr., 33.–41. lpp., kā arī citi raksti.
- ²²¹ *Niedre O.* Dzīves līmeņa kritums Latvijā 1940. gada otrajā pusē // LV, 1992, 1. nr., 25.–28. lpp.
- ²²² *Zīle Ļ.* Rusifikācija Latvijā 1940.–1941. gadā (levdraksts un dokumentu publikācija) // LV, 1992, 3. nr., 43.–62. lpp.
- ²²³ *Krastiņš A.* Lauku saimniecību īpašuma nacionalizācija 1941. gada pavasarī – aizsākums masveida represijām pret Latvijas zemniekiem // LVIŽ, 1993, 2. nr., 102.–115. lpp.

- ²²⁴ *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // LVKR, 3, 539.–591. lpp. (sk. nodaļu “Zemniecības piespiedu integrācija padomju sabiedrībā 1940.–1953. gadā”, 557., 558. lpp.).
- ²²⁵ *Strods H.* Latvijas Katoļu Baznīcas vēsture ..., 271.–276. lpp.; *Ķīpurs R.* Latvijas septītās dienas adventistu draudžu vēsture (1940.–1976.) // LV, 1999, 3. nr., 35.–41. lpp. (sk. 35., 36. lpp.); *Balodis R.* Latvijas Baznīca komunistu okupācijas laikā // LVIŽ, 2000, 4. nr., 98.–108. lpp. (sk. 98., 99. lpp.).
- ²²⁶ Latvijas Valsts Universitātes vēsture ..
- ²²⁷ Jau 1991. gadā parādījās darbi, kuros šī tēma tika apgaismota, balstoties uz arhīva avotiem. – Sk., piemēram: *Riekstiņš J.* Staļinisko represiju aizsākums Latvijā // LV, 1991, 1. nr., 21.–30. lpp.
- ²²⁸ *Vīksne R.* Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. un 1944.–1945. gadā: kopējais un atšķirīgais // LVKR, 1, 288.–294. lpp.
- ²²⁹ Sk.: *Šneidere I.* Represijas pret Latvijas Republikas valsts darbiniekiem 1940.–1941. gadā // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā ., Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā ..
- ²³⁰ *Lerhis A.* Latvijas Republikas ārlietu darbinieku likteņi padomju gulaga nometnēs // LV, 2001, 3. nr., 91.–97. lpp.; *Lerhis A.* Padomju režīma represijas pret neatkarīgās Latvijas diplomātiem // LVKR, 3, 71.–119. lpp.
- ²³¹ *Bambals A.* Staļinisma genocīds pret Latvijas armijas karavīriem Baigajā gadā // Komunistiskā totalitārisma ..., 74.–86. lpp.; *Pētersons A.* Latvijas armijas bojāeja 1940. gadā // Latvijas armija vēstures griežos. – Rīga, 1993, 90.–99. lpp.; *Niedre O.* Latvijas armijas iznīcināšanas process 1940.–1941. gadā // LV, 1994, 1. nr., 27.–30. lpp.; 2. nr., 36. lpp.; 4. nr., 36., 37. lpp.; *Bambals A.* 1940./1941. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai: Virsnieku Golgātas ceļš un liktenis Gulaga nometnēs (1941.–1959.) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999, 92.–157. lpp.; *Jēkabsons Ē., Bambals A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // LVKR, 3, 120.–170. lpp.
- ²³² *Žvinklis A.* Padomju varas represijas pret Latvijas Republikas parlamentāriešiem 1940.–1941. gadā // LVKR, 6, 201.–223. lpp.
- ²³³ *Jēkabsons Ē.* Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940.–1941. gadā // LVKR, 3, 51.–70. lpp.
- ²³⁴ Materiāli publicēti LVKR, 6.
- ²³⁵ *Riekstiņš J.* 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā // Turpat, 21.–34. lpp.; *Anušauskas A.* Deportations – Crime Against Humanity: Comparative Analysis // Turpat, 35.–39. lpp.; *Lifšics N.* 1941. gada 14. jūnija deportācija – padomju holokausts Latvijā // Turpat, 406.–410. lpp.; *Polian P.* Deportation of 14 June 1941 in the Context of the Soviet Deportation Policy // Turpat, 70.–73. lpp.
- ²³⁶ *Lepse A.* 1941. gada 14. jūnija deportācijas starptautiski tiesiskie aspekti // Turpat, 89.–102. lpp.
- ²³⁷ *Lebedeva N.* The Deportation of the Polish and Baltic Population to the USSR in 1939–1941: Common and Peculiar // Turpat, 51.–69. lpp.; *Anušauskas A.* Deportations – Crime Against Humanity ..
- ²³⁸ *Zālīte I., Eglīte S.* 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranalīze // LVKR, 6, 40.–50. lpp. Sk. arī: *Zālīte I., Dimante S.* Četrdesmito gadu deportācijas: Struktūranalīze // LV, 1998, 2. nr., 73.–82. lpp.
- ²³⁹ *Šneidere I.* Arestēti 1941. gada 14. jūnijā: Ludzas apriņķa iedzīvotāju liktenis Vjatlagā // LVIŽ, 2001, 2. nr., 117.–134. lpp.; *Šneidere I.* Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā–jūlijā sākumā // LVKR, 3, 15.–50. lpp. (sk. 23.–37. lpp.); *Šneidere I.* 1941. gada 22. jūnijā – 4. jūlijā arestētie Latgales civiliedzīvotāji un viņu liktenis // LVKR, 6, 236.–260. lpp.; *Lasmanis U.* 1941. gada represijas Jēkabpils apriņķī // Turpat, 261.–268. lpp.; *Ērglis Dz.* 1941. gada 14. jūnijs Ventspils apriņķa Dundagas pagastā // Turpat, 269.–330. lpp. u.c.

- ²⁴⁰ *Springfield S.* Deportation of 1941 and Its Effects on the Jewish Community in Latvia // Turpat, 77.–86. lpp.; *Levin D.* Mass Deportation of Latvian Jews to Remote Areas of the USSR: June 1941 // Turpat, 175.–188. lpp.
- ²⁴¹ *Šķiņķis P.* Deportācijas ietekme uz Latvijas lauku sabiedrības attīstību // Turpat, 343.–358. lpp.
- ²⁴² *Zvidriņš P., Vītoliņš E.* 1941. gada 14. jūnija deportācijas tiešās un netiešās demogrāfiskās sekas // Turpat, 359.–365. lpp.
- ²⁴³ *Pelkaus E.* 1941. gada 14. jūnija deportācijas atspoguļojums Latvijas Komunistiskās partijas dokumentos // Turpat, 367.–373. lpp.; *Bambals A.* 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots // Turpat, 373.–383. lpp.
- ²⁴⁴ *Vilciņš T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā .. (sk. arī: *Neparts A.* Nacionālā pretestība ..); *Ciganovs J.* Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 ..., 45.–55. lpp.; *Neiburgs U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas Latvijā padomju un vācu okupācijas laikā (1940–1945) // LVKR, 1, 163.–172. lpp.
- ²⁴⁵ *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena ..; *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis.
- ²⁴⁶ *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā (1941.–1945.) // LV, 2004, 1. nr., 91. lpp. Sk. arī: Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā ..., 16., 21.–26. lpp.
- ²⁴⁷ Piemēram, sk.: *Biezais H.* Latviešu tautas iznīcināšanas plāni // LVIŽ, 1992, 2. nr., 139.–150. lpp.; *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena ..., 46., 47. lpp.; *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpaušmes Latvijas ģenerālapgabalā. Kultūrpolitika // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939.–1945.): Materiālu krājums. – Rīga, 1999, 24.–44. lpp.; *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // LVKR, 3, 240.–266. lpp.; *Kangeris K.* Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā // Vācija un Baltija. Rakstu krājums. – Rīga, 1990, 129.–139. lpp.; *Reichelt K.* Latvia and Latvians in the Nazi Race and Settlement Policy: Theoretical Conception and Practical Implementation // LVKR, 1, 266.–277. lpp. u.c.
- ²⁴⁸ *Strods H.* Vācijas projekti Igaunijas un Latvijas autonomijai 1942.–1944. gadā // LVIŽ, 1992, 1. nr., 102.–118. lpp.
- ²⁴⁹ Sk.: *Feldmanis I.* “Vācu laiks” Latvijā ..., 100. lpp. – Autors atsaucas uz pētījumiem, kuri parāda, ka *interregnum* problēma nav aktuāla, jo vācieši jau kopš sākuma pilnībā kontrolēja situāciju Latvijā.
- ²⁵⁰ *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Valmieras apriņķī 1941. gada vasarā // LVKR, 8, 299.–323. lpp.; *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Ziemeļkurzemē 1941. gada vasarā // LVKR, 10, 143.–168. lpp.; *Pavlovičs J.* Nacistiskās Vācijas okupācijas karaspēks Latvijā – ienākšanas hronoloģijas precizēšana // LVIŽ, 2004, 3. nr., 94.–113. lpp.
- ²⁵¹ *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001 ..., 31.–93. lpp.
- ²⁵² *Kokurins A.* Ieslodzīto evakuācija no Latvijas PSR lekšlietu tautas komisariāta cietumiem 1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999 ..., 159.–163. lpp.; *Kokurins A.* Ieslodzīto evakuācija no Latvijas PSR lekšlietu tautas komisariāta cietumiem 1941. gadā // LVKR, 1, 295.–302. lpp.
- ²⁵³ *Upmalis A.* Latviešu kaujas vienību darbība Latvijā, 1941. gada jūnijs–jūlijs. – Rīga, 1994.
- ²⁵⁴ Piemēram, sk.: *Kalme G.* Latvijas “Baigā gada” pieredze – Latviešu leģiona veidošanas veicinātāja // LV, 2001, 3. nr., 105.–116. lpp.

- 255 Sk.: *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās // LV, 2000, 1. nr., 65. u.c. lpp. Sk. arī monogrāfiju: *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 2001.
- 256 Piemēram, sk.: *Saleniece I.* Vērmahta karavīri ...; *Waite R.* Some Aspects of Anti-German Sentiments in Latvia (1941–1944) // LVKR, 11, 154.–176. lpp.
- 257 *Stepens O.* Nacionālsociālistiskās Vācijas vietējās varas politika okupētajā Latvijā (1941.–1945.) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 ..., 57.–84. lpp.
- 258 *Everts E.* Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā Otrā pasaules kara laikā // LVKR, 11, 100.–107. lpp. Sk. arī: *Strods H.* Latvijas lauksaimniecības vēsture .. (5. nod.); *Vilhelms H. H.* Vācu saimnieciskā politika Latvijā un Ostlandes reihskomisariātā 1941.–1942. gadā // LV, 1994, 4. nr., 38., 39. lpp.; 1995, 1. nr., 45.–47. lpp.
- 259 *Pavlovičs J.* Latvijas skolas 1941.–1944. gadā: nacistiskā okupācijas režīma varas iestāžu administratīvie un saimnieciskie pasākumi // LVIŽ, 2004, 1. nr., 96.–116. lpp.; *Blank M.* Nationalsozialistische Hochschulpolitik in Riga (1941 bis 1944). – Lüneburg, 1991. Sk. arī: *Zemzaris J.* Kultūras vērtības sargājot (Atmiņu fragmenti par darbību Vēstures krātuvē) // LV, 1993, 2. nr., 47.–50. lpp.
- 260 *Reichelt K.* The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943 // LVKR, 11, 177.–187. lpp.
- 261 *Everts E.* Latviešu Zemes pašpārvaldes izveidošanās un darbības sākums vācu nacistu okupētajā Latvijā (1941. g. jūlijs – 1942. g. septembris) // LVIŽ, 2001, 2. nr., 135.–155. lpp.; *Everts E.* Okupācijas iestādes par Zemes pašpārvaldes uzdevumiem un funkcijām (1941. g. jūlijs – 1944. g. septembris) // LVIŽ, 2003, 4. nr., 120.–140. lpp.
- 262 Sk., piemēram: *Dreimane I.* Latvijas Romas katoļu garīdzniecība nacistu okupācijas periodā (1941.–1945.) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 ..., 189.–203. lpp.; *Ozola L.* Latvijas jaunatnes organizācija un ar to saistītie nacistiskās Vācijas plāni Latvijā, 1942.–1945. // Turpat, 157.–166. lpp. u.c.
- 263 *Neiburgs U.* Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums (1941–1945) // LVKR, 10, 169.–215. lpp.; *Oļehnovičs D.* Karikatūra kā "kara ierocis" ...; u.c.
- 264 *Dribins L.* Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941.–1945.) // LVKR, 1, 360.–371. lpp. (Sk. arī: *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes ..., 107.–137. lpp.); *Олехнович Д.* "Сталин – еврей": Антисемитские карикатуры в газете "Двинский вестник" (1942–1944 гг.) // Евреи в меняющемся мире. – Рига, 2002, с. 212–216 u.c.
- 265 *Strods H.* Brūnais genocīds un sarkanais genocīds ...; *Strods H.* Kopējais Latvijas totalitārajā genocīdā ..
- 266 Piemēram, sk.: *Siliņš L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē ...; *Strods H.* Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā (Pētījuma pieteikums) // LVKR, 11, 72.–82. lpp.; *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne, 1941.–1944. // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 ..., 87.–155. lpp.
- 267 *Urtāns A.* Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā: Civiliedzīvotāju slepkavošana Latvijas provincē (1941.–1942.) – Bauskas pilsēta un apriņķis // LV, 2000, 3. nr., 39.–48. lpp.; 2001, 2. nr., 41.–47. lpp.; 3. nr., 66.–73. lpp.; 2002, 1. nr., 33.–36. lpp.
- 268 *Zellis K., Neiburgs U.* Vācu okupācijas laikā represētie Latvijas iedzīvotāji (1941–1945): Datu bāzes apraksts // LVKR, 3, 227.–239. lpp.

- 269 Sk.: *Strods H.* Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas galvenie virzieni (1998.–2001.) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001 ..., 243. lpp. Sal. ar: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 419., 420. lpp.
- 270 *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia ...; *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ...; *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā ...; LVKR, 2; LVKR, 8; *Волкович Б. et al.* Холокост в Латгалии. – Даугавпилс, [2003]; u.c.
- 271 Piemēram, sk.: *Ezergailis A., Vīksne R.* Ebreju iznīcināšana Subatē // LVIŽ, 1998, 4. nr., 101.–118. lpp.; *Ezergailis A.* Pašaizsardzību komandantūru loma holokaustā // LV, 1999, 3. nr., 30.–34. lpp. (ar tādu pašu nosaukumu: LVIŽ, 1999, 3. nr.); *Ezergailis A.* The Role the Self-Defense Commandatures in the Holocaust // LVKR, 1, 235.–251. lpp.; *Anders E.* Amidst Latvians during the Holocaust // LV, 1999, 3. nr., 26.–29. lpp.; *Dean M. C.* Seizure, Registration, Rental and Sale: The Strange Case of the German Administration of Jewish Moveable Property in Latvia (1941–1944) // LVKR, 1, 372.–381. lpp.; *Якуб З.* В те дни. Из истории Даугавпилсского гетто // Евреи в Даугавпилсе. – Даугавпилс, 1993, с. 287–380, kā arī daudzi citi raksti. Sk. arī Rietumos publicētos pētījumus: *Press B.* Judenmord in Riga ...; *Press B.* Judenmord in Lettland ...; *Swain G.* Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46. – London; New York, 2004; u.c.
- 272 Padomju laikā publicētajos Latvijas vēsturnieku darbos ebreju iznīcināšanai parasti veltīta viena rindkopa. – Sk.: *Drīzulis A., Tizenberga R.* Latvijas PSR ..., 33. lpp.; Latvijas PSR vēsture. III sēj. ..., 431. lpp. – Terminu “holokausts” Latvijas padomju historiogrāfijā nelietoja.
- 273 Sk. tuvāk: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 28.–30. lpp.
- 274 Piemēram, sk.: turpat, 53.–231. lpp.; *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā ..., 11.–62. lpp.
- 275 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 44. lpp.
- 276 Piemēram, sk.: *Vestermanis M.* Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941.–1945.) // LV, 1993, 4. nr., 37.–40. lpp.; *Neilands J.* Par čigānu holokaustu Latvijā // Turpat, 1995, 3. nr., 56., 57. lpp.
- 277 Piemēram, sk.: *Neiburgs U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas Latvijā padomju un vācu okupācijas laikā (1940–1945) // LVKR, 1, 163.–169. lpp.; *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // LVKR, 3, 267.–329. lpp.
- 278 *Kangeris K.* The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Question of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries // Modern Europe after Fascism, 1943–1980's. – New York, 1998, pp. 713–769; *Kangeris K.* Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valsts tiesiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados (1941–1945) // LVKR, 1, 79.–94. lpp. (sk. 79., 80. lpp.); *Waite R. G.* “Reliable Local Residents”: Collaboration in Latvia, 1941–1945 // LVKR, 1, 115.–144. lpp.; *Ezergailis A.* Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected // LVKR, 11, 119.–140. lpp.; *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // LV, 2004, 2. nr., 42.–53. lpp.
- 279 Piemēram, sk.: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālā padome un kurelieši // LVIŽ, 1999, 4. nr., 84.–103. lpp.; *Lerhis A., Ancāns P.* Konstantīns Čakste – zinātnieks un latviešu nacionālās pretestības kustības organizētājs // LV, 2003, 2. nr., 13.–25. lpp.; *Jēkabsons Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944) // LVKR, 10, 240.–276. lpp. u.c.
- 280 *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti .. Sk. arī krājumu – monogrāfiju: *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome .. – Nozīmīgākais pētījums ir: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses .. – Sk. atsaukumi par šo grāmatu: *Žvinklis A.* [Rec.] // LVIŽ, 2003, 3. nr., 191.–195. lpp.

- 281 *Feldmanis I.* "Vācu laiks" Latvijā .., 101. lpp.
- 282 Sk.: *Stranga A.* Priekšsvārdi // *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses ..., 13., 14. lpp.
- 283 *Ezergailis A.* Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā // *LV*, 1999, 3. nr., 30.–34. lpp. (ar tādu pašu nosaukumu: *LVIŽ*, 1999, 3. nr., 107.–118. lpp.); *Ezergailis A.* The Role of the Self-Defense Commandantures in the Holocaust // *LVKR*, 1, 235.–251. lpp.
- 284 *Vīksne R.* Arāja komandas dalībnieki pēc padomju tiesas prāvu materiāliem ..; sk. arī: *LVKR*, 2, 350.–383. lpp.
- 285 *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais // *LV*, 2003, 1. nr., 103.–111. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu leģions – pagātne un mūsdienas // *LV*, 2000, 3. nr., 103.–109. lpp.; *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā .. // *LVKR*, 7, 165.–178. lpp.; *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi // *LVKR*, 10, 334.–351. lpp.; *Jansons R.* Latviešu leģionāru pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // *LV*, 2001, 4. nr., 103.–107. lpp. u.c.
- 286 Piemēram, sk.: *Kalme G.* Latviešu leģiona garīgi ētiskā nozīme Latvijas vēsturē (padomju–vācu–padomju okupācijas kontekstā) // *LV*, 2000, 4. nr., 70.–75. lpp.; *Kalme G.* Latviešu pašpārvalde un Latviešu leģiona izveide: konteksts un norises, strupceļš un traģika // *LV*, 2001, 1. nr., 98.–102. lpp.; 2. nr., 110.–115. lpp.; *Kalme G.* Latvijas "Baigā gada" pieredze – Latviešu leģiona veidošanas veicinātāja ..; *Kalme G.* Mobilizācija Latviešu leģionā // *LV*, 2002, 1. nr., 84.–100. lpp.
- 287 Piemēram, sk.: *Kalme G.* Jums, izsūtītajiem, leģionāriem, nevienaldzīgajiem, paldies! – Rīga, 2001.
- 288 Sk. 172. atsauci, kā arī publicētos atmiņu krājumus.
- 289 *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību .., 103. lpp.
- 290 Piemēram, sk.: *Kažociņš I.* Latviešu karavīri zem svešiem karogiem ..; *Strods H.* Okupēto zemju karavīri zem sveša karoga // *LVKR*, 1, 189.–196. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu karavīri Vācijas un PSRS armijās: galvenās problēmas // *Turpat*, 197.–207. lpp.; *Jēkabsons Ē., Neiburgs U., Zellis K.* Latviešu karavīri Vācijas militārajā dienestā Polijā 1942.–1945. gadā // *LVKR*, 7, 179.–218. lpp.
- 291 *Jansons R., Zāļīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // *LVKR*, 3, 373.–476. lpp.; *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // *Turpat*, 477.–538. lpp.
- 292 Jaunāko pētījumu vidū sk.: *Pelkaus E.* Latvijas neatkarīgā valstiskuma ideja bēgļu nometņu laikā 1944.–1949. gadā // *LVKR*, 9, 403.–413. lpp.; *Kangeris K.* Zviedrijas un PSRS attiecības un latvieši Zviedrijā 1941.–1959. gadā // *Turpat*, 427.–439. lpp.; *Deland M.* The Swedish–Latvian Relief Committee, German–Baltic and Swedish Intelligence and Impact on the Reception of War Criminals in Sweden // *LVKR*, 11, 188.–196. lpp.
- 293 Sk.: *Swain G.* Latvia's Red Partisans Reconsidered // *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 2003, 4. nr., 81.–94. lpp.
- 294 *Kangeris K.* Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā ..; *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš .. 1996 (sk. 1. nod.).
- 295 *Strods H.* Padomju Savienības otrreizējā Latvijas okupācija (1944.–1945.) // *LVKR*, 1, 278.–287. lpp.; *Swain G.* "Cleaning up Soviet Latvia": The Bureau for Latvia (Latburo). 1944–1947 // *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956.* – Tartu, 2003, pp. 63–84.

- ²⁹⁶ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā ..
- ²⁹⁷ *Karnīte R.* Latvijas tautsaimniecība 1944.–1959. gadā: saimnieciskā politika, tās izpausmes un sekas // LVKR, 9, 215.–231. lpp. (sk. 218. lpp.) (ar to pašu nosaukumu: LV, 2002, 3. nr., 45.–57. lpp.).
- ²⁹⁸ Sk. nodaļu "Padomju okupācijas režīma politika Baltijā kultūras, izglītības un reliģijas jomā un tās sekas" krājumā: LVKR, 9, 269.–340. lpp.; *Saleniece I.* Teachers as the Object and Subject of Sovietization in Latvia: Daugavpils (1944–1953) // *The Sovietization of the Baltic States ...*, pp. 197–206.
- ²⁹⁹ Nozīmīgāko pētījumu vidū jāmin monogrāfija: *Labsvīrs J.* Latvijas lauksaimniecības kolektivizācija ..., kā arī citi raksti.
- ³⁰⁰ Piemēram, sk.: *Bleiere D.* Kartīšu sistēma Latvijā 1944.–1947. gadā // LVIŽ, 1993, 1. nr., 93.–107. lpp.
- ³⁰¹ *Riekstiņš J.* Migrantu kolonizācija Latvijā, 1944. gads – 50. gadu vidus // LVKR, 3, 676.–742. lpp.; *Riekstiņš J.* Migrantu privilēģijas dzīvokļu sadalē Latvijā (1941–1956) // LVKR, 7, 444.–493. lpp. u.c.
- ³⁰² Sk.: *Talonen J.* Church under the Pressure of Stalinism: the Development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Church during 1944–1950. – Jyväskylä, 1997; *Ludzeniece A.* Totalitārais padomju režīms Latvijas teritorijā un Latvijas Katoļu Baznīca: 1944.–1964. // LV, 2000, 4. nr., 20.–29. lpp.; *Zikmane E.* Latvijas evaņģēliski luteriskās Baznīcas attiecības ar valsti 1944.–1959. gadā // LVKR, 9, 287.–296. lpp. (sk. 287. lpp.); *Strods H.* Latvijas Katoļu Baznīcas vēsture ..., 289.–296. u.c. lpp.
- ³⁰³ *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta ..; *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta ..; *Кокурин А.* Тюремьы НКВД Латвии, Литвы и Эстонии (1944–1953 гг.) // LVKR, 9, 185.–192. lpp.
- ³⁰⁴ *Ērglis Dz.* Padomju represīvo orgānu arestētie ģenerāļa Kureļa grupas dalībnieki // LVKR, 3, 330.–370. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbības atjaunošanas mēģinājumi un tās dalībnieku aresti Latvijā pēc organizācijas sagrāves 1945. gadā // LVKR, 9, 414.–426. lpp.; *Ērglis Dz.* Represēto Latvijas Centrālās padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā // LVIŽ, 2003, 3. nr., 91.–111. lpp. u.c.
- ³⁰⁵ *Riekstiņš J.* Represijas labības sagādes kampaņās, 1944.–1949. gads // LVIŽ, 1992, 3. nr., 130.–152. lpp. (sk. 132.–138. lpp.); *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // LVKR, 3, 539.–591. lpp.; *Opojska A.* Represijas pret Cēsu apriņķa lauku iedzīvotājiem 1944.–1949. gadā // LA, 2001, 2. nr., 74.–87. lpp. Sk. arī dokumentu publikācijas 167. atsaucē.
- ³⁰⁶ *Šneidere I.* Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.–1952. gadā // LVKR, 2, 328.–349. lpp.
- ³⁰⁷ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 1996. – Sk. arī H. Stroda sagatavoto dokumentu krājumu ar tādu pašu nosaukumu (1999). Sk. atsauksmes par šo monogrāfiju: *Kažociņš I.* [Rec.] // LVIŽ, 1997, 2. nr., 149.–153. lpp.; *Neiburgs U.* [Rec.] // Turpat, 1. nr., 165. lpp.
- ³⁰⁸ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 1996, 386.–407. lpp.
- ³⁰⁹ Piemēram, sk.: *Turčinskis Z.* Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gadā oktobris – 1945. gada marts) // LVKR, 10, 433.–483. lpp.; *Turčinskis Z.* Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945.–1953. gads // LVKR, 7, 285.–367. lpp.
- ³¹⁰ *Strods H.* Baltijas nacionālie partizāni no 1944. gada līdz 1947. gada janvārim: bruņojums, sastāvs, kaujas // LVKR, 9, 358.–381. lpp.; *Turčinskis Z.* Latvijas un Igaunijas nacionālo partizānu sadarbība 1945.–1952. gadā // Turpat, 382.–390. lpp.

- ³¹¹ Sk.: Ērglis Dz. Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas // LVIŽ, 2000, 2. nr., 93.–118. lpp.; Ērglis Dz. Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc Otrā pasaules kara // LVKR, 1, 154.–162. lpp.; Ērglis Dz. Latvijas Centrālās padomes darbības atjaunošanas mēģinājumi ...; Ērglis Dz. Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses ..., 93.–134. lpp.
- ³¹² Strods H. Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus) // LVKR, 3, 592.–675. lpp.
- ³¹³ Dreimane I. Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieki nacionālās pretošanās kustībā (1944–1953) // LVKR, 7, 221.–284. lpp.
- ³¹⁴ Bleiere D. Zemniecības pretošanās padomju režīma politikai Latvijā (1945–1953) // LVKR, 10, 509.–553. lpp.
- ³¹⁵ Sagatavoti tikai atsevišķi pētījumi, kurus var uzskatīt par izņēmumiem: Saleniece I. Trimdas latviešu un Latvijas iedzīvotāju skats uz “svešajiem” – padomju karavīriem – 20. gs. 40. gados // Literatūra un Kultūra. – Daugavpils, 2004, 61.–71. lpp.; Nollendorfs V. Trimdas vēsturiskā apziņa literatūras spogulī 20. gs. 40. un 50. gados: ienaidnieka, varoņa, cietēja un drauga tēls // LVKR, 9, 440.–452. lpp.
- ³¹⁶ Piemēram, sk.: Kangeris K. The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question ...; Lēbers D. A. Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti // Blūzma V. et al. Latvijas valsts atjaunošana ..., 7.–41. lpp.; Lēbers D. A. Molotova–Ribentropa pakta sekas mūsdienās ...; Kangeris K. Izvēles iespējas ...; Taurēns J. Baltijas valstu statusa problēma PSRS un Rietumu sabiedroto attiecībās (1940. g. – 1942. g. maijs) // LV, 2003, 2. nr., 62.–74. lpp. – Sk. arī 198. atsaucē minētos pētījumus. – Sk. arī: Gerrard C. The USSR and the Baltic States at the End of World War II: The View from London // The Sovietization of the Baltic States ..., pp. 43–53. u.c.

Aleksandrs Ivanovs

Historiography of the History of Latvia on the Change of Occupation Powers in Latvia, 1940–1944/45

Summary

This article presents a comprehensive survey of historical works – monographs, articles, conference papers, collections of historical sources, etc., which are devoted to the crucial period in the history of Latvia – 1940–1944/45, when the First Republic of Latvia lost her independence, was annexed and incorporated into the Soviet Union (1940–1941), later on was occupied by Nazi Germany (1941–1944/45), and eventually was repeatedly incorporated into the USSR (1944/45).

Historiographic material, which is in the focus of attention in the article, belongs to different traditions in history research. The following historiographic trends (traditions) can be mentioned: Latvian historiography in exile, Sovietology and Western (European and US) historiography, modern Latvian historiography, which came into existence with the restoration

of independent Latvia in 1991. The historiographic traditions mentioned above represent the mainstream in the investigation of the history of Latvia in 1940–1944/45. The opposite trend (tradition) in the investigation of the history of Latvia in 1940–1944/45 is represented by the Soviet Latvian historiography, which existed until the end of the 1980s.

In order to make comprehensive review and analysis of this extensive historiographic material and to reveal specific features of all trends in history research mentioned above in the field of investigation of the history of Latvia in 1940–1944/45, the following aspects are examined: essence and conceptual foundations of investigation of the problems of occupation, annexation, and incorporation within the framework of different historiographic trends and schools in history research; structure of historiographic material in different historiographic trends as well as in the different periods of time (1940s–1950s; 1960s–1987; 1987–1990/91; from 1991 until now); role of political and research institutions in the investigation of the history of Latvia in 1940–1944/45 (nowadays, the role of the Commission of the Historians of Latvia should be especially distinguished); concrete interpretations of historical facts that form the versions of the history of Latvia in 1940–1944/45 in different trends of historiography.

It can be stated that many important problems of the period under investigation (Holocaust in Latvia, annexation of Latvia and incorporation into the Soviet Union in 1940, mass deportation in 1941, collaboration in Latvia under the rule of Nazi Germany, etc.) have been studied intensively and successfully, especially in the modern Latvian historiography. Lesser progress has been made in the field of investigation of such problems and aspects as the change of occupation powers in Latvia in 1941 and in 1944/45, the Latvian national resistance movement in 1940–1941 and in 1941–1944/45. It should be stated that case studies and complex studies of the problems of incorporation and annexation of Latvia are not very popular in the historiography of Latvia. The investigation is mostly focused on global processes, therefore the “statistical” and “sociological” approaches prevail in the modern Latvian historical research.

However, in spite of some structural problems of the modern Latvian historiography and gaps in the historiographic material, the modern Latvian historiography shows considerable, rapid progress in solving the problems and filling the gaps in the field of investigation of the history of Latvia in 1940–1944/45.



Antonijs Zunda

The Baltic States and Great Britain at the Beginning of World War II (1939–1941)

With the outbreak of World War II, relations between Great Britain and the Baltic States faced a series of new problems. The traditional inter-state mechanisms which had existed for years were seriously threatened. The Baltic States had become internationally isolated. There was little room to manoeuvre in the complicated circumstances. In 1938, following the Scandinavian countries, Latvia, Lithuania and Estonia had declared absolute neutrality. In the summer of the following year, they had rejected guarantees from Great Britain, France and the USSR, as well as concluding non-aggression agreements with Germany. The only international protection that the Baltic States had was the League of Nations and the Baltic Entente. However, mutual differences between the states of the Entente were so big that this union gave no practical benefits. The situation was further complicated by the Molotov–Ribbentrop Pact and other Soviet-German agreements. Therefore, at the outbreak of World War II, the Baltic States were in fact within the military and political sphere of influence of the USSR, for a time preserving economic and diplomatic ties with Great Britain and other Western countries.

Following Germany's invasion of Poland, the Polish Government requested that Great Britain render all possible assistance based upon the agreement of 25 August 1939 between the two countries. On 3 September, Great Britain and France declared war on Germany. According to the British historian, John Hiden, this indicated that Great Britain also had strategic interests in the Baltic region.¹ On the other hand, another British historian, Patrick Salmon, emphasises the opposite, that in the autumn of 1939, Great Britain had disregarded her strategic interests in the Baltic.² It has to be admitted that most foreign policy researchers in Latvia believe that the Poland-Great Britain mutual assistance agreement did not change British strategy in the Baltic. Great Britain, at the beginning of the war, did not wish to take on any political or military commitments regarding the guaranteeing of the security of the Baltic States. Moreover, the British Government believed that the situation in the Baltic region would not noticeably influence its own security.³

In concrete terms, regarding the position of Great Britain in respect of the Baltic issue, it should be noted that at the end of 1939, the British Government was somewhat seriously concerned about the trade between the Baltic States and Germany. Great Britain did not want to allow strategic goods, e. g. timber, bacon, butter to be increasingly supplied to Germany in wartime. This of course would have strengthened Germany in her war against the Western countries. This problem repeatedly appeared in the mutual negotiations between Great Britain and Latvia and the other Baltic States in 1939–1940. There is no reason to assert that Great Britain was seriously concerned about the incorporation of the Baltic States into the USSR and their Sovietisation. Even Winston Churchill believed that the Soviet Union should be master of the eastern shore of the Baltic Sea.⁴

Following the defeat of Poland at the end of September 1939, it became even clearer to the Baltic States that any illusions regarding possible assistance from Great Britain and France should be completely discarded. The democratic Western countries were now themselves fully occupied with the war against Germany. Their possible siding with the Baltic States became even more problematic. In such a situation, the Baltic States attempted to implement a very careful and balanced policy both in relations with Germany and with the USSR. Latvia and Estonia proclaimed neutrality, thereby hoping to avoid being dragged into the conflict.

On 2 September 1939, the Latvian neutrality declaration was published in the press. Its text was co-ordinated with Estonia. Lithuania had already notified her decision regarding neutrality on 1 September. The Latvian Government adopted a law regarding territorial waters (4 miles from the coast), as well as regarding the air space above them.⁵ Such steps by the Latvian Government raised protests from some states. On 27 October and 1 November 1939, the British embassy in Rīga disputed Latvia's rights to a 4-mile territorial waters zone. However, notwithstanding these protests, the Latvian Government stood its ground. In a reply on 3 January 1940 to the British embassy, the Latvian Ministry of Foreign Affairs informed that Latvia will hold to the proclaimed 4-mile zone. Such a consequential stand by Latvia at the end of 1939 had no practical meaning because military bases of the Soviet Union had been located in Latvia since 5 October. Consequently, Great Britain could not ignore the fact that Latvia's territorial waters had in fact become also the territorial waters of the Soviet Union.

Great Britain in general positively valued Latvia's neutrality. The British Ambassador to Latvia, Charles Orde, in his report of 1 January 1940 to the Foreign Office, wrote that Latvia, in the circumstances of war, had attempted to properly observe her self-proclaimed neutrality. The Ambassador noted that certain problems were caused for Latvia by the activities of the USSR and Germany.⁶

Neutrality policies did not save the Baltic States and already on 24 September 1939, following a request from the USSR, negotiations were begun regarding the signing of a mutual assistance agreement, which after a few days ended with the establishment of Soviet military bases in Estonia. A similar fate befell Latvia. On 5 October, Latvia was forced to sign a similar agreement and to let Soviet military forces into her territory. During the negotiations, the USSR Foreign Minister, Vyacheslav Molotov, openly notified the Baltic States that to hope for the support of Great Britain was unreal, as Britain at that time was already at war with Germany. The Baltic States were forced to capitulate in the face of overwhelming force.⁷

In the beginning stages of the war, the British Government observed the actions of the USSR in the Baltic States with a certain reservation, attempting not to take a clear stand or become involved in some way in these events. However, it was characteristic of the British side to have heightened pessimism regarding the future prospects for the existence of the Baltic States. This was well demonstrated by the British press. On 23 October 1939, the newspaper "The Daily Telegraph" ran an article called "Nordic Neutrality." It was emphasised in the article that Finland felt threatened by Moscow and was ready to fight for her independence. Estonia, Latvia and Lithuania by their actions (here the establishment of the USSR military bases was meant) had put their independence at a great risk.⁸ Material of a similar nature also appeared in the British press over the next few days. In response to these articles, the Latvian Ambassador in London, Kārlis Zariņš, sent a protest note to the Foreign Office in which he pointed out that, "[...] notwithstanding the traditional friendly relations which exist between states, the tone of the British press in recent times has not been particularly friendly towards Latvia." Zariņš in his letter quoted some of the more colourful epithets used by the British press in respect of the Baltic States. They were called Russia's vassals and jerry-built republics.⁹

The Great Britain consul in Estonia, Wilfred Galliene, felt that the new Estonian cabinet, which was formed following the conclusion of the Bases agreement with the Soviet Union, would not last long. In his dispatches from Tallinn to London Galliene emphasised that the new Estonian Government was similar to the Kerensky provisional government in Russia. He thought that the new Estonian Government would soon be replaced with a government completely loyal to Moscow. It would be a Communist government.¹⁰

The change in the policies of Great Britain towards the Baltic States in the autumn of 1939 manifested itself in forms that were more concrete. This is best shown in respect of the issue of the sale of British weapons. The British Government, for no apparent reason, refused to sell Estonia the 12 Spitfires for which an agreement

had been signed in 1938. The British Foreign Office justified this decision of the Government on the basis of new circumstances and new allies such as had been formed at the end of 1939.¹¹

Latvia did not fare any better. During the visit of the Latvian Foreign Minister, Vilhelms Munters, to Great Britain in December 1938, an agreement had been reached for the sale of weapons and ammunition to Latvia. However, in the autumn of the following year when World War II had already begun, Great Britain took a negative stand on this issue. On 30 September 1939, the British War Office recommended that the supply of ordered military materials to Latvia be sabotaged. Daniel Lascelles from the Foreign Office indicated, when writing to the War Office, that under the existing circumstances, it was no longer necessary for Britain to strengthen the defence capabilities of the Baltic States. He emphasised that as a result of the establishment of the USSR military bases in the Baltic States, it would be foolish to supply these states with weapons, as they would, sooner or later, fall into the hands of the USSR. In explaining the new British attitude towards the Baltic States, Lascelles at the same time indicated that military assistance should continue for Finland. Finland was ready to fight for her independence.¹²

The Latvian Ambassador in London, Kārlis Zariņš, did not want to become reconciled to such an attitude. He began a correspondence with the Foreign Office, hoping that in this way something would change. Zariņš appealed to the fact that the money for the weapons had already been paid to London banks and that the Vickers Armstrong factory was ready to fulfil the Latvian order. On 27 October 1939, in a regular letter to the Foreign Office he tried to wheedle out of England: 9 (75 mm) Vickers cannons, 250 machine guns, artillery ammunition, reserve parts for aeroplane engines and other necessary military equipment.¹³ However, the activities of the Latvian Ambassador brought no concrete results. Great Britain did not sell any weapons to Latvia.

Documents in the archives of the British Foreign Office explain the reasons why Latvia and the other Baltic States, in a complicated international situation, did not acquire British weapons. For example, officials from the British War Office wrote on the Latvian Government's request such resolutions as: "Latvia will probably be occupied completely in a few weeks. We have to do everything to avoid implementing the order. That will only assist Russia."¹⁴

On 12 September 1939, Winston Churchill proposed a plan called "Operation Catherine." It envisaged that Germany should not be allowed complete control of the Baltic Sea and that it would secure for Britain stable trade with the Scandinavian countries. Nothing was said in the plan regarding operations of the British fleet in the territorial waters of Latvia and the other Baltic States.¹⁵ Churchill planned to utilise for "Operation Catherine" two or three 29 000 t Royal Sovereign type ships built during

World War I, three 10 000 t cruisers, as well as other fleet auxiliaries. However, the British Admiralty realised that this operation would be successful only in the case if co-operation with the Soviet Union was obtained. A very important factor in the realisation of the plan was also the attitude of Norway and Sweden. Without their support, any success by the British fleet in the Baltic Sea was doubtful. However, as has been noted previously, the Scandinavian countries had proclaimed neutrality.

On 21 September 1939, leadership of “Catherine” was entrusted to Admiral Boyle. Under his leadership the rebuilding and strengthening of the ships was began, in order that they would not be easy targets for German bombers. However, as the shipyards were heavily overworked due to the war, preparations for the operation could only really begin in the spring of 1940. Even then, “Catherine” was not launched. It should be noted that the possibility that the Baltic States would receive assistance with “Operation Catherine” was insignificant. In this case, one has to agree with the British historians John Hiden and Patrick Salmon, that Great Britain had never promised direct military support to the Baltic States.¹⁶

In the early stages of the war, Great Britain was somewhat interested in trade relations with the Baltic States. Great Britain wanted to continue them at the level of the previous year. However, that was no longer possible as Germany blockaded the Baltic Sea. The British Government was also worried about its enemy, Germany, actively trading with the Baltic States.

On 9 September 1939, the British Ambassador to the Baltic States, Charles Orde, following a proposal from the Foreign Office, suggested to the Baltic States that they organise wartime trade with Great Britain through Sweden and Norway. Great Britain suggested that they should send their goods by ship to the Swedish port of Sundsvall, thence by railway to the Norwegian port of Trondheim, and from there in turn by ship to Britain. The British Ambassador promised the Baltic States all possible support, in order that strategic war goods do not fall into the hands of Great Britain’s enemy, Germany.¹⁷ The British consul, Thomas Preston, in his dispatches from Kaunas also wrote that the creation of conditions for the successful sending of Latvian and Lithuanian goods to Britain would be of great moral and material support to these states in wartime. However, there was no such support from the British side.

In the circumstances of war, Latvia very much needed the traditional British export goods – coal, coke, oil, and cotton. Notwithstanding this, she was unable to organise trade with Great Britain at the level of the previous year. The most serious obstacle, as noted earlier, was the Baltic Sea blockade. Germany attempted to sink or capture all Latvian ships, which were going to Great Britain with goods. The Latvian Government was also afraid that Germany would interpret this as a violation of the neutrality policy, and would not like the maintenance of trading relations with Great Britain.

Latvia's agricultural attaché in London, Emīls Zolmanis, informed the Government that Great Britain had refused to give protection to Latvian ships and in this way was not encouraging mutual trade between the two countries. The British side also refused to assist in resolving the problem of insuring commercial shipping. In time of war, this was very high – up to 200 000 pounds sterling per ship.¹⁸ In addition to the blockade of the Baltic Sea and the sinking of ships, trade with Great Britain also met with other problems: unprofitable prices, high cost of insurance and transport, as well as fear of Germany. All this within a few months of the beginning of the war had reduced mutual trade between Great Britain and the Baltic States to a minimum. The situation was made even worse, when at the end of 1939, Latvia even refused to send a trade delegation to London to discuss and resolve the problems created.

At the same time Latvia, looking for a way out of the situation, concluded trade agreements with the Soviet Union (18 October 1939) and Germany (15 December 1939). During the negotiations, Germany officially requested that Latvia decline trade with Great Britain. Latvia rejected this request. The British *chargé d'affaires* in Kaunas, Thomas Preston, on 12 December 1939 informed the Foreign Office of a similar request by Germany to Lithuania.¹⁹

At the beginning of 1940, Great Britain still tried to save the collapsing trade with the Baltic States. For example, the Latvian Ambassador, Kārlis Zariņš, in his regular dispatch from London informed his Ministry of Foreign Affairs regarding an invitation from the British Government to discuss the wartime economic relations problems between the two countries. This time the Latvian Government agreed to send their delegation to London. The talks began on 26 February. From the British side, two well-known requests were advanced: the increase of Latvian exports to Great Britain, as well as the reduction of trade with Germany. However, practically, Great Britain could do nothing to activate trade between the two countries. When evaluating these talks, the head of the Baltic section in the Latvian Ministry of Foreign Affairs recognised that Latvia had nothing to hope for from them, and participation in them was a demonstration of Latvia's good will.²⁰

At the end of 1939, Great Britain somewhat indifferently received the military, political and economic strengthening of the Soviet Union in the Baltic States. Great Britain considered that this was mainly to the detriment of her enemy Germany. The aim of British foreign policy was not to allow the USSR and Germany to further draw closer together, and not to allow deterioration of Soviet-British relations. The developments in the Baltic States in which they were subjected to pressure from the USSR fitted into British strategy. This was confirmed by Winston Churchill's remarks in the newspaper "The Times", which declared that the increase in the influence of the USSR in the Baltic States would strengthen its front against Germany and bring closer the confrontation

between them.²¹ Winston Churchill considered that the USSR in particular should be the dominating force on the eastern shore of the Baltic Sea and was delighted that Latvia, Lithuania and Estonia were included in the Soviet Union's, not Germany's sphere of influence. It was not in the interests of Great Britain to protest against Soviet military bases in the Baltic States. Churchill considered that these bases would serve only for a war against Germany and therefore should not be a cause for British dissatisfaction. The Russian fleet in the Baltic Sea was not a threat to Great Britain's strategic interests. Only the presence of Germany there was dangerous because she was an enemy of Great Britain.

As can be seen, in the complicated wartime situation, Great Britain was more concerned with how to make the USSR an ally, rather than how lawful were the actions taken by the USSR in the Baltic States from the point of view of international law. Thus, Great Britain hoped to improve her position a little *vis à vis* Germany. By the end of 1939 or at least by the beginning of 1940, any illusions the Baltic States may have had regarding some kind of British military support had to be abandoned.

This is confirmed by the British Ambassador in Rīga, Charles Orde, in his 1 January 1940 report to the Foreign Minister Lord Halifax. In it, he noted that Latvia was looking with concern at London's recent policies towards the Baltic States. The people in these states were very concerned about the readiness of the Western democracies to sell cheaply their independence. In evaluating the establishment of the Soviet military bases in the Baltic States, Orde concluded that they were the prelude to the complete annihilation of the independence of the Baltic States. In signing the Base agreements, the Baltic States had in fact signed the death warrants for their sovereignty. The peculiarity of the new situation was that the Baltic States had in fact become a protectorate of the Soviet Union.

Orde was convinced that the Soviet Union would allow the Baltic States to maintain their languages and cultural autonomy. The British envoy in his report also recognised that the Western democracies could not have conducted somewhat appreciable counter-action to the acts of the USSR in the Baltic. The fate of Eastern Europe and the Baltic States had been decided by the results of agreements between the USSR and Nazi Germany. Orde believed that now there was a basis to regret their absolute neutrality policy to which they had so strictly adhered to during the three power talks in Moscow during the summer of 1939. Then they had refused the guarantees offered to them by Great Britain, France and the USSR. Because of this Great Britain, as it were, did not have a legal basis to interfere in the problems of the Baltic States.²²

At the end of January 1940, the Latvian Ambassador in London, Kārlis Zariņš, had a long discussion with the director of the Northern department of the Foreign Office, Laurence Collier. In his report regarding the results of this discussion Collier wrote that

possibly, in the not too distant future, the British Government would have to examine the issue of Soviet Union policies in the Baltic. The recognition or non-recognition of Soviet actions in the Baltic States by Great Britain would depend, to a large extent, on whether the Soviet Union supported Great Britain in her conflict with Germany. Collier considered that in principle it would be an amoral deal on the part of Great Britain, but it was however dictated by the needs of the real situation.²³

The British *chargé d'affaires* in Tallinn, Wilfred Galliene, in his 17 February 1940 report to the Foreign Office, also noted the specific situation of the Baltic States. He considered that Latvia, Lithuania and Estonia after the Soviet-German agreement had become totally isolated internationally. If Russia or Germany so wished, they could at any time annex these states. As both Russia and Germany were old enemies of the Baltic States, then only their defeat would ensure the renewal of the independence and existence of these states.²⁴

A certain disturbance in Anglo-Latvian relations was caused by a speech in February 1940 over the Latvian radio by President Kārlis Ulmanis. On 12 February, the speech was also published in the Latvian press. Next day the British newspaper "The Daily Express" published a front-page article with an account of Kārlis Ulmanis speech together with a commentary. In it was emphasised that in the near future Joseph Stalin would advance new demands to the Baltic States. The newspaper especially emphasised that this time the Baltic States would not surrender and were ready to fight. "The Daily Express" drew attention to that part of the Ulmanis speech, which stated that the Latvian State must be ready for large sacrifices in the near future. Everyone must be ready. Each family would have to give one man in uniform. The situation was serious and the country had to think about extraordinary measures.²⁵

In addition, on 15 February "The Daily Express" published a similar article with the headline, "Red Danger in the Baltic Increases." In it was emphasised that Estonia and Latvia had already received new demands from the USSR regarding increase of the Soviet military contingent. The newspaper emphasised that the terrorisation of the Baltic States had begun. Latvia, Lithuania and Estonia were ready to fight and had requested weapons and other forms of assistance from the Western Allies.²⁶

In relation to the articles the British press referred to previously, the *chargé d'affaires* at the Latvian embassy in London, Teodots Ozoliņš, turned for assistance to his Foreign Minister, Vilhelms Munters. Ozoliņš wrote to Munters that Latvia and Estonia had become better known to the British public as a result of these publications. He drew attention also to the statement in "The Daily Express" that Kārlis Zariņš would be hastily recalled to Rīga to assist in the preparation of the appeal to the Western Allies. The basic idea of the appeal was to be – give us weapons! At the end of his telegram, Ozoliņš, in evaluating the situation, wrote that he thought that this

was just a press rumour. However, the *chargé d'affaires* requested that the Ministry of Foreign Affairs in Rīga provide explanations, in order to clarify the position of the Latvian Government.²⁷

The British consul in Tallinn, Wilfred Galliene, also wrote to London regarding the echoes of the Latvian President's speech in Estonia. He drew attention to the fact that in respect of this speech there was much speculation in Estonian society. Some believe that it is associated with new demands by the USSR in relation to the Baltic States. Others maintain, that the Baltic States, utilising the Soviet-Finnish War, are trying in this way to free themselves from the influence and the military bases of the USSR.²⁸

The British Ambassador in Rīga, Charles Orde, in analysing the situation thus created, in his reports to London also drew attention to the activation of mutual military contacts among the Baltic States. He wrote up the visit of the commander of the Latvian Army, Krišjānis Berķis, to Tallinn and his talks with General Johan Laidoner. Orde also informed of Berķis' visit to Lithuania and his contacts with their military leaders.²⁹

According to the Latvian historian, Edgars Andersons, the Ulmanis speech previously referred to had no serious political meaning. It had no connection with the Soviet-Finnish War (the Winter War) and the vague promises by the Western states to support Finland. Anderson considered that Latvia, in the winter of 1940, had no real capability with its own resources to free herself from the Soviet military bases. Latvian Army reserves were minimal and they were not prepared for a long war operation.³⁰

The speech by President Kārlis Ulmanis did, however, create a general focus of attention. This was accentuated by the presence in Rīga at the same time of a delegation of British businessmen. The press attempted to link the Soviet-Finnish War, Ulmanis speech and Latvian Government's negotiations with the British business delegation and to explain them as a fundamental turning point in Latvian policy. Existing documents in the archives of Latvia and Great Britain do not confirm such a hypothesis. Great Britain, as has been noted earlier, was indifferent to the security problems of Latvia. In February–March 1940, Great Britain had no intention of being on Latvia's side and assist her to squeeze out the Soviet military bases.

A new phase in the relations between Great Britain and the Baltic States began in April 1940. At this time, Great Britain took a decision to convert the British consulates in Lithuania and Estonia into separate embassies. Up to the beginning of the war, Great Britain had only one embassy in the Baltic States and it was located in Rīga. In the circumstances of war, permanent British embassies were opened in Kaunas and Tallinn. The governments of Estonia and Lithuania welcomed this step. Nevertheless, it did not presage any cardinal changes in Britain's strategy in relation to the Baltic

States. Their role and meaning in Britain's policies was not increased. Lithuania and Estonia interpreted this step as providing the basis for the activation of Great Britain's policy in the Baltic States.³¹

However, this was fated not to happen, as in June 1940, the USSR utilised the conditions of the Molotov–Ribbentrop Pact and began to openly put pressure on the Baltic States. They received a Soviet ultimatum regarding the entry of unlimited numbers of Soviet forces into their territories, as well as to change their lawful governments. The British Ambassador in Rīga, Charles Orde, notified London of this on 15 June.³²

On 17 June, the Latvian Ambassador in London, Kārlis Zariņš, received a telegram from his Foreign Minister, Vilhelms Munters, that Soviet forces have entered Latvia in uncontrolled numbers and are taking possession of the important State institutions. Zariņš understood that in such a situation the extraordinary powers granted to him by the Latvian Government had come into effect. Zariņš utilised these powers all through World War II and also in the post-war period, in order to defend the interests of Latvia and its citizens.

The Sovietisation of the Baltic was not a surprise to Great Britain. Her Foreign Office civil servants were calculating how, on the fact of the recognition or non-recognition of the occupation of these states, it might be possible to force some concession from the USSR. At this time Great Britain was in an unenviable situation. She had become almost alone in the war against Germany. In the summer of 1940, there was a real threat of a German invasion of the British Isles and every possibility of support was important.

On 16 July 1940, the Latvian Ambassador in London, Kārlis Zariņš, had a discussion with the director of the Northern department of the Foreign Office, Laurence Collier. Disclosing an understanding of the events in Latvia, Collier, in his report on this meeting, wrote, "We do not have to hurry with either recognition or condemnation of the Soviet actions in the Baltic; the stronger position we take, the greater the possibility that the policies of the USSR will change in a direction which is to our benefit."³³

The British Foreign Minister, Lord Halifax, did indeed agree that the processes, which had occurred in the Baltic States, were not lawful. Halifax thought that it was enough if Great Britain did not recognise the actions of the USSR in the Baltic. He was more concerned about the fate of British property than about the loss of independence of the Baltic States.³⁴ London at this time was thinking more about effective counter-measures exactly in this direction. Almost half of Latvia's gold reserves were in British banks – worth some 31 381 588 lats. Ships of the Baltic States were impounded, as was even the account of the Ambassador Kārlis Zariņš.³⁵

The Ambassador of the Soviet Union, Ivan Maisky, actively demanded the transfer of the gold and other property of the Republic of Latvia. In discussions with the

British Foreign Minister Lord Halifax, he repeatedly requested that the issue be settled. Lord Halifax explained that there existed two problems. The first was associated with the fact that the USSR had nationalised all British property in the Baltic. The second problem was of a political nature. Namely, Great Britain considered the actions of the Soviet Union in the Baltic States to be unlawful. Therefore, the British Government did not recognise the governments of the Baltic Soviet republics and their rights to any property.

In turn, Maisky tried to prove that the Baltic Soviet republics had voluntarily joined the USSR, without forced Sovietisation. Therefore, according to Maisky, in the new situation the USSR is the legal successor to the property of these states. He demanded that Baltic States gold, hard currency in British banks, ships and other property be transferred to the Soviet Union. By impounding the property of the Baltic States, Great Britain was infringing the sovereignty of the USSR and its lawful rights. Lord Halifax announced that this was only the version of events as described by the Soviet Ambassador.³⁶

The British Ambassador in Moscow, Stafford Cripps, had other views. He defended the view that the British Government should show a readiness to recognise the actions of the USSR in the Baltic States as lawful, if the Soviet Union was ready to co-operate with Great Britain against Germany.³⁷

With the beginning of discussions between Great Britain and the Soviet Union regarding the fate of the property of the Baltic States, the Foreign Office requested from its embassies in Rīga, Tallinn and Kaunas detailed information regarding British property in the Baltic. For example, Douglas MacKillop wrote from Rīga that British investments in Latvia at the beginning of 1940 were some 34.7 million lats. Summarising the information acquired, the British Ministry of Finance determined that the value of British property losses were 1 708 000 pounds sterling in Latvia, 600 000 pounds sterling in Lithuania and 1 460 000 pounds sterling in Estonia.³⁸

The Foreign Office also received concrete claims from British firms regarding losses of property in the Baltic States. For example, on 12 August 1940 a telegram arrived in London in which there was information regarding British losses in the Rīga wood-processing enterprise “J. Potempa,” to the value of 720 000 lats. Claims were also lodged by the British bank “Lazard Brothers” to the value of 759 000 pounds sterling and “British-Shell” – 140 000 pounds sterling.³⁹

On 14 August 1940, the issue of the fate of British property in the Baltic States was also debated in the British Parliament. The Deputy Foreign Minister, Richard Butler, explained that the Government would take into account the claims of the various firms, banks and private persons. Butler also emphasised that the Government was paying sufficient attention to the matter and it was working to recover British property. The

issue was not without hope as the value of the amounts of impounded and nationalised property was nearly equal.⁴⁰ The Foreign Minister, Lord Halifax, defended the mutual compensation principle in this issue. Namely, losses for both sides were approximately equal and therefore could be written off.

During the war, the British Government had also requisitioned those Baltic States ships, which were in British ports, in total some 20 ships. The USSR also advanced a claim for this property. The British Government took an unyielding position. The total tonnage of the requisitioned ships was 37 641 tons.⁴¹

By the end of the summer of 1940, the British Government's policy towards the annexation of the Baltic States had in principle crystallised. Lord Halifax recommended that the following strategy be adhered to, i. e. recognition *de facto* of the annexation of the Baltic States, but not *de iure*. The issue of the lawfulness of territorial changes had to be left for decision by the post-war Peace Conference. This British approach was again confirmed by Winston Churchill on 5 September 1940. Speaking at a sitting of Parliament, he declared that Great Britain did not recognise as lawful territorial changes, which had occurred in wartime. The lawfulness of new borders in Europe should be approved by means of international agreements.⁴²

The British embassies in the Baltic States ceased operations on 5 September 1940. However, by the end of the year the British Government concluded that in relation to the issue of the Baltic States it was optimal to accept the US formulation, i. e. not to recognise forced changes in the Baltic. Nevertheless, it is true that the British position on this issue was never as strong as that of the United States of America. This could be explained by the complicated situation in which Great Britain found herself. During this period she was not only at war with Germany, but also was trying to prevent the establishment of a Soviet-German alliance.

New problems for the diplomats of the Baltic States in London arose after 22 June 1941, when the Soviet Union came into conflict with Germany. Great Britain and the Soviet Union had now become official allies. Soviet diplomats tried to take advantage of this and again activated issues regarding recognition of the incorporation of the Baltic States, new borders, and regulation of property relations. The British Government was forced to take a conciliatory stance. This was to a certain degree facilitated by the reconciliatory position of the Foreign Minister, Anthony Eden. He openly expressed the view that the involvement of the USSR as a stable British ally was more important than the problem of the Baltic States. That this was not a very moral view is acknowledged by the British historian, David Kirby, from London University. However, war is war and any state in a similar situation first of all must think about its own security interests.⁴³

Kirby, when comparing the attitudes of the USA and Great Britain towards the Baltic States, wrote that the former was governed in its policies more by moral principles, whilst in turn for Great Britain, elements of political calculation were more characteristic. This has been confirmed by several British Foreign Office documents. An analysis of them shows that the stance of the US State Department on the Baltic States issue created a certain amount of alarm in the Foreign Office. In them it was emphasised that the Latvian Ambassador in Washington, Alfrēds Bīlmanis, had submitted a request at the beginning of 1942, to allow also his state to join the Atlantic Charter which was directed against the Axis states (Germany and its allies). The US State Department discussed this possibility. The Foreign Office Northern department representative, A. Warner, on becoming acquainted with this document wrote the following resolution, "I very much hope that the USA will not go further that its current support for the Baltic States. The State Department knows about our talks with Moscow and any new steps from the US side may make our positions very difficult."⁴⁴

At the end of 1941, the British Foreign Office took a decision, which weakened the status of the London-based Baltic States diplomats. It was specified that from then on they could only keep up contacts with the Northern department of the Foreign Office, and they were prohibited from turning to any other official British institutions. Such a decision without doubt restricted the possible activities of the Baltic diplomats.

Soon after followed the British government steps of a similar nature. The Baltic embassies in London received official notes in which it was emphasised that the Baltic diplomats were in future prohibited from making statements regarding political issues. A little later came an instruction that contacts with the British Foreign Office would be only in the form of letters.

The especially unfavourable policy towards the Baltic States at this time was defended by the British Ambassador in Moscow, Stafford Cripps. He literally bombarded his Foreign Office with reports in which he recommended the acceptance without delay of all Soviet demands in respect of the Baltic States issue. Cripps recommended that the gold of the Baltic States held in London banks should be immediately transferred to the Soviet Union. He was also for the delivering up of the requisitioned ships of the Baltic States and their crews to the Soviet Union.⁴⁵ In addition, the Foreign Minister, Anthony Eden, had a very similar attitude. In December 1941, he recommended that the new borders of the USSR be recognised, including the lawfulness of the annexation of the Baltic States.

On 16 February 1942, the Latvian Ambassador in London, Kārlis Zariņš, submitted to the Northern department a 16-page-long memorandum regarding the situation in Latvia. In the introduction, he wrote that the Latvian Ambassador in Stockholm, Voldemārs Salnais, had good contacts with Latvia and objective information regarding

what was happening there. The memorandum shows the atrocities against civilians committed by Soviet and German occupation regimes during 1940–1941. Zariņš informed the British Government regarding the mass deportations of the inhabitants of Latvia to Siberia carried out by the USSR, the nationalisation of property and other persecutions. The Latvian Ambassador drew the attention of the British side to the fact that Moscow had commenced regular radio broadcasts in Latvian, in order to persuade the Latvians of the legitimacy of the Soviet regime and its renewal in the near future.

As is shown in Foreign Office documents, Great Britain was not particularly worried by the policies of either the Soviet or the German regimes in the Baltic States. A comment by the previously referred to Foreign Office representative, A. Warner, following his reading of the Zariņš memorandum, was, "We are only seriously interested in the property policies of the German regime in Latvia."⁴⁶

At the beginning of 1942, the Royal Institute of International Affairs submitted to the British Foreign Office an extensive investigation "The Future of the Baltic States". After an exposition of Latvian, Lithuanian and Estonian history and an evaluation of the German regime there followed a conclusion that after the defeat of Germany in the war, Great Britain would not be able to fundamentally influence the policies of the Soviet Union in the Baltic. Whether we want it or not, the USSR will dominate the Baltic Sea region.⁴⁷ The British War Cabinet's secret instructions regarding features of propaganda work against the USSR in wartime also contained similar views. "Russia after the war will attempt to strengthen its influence in Europe. Firstly, it is in their interests to have a strategically safe border established in the East. Especially, they want inclusion of the Baltic States, the Eastern parts of Poland, Bessarabia and Bukovina in their territory. We have to be ready for this."⁴⁸

Anthony Eden, who was leading intensive negotiations with the Soviet Union regarding the conclusion of a co-operation agreement between the two countries, also supported a similar approach. It was also reflected in the position taken by the Northern department. A. Warner wrote in relation to this, "We, together with the USA, should not give Russia a free hand in Eastern Europe with the exception perhaps of the Baltic States."⁴⁹

The calculation factor in British policy in relation to the Baltic States is even more clearly revealed in a special report by the Northern department prepared for Anthony Eden. It is stated in its introduction that the Baltic States, as is shown by history, have always been in either the German or Russian spheres of influence. The notion of their independence and neutrality was an illusion, and this was proven by the events of 1939, when they lost their independence and were again included in Russia's sphere of influence. Russia's interest in these states is firstly strategic. In case of the Baltic States remaining a part of the German Reich, their future existence would be more

than complicated. The Russian system which had been established on the principle of the union of Soviet republics would however give the best possibility for self-preservation, even though in the end everything would be decided by Moscow.

The report emphasised the view that Great Britain after the war would not be able to take on any concrete involvement in Eastern Europe. "We can agree or also disagree with Russian claims, but in fact we will only be able to refer to the Russian undertaking to observe the principles of the Atlantic Charter. If we are in opposition to Russian policies in Eastern Europe after the war, in this way we will quickly reconstruct the Russian-German union. That could happen in reality if we do not allow Russia to determine the fate of Eastern Europe."⁵⁰

The authors of the document repeatedly asked the question, what is advantageous to Great Britain – to advance strong demands on the Soviet Union regarding the renewal of the pre-war circumstances in Eastern Europe, including the Baltic States, or also in the post-war period maintain the balance of power in Europe and not allow either Russia or Germany to rule? In the end, a conclusion was reached that Great Britain had better take into account Russia's strategic interests and the implementation of the principles of the Atlantic Charter in different regions of the world should be approached differently.

In his reply to this report on 29 January 1942, Anthony Eden stated that it was doubtful whether even such a formulation would fully satisfy Stalin. Eden was worried that Russia might not like the British reference to the Atlantic Charter and the implementation of its principles – even if differentiated – in the territory controlled by them after the war. It was possible, Eden believed, that Stalin would hold to the formula that the Baltic States had, in the summer of 1940, themselves joined the USSR and therefore would not accept any references to this question. The British Foreign Minister was also worried about the possible reaction of the USA, "I'm afraid that it will be hard for us to persuade the USA that our approach will give Eastern Europe a more real security and [that it] conforms to the principle of the Atlantic Charter."⁵¹

World War II caused shocks on a global scale. Under its influence the international order established in the 1920s and 1930s collapsed. These processes directly affected also relations between the Baltic States and Great Britain. The Baltic States were incorporated into the Soviet Union and Great Britain quietly accepted such a policy. The British Foreign Minister Lord Halifax had emphasised that the processes occurring in the Baltic States were not lawful, but did not issue an official protest to the Soviet Union.

Forced by the circumstances of war, Great Britain thought more about strengthening her position in the war against Nazi Germany rather than about the observance of the principles of justice and legality. The Baltic States were in an unenviable situation.

They were ground in the millstones of the Soviet Union and Nazi Germany. The policies of Great Britain for the resolution of the Baltic States problem during World War II influenced the position of the Soviet Union. It did all that was possible in order that Great Britain recognise *de facto* and *de iure* its policy in the Baltic. Great Britain held out against this pressure and adopted the US formula which provided for the issue of the lawfulness of the territorial changes in Eastern Europe and the Baltic States to be discussed and decided at the post-war Peace Conference.

References

- 1 Hiden, J. (1991) "On the Edge of Diplomacy? Britain, the Baltic and East-West Relations between the Wars", *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 8: 318.
- 2 Salmon, P. (1985) "British Security Interests in Scandinavia and the Baltic 1918–1939", *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 3: 125, 135.
- 3 Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M. (1993) *Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. 30. gadu otrā puse* [The Foreign Policy of Latvia and the International Situation. 2nd half of the 1930s]. Rīga, 333.–338. lpp.
- 4 Churchill, W. S. (1948) *The Second World War. The Gathering Storm*. Vol. 1. London, p. 285.
- 5 "Deklarācija par Latvijas neitralitāti" [Declaration on the Neutrality of Latvia] (1939), *Brīvā Zeme*, 2. sept.
- 6 Public Record Office. Foreign Office (hereinafter: PRO. FO.), 371, 24759. N 383/383/59.
- 7 Andersons, E. (1984) *Latvijas vēsture. 1920–1940. Ārpolitika II* [The history of Latvia. 1920–1940. Foreign Policy II]. Stokholma, 206. lpp.
- 8 "Nordic Neutrality", *The Daily Telegraph*, 21 October 1939.
- 9 PRO. FO., 371, 23606. N 7202/8511/59.
- 10 Ibid., N 5483/564/59.
- 11 Ibid., 23605. N 3166/381/59.
- 12 Ibid., N 4937/381/59.
- 13 Ibid., N 5724/381/59.
- 14 Ibid., N 5724/381/59.
- 15 Lautenschlager, K. (1974) "Plan 'Catherine.' The British Baltic Operation, 1940", *Journal of Baltic Studies* 5: 3, 213.–214. lpp.
- 16 Hiden, J., Salmon, P. (1991) *The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century*. London; New York, p. 104.
- 17 PRO. FO., 371, 23609. N 4193/4193/59.
- 18 Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (hereinafter: LVVA), 2574. f., 4. apr., 7352. l., 61.–62. lp.
- 19 PRO. FO., 371, 24759. N 172/172/59.
- 20 LVVA, 2574. f., 3. apr., 3291. l., 194. lp.
- 21 *The Times*, 2 October 1939.
- 22 PRO. FO., 371, 24759. N 383/383/59.
- 23 Ibid., 24761. N 5833/224/59.

- 24 Ibid., 24765. N 2484/2484/59.
- 25 *The Daily Express*, 13 February 1940.
- 26 Ibid., 15 February 1940.
- 27 LVVA, 1313. f., 1. apr., 153. l., 10.–11. lp.
- 28 PRO. FO., 371, 24765. N 2484/2484/59.
- 29 Ibid., N 2518/2518/59.
- 30 Andersons, E. (1984) Op. cit., pp. 364–365.
- 31 PRO. FO., 371, 24765. N 3686/3686/59.
- 32 Ibid., N 5824/5824/59.
- 33 Ibid., N 6085/5917/59.
- 34 Ibid., N 6025/5917/59.
- 35 Ibid., N 6024/5918/59.
- 36 Ibid., 24763. N 6042/2039/59.
- 37 Gorodetsky, G. (1984) *Stafford Cripp's Mission to Moscow, 1940–1942*. Cambridge, pp. 63–73, 79, 94.
- 38 PRO. FO., 371, 24763. N 6177/2039/59.
- 39 PRO. FO., 371, 24764. N 6417/2039/59.
- 40 Ibid., 24763. N 6249/2039/59.
- 41 Ibid., 24764. N 6979/2039/59.
- 42 Ibid., 24765. N 7562/2039/59.
- 43 Kirby, D. (1977) "The Baltic States, 1940–1950", in: McCauley, M. (ed.) *Communist Power in Europe 1944–1949*. London, p. 24.
- 44 PRO. FO., 371, 32735. N 1040/347/59.
- 45 Ibid., 24763. N 6257/2039/59.
- 46 Ibid., 32730. N 348/4/59.
- 47 Ibid., N 1377/4/59.
- 48 PRO. Cab. 119.47, paper N 66.
- 49 PRO. FO., 371, 32740. N 611/611/59.
- 50 Ibid.
- 51 Ibid.

Antonijs Zunda

Baltijas valstis un Apvienotā Karaliste Otrā pasaules kara sākumā (1939–1941)

Kopsavilkums

Lielbritānija kā ietekmīga lielvalsts 30. gadu beigās ieņēma diezgan būtisku vietu tālaika starptautiskajās attiecībās – arī Baltijas valstu liktenī. Sākoties Otrajam pasaules karam, ilgus gadus veidots ekonomisko un politisko attiecību mehānisms starp Baltijas valstīm un Lielbritāniju sākumā tika apdraudēts un beigās izjuka pavisam. Karš uzspieda savu

zīmogu Apvienotās Karaliste politikai Baltijā. 1939. gada nogalē un 1940. gada sākumā Lielbritānija diezgan uzmanīgi sekoja procesiem Baltijas valstīs. Tā bez īpaša uztraukuma uzņēma Padomju Savienības spiedienu pret Baltijas valstīm. Ārlietu ministrijā uzskatīja, ka šādas PSRS aktivitātes izraisīs nacistiskās Vācijas neapmierinātību un konfliktu ar to.

Apvienotā Karaliste 1940. gada jūnijā bez satraukuma uzņēma arī ziņu par Padomju Savienības Baltijas valstu okupāciju un aneksiju. Vienīgais, kas tiešām nepatika britu valdībai, bija Padomju Savienības režīma veiktā īpašumu nacionalizācija. Briti sāka aprēķināt savus zaudējumus. Anglijas valdība strikti noraidīja PSRS okupācijas režīma prasības pēc Baltijas valstu zelta. Jau 1940. gada jūlijā bija pieņemts kabineta lēmums par Baltijas valstīm piederošā zelta un valūtas depozīta bloķēšanu. PSRS ar to negribēja samierināties un pieprasīja Baltijas valstu zeltu, kā arī citus īpašumus nodot Padomju Savienībai.

Pēc zināmas pauzes Apvienotā Karaliste 1940. gada rudenī (septembrī) pieņēma lēmumu atzīt PSRS veikto Baltijas valstu okupāciju un aneksiju *de facto*, bet neatzīt to *de iure*. Tas, bez šaubām, neapmierināja Padomju Savienību, un tā, jūtot Anglijas sarežģīto situāciju karā ar Vāciju, jau 1940. un 1941. gadā pieprasīja atzīt Baltijas okupācijas un aneksijas leģitimitāti. Redzot stipri noraidošo ASV pozīciju, Apvienotā Karaliste nepieņēma PSRS prasībām.

Apvienotās Karalistes politiku attiecībā uz Baltijas valstīm Otrā pasaules kara sākumposmā var iedalīt trijos posmos: no Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas līdz bāzu līgumu noslēgšanai ar Padomju Savienību (1939. gada augusts–oktobris); no bāzu līgumiem līdz Baltijas valstu okupācijai un aneksijai (1939. gada oktobris–1940. gada jūlijs); no Baltijas valstu iekļaušanas Padomju Savienības sastāvā līdz padomju-vācu kara sākumam (1940. gada augusts–1941. gada jūnijs). Katrā šajā posmā ir vērojamas savas – specifiskas politikas iezīmes.



**NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1941–1945)**

**NAZI GERMANY OCCUPATION IN LATVIA
(1941–1945)**





Inesis Feldmanis

Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (1941–1945): salīdzinošs raksturojums

Otrā pasaules kara priekšvakarā un sākumposmā nacistiskā Vācija pakļāva Eiropas lielāko daļu – kopš Napoleona “ziedu laikiem” kaut kas tāds nebija piedzīvots.¹ Jau 1938. gada martā tā pievienoja Austriju, bet pusgadu vēlāk Lielvācijas sastāvā, pamatojoties uz Minhēnes konferencē pieņemto lēmumu, tika iekļauts Sudētijas apgabals. Savukārt 1939. gada sākumā nacisti iznīcināja Čehoslovākiju, tās vietā izveidojot Bohēmijas un Morāvijas protektorātu, kā arī no Berlīnes atkarīgo Slovākijas valsti.² Gandrīz vienlaikus Vācija piespieda Lietuvu atdot Mēmeles (Klaipēda) apgabalu. Sākoties karam, nacisti īsā laikā sakāva Poliju, Dāniju, Norvēģiju, Luksemburgu, Holandi, Beļģiju, Franciju, Dienvidslāviju, Grieķiju, kā arī okupēja plašas Padomju Savienības teritorijas. 1941. gada beigās un 1942. gada sākumā Vācijas fīrers Ādolfs Hitlers atrodās savas varas un slavas zenītā.

Jau pirms kara nacisti bija pasludinājuši “jaunās kārtības” vai Jaunās Eiropas lozungu. Taču patiesībā viņiem nebija īsti skaidrs, kādi tieši pārkārtojumi ir nepieciešami un kādai pēc viņu “galīgās uzvaras” būtu jāizskatās Eiropas politiskajai kartei. Daudzajos kara laikā izstrādātajos plānos, sniegtajos paziņojumos un runās tika ieskicētas vienīgi Jaunās Eiropas iespējamās vispārējās kontūras. Runa, piemēram, bija par vācu “Austrumu impēriju” un “lielģermāņu” impērijas radīšanu, precīzi nenosakot atsevišķu tautu vai valstu vietu un lomu šo “veidojumu” sastāvā.³ Šaubas nebija tikai par vienu lietu – visi pēckara Eiropas izkārtējuma plāni konsekventi bija virzīti uz to, lai Vācija nedalīti valdītu kontinentā.

Ievērojot to, ka nacistu uzsāktā ekspansija un izraisītais karš nenorisinājās saskaņā ar stingri izstrādātu vienotu plānu, bet gan lielākoties pamatojās uz situācijas diktētiem lēmumiem, Vācija nebija katrā atsevišķā gadījumā rūpīgi izplānojusi, kā tiks organizēta okupētās teritorijas pārvaldīšana. Samērā grūti ir precīzi un adekvāti fiksēt nacistu drīzāk spontāni nekā mērķtiecīgi izvēlētas daudzveidīgās un atšķirīgās pārvaldes formas. Vairākas teritorijas (Dancīga – Rietumprūsija, Vartas novads, Dienvidaustrumprūsija, Augšsilēzijas austrumu daļa) tika iekļautas Vācijas sastāvā, attiecinot uz tām valsti pastāvošo pārvaldes kārtību. Teritorijās, kuras bija paredzēts drīzumā inkorporēt reiha

sastāvā (Elzasa, Lotringa, Luksemburga u.c.), izveidoja civilpārvaldi, nododot tās blakus esošo Vācijas administratīvo struktūru vadītāju pakļautībā. Okupēto Nīderlandi un Norvēģiju pārvaldīja reihskomisāri,⁴ bet Dāniju kopš 1942. gada 5. novembra – Vācijas pilnvarotais.⁵

Civilpārvalde pakāpeniski tika ieviesta arī Austrumos – bez Bohēmijas un Morāvijas protektorāta un poļu ģenerālgubernatūras izveidojās reihskomisariāti: *Ostland* (Austrumzeme) Baltijā un daļā Baltkrievijas, ar centru Rīgā, bet Ukrainā – *Ukraine*. Militārā administrācija saglabājās Francijas okupētajā daļā (Viši valdībai pakļautā teritorija tika okupēta 1942. gadā),⁶ Beļģijā, Serbijā, Dienvidgrieķijā un citās teritorijās. Vācijas armiju grupu virspavēlnieki vai armiju komandieri īstenoja militārās pārvaldes funkcijas arī vairākās piefrontes teritorijās Padomju Savienībā.

Nacistu izšķiršanās izveidot reihskomisariātu *Ostland* izraisīja dziļu vilšanos baltiešu vidū, jo viņi bija cerējuši, ka tiks tādā vai citādā formā atjaunota Baltijas valstu neatkarība. Jau pirms vai neilgi pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai dažādas baltiešu organizācijas vai diplomātiskie pārstāvji vērsās pie vācu oficiālajām institūcijām vai personiski pie Ā. Hitlera ar aicinājumiem ievērot baltiešu intereses. Tā 1941. gada 19. jūnijā Lietuvas Nacionālā komiteja iesniedza Vācijas Ārlietu ministrijā "Memorandu par Lietuvas valstiskās neatkarības atjaunošanu".⁷ 23. jūnijā bijušais lietuviešu sūtnis Berlīnē Kazis Šķirpa nosūtīja vācu fireram Ā. Hitleram vēstuli, kurā norādīja, ka lietuviešu tautas interesēs ir "cieši sadarboties ar Vāciju politiskajā, saimnieciskajā un kultūras jomā", un lūdza atļauju atgriezties dzimtenē, lai stātos nacionālās valdības priekšgalā.⁸ Tajā pašā dienā viņš apmeklēja Ārlietu ministrijas nodaļas vadītāju Verneru fon Grundheru un mēģināja viņu pārliecināt, ka Vācijai vajadzētu atzīt jauno Lietuvas valdību.⁹ Un beidzot – 24. jūnijā K. Šķirpa vērsās pie Ārlietu ministrijas valsts sekretāra Ernsta fon Veiczekera ar lūgumu, lai vācu valdība atļautu viņam no jauna pārņemt Lietuvas sūtņa funkcijas.¹⁰ Visi bijušā lietuviešu sūtņa pūliņi izrādījās veltīgi. Kontakti ar viņu tika pārtraukti.¹¹

Vācijas Ārlietu ministrijas arhīvā atrodami arī daudzi dokumenti, kas liecina par igauņu nacionālo aprindu aktivitātēm. 1941. gada 31. maijā kā igauņu tautas pagaidu pārstāvniecības institūcija ārzemēs un okupētajā Igaunijā tika nodibināta Igaunijas Atbrīvošanas komiteja, kuras priekšgalā atradās viens no vapsu¹² līderiem Hjalmars Mee.¹³ Komitejas vadība nosūtīja vēstījumu Ā. Hitleram¹⁴ un informēja Ārlietu ministriju par savu programmu un mērķiem. Tā iestājās par Igaunijas neatkarības atjaunošanu un ciešu attiecību veidošanu ar Vāciju.¹⁵ Īpašā dokumentā bija formulēts vienpadsmit svarīgāko uzdevumu, kuru risināšanai tika lūgta Vācijas palīdzība vai tās principiāla piekrišana. To lielākā daļa (bet ne gluži visi) bija saistīta ar padomju okupācijas pirmā gada seku likvidēšanu un novēršanu. Tā, piemēram, paredzēja padomju varas deportēto igauņu atgriešanos mājās, visu kara lidlauku un ostu, kā arī

krasta militāro nocietinājumu nodošanu vērmahta rīcībā uz laiku, kamēr risinās karš, uz Krieviju izvesto fabriku un rūpniecības iekārtu, dzelzceļa ritošā sastāva atdošanu Igaunijai, krievu izceļošanu no Igaunijas un ebreju tūlītēju izolāciju un viņu īpašumu konfiskāciju.¹⁶

Latviešu nacionālo un diplomātisko aprindu aktivitātes nav tik plaši dokumentētas. Saglabājusies vienīgi V. fon Grundhera dienesta atzīme, kas apstiprina, ka nākamajā dienā pēc vācu-padomju kara sākuma bijušais Latvijas sūtnis Berlīnē Edgars Krieviņš ieradies pie minētā vācu diplomāta un lūdzis viņu no jauna atzīt par Latvijas sūtni, kā arī atdot divas agrākās sūtniecības ēkas, jo Rīgā gaidāma Latvijas valdības izveidošana.¹⁷ Pēc tam kad V. Grundhers norādīja, ka viņš var tikai privāti uzklautīt E. Krieviņu,¹⁸ bijušais Latvijas sūtnis samierinājies ar situāciju un vairs netraucējās Vācijas oficiālos pārstāvjus.¹⁹ Var piekrist latviešu izcelsmes Zviedrijas vēsturniekam Kārlim Kangerim, kas šajā sakarībā norāda, ka savu nākotni E. Krieviņš nodrošinājis, bet viņa attieksmi pret Latviju un tās nākotni spilgti raksturo fakts, ka jau tūlīt pēc Latvijas inkorporācijas Padomju Savienības sastāvā 1940. gada augustā viņš mēģināja iegūt Vācijas palīdzību.²⁰

Baltijas politika: pēctecības elementi, vispārējā ievirze un pretrunīgums

Nacistu Baltijas politika okupācijas periodā salīdzinājumā ar starpkaru posmu no dažādiem viedokļiem uzrāda zināmu līdzību un pēctecību. 30. gados Vācija īpaši nerūpējās par savu pozīciju nostiprināšanu Baltijā, un līdz pat Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanai 1939. gada 23. augustā tās ārpolitiskajos apsvērumos atklāts palika jautājums, kad, kādā veidā un cik lielā mērā tiks aizskarta Baltijas valstu suverenitāte.²¹ Tomēr nacisti uzskatīja Baltiju par senu vācu ietekmes sfēru un iespējamu aneksijas objektu. Katrā ziņā Latvija, Lietuva un Igaunija bija tā vai citādi jāpiesaista “lielvācu dzīves telpai”. Molotova–Ribentropa pakts,²² kas sadalīja Austrumeiropu interešu sfērās (Somija, Latvija un Igaunija tika “atdota” Padomju Savienībai) un veicināja Otrā pasaules kara izraisīšanos, kā arī tam sekojošās citas noziedzīgās padomju un vācu vienošanās būtiski mainīja Vācijas politikas vispārējo ievirzi Baltijā. Nacistu Baltijas politika uz laiku kļuva par tiešu vācu–padomju attiecību funkciju. Vācu diplomāti gan oficiāli to centās noliegt.

Slēdzot Molotova–Ribentropa paktu, abas agresīvās lielvalstis bija vienprātis, ka “interesu sfēra” nozīmē savstarpēju atļauju anektēt attiecīgo valstu teritorijas.²³ Taču sakarā ar Lielbritānijas²⁴ izsludinātajiem blokādes pasākumiem 1939. gada rudenī jūtami pieauga Baltijas valstu eksporta (izejvielas, pārtika) nozīme vācu kara saimniecībā. Pakāpeniski vācu saimnieciskajās (vēlāk arī politiskajās) aprindās nostiprinājās atziņa,

ka Baltijas valstu "atdošana" Padomju Savienībai (Lietuva padomju interešu sfērā tika iekļauta 1939. gada 28. septembrī) ir bijusi liela kļūda.²⁵ Vācija mēģināja tagad arvien ciešāk ekonomiski piesaistīt Latviju, Lietuvu un Igauniju. Ar Baltijas valstīm tika risinātas intensīvas sarunas par saimnieciskajiem jautājumiem. Sarunu rezultāti lielākoties bija Vācijai labvēlīgi. Lai gan pastāvēja zināmas grūtības, tai izdevās nostiprināt galveno vietu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā (sakarā ar vācbaltiešu izceļošanu un viņu atstātajiem īpašumiem Latvija un Igaunija uzņēmās arī lielu ārējo parādu), vismaz daļēji tās integrējot vācu "lielajā saimnieciskajā telpā"²⁶. 1940. gadā aptuveni 70% Baltijas valstu eksporta bija novirzīts uz Vāciju.²⁷ Vācu Ārlietu ministrijas 4. nodaļas vadītājs V. fon Grundhers 1940. gada 17. jūnijā bez aplinkiem norādīja: tā kā pagājušajā gadā ar Latviju, Lietuvu un Igauniju tika noslēgti ekonomiskie līgumi, šo valstu "saimnieciskā nozīme mūsu apgādē ar pārtiku un militārā ziņā svarīgām izejvielām jūtami pieaugusi"²⁸.

Ar savas lomas nostiprināšanu Latvijas un citu Baltijas valstu ārējā tirdzniecībā Vācija lika Padomju Savienībai saprast, ka būtu lietderīgi nodalīt Baltijas telpā abu lielvalstu intereses – PSRS šajā reģionā dominētu politiski un stratēģiskā ziņā, bet Vācijai būtu garantēti saimnieciskie ieguvumi.²⁹ Baltijas valstu valdības atbalstīja Vācijas centienus, jo vācu ekonomiskās intereses uzskatīja par nozīmīgu faktoru, kas varētu aizkavēt draudošo okupāciju un sovetizāciju. Arī Padomju Savienība it kā neiebilda pret Vācijas nostāju un darbību, jo tā saskanēja ar tās izraudzīto stratēģiju. Maskava bija ieinteresēta, lai Vācijas kara saimniecība varētu nodrošināt nacistu iespējas īstenot karu Rietumos. Aprēķins bija vienkāršs – jo ilgāk karš norisināsies, jo labākas būs PSRS izredzes piepildīt savus agresīvos plānus novājinātajā Eiropā, bet jo mazākas būs Lielbritānijas un tās sabiedroto iespējas atjaunot *status quo* Austrumeiropā, kuras iznīcināšana bija viens no padomju diktatora Josifa Staļina mērķiem, parakstot 23. augusta neuzbrukšanas līgumu ar Vāciju.³⁰

Ja 1939. gada septembrī Vācijas valdība rēķinājās ar drīzu Baltijas valstu okupāciju un sovetizāciju, tad vēlāk – pēc PSRS un Baltijas valstu bāzu līgumu parakstīšanas³¹ – tā šādu iespēju vairāk vai mazāk ignorēja.³² Acīmredzot nacistu vadītāji vai nu cerēja, vai arī bija pārliecināti, ka Padomju Savienība neriskēs mainīt *status quo* Baltijas valstīs. Katrā ziņā viņiem 1940. gada jūnija notikumi bija visai negaidīts pārsteigums. Kā raksta vācu vēsturniece Ingeborga Fleiškauere, PSRS sasteigtā agresīvā darbība Baltijā un Rumānijā vairoja īgnumu Berlīnē un izraisīja pat zināmu šoku.³³ Sākumā (16. jūnijā) vācu ārlietu ministrs J. fon Ribentrops gribēja pat pārbaudīt pretošanās iespējas padomju pasākumiem un lūdza sagatavot attiecīgu ziņojumu.³⁴ Taču dienu vēlāk viņš izlēma neapgrūtināt vācu–padomju attiecības notikumu dēļ Baltijas valstīs un cirkulārā vācu sūtņiem ārzemēs norādīja, ka šie notikumi ir vienīgi Krievijas un Baltijas valstu lieta.³⁵ Tomēr Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupācija un inkorporācija

PSRS sastāvā bija pagrieziena punkts,³⁶ kas ievadīja abu agresīvo lielvalstu attiecību pasliktināšanos.³⁷ Vācieši bija pārliecināti, ka, anektējot Baltijas valstis, Padomju Savienība likvidēja arī Vācijas un šo valstu ekonomiskās vienošanās, lai gan saskaņā ar 1939. gada augustā un septembrī notikušo Maskavas sarunu rezultātiem vācu ekonomiskās intereses nedrīkstēja ciest.³⁸

Pēc padomju-vācu kara sākuma un Baltijas militārās okupācijas 1941. gada vasarā nacistiskā Vācija Latvijas, Lietuvas un Igaunijas teritoriju turpināja uzskatīt par okupētiem padomju apgabaliem,³⁹ jo tas tai bija izdevīgi, lai vēlāk neapgrūtinātu Baltijas telpā plānoto pārkārtojumu īstenošanu. Reichkomisariāta *Ostland* izveidošana, kurā bez Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ietilpa arī Baltkrievija, uzskatāmi liecināja, ka salīdzinājumā ar pārējiem padomju okupētajiem apgabaliem pat pārvaldes sfērā bijušās Baltijas valstis neieguva nekādu īpašu statusu.⁴⁰ Tas gan ievērojami apgrūtināja šo apgabalu praktisko pārvaldīšanu, jo nacistu iecerētie galamērķi Baltijā un Baltkrievijā bija stipri atšķirīgi. Arī sabiedriskā struktūra nesen sovetizētajās Baltijas valstīs nebija tāda kā "vecajos padomju apgabalos".⁴¹

Galvenais atbildīgais par "jaunās kārtības" veidošanu austrumos bija nacistu šefideologs Alfrēds Rozenbergs, kuru 1941. gada 17. jūlijā Ā. Hitlers iecēla par okupēto austrumu apgabalu ministru. Jau pavasarī viņš bija izstrādājis savu politisko koncepciju, kas ietvēra arī PSRS "sadališanas plānu" (*Dekompositionspan*). Lai uz visiem laikiem novērstu Krievijas kā lielvaras draudus, A. Rozenbergs ieteica atbalstīt visu Padomju Savienības tautu neatkarības centienus.⁴² Vienlaikus viņš iestājās par diferencētu pieeju un diferencētu politiku. Baltijas valstīm viņa skatījumā bija jābūt Vācijas sastāvdaļai vai vācu kolonizācijas apgabalam. Savukārt Ukrainai bija jākļūst par neatkarīgu valsti, Vācijas sabiedroto, lai "Maskavai vienmēr varētu pieteikt šahu un aizsargātu lielvācu telpu no austrumiem".⁴³

A. Rozenbergs un viņa vadītā Okupēto Austrumu apgabalu ministrija nespēja nodrošināt vienotu un elastīgu Ostlandes politiku. Ā. Hitlers īsti neatbalstīja viņa koncepciju (piemēram, diferencētu pieeju dažādām Padomju Savienības tautām), arī reihministra varas pilnvaras bija visai ierobežotas un arvien tika sašaurinātas. SS reihsfīrers Heinrihs Himlers, Vācijas "saimniecības diktators" Hermanis Gērings, ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops, kuri, pastāvot vācu okupācijas pārvaldes polikrātiskai struktūrai, bija galvenie A. Rozenberga konkurenti, nemiļīgi panāca savu resoru rīcības brīvības paplašināšanu uz Austrumu ministrijas rēķina.⁴⁴ Pakāpeniski arī daudzi citi nacistu vadītāji izkaroja sev tiesības pārzināt dažādas jomas okupētajos austrumu apgabalos. Varētu minēt ģenerālpilnvaroto darbaspēka izmantošanas jautājumos Frici Zaukelu, bruņojuma un munīcijas ministru Albertu Špēru, propagandas ministru Jozefu Gebelsu, kuram A. Rozenbergs atgādināja "monarhu bez valsts un pavalstniekiem"⁴⁵, un vairākus citus.⁴⁶

Okupēto Austrumu apgabalu ministrija un tai pakļautās iestādes nedarbojās kā vienots mehānisms vai hierarhiski pakārtota sistēma. A. Rozenbergam neizdevās panākt, lai visas viņa vadītās struktūras godprātīgi pildītu Berlīnes rīkojumus un neīstenotu savu – atšķirīgu politiku. Viņam veidojās ļoti saspīlētas un sarežģītas attiecības ar reihskomisāriem Ēriku Kohu (Ukraina) un Hinrihu Lozi (Ostlande). Nereti viņu vidū izcēlās visai asi konflikti. Tā A. Rozenberga tudraugs H. Loze 1944. gadā iesāka īstu karu pret savu priekšnieku, pārmezdamts okupēto austrumu apgabalu ministram, ka viņš nav spējīgs efektīvi aizstāvēt Ostlandes intereses sarunās ar nacistu augstākajiem vadītājiem.⁴⁷ H. Loze atļāvās pat Ā. Hitleram ierosināt likvidēt kā nevajadzīgu sava tiešā šefa ministriju.⁴⁸

Reihskomisārs H. Loze neatradās labākā situācijā – arī viņš netika galā ar saviem padotajiem. Vislielākās problēmas viņam radīja ģenerālkomisārs Karls Zigmunds Licmans, kas mēģināja Igaunijai reihskomisariāta ietvaros nodrošināt īpašu pārvaldi (nemēdza iepazīstināt reihskomisāru ar saviem rīkojumiem, bieži ignorēja viņa un pat okupēto austrumu apgabalu ministra izdotos rīkojumus⁴⁹), kā arī centās īstenot uz savu roku “lielo politiku”. Viņš uzskatīja, ka “Igaunija ārpolitiskajā ziņā būtiski atšķiras no citiem Baltijas ģenerālapgabaliem un tāpēc pelna īpašu attieksmi”⁵⁰. K. Z. Licmans uzdrošinājās realizēt H. Lozes aizliegumus vai nesankcionētus, bet visumā igauņu interesēm atbilstošus pasākumus. 1943. gada 24. februārī viņš atļāva Igaunijā svinēt valsts neatkarības 25. gadadienu, kas izraisīja asu H. Lozes protestu.⁵¹ Vienlaikus ģenerālkomisārs pasteidzās paziņot par vispārējās reprivatizācijas sākumu, kaut gan nebija vēl pilnīgi sagatavots un publicēts rīkojuma par reprivatizāciju tiesiskais pamatojums.⁵² Lai novērstu igauņu vidū naidīgā noskaņojuma pieaugumu pret Vāciju un mēģinātu apkarot plaši izvērsto spekulāciju ar galvenajiem pārtikas produktiem, viņš riskēja iestāties arī par pārtikas normu paaugstināšanu visiem Igaunijas iedzīvotājiem.⁵³

Militārā politika: daži vērtējumi

Kopumā vācu okupācijas politika Baltijā bija ievērojami mērenāka nekā “vecajos padomju apgabalos”. Represijas pret vietējiem iedzīvotājiem (izņemot ebrejus) nesaņiedza īpaši iespaidīgus apmērus: no pamatnāciju pārstāvjiem vismazāk cieta igauņi, visvairāk – lietuvieši. Baltiešus plaši iesaistīja zemju pārvaldīšanā. Lietuvā līdzās ģenerālkomisāram tika izveidota speciāla padomnieku institūcija, kuras galvenais uzdevums bija okupācijas varas politikas īstenošana. Latvijā darbojās Zemes pašpārvalde, bet Igaunijā – Igaunijas Pašpārvalde ar H. Mee priekšgalā. Pašpārvaldes bija tiesībās ļoti ierobežotas institūcijas, tās darbojās kā vācu civilpārvaldes papildelements un nevarēja patstāvīgi izlemt nevienu politiski kaut cik nozīmīgu jautājumu. Baltiešu

nacionālās aprindas iestājās par neatkarības atjaunošanu vai politiskās autonomijas iegūšanu valsts tiesiskā nozīmē. Nacistiskās Vācijas politiskā elite bija spiesta laiku pa laikam apspriest baltiešu prasības.

Latvijas, Lietuvas un Igaunijas autonomijas jautājums⁵⁴ īpaši aktualizējās sakarā ar nacistu iecerēm veidot Baltijā lielākas nacionālās militārās vienības nekā policijas bataljoni, kurus sāka formēt 1941. gada rudenī.⁵⁵ Šī ideja pakāpeniski nobrieda SS augstākajās aprindās. Jau 1942. gada 25. janvārī SS brigadefirers Valters Štālekers nosūtīja Valsts drošības Galvenās pārvaldes vadītājam Reinhardam Heidriham ziņojumu,⁵⁶ kurā bija pieļauta iespēja veidot par policijas bataljoniem lielākas igauņu un latviešu militārās vienības: "Igauņu vienību izveidošana pulka vai brigādes lielumā ir pavisam droša lieta, ja vien tās nenonāk kaut kādu nepārbaudītu vērmahta virsnieku rokās, bet atrodas ieroču SS ietvaros."⁵⁷ Dažus mēnešus vēlāk – 21. maijā SS šturmbanfirers K. Vits, kas dienēja Ziemeļkrievijas augstākā SS un policijas vadītāja (*Höherer SS und Polizeiführer Rußland-Nord*) Frīdriha Jekelna štābā, sagatavoja SS reihsfireram H. Himleram memorandu, kurā norādīja, ka latviešu un igauņu brīvprātīgie varētu būt papildinājums ieroču SS karaspēkam.⁵⁸ Taču H. Himlers no sākuma noraidīja šo priekšlikumu, uzsverot, ka "latviešu, igauņu vai pat lietuviešu vienību izveidošana ieroču SS sastāvā gan ir vilinoša, bet slēpj sevī ļoti lielas briesmas"⁵⁹.

Vācijas militārās neveiksmes Austrumu frontē tomēr piespieda SS reihsfireru mainīt savu nostāju. 1942. gada augustā viņš piekrita, ka Igaunijā, ko viņš uzskatīja par Vācijai visdraudzīgāko Baltijas zemi, tiek veidots SS leģions. Ā. Hitlers sankcionēja šo nodomu un atļāva uzsākt igauņu SS vienību formēšanu,⁶⁰ kas nesaskanēja ar igauņu nacionālo aprindu centieniem. Igauni stingri iestājās par autonomiju vai neatkarības atjaunošanu un nacionālās armijas radīšanu. Tās bija viņu galvenās prasības. Tā, piemēram, 1943. gada 20. aprīlī igauņu virsnieki, kas dienēja Vācijas Bruņotajos spēkos, vērmahta augstākajai virspavēlniecībai nosūtīja iesniegumu, kurā bija norādīts: "1. Mēs negribam SS leģionu, mēs gribam veidot igauņu armiju. 2. Igauņu vienības jāformē un jāapmāca Igaunijas teritorijā. 3. Igauņu vienības drīkst izmantot tikai Igaunijas teritorijas tuvumā. 4. Igauņu vienību (viena vai divas divīzijas) komandieriem jābūt igauņu virsniekiem."⁶¹

Pirmās brīvprātīgo vervēšanas kampaņas Igaunijā neguva lielus panākumus. Leģionu izveidoja, izsludinot mobilizācijas akcijas. Līdzīga situācija bija arī Latvijā, kur leģionu sāka veidot 1943. gadā. Pavisam Latvijā notika piecas mobilizācijas akcijas. Leģiona veidošana norisinājās laikā, kad latviešu sabiedrībā pieauga naidīgs noskaņojums pret vāciešiem. Tomēr konkrētajos vēsturiskajos apstākļos daudzi latvieši mobilizāciju leģionā uzskatīja par pieņemamu, jo Latvijai draudēja otrreizēja padomju okupācija un līdz ar to jauns terors un iedzīvotāju iznīcināšana. Citi savukārt "gāja leģionā", samierinoties ar likteni un pakļaujoties jebkurai varai piemītošai hipnozei. Psiholoģiski tas ir labi

saprotams, jo sacelšanās pret bargu varu draud ar tūlītēju bezcerību, bet pakļaušanās varai it kā saglabā vēl kādu iespēju izdzīvot un pasargāt sevi.

Lietuvā vācieši piedzīvoja neveiksmi – leģions netika izveidots. 1943. gada pavasarī un vasarā pietiekami nesagatavotās un steigā notikušās pārbaudes (mobilizācijas) akcijas izgāzās. Vairāku lietuviešu pašpārvaldes ģenerālpadomnieku, kā arī sabiedrības nostāja bija samērā noraidoša. Nacistu nevēlēšanās risināt autonomijas jautājumu bija iznīcinājusi sākotnēji izrādīto lietuviešu gatavību sadarboties. Tā bija viņu protesta izpausme un forma pret vācu politiku un civilpārvaldi. Nacisti atbildēja ar inteliģences arestiem (daudzi nonāca Štuthofas koncentrācijas nometnē), masveida kratīšanu, izsekošanu,⁶² Viļņas un Kauņas universitātes slēgšanu.⁶³ Lietuvieši palika nelokāmi.

Pēc pirmās pārbaudes akcijas Lietuvas ģenerālkomisārs Adrians fon Rentelns nosūtīja Okupēto Austrumu apgabalu ministrijai pārskatu (1943. gada 9. maijs), kurā uzskaitīti veseli piecpadsmit iemesli, kāpēc lietuvieši bijuši tik neaktīvi un daudzi no viņiem ignorējuši pieteikšanos plānotajā SS leģionā. Ģenerālkomisāra skatījumā liela nozīme šajā ziņā bija lietuviešu tautas raksturam (lietuvieši nav karotāji), katoļu garīdzniecības un inteliģences (tā prasīja Lietuvas neatkarības atjaunošanu) noraidošajai attieksmei pret mobilizāciju vācu armijā un tam naidīgajam noskaņojumam pret Vāciju, kāds valdīja kopš 30. gadu vidus lietuviešu politiskajā un militārajā elitē.⁶⁴ Kā nozīmīgu iemeslu A. fon Rentelns minēja arī to, ka padomju terors Lietuvā 1941. gada jūnijā traškoja īsāku laiku nekā Latvijā vai Igaunijā. Savukārt 1943. gadā lietuvieši salīdzinājumā ar latviešiem vai igauņiem nejutās tik apdraudēti no boļševisma, jo Austrumu fronte atradās vēl visai tālu no Lietuvas.⁶⁵

Mobilizāciju akciju izgāšanās Lietuvā izvirza vairākus interesantus jautājumus, kuri gan lielākoties attiecas uz alternatīvās vai nenotikušās vēstures sfēru. Pirmais – vai līdzīga situācija nebija iespējama arī Latvijā, un kas būtu noticis, ja Zemes pašpārvalde pateiktu striktu “nē” tā vietā, lai atbalstītu leģiona veidošanu? No citas puses – vai paši nacistu vadītāji īpaši tiecās pēc tā, lai tiktu izveidots lietuviešu leģions? Līdz 1943. gada 8. maijam tomēr bija pieteikušies 53% no pārbaudei pakļautajiem vīriešiem.⁶⁶ Vai tas bija tik maz, ka nevarēja saformēt nekāda lieluma vienību?

Atsauces un skaidrojumi

- 1 *Payne S. Geschichte des Faschismus: Aufstieg und Fall einer europäischen Bewegung.* – München; Berlin, 2001, S. 458.
- 2 Slovēkijai bija sava armija, valūta, diplomātiskās pārstāvniecības un muitas robežas. 1939. gada augustā Slovēkijā tika izvietotas vācu karaspēka daļas, kuras kontrolēja situāciju valstī. – *Borez-sja J. W. Schulen des Hasses. Faschistische Systeme in Europa.* – Frankfurt a. M., 1999, S. 275.

- 3 Nacistiskajā Vācijā tika izstrādāti plāni arī par Eiropas Savienības izveidi. Visai aktīvs šajā ziņā bija tās ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops. 1943. gada 21. martā viņš piedāvāja divus variantus. Paplašinātajā variantā bija paredzēts Eiropas Savienībā iekļaut 19 valstis, tostarp arī Latviju, Lietuvu un Igauniju. – Aufzeichnung von Reichsaussenminister von Ribbentrop über einen Europäischen Staatenbund, 21. März 1943 // *Neulen H. W.* Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945. – München, 1987, S. 109.
- 4 *Умбрайт Г.* Германская оккупационная администрация: концепция и типизация // Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. – Москва, 1997, с. 569.
- 5 Enzyklopädie des Nationalsozialismus / Hrsg. von W. Benz, H. Graml, H. Weiß. – München, 1997, S. 414.
- 6 Saskaņā ar Vācijas un Francijas 1940. gada 22. jūnijā parakstīto pamieru Kompeņas mežā franču maršala Ferdinānda Foša vecajā štāba vagoniņā (tajā pašā, kurā 1918. gada 11. novembrī tika noslēgts Kompeņas pamiers) Vācija okupēja divas trešdaļas Francijas teritorijas, ieskaitot Parīzi un Atlantijas okeāna piekrasti. Francijas dienviddaļa un franču kolonijas netika okupētas un palika maršala Anrī Petēna valdības pārvaldījumā. Par tās rezidenci kļuva Viši pilsēta.
Vācu vēsturnieks Lucs Klinkhammers uzskata, ka Francijā izveidotās pārvaldes formas nebija mērķtieciģi izraudzītas un radīja haosu. – *Klinkhammer L.* Grundlinien nationalsozialistischer Besatzungspolitik in Frankreich, Jugoslawien und Italien // *Fascismus und Fascismen im Vergleich: Wolfgang Schieder zum 60. Geburtstag* / Hrsg. von Ch. Dipper, R. Hudemann, J. Petersen. – Köln, 1998, S. 187.
- 7 *Kangeris K.* Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre "Befreiungskomitees" in Deutschland 1940/1941 // *Europa unterm Hakenkreuz: Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Ergänzungsband* / Hrsg. von W. Röhr. – Berlin, 1994, S. 179.
- 8 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA), R 105190, 249799, Kazys Šķirpa an den Führer und Reichskanzler Adolf Hitler, 23. Juni 1941.
- 9 Turpat, 249802, Werner fon Grundherr's Aufzeichnung, 23. Juni 1941.
- 10 Turpat, 249797, Kazys Šķirpa an Staatssekretär Ernst von Weiczäcker, 24. Juni 1941.
- 11 1941. gada 25. jūnijā Vācijas ārlietu ministrs J. fon Ribentrops nolēma, ka vāciešiem nav nepieciešams uzturēt sakarus ar K. Šķirpu. Viņš tika "izraidīts" no Berlīnes un bija spiests apmesties uz dzīvi Dienvidvācijā. – *Kangeris K.* Kollaboration vor der Kollaboration ..., S. 179.
- 12 Vapsi – Igaunijas Brīvības cīņu veterānu savienības (vabadussōjalased) biedri.
- 13 PA AA, R 105190, 249850, Hjalmar Mäe an Reichsminister für Auswärtige Angelegenheiten Joahim von Ribbentrop, 22. Juni 1941.
- 14 Turpat, 249855, 249856, Estnisches Befreiungskomitee an Führer des Deutschen Volkes und Kanzler des Grossdeutschen Reiches [ohne Datum].
- 15 Turpat, 249852, Bekanntgabe des Estnischen Befreiungskomitee, 31. Mai 1941.
- 16 Turpat, 249854, Bekanntgabe des Estnischen Befreiungskomitee [ohne Datum].
- 17 Turpat, 249811, Werner fon Grundherr's Aufzeichnung, 23. Juni 1941.
- 18 Turpat.
- 19 *Kangeris K.* Kollaboration vor der Kollaboration ..., S. 178.
- 20 Turpat.

- ²¹ *Feldmanis I.* Vācbaltieši: nostāja pret nacionālsociālismu un attiecības ar Latvijas valsti (1933–1939) // Latvijas Vēsture, 1997, 1. nr., 107. lpp.
- ²² Molotova–Ribentropa pakts bija izlīgums uz sešu trešo valstu rēķina, viens no ciniskākajiem politiskajiem darījumiem visā Eiropas jaunākajā vēsturē.
- ²³ *Lipinsky J.* Das Geheime Zusatzprotokol zum deutsch–sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999. – Frankfurt a. M., 2004, S. 86.
- ²⁴ Lielbritānija un Francija karu Vācijai pieteica 1939. gada 3. septembrī.
- ²⁵ *Oberländer E.* Latvian–German Relations, 1939–1940 // Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 41. lpp.
- ²⁶ Sk.: *Peter A.* Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft: Ziele und Methoden der deutschen “Randstaatenpolitik” gegenüber Lettland 1939–1941 // Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, 1996, H. 2, S. 412–416.
- ²⁷ PA AA, R 105190, 104592, 381716, Werner fon Grundherr's Aufzeichnung, 17. Juni 1940.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ *Oberländer E.* Latvian–German Relations ..., p. 37.
- ³⁰ *Stranga A.* Latvijas ārējā tirdzniecība 30. gadu nogalē: ārējās politikas saimnieciskie aspekti // Latvijas Vēsture, 1995, 3. nr., 18. lpp.
- ³¹ 1939. gada 28. septembrī Igaunija, 5. oktobrī Latvija un 10. oktobrī Lietuva parakstīja PSRS uzspiestos savstarpējās palīdzības līgumus, kuru mērķis bija iznīcināt Baltijas valstis. Saskaņā ar šiem līgumiem PSRS ievada Baltijā noteiktu karaspēka kontingentu, ierīkoja sauszemes, gaisa un jūras karaspēka bāzes. Šie līgumi ievadīja Baltijas valstu neatkarības gala sākumu un bija 1940. gada jūnija prelūdijs.
- ³² *Peter A.* Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft ..., S. 418.
- ³³ *Fleischhauer I.* Diplomatischer Widerstand gegen “Unternehmen Barbarossa”. – Berlin, 1991, S. 170.
- ³⁴ *Peter A.* Kriegsvorbereitung und Grossraumwirtschaft ..., S. 418.
- ³⁵ Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Serie D 1937–1941. – Baden-Baden, 1961, Bd. IX, S. 492.
- ³⁶ Okupējot Baltiju, Padomju Savienība tieši pārkāpa vienošanos ar Vāciju, jo sagrāba visu Lietuvas teritoriju, arī stratēģiski ļoti nozīmīgo Mariampoles apgabalu (savienoja Austrumprūsiju un Dienvidlietuvu), kas 1939. gada 28. septembrī parakstītajā slepenajā protokolā bija atzīts par Vācijas interešu sfēru. Abu lielvalstu konflikts šā pārkāpuma dēļ tika noregulēts 1941. gada 10. janvārī, parakstot īpašu protokolu, un Berlīne atteicās no pretenzijām uz minēto apgabalu. Padomju Savienība par to apņēmās Vācijai samaksāt 7,5 miljonus zelta dolāru. – Sk.: Секретный протокол, 10 января 1941 // СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Vilnius, 1989, с. 141.
- ³⁷ Nebūtu lieki šajā sakarā norādīt uz kādu vēstures literatūrā visai reti pieminētu faktu. Vācijas Ārlietu ministrijas memorandā (notā) Padomju Savienības valdībai, kas datēts ar 1941. gada 21. jūniju un 22. jūnijā agri no rīta tika nodots padomju sūtnim Berlīnē Vladimiram Dekanozovam (arī vācu sūtnis Maskavā Frīdrihs Verners fon der Šulenburgs pulksten 3.00 naktī saņēma šifrētu telegrammu, kurā bija norādīts, ka viņam jāapmeklē ārlietu tautas komisārs Vjačeslavs Molotovs un jāpaziņo par karadarbības sākšanos), kā viens no iemesliem, kas it kā spiedis Vāciju veikt pretpasākumus pret padomju

- karaspēka koncentrēšanu un virzīšanos pie vācu austrumu robežas resp. uzsākt karu pret Padomju Savienību, bija minēta PSRS rīcība pret Baltijas valstīm, to okupēšana un bojševizācija. – PA AA, R 104587, 398131, Deutsche Botschaft Moskau. Vom Ausbruch des deutsch-sowjetischen Krieges bis zur Rückkehr nach Deutschland. Tagebuch vom 22. Juni bis 24. Juli; Note des Auswärtigen Amts an die Sowjetregierung vom 21. Juni 1941 // Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Estland und Lettland 1939–1941 / Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D. A. Loeber. – Neumünster, 1972, S. 328, 329; *Fleischhauer I.* Diplomatischer Widerstand ..., S. 349.
- 38 *Рубентрон И., фон.* Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи. – Москва, 1996, с. 172.
- 39 Šajā sakarā varētu atzīmēt, ka 1941. gada 10. janvārī Padomju Savienība un Vācija noslēdza robežlīgumu, kurā Berlīne *de facto* atzina Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā, bet Maskava – Klai-pēdas (Mēmeles) apgabala pievienošanu Vācijai. Taču šis līgums netika ratificēts.
- 40 *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki, 1973, S. 86.
- 41 Turpat.
- 42 *Pajouh Ch.* Die Ostpolitik Alfred Rosenbergs 1941–1944 // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Hrsg. von M. Garleff. – Köln; Weimar; Wien, 2001, Bd. 1, S. 169.
- 43 Turpat, 170. lpp.
- 44 SS galvenās valdes šefs Gotlobs Bergers, raksturojot izveidojušos situāciju, asprātīgi norādīja, ka Okupēto Austrumu apgabalu ministrija kļuvusi par “izpārdošanas iestādi”, kura atvērta pašapkalpošanai. – *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder ..., S. 200.
- 45 *Göbbels J.* Tagebücher aus den Jahren 1942/43. – Zürich, 1948, S. 138.
- 46 Otrā pasaules kara pēdējos gados konkurējošo instanču un iestāžu vadītāji neuzskatīja vairs par vajadzīgu pat informēt okupēto austrumu apgabalu ministru par viņu vadīto resoru plānotajiem vai īstenotajiem pasākumiem austrumos. Beigu beigās A. Rozenbergs pavisam zaudēja savu varu un augsto vietu nacistu hierarhijā. Var pilnībā piekrist vācu vēsturniekam J. Festam, kas norāda, ka 1944. gada rudenī viņš vairs nebija pirmā lieluma vai augstākās raudzes politiķis, ar kuru citi rēķinātos. Viņš bija “aizmirsts [firera] sekotājs aizmirstas iestādes vadītāja postenī”. – *Fest J.* Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft. – München, 1997, S. 238.
- 47 *Pajouh Ch.* Die Ostpolitik Alfred Rosenberg ..., S. 177.
- 48 *Fest J.* Das Gesicht des Dritten ..., S. 238.
- 49 Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 90/11, S. 7, Der Generalkommissar in Reval an den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, 5. April 1943.
- 50 Turpat, 14. lpp.
- 51 Turpat, 1. lpp.
- 52 Turpat, 1. lpp., Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für das Ostland, 29. September 1943.
- 53 Turpat, 28. lpp., Der Generalkommissar in Reval an den Reichskommissar für das Ostland [ohne Datum].
- 54 Par Latvijas autonomijas jautājumu sk.: *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti // Latvijas Vēsture, 2005, 5. nr., 87.–89. lpp.

- ⁵⁵ Policijas slēgtās vienības (bataljonus) bija paredzēts izmantot militāro objektu apsardzībai, kaujās ar partizāniem, cīņās Austrumu frontē. Rakstot par latviešu policijas slēgtajām vienībām, vēsturnieks Igors Vārpa norāda: "Gan starptautisku, gan iekšpolitisku apsvērumu dēļ vācieši šīs latviešu militārās vienības nosauca par kārtības dienesta, respektīvi, policijas vienībām, lai gan šiem bataljoniem nebija nekā kopēja ar policiju tās parastajā izpratnē." – *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta: Latviešu leģions – nācijas triumfs vai traģēdija? – Rīga, 2003, 67. lpp. – Literatūrā ir norādīts, ka 1942. gadā Vācijas pusē karoja 20 000 lietuviešu, 14 000 latviešu un 12 000 igauņu. – Sk.: Baltijas valstu vēsture. Mācību līdzeklis. – Rīga, 2000, 175. lpp.
- ⁵⁶ R. Heidrihs šo V. Štālekera ziņojumu nosūtīja SS reihsfīreram H. Himleram. – BA-B, NS 19/3500, S. 51, Stahlecker W. – Heydrich R., 25. Januar 1942. – Savukārt H. Himlers ar to iepazīstināja Ā. Hitleru, kas atļāva formēt tikai policijas slēgtās vienības SS sastāvā. – Sk.: *Kangeris K.* Latviešu policijas slēgtās vienības – *Lettische Schutzmannschafts-Bataillone*: pētniecības problēmas un bataljonu formēšanas priekšvēsture // Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). – Rīga, 2001, 210. lpp.
- ⁵⁷ BA-B, NS 19/3500, S. 53, Stahlecker W. – Heydrich R., 25. Januar 1942.
- ⁵⁸ *Michaelis R.* Esten in der Waffen-SS: Die 20. Waffen – Grenadier – Division der SS (estnische Nr. 1). – Berlin, 2000, S. 22.
- ⁵⁹ Turpat.
- ⁶⁰ *Neulen H. W.* An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – München, 1985, S. 54.
- ⁶¹ Turpat, 283. lpp.
- ⁶² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 5/2: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942–1944/45. – Stuttgart, 1999, S. 52.
- ⁶³ BA-B, R 6/162, S. 15, Übersicht über den Verlauf der Musterrungsaktion in Litauen, 9. Mai 1943.
- ⁶⁴ Turpat, 8.–11. lpp.
- ⁶⁵ Turpat.
- ⁶⁶ Turpat, 17. lpp.

Inesis Feldmanis

Nazi Occupation Policy in Latvia, Lithuania and Estonia (1941–1945): A Comparative Description

Summary

Expansion begun by Nazis and the war that followed were not conducted according an accurate and uniform plan and went on depending upon decisions made under pressure of the current situation. Because of this Germany had no specific plans how to organize an occupation administration for each of the territories in particular. It is quite hard to make a proper description of multiple, different and rather spontaneously chosen forms of Nazi administration.

From many points of view Nazi Baltic policy of the occupation period, if compared with the one before WWII, shows certain similarities and successions. After the outbreak of Soviet-German war and military occupation of the Baltic in the summer of 1941 Germany still regarded the territory of Latvia, Lithuania and Estonia as occupied provinces of the USSR to make easier the planned transformation of the Baltic area. Foundation of the Reichskommissariat Ostland which comprised not only Latvia, Lithuania and Estonia but also Byelorussia was a visible sign that the former Baltic States had not received any special administrative status above the rest of the occupied Soviet territories. The goals set by Nazis for the Baltic and Byelorussia were highly different thus making quite difficult the practical administration of these areas. In addition, the social structure of the recently Sovietized Baltic States was unlike the one in the "old" Soviet republics.

On 17 July 1941, Hitler made Alfred Rosenberg Minister of the Occupied Eastern territories. As a Nazi leader mainly responsible for the introduction of the "New Order" in the East, Rosenberg was unable to provide a uniform and flexible policy for Ostland. Because Hitler had no respect for his plans Rosenberg's authority was quite limited and shrunk rapidly. Rosenberg's main political rivals were more powerful. Even his subordinates tried to take part in the game of "big politics". The most shocking example of such disobedience were activities of the Commissar-General of Estonia K. S. Litzmann.

As a rule the Nazi occupation policy in the Baltic was more moderate than in the "old" Soviet republics. Repressions against the local population (except Jews) never reached any truly impressive proportions: of the indigenous nations Estonians suffered the most, Lithuanians – least. Baltic people were widely involved in the administration of their own homelands. The institutions of self-government thus created had very limited rights.

In contrast with Latvia and Estonia, Nazis were unable to organise a SS Legion in Lithuania. Hurried and poorly prepared registration (mobilisation) actions during the spring and summer of 1943 were a failure because of negative attitude of the Lithuanian people and their self-government institutions. Lithuanians had no desire to collaborate with Nazi Germany anymore.



Heinrihs Strods

Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs – 1945. gads)

*Manas pirmās vēstures skolotājas
Sofijas Skrebeles-Slieces piemiņai
(1892.–1941. gada 19. jūlijs)*

1. Ievadam

Pretēji pieņēmumam, ka “vēstures pārrāvumu un pārdegumu pārbīdes” ir nepastāvīgas parādības iepretī ilgstošiem fenomeniem, kas nenozūd līdz ar katru pārbīdi,¹ 20. gadsimtā pastāvējušās divas totalitārās sistēmas uzrādījušas noturīgas pazīmes, tāpēc 20. gadsimtu sauc arī par ekstrēmisma gadsimtu. Viena no šīm noturīgajām pazīmēm ir ideoloģisko pretinieku vai par tādiem uzskatīto vajāšana.

Totalitāro režīmu kara vešanas stratēģija paredzēja cīņas ne tikai frontē, bet arī ienaidnieka iznīcināšanu aizmugurē. Sevišķas rūpes kā boļševikiem, tā nacistiem sagādāja pārejas zonas no rietumiem uz austrumiem, kur šie režīmi pretinieku iznīcināšanai izveidoja drošības dienestam pakļautas kaujas vienības.²

Līdzšinējā mūsu demokrātiskajā vēstures literatūrā daudz runāts par okupācijas totalitāro varu veikto latviešu nācijas genocīdu, bet maz pieminēta mūsu nācijas līdzdalība tajā. Taču kāda bija Latvijas nācijas attieksme pret šīm gadsimta ekstrēmistu izrīcībām?³

Miljoni vāciešu zvērēja nacionālsociālismam cīnīties par Jauno Eiropu. Tūkstoši Latvijas iedzīvotāju zvērēja totalitārajam komunismam – boļševismam iznīcināt ekspluatatoru šķiru. Taču to lielākā daļa nebija kolaboranti. Kaut arī literatūrā izstrādāta kolaborantu skala, nepakavējoties sīkāk pie diskusijas par jēdzienu, kas ir kolaborants, šajā darbā par kolaborantiem sauksim “nodevīgus savas zemes ienaidnieka atbalstītājus”⁴.

Pirmajā boļševiku okupācijas gadā parādījās aktīvistu. Par aktīvistu uzskatām kādas organizācijas vai kustības darbīgus, rosīgus dalībniekus,⁵ arī sportā, kultūrā. Paši boļševiki par aktīvistiem parasti sauca “sabiedriski aktīvu bezpartijisko personu grupas, kas darbojās sabiedriskā kārtā LK(b)P vadībā” un “palīdzēja partijai un komjaunatnei

iesaistīt iedzīvotājus sociālisma celtniecības darbā”⁶, t.i., rosīgos boļševiku politiskos atbalstītājus. Šajā darbā par aktīvistiem sauksim pirmās boļševiku okupācijas kolaraborantus, atbalstītājus, militārajai un politiskajai varai tuvu stāvošus fiziskā un garīgā darba darītājus, kurus vācu okupācijas vara sauca par komunistiem. Taču VK(b)P biedru starp viņiem 1941. gada jūlijā bija nepilns procents. Cik aktīvistu bija, kā tie iedalāmi, kāds bija viņu liktenis nacistu okupācijas laikā? Ciktāl aktīvistu liktenis vācu okupācijas gados bija atkarīgs tikai no vācu okupantiem?

Šī pētījuma mērķis nav pilnībā noskaidrot pirmā padomju okupācijas gada aktīvistu skaitu un likteni vācu okupācijas gados, bet gan izvirzīt šo problēmu un sniegt dažas autora pārdomas.

Sirsnīgs paldies tālaika lieciniekam Arturam Neparlam (ASV) un Dr. hist. Dzidrai Paeglītei, kuri rūpīgi iepazīnās ar šā darba pirmo variantu un sniedza savas pārdomas, kas iespēju robežās ievērotas.

2. Literatūras apskats

20. gadsimta nacisma un komunisma totalitāro impēriju darbības rezultātu izpēte pēc šo režīmu krišanas notiek Japānā, Itālijā, Vācijā un citās valstīs.⁷ Taču Latvijā, tāpat kā Krievijā, līdz tam vēl tālu.

Komunistu veiktā genocīda (ar uzliesmojumiem 1941. gada 14. jūnijā un 1949. gada 25. martā) pētīšanai pēdējo divpadsmit gadu laikā pievērsta lielāka uzmanība, turpretī nacistu okupācijas laikā veiktais genocīds apskatīts galvenokārt holokausta sakarā. Taču vairāk nekā ebreju un čigānu holokaustu mūsu aktīvistu likteni nacistu okupācijas gados vēl joprojām pārklāj aizmirstības vai propagandas tumsa arī komunistu literatūrā.

Šajā literatūrā uzsvērta aktīvistu cīņa pret Vācijas armiju un “buržuāzisko nacionālistu bandām”, taču aktīvistu likteņi nav minēti, jo rakstīts, jau sākot ar 1945. gadu, par “padomju mierīgo cilvēku iznīcināšanu”. Latvijas PSR Ārkārtējās fašistisko ļaundarību izmeklēšanas komisijas priekšsēdētāja Jāņa Kļaviņa brošūras nodaļās “Latviešu vāciskie nacionālisti – latviešu tautas nodevēji un slepkavas” un “Mūsu labāko dēlu un meitu noslepkavošana” minēts boļševiku okupācijas atbalstīšanā apvainoto 12 inteliģences pārstāvju liktenis. Taču brošūra pieder pēckara boļševiku propagandas literatūrai. Tajā apgalvots, ka Latvijā nonāvēts 500 000 padomju pilsoņu, par 659 ieslodzījuma vietām ir ziņas, ka tajās pēc zvēriskas spīdzināšanas nogalināts 300 000 cilvēku.⁸

1959. gadā oficiālā “Latvijas PSR vēstures” akadēmiskā kursa 3. sējumā, kurā publicētais viedoklis un dati bija jāatkārto visos citos izdevumos, sekojot minētās Ārkārtējās komisijas ziņojumam, vēsturniece Raisa Tizenberga (1910–1958) raksta, ka “hitlerieši iznīcināja vairāk nekā 600 000 mierīgo iedzīvotāju un karagūstekņu”, un apgalvo, ka “cilvēkus indēja ar gāzi”, “izsūca asinis”, “inficēja ar lipīgām slimībām”.⁹ Vēsturnieka

Vasilija Savčenko (1923) uzrakstītajās iedaļās sniegti sīkāki skaidrojumi,¹⁰ bet Edgara Blumfelda (1928–1998) 1966. gadā uzrakstītajā nodaļā “Vācu fašistisko iebrocēju un to rokas puīšu zvērības” atkārtoti boļševiku laika Ārkārtējās komisijas melu dati, ka Latvijā “fašistiskie bendes nogalinājuši 314 000 cilvēku, to skaitā 40 000 bērnu 435 vietās”¹¹. Taču 1960.–1970. gadā samazinājās pašu boļševiku sadomāto zvērību faktogrāfija un sākās arī patiesībai tuvāka boļševistiskās pagātnes attēlošana.

Latvijas PSR mazajā enciklopēdijā 1967. gadā minēta izrēķināšanās ar aktīvistiem,¹² bet Latvijas padomju enciklopēdijā, kas iznākusi 1984. gadā, rakstot par komjaunatni 1941. gadā, atkal nav minēts neviens vārds par komjauniešu nošaušanu vai ieslodzīšanu cietumā.¹³ Taču mūžīgā ienaidnieka meklēšana pēc čekas metodēm ārzemēs turpinājās.

Čekists M. Birznieks 1979. gadā apgalvoja, ka varas vakuums (*interregnum*) Latvijā ildzis “apmēram pirmās desmit dienas” – no 1. līdz 11. jūlijam. Šajā laikā pēc “savas iniciatīvas un uz savu roku” “latviešu komandantūrās, kas ar vācu okupācijas pirmajām stundām nodibinājās vai katrā Latvijas pilsētā”,¹⁴ slepkavoja mierīgos iedzīvotājus. M. Birznieka apcerējumā piesaista vismaz trīs tādas pašas tendences kā čekai. Pirmkārt, plašais dažādu pašaizsardzības un palīgpolicijas darbinieku uzskaitījums, kuri piedalījušies “masveidīgā padomju cilvēku iznīcināšanā”. Otrkārt, uzskaitīti trimdā dzīvojošie “latviešu buržuāziskie nacionālisti”, norādot pat viņu toreizējās dzīvesvietas un ieņemamos amatus trimdas organizācijās. Treškārt, pierādījumu trūkums autora apgalvojumiem, jo tādas jau PSRS totalitārā vara savās albumveida apsūdzībās par 1941. gadu toreiz neprasīja. Nozīme turpmākiem pētījumiem ir laika liecinieku atmiņām,¹⁵ kas nav publicētas “centrālajos orgānos”, bet gan žurnālos un rajonu avīzēs.

“Padomju ļaudis,” raksta V. Savčenko “Latvijas PSR vēsturē” 1986. gadā, “apšāva jau pirmajās okupācijas dienās un nedēļās, tos masveidīgi iznīcināja koncentrācijas nometnēs Salaspilī, Mežaparkā, Strazdumuižā, Saldū. Bez tam ap 15 tūkstošu latviešu, galvenokārt Latvijas padomju patrioti, tika ieslodzīti koncentrācijas nometnēs Vācijas, Polijas, Austrijas un Francijas teritorijā, Rīgas, Daugavpils un Liepājas geto.”¹⁶ Taču vēl 1986. gadā nav minēts, ka represijas bija vērstas pret pirmā okupācijas gada varasvīriem. Starp aktīvistiem, kuri gāja bojā, daļa bija komjaunieši. “Latvijas komjaunatnes vēsturē” par šo traģēdiju nav ne vārda.¹⁷ Vēsturnieki nerakstīja to, ko domāja, bet gan to, ko prasīja attiecīgie tālaika kompartijas lēmumi. Arī mūsdienās Krievijā vēsturnieku uzskatos šajā jautājumā maz kas mainījies.

Krievijā izdotajā vairāksējumu grāmatā “Lielais Tēvijas karš” nodaļā “Baltijas drāma” krievu militārie vēsturnieki aprobežojas ar kauju aprakstiem, taču nepiemin iedzīvotāju pretpadomju noskaņojumu un pretošanās kustību.¹⁸ Par šādu noskaņojumu liek iedomāties 22., 24. un 29. strēlnieku korpusa izformēšana 1941. gada 7. jūlijā to “zemo kaujas spēju dēļ”¹⁹ un Baltijas iedzīvotāju gatavošana diversijām pret Sarkano armiju.²⁰

Pazīstamais krievu kara vēsturnieks profesors M. Semirjaga 2000. gadā izdotajā pētījumā “Kolaboracionisms”, runājot par Latviju, atkārtoti PSRS fašistisko ļaundarību izmeklēšanas komisijas datus par nacistu zvērbām, tā turpinot kļūdaino datu saglabāšanu literatūrā.²¹ Taču autors uzskata, ka nacistu kolaborantu skaits Eiropā līdzinājies pretošanās kustības dalībnieku skaitam. Arī kolektīvajā monogrāfijā “Partizānu kustība”, kas iznākusi 2001. gadā, autori neiziet no jau sen zināmās komunistu režīma propagandistu shēmas.²²

Vēstures avotu preparēšana vēstures skaidrojumos bija kompartijas vadības kabineta izstrādāta pagātnes skaidrošanas metode. Par “pareizi” uzrakstītajiem darbiem ne tikai nebija jāatbild, bet par tiem saņēma ordeņus, dažādas prēmijas un goda nosaukumus.

Lai nacistu okupācijas noziegumos vainotu latviešus, komunistiskā propaganda atbalstīja nacistu nekontrolētā varas vakuuma pastāvēšanu, un šī okupācijas pirmajā periodā latvieši uz savu roku esot pastrādājuši noziegumus. Arī bijušais rīdzinieks Maksis Kaufmans grāmatā “Ebreju iznīcināšana Latvijā” 1947. gadā rakstīja: “Vācieši joprojām bija aizņēmi ar savām militārajām lietām, vara atradās latviešu rokās.”²³ Ārzemēs lielu darbu Operatīvās grupas “A” darbības izpētē veicis vācu vēsturnieks Hans Heinrihs Vilhelms. Taču darbā arī starp rindām jūtama vēlme vainu par cilvēku upuriem uzvelt vietējiem iedzīvotājiem.²⁴ Trimdas latviešu historiogrāfijā vismaz 20 gadus pēc Otrā pasaules kara pārsvaru guva konservatīvie uzskati, ka nav vēlams svešā malā “mazgāt savu veļu”²⁵. Neapgalvojot, ka trimdas historiogrāfijā nacistu laika vērtējumā dominēja tikai Artura Silgaiļa (1895–1997), Oskara Dankera (1883–1965) vai Rūdolfa Bangerska (1878–1958) versijas,²⁶ tomēr jāatzīst, ka līdz 70. gadiem holokausts un aktīvistu iznīcināšana nebija objekts, ko minētu šajā historiogrāfijā. Latviešu Zemes pašpārvaldes vadītājs O. Dankers par aktīvistu nošaušanu nekā neesot zinājis. Sabiedroto izmeklēšanā 1947.–1948. gadā O. Dankers atzinās, ka “laikā no 1941. gada vasaras līdz 1942. gadam Sipo (*Sicherheitspolizei*) un SD Latvijas ciematos nošāva zināmu skaitu cilvēku”. To O. Dankers uzzinājis no nošauto vīru sievām, kas nevarējušas dabūt miršanas apliecības. Arī Vilis Hāznars (1905–1989) raksta par partizānu cīņām 1941. gadā pret boļševikiem, bet aktīvistu nošaušanas nemin – it kā nav zinājis,²⁷ kaut arī bija Abrenes apriņķa policijas priekšnieks.

Vairāki latviešu trimdas autori ir atturējušies no dažu sasāpējušo Latvijas vēstures jautājumu (t.sk. paš aizsardzības darbība) skaidrošanas, tos apejot un noklusējot,²⁸ bet citi šos jautājumus risinājuši arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas.²⁹

Uldis Ģermanis (1915–1997) nacistu ieslodzīto skaitu vērtē ap 50 000 cilvēku. “Vācu okupācija ilgst no 1941. līdz 1945. gadam, kādēļ upuru skaits ir lielāks nekā komunistu baigajā gadā. Tajā laikā vācu “Gestapo” un “SD” nogalināja ap 10 000 latviešu.”³⁰ Pēc A. Neparta domām, politieslodzīto skaits nepārsniedza 7500, bet nošauto – apmēram 5000 cilvēku.³¹

Profesors Haralds Biezais (1909–1995) 1992. gadā publicētajā grāmatā "Latvija kāškrusta varā .." raksta, ka ne vācu, ne latviešu trimdas vēsturnieki nav pievērsušies nacistu okupācijas laika izpētei. "To var saprast. Viņiem tad būtu jāiztīrā viņu pašu vai savu tautas brāļu smagie noziegumi pret latviešu tautu okupācijas laikā."³²

H. Biezais 1985. gadā publicēja dokumentus par nacistiskajā Vācijā 1941. gadā organizētās Latvijas Nacionālo karavīru savienības "brūno raksturu", atzīdams, ka tas "izraisa daudz un dažādas smagas pārdomas". Taču neviens no šajā savienībā iesaistītajiem šādus faktus nav atklājis, turpretī atbildība tautas priekšā prasa, lai vēsturi skatām tādu, kāda tā ir, – rakstīja profesors.³³ Visai tuvu īstenībai ir Viļa Samsona (1920) 1995. gada aprēķini, ka "apšauti vai apcietināti vairāki desmit tūkstoši padomju aktīvistu un viņu piederīgo"³⁴.

Jaunākajā zinātniskajā literatūrā minēts, ka "pašattīroties" paš aizsardzībasnieki "nogatavināja ap 6000 komunistiskās partijas aktīvistu, bet bija arī savstarpējās izrēķināšanās un atreibības upuri"³⁵.

Latvijas vēsturnieki, pēc valsts neatkarības atjaunošanas runājot par baltajiem plankumiem mūsu vēsturē, acīmredzot domāja komunistu okupācijas laikā izveidotās fatamorgānas. Pirmie pret to iebilda laikabiedri. "Tagad .. bez pārtraukuma politiķi, vēsturnieki un cietušie latvieši runā un raksta tikai par drausmīgajiem noziegumiem, kas pastrādāti PSRS okupācijas laikā Latvijā," 1995. gada 26. jūlijā žurnāla "Latvijas Vēsture" redakcijai rakstīja cietušais 83 gadus vecais A. Ņevlis. "Taču gandrīz tiek noklusēts no politiķu un vēsturnieku puses par pastrādātajiem noziegumiem vācu okupācijas laikā Latvijā no 1941. līdz 1945. gadam."³⁶ Arī Latvijas Republikas 6. Saeimas deputāts Juris Sinka (1927–2001) 1997. gadā rakstīja: "Man šķiet, ka pāri visam šajā pagātnes pārvarēšanas procesā mums vajadzīgs atklātums un patiesība. Ne puspatiesības, ar kurām vēl ir, piemēram, izraibinātas mūsu skolu vēstures grāmatas."³⁷ Taču izmaiņas 1941. gada balto plankumu vērtēšanā notiek lēnām – laikabiedru atsevišķu faktu vākšanas un pārvērtēšanas līmenī.

Eduarda Berklava atmiņās boļševiku bēgšana no Rīgas attēlota kā haotiska un paniska; tos, sākot jau ar Veco Ģertrūdes baznīcu līdz Rīgas nomalei Baložkalnā, apšaudīja partizāni.³⁸ Arvīds Celmiņš un Arnolds Apse ataino aktīvistu likteni.³⁹

Nopietnus pētījumus par aktīvistu likteni Bauskas apriņķī veicis Aigars Urtāns⁴⁰ un Rudīte Vīksne.⁴¹ Arī Visvaldis Lācis plaši stāsta par partizānu cīņām pret bijušo Sarkano armiju, taču min tikai vienu gadījumu, kad Jaunraunas pagastā pie Raunas kroga 1941. gada 3. jūlijā kaujā krituši četri komunisti.⁴² Bjorna Feldera maģistra darbā "Pasākums "Meža kaķi"" (Tībingenes universitāte) aktīvistu nošaušana nav minēta, kaut gan runāts par 1941. gadu.⁴³

Pēdējos gados Lietuvā un Latvijā pētīti paš aizsardzības spēki, taču nepietiekami plaši un ar atšķirīgu pieeju. Lietuvas pētnieki kā pretsparu ārzemēs publicētajiem

darbiem par lietuviešu paš aizsardzības nozīmi ebreju grautiņos uzsvēruši lietuviešu paš aizsardzības lomu Lietuvas zemnieku aizsardzībā pret PSRS partizāniem. Šāds darbs uzsākts arī Latvijā.⁴⁴ Jāpiekrīt Andrievam Ezergailim, ka latviešu paš aizsardzība 1941. gadā bija nacistu iecerēta un vadīta – gan ar viņu izraudzīto latviešu militārpersonu Aleksandra Plensnera (1892–1984), Voldemāra Veisa un citu starpniecību – “zemes tīrīšanas” organizācija. Tās nolūks patiesībā bija kontrolēt latviešus un ierobežot viņu darbību.⁴⁵ Aktīvistu problēma līdz šai dienai patiesībā nav sistemātiski pētīta. “Vēsture vēl šodien nevar sniegt apmierinošas atbildes.”⁴⁶ Tāpēc šī pētījuma uzdevums ir drīzāk ierosināt jautājumus, nevis sniegt galīgo atbildi.

Latvijas sabiedrība samērā asi uztver vecajā valsts vēstures modelī neietilpstošus Latvijas vēstures jautājumus vai jaunus atzinumus. 1996. gadā sabiedrība diezgan kritiski uzņēma bibliogrāfa Jāņa Paegļa pētījumu par literatūras cenzūru Latvijas Republikas laikā.⁴⁷ Joprojām rodas iespaids, ka vēl neesam gatavi runāt par visiem mūsu tautas vēstures jautājumiem noziedzīgo totalitāro okupāciju gados, kaut arī lielā mērā tie bija eksogēni.

3. Avotu apskats

No piecām avotu grupām – valsts iestāžu dokumentārajiem materiāliem, privātpersonu sarakstes, atmiņu pierakstiem, preses un attēlu materiāliem – pētāmajā jautājumā saglabāties visai nepietiekams avotu daudzums. Tas skaidrojams ne tikai ar kara nodarītajiem postījumiem arhīviem, bet arī ar arhīvu iznīcināšanu 1944.–1945. gadā, ieskaitot pat pagastvalžu un apriņķu valžu ēku nodedzināšanu. Tas skaidrojams arī ar Vācijā 1933.–1945. gadā izstrādātā totalitārā modeļa ieviešanu Latvijā, ieskaitot slepenību.

Vācijas okupācijas varas attieksme pret aktīvistiem Latvijā nav saprotama bez tās Drošības policijas darbības skaidrojuma Eiropā laikposmā no 1933. gada līdz 1940. gadam.⁴⁸ Lai skaidrotu vācu okupantu “ieskriešanos” pirms Latvijas okupācijas 1941. gadā, izmantoti Vācijas politiski represīvo iestāžu – Valsts drošības Galvenās pārvaldes⁴⁹ un SS Galvenās pārvaldes⁵⁰ – arhīvi Berlīnē. Tie atklāj, ka galvenie politisko pretinieku beztiesas sodīšanas principi izstrādāti Berlīnē, jau sākot ar 1933. gadu, bet, gatavojoties karam pret PSRS, precizēti ne tikai militārajās, bet arī nemilitārajās iestādēs.

Valdības virspadomnieks Dr. Labs ziņoja, ka abvēra pilnvarotie 1941. gadā darbojās arī nemilitārās iestādēs⁵¹ un vajāja ne tikai kreisos, bet arī konservatīvos⁵² un liberālos spēkus.⁵³

Darbā izmantoti vairāku pakāpju Vācijas drošības dienestu ziņojumi par sodīšanas operācijām Latvijā. Plašākie no tiem ir kopš 1941. gada 22. jūnija ik dienas operatīvo grupu iesniegtie “PSRS notikumu ziņojumi”,⁵⁴ no kuriem Berlīnē veidoja Drošības dienesta

ikmēneša “Darbības un stāvokļa pārskatus no PSRS”⁵⁵. Vācijas ārējās izlūkošanas dati sniegti “Ziņojumos par stāvokli PSRS” (kopš 1939. gada 1. augusta),⁵⁶ bet rīkojumi operatīvajām grupām – “Operatīvajās pavēlēs 1–14”⁵⁷ un “Ārzemju tīziņojumos”⁵⁸.

Ievērojama nozīme aktīvistu likteņa skaidrošanā ir Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA) fonda – Valmieras pilsētas komandantūras,⁵⁹ Rēzeknes apriņķa komandantūras,⁶⁰ Vācijas Drošības policijas un Drošības dienesta (SD) komandiera⁶¹ materiāliem.

Visai nozīmīgi materiāli saglabājušies Drošības policijas un SD priekšnieka fondā.⁶² Šeit glabājas apliecības par apcietināto aktīvistu atbrīvošanu no Centrālcietuma un Jelgavas cietuma, kā arī aktīvistu un liecinieku pratināšanas protokoli. Apliecības par atbrīvošanu, spriežot pēc to numerācijas, aptver aptuveni 1000 aktīvistu. Katrs aktīvists ir parakstījis solījumu vācu un latviešu valodā turpmāk nesatīties ar “žīdiem un komunistiem”, ir arī vācu Drošības dienesta slēdziens par katru aktīvistu, kā arī atbrīvošanas apliecības noraksts – nereti ar noteikumiem. Atbrīvošanu veikusi Operatīvā komanda 2 Moltkes (Reimersa) ielā 1.⁶³ Šādas apliecības saņēma tie politiski apvainotie, kurus vietējā vara nebija likvidējusi uz vietas, bet nosūtījusi uz lielākiem cietumiem un kurus Drošības policija līdz ar ieslogāmajiem nometnēs bija nolēmusi atbrīvot ar noteikumiem. Taču šādas apliecības neattiecās uz visu Latvijas teritoriju un nepastāvēja visu okupācijas laiku, jo sākuma posmā ieslodzītos atbrīvoja arī bez rakstiska apliecinājuma.⁶⁴

Plaša pirmavotu grupa ir nacistiskās Vācijas noziegumu izmeklēšanas komisijas dokumenti Rīgā un Maskavā. Izpildot PSRS Tautas Komisāru padomes (TKP) 1943. gada 16. marta lēmumu nr. 299, Latvijas PSR TKP un LK(b)P CK 1944. gada 24. augustā Ludzā pieņēma lēmumu “Par Ārkārtējās komisijas nodibināšanu fašistisko ļaundarību izmeklēšanai” Jāņa Kalnbērziņa vadībā.⁶⁵ Komisijas un apakškomisiju darbā iekļāva 25 335 cilvēkus, to skaitā 3500 komunistu un komjauniešu.⁶⁶ Kaut arī, spriežot pēc atskaitēm, komisija nopratinājusi vairākus simtus cilvēku, veids, kā čekisti ievākuši datus,⁶⁷ atspoguļo tikai pratinātāju uzskatus un tik fantastiskus viltojumus apkopojošā statistikā, ka šie materiāli nav izmantojami zinātniskā darbā.

Šīs komisijas arhīvā saglabājušies ziņojumi no pagastiem un pilsētām parasti ir tuvu īstenībai un ir izmantojami pētījumos. Pagastos un pilsētās vajāto un nošauto aktīvistu saraksti nākamajiem pētniekiem būs svarīgs avots bojā gājušo aktīvistu absolūto skaitļu matemātiskai aprēķināšanai. Aktīvistu likteņu pētīšanu apgrūtināja arī tas, ka Latvijas PSR fašistisko noziegumu izmeklēšanas komisijas arhīvs līdz 1990. gadam bija slepens, acīmredzot lai slēptu gan komisijas viltojumus, gan drošības iestāžu monopoltiesības sodīšanā.

Svarīgs avots ir bijušās Latvijas PSR VDK krimināllietas. No 49 000 prāvām, kuru dokumenti glabājas LVA,⁶⁸ apmēram 5000 lietās (10%) stāstīts par pašaisardzībniekiem. Dokumenti liecina, ka PSRS leTK (VDTK) pratinātāji, fiziski un morāli ietekmējot

arestētos, centās panākt atzīšanos un nereti apsūdzēt viņus par kolektīvu nodarījumu.⁶⁹ Par piedalīšanos pašaizsardzības vienībās arestēja vairāk nekā 5000 cilvēku,⁷⁰ t.i., 15,6% no 32 000 politisku iemeslu dēļ arestēto, pēc Otrā pasaules kara. Vērtējot pašaizsardzības vienību pratināšanas protokolus, jāsecina, ka tie sniedz pilnīgākus datus par aktīvistu skaitu un likteni. Taču jāievēro, ka pratināšanas veikuši mazizglītoti cilvēki, kuri nezināja ne vietējo vēsturi, ne kultūru; viņi centās starp cietušajiem izcelt sarkanarmiešus, sarkano partizānu atbalstītājus un krievu tautības personu lomu notikumos. Tomēr daudzas no šīm pratināšanas lietām izmantotas pētījumā un sniedz citur neiegūstamus, taču nepilnīgus faktus. Pirmkārt, arestētie, protams, izvairījās no pašapsūdzībām. Otrkārt, pratinātājus interesēja panākt atzīšanos un konstatēt faktus, lai piemērotu stingrāko Kriminālkodeksa pantu, taču viņus neinteresēja aktīvistu, īpaši, ja tie nebija kompartijas funkcionāri vai čekisti. Taču tādu bija lielākā daļa.

975 lappuses biežajā Latvijas PSR leTK/VDK politiski vajāto personu rādītājā starp tur minētajām 49 000 personām redzams, ka politisko aktīvistu apvainošanā piedalījušies arī bijušie nacionalizēto saimniecību īpašnieki, ar aktīvista darbu neapmierinātie vai viņus apskaudušie iedzīvotāji, izvesto radnieki. LVA VDK arhīva dokumenti liecina, ka piedalīšanās šādās apsūdzībās bija pietiekams iemesls, lai vairākus tūkstošus cilvēku otrās komunistu okupācijas laikā arestētu un nosūtītu vergu darbos.⁷¹

60. gadu aukstā kara laika literatūrā izceļas Latvijas PSR VDK darbinieku ar segvārdiem B. Arklāns, J. Dzirkalis (P. Ducmanis), J. Silabriedis 1966. gadā izdotā grāmata "Viņi bez maskas". Kaut arī grāmata domāta ārzemju "latviešu buržuāzisko nacionālistu" ļaundarījumu pierādīšanai nacistu okupācijas laikā, vairāki dokumenti izmantojami pētniecībā. Taču šo dokumentu oriģinālu atrašana arhīvos, lai tos pārbaudītu, sagādā grūtības. Tos publicēšanai sagatavojuši neprofesionāļi vēsturē, bez arheogrāfiskās apstrādes, pat bez arhivāliju atrašanās vietas norādēm.⁷² Tāpēc dažkārt rodas aizdomas, ka tie ir viltojumi.

Dokumentu un atmiņu krājuma "Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā" 2. sējuma iedaļa nosaukta "Pirmās latviešu aizsardzības vienības otrā pasaules karā".⁷³ Taču, runājot par pašaizsardzības vienībām, aprakstīta tikai to likvidācija, izpildot ģenerālmajora Valtera Štālekera (1900–1942) 1941. gada 8. jūlija rīkojumu. Vienības, apmēram 6000 vīru, kādos trīsdesmit svarīgākajos centros ar tālākiem sīkākajiem atzarojumiem "nodibinājušas savā zemē drošību un kārtību", "sargājot vietējos iedzīvotājus no bēgošo sarkanarmiešu un sarkanā režīma funkcionāru vardarbības".⁷⁴

Aktīvistu liktenis nav izsekojams tikai ar vēstures dokumentu palīdzību. Tāpat kā igauņu pētnieku darbos,⁷⁵ arī šajā darbā bez arhīvu un statistikas materiāliem plaši izmantoti preses materiāli un atmiņu pieraksti, kas nereti ir vienīgie avoti.

Lai noskaidrotu Vācijas totalitārisma slepenības apstākļos veikto aktīvistu vajāšanu, palielinās sekundāro vēstures avotu, tostarp atmiņu nozīme. Runājot par cilvēku

nošaušanām, pēc Nirnbergas Starptautiskā Kara tribunāla dokumentiem⁷⁶ Vācijas augstāko ierēdņu memuāros vērojams pilnīgs atmiņas zudums. Spriežot pēc Rīgas virsbirģermeistara (*Kommisarische Oberbürgermeister*) Hugo Vitroka (1873–1958) atmiņām, pēc viņa ierašanās Rīgā 1941. gada jūlija beigās viņa iestāde vairs nepildīja policijas dienesta funkcijas, to turpmāk veica SS un SD orgāni. Līdz ar to H. Vitroks apstiprināja, ka šādas funkcijas Rīgas nacistu iestādes ir veikušas.⁷⁷ Tikai 1941. gada beigās otrajā adventes svētdienā viņš uzzinājis, ka Rīgas geto ebreji pēc augstākā SS un policijas vadītāja Frīdriha Jekelna (1895–1946) pavēles nošauti apmēram divus kilometrus ārpus Rīgas. Arī ģenerālis R. Bangerskis savās atmiņās par padomju aktīvistu iznīcināšanu nekā nemin.⁷⁸

Aktīvistu liktenis atklāts komunistu okupācijas laikā publicētajās atmiņās.⁷⁹ Miervaldis Birze 1957.–1971. gadā uzrakstītajā rakstu krājumā “Arī tāds bija rīts” visai objektīvi apgaismojis aktīvistu likteni un atzinis, ka “aprakstos nekas nav izdomāts”⁸⁰.

Arestēto, atbrīvoto un cietumos (vēlāk nometnēs) ieslodzīto, kā arī par mājlopu dzinējiem uz Vāciju nosūtīto aktīvistu saraksti kādreiz pastāvējuši, taču kara postījumos un nodedzinātajās pagastu valdes ēkās tie acīmredzot gājuši bojā. “*Nekādus dokumentus jūs par notikušo Zvārdes pagastā no vācu SD puses neatradīsiet,*” 1995. gadā rakstīja no nacistiem cietušais A. Ķevalis, “*jo tādu nav. Tas viss noticis uz pašdarbību, jo, kā viņi paši izteicās, mēs kalpojam uzticīgi Vācijai. Varu tikai piemetināt. Līdz Saldus koncentrācijas nometnei neviens zvārdenieks nenokļuva.*”⁸¹

Rēzeknes cietuma mašīnrakstītāja Anna Družiņina (1918) savu iespēju robežās cietumā rakstīja dienasgrāmatu un reģistrēja no cietuma izvestos. Tā dienasgrāmatā minēts, ka 1942. gadā no cietuma uz nošaušanu izveda 52 cilvēkus – piecus politīeslodzītos, trīs zemniekus, piecus, kas apcietināti par sakariem ar sarkanajiem partizāniem, un 39 ebrejus. 1943. gada 7. martā aizvests uz Greiškānu kalnu un nošauts 41 ieslodzītais, bet 1943. gada 31. novembrī – 30 ieslodzītie.⁸²

Bijušā Revolūcijas muzeja un citu muzeju fondos saglabājušās vairāk nekā desmit gan no PSRS iesūtīto, gan vietējo boļševiku vadītāju atmiņas par 1940.–1941. gadu, kas pierakstītas 70. gados. Atmiņu oriģināli rakstīti ar roku un sniedz daudz lielāku informāciju nekā vēlāk I. Ščerbinskas un Pētera Bauģa “sagatavotās, noformētās un rediģētās” atmiņas, kuras pārrakstītas ar rakstāmmašīnu un parakstītas.⁸³

Kaut arī pirmavotu trūkuma dēļ laika liecinieku atmiņām ir lielāka nozīme nekā parasti šim sekundārajam vēstures avotam, atmiņu vākšana, ko autors uzsāka 1988. gadā ar Latvijas Universitātes Vēstures fakultātes studentu palīdzību, lai pētītu aktīvistu nošaušanas gaitu, nebija pietiekami sekmīga, tomēr vairāki desmiti atmiņu pierakstu izmantots šajā darbā. 20. gadsimta radikālo politisko pārmaiņu dēļ, kurām sekoja iepriekšējās varas piekritēju sodīšana, vairāki laika liecinieki līdz pat pēdējam atturējās no precīzu datu sniegšanas vai atmiņu pierakstu parakstīšanas. 21. gadsimta sākumā

1941.–1945. gada laika liecinieki pa lielākai daļai jau aizgājuši aizsaulē. Liecinieku liecības čekai un boļševiku laikā savāktās tālaika liecinieku atmiņas kā vēstures avoti jāvērtē kritiski, salīdzinot gan savstarpēji, gan ar citiem pirmavotiem, kā arī atbrīvojot no “boļševiku mērces”, kurā šos avotus ietinusi gan subjektīvā, gan totalitārā cenzūra, gan diktatūra. Taču pēc to pakļaušanas avotu kritikai kā vienas, tā otras izmantojamas lokālo notikumu pētīšanai un vispārinājumiem.

Svarīgs vēstures avots ir laikraksts “Tēvija”, kurā publicēti rīkojumi pašaizsardzības sakarā, kā arī atspoguļoti 1941. gada otrās puses notikumi. Lasot pulkveža Ernesta Kreišmaņa (1890–1963) un publicista Artura Krodera (1892–1973) kopš 1941. gada 1. jūlija Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40, izdoto dienas avīzi “Tēvija”, redzam, ka mūsu pētmajā jautājumā tā (atmetot to, ciktāl tā bija vācu nacistu vadīta un kontrolēta) atspoguļojusi divus vācu cenzūras noteiktos jautājumus. Pirmkārt, Vācijas armija Ādolda Hitlera vadībā frontē grāva Sarkanu armiju, gūdam uzvaras, bet partizāni Latvijas frontes aizmugurē, lietojot šīs avīzes pirmajā numurā ieviestu terminoloģiju, cīnījās pret “žīdu vadītājiem boļševiku un slepkavu laupītāju bandām”⁸⁴. Otrkārt, avīzē plaši aprakstīti gan boļševiku okupācijas varas nodarītie zaudējumi Latvijas iedzīvotājiem, kultūras vērtībām, saimniecībai un infrastruktūrai, gan arī vācu pavēlniecības un latviešu pašaizsardzības (*Selbstschutz*) rīkojumi. Starp šiem rīkojumiem sastopamas pavēles, kurās uzdots ziņot par boļševiku okupācijas varas atbalstītājiem. Taču tikai 1941. gada 29. jūlijā publicēts ziņojums par boļševiku okupācijas varas vadītāja vieglās rūpniecības tautas komisāra biedra Liniņa aizturēšanu Zālītes pagastā 1941. gada 3. jūlijā un mežos aizturētajiem, uz Rīgu atvestajiem ebrejiem un komunistiem.⁸⁵ No avīzes, gan ar atpakaļejošu datumu, skaidrs, ka latviešu partizāni cīnījies pret bēgošās Sarkanās armijas daļām, taču nekur nav minēts, ka viņi 1941. gada jūlijā būtu arestējuši un nošāvuši aktīvistus. Taču, salīdzinot šajā avīzē atspoguļotos notikumus ar faktiski notikušajiem, jākonstatē, ka avīze propagandēja vācu nacistu politiku Latvijā ne bez nacistu cenzūras.

Pēckara gados Rīgas un rajonu laikrakstos lielu daļu aizņēma mītiņu sludinājumi un kompartijas līderu runu atreferējumi par “vācu fašistu un latviešu buržuāzisko nacionālistu zvērībām”. 1944. gada otrajā pusē “Cīņā” izveidoja īpašu rubriku “Lappuse no vācu briesmu pēdām”⁸⁶. Taču vairākos rajonu laikrakstos publicētās, protams, cenzūras atļautas, atmiņas par 1940.–1941. gadu, kas sniedz vairāk faktiskā materiāla, šajā pētījumā izmantotas plaši.

Kaut arī pētnieka rīcībā patlaban avotu un literatūras par izvirzīto jautājumu ir nepietiekami, problēmu noklusēt un atlikt uz vēlāku laiku – īpaši, ja tās iespējamā risināšanā var tikt izmantoti pieejamie avoti un vēl var piedalīties laika liecinieki, – būtu noziegums ne tikai pret zinātni, bet arī pret nāciju, kura boļševiku laikā apvainota noziegumos. Visu avotu kompleksu izmantojot, rodas iespēja rekonstruēt aktīvistu likteni tuvu patiesībai.

4. Aktīvisti

Aktīvistu rašanās 1940.–1941. gadā Latvijā bija vienlaikus vairāku vēsturisku, politisku, sociālu, etnisku un psiholoģisku – tagad nereti netveramu – ietekmju un cēloņu rezultāts. Netveramu tāpēc, ka pretošanās boļševismam un kolaborācija ar to tīrā veidā bija vairāk teorētiska. Praktiskajā dzīvē drīzāk pastāvēja neliels solis starp pretošanos un kolaborāciju.⁸⁷ Vairākums (pašsaglabāšanās instinkta vadīts) izvēlējās līdzsastāvēšanu ar šo politisko režīmu. Ja arī cilvēks bija pret boļševiku totalitārismu, viņš tomēr domāja, ka sadarbība ar austrumniekiem 1940. gadā ir pareizākā.

Starp trim politiskajām nosliecēm – rietumniekiem, austrumniekiem un neatkarībniekiem⁸⁸ – Latvijā 1939.–1941. gadā izveidojās sarežģīta situācija. Katru šo noslieci kāpināja arī ārējie spēki. 1939. gadā – 1941. gada pirmajā pusē PSRS politoloģijas rezultātā, pieņemot uzskatu, ka boļševisms kļuvis cilvēciskāks, Latvijā pastiprinājās austrumu virziens – krievs labāks nekā vācietis.⁸⁹ Šeit iekļāvās naīvie demokrāti un dažu minoritāšu pārstāvji. Šī virziena piekritēji nereti kļuva par boļševiku okupācijas varas atbalstītājiem un tika iekļauti okupācijas pārvaldē vai arī kļuva to pacietā.

Pirmā un nozīmīgākā okupācijas varas nesēju, izpildītāju un aktīvistu organizētāju grupa bija Latvijas nelegālās kompartijas vietējie vai no PSRS iesūtītie nelegālisti.

1940. gada 21. jūnijā no Rīgas cietumiem atbrīvoja 253 politieslodzītos,⁹⁰ bet kopējais kompartijas biedru skaits varēja būt ap 400 cilvēku. 1940. gada 17.–19. decembrī LK(b)P 9. kongresa laikā Latvijā bija apmēram 2800 komunistu⁹¹ (ieskaitot apmēram 1000 iesūtīto un ap 1000 okupācijas armijas komunistu), bet 1941. gada jūnija sākumā jau kopā 5057 komunisti.⁹² 1941. gadā līdz 25. maijam četrus mēnešu laikā LK(b)P CK uzskaitē bija pieņemts 261 iebrucējs boļševiks, uzņemti 325 kandidāti un 26 biedri – kopā 612 boļševiku.⁹³ Ja no šī skaita (5057) atskaita 3592 Sarkanās armijas boļševikus, tad Latvijas boļševiku skaits varēja būt 1465, t.i., apmēram trešā daļa (28,9%). Ļoti mazs komunistu skaits, pat pēc to iesūtīšanas no PSRS, bija laukos. Pēc J. Avotiņa datiem, 1940.–1941. gadā 27 Latvijas pagastos (5,2%) nebija ne boļševiku partijas biedru, ne kandidātu. Sevišķi mazs atbalsts boļševikiem bija inteliģencē. Ernests Bauze (1895) atceras, ka 1940./1941. mācību gada sākumā Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā bijis tikai viens komunisti – K. Plāters, kurš izpildīja arī partijas sekretāra vietu. Vēlāk bijuši divi, pēc tam seši boļševiki.⁹⁴

1. tabulā redzam, ka Latvijā bija 5056 komunisti, ieskaitot okupācijas armijas komunistus, t.i., 0,25% no visiem iedzīvotājiem.

Taču Latvijā 1941. gada vasarā komunisti nepalika. Pretēji levas Paldiņas apgalvojumam, ka Vācijas okupētajā Latvijā pagrīdes darbam atstāja 700–800 komunistu, no LK(b)P CK oficiālās statistikas redzam, ka 1941.–1944. gadā šeit atradās 123 partijas

1. tabula

VK(b)P biedru un kandidātu skaits Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (ieskaitot sarkanarmiešus) 1941. gadā⁹⁵

Laiks	Latvija		Lietuva		Igaunija	
	VK(b)P biedri	VK(b)P biedru kand.	VK(b)P biedri	VK(b)P biedru kand.	VK(b)P biedri	VK(b)P biedru kand.
1941. g. 1. janv.	1597	1201	1968	518	1169	863
1941. g. 1. jūn.	3059	1998	3184	1441	2043	1689
Kopā	5056 (37,7%)		5152 (34,5%)		3212 (28,4%)	
Pavisam VK(b)P biedru	13 420 (100%)					
	0,25% no iedzīvotāju skaita		0,19% no iedzīvotāju skaita		0,33% no iedzīvotāju skaita	

biedri⁹⁶ un 98 kandidāti (kopā 221 cilvēks), no kuriem miruši vai nošauti 28 biedri un 38 kandidāti, kopā 66 (29,9%). Tātad Latvijā palika 4,3% no boļševiku skaita (ieskaitot Sarkano armiju), bet izdzīvoja 155 cilvēki (ap 3%). Drīzāk šie izdzīvojušie bija iesūtīti no PSRS kā izlūki, diversanti. Tātad boļševiki zināja, ko pirmajā okupācijas gadā bija nodarījuši Latvijas valstij, un tāpēc izrādījās veiklākie bēgšanā.

Otra politiski organizētā grupa bija VK(b)P palīgs – VĻKJS – komjaunatne.

Pēc L. Himelreihā datiem, 1940. gada augusta sākumā Latvijas Darba Jaunatnes Savienībā bijuši 3258 biedri.⁹⁷ 1940. gada 18. oktobrī Lietuvas, Latvijas un Igaunijas Darba jaunatnes savienību uzņēma VĻKJS.

Pēc Madonas apriņķa komjaunatnes komitejas sekretāra O. Štauera rīkojuma pagastā organizēja un apbruņoja Strādnieku gvardi 12–15 cilvēku sastāvā. Karam sākoties, Madonas apriņķa Liezēres pagastā zemnieki no MZIP⁹⁸ paņēma savus zirgus. Vietējie miliči P. Eiduka vadībā, kā atmiņās liecina Maiga Lāpītāja no Ilgu mājām, nošāva trīs jauniešus, kuri zirgus veduši.⁹⁹ Trūkstot VK(b)P biedriem, komsorgi pagastos, vidusskolās un lielākajās iestādēs izpildīja partorga pienākumus, un daudzi bija noziegušies līdz ar boļševikiem. Tāpēc, sākoties karadarbībai Latvijas teritorijā, liela daļa komjauniešu bēga uz PSRS.

Trešā lielākā politiski organizētā cilvēku grupa bija boļševiku okupācijas varas lekšlietu tautas komisariāta (leTK) darbinieki. Latvijas PSR leTK centrālajos un pilsetu, apriņķu un pagastu štatos 1940. gadā bija 4923 ierēdņi, cietumsargi, milicijas pilnvarotie u.c. darbinieki.¹⁰⁰

Blakus izpildkomiteju priekšsēdētājiem, kuri stājās pagastu vecākā vietā un parasti bija vismaz "vidusceļa gājēji", katrā pagastā tika organizēts milicijas palīgdienests. Tā locekļi uz kreisās rokas piedurknes valkāja apsēju ar burtiem P.D.¹⁰¹ un pildīja milicijas pienākumus.

1940. gada 2. jūlijā pēc Maskavas ieteikuma LKP CK Sekretariāts nolēma dibināt Strādnieku gvardi. Tajā pieņēma ar LKP biedra vai Strādnieku komitejas rekomendāciju.¹⁰² 1940. gada decembrī gvardes locekļu skaits oficiāli bija 9500 cilvēku, bet faktiski tajā bija iestājušies apmēram 7000 vīru.¹⁰³ No 9500 Strādnieku gvardes locekļiem apmēram 1000 (9,5%) bija komunisti un komjaunieši. 1941. gada 14. maijā LK(b)P CK nolēma Strādnieku gvardi likvidēt un tai piederošos ieročus nodot LPSR IeTK milicijas nodaļām.¹⁰⁴ Pēc Sarkanās armijas virsleitnanta Siliņa atmiņām Limbažu lauku rajonā pēc Vācijas armijas uzbrukuma bijuši 65 strādnieku gvardi. Gvardistu Kūju ceļā uz Vitrupi ievainoja, bet vēlāk nošāva. "Tie gvardi, kuri palika uz vietas, tika nošauti no aizsargiem," 1970. gada 21. decembrī rakstīja Siliņš.¹⁰⁵ Uzskatīja, ka milicijas pilnvarotie un strādnieku gvardi, tāpat kā atsevišķi milicijas palīgdienesta locekļi, ir sodāmi.

No t.s. sabiedrisko darbinieku vidus apsūdzēto bija mazāk, ja vien regulāri nenodarbojās ar boļševiku aģitāciju un propagandu. Šajā grupā bija cilvēki, kuri sabiedriskā kārtā, kā jau tas bija ierasts agrāk, veica dažādus pienākumus – viņus ievēlēja par tautas tiesu piesēdētājiem, viņi kļuva par MOPR¹⁰⁶ nodaļu vadītājiem, sienasavīžu redaktoriem, sarkano stūrīšu pārzinīem, tā it kā iekļūstot t.s. aktīvistu skaitā.

Iesaistīšanos aktīvistos sekmēja neatkarīgās Latvijas pirmajos sešpadsmit gados demokrātiskās vēlēšanās veidoto valdības partiju diezgan bieža jaunu komandu izvēles tradīcija pilsētās un pagastos, par ko nedraudēja nekāds sods. Šādu noskaņojumu tautā radīja vadoņa un viņa tuvāko līdzgaitnieku publiskie ziņojumi, ka Sarkanā armija gan 1939., gan 1940. gadā ienākusi Latvijā ar "valdības ziņu" un ka tā jāsagaida draudzīgi.

Liela daļa aktīvistu uzskatīja, ka pirmās boļševiku okupācijas gadā viņi bijuši tikai ierēdņi, un nedomāja, ka pret viņiem vērsīsies sabiedrība. Bezpartijisko iesaistīšanu veicināja arī kompartijas biedru trūkums, tāpēc samērā augstos amatos – pat par valsts komisāriem nacionalizētajos uzņēmumos – iecēla bezpartijiskos.¹⁰⁷ Bija arī tādi aktīvisti, kuri dažādu iemeslu dēļ (mazi bērni, sieva grūtniece, apkopjami piederīgie) palika Latvijā.

Liela nozīme tam – būt vai nebūt aktīvistam – bija arī, mūsdienu terminoloģijā izsakoties, mazākumtautību daļas – krievu, baltkrievu un ebreju – neapmierinātībai ar K. Ulmaņa "latviskās Latvijas" idejas īstenošanu. Tas veicināja nostāties etniski motivētajā alternatīvajā pusē. Aktīvistos jau kopš Sarkanās armijas ienākšanas pirmajām dienām boļševikiem izdevās iesaistīt daudzus šo tautību pārstāvjus.

Tāpat kā iepriekš minētās sabiedrisko darbinieku un etniskās grupas, vismazāk politiski organizēts bija boļševiku – jaunsaimnieku slānis, kas veidojās pēc lielo zemnieku saimniecību (vairāk par 30 ha zemes) nacionalizācijas, – aptuveni 75 000 desmithektār-

nieku un t.s. piegriezumienu, kuru zemes platība tika palielināta līdz 10 hektāriem. Par piegriezumu saņēmējiem kļuva t.s. amatnieku zemes (3 ha) īpašnieki, kā arī Latgales zemnieki, kuri bija palikuši savā sētā bijušo sādžu teritorijā.

1941. gada 26. jūlijā latviešu pašpārvaldes iestādes nosūtīja Ostlandes valsts komisāram "Īsu Latvijas agrārstāvokļa pārskatu"¹⁰⁸, kuru vācu iestādes gan uzskatīja par sastādītu "no tīra latviešu viedokļa"¹⁰⁹ un tāpēc lūdza to vērtēt kritiski. Šajā pārskatā minēts, ka 1939. gadā Latvijā bijušas 33 700 zemnieku saimniecības, mazākas par 10 hektāriem. No tām 23 321 saimniecība (69,2%) piegriezumā līdz 10 ha saņēma 72 544 ha zemes, nodibinājās 51 762 desmit hektāru lielas jaunsaimniecības ar 524 517 ha zemes. Tātad pavisam izveidoja 75 083 desmithektārniecek saimniecības. Mērīšanas darbos piedalījās 1600 personu, no tām 400 mērnieku. 7549 desmit hektāru īpašnieki saņēma pilnīgi vai daļēji vecsaimnieku ēkas. Kopumā ēkas un inventāru no vecsaimniekiem saņēma 44 000 jaunsaimniecību. Desmithektārnieceku ģimenēs bija apmēram 300 000 cilvēku.¹¹⁰ Profesors A. Ezergailis raksta, ka "viena sestā daļa Latvijas iedzīvotāju vācu varas un tās latviešu palīgspēku acīs kļuva aizdomīgi"¹¹¹. 1941. gada 26. jūlijā no savām jaunsaimniecībām vēl nebija atteikušies (vai nepaguva atteikties) 7000 (8,9%) desmithektārnieceku.¹¹²

Ostlandes reihs komisārs Hinrihs Loze (1896–1964) savā 1941. gada 13. septembra "Rīkojumā par boļševiku pasākumu atcelšanu lauksaimniecībā" uzdeva saglabāt desmithektārnieceku saimniecības, "ja tās veicina lauksaimniecības ražošanu"¹¹³. Taču tās jau bija likvidētas, kaut arī šie noteikumi paredzēja zemes īpašuma jautājumus risināt nākotnē (2. §).¹¹⁴ Kara laika saimniecības padomnieks Vitke pēc brauciena Latvijas lauksaimniecības inspekcijā pa maršrutu Birži–Jaunjelgava–Gostiņi–Madona 1941. gada 8. jūlija ziņojumā par Latvijas lauksaimniecību rakstīja: "*Daudzi jaunsaimnieki no viņiem piešķirtajām zemēm atteikušies, taču vēl pašreiz ir ap 7000 jaunsaimniecību, kuras nav nevienam piešķirtas vai ir pagastvalžu piešķirtas dažādām personām īslaicīgā izmantošanā.*"¹¹⁵ Pēc Vitkes datiem, no 181 pagasta (kopā 516 pagastu) 1187 saimniecībām 709 saimnieki aizvesti uz Sibīriju, bet 365 aizbēguši ar boļševikiem, 113 saimnieku atrodas bezvēsts prombūtnē.¹¹⁶ Tātad varēja būt, ka uz PSRS bija aizbēdzis apmēram 1000 zemnieku, t.i., 1,3% boļševiku jaunsaimnieku. Pie aktīvistiem piederēja aģitatori, stahanovieši, sociālistiskās sacensības iniciatori. Pēc LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas nodaļas vadītāja J. Avotiņa atmiņām 1940.–1941. gadā katrā Latvijas apriņķī bijis apmēram 50 aģitatoru. Tātad kopā aptuveni 950 aģitatoru. Dažos apriņķos aģitatoru bija vairāk, piemēram, Bauskas apriņķī atskaitēs minēts apmēram 300 aģitatoru. Arī Rīgas apriņķa Ikšķiles pagastā bijis 19, Lielvārdes – 18, Ogres – 20 aktīvistu.¹¹⁷ Vismaz "uz papīra" ieviesa sociālistisko sacensību. Vēsturnieku M. Kudrjavska un I. Šneideres 1977. gadā sastādītajā dokumentu krājumā par sociālistisko sacensību plaši dokumentēta stahanoviešu kustības izplatība Latvijā 1940.–1941. gadā arī jaunatnes vidū.¹¹⁸

2. tabula

**Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas iespējamais aktīvs
1940.–1941. gadā¹¹⁹**

Aktīvistu	Skaitis
LK(b)P biedri 1941. gada 1. jūnijā	3059
LK(b)P biedra kandidāti 1941. gada 1. jūnijā	1998
Kopā	5057 ¹²⁰ (no tiem Rīgā 2285)
LLKJS biedri 1941. gada 1. maijā	3215 (no tiem Rīgā 1539)
Strādnieku gvardi (pastāvēja līdz 1941. gada 15. maijam)	9500 (faktiski ap 7000)
Partijas līdzjutēju–aktīvistu grupas (pastāvēja līdz 1941. gada martam, kad tika likvidētas; bija visos uzņēmumos, skolās, pagastos)	20 000 biedru
MOPR biedri (PSRS “vecajās republikās” tā bija gandrīz obligāta organizācija strādājošajiem, bet Latvijā – pilnīgi politiska)	līdz apmēram 15 000
Pilsētu (59), pagastu (516) un apriņķu (19) izpildkomiteju vadītāji. Precīzu skaitu grūti aprēķināt, jo pilsētās bija dažāds iedzīvotāju skaits un nebūt visi darbinieki bija “politiski uzticami”, it sevišķi pagastu sekretāri; lielākā daļa darbinieku bija vēl no “Ulmaņa laikiem”	?
Strādnieku komiteju (vēlāk arodbiedrību vietējās komitejas) un arodbiedrību (nozaru) vadītāji un darbinieki	līdz 1000
Laukos (līdz 1941. gada aprīlim) pastāvēja ļoti kreisa lauku darbinieku arodbiedrība, kuru apvienoja ar mērnieku, agronomu u.c. biedrībām. Tās biedru skaits līdz apvienošanai	līdz 50 000
Policijas palīgdienests (1940. gada jūlijā–augustā). Tā locekļu skaits katrā pagastā, arī Rīgā un citās pilsētās Uz tā bāzes izveidota t.s. Strādnieku–zemnieku milicija	10–30 3000–5000 ¹²¹
Piecu apgabaltiesu un 104 tautas tiesu tiesneši un piesēdētāji (ļoti rūpīgi atlasīti)	1500
Boļševiku jaunsaimnieki Zemes piegriezumus dabūjušie zemnieki (viņi veidoja laukos to slāni, uz kuru LK(b)P gribēja balstīties, taču politiski bija svārstīgs, vairāki jaunsaimnieki pat pirms kara no zemes atteicās)	51 760 23 811

Ja pieņem, ka iedzīvotāju skaits Latvijā 1940. gadā bija divi miljoni, tad aktīvistu skaits (40 000) bija 2%, bet, ieskaitot arī daļu no 75 083 desmit hektāru zemes īpašniekiem, apmēram 5,75% Latvijas iedzīvotāju. Jādomā, ka Latvijā šai iedzīvotāju grupai piederēja vai par tādiem uzskatīja ap 100 000 (5%) cilvēku.

Okupācijas varas atbalstītāju skaits 1939.–1940. gadā palielinājās nacionāli un sociāli neapmierinātajos slāņos, kas kāri uztvēra okupētājvalsts pārstāvju aģitāciju, kā arī tajās aprindās, kuras draudēja iznīcināt nacistu okupācija. To pārdzīvoja arī vairāki tūkstoši Vācijas un Čehoslovākijas ebreju, kuri no nacistu vajāšanas 1938.–1939. gadā patvērumu bija atraduši Latvijā.

Daudzi okupācijas varas aktīvistu 1940.–1941. gadā, palīdzot nodibināt un vadīt okupācijas vietējo pārvaldi, organizēt “vēlēšanas”, kur kandidātu sarakstos figurēja viena persona, palīdzot īstenot 1941. gada 14. jūnija deportāciju u.c., nodarīja lielu postu latviešu tautai, kura 1939.–1940. gada okupāciju pārdzīvoja sevišķi smagi tāpēc, ka šajā laikā tika sagrauta pirmā suverēnā Latvijas valsts un to veica austrumu paveida totalitārisms, ar sevišķu cietsirdību un viltību iznīcinot valsts pārvaldes un armijas vadību, ražotspējīgākos zemniekus un uzņēmējus un patstāvīgi domājošos gara darbiniekus, nošaujot vai masveidā izsūtot uz Sibīriju, pakļaujot iznīcināšanai desmitiem tūkstošu cilvēku. Šos noziegumus pret cilvēctību Latvijas Republikas Saeima 1996. gada 22. augustā (atbilstoši starptautiskajiem likumiem) savā “Deklarācijā par okupāciju Latvijā” atzinusi par genocīdu.

Daļa aktīvistu bija okupācijas varas politiskie un militārie kolaboranti, kuri īstenoja pašokupāciju. Vācijas un PSRS kara sākumposmā aktīvistus varētu iedalīt trijās grupās. Pirmā grupa ar augstākajiem kompartijas, okupācijas varas un soda organizāciju līderiem priekšgalā līdz ar Sarkanu armiju bēga uz austrumiem. Otrā kompartijas aktīvistu grupa iekļāvās Strādnieku gvardē vai padomju un partijas aktīva bruņotajās vienībās, kuras LK(b)P CK sāka organizēt jau pirmajās kara dienās – 23. un 24. jūnijā. Šādas vienības vismaz teorētiski izveidoja Liepājā, Slokā, Saldū, Skrundā, Bēnē, Blīdenē, Līvberzē, Remtē, Talsos, Džūkstē, Aucē, Bērzmuižā, Bauskā, Mazsalacā, Jaunsvirlaukā, Trikātā, Rozenē, Staicelē, Salgalē, Augšpilī, Rūjienā, kā arī citās pilsētās un pagastos.¹²² Taču lielākajā daļā minēto vietu šo vienību sadursmes ne ar Vācijas armiju, ne paš aizsardzības vienībām nav konstatētas. Trešās grupas aktīvistiem neizdevās aizbēgt uz PSRS, vai arī viņi uzskatīja, ka neko jaunu nav nodarījuši, un palika Latvijā. Daļa bēgļu tika atgriezta. Šādi atpakaļatgriezti bēgļi arī bija vajāšanu upuri.

“*Visi padomju aktīvistu un vadība,*” raksta Penkules pagasta Biržu iedzīvotāja Vilma Spāre (1917), “*no pagasta atkāpās uz Lietuvu ar ugunsdzēsēju mašīnu. Aizbrauca ar to ciema priekšsēdētājs Vilis Šķirus, komjaunatnes sekretārs Stepiņš, pirmais pionieru vadītājs. Pusceļā viņiem krievi atņēma ugunsdzēsēju mašīnu, un tālāk viņi bija spiesti*

iet ar kājām.”¹²³ – “Tā saucamajā apjukuma periodā,” raksta laikabiedrs A. Ņevlis, “karš jau bija sācies, vācu armija vēl netuvojās [Kuldīgas] pilsētai, pilsētas padomes priekšsēdētājs Fridrihsons ar saviem aktīvistiem atstāja pilsētu un devās uz Tukumu, ielās parādījās aizsargu un Latvijas armijas virsnieku formās tērpti, apbruņoti cilvēki ar sarkanbaltsarkanu apsēju uz kreisās rokas.”¹²⁴ No Liepājas 1941. gada 27. jūnijā vienā grupā bija apmēram 200 sarkanarmiešu, kas devās uz Rīgu.¹²⁵ No Daugavpils apriņķa Līvānu pagasta ar velosipēdiem bēgošos aktīvistus Bogdanovu un Solovjovu pašaisardzībnieki Jāņa Rušenieka vadībā apšaudīja. Aktīvisti atstāja velosipēdus un slēpās mežā.¹²⁶ No Nīcgales puses uz Aglonu kopā ar Sarkanarmiju, pēc laika liecinieku atmiņām, atkāpās ap 70 komjauniešu un aktīvistu.¹²⁷ Mērsradznieks Andrejs Zaks 1988. gadā atcerējās: “Karam sākoties, kopā ar Sarkanarmiju aizgāja komjaunieši Godmans Valdemārs, Rozenštama Paulīne, viņas brālis Rozenštams Fricis. Viņi ar motorlaivu aizbrauca uz Rīgu, lai pēc tam dotos tālāk uz Leningradu.”¹²⁸ Ilūkstes ģimnāzijas komjaunieši Nāruška, Sējāns, P. Ribaks, I. Indāns, karam sākoties, devās uz austrumiem, ar prāmi pārceļoties pāri Daugavai pie Līksnas.

Neskaidrs ir jautājums, cik kopumā Latvijas iedzīvotāju aizbēga uz PSRS. 1941. gada 14. jūlijā LK(b)P CK sekretārs ziņoja VK(b)P CK sekretāriem A. Andrejevam un V. Maļenkovam, ka izdevies evakuēt tikai 5000 cilvēku no plānā paredzētajiem 20 000–30 000.¹²⁹ Pēc dažiem vācu datiem, 1941. gadā boļševikiem līdzī aizbēguši 16 000 Latvijas iedzīvotāju.¹³⁰ Vislabāk nodrošināta evakuēšanās uz PSRS bija LPSR leTK administrācijas darbinieku ģimenēm, jo tās evakuēja pirmām kārtām.¹³¹ Pēc pēdējiem komunistu historiogrāfijā publicētajiem datiem, uz “brālīgajām republikām” 1941. gadā devās līdz 53 000 Latvijas PSR pilsoņu¹³² (0,37% nācijas). Rakstu krājumā “Komunistiskā terora upuri” minēts, ka 1941. gadā uz PSRS bēga un evakuējās apmēram 46 000 cilvēku.¹³³ Jārēķina, ka Latvijā palika vismaz tikpat daudz – aptuveni 40 000 (0,25% nācijas) – cilvēku, kuri bija simpatizējuši komunistu režīmam vai sadarbojušies ar to. Pēc “Latvju enciklopēdijas” datiem, 1941. gadā uz PSRS tika evakuēti vai evakuējās brīvprātīgi 12 200 Latvijas iedzīvotāju,¹³⁴ bet vēsturniece Aurora Ūdre šo skaitu 1972. gadā rēķināja ap 40 000 cilvēku.¹³⁵ Šis skaitlis ir tuvu īstenībai. 1944. gada 1. janvārī, gatavojoties Latvijas otrreizējai okupācijai, LK(b)P CK atzina, ka laikā no 1941. gada līdz 1944. gadam no Latvijas uz PSRS evakuējušies 40 000 Latvijas iedzīvotāju un 11 000 Sarkanajai armijai piederošu privātpersonu (virsnieku sievas, bērni, apkalpojošais personāls), kopā 51 000 cilvēku. Pēc LK(b)P CK datiem, no Latvijas šajā laikā bija evakuējušies 222 boļševiki un 72 boļševiku kandidāti ārpus Sarkanās armijas, kopā 294 cilvēki. Evakuējušies bija arī 570 komjaunieši. Bez tam ārpus Sarkanās armijas bija vēl 1188 Latvijas boļševiki un kandidāti – kopā 1482 partijas biedri un kandidāti.¹³⁶ Taču patiesais evakuēto un bēgļu skaits, ievērojot ātro Vācijas armijas virzišanos, šķiet, nevarēja pārsniegt 40 000 cilvēku, pat ierēķinot

evakuētos 3722 cietumniekus.¹³⁷ Pēc Tautas palīdzības Informācijas daļas vadītāja Osvalda Frišvalda datiem, bēgošajiem boļševikiem līdz aizrauto un aizbēgušo tautiešu skaits pārsniedz 12 000 cilvēku.¹³⁸ Šie dati šķiet tuvu īstenībai. Taču problēma par aizbēgušo Latvijas pilsoņu skaitu pastāv. Latvijas bēgļus uzskaitīja arī PSRS TKP Pārceļošanas pārvalde, cenšoties izsekot, vai līdz ar bēgļiem nav aizbēguši spiegi un tautas nodevēji.

3. tabula

**No Baltijas valstīm uz PSRS evakuējušos iedzīvotāju skaits
1941. gada 1. decembris¹³⁹**

Valsts	Evakuējušos skaits	T.sk. pamattautība	%
Lietuva	32 432	5 800	17,9
Latvija	51 429	13 705	26,6
Igaunija	18 382	10 575	57,5
Kopā	102 243	30 080	29,4

3. tabulā redzam, ka PSRS TKP Pārceļošanas pārvalde 1941. gada decembrī uzrādījusi 51 429 pārceļotājus no Latvijas, no kuriem 13 705 (26,6%) bija latvieši. To vidū varēja būt arī ievainotie vai par invalīdiem kļuvušie sarkanarmieši, kā arī strādnieku gvardi. Pašreiz nav drošu pierādījumu tam, vai šis skaitlis ir precīzs, jo PSRS toreiz centās palielināt evakuējušo skaitu, lai pierādītu, ka tā pārstāv Baltijas valstis un tai ir iespējams veidot Sarkanās armijas un partizānu nacionālās vienības. Ja šo skaitli pieņem par pareizu, tad varam secināt, ka tikai katrs ceturtais bēglis bija latvietis, apmēram katrs otrais – ebrejs (ap 30 000 cilvēku¹⁴⁰) un ceturtdaļa aizbēgušo – krievi un baltkrievi.

Pirmās boļševiku okupācijas varas darbībā iesaistīto iedzīvotāju kopskaitu Latvijā, kā minēts 2. tabulā, var rēķināt apmēram uz 100 000 cilvēku. Karam sākoties, pie ieročiem ķērās LK(b)P biedri, miliči, strādnieku gvardi un daļēji arī komjaunieši – kopā aptuveni 20 000 cilvēku, t.i., apmēram 20% aktīvistu.

No Igaunijas, kuru nacisti ieņēma gandrīz mēnesi vēlāk nekā Latviju, bēgļu gaitās devās 25 000–26 000 aktīvistu. No tiem apmēram 20% gāja bojā ceļā un cīņās ar vietējiem partizāniem. Sarkangardos iekļāvās ap 6000 vīru,¹⁴¹ viņi dedzināja un nogalināja, radot negatīvu iespaidu par igauņu funkcionāriem.¹⁴² Lai gan uz PSRS un Igaunijas robežas atradās leTK specvienību “aizsprosti” un daudzus ebrejus atgriezta atpakaļ, uz PSRS evakuējās apmēram 1000 (12%) Igaunijas ebreju. Kopā no Baltijas valstīm uz PSRS 1941. gada vidū devās aptuveni viens procents iedzīvotāju.

5. Nacistu plāni, bruņotā pretošanās, palīgpolīcija

lekaroto tautu pārvaldīšanai vācu nacistiem 1941. gadā bija izstrādāta un plašu vācu aprindu pieņemta ideoloģija, kā arī triju gadu pieredze. Vācijas–Krievijas karš bija divu totalitāru ideoloģiju sadursme, kurā nacisti plānoja bolševistiskās ideoloģijas nesēju iznīcināšanu un līdz ar to zemes attīrīšanu āriešu dzīves telpai austrumos.

Vācija Otrajā pasaules karā izmantoja politisko izlūkošanu¹⁴³ un pretizlūkošanu, kā arī vairākas slepenā kara vešanas metodes, viena no tām bija ar bolševikiem neapmierināto Sarkanās armijas frontes aizmugures iedzīvotāju izmantošana.

Vācijas armijas izlūkošanas dienesta abvēra 2. nodaļa nodarbojās arī ar “piektās kolonnas” veidošanu Latvijā. Šai darbā iesaistījās Vācijas armijas ģenerālštāba 12. nodaļa “Austrumu ārzemju armijas” (*Fremde Heere Ost*), bet no 1941. gada maija arī Valsts drošības Galvenā pārvalde (VDGP; RSHA) un armija. Vācijas armijas virspavēlniecība (VAV) 1941. gada 26. martā vienojās ar VDGP, ka Drošības policijas apakšvienības būs pakļautas armijai un kara gadījumā ar Krieviju palīdzēs nodrošināt Vācijas armijas aizmuguri.

1941. gada 26. martā vienošanās rakstā starp VAV un VDGP bija noteikts: “Operatīvās komandas savu uzdevumu ietvaros darbojas, atbildot par civiliedzīvotāju nošaušanu.”¹⁴⁴ Tātad operatīvajām grupām un komandām, kaut arī militāri tās bija pakļautas militāriem komandieriem, savu uzdevumu veikšanai bija brīvas rokas nacistu “zemes tīrīšanas” ideoloģijas īstenošanai. Nacistu ieplānotā “pasaules uzskatu cīņa” paredzēja Padomju Savienības vadošā slāņa iznīcināšanu. Tekstu par VDGP un VAV vienošanos par operatīvo grupu darbību sagatavoja Šellenbergs un Vegners, bet parakstīja SS un VDGP vadītājs Reinhards Heidrihs (1904–1942). Operatīvās grupas bija pakļautas Vācijas valsts Politiskās policijas priekšniekam Heinriham Himleram (1900–1945). To lielums dažāds: A – 1000 vīru, B – 1500, D – 600, kopā 3000–3200 vīru. Vācijas Drošības policijas operatīvo grupu un komandu darbību kopš to nodibināšanas 1939. gada 31. jūlijā regulēja Vācijas Politiskās policijas priekšnieka H. Himlera 1941. gada 1. maija pavēle par to pakļaušanu karadarbības reģionos augstākajiem SS un policijas vadītājiem.¹⁴⁵ Operatīvo grupu un komandu darbību precizēja 1941. gada 6. jūnija pavēle par apiešanos ar aktīvistiem, funkcionāriem un politiskajiem komisāriem, Vācijas Valsts drošības Galvenās pārvaldes priekšnieka SS ģenerāļa H. Heidriha 1941. gada 2. jūlija pavēle Operatīvās grupas “A” priekšniekam ģenerālmajoram V. Štālekeram noteica “ar nesaudzīgu skaudrumu” šīs pavēles “nedrīkst likt nekādus šķēršļus jaunokupējamo teritoriju antikomunistisko vai antisemītisko aprindu centieniem pašattīrīties. Tieši pretēji, to jāveicina, protams, neatstājot pēdas.”¹⁴⁶ Operatīvās grupas vadīja SS un Drošības policijas augstākais priekšnieks un atbalstīja pašaisardzībnieki.

1941. gada 1. maijā Marienburgā Vācijā uz apspriedi augstākos latviešu virsniekus sasauca Vācijas armijas izlūkošanas vadītājs Austrumprūsijā pulkvedis Grebe. Sēdē piedalījušies pulkveži Arturs Galindoms (1894–1966), Vilis Janums (1894–1981), A. Plensners, Arturs Silgailis, pulkvežleitnanti Viktors Deglavs (1902–1941) un Ervīns Pētersons (1893–1959), kā arī pulkvedis Pauls Celle (1892–1974), Emīls Grapmanis (1903–1989), Nikolajs Karlsons (1896–1981). Apspriedē nodibināja Latvijas Nacionālo karavīru biedrību (LNKB), par kuras priekšnieku kļuva pulkvedis A. Plensners, bet par pastāvīgo štāba priekšnieku – pulkvežleitnants V. Deglavs. “LNKB,” rakstīja H. Biezais, “bija tikai segvārds vāciešu organizētai latviešu izlūkošanas grupai,”¹⁴⁷ – kura bija devusi solījumu “darboties vācu vajadzību interesēs”, cīņai par “Latvijas iekļaušanu Eiropas jaunajā iekārtā”. Viens no trim kādreizējiem Baltijas valstu virsniekiem, kurš saņēma “savus” norādījumus no Vācijas armijas izlūkošanas 2. daļas un nodeva tālāk pretošanās grupām Latvijā, bija A. Plensners.¹⁴⁸

Vācijas armijas ģenerālštābs un abvērs bija izstrādājis pasākumu plānu, kā izmantot tautas naidu pret boļševiku okupāciju vācu interesēs.¹⁴⁹ Jau 1941. gada 21. maijā Vācijas armijas Galvenā štāba Izlūkošanas nodaļa paredzēja 2. izlūkošanas daļas Baltijas nomaļvalstu nacionālo pretošanās grupu organizēšanu un apmācīšanu.¹⁵⁰ Pēc šī plāna bija paredzētas pretošanās grupas Baltijas valstīs, kā arī atsevišķas personas, kuras kā speciālisti “pašreiz Vācijā tiek apmācītas viņu sevišķajiem uzdevumiem”. Vācijā bija visu triju Baltijas valstu “vadoši sakaru vīri”¹⁵¹ – augstākie virsnieki, militārie atašeji, “kas no 2. izlūkošanas daļas sistemātiski saņem un nosūta tālāk norādījumus”. Taču Baltijā “esošās pretošanās grupas, ieskaitot to virs- un apakšvadītājus, nezina, ka viņu augstākā vadība [savukārt] tiek vadīta no vācu militārās puses”. Vadības uzdevumi šiem sakaru virsniekiem bija jāpārtulko “zemes valodā” un caur Somiju vai Rīgas ostu jānogādā Baltijā, radot iespaidu, ka pavēles dod Baltijas valstu eksilvaldības. Savukārt sabotāžas speciālistu, kuri bija solījušies “pakļauties vāciešu militārajiem likumiem”, apmācības notika 45 vīru grupās kādā Vācijas lidlaukā. Viņus bija paredzēts nosūtīt uz Baltiju “tikai pašā pēdējā X minūtē”. Turklāt izlūkošanas daļa piešķīra 100 tulku un ceļvežu, kurus iecēla speciālvadītāja (*Sonderführer*) amatā. Taču pagaidām nav nekādu drošu dokumentālu liecību, ka šie vācu plāni un norādījumi nogādāti Latvijā un radījuši kādu ietekmi, ja atskaitām V. Štāleķera ziņojumus un čekas pratinātāju iegūtās “spiegu atzišanās”. 1941. gada 3. jūnijā bija paredzēts sabotāžas speciālistiem izdalīt kabatlakatiņus rūsas krāsā, ar dzeltenu apli vidū. Lietuviešu tautības uzticības personas nosūtāmas uz Viļņas, bet latviešu – uz Rīgas komandantūru. Ja tulkiem nebija formas tērpa, tad bija rokas lente. Vācijā gatavotie vīri bija vietējo tautību virsnieki un tikai izņēmuma gadījumā karavīri.

1941. gada jūnijā operatīvo grupu vadība pulcējās Dunbenkurā, kur R. Heidrihs un VDGP 1. daļas (personāldaļa) šefs policijas ģenerālmajors Bruno Štrekenbahs

(1902–1977) katrai armijai norīkoja vienu Operatīvo grupu. R. Heidrihs un B. Štrekenbahs deva rīkojumu operatīvās grupas ātri apgādāt ar ieročiem, transportu, tulkkiem. Par PSRS vadošā slāņa likvidēšanu R. Heidrihs 1941. gada 17. jūnijā Berlīnē personiski instruēja operatīvās grupas, bet vēlāk nosūtīja arī rakstisku instrukciju.

Blakus pavēlei par komisāriem ar Vilhelma Keitela (1882–1946) parakstu sešas nedēļas pirms uzbrukuma PSRS izdota pavēle "Par tiesājamību padomju krievu teritorijā"¹⁵², kas noteica, ka vācu izcelsmes personas sarkano partizānu un komunistu tiesvedības lietas drīkst izskatīt tikai vācu tiesās.

Tā katrai Vācijas armijai tika pievienots viens cilvēkšāvēju (killeru) pulks, kuram bija jāveic arī vietējās policijas organizēšanas darbs. Policijas aparāta izveidošana armiju grupā "Ziemeļi" bija uzticēta Drošības policijas un SD Operatīvajai grupai "A" un tās komandām. Kaut arī SD un Sipo virsnieku šeit bija tikai daži procenti no personālsastāva, Operatīvā grupa patiesībā bija vācu Drošības policijas štābs, taču tās sastāvā bija SS karaspēks, parastais karaspēks un Kārtības policija (ap 85%), kas deva tai iespēju veikt patstāvīgas operācijas. Operatīvās grupas galvenais uzdevums bija organizēt soda ekspedīcijas, piesaistot vietējos spēkus. Operatīvo grupu "A" kopš 1941. gada jūnija komandēja ģenerālmajors V. Štālekers.

Vācu specdienestu panākumi Latvijas nacionālo partizānu organizēšanā salīdzinājumā ar latviešu pašiniciatīvu – īpaši pēc 1941. gada 22. jūnija – bija tik niecīgi, ka 1941. gada 30. jūnija (?) pavēlē 291. kājnieku divīzijas komandieris, kurš kopš 1941. gada 23. jūnija bija sastapies ar latviešu partizānu darbību, atbilstoši vācu okupācijas plāniem šo kustību centās gan veicināt, gan vienlaikus ierobežot.

"1. Pašaizsardzībai jāaprobežojas ar zemes nomierināšanu un tīrīšanu no boļševiku terora un izkļedētajiem krievu karavīriem.

2. Pašaizsardzības spēki nekādā gadījumā nedrīkst pretendēt uz ietekmi zemes nākotnē, tiem jābūt par palīgspēkiem.

3. Vācu armijai jānodibina kontakti ar latviešu pašsardzības vadītājiem, tie jāapgādā ar nepieciešamajiem ieročiem un munīciju un jāvada.

4. Latviešu pašsardzība jāapbruņo tikai ar vieglajiem rokas ieročiem, kurus iegūst no krieviem, liedzot izmantot ložmetējus un lielgabalus.

5. Pašaizsardzībā drīkst iekļaut ne vairāk kā 2% iedzīvotāju, t.i., 20 vīru uz 1000 iedzīvotājiem."¹⁵³

1940.–1941. gada pretošanās kustības pētnieks Jānis Viļums konstatējis, ka partizānu grupas Latvijā darbojušās līdz 1941. gada 14. jūnijam (Bilskā, Gaigalavā), vairāk nekā 30 pagastos un pilsētās pēc 1941. gada 14. jūnija,¹⁵⁴ bet Vidzemē un Ziemeļlatgalē arī vēlāk. Tie bija spontānas bruņotas pretošanās dalībnieki, literatūrā visbiežāk dēvēti viņu pašu dotajā nosaukumā – partizāni, kaut arī sastopami citi nosaukumi – baltie, zaļie¹⁵⁵ aizsargi, kārtībsargi un – pašsardzībnieki (vēlāks vācu nosaukums).

Pašaizsardzības vienību izveidē un darbībā Vācijas un Krievijas kara sākumā liela loma bija Latvijas armijas virsniekiem¹⁵⁶ un aizsargu komandieriem. Jelgavas apriņķa komisārs Valters Eberhards fon Medems (1887–1945) 1942. gada 12. augusta slepenajā ziņojumā ģenerālkomisāram Rīgā Oto Dreksleram liecināja, ka apgabala apriņķu priekšnieki ir tikai bijušie Latvijas armijas virsnieki.¹⁵⁷

Pirmajā boļševiku okupācijas gadā, īpaši sākoties Vācijas un Krievijas karam, starp Latvijā pastāvošajiem trim sabiedrības politiskajiem vektoriem – kopā ar Rietumiem, kopā ar Austrumiem vai neatkarīgi kā no vieniem, tā otriem – ievērojami palielinājās pirmā vektora īpatsvars. Arī Latvijas iedzīvotāju sociāli zemākie slāņi atcerējās, ka 1934.–1939. gadā sociālās pretrunas samazinājās, Latvijas sociālā struktūra tuvojās Zviedrijas struktūrai, bet 1941. gada 14. jūnijā atbalsts Austrumu virzienam noslīdēja līdz nullei vai pat zemāk. Vislabākā propaganda nacistiem bija boļševiku rīcība 1940.–1941. gadā.¹⁵⁸ Palielinājās to cilvēku skaits, kuri atzina Rietumu vērtību dominanci un 1941. gada jūnija beigās, jūlijā un vēlāk, nacistu propagandas ietekmēti, bija gatavi izrēķināties ar boļševikiem un viņu piekritējiem un glābt nācijas godu.

Partizānu grupu veidošanās, sastāvs un cīņa ir īpaša pētījuma uzdevums,¹⁵⁹ taču acīmredzot tam bija endogēna, nevis eksogēna izcelsme.

Taču arī ārējo ietekmi nevarēja izslēgt. Bijušais Latvijas SD kartotēkas vadītājs 1941.–1943. gadā un “Pērkoņkrusta” valdes loceklis Felikss Pēteris Rikards 1945. gadā liecināja čekai, ka 1941. gada janvārī viņš iestājies Vācijas izlūkdienestā. Tā vadītāja Vernera Burkarda uzdevumā viņš ar saviem aģentiem ne tikai vācis datus par Sarkanās armijas militāro celtniecību Latvijā, bet arī organizējis “bandītu grupas”¹⁶⁰ vairākos apriņķos: Rīgas (Lauberē, Suntažos, Ņeipenē, Duntē, Vidrižos, Straupē, Limbažos), Cēsu (Līgatnes papīrfabrikā), Jelgavas (Īlē, Platonē, Vircavā, Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā). Taču no 12 nosauktajām deviņās vietās J. Viļumam pretošanās kustību nav izdevies atklāt. Tāpēc jādomā, ka “bandītu grupas” bija čekas pratinātāju nopelnis. Šo grupu uzdevums bijis sākt cīņu pret Sarkanā armiju pēc Vācijas uzbrukuma. Par darbu F. P. Rikards saņēmis 24 000 “sarkano rubļu”¹⁶¹.

Partizānu komandantūras veidoja pēc Vācijas armijas rīkojuma. Bijušais Viesītes komandants P. Tauriņš (1914) 1948. gadā liecināja čekai, ka viņu par komandantu iecēlis Vācijas armijas vienības komandieris Hofenkleins 1941. gada 28. jūnijā. Komandanta pienākumus viņš pildījis sešas dienas (vēlāk virsleitnants Silenieks). Viņa rīcībā bijis apmēram 50 paš aizsardzības vienību, kurus komandējis aizsargu komandieris Pēteris Kalniņš.¹⁶²

Savukārt Zasas pagasta paš aizsardzības vienību komandieris Andrejs Sarkans (1893) čekai liecināja, ka apmēram 30 partizānu sanācis uz pirmo sēdi Zasā, kad boļševiku varasvīri jau bijuši aizbēguši, bet vācieši vēl nebija ieradušies. Sākumā partizāniem bijusi tikai viena šautene, vēlāk savākuši apmēram 20, kā arī šautenes ar apgrieztu

stobru. Partizāni darījuši to, ko nolēmuši pirmajā sanāksmē. Pēc vāciešu ienākšanas Jēkabpilī viņi nonākuši Jēkabpils apriņķa priekšnieka Augusta Dzenīša pakļautībā.¹⁶³ 1941. gada septembrī Zasā jau bijis 80 palīgpolicistu, kuri iedalīti vados pa 15–20 katrā. Viņi arestējuši atkāpjošos sarkanarmiešus un ieslodzījuši vidusskolas telpās.

24. teritoriālā strēlnieku korpusa 227. kājnieku pulka kapteinis K. Zilēns (1905) liecināja čekai, ka partizānu grupa Valkā organizējusies no šī pulka dezertieriem un nosaukta par komandantūru, jo “nekādas varas nebija”¹⁶⁴. Valkas partizānu grupā bijis apmēram 80–120 cilvēku, un tā darbojusies kapteiņa Pētera Remeša vadībā. Grupas dalībnieki bijuši apģērbti gan aizsargu, gan armijas formas tērpos, gan arī privātās drēbēs, bet visi uz kreisās rokas valkājuši lentes Latvijas karoga krāsās.¹⁶⁵

Ilūkstes apriņķa Dvietes pagasta partizāns Eduards Rudzītis (1920) 1947. gada 30. septembrī LPSR VDK Ilūkstes apriņķa daļas izmeklētājam liecināja, ka Vācijas un PSRS kara pirmajās dienās Dvietes pagastā organizējusies partizānu nodaļa. Vēl Sarkanā armija neesot atstājusi Dvietes pagasta teritoriju un vācieši vēl neesot ienākuši, kad Dvietes pagasta iedzīvotāji, kuri neieredzēja boļševiku varu – bijušie aizsargi, policists un citi –, sapulcējušies pie Dvietes katoļu mācītāja Aloiza Gabra (1888–1969).

*“Es atceros kā šodien, ka 1941. gada jūnijā mācītāja mājā sapulcējās vairāk nekā piecpadsmit cilvēku un tieši: Jānis Āboliņš – bijušais vecākais policists, Konstantīns Salna, Voicehs Ancāns, Jānis Šurka, Jāzeps Rudevics, Staņislavs Pupiņš, Kazimirs Krapāns, Jānis Glaudāns, Jānis Dombrovskis, Banders – vārdu neatceros – un daudzi citi, visus neatceros. No sanākušajiem sevišķi aktīvi bija Jānis Āboliņš un Jānis Dombrovskis. Visi klātesošie sāka izstrādāt plānu, nolēma visu padomju aktīvu arestēt un ieslodzīt cietumā līdz vāciešu atnākšanai, uzbrukt sarkanarmiešiem, kas atkāpjas, atņemt viņiem ieročus un cīnīties pret komunistiem, komjauniešiem un citiem aktīvistiem. Daudzi klātesošie bija bruņojušies ar pistolēm un šautenēm. Drīz vien ķērās pie praktiskas darbības. Tādā veidā vēl pirms vācu ienākšanas 1941. gada jūnijā es brīvprātīgi iestājos partizānos Dvietes pagastā.”*¹⁶⁶

Arī Jānis Ancāns bija Ilūkstes apriņķa Dvietes pagasta partizāns kopš 1941. gada jūnija.¹⁶⁷

Ilūkstes apriņķa Dvietes pagasta bijušais komandants Antons Rinkevičs (1901–1989) 1951. gada 27. decembrī čekai liecināja, ka 1941. gada jūlijā viņš pēc savas iniciatīvas Dvietes pagastā izveidojis partizānu grupu no personām, kas bijušas naidīgi noskaņotas pret padomju varu.¹⁶⁸ Šīs grupas dalībnieks Jāzeps Daģis 1945. gada 28. augustā liecināja čekai, ka A. Rinkevičs grupu organizējis vēl pirms vācu karaspēka ienākšanas.¹⁶⁹ Dvietes komandanta vietnieks bija apakšvirsnieks Donats Ķeiris.¹⁷⁰ Daugavpils apriņķa Līksnas pagastā partizānu grupu pirmajās dienās pēc nacistu okupācijas organizēja bijušie Latvijas armijas kapteiņi Pētersons un Blūzmanis un aizsargs Antons Kudiņš, kuru vēlāk sodīja ar 15 gadiem ieslodzījumā.¹⁷¹

Pēc vēsturnieka Jāņa Dzintara ziņām, Plāņu un Trikātas pagastā Valdemārs Krieviņš, Kārlis Mežulis un citi bijušie aizsargi un lielsaimnieki jau 1941. gada jūnija sākumā bija izveidojuši bruņotu pretošanās grupu.¹⁷²

Līdzšinējā literatūrā atzīmēta Vācijas armijas sagaidīšana, godinot atbrīvotājus, taču mazāk rakstīts par to, ka līdz ar šīs armijas ienākšanu pilsētās un laukos kā partizāni, tā boļševiku politeslodzīto piederīgie sāka spontāni demolēt sarkanos stūrīšus, izmetot uz ielas vai iznīcinot Staļina portretus.¹⁷³ Operatīvām grupām, kā noteikts pavēlē, bija "jācenšas uz ātrāko ieiet jaunokupētajos apgabalos, vismaz ar priekškomandām". Latvijas pilsētās tās parasti ieradās otrajā dienā pēc Vācijas armijas.

4. tabula

Operatīvās grupas "A" ierašanās Latvijā 1941. gadā¹⁷⁴

Apdzīvotā vieta	Datums
Bauska	26. jūn.
Liepāja	28. jūn.
Rīga	2. jūl.
Daugavpils	6. jūl.
Ilūkste	8. jūl.
Jēkabpils	9. jūl.
Zilupe	9. jūl.
Rēzekne	10. jūl.

1941. gada 14. jūnijā izsūtīja Penkules pagasta aizsarga Gaitara ģimeni,¹⁷⁵ bet pašam Gaitaram izdevās noslēpties mežā. "Kad ienāca vācieši," 1990. gadā raksta Vilma Spāre, "Gaitars sāka aktīvu darbību. Viņš nodibināja aizsargus no tiem, kas bija palikuši, veidoja komandanta punktus, kur vajadzēja, cauri braucot, rādīt caurlaides. Pats Gaitars bija galvenais komandants Penkulē. Gaitars arī atjaunoja pagasta valdi, iecēla pagasta vecāko un sekretāru. Kad bijušais pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājs Alfrēds Bergs pats ieradies, lai nodotu izpildkomitejas zīmogu, Gaitars viņu saņēmis ciet un aizvedis uz Sieramuižu netālu no Jelgavas. No turienes Bergs nosūtīts uz Saļaspili un vēlāk nošauts."¹⁷⁶

Kā rakstīja Valmieras rajona laikraksta "Liesma" redaktors A. Paegle, arī Limbažos Arnolds Lubavs, vēlākais komandants Fricis Švēde un citi vēl pirms Vācijas karaspēka ienākšanas 1941. gada jūlija sākumā bija izveidojuši lauka karatiesu.¹⁷⁷

Ezeres pagastā partizānu grupu 60 cilvēku sastāvā organizēja aizsargs Ž. Ruicēns (1905). Grupa jau jūnija beigās apšaudīja bēgošos sarkanarmiešus. 1941. gada 26. jūnijā

Ž. Ruicēns izsauca pie sevis izpildkomitejas locekli Frici Ulmani, atņēma viņam seifa atslēgas un arestēja. 1941. gada jūlija beigās grupa arestēja apmēram 10 cilvēku.¹⁷⁸

Rankas pagastā pašaisardzības grupā ietilpa 15–20 bijušo aizsargu Jāņa Irša vadībā.¹⁷⁹

1941. gada 18. jūlija ziņojumā minēts, ka Operatīvā komanda 1b 9. jūlijā ieradusies Rēzeknē. E. Mača vadībā organizēta palīgpolicija 120 vīru sastāvā, turklāt 30 vīru atsūtīts no Rīgas. Pagastā palīgdienestā parasti bija 30–80 vīru. "Policija saņēmusi norādījumu vadošos komunistus ieslodzīt Rēzeknes cietumā."¹⁸⁰ Dagdā partizānu grupa noorganizējās 1941. gada 14.–15. jūlijā divpadsmit cilvēku sastāvā, to vadīja komandants Romanovskis. Grupas uzdevums bija savākt ieročus, velosipēdus, radioaparātus, arestēt komjauniešus, strādnieku gvardus, aktīvistus. Partizāni arestēja Dagdas pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju Eizanu, viņa vietnieku Fjodorovu un vairākus aktīvistus, no kuriem divus nosūtīja uz Rēzekni, kā arī savāca 12 velosipēdu un piecus radioaparātus.¹⁸¹ Tas liecināja, ka partizāni veic okupācijas varas uzdevumus.

Krustpilī pašaisardzību organizēja pilsētas galva Mārtiņš Oskars Vētra (1908–1980). Partizāni uz kreisās piedurknes valkāja sarkanbaltsarkanu lenti.¹⁸²

Taču bija gadījumi, kad bijušais padomju aktīvisks bija arī partizāns. Ambrozijs Grīnumis (1910), bijušais Suntažu pagasta valdes loceklis un aizsargu vada komandieris, 1941. gada vasarā iestājās partizānos un tika ievainots, taču par darbību Mālpils pagasta izpildkomitejā, kurā pildīja sekretāra pienākumus, un darbu vēlēšanu komisijā tika pratināts astoņus mēnešus. Lielu vienību ar septiņām nodaļām noorganizēja virsleitnants Arturs Silenieks Viesītē. "*Tūlīt pēc kara sākuma, 1941. gada 22. jūnijā,*" 1992. gadā atcerējās Zvārdes pagasta Sātiņu tirgotājs Lācis, "*Zvārdes pagasta aizsargu nodaļas priekšnieks sapulcināja slepenā sēdē aizsargus un mani Zvārdes kapos, lai apspriestu rīcības plānu vācu armijas ienākšanas gadījumā Saldus pilsētā, kā rīkoties ar komunistu līdzskrējējiem un jaunajiem zemes ieguvējiem. Lēmums bija visus nošaut bez kaut kādas izmeklēšanas vai tiesas sprieduma.*"¹⁸³ Šis lēmums, protams, netika izpildīts. Pēc Vecmoku pagasta policista A. Lindermaņa liecības Tukumā jau 1941. gada pirmajās dienās aizsargi un Latvijas armijas virsnieki bija noorganizējuši apmēram 40 vīru lielu partizānu grupu.¹⁸⁴ Pēc ģenerāļa R. Bangerska sniegtajiem datiem, Gulbenes partizānu vienībā pulkvežleitnanta Kārļa Aperata (1892–1944) vadībā bija apmēram 700 vīru,¹⁸⁵ tajā sastāvēja no Latvijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa dezertējušie sakaru bataljona karavīri.

1941. gada vasarā Latvijā, īpaši Vidzemē, darbojās 129 nacionālo partizānu grupas.¹⁸⁶ Var spriest, ka partizāni darbojušies trijos galvenajos virzienos: 1) cīņa pret sarkanarmiešu un komunistu bruņotajām vienībām; 2) Latvijas iedzīvotāju un viņu īpašuma aizsardzība, drošības un kārtības nodrošināšana; 3) komunistu aktīvistu un kolaborantu aizturēšana.

Rīgas komandanta pulkveža Valtera Ulleršpergera pavēle jau pirmajā okupācijas dienā 1941. gada 1. jūlijā uzdeva *“Rīgā noorganizēt palīgpolicijas (Hilfspolizei) dienestu. Palīgpolicijas darba nozīme ir sarkanbaltsarkana lente ap kreiso roku un dienesta apliecība. Par palīgpolicijas priekšnieku iecelts pulkvedis [Voldemārs] Skaistlauks [1892–1972].”*¹⁸⁷ Naktīs izsludināja komandantstundu. Pulkvežleitnantu Voldemāru Veisu (1897–1944) iecēla par kārtības dienesta pagaidu priekšnieku. *“Latvijā pēc vācu armijas ienākšanas,”* 1941. gada 18. augusta ziņojumā rakstīja V. Štālekers, *“tika izveidota paš-aizsardzība, kura sastāvēja no dažādu iedzīvotāju grupu pārstāvjiem un tāpēc politisku uzdevumu veikšanai nebija pilnīgi noderīga. [...] Tāpēc paš aizsardzība tika reorganizēta par palīgpoliciju, kura tagad sastāv no izlasītiem, uzticamiem un profesionāli sagatavotiem cilvēkiem. Lielākajās pilsētās palīgpolicija pakļauta prefektiem.”*¹⁸⁸

Latvijas vietējiem paš aizsardzības dalībniekiem, vēlāk palīgpolicistiem, saglabājās zināma rīcības brīvība, jo rīkojumos rakstīto bija iespējams tulkot arī mazliet citādi. Kaut arī pavēles par aktīvistu vajāšanu, organizējot “zemes pašattīrīšanos”, izdeva okupācijas vara, taču nav iespējams, ka šīs pavēles kādreiz izdotas arī pēc padoto lūguma un iniciatīvas. Tāpēc arī nacistu dokumenti, ja tie kādreiz nonāktu pētnieku rīcībā, pilnībā nepierādīs notikušo, neizmantojot citus vēstures avotus (laika liecinieku atmiņas) vai vēstures interpretāciju.

1941. gada 2. jūlijā ar palīgpolicijas priekšnieka pulkveža V. Skaistlauka un Pašvaldību departamenta direktora J. Zenkeviča rīkojumu “Visiem pilsētu, apriņķu un pagastu vecākiem” tika uzdots nekavējoties stāties darbā un tūlīt – 1941. gada 2. jūlijā ziņot Pašvaldību departamentam Rīgā, Brīvības ielā 24, par darba uzsākšanu.¹⁸⁹ Tajā pašā “Liesmas” numurā rakstā “Dzīve atjaunojas” teikts: *“Policijas palīgdienestā, kas noorganizēts saziņā ar vācu karaspēka vadību, uzņemti vienīgi bijušās nacionālās armijas virsnieki. Šis palīgdienests savā pārziņā pārņem uzņēmumus un iestādes un gādā par iedzīvotāju drošību.”*¹⁹⁰ Spriežot pēc rīkojumiem un paziņojumiem, šis palīgdienesta rūpes par iedzīvotāju drošību izpaudās piecos galvenajos virzienos. Pirmkārt, tā bija okupācijas varas rīkojumu izpildīšana, ieskaitot Rīgas komandanta pulkveža V. Ulleršpergera 1942. gada 2. jūlija rīkojumu¹⁹¹ aizliegt žīdiem līdz turpmākam stāvēt rindās. Otrkārt, palīgpolicijai bija jācīnās pret sarkanarmiešiem, kas slapstījās un par kuriem iedzīvotājiem bija jāziņo, pretējā gadījumā tie saņemtu sodu pēc kara laika likumiem.¹⁹²

Treškārt, policijas palīgdienestam bija jāierobežo laupīšana arī izpostītajā Vecrīgā, kur jau 1941. gada 3. jūlijā ar Rīgas palīgpolicijas priekšnieka pulkveža V. Skaistlauka rīkojumu svešiem bija aizliegts uzturēties.¹⁹³ Ceturtkārt, policijas palīgdienestam bija uzdots “aktīvi piedalīties mūsu zemes tīrīšanā no kaitīgiem elementiem”. Šinī nolūkā 1941. gada 4. jūlijā “Tēvijā” publicētajā Uzaicinājumā “visi nacionāli domājoši latvieši – pārkoņkrustieši, studenti, virsnieki, aizsargi un citi” tika aicināti “pieteikties

pie drošības komandas vadības Valdemāra ielā 19”. Uzaicinājumu bija parakstījis Rīgas pilsētas latviešu komandants pulkvežleitnants V. Veiss.¹⁹⁴ 1941. gada 8. jūlijā V. Veiss atkal rakstīja: “Uzaicinu pieteikties bij. V/D [virsdienesta] instruktorus, kadetus un aizsargus, kas vēlētos iestāties pašaizsardzības vienībā, Rīgā, Miera ielā 60.”¹⁹⁵ Atkārtotais uzaicinājums liecināja par tā svarīgumu okupācijas varas iecerētajai “zemes tīrīšanai”.

Līdzīga partizānu komandēšanas pārņemšana notikusi arī citās Latvijas pilsētās. Partizānu – aizsargu pirmajās okupācijas dienās ieviestais policijas palīgdienests pagastos gandrīz pilnīgi atjaunoja drošību Liepājas apriņķī. 1941. gada 2.–3. jūlijā, kad Liepājā ieradās pulkvedis A. Plensners, nacistiskās okupācijas režīma uzdevumā partizānus pārkārtoja par pašaizsardzību, Latvijas apriņķu priekšgalā noliekot profesionālas militārpersonas.¹⁹⁶

Piektkārt, pašaizsardzības spēku priekšnieks pulkvedis A. Plensners 1941. gada 9. jūlijā uzdeva visiem apriņķu apsardzības spēku priekšniekiem savākt Sarkanās armijas atstātos ieročus un munīciju.¹⁹⁷ Šo rīkojumu A. Plensners kā “Latvijas pašaizsardzības spēku priekšnieks [izdeva] saziņā ar vācu armijas vadību visiem apriņķu apsardzības priekšniekiem”. Reģistrēt un savākt visus pamestos ieročus un mantas uzdeva arī 1941. gada 10. jūlijā.¹⁹⁸ Tātad, gan tieši atsaucoties uz vācu pavēlniecību, gan no publicētajiem pirmajiem latviešu pašaizsardzības rīkojumiem redzam, ka pašsardzība pildīja vācu armijas pavēlniecības rīkojumus.

Pretošanās kustība arī Vācijas armijas okupācijas pirmajās dienās bija vēsta pret boļševiku okupācijas varu.¹⁹⁹ Tālākais posms sadarbībā ar vācu militārajām iestādēm norisēja ar pulkveža A. Plensnera starpniecību. Pulkvedis ieradās ar Vācijas kara floti Liepājā 1941. gada 28. vai 29. jūnijā, bet pulkvežleitnants V. Deglavs ar 16. armiju caur Kauņu un Daugavpili – Rīgā. Pulkvedis A. Plensners 1941. gada 3. jūlijā saņēma kara flotes C grupas pavēlnieka kontradmirāļa Franča Klasena pavēli “pārņemt nacionālo latviešu pašaizsardzības organizāciju vadību”²⁰⁰. Viņš bija pakļauts Vācijas karaspēka pavēlniekam un pildīja latviešu partizānu galvas lomu (*Köpfung*). “Kad Rīgā ieradās no Berlīnes karaspēka līdzpaņemtie pulkvedis Plensners un pulkvežleitnants Deglavs un ar lauka komandantūras piekrišanu pārņēma pašaizsardzības izveidi, kādu laiku radās lielas grūtības to organizēt brīvprātīgi,” – tā rakstīja ģenerālis V. Štālekera.²⁰¹ Šis posms beidzās 1941. gada 7. jūlijā, kad Operatīvās grupas “A” komandieris ģenerālmajors V. Štālekera iecēla pulkvedi V. Veisu par Rīgas latviešu palīgpolicijas priekšnieku. 1941. gada 8. jūlijā Štālekera aizliedza valkāt latviešu nacionālo formastērpu.

Pulkveža A. Plensnera 1941. gada 10. jūlija ziņojumā Vācijas armijas 291. kājnieku divīzijai “Pārskats par pašaizsardzības vienību izveidošanu, grupējumu un cīņas darbību laika posmā no lielvācu karaspēka ienākšanas līdz 9. jūlijam” nav uzskaitītas



1. att. Strenču apkārtnes paš aizsardzības grupa 1941. gadā

Konrāda Kraukļa foto

visas paš aizsardzības vienības, bet tajās esošo cīnītāju skaits rēķināts apmēram 6000 vīru. Paš aizsardzībnieki bija nogalinājuši vai sagūstījuši 2345 sarkanarmiešus, bet paši zaudējuši 103 vīrus. Arī H. Biezais norāda, ka cīņās starp sarkanarmiešiem un paš aizsardzības vienībām krituši 805 sarkanarmieši, bet 1540 sagūstīti. Tātad kopā 2345 sarkanarmieši. Cīņā pret Sarkan armiju un vietējo komunistu vienībām krituši 103 paš aizsardzībnieki, to skaitā 12 virsnieku.²⁰² Vēsturnieks Jānis Vasīļevskis domā, ka Latvijā 1941. gada vasarā bijis ap 8500 partizānu, cīņās pret tiem kritis apmēram 2000 sarkanarmiešu un 2000 sagūstīti, bet paš aizsardzības vienībām bijuši 184 kritušie. J. Vasīļevskis partizānu kustību konstatējis 129 (25%) pagastos, turklāt tai bijis tautas sacelšanās raksturs.

Visai labu priekšstatu par pirmo aktīvistu likteni sniedz ģenerāļa V. Štālekera Operatīvās grupas "A" atskaite par laiku no 1941. gada 21. jūnija līdz 1941. gada 15. oktobrim. Operatīvās grupas "A" uzdevums – tā kopā ar Vācijas armijas pirmajām vienībām 1941. gada 23. jūnijā devās ceļā – bija sagūstīt komunistu funkcionārus un iegūt komunistu dokumentālos materiālus. *"Tāpēc trijās Baltijas provincēs,"* rakstīja V. Štālekera *"jau pirmajās stundās pēc to ieņemšanas no vietējiem uzticamiem cilvēkiem tika izveidotas brīvprātīgo vienības, kuras mūsu vadībā sekmīgi veica šos pienākumus."*²⁰³ Latvijā tika organizēta paš aizsardzība (*Selbstschutz*). Par tās aprīņķu vienību priekšniekiem tika iecelti bijušie virsnieki. Drošības policijas uzdevums bija īstenot

pašattīrīšanās centienus un vadīt tos pareizās slīdēs, lai pēc iespējas ātri sasniegtu iecerēto attīrīšanos.²⁰⁴ Tā, starp citu, izdevās arī Rīgā ar atbilstošu ietekmi uz latviešu palīgpoliciju organizēt ebreju grautiņus (*ein Judenpogrom in gang zu setzten*), kuros visas sinagogas tika iznīcinātas un ap 400 ebreju nogalināts.

Visus iedzīvotājus Vācijas Drošības policija šķīroja trijās grupās – funkcionārus un komisārus arestēt un nošaut; smagus noziegumus neizdarījušos arestēt un ieslodzīt; politiski kaitīgos – uzskaitīt. Tā Latvijā tika uzskaitīts 23 000 personu.²⁰⁵ Vācijas Drošības policija rīkojās pēc 1941. gada 2. jūnija slepenās instrukcijas “Komunistu kolaborantu arestēšana”.²⁰⁶

Partizānu kustība beidza pastāvēt 1941. gada 24. jūlijā ar karalauka komandantūras rīkojumu, kas uzdeva paš aizsardzībai un palīgpolicistiem nodot ieročus, “*ciktāl pēdējiem ar īpašām apliecībām un zaļām rokassaitēm nav dotas tiesības ieroču turēšanai. Sarkanbaltsarkano rokassaišu nēsāšanu, sākot ar 1941. gada 25. jūliju, aizliegt.*”²⁰⁷

Palīgpolicijas (*Schutzmann*) nosaukums minēts H. Himlera 1941. gada 6. novembra pavēlē. Palīgpoliciju iedalīja trijās kategorijās. A kategorijas policisti veica policijas funkcijas pilsētās un pagastos. Šai grupai bija formastērps, un par dienestu tā saņēma algu. B kategorijas policisti pildīja sardzes dienestu un piedalījās akcijās. Viņiem nebija formastērpa, bet tie valkāja uz kreisās rokas zaļu lenti ar uzrakstu “*Schutzmann*”. C kategorija bija t.s. pasīvā rezerve, kuru iesauca īpašos gadījumos.

No šucmaņiem izveidoja Latviešu kārtības policiju (*Ordnungspolizei, Order Police*), SS un SD policiju.²⁰⁸

Tāpat kā visās iekarotajās teritorijās, arī Latvijā nacistu okupācijas vara abas policijas²⁰⁹ veidoja galvenokārt no vietējiem latviešiem.

Kā redzams no SS un policijas priekšnieka Latvijā ziņojumiem, Latvijā policijas dienestā pieteicās tik daudz vīriešu, ka ar 1942. gada 8. aprīļa kārtības policijas priekšnieka pulkveža Knehta rīkojumu brīvprātīgo pieņemšanu pārtrauca.²¹⁰

Latvijas policijas virsnieki savu meistarību cēla trijās skolās Latvijā (Ogrē, Siguldā, Matkules pagastā) un arī Vācijā, jo sevišķi Firstenbergā (augstākie policijas virsnieki). Firstenbergas skolā 1942. gadā apmācīja apmēram 120 policijas vadošo darbinieku, galvenokārt izlūkošanas darbā pret sarkanajiem partizāniem un komunistiskajām organizācijām.²¹¹ 1942. gada rudenī Ostlandes reihskomisariāta policijā dienēja 4428 vācieši un 55 562 vietējie iedzīvotāji (93,6%).²¹²

Palīgpolicijas darba izpēte gan Latvijā, gan ārpus tās sākusies kā atsevišķu vienību, tā arī teritoriju un operāciju līmenī. Šeit apstāsīsimies, raksturojot palīgpolicijas lomu aktīvistu liktenī.

Datu trūkuma dēļ nevaram droši spriest par paš aizsardzības vienību (palīgpolicijas) skaitu un organizāciju visos Latvijas apriņķos un pilsētās. Taču saglabājušies dati liecina, ka palīgpolicijai bija laba organizācija un liels palīgpolicistu skaits.

(Kreis)	(Bezirk)	(Ort)	(Datum)
---------	----------	-------	---------

Vereidigungs-Niederschrift.

Als Angehöriger der Schutzmannschaft schwöre ich, treu, tapfer und gehorsam zu sein und meine Dienstpflichten, besonders im Kampf gegen den völkermordenden Bolschewismus gewissenhaft zu erfüllen. Für diesen Eid bin ich bereit mein Leben einzusetzen. So wahr mir Gott helfe.

Zvērests.

Kā policijas darbinieks zvēru būt uzticīgs, drošsirdīgs un paklausīgs, kā arī apzinīgi izpildīt savus dienesta pienākumus, it sevišķi cīņās pret tautu slepkavu — bolševismu. Par šo zvērestu esmu gatavs likt ķīlā savu dzīvību. Uz to lai palīdz man Dievs.

..... (Unterschrift des mit der Vereidigung Beauftragten) (Unterschrift des Vereidigten)
---	---

Zu den Pers. Akten:

2. att. Policijas darbinieku zvēresta teksts 1942. gadā

5. tabula

**Latviešu pašaisardzības vienības Valmieras apriņķa komandantūrā
1941. gada 10. jūlijs²¹³**

Nr. p.k.	Komandantūra	Komandants
1.	Ainaži	Kapteinis Motmillers
2.	Limbaži	Virleitnants Švēde
3.	Aloja	Virleitnants Jansons
4.	Matīši	Kapteinis Būna
5.	Mazsalaca	Kapteinis Daugulis
6.	Rūjiena	Kapteinis Auce
7.	Rencēni	Leitnants Klucis
8.	Mazbrenguļi	Leitnants Juica
9.	Valka	Virleitnants Deičmanis
10.	Valmieras pilsēta	Kapteinis Knospiņš

Veidojot latviešu palīgpoliciju, tika uzdots agrākajiem Politiskās policijas vadītājiem iecelt amatos “tikai uzticamus cilvēkus” un palīgpolicijai vajāt “tikai” komunistus²¹⁴ un bijušos sarkanarmiešus. Tikai pēc komunistu iznīcināšanas savā teritorijā “latviešu palīgpolicijas izlases spēki”²¹⁵ patstāvīgi vai vācu vadībā drīkstēja sākt uzbrukumu ebrejiem.²¹⁶

1941. gada 10. augustā Rīgā bija 2799 palīgpolicisti un 174 virsnieki. No viņiem 129 bija Latvijas armijas un policijas bijušie darbinieki. Rīgas palīgpolicijas apbruņojumā bija 2277 Latvijas armijas un krievu parauga šautenes un 983 pistoles. Madonā bija 99 palīgpolicisti, Taurupē – 26, Vecgulbenē – 193. Kopā šajos novados bija 321 palīgpolicists. Tukuma pilsētā un laukos bija 638 palīgpolicisti. Palīgpolicistu uzdevums bija “palīdzēt bojševiku un ebreju tvarstīšanā”²¹⁷.

6. tabula

**Valmieras apriņķa palīgpolicistu skaits pagastu un pilsētu policijas iecirkņos
1941. gada jūlijs²¹⁸**

Iecirknis	Virsnieki	Ierindnieki	Kopā
Ainaži	9	516	525
Limbaži	14	677	691
Aloja	2	477	479
Rencēni	1	153	154
Mazbrenguļi	1	143	144
Valmiera	–	55	55
Brenguļi	1	103	104
Kopā	28	2124	2152

“Šo [palīgpolicijas] spēku rūpīga pārbaude un šo dienesta vietu darbības plaša kontrole,” rakstīja V. Štālekers, “nodrošināja darbu vācu Drošības policijas konkrētā virzienā.”²¹⁹

7. tabula

**Valmieras apriņķa palīgpolicistu skaits un nodarbinātība
1941. gada 1. jūlijs²²⁰**

Kopskaits	299	
T.sk. virsnieki	37 (12,4%)	Komandants pulkvežleitnants Jaunsniķeris; štāba priekšnieks pulkvežleitnants Ozoliņš
T.sk.:		
Valmieras izolācijas nometnē (9. jūl.)	99 (33,1%)	
Valmieras cietuma iekšējā apsardzē	26 (8,7%)	
Drošības dienestā	11 (3,7%)	

Tā Valmieras apriņķa pašaizsardzībā 1941. gada 1. jūlijā 299 cilvēki bija ierindā un izpildīja okupācijas varas uzdevumus.

1941. gada rudenī bijušo palīgpolicistu bija 97,8% no visas Latvijas policijas. Kopā 1941. gada oktobrī bija 8218 latviešu palīgpolicistu. Taču ziņas par to izvietojumu izdevās iegūt tikai par 7675 cilvēkiem (trūkst ziņu par 543 cilvēkiem jeb 6,6%).

8. tabula

Latviešu policija 1941. gada oktobrī

Nosaukums	Skaits	%
Kriminālpolicija	220	2,8
Politiskā policija	415	5,5
Koncentrācijas nometņu pārvalde	860	11,3
Uzraugi 17 cietumos un divās koncentrācijas nometnēs	1518	19,7
Kārtības policija (Liepājā, Daugavpilī)	1370	17,8
Apriņķu policisti	1947	25,5
Dzelzceļa policisti	145	1,8
Rekrutēšanas rezerve	1200	15,6
Kopā	7675	

8. tabulā redzam, ka lielākā daļa policistu strādāja aprīņķos (25,5%), par cietumsargiem (19,7%), kā arī bija rekrutēšanas rezervisti (15,6%). Tā uz vienu vācu policistu, ja nerēķina rezervistus, bija 45 latviešu policisti.²²¹ Līdztekus vācu Drošības policijai darbojās Latviešu drošības palīgpolicija.

Vācijas Valsts drošības Galvenā pārvalde no 1938. gada līdz 1943. gadam dažādās iekarotajās zemēs bija organizējusi 17 drošības dienesta vietējās pārvaldes. Rīgā pārvalde atradās Reimera ielā 1 – un to vadīja Rūdolfis Lange (1910–1945). Šīs pārvaldes pakļautībā Rīgā, Valdemāra ielā 19 (*German Göring Str. 19*), atradās Latviešu drošības palīgpolicija.²²² Tai bija pakļautas četras drošības policijas nodaļas apgabalu komisariātā un to drošības nodaļās Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā un Valmierā.²²³ Katrai drošības policijas nodaļai bija aprīņķu atbalsta punkti parasti ar četriem, septiņiem darbiniekiem.

Latviešu drošības palīgpolicijā un drošības dienestā strādāja aptuveni 400–450 darbinieku. “[Latvijas] Drošības palīgpolicija, kura strādā [Operatīvās komandas] 2 pastāvīgā uzraudzībā un saņem no tās norādījumus darbam, kā arī iesniedz kārtējos pārskatus, viena ir iekārtota politiskajā nodaļā un viena – kriminālpolicijas nodaļā.”²²⁴ Latviešu drošības palīgpolicija un drošības dienests darbojās piecos galvenajos virzienos: 1) no aresta izvairījušos un uz PSRS aizbēgušo aktīvistu apzināšana un uzskaitē; 2) ebreju slēpšana; 3) dezertieru vajāšana ciešā sadarbībā ar Vācijas abvēru; 4) padomju radioraidījumu klausītāju apzināšana; 5) pretvācu noskaņojuma izplatītāju atklāšana.

Latviešu drošības palīgpolicijas un drošības dienesta struktūru varētu atainot šādi:²²⁵

Rīgas SD (*Sicherheits Dienst*) (centrs);

Liepājas SD nodaļa;

Daugavpils SD nodaļa;

Valmieras SD nodaļa;

Jelgavas SD nodaļa;

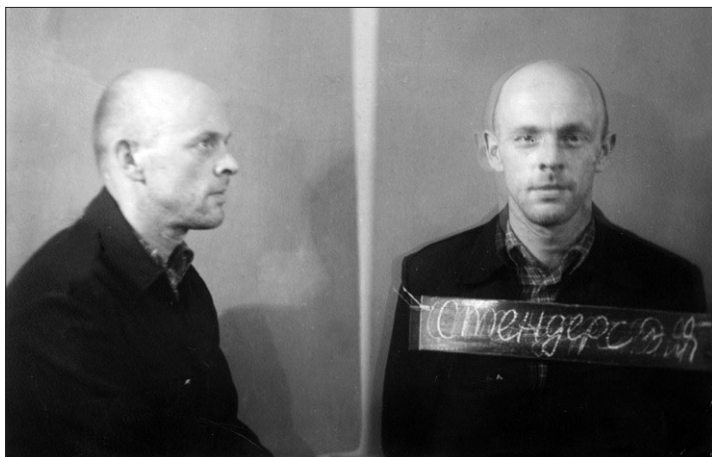
atbalsta punkti: Ilūkste, Jēkabpils, Bauska, Tukums, katrā pa 4–7 dalībniekiem.

Ilūkstes SD atbalsta punktā strādāja: Stenders Edgars (priekšnieks; 1914); Vilkacs Kārlis (1917); Dūre Henriks (1915); Balodis Alfrēds (1902); Puga (vārds nav zināms); Abarons Antons; Glāznieks Ēriks.

Jēkabpils SD atbalsta punktā strādāja: Mitrēvics Zigurds; Karabanovs (vārds nav zināms); Valdaks Jānis; Aizpurietis Jānis; Grāveris Jānis.

Bez SD nodaļu un atbalsta punktu t.s. štata darbiniekiem katram ierēdnim bija četri – seši aģenti un līdz 10 uzticamības personām. Štata darbinieki un aģenti veica minētos uzdevumus. Latviešu SD Ilūkstes atbalsta punktam priekšniecība nosūtīja 300–400 meklējamo personu uzvārdus. No tiem Ilūkstes SD atbalsta punktam izdevās aizturēt 83 personas.²²⁶

3. att. Latviešu drošības palīgpolicijas llūkstes atbalsta punkta vadītājs E. Stenders apcietinājumā 1952. gadā



Latviešu drošības palīgpolicija iekārtoja un apkalpoja t.s. Latviešu kartotēku, kurā bija dati par pretvalstiski noskaņotajiem iedzīvotājiem, to vidū komunisti, komjaunieši, padomju aktīvistu. Latviešu kartotēku vadīja F. P. Rikards, un tā atradās Arāja komandas štābā Valdemāra ielā 19, vēlāk Merķeļa ielā. Materiālu vākšanai kartotēkas darbinieki izbrauca arī uz laukiem. Kartotēku SD izmantoja, lai arestētu iedzīvotājus,²²⁷ to sauca par “*Sonderkommando Rikards*”. “Vērtīgā sadarbībā”, kā teikts vācu ziņojumā, Lietuvā uzskaitīja 10 000, bet Latvijā pat 23 000 personu,²²⁸ apmēram viena trešā daļa no tām varēja būt politiski kaitnieciskas personas.²²⁹

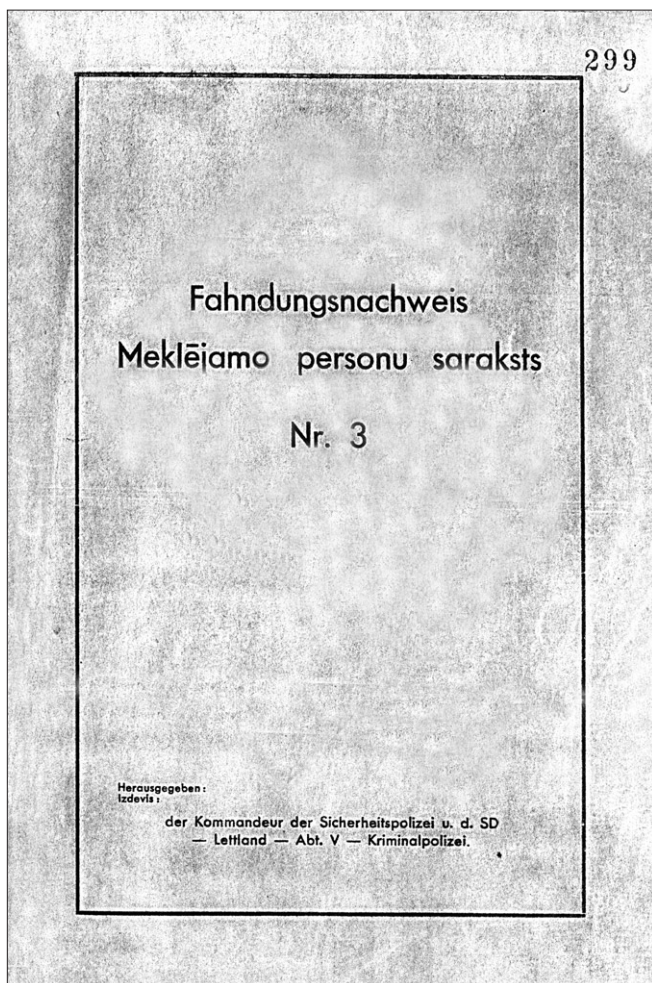
Jānis Sīmanis (1912) no 1941. gada jūlija līdz 1943. gada martam strādāja Latviešu kartotēkas operatīvajā nodaļā par grupas (četri cilvēki) vadītāju. “Šī nodaļa,” čekai 1947. gadā liecināja J. Sīmanis, “ar aģentūras starpniecību un izmeklēšanu vāca datus par komunistiem, komjauniešiem un padomju aktīvistiem.”²³⁰

9. tabula

Latviešu drošības palīgpolicijas arestētās personas llūkstē 1942.–1943. gadā²³¹

Uzvārds	Nodarījums
Helēna Kreics	Izbēgušo sarkanarmijas gūstekņu atbalstītāja
Balodis	No Daugavpils geto izbēgušo ebreju atbalstītājs
Ādolfs Bicāns	Klausījies padomju radoraidījumus
Ādolfs Mežraups	Pretvācu noskaņojums
Pēteris Krasovskis	Strādājis milicijā
Pēteris Zarkevics	Padomju aktīvists

Latvijas drošības palīgpolicijas priekšnieks nebija pārliecināts, ka visas pret okupācijas varu naidīgi noskaņotās personas “izķertas”, jo tās varēja būt mainījušas dzīvesvietu vai pat pārcēlušās uz PSRS. Tāpēc 1942. gada 1. jūnijā minētā iestāde tipogrāfiski izdeva meklējamo personu sarakstu. To izsūtīja visām dienesta vietām. Bija noteikts, ka sarakstam, “veicot dienesta pienākumus, jābūt klāt”. Sarakstu papildināja ar jaunām personām, izpildot speciālas kartītes vai arī “nokārtotos gadījumos” izsvītrojot. Sarakstu bija paredzēts izdot ik gadu, bet vajadzības gadījumā arī ik pusgadu. Tā kā 3. saraksts ar ievadu vācu un latviešu valodā publicēts 1943. gada 1. septembrī, acīmredzot šāda vajadzība bija.²³² Sarakstā 208 lappusēs iekļauts apmēram 5000 meklējamo personu, norādot uzvārdu, vārdu, dzimšanas laiku un vietu, kā arī pievienots kāds no pieciem šifrētajiem apzīmējumiem vai šo apzīmējumu



4. att. Meklējamo personu saraksts nr. 3. Izdevusi Vācijas Drošības policijas un Drošības dienesta komandiera Latvijā Latviešu kriminālodaļa 1943. gadā Rīgā

kombinācija.²³³ Sevišķi bīstamām personām bija šifrs – “arestēt un nekavējoties paziņot”. Kaut arī sarakstu, kā teikts virsrakstā, bija izdevusi Kriminālpolicija, tajā pārsvarā bija politiski vajātie. Starp meklējamām personām bija daudzi uz PSRS aizbēgušie ar Augustu Kirhenšteinu,²³⁴ Vili Lāci,²³⁵ Semjonu Šustinu²³⁶ priekšgalā. Sarakstā atrodams jau komunistu sen nošautais rakstnieks Linards Laicens,²³⁷ vēlākie čekisti Z. Vasiljonoks,²³⁸ A. Tutins,²³⁹ R. Saša-Zaša,²⁴⁰ komunisti D. Kaupužs,²⁴¹ Vincents Karaļuns,²⁴² A. Cildermanis,²⁴³ komjaunieši B. Sējāns,²⁴⁴ I. Indāns²⁴⁵ u.c. Sevišķi daudz bija ebreju un krievu uzvārdu. Sarakstus izmantoja politvajāšanai, politizolācijai un politsodīšanai.

Izpildot Vācijas ģenerālpilnvarotā darbaspēka izmantošanā Friča Zaukela rīkojumu, 1942. gada pavasarī t.s. jaunsaimnieku akcijas rezultātā uz Vāciju nosūtīja 2517 bijušo jauno zemes ieguvēju. Kopā ar “Latgales akciju” tika aizturētas 10 775 personas.

PSRS frontes izlūku, diversantu un partizānu darbībai izplatoties 600–700 kilometru aiz frontes līnijas, 1943. gadā šīs darbības skāra arī Latgali. Lai tās ierobežotu un vienlaikus izpildītu F. Zaukela plānu – apgādāt Vāciju ar darbaspēku, 1943. gada 20. augustā R. Lange parakstīja pavēli par operāciju Latgalē ar kodētu nosaukumu “*Sommerreise*” (“Vasaras ceļojums”). Šajā operācijā pēc Drošības dienesta un pagastu valdes sastādītajiem sarakstiem bija jāarestē un jānosūta darbā uz Vāciju vai koncentrācijas nometnēm apmēram 4000 “politiski neuzticamu personu”²⁴⁶. Operācijā piedalījās 1157 policisti, kuri arestēja un izsūtīja 3304 cilvēkus ar ģimenēm.²⁴⁷

10. tabula

Operācijas “*Sommerreise*” rezultāti Latgalē 1943. gada augusts²⁴⁸

Apriņķis	Vīrieši	Sievietes	Bērni	Kopā
Abrenes	191	270	188	649
Daugavpils	338	442	403	1183
Ludzas	236	413	279	928
Rēzeknes	193	180	171	544
Kopā	958	1305	1041	3304

Tā atbilstoši Vācijas situācijai Otrajā pasaules karā mainījās aktīvistu vajāšanas mērķi – vispirms galvenais bija “zemes tīrīšana” 1941. gadā, pēc tam viņu izmantošana par darbaspēku.

6. Aktīvistu aresti un ieslodzīšana

Jau iepriekšējā nodaļā minēts, ka aktīvistu aresti Latvijā sākās partizānu darbības posmā, taču kulmināciju sasniedza vācu okupācijas varas vadībā.

Tāpat kā PSRS, arī Vācija okupētajā Latvijā izmantoja "lielajā dzimtenē" jau sen izstrādātās un ieviestās sodīšanas organizācijas un metodes. Vācijas Valsts drošības policija bija pakļauta nacistu partijai VNSSP (NSDAP), tāpat kā čeka bija pakļauta VK(b)P. Gan Drošības policija, gan čeka izpildīja savas partijas instrukcijas, telefona zvanus un "pagaldes" čukstus. Drošības apcietinājumu (*Schutzhaft*) nacisti praktizēja kopš 1933. gada, lai izolētu savus politiskos pretiniekus. Jau 1936. gadā bija noteikts, ka valsts slepenpolicijas rīkojumi un rīcība nav pārbaudāma tiesā.²⁴⁹ 1939. gada 24. oktobrī publicēja rīkojumu: "Kara laikā apcietinātos no drošības apcietinājuma neatbrīvo."²⁵⁰ Vācijas Valsts slepenpolicijas (gestapo) 1939. gada 20. septembrī ieviestais termins "speciālā apiešanās" (*Sonderbehandlung*; SB) nozīmēja nāves spriedumu. "Speciālo apiešanos" vispirms attiecināja uz nacistu politiskajiem pretiniekiem, vēlāk uz ebrejiem u.c.²⁵¹ Par šī soda ieviešanu centās pārliecināt nacistiskā propaganda.²⁵²

Ādolfa Hitlera 1941. gada 13. maija rīkojumā par "Barbarosas plāna" karadarbības zonas civilpersonu nepakļaušanu karatiesām noteikts: "Ienaidnieka civiliedzīvotāju noziegumi līdz turpmākam neietilpst karatiesu un lauka karatiesu kompetencē" (1. §). Šo vadoņa rīkojumu konkretizēja jau minētā R. Heidriha 1941. gada 29. jūnija pavēle, ka jāveicina iekaroto apgabalu iedzīvotāju "pašattīrīšanās", neiesaistot Vācijas spēkus un neatstājot nekādu pēdu.²⁵³

Kaut arī gestapo "strādāja" apmēram 30 000 personu, kara laikā tā rīcībā nodeva Vācijas armijā izveidotas speciālas modernas daļas – operatīvās grupas (*Einsatzgruppen*), kuras sekoja frontei armijas pirmajās līnijās.

Vācijas armiju kaujas grupas "Ziemeļi" sastāvā darbojās Operatīvā grupa "A" (*Einsatzgruppe A*) ģenerāļa V. Štālekera vadībā. Operatīvās grupas "A" darbu labi atspoguļo tās ikdienas ziņojumi Vācijas valsts Galvenajai drošības pārvaldei Berlīnē. Operatīvā komanda 1a 1941. gada 27. jūnijā Durbē (ziemeļaustrumos no Liepājas), Grobiņā (7 km austrumos no Liepājas), Asītē (8 km austrumos no Priekules), vēl viņpus vācu priekšpostenjiem, un Skodā (apmēram 50 km uz dienvidiem no Liepājas) veica 41 akciju.²⁵⁴ 1941. gada 1. jūlijā "Notikumu ziņojumā no PSRS nr. 9" teikts, ka Operatīvās grupas "A" komandieris SS ģenerālmajors V. Štālekera 1941. gada 30. jūnijā bijis ceļā uz Rīgu. Operatīvā komanda 1a 28. jūnijā bija Jelgavā un Liepājā, bet priekšējās vienības – ceļā uz Rīgu.²⁵⁵ 1941. gada 4. jūlija "Notikumu ziņojumā no PSRS" teikts, ka Operatīvās grupas "A" komandieris SS ģenerālmajors V. Štālekera ieradies Rīgā 1941. gada 1. jūlijā ap pulksten 16.00 no Pārdaugavas²⁵⁶ kopā ar Vācijas armijas

priekšējām vienībām. Kopā ar viņu ieradusies Operatīvā komanda 1a un 2. Operatīvās komandas daļas. *“Sadarbība ar armijas virspavēlniecību ir izcila. Iekļaušanās priekšējās vienībās iespējama bez traucējumiem. Sadarbībā ar armiju veikti pasākumi pret krieviem, kas paslēpušies, un bruņotiem komunistiem. [...] No Berlīnes līdzpaņemtā Politiskās policijas vadītāja komanda iekļauta komunistu un sarkanarmiešu vajāšanā. [...] [Liepājā] papildu tur nosūtītajai Operatīvai komandai 1a norīkota 2. Operatīvās komandas daļa ar uzdevumu veikt izšķirošus pasākumus.”*²⁵⁷ 1941. gada 7. jūlija ziņojumā teikts, ka *“pilsētas [Rīgas] nodrošināšanai organizēta palīgpolicija (400 vīru). [...] Par palīgpolicijas vadītāju iecelts pulkvežleitnants Veiss.”*²⁵⁸ Veikti pasākumi, lai šajā grupā nebūtu neviena latviešu miliča. Bez šīs palīgpolicijas grupas organizētas vēl divas patstāvīgas grupas pogromu rīkošanai. *Visas sinagogas nopostītas; līdz šim likvidēts 400 ebreju.”*²⁵⁹ Operatīvā komanda 1a ieradusies Cēsīs, bet Operatīvā komanda 2 daļēji paliek Liepājā. Pārējās Operatīvās grupas daļas sakopotas Rīgā. 1941. gada 8. jūlijā ziņots, ka Operatīvā komanda 1b atrodas Daugavpilī.

Vācijas armijas komandantūrām oficiāli bija jāstāv nomāļus no šīm akcijām, atstājot tās drošības policijai un paš aizsardzības vienībām. Vācijas armijas militāro komandantūru uzdevums bija “zemes drošība un nomierināšana”, pārbaudot iedzīvotājus un tos nomierinot. Šīm komandantūrām bija atļauts iejaukties civiliedzīvotāju dzīvē, lai Vācijas armijas vienības nodrošinātu un nomierinātu “zemi”.²⁶⁰ 1941. gada “Direktīvās par karalauka un apdzīvoto vietu komandantūru darbību” bija noteikts, ka Krievijā pašpārvaldi nevar organizēt, bet zeme jāpakļauj militārai pārvaldei, ieceļot ciemu un pilsētu vecākos. Arī palīgpoliciju (šucmaņi) Krievijā neorganizēja.²⁶¹

Aktīvistu aresti, kā liecina laika liecinieki, sākumā parasti notika pēc boļševiku okupācijas laikā cietušo (nacionalizēti tīpašumi, atlaisti no darba, izvesto piederīgie u.c.) vai arī tādu, kuri izlikās par cietušajiem, norādījuma. *“Propagandas ietekmē,”* rakstīja laika liecinieks Vilnis Bankovičs, *“daudzi latvieši, sevišķi izvesto un nomocīto piederīgie, pēkšņi pārvērtās negausīgos atriebējos... Varām mainoties, atklājās mūsu tautas nožēlojamās īpašības. Diemžēl.”*²⁶² Tas pirmkārt. Otrkārt, aktīvistu aresti, kā redzēsim, notika pēc pagasta vai pilsētas “jaunās vadības” sastādītajiem sarakstiem. Treškārt, arestēja pēc paš aizsardzības vadītāju rīkojuma. Ceturtkārt, arestēja cilvēkus, ar kuriem centās nokārtot personiskus pārinodarījumus vai personisku nepatiku.

Operatīvo grupu darbībā iesaistīja okupēto zemju palīgspēkus, lai iekarotās zemes pilnīgi attīrītu no “žīdiem un boļševikiem”. Ostlandes Valsts komisariāta Politiskās nodaļas vadītājs F. Trampedahs 1941. gada 1. jūlijā “Ziņojumā par politisko stāvokli Latvijā” rakstīja: *“Ja ievērosim vecsaimnieku intereses, nododot atpakaļ viņu apsaimniekošanā boļševiku atsavināto zemi vai ļaujot viņiem brīvas rokas izrēķināties ar saviem vietējiem pretiniekiem, viņi pateiksies mums par to, nostājoties atklāti un noteikti vācu varas pusē.”*²⁶³ Nacionālsociālistu propaganda, kura latviešus jau ar

padomju okupācijas sākumu ik dienas baidīja ar “žīdiskā komunisma” briesmām, pēc Baigā gada notikumiem ietekmēja ne tikai latviešu nacionālkonservatīvo eliti, bet arī plašas sabiedriski aktīvās aprindas.²⁶⁴

Daugavpili Vācijas armija ieņēma 1941. gada 26. jūnijā, bet kopš 3. jūlija tur darbojās pilsētas valde un policija kapteiņa Pētersona vadībā. Policijas palīgdienests (apmēram 240 vīru) sastāvēja no bijušajiem Latvijas armijas karavīriem un aizsargiem²⁶⁵ un veica kriminālpolicijas un politiskās policijas uzdevumus.²⁶⁶ Līdz 1941. gada 7. jūlijam tika arestēti 32 politiski apvainotie un 85 krievu tautības strādnieki. 1941. gada 14. jūlija V. Štāleķera ziņojumā minēts, ka Rīgā “latviešu Uzticamības padome agrāk plānotajā sastāvā pārņemta un izmantota. Kā sakarnieks beigās darbojas tikai pulkvedis Plensners.”²⁶⁷

Sevišķi plaši aresti notika Rīgā un Rīgas rajonā.

1941. gada jūlijā V. Štāleķera ieceltais Rīgas prefekts Roberts Štiglics ik pārdienas ziņoja Latviešu drošības policijas un SD priekšniekam Krauzem par komunistu arestiem. Spriežot pēc kriminālpolicijas ziņojumiem Rīgas prefektam, kriminālpolicija jau 1941. gada 3. jūlijā par komunistisko darbību bija arestējusi 20 personu, kuras nodotas politiskās policijas rīcībā.²⁶⁸ 5. jūlijā arestēti astoņi aktīvistu.²⁶⁹ 1941. gada 5.–6. jūlijā prefektūras 6. iecirknī arestēja 13 strādnieku gvardu,²⁷⁰ prefektūras 5. iecirknī aizturēti 15 strādnieku gvardi.²⁷¹ Rīgas prefekts ziņoja, ka 7.–8. jūlijā Rīgā aizturēti 272 komunisti un pēc vācu karavīru norādījuma 19 citas personas, kopā 291 cilvēks. No tiem 14 atbrīvoti, bet 277 apcietināti.²⁷² 1941. gada 8. jūlijā Rīgā izdarīta kratīšana 557 dzīvokļos, atrasts 291 komunisti; 9. jūlijā aizturēti 184 cilvēki, no tiem arestēti 150 komunisti; 14. jūlijā aizturēti 194 cilvēki, no tiem arestēti 112 komunisti; 15. jūlijā arestēti 93 komunisti; 19. jūlijā – 47 komunisti. 24. jūlijā Rīgā arestēti 200 komunistu; 25. jūlijā – 52; 26. jūlijā – 57; 27. jūlijā – 74 komunisti.²⁷³ Tātad tikai deviņās dienās vien Rīgā bija arestētas vai aizturētas 1192 personas. Jānis Limbēns (1919), kurš 1941. gada jūlijā brīvprātīgi iestājās Arāja komandā, liecināja čekai, ka komanda 1941. gada vasarā katru nakti arestējusi 30–40 cilvēku.²⁷⁴ Rīgas apriņķa policijas priekšnieks Jānis Veide 1941. gada 10. jūlijā bija arestējis 27, bet 12. jūlijā – 34 cilvēkus, galvenokārt desmit hektāru zemes īpašniekus. 14. jūlijā arestēja 45; 16. jūlijā – 20; 21. jūlijā – 23; 22. jūlijā – 40 cilvēku, kurus apvainoja komunistiskā darbībā. Tātad tika arestēti 189 Rīgas apriņķa iedzīvotāji.²⁷⁵ Rīgas apriņķī 1941. gada jūlijā vienā dienā arestēja vidēji 30 komunistu.²⁷⁶ 1941. gada 23. jūlijā, kā ziņoja apriņķa policijas priekšnieks J. Veide, “Pļaviņās nošauti 11, Ogrē – trīs, bet Lielvārdes pagastā – pieci komunisti”²⁷⁷. Ar politisko noziedznieku meklēšanu nodarbojās visi trīspadsmit Rīgas prefektūras iecirkņi. Tā Rīgas prefektūras 2. iecirknis 1941. gada 27. jūlijā ziņoja prefektūrai: “Ievadītas izziņas par komunistisku darbību un aktivitāti komunistu varas laikā Latvijā pret 7 personām. Izziņas tiek turpinātas.”²⁷⁸ Arī 6. iecirknis “politiskā lietā aiztur 6 personas, to skaitā 3 no Latgales”²⁷⁹. Prefektūras 5. iecirknī aizturēti 33 komunisti un 14 personas noskaidrošanai.²⁸⁰

11. tabula

**Latviešu drošības palīgpolicijas darbība Rīgā
1941. gada jūlijā***

Veiktā darbība	1941. g. 16. jūl.	1941. g. 17. jūl.	1941. g. 19. jūl.	1941. g. 20. jūl.	1941. g. 21. jūl.	1941. g. 24. jūl.	1941. g. 27. jūl.	1941. g. 28. jūl.	1941. g. 30. jūl.	1941. g. 1. aug.
Sniegtas uzziņas	47	13	15	18	16	54	32	48	–	49
Izdarītas kratīšanas	47	9	18	21	15	34	15	31	6	34
Aizturēti cilvēki	33	25	20	3	15	19	12	38	32	34
Pratināti	–	–	–	–	15	–	–	–	–	24
Paturēti apcietinājumā	5	13	15	3	–	16	9	19	7	–
T.sk. atbrīvoti	23	3	2	–	5	3	9	19	4	10
Nosūtīti uz citām iestādēm	10	9	3	–	5	–	–	8	69	12
Piedalījās palīgpolicisti	64	51	52	53	?	76	46	69	?	50

* LVVA, 1376. f., 1. apr., 2. l., 2. d., 288., 369., 421., 522. lp.; 1. sēj., 171. lp.

11. tabulā redzam, ka Rīgā 1941. gada jūlijā dienā aizturēja apmēram 30 cilvēku, no kuriem arestēja vai nodeva “citu iestāžu rīcībā” ap 20 cilvēku.

Spriežot pēc Rīgas Drošības dienesta priekšnieka pulkvežleitnanta V. Veisa un viņa vietnieka pulkvežleitnanta Roberta Oša Rīgas Kārtības dienesta vadībai sniegtajiem norādījumiem un rīkojumiem, laikā no 1941. gada 18. jūlija (protokols nr. 2) līdz 1941. gada 7. oktobrim (protokols nr. 9) Rīgas Kārtības dienests ne tikai izpildījis vācu okupācijas varas drošības dienesta rīkojumus,²⁸¹ bet arī parādījis savu iniciatīvu. Tā 1941. gada 25. septembra apspriedē V. Veiss, ieradies no apspriedes pie Latvijas SD un policijas priekšnieka policijas ģenerālmajora Valtera Šrēdera (1902–1973), uzdeva: *“Komunistu laika varasvīru izolēšanā jāparāda lielāka aktivitāte, apcietinot, izmeklējot lietas un ziņojot. Uzmanīgi jāpieiet viņu ģimenes locekļu izolēšanas jautājumam, katrā gadījumā izmeklējot viņu personisko darbību; tikai tā var būt par iemeslu izslēgšanai no jaunās sabiedrības.”*²⁸² 1941. gada 22. septembrī V. Veiss ziņoja Rīgas Kārtības dienesta komandieriem, ka Vācijas policijas vadītājs un politiskās policijas šefs H. Himlers, kurš bija apmeklējis Rīgu, izteicis pateicību Rīgas Kārtības dienestam par kārtīgu darbu.²⁸³

Vairākās pilsētās un pagastos ar rīkojumiem bijušajiem aktīvistiem uzdeva labprātīgi pieteikties policijā.

Rīkojums Nr. 1²⁸⁴

Visiem Tukuma pilsētā dzīvojošiem iedzīvotājiem, kas sastāvējuši komunistu organizācijās, līdz š.g. 25. jūlijam jāierodas personīgi reģistrēties Tukuma latviešu komandantūrā Pils ielā Nr. 14.

Komandantūrā jāreģistrējas zemāk minēto organizāciju dalībniekiem un tehniskiem darbiniekiem:

*Komunistiskās partijas
Komjaunatnes
Strādnieku gvardes
Mopra – Sarkanās palīdzības
Osoviachima
Sarkanā krusta*

Organizāciju dalībnieki, kuri nebūs labprātīgi reģistrējušies, tiks uzskatīti kā personas, kas turpina nelegālu politisku darbību, un tiks saukti pie atbildības pēc kara sodu likumiem.

1941. gada 18. jūlijā

*Tukuma apriņķa priekšnieks
Palīgpolicijas dienesta priekšnieks*

Sevišķi centās aizturēt pilngadīgus jauniešus un vīriešus spēka gados.

Blakus palīgpolicijai, spriežot no ģenerālmajora V. Štālekera ziņojumiem, Operatīvā grupa "A" darbojusies daudz plašāk. "Operatīvā komanda 2," rakstīja V. Štālekera, "Rīgā ir apskatījusi visus materiālus, visus birojus caurlūkojusi, vadošos komunistus, ciktāl tie bijuši pieejami, arestējusi un ievadījusi akcijas pret ebrejiem." Darbu "izcilā kārtā veicis SS majors Bārts,²⁸⁵ un apcietinājumā [ir] 600 komunistu un 2000 ebreju"²⁸⁶.

Taču bez vietējo palīdzības Operatīvā grupa "A" nespēja veikt visus darbus. 1941. gada 24. jūlijā Vācijas armijas pavēlnieks Ostlandē publicēja "Uzsaukumu iedzīvotājiem", kurā vēlreiz atgādināja par atstāto ieroču un mantu nodošanu un uzdeva nekavējoties pieteikt "Sarkanās armijas virsnieku, karavīru, padomju komisāru, kā arī tādu personu atrašanās vietas, kas darbojušās padomju labā". Par šiem cilvēkiem jāziņo, un viņu slēpšana, kā arī pabalstīšana aizliegta.²⁸⁷

Apriņķu komandanti veica arestus ar pilsētu un pagastu palīgpolicijas starpniecību. Zasas pagasta palīgpolicijas priekšnieks Andrejs Sarkans (1893) nopratināšanā čekā 1947. gada 5. februārī liecināja, ka viņu izsaucis Jēkabpils apriņķa priekšnieks pulkvedis A. Dzenītis un uzdevis arestēt pagasta aktīvistus un nogādāt Jēkabpilī. Dzenītis uzdevis arī katru nedēļu rakstiski ziņot par arestēto aktīvistu, sarkanarmiešu un iegūto ieroču skaitu. Pēc A. Dzenīša rīkojuma A. Sarkans sasaucis vadu komandierus – Kalvānu,

Āboliņu un Līdumu, kā arī vēl dažus palīgpolicistus. Viņi nolēmuši arestēt 20 aktīvistus.

A. Sarkans atcerējās, ka vispirms arestējuši:

- 1) Žani Šidlovski – desmitnieku,
- 2) Zeltu Šidlovsku – pionieru vadītāju,
- 3) Sergeju no Baltmaņu mājām,
- 4) Antonu no Baltmaņu mājām,
- 5) Ivanu Mihailovu,
- 6) Juri Kemliku no Zviņķu mājām, pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju,
- 7) Kārli Sarkani – Viesturu mājā, bankas darbinieku,
- 8) Ivanu Mikitiku,
- 9) Svarānu Valdi no Svarānu mājām,
- 10) Ļubu – pionieru vadītāju Zesas pagastā,
- 11) Skromu – komjaunatnes sekretāru Zesas pagastā.²⁸⁸

Arī Aizputes apriņķa Kazdangas pagastā sastādīja aktīvistu sarakstus.²⁸⁹ Sarakstu sastādīšanā piedalījās gan Smiltenes “Pērkoņkrusta” vadītājs Pomelnieks,²⁹⁰ gan Maltas pagasta Talkuļu ciema sarkanā stūrīša vadītājs komjaunietis Eduards Spurga (1919). E. Spurga, kā viņš pats liecināja, nosaucis visus astoņus Maltas komjauniešus.²⁹¹ Dažkārt aktīvistu aresti notika ar kauju. Tā 1941. gada jūlijā apmēram 200 pašaizsardzības ielēncu Galēnu pagasta Patru ciemu, pārbaudīja visus ciema iedzīvotājus un arestēja divus aktīvistus.²⁹² 1941. gada novembrī arestēja bijušo milicijas pilnvaroto Bruzguļi. Starp arestētajiem aktīvistiem komunistu pēc LPSR VDK krimināllietām bija maz.²⁹³ Bija sastādīti Rēzeknes dzelzceļa stacijas objektos strādājošo aktīvistu saraksti.²⁹⁴ Talsu apriņķa Valgales pagasta Veģu māju saimnieks Kārlis Vītolīšs 1942. gadā bija nosūdzējis kā aktīvistus desmithektārnieka ģimeni, kurai no viņa zemes gabala bija piešķirta zeme.²⁹⁵ Valmieras pagastā bija saimnieki, kuri principā uzstājās pret viņu zemes sadalīšanu bezzemniekiem.²⁹⁶ Parasti 1945.–1946. gadā bijušie “patrioti” tika apvainoti par četrus – sešus aktīvistu uzrādīšanu. Taču Daugavpils apriņķa Vārkavas pagastā 1941. gada jūlijā kāda persona uzrādījusi 10 aktīvistus.²⁹⁷

Vācijā nacistu ieviestos drošības arestus (*Schutzhaft*) bez tiesas lēmuma izmantoja visā Latvijas teritorijā. Uz Plāņu un Trikātas pagasta komandanta palīgpolicijas priekšnieka Kārļa Mežuļa pavēli 1941. gada jūlijā tika arestēti kādi 45 aktīvistu.²⁹⁸ Atsevišķu aktīvistu, kā arī grupu aresti parasti notika pēc viena²⁹⁹ vai vairāku partizānu – aizsargu lēmuma. Pēc bijušā sociāldemokrāta B. Breiča liecības, 1941. gada 21./22. jūlija naktī arestēja Kocēnu skolotāju Milleru. Dundagas pagastā Ģipkā aktīvistu aresti turpinājās arī 1941. gada augustā.³⁰⁰ Bebrenes pagastā aktīvistu arestēšanā piedalījās pat sieviete.³⁰¹

Vilnis Zābaks no Bauskas rajona Vecumnieku pagasta Kaktiņiem 1992. gada 20. decembrī atcerējās, ka viņa tēvs Jānis Zābaks Bauskas apriņķa Stelpes pagastā 1941. gada vasarā kā 11 hektāru lielas saimniecības īpašnieks nokļuvis Bauskas apriņķa

palīgpolicijas izmeklēšanas nodaļā un pēc tam Vecsaules koncentrācijas nometnē par to, ka atbalstījis okupācijas varu un piedalījies pašdarbībā.³⁰² Kā atceras 24. teritoriālā strēlnieku korpusa 195. strēlnieku pulka instruktors Auseklis Zeļinskis (1918), vīri melnos formastērpos ar kāškrustu uz kreisās piedurknes aktīvistus meklējuši arī starp Sarkanās armijas dezertieriem gūstekņu nometnē Stalagā Vācijā. Tā arestēja dezertieri Skuju, kurš bija gatavojis sienasavīzi un iekārtojais sarkano stūrīti.³⁰³ Daži aktīvisti, pēc LVA avotiem, Dundagas pagastā arestēti vēl 1943. gadā.³⁰⁴ Arestētie aktīvisti dažkārt sadarbojās ar policiju un kļuva par policijas ziņotājiem.

Vairāku desmitu arestantu ieslodzīšanai pagastos un mazpilsētās trūka piemērotu telpu. Līdz ar Vācijas armijas un Operatīvās grupas ienākšanu Latvijā sākās aktīvistu politvājāšana. Pirmajās nedēļās paš aizsardzībasnieki vien arestēja 7144 civiliedzīvotājus. Kaut arī nošāva apmēram 800 cilvēku,³⁰⁵ Latvijas stacionārie 16 cietumi bija pārpildīti. Pēc Vācijas Drošības policijas aprēķina šajos cietumos varēja ievietot 2350 ieslodzīto, lai gan boļševiki šeit ieslodzījuši līdz 6000. No 1941. gada 20. augusta Operatīvā komanda 2 Latvijā ierīkoja Aizstājciетumu pārvaldi (*Ersatzgefagnisse Verwaltung*), kura pārraudzīja trīs lielākās nometnes – Madonā, Sieramuižā un Valmierā³⁰⁶ un vēl vienpadsmit nometnes “mazāk politiski bīstamajiem” ieslodzītajiem – Bauskā, Vecsaulē, Rīgā, Saldū, Vecmokās, Pastendē, Valmierā, Gulbenē, Nīcgālē un Abrenē. Blakus minētajām trīs lielajām un 11 mazajām nometnēm 1941. gada jūlijā–augustā vairākās vietās Latvijā ierīkoja vietējas aresta nometnes – Dundagas pagasta Ģipkā,³⁰⁷ Dundagas pagasta Mazirbes tautas namā,³⁰⁸ Tukuma nometni.³⁰⁹ Viļakas pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājs Kazačenoks tika ieslodzīts Viļakā kādā klētī.³¹⁰ Liepājas apriņķa Virgas pagastā arestētos aktīvistus ieslodzīja un apsargāja Mazvirgu mājās, bet vēlāk pārveda uz Priekuli.³¹¹ Savukārt Vecpils pagastā arestētos aktīvistus ieslēdza pagasta valdes ēkā.³¹² Liepājas apriņķa Zebrenes pagastā arestētos 20 aktīvistus apsargāja pagastnama bēniņos.³¹³ Smiltēnē Kārlis Vāvers (1900) piedalījās komjauniešu Martas Āķes un Lejiņas arestēšanā un izvarošanā, bet 1941. gada 23. oktobrī veda uz nošaušanu aizsargu šautuvē kilometru no Smiltēnes Palsmanes skolotāju Oskaru Eglīti, Martu Āķi, Smiltēnes izpildkomitejas priekšsēdētāju Jēkabu (?) Viģantu, Ābolus – vīru un sievu.³¹⁴ Kopā Smiltēnes pagastā arestēja 14 aktīvistu. No Smiltēnes uz Valku aizveda apmēram 50 arestēto, no kuriem 40 vēlāk atbrīvoti. Arestējamo sarakstu 1941. gada augustā sastādīja vietējie palīgpolicisti, bet ar rakstammašīnu pārrakstīja Latviešu drošības palīgpolicijas sekretāre Anna Fjodorova.³¹⁵ Dažreiz pagasta aresta telpās aktīvisti bija ieslodzīti kopā ar sarkanarmiešiem. Jēkabpils apriņķa Rītes pagastā arestēja 10–12 aktīvistu un 12 sarkanarmiešu, kopā 24 cilvēkus.³¹⁶ Palsmanes pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju, astoņhektārnietu un deviņu bērnu tēvu Rūdolfu Lāci, arestēja 1941. gada jūlija sākumā un ieslodzīja Palsmanes bijušās muižas pagrabā kopā ar citiem 30 aktīvistiem. Vēlāk arestētos nogādāja Smiltēnes cietumā un izmantoja lauka darbos. R. Lāci nošāva Smiltēnes bijušajā šaujamlaukumā



5. att. Ilūkstes apriņķa Dvietes pagasta magazīnas klēts, kurā 1941. gada jūlija pirmajā pusē ieslodzīja 18 vietējo aktīvistu.

Autora 1980. gada foto

Pakalnēs 1941. gada 8. augusta naktī.³¹⁷ Rozulas pagasta iedzīvotāja Olga Vītoliņa (1908) liecināja, ka viņas vīrs Jānis Vītoliņš – bijušais aizsargs – apsargājis apcietinātos komjauniešus. J. Vītoliņš komjauniešus atbrīvojis, bet priekšniecībai paziņojis, ka komjaunieši izbēguši. Kaut arī J. Vītoliņu izslēdza no Aizsargu organizācijas, 1945. gada janvārī viņu arestēja un izsūtīja uz Sibīriju. Viņš atgriezās 1960. gadā.³¹⁸ Par Ludzas un tās apkārtnes aktīvistu ieslodzīšanas vietu vācu okupācijas vara 1941. gada vasarā pārvērtā bijušo slimnīcas infekcijas nodaļu. Taču arī cietums bija pārpildīts. Kā savās atmiņās raksta no cietuma izbēgušais I. Bricis, cietumā jau 1941. gada jūlijā bijuši ievietoti sešpadsmit septiņpadsmit gadu veci pusaudži no Šķaunes un citiem pagastiem, arī I. Bricis. 7. kamerā bijis turpat 50 ieslodzīto. Cietuma priekšnieks bijis Kuprovskis, uzraugi – Šers, Kuprenčiks un citi. Rundēnu un Pildas pagasta jauniešus un komjauniešus ievietoja 5. kamerā ar uzrakstu "Komjaunieši". Tie, par kuriem bijis mazāk kompromitējošu materiālu, ievietoti 1. kamerā.³¹⁹ Ilūkstes apriņķa Bebreņu pagasta 41 aktīvistu ieslodzīja Bebreņu pienotavas pagrabos. Šī paša apriņķa Dvietes pagasta aktīvistus, arī izpildkomitejas priekšsēdētāju K. Kokinu sākumā ieslodzīja pagasta aizturēšanas telpā, kas atradās grāfa Plātera-Zīberga bijušajā veļas mazgātavā. Kad arestēto aktīvistu skaits kļuvis lielāks, tos ievietoja Dvietes pagastmājas šķūnī, bet vēlāk 30 aktīvistus ieslodzīja blakus esošajā 1878. gadā no laukakmeņiem celtajā magazīnas klētī.

Kā liecina LVA materiāli, daudzkārt arestam nebija nekāda pamata vai arī tas bija sadomāts. Naudītes pagasta drošības dienesta priekšnieks J. Rozenbergs 1941. gada 24. jūlijā rakstīja Jelgavas pilsētas un apriņķa drošības dienesta Politiskajai nodaļai, ka bijušais Kalētu izpildkomitejas sekretārs Miķelis Laimvalds (1900) piedalījies “tautas ienaidnieku” sarakstu sastādīšanā un tāpēc “nav vēlams viņa politikās neuzticības dēļ”. Taču 1941. gada 14. oktobrī vācu Drošības policija M. Laimvaldu no Jelgavas cietuma atbrīvoja.³²⁰ Ilūkstes apriņķa Rubenes pagastā arestēja pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju Jāni Leitānu (1885) tāpēc, ka viņš bija uzstājies pagasta sapulcēs, bet Jāni Zviedrānu no Dābolu mājām tāpēc, ka viņa mājās bijis iekārtots sarkanais stūrītis.³²¹ J. Zviedrānu arestēja kopā ar sievu un diviem dēliem. Pirms viņu aresta paš aizsardzībasnieki māju apšaudījuši un, kā liecināja Sofija Zviedrāne (1901), arestētos ieslodzījuši Bebrenes pagasta Ancenieku mājas pagrabā. Vēl Rubenes pagastā arestēja Jāzepu un Juri Morēnus, Šadeiko Zabelina salā (arī Izabelina), Lāci un citus – kopā deviņus cilvēkus.

Dāvids Bernhards (1901) bija arestēts kā *Osoviahima* loceklis, kas rakstījis sienasavīzē “Konduktoru domas”, bijis arī MOPR biedrs.³²² Salgales pagasta drošības dienesta priekšnieks lūdza arestēt komjaunieti Annu Pavītols, kura slēpusi pagasta komjaunatnes protokolus. Taču vācu Drošības dienests A. Pavītolu atbrīvoja.³²³ Arī Fridrihs Holcmanis (1918) tika atbrīvots, lai gan viņš bijis Mašīnu un zirgu iznomāšanas punkta vadītājs, slavējis komunistus. Atbrīvošanas lēmumā vācu Drošības dienests tomēr atzīmējis, ka F. Holcmanis bijis komunistu līdzskrējējs.³²⁴ Dvietes pagastā kopā ar milicijas pilnvaroto Mečislavu Šurko arestēta arī viņa sieva Marija Šurko.³²⁵

Atsevišķi jāpēta uz Latvijas un PSRS robežas PSRS leTK karavīru aizturēto un uz Latviju atpakaļ atsūtīto bēgļu liktenis. Igaunijā sagūstītos Latvijas strādnieku gvardus parasti nošāva.

Kā Latvijā, tā Igaunijā daļu bēgošo aktīvistu sagūstīja kaujās ar Vācijas armiju un paš aizsardzībasniekiem. Tā četri Salacas pagasta un Salacgrīvas aktīvistu, kuri bēga 1941. gada jūlija pirmajās dienās, – milicijas priekšnieks Jezups Maculevičs, Teofilis Tomsons, Jānis Rozītis un Ādolfs Liepiņš tika sagūstīti Igaunijā, vēlāk aizvesti uz Valmieras cietumu un tur nošauti.³²⁶ 1941. gada 26. un 27. jūlijā pie Kalastes Igaunijā tika sagūstīti 260 Latvijas un Igaunijas strādnieku bataljonu kaujinieki, turklāt 40 no tiem bija sievietes. 210 strādnieku gvardi nošauti.³²⁷ Strādnieku bataljonus organizēja tūlīt pēc kara sākuma no bijušajiem miličiem, strādnieku gvardiem, brīvprātīgajiem. Starp pēdējiem apmēram 90% bija uzticami komunisti. Latvijā un Igaunijā, pēc liecinieku ziņām, bija izveidoti vairāki bataljoni.³²⁸

Ja “zemes iztīrīšanas” akcija, Latvijas pilsoņus arestējot vai nošaujot, sekmīgi tuvojās beigām, tad zināmas grūtības vāciešiem sagādāja sarkanarmieši, kurus laiku pa laikam atrada slēpjoties. Lai “zemes iztīrīšanas” akciju arī šajā jomā pabeigtu, 1941. gada

11. augustā publicēja "Uzsaukumu", kurā uzdeva "uzvarētāja vācu karaspēka atbrīvotajos apgabalos līdz 20. augustam visiem sarkanarmiešiem brīvprātīgi pieteikties". Pēc 20. augusta katru sarkanarmieti uzskatīs "par partizānu, laupītāju un bandītu un pēc kara laika likumiem nošaus". Iedzīvotājiem liedza atbalstīt sarkanarmiešus un komunistus, bet par paziņošanu militārai iestādei solīja 3000 rubļu apbalvojumu.³²⁹

1941. gada augustā publicēti Jelgavas apgabala komisāra "Brīvkuņa von Medema norādījumi Zemgales lauku iedzīvotājiem", kuros noteikts, ka visiem desmithektārnikiem zeme nododama to bijušajiem saimniekiem, "kas to negrib vai nevar samierināties, tas nekavējoši izolējams"³³⁰. Ostlandes valsts komisāra SA ģenerālmajora Hinriha Lozes "Rīkojums par boļševiku noteikumu atcelšanu lauksaimniecībā", kas likvidēja desmit hektāru saimniecības, tika parakstīts tikai 1941. gada 13. septembrī.³³¹

Imants Sudmalis savā 1943. gada ziņojumā Latvijas partizānu kustības štābam "Rīgas pilsētas mūsdienu izskats" rakstīja, ka visvairāk tiek vajāti aktīvie komjaunieši un jaunsaimnieki.³³²

1941. gada 15. novembra okupācijas varas rīkojumā atkal bija noteikts, ka ikvienam, kas ievērojis "aizdomīgus elementus, [...] boļševiku darbiniekus u.c., kā arī to ģimeņu piederīgos, jāziņo tuvākai vācu vai nevācu iestādei"³³³. Aktīvistu medīšana 1942.–1943. gadā bija atkarīga no pagasta policistu pašdarbības. Tā pagastu kārtībnieku ziņojumos llūkstes apriņķa policijas priekšniekam atrodama informācija par kriminālnozieģumiem, apkārtklaiņojošu suņu nošaušanu un aktīvistiem. Demenes pagasta virskārtībnieks 1942. gada 4. martā ziņoja par pieciem aktīvistiem, 19. martā – par septiņiem (no tiem viens arestēts), 20. martā – par vienu (glabājis komunistu karogu), 4. aprīlī – par trijiem aktīvistiem.³³⁴ Arestēto aktīvistu skaits palielinājās. Operatīvās grupas "A" štābs un Vācijas Drošības dienesta komandieris Latvijā R. Lange 1941. gada 1. decembrī lūdza steidzami iekārtot koncentrācijas nometni, jo tikai Operatīvās komandas 2 teritorijā vien atrodas 3000 ieslodzīto. Jau kopš ienākšanas Latvijā visus politieslodzītos Drošības policija dalījusi trijās grupās – nošaušanai, ieslodzīšanai koncentrācijas nometnēs (cietumos) vai atbrīvošanai. Taču ieslodzīto skaits Operatīvās komandas 2 teritorijā saglabājies tāds pats, kā bijis. Bez tam Rīgā esot 23 000 ebreju. Tāpēc jau 1941. gada 6. novembrī VDGP atļāva ierīkot Latvijā paplašinātu policijas cietumu ar 3800 vietām.³³⁵

Par Latviešu drošības palīgpolicijas darbību politiskajos arestos un sodīšanās saglabājies maz dokumentu. Spriežot pēc 12. tabulā publicētā pārskata, redzam, ka 1942.–1943. gadā mēneša laikā caur drošības palīgpolicijas rokām izgājušas 872 personas, no kurām sodītas 168 personas (19,2%). Ja šāds sodāmības koeficients saglabājās pēc lielās aktīvistu apšaušanas 1941. gada otrajā pusē, jārēķina, ka Latviešu drošības palīgpolicijas arestēto un sodīto skaits bija apmēram 2000 cilvēku gadā, bet 1942.–1944. gadā tas varēja sasniegt 6000 cilvēku.

12. tabula

**Pārskats par Latviešu drošības palīgpolicijas 4. nodaļas darbu
no 1942. gada 21. decembra līdz 1943. gada 21. janvārim³³⁶**

	Cilvēku skaits
No jauna apcietināti	359
Veikta jauna izmeklēšana	49
Atbrīvoti	296
Ievietoti koncentrācijas nometnēs	141
Nošauti	27
Ievāktas izziņas	513
Kopā	1385

Latviešu literatūrā ne okupācijas gados, ne pēc neatkarības atjaunošanas nav pat izvirzīts jautājums par arestēto aktīvistu kopskaitu. Pēc Latviešu kartotēkas datiem, no 1940. gada 17. jūnija līdz 1942. gada decembrim “latviešu partizāni” (12 000) arestējuši 7914 “boļševiku”, bet tūlīt nošauto skaits nav reģistrēts.³³⁷ Pēc vēsturnieka A. Urtāna aprēķiniem,³³⁸ Bauskas apriņķī arestēja apmēram 20–25 aktīvistus pagastā, bet Ilūkstes apriņķī sākumā dažos pagastos pat līdz 30–40 aktīvistiem. Citos pagastos sākumā arestēto aktīvistu skaits bijis mazāks. Ja pieņem, ka vidēji arestēja 20 aktīvistus pagastā, tad Latvijas pagastos tika arestēti apmēram 10 000 aktīvistu. Ja rēķina, ka pilsētās dzīvoja 35% iedzīvotāju un arestēto aktīvistu blīvums bija apmēram tāds pats kā pagastos, tad arestēto aktīvistu skaits Latvijā varēja sasniegt ap 13 000–15 000 cilvēku. SS brigādefīrers un policijas ģenerālmajors V. Štālekera ziņoja, ka 1941. gada 15. augustā Latvijas ciemos atrodas aptuveni 7000 cilvēku, 1941. gada novembrī – 9000 politiešlodzīto, pāris tūkstošu varēja būt darba nometnēs un tikpat daudz bezmaksas lauka darbos pie saimniekiem. Šie saimnieki nereti bija policisti, kuri paši strādāja “sabiedriskā darbā”. Bet kur jau okupācijas sākumā palika pārējie aktīvistu?

7. Aktīvistu nošaušana

Kaut arī šī pētījuma uzdevums nav nacistu veiktās politsodīšanas režīma attīstības apskats, šim jautājumam jāpieskaras, pirmkārt, tāpēc, ka nacistu režīms Latvijā³³⁹ ienāca, sagatavojis šos pasākumus, un, otrkārt, tāpēc, ka Latvijā tika īstenota nacistu jau iepriekšējos gados izveidotā sistēma. Operatīvās grupas (*Einsatzgruppen*) Vācijā sāka darboties jau 1938. gadā Austrijas aneksijas laikā. Tās darbojās arī Vācijas uzbrukuma laikā Polijai. 1940. gada 14. marta runā augstākajai ģenerālīteim H. Himlers teica:

“Policijas operatīvajām grupām, izpildot vadoņa norādījumus, okupētajos apgabalos jāveic zināmi tautpolitiski uzdevumi.” Nacionālsociālistiskajai Vācijai bija ne tikai jāuzvar karā, bet arī uzvarētās tautas jāiznīcina rasistiski un politiski, atstājot tikai strādājošo tautu (*Arbeitsvolk*). Šo lēmumu apstiprināja 1941. gada 13. martā pieņemtais un 1941. gada maijā publicētais “Likums par karatiesas atcelšanu”, kas atbrīvoja karatiesu no civilistu sodīšanas.³⁴⁰ Politisko un “rasisko pretinieku” iznīcināšanai nereti izmantoja speciālas šāvēju mobilās vienības. Tās veidoja četras operatīvās grupas (A–D) un 12 operatīvo komandu, kas bija pakļautas tieši H. Himleram. Ģenerāļa V. Štālekera Operatīvajā grupā “A” bija četras operatīvās komandas, ko vadīja VDGP virsnieki.³⁴¹ Jau 1941. gada jūnija sākumā VDGP šefs R. Heidrihs un daļas vadītājs Bruno Štrekenbahs (1902–1977) Dībē (*Dübe*) operatīvo grupu vadītāju sanāksmē iedalīja katrai armijai savu Operatīvo grupu.³⁴² Armiju grupā “Ziemeļi” iekļāva Operatīvo grupu “A”. 1941. gada 26. martā starp armijas vadību un VDGP tika panākta vienošanās par noteikumiem, pēc kuriem operatīvās grupas darbosies PSRS okupētajos apgabalos. Armija apgādāja tās ar telpām, uzturu, degvielu un radio, bet darba uzdevumus deva Drošības policija un SD šefs R. Heidrihs. “Operatīvās grupas,” teikts darbības noteikumos, “ir pilnvarotas savu uzdevumu ietvaros veikt eksekūcijas pret civiliedzīvotājiem uz savu atbildību.”³⁴³ Operatīvajām grupām uzdeva “visu valstij un vāciešiem naidīgo elementu apkarošanu pretinieka zemē esošo vienību aizmugurē”, tā pārvēršot tās par okupācijas varas un politikas izpildorgānu.³⁴⁴ Operatīvo grupu uzdevums bija cīņa pret boļševismu, boļševistisko komisāru un komunistiskās inteligences iznīcināšana.

Ādolfa Hitlera mutiskā pavēle iznīcināt visus, kas varētu apdraudēt drošību, acīmredzot dota 1941. gada jūnija sākumā, gatavojot karagājienu pret PSRS. Daudzkārt citētajā nacistiskās Vācijas sauszemes armijas virspavēlnieka ģenerālfeldmaršala V. Keitela (1882–1945) 1941. gada 6. jūnija direktīvā par apiešanos ar politiskajiem aktīvistiem un komisāriem bija noteikts, ka “*cīņā pret boļševismu nav jārēķinās ar izturēšanos pret ienaidnieku saskaņā ar cilvēcības vai tautu tiesību principiem. [...] Tāpēc par nepieciešamību kļuvušie atmaksas pasākumi jāveic tūlīt un nesaudzīgi, vērstoties pret personām, kuras pazīstamas kā aziātiski barbarisko metožu ierosinātājas un atbalstītājas*” (1. §). Lauka karatiesām nedrīkstēja uzdot šos pienākumus (3. §).³⁴⁵ SD operatīvo grupu un komandu vadītājiem policijas skolā Prečā (Saksija) šo pavēli paziņoja VDGP 1. pārvaldes (personālpārvalde) priekšnieks SD brigādefrirs un policijas ģenerālmajors B. Štrekenbahs,³⁴⁶ kurš vienlaikus bija arī Drošības policijas un Drošības dienesta skolu inspektors.

Šo pavēli 1941. gada 17. jūlijā VDGP štāba mītnē tās augstākās pavēlniecības sanāksmē paziņojis arī VDGP priekšnieks R. Heidrihs. “Šī cīņa nav karatiesu uzdevums,” teica H. Himlers, “austrumos nežēlastība ir glābiņš nākotnei.”³⁴⁷ 1941. gada 22. jūnijā Tilzītē ģenerālis V. Štālekera saņēma trīs pavēles: pavēli par robežu slēgšanu,

pavēli par Operatīvās grupas "A" uzdevumiem, kā arī slepenu valsts dokumentu, kas atverams tikai pēc kara sākuma, – pavēli par eksekūcijām.³⁴⁸ Pēdējā pavēlē bija uzdots organizēt "pašattīrīšanās akcijas", kur pirmā pakāpe būtu aktīvistu iznīcināšana, ko ar vācu rīkojumu veic vietējie, un otrā pakāpe – ebreju iznīcināšana (sākot ar augustu), ko veic vācieši.³⁴⁹ Savās direktīvās 1941. gada 17. jūnijā teikto R. Heidrihs pēc desmit dienām, 1941. gada 2. jūlijā, apstiprināja vēstulē *Rußland-Nord* operatīvās grupas komandierim policijas ģenerālim Hansam Ādolfam Pricmanim (1901–1945), *Rußland-Mitte* operatīvās grupas komandierim policijas ģenerālim Eriham fon dem Baham-Zaļevskim (1899–1972) un *Russland-Süd* operatīvās grupas komandierim policijas ģenerālim F. Jekelnam, kā arī Kaukāza operatīvās grupas komandierim Korzemanim. "Jāeksekutē visi Kominternes funkcionāri," rakstīja R. Heidrihs, "kā arī komunistiskie profesionālie politiķi, augstākie, vidējie un radikālie partijas funkcionāri, centrālkomiteju darbinieki."

Operatīvā grupa "A" un tās daļu komandas, kā minēts, ieradās Latvijā ar vērmahta pirmajām vienībām. Tās veica lielu "organizatorisku darbu", bet ar cilvēku mazo skaitu (Pricmanim Rīgā bija 21 cilvēks) komandas nespēja veikt visus pienākumus. Tāpēc, kā redzējam, tika izveidota palīgpolicija. Cīņai pret iekšējo ienaidnieku frontes aizmugurē parasti izmantoja trīs paņēmienus: nošaušanu, atbrīvošanu no cietumiem un "pāraudzināšanu" nometnēs. Augstākais SS un policijas vadītājs Baltijā SS ģenerālis H. Pricmanis 1941. gada 21. augustā ziņoja Vācijas armiju grupējuma "Ziemeļi" aizmugures karaspēka pavēlniekam ģenerālim J. Brēmeram par palīgpolicijas veidošanu no vietējiem iedzīvotājiem, izpildot 1941. gada 27. jūlija pavēli. Piecās Latvijas pilsētās un apriņķos izveidotas palīgpolicijas vienības 3929 vīru sastāvā. Šī palīgpolicija, kā rakstīts ziņojumā, "*līdzdarbojas boļševiku un žīdu tvarstīšanā. [...] Rīgas palīgpolicijas vienības Kārtības policijas vadībā ar labām sekmēm iesaistītas pret boļševikiem un žīdiem. Bez tam tās tika iesaistītas nepaklausīgo latviešu partizānu atbrūņošanā Ādažos, kā arī Baldones mežos 30 km uz dienvidrietumiem no Rīgas. Tāpat palīgpolicija blakus Drošības policijai tika piesaistīta komunistu un politisko noziedznieku nošaušanā.*"³⁵⁰ Tātad nacistu organizētajā palīgpolicijā līdz 1941. gada 21. augustam bija iestājusies apmēram trešā daļa partizānu (pašaizsardzībnieki). Rīgas palīgpoliciju, kurā bija vairāk nekā 2000 cilvēku, nacisti izmantoja ne tikai pret "boļševikiem un žīdiem", kā rakstīja ģenerālis A. Pricmanis, bet arī pret nacistiem nepaklausīgajām latviešu partizānu vienībām. Vācijas SD izmeklēšanu, aģentūru un nošaušanas (1941–1944) vadīja SD Latvijā 4. daļas priekšnieks šturmbanfirers Kirsta.³⁵¹ 1942. gadā *Einsatzkommando-2* tika pārdēvēta par Rīgas drošības policijas un drošības dienestu, bet par tās komandieri kļuva SS majors R. Lange. 1944. gada rudenī Rīgas drošības policijas un drošības dienests tika pārcelts uz Liepāju, ar darbības zonu Liepājas apgabalā, aptverot Liepāju, Aizputes, Kuldīgas, Ventspils, Talsu un Tukuma apriņķi, kopā apmēram 16 000 kvad-

rātkilometru lielu teritoriju, un ap 338 000 iedzīvotāju. Par Liepājas drošības policijas un drošības dienesta komandieri kļuva Drošības policijas un SD komandieris SS šturmbranfirers R. Lange.

Izrēķināšanās ar aktīvistiem vai tiem, kas par tādiem tika uzskatīti, sākās tūlīt pēc Vācijas uzbrukuma PSRS. Sarkanās armijas atkāpšanās 1941. gada jūlija sākumā bija tik strauja, ka Latvijas ziemeļdaļā radās bezvaras laiks no dažām stundām Kurzemē, Zemgalē un Rīgā līdz pat pāris dienām Vidzemē.³⁵² Bezvaras laikā Latvijā nekādi grautiņi nenotika un neviens ebrejs (izņemot aktīvistus, kuri aizstāvēja boļševiku varu) netika nonāvēts. Nacistu organizēta un vadīta izrēķināšanās ar ebrejiem sākās vispirms Kurzemē un Zemgalē.

Kurzeme un Zemgale

“*Latvijā* [salīdzinājumā ar Lietuvu. – H. S.],” rakstīja SS un policijas ģenerālmajors V. Štālekera 1941. gada 17. augustā, “*bija nesalīdzināmi grūtāk organizēt līdzīgas pašattīrīšanās akcijas un pogromus. Būtiski grūtāk tas bija tādēļ, ka visu nacionālo eliti (nationale Führungsschicht), īpaši Rīgā, sovieti bija nogalinājuši vai izveduši. Rīgā, atbilstoši iedarbojoties uz latviešu palīgpoliciju, izdevās izraisīt žīdu pogromu, kura gaitā visas sinagogas tika iznīcinātas un apmēram 400 žīdu nogalināts. Tā kā Rīgā ātri vien iedzīvotāji nomierinājās, pogromi vairs nebija vajadzīgi.*”³⁵³ Šajā sakarībā 1941. gada 17. augustā V. Štālekera ziņoja, ka vairākās vietās civilpārvaldes iestādes pretojas lielāka apmēra nošaušanām. Taču tas tika visur noraidīts ar norādījumu, ka šeit jautājums ir par principiālu pavēļu izpildi.³⁵⁴

Izpildot nacistu operatīvo grupu komandieru vai to iecelto apriņķu un pilsētu komandantu pavēles, pašaisardzībnieki pirmām kārtām aktīvistus nogalināja kaujas sadursmēs, tiem bēgot vai pretojoties, vai pēc aresta un nopratināšanas. Pēc nopratināšanas dažreiz sprieda par nošaušanai paredzētajām personām. Ilūkstes apriņķa Dvietes pašaisardzības komandants Antons Rinkevičs 1952. gada 18. janvārī čekai liecināja, ka viņu uz Ilūksti izsaucis Ilūkstes apriņķa komandants O. Baltmanis un kopā ar vācu žandarmu uzdevis vainīgos aktīvistus nošaut. 1941. gada jūlijā 15 aktīvākie pašaisardzībnieki³⁵⁵ Dvietes pagasta valdē apspriedušies, kurus no 30 aktīvistiem nošaut. Nošaujamo sarakstu ar 18 cilvēkiem sastādījis Staņislavs Maļinovskis, bet rezolūciju “Nošaut” uzlicis un sarakstu parakstījis komandants A. Rinkevičs.³⁵⁶ 1941. gada 19. jūlijā nošaušanai paredzētos 17 aktīvistus sadalījuši divās grupās – desmit nosūtīja uz 10 kilometru attālo Ilūksti kājām, bet septiņus veda ar kravas automašīnu. Aktīvistus ieslodzīja Pirmā pasaules kara laikā sagrautās Ilūkstes jezuītu baznīcas pagrabā. A. Rinkevičs ieradies pie Ilūkstes komandanta O. Baltmaņa un ziņojis, ka aktīvisti nošaušanai atvesti. Baltmanis un kāds vācietis pavēlējis viņus nošaut.³⁵⁷ Sarakstu ar nošaujamo uzvārdiem A. Rinkevičs atdevis pašaisardzībniekam Staņislavam Gīlim,

taču paš aizsardzībnieki nolēmuši arestētos nešaut dienā. Vakarā S. Gīlis aktīvistus pēc saraksta izsaucis no pagraba un kolonnā pa četri nosūtījis nošaušanai uz ebreju kapiem Miesta silā vienu kilometru no Ilūkstes centra.

Lauka karatiesas dažos Latvijas pagastos un pilsētās, acīmredzot tāpat kā Igaunijā, organizētas pēc vāciešu ienākšanas.³⁵⁸ “Kad mūs tiesāja,” raksta laika liecinieks A. Kevelis, “tiesā tur pie galda sēdēja pieci latvieši un viens vācu SD pārstāvis, apsūdzētajam bija tikai jāatbild uz dažiem jautājumiem.”³⁵⁹

Aktīvistus šāva parasti vakarā vai naktī, taču reizēm arī dienā. Nošaujamais transportēja uz nošaušanas vietu gan ar automašīnām, gan pavēlēja iet kājām. Nereti rokas tika sasietas uz muguras. Valmierā aktīvistu cits ar citu bija sasaistīti ar virvi. Parasti vietējie paš aizsardzībnieki aktīvistus uz nošaušanas vietu konvojēja un šāva paši. Šāva pie četrus, sešus metrus platiem grāvjiem, turklāt pašiem aktīvistiem dažkārt bija sev jāizrok kaps. Vācu policijas noteikumi paredzēja, ka, rokot bedri, zeme jāmet uz trim pusēm, bet ceturkā jāatstāj brīva nošaujamo nostādīšanai. Šāds rakums un bedres platums bija paredzēts, lai novērstu iespēju pārlēkt pāri bedrei. Bēgšanas mēģinājumi notikuši, taču parasti tie bijuši nesekmīgi. Nošaujamajiem parasti lika izgērbties līdz apakšveļai un novilkt apavus. Nošauto labākās mantas šāvēji sadalīja savā starpā. Pēc Dvīetes aktīvistu nošaušanas, kā 1950. gada 17. janvārī liecināja šāvējs Konstantīns Salna (1925), nošaušanas komandieris D. Keiris novilcis un paņēmis nošautā Eduarda Ūbeļa hromādas zābakus.³⁶⁰ Lielākās eksekūcijās bedri aizbēra konvojnieki, kuri ielenca nošaušanas vietu. Piedalīšanās šāvēju grupā parasti bija brīvprātīga. Šāvēji pirms un pēc eksekūcijas nereti tika pacienāti ar degvīnu. Grupas vadītājs deva pavēli “Uguni!” vai kādu norunātu zīmi. Viņš arī pavēlēja izdarīt papildšāvienus, ja pēc pirmajiem šāvieniem kāds bija palicis dzīvs. Parasti šāva pakausī no vairāku metru attāluma, turklāt šāvēju skaits, sevišķi pagastos, bija tuvu nošaujamo skaitam.

Kā liecina Rīgas karaskolas kursanta Igora Briežkalna un Jelgavas strādnieku gvarda Krišjāņa Žubīša atmiņas, Sarkanajai armijai haotiski atkāpjoties, vairāk bijis jācīnās ar partizāniem nekā ar Vācijas karaspēku.³⁶¹ Sarkanarmieši pat starp bēgošajiem aktīvistiem, kas bija gērbušies kā civilisti, varēja saskatīt “bandītus”. Aktīvistu apšaušanu pirmie uzsāka PSRS leTK karaspēka kareivji, kuri ar aizdomām skatījās uz bēgļiem un tos “filtrēja” uz robežas, bet dažreiz arī nošāva, piemēram, vairākus pajūgus bēgļu no Kokneses. Izrādījās, ka kāds bēglis kareivjiem uzrādījis dokumentu ar fotogrāfiju aizsargu formastērpā. Šie bēgļi apbedīti Aizkraukles rajona Vietalvas kapos.³⁶²

Paš aizsardzības vienības gandrīz visos Latvijas novados bija nodibinātas līdz ar Vācijas armijas ienākšanu, tomēr plašākas aktīvistu nošaušanas akcijas visā Latvijā sākās tikai pēc kādām trim nedēļām. Tas, tāpat kā vēlākās akcijas pret ebrejiem, liecina par nošaušanu centralizēto raksturu. Tāpat kā Igaunijā, arī Latvijā nacistu okupācijas

laikā boļševiku aktīvistus iedalīja grupās, galvenokārt šāva četras lielākās: 1) aktīvie komunisti, kompartijas komiteju darbinieki; 2) okupācijas varas (izpildkomiteju) darbinieki; 3) aktīvie komjaunieši, MOPR un *Osoviahim* daļu vadītāji; 4) milicijas darbinieki un informatori, Strādnieku gvardes locekļi.³⁶³ Lielākā daļa Igaunijas aktīvistu tika nošauta 1941. gada otrajā pusē un 1942. gada sākumā, vairākums no tiem bija vīrieši (ap 85%).

Aktīvistu aresti un nošaušana vispirms sākās Dienvidkurzemē – līdz ar nacistiskās Vācijas armijas pirmo vienību ierašanos. *“Tajā pašā dienā pēc vācu armijas ienākšanas,”* raksta laika liecinieks A. Ņevlis, *“sākās komunistu un ebreju vīriešu un to ģimenes locekļu apcietināšana, kas tika ievietoti Tīruļa namā Dzirnau ielā. [...] No apcietinātajiem komunistiem tika nošauti Saldus pilsētas iedzīvotāji – 84 gadus vecais, slimais Ābele, kurpnieks Lācis, kam kreisajai rokai trūka vairāki pirksti. [...] Jūlija mēneša beigās bez kādas tiesas un izmeklēšanas tiek nošauti 27 politiskie ieslodzītie, tai skaitā arī ārste Ņiķe.”*³⁶⁴ Laika liecinieks A. Melbiksis, kas dzīvoja Kuldīgas apriņķa Cieceres pagasta Kalnasodniekos, raksta: *“Plāni klājās, kas nebija latvieši, – žīdiem, čigāņiem. Tos visus apšāva, arī daudzus bijušos sarkanos, kas bija palikuši.”*³⁶⁵ Zvārdes un Sātiņu tirgotājs Lācis atmiņās raksta: *“Un tā, kad vācu armija bija izgājusi cauri Saldus pilsētai, jau 28.–29. jūnijā apcietināja un Saldus–Zvārdes ceļa malā nošāva Zvārdes pagasta partorgu Klaipu. [...] 1941. gada 25. jūlijā pie Klinšu mājām nošāva 11 cilvēkus. Divas dienas vēlāk pie Smiltēnu mājām – sešus.”*³⁶⁶ Taču nošaušanas turpinājušās visu nacistu okupācijas laiku. *“1942. gada vasarā nošāva divus cilvēkus, kas slēpās pie Jaunauces muižas; 1943. gadā – trīs brāļus un viņu draugu – dezertieri, kas slēpās Sirmuļu mežā, astoņus poļu tautības vīriešus un vienu polieti, kuri strādāja kā laukstrādnieki pie vietējā saimnieka.”*³⁶⁷

Viesītē Lūdēnu māju apkārtnē, kā liecināts nopratināšanā, nošāva apmēram 170–200 padomju aktīvistu un ebreju, bet pavēli komandants Silenieks saņēmis no Vācijas armijas komandanta Jēkabpilī. Šaušanu vadījis Kārlis Bitenieks.³⁶⁸ Bauskā pirmos piecus “komunistus” nošāva, izpildot vācu komandanta kapteiņa Klauzena rīkojumu, jau 1941. gada 2. jūlijā – četras dienas pēc pilsētas ieņemšanas. Sieramuižā pie nometnes ēkas tika nošauti 179 aktīvisti. Pēc Aleksandra Jansona atmiņām (1988. gada 15. decembrī), Talsu apriņķa Upesgrīvas pagastā nošāva Fredi Jansonu. Tāpat tika arestēts un pazuda bez pēdām pagasta sekretārs Ādolfs Grasis.³⁶⁹ Kopā caur Sieramuižas nometni izgājis ap 1000 cilvēku.³⁷⁰ 1981. gada 13. oktobrī bija noskaidroti 48 nošauto vārdi. Starp tiem bija 23 gadus vecais Sīpeles pagasta partorgs lietuvietis Jons Gintauts, bijušais desmithektārnieks.³⁷¹ Sieramuižas nometnes aktīvistus šāva arī 1941. gada 14. oktobrī.³⁷²

Kuldīgas apkārtnē aktīvisti tika nošauti Kalnmuižas un Padures mežos, kā arī Kraukļu priedēs.³⁷³ Ventspilī “speciālās tīrīšanas akcijā” no 12. līdz 20. jūlijam nošāva

23 cilvēkus.³⁷⁴ Mērsradznieks Andrejs Zaks 1988. gada 20. decembrī stāstīja: “Tika nošautas trīs ģimenes, ko uzskatīja par aktīvistiem. Tā bija Skujas ģimene (vīrs un sieva), Kiršteins un Godmanis Kārlis.”³⁷⁵

Viesītes apkārtnē pašaisardzībnieku skaits sasniedza 669 cilvēkus. Pašaisardzībnieki leitnanta P. Tauriņa (1914), virsleitnanta A. Silenieka, V. Neimaņa, P. Rumbika vadībā “pildīja vairākus priekšniecības speciālus uzdevumus attiecībā uz iztīrīšanu iekšzemē”, “žīdu izraidīšanā” un “saņēma žīdu mantas”.³⁷⁶ Saukas pagastā pašaisardzībnieki arestēja apmēram 30 aktīvistu gan uz grupas vadītāja P. Tauriņa, gan pašaisardzībnieku ierosinājuma, no kuriem četrus nošāva,³⁷⁷ bet četrus nosūtīja uz Viesīti. No arestētajiem 20 aktīvistiem desmit Zesas aktīvistus nošāva 1941. gada augustā, no tiem septiņus – Biržu mežā, bet trīs – pašaisardzības štābā.³⁷⁸ Krišjānis Lejietis Saukas pagastā bija tautas nama kultūras daļas vadītājs, vietējās Strādnieku gvardes loceklis. “*Kādu dienu pie manis ieradās Lielo un Mazo Pormaļu saimnieki aizsargi Bagātais un Buks, arestēja mani un aizveda uz Sauku ieslodzījumā. Turpat ieslodzīja arī manu brāli – Saukas pagasta Strādnieku gvardes priekšnieku Pēteri Lejieti, padomju aktīvistus Pēteri Silceceri, pagasta sekretāru Aleksandru Ribaku, Kārlī Strautiņu, vecāko milici Voldemāru Žagariņu, komjaunisti Palavinski u.c.*”³⁷⁹ Lielāko daļu aktīvistu nošāva 100 metru aiz Saukas pagastnama. K. Lejieti turēja Jēkabpilī noietnē un aizsūtīja uz Madonu, bet no turienes uz Salaspils noietni. Jēkabpils un tās apkārtnes 67 aktīvistus nošāva 1941. gada 10. septembrī Klovānu silā pie Pelītes upītes.³⁸⁰

Sabilē nošāva 12 cilvēku. Aizputes pagastā 1941. gada 24. jūlijā nošauti 39 ebreji un divi latvieši.³⁸¹ Arī Aknīstē starp 178 nošautajiem, kā liecina oficiāla izziņa, bijuši kā aktīvistu, tā ebreji.³⁸² Ilūkstes apriņķa Skrudalienas pagastā arestēja 18 aktīvistu, no kuriem vairākus³⁸³ nošāva.³⁸⁴

Autoraprāt, Latvijas PSR fašistisko noziegumu izmeklēšanas ziņojumos un centrālajā presē minētie nošauto kopskaitļi ir tīrā propagandas fantastika, bet no pagastiem un rajoniem iesūtītie nošauto aktīvistu saraksti, kā arī vietējās preses dati ir tuvu īstenībai. Tā, pēc Vācu fašistisko noziegumu izmeklēšanas komisijas datiem, Ilūkstes apriņķī 1941. gada vidū nošauti 553 cilvēki, to skaitā 15 no Dvietes pagasta, 31 no Pilskalnes pagasta, no Silenes – 16 “komunisti”.³⁸⁵ Rēzeknes apriņķa policijas pārskatā ziņots, ka apriņķī līdz 1942. gada 20. jūlijam nošauti 248 “komunisti” un 82 “partizāni”, kopā – 330 politapsūdzētie.³⁸⁶ Ilūkstes rajona izpildkomitejas 1952. gada 11. janvāra izziņa liecina, ka 1941. gada jūlijā Ilūkstes apriņķī nošauts 250 aktīvistu.³⁸⁷ Aktīvistu nošaušanas tempi samazinājās, sākot ar 1941. gada rudeni, kā arī 1942. gadā. Spriežot pēc autora rīcībā esošajiem datiem, Liepājas SD un policija 1941. gada beigās un 1942. gada pirmajā pusē nošāva 107 komunistus (sk. 13. tabulu).

13. tabula

**Liepājas SD un policijas arestētie un nošautie ebreji un aktīvisi
(1941. gada 22. septembris – 1942. gada 19. jūlijs)³⁸⁸**

Gads, datums	Ebreji		Komunisti	
	arestēti	nošauti	arestēti	nošauti
22.09.41.	–	61 – Liepājā	–	–
		67 – Ventspilī	–	–
24.09.41.	–	37 – Liepājā	–	–
25.09.41.	–	123 – Liepājā	82	–
26.09.41.	–	183 – Ventspilī	80	–
29.09.41.	–	–	8	–
30.09.41.	–	21	83	–
03.10.41.	–	37	98 – Liepājā 3 – Liepājā	–
04.10.41.	–	18	18	2
08.10.41.	–	36	27	2
11.10.41.	–	67	–	6
12.10.41.	–	–	4	–
14.10.41.	–	–	3	–
20.10.41.	–	–	9 – Liepājā	–
28.10.41.	–	–	2	–
01.11.41.	–	123 – Priekulē, Vaiņodē	421	–
06.11.41.	–	2 – Liepājā	–	2
10.11.41.	–	30	–	26
15.12.41.	26	270 – Liepājas jūrmalā pie Šķēdes	–	–
16.12.41.	–	2746	1	54
17.12.41.	–	–	178 – Liepājā	–
20.01.42.	–	–	13 – Liepājā	–
31.01.42.	–	–	–	15
12.02.42.	–	–	3	–
21.05.42.	–	–	19 čigānu	–
18.07.42.	–	–	6	–
19.07.42.	–	–	12	–
Kopā	26	3821	1070	107

Sevišķi aktīvs cilvēku šaušanā Liepājā un apkārtējos pagastos bijis leitnanta Alberta Galiņa (1899) Liepājas SD policijas apsardzes vads.³⁸⁹

Liepājā, Šķēdes kāpās, šai laikā nošāva 2749 ebrejus un 971 komunistu, tātad 3720 cilvēkus. Latvijas padomju enciklopēdijā vēl 1987. gadā rakstīts, ka šeit nošauts līdz 19 000 padomju cilvēku, to vidū apmēram 3000 bērnu,³⁹⁰ t.i., piecreiz vairāk, nekā nošāva faktiski.

Vidzemē

Vācijas armija Vidzemē ienāca vēlāk nekā Kurzemē, tāpēc padomju aktīvistiem bēgšanas iespējas bija lielākas. Arī aktīvistu nošaušanas Vidzemē notika vēlāk. Taču raksturīga ir to plašāka organizēšana Valmierā un Valkā, Kurzemē tādas nav novērotas. Izrēķināšanās ar Plāņu pagasta izpildkomitejas darbiniekiem bija sākusies jau 1941. gada 24. jūnijā, kad Knieru mājās nogalināja izpildkomitejas darbinieku komjaunieti Jūliju Kraukli.³⁹¹ Lielvārdes ciemā nošāva 18 cilvēku. Starp viņiem bija izpildkomitejas priekšsēdētājs Jānis Irbe, tautas nama pārzinis Kokins, pagasta izpildkomitejas sekretāra vietnieks Leitis, komsorgs Zaķis u.c.³⁹² Sausnējas pagasta milīci J. Ziemani ieslodzīja Madonas koncentrācijas nometnē. Cietumniekus parasti apšāva Smecerēs silā.³⁹³ Kā liecināja Valmieras koncentrācijas nometnes uzraugs Jānis Šteinbergs (1920), 40 čigānu pārvešana uz nošaušanas vietu radījusi lielus pārdzīvojumus, jo čigāni jau divus kilometrus pirms tās klieguši. Smiltienietis P. Kaļķis atcerējās: *“1941. gada jūlija pirmajās dienās Smiltenes cietumu pārvērta par neap- rakstāmu moku vietu. Vairāki simti vīru, sievu un bērnu, kas iekļuva šajā ciešanu vietā, vairs neatgriezās dzīvē. Viņus vispirms izmocīja un tad nošāva bez jebkā- das tiesas un izmeklēšanas.”*³⁹⁴ Pēc Austras Antonovas (1916) un Alberta Sīpola (1927) atmiņām, Pededzes pagastā arestēja tos aktīvistus, kuri nebija aizbēguši uz PSRS. *“Ciemā tika nošauti vienpadsmit aktīvisti, vairāki arestēti.”*³⁹⁵ Skultes pagastā nošāva astoņus aktīvistus. Sevišķi enerģiski aktīvistu vajāšanā bijuši lielsaimnieki un deportēto piederīgie.³⁹⁶ Starp Limbažos nošautajiem minami strādnieki Legzdiņš, Čukurs, Zvaigzne, Mīlbergs, Zariņš, Jirgensons, brāļi Feldmaņi u.c.³⁹⁷ Vairākus desmitus Plāņu un Trikātas pagastā arestēto aktīvistu nošāva Valkā. Viņu vidū bija Plā- ņu pagasta komjaunatnes pirmorganizācijas sekretārs Pēteris Sīmanis, milicijas dar- binieks Voldemārs Knābis, Cakars-Sakurs, Luga un Zīrēns.³⁹⁸ Valcēniešu 14 aktīvistu nošāva smilšainajā Sedas kalnā.³⁹⁹ Pēc vietējo iedzīvotāju aprēķiniem Cēsu apkārtnē Raiskuma mežā nošauts apmēram 200, pie Niniera ezera – ap 150 (arī ebreji) un pie Raunas pilskalna – 14 cilvēku.⁴⁰⁰ Pie Raunas pilskalna nošāva 14 no arestē- tajiem 30 Raunas pagasta cilvēkiem, kapu lika izrakt pašiem arestētajiem. Šāva divas reizes pa septiņiem cilvēkiem.⁴⁰¹ Dūras pagasta trīs aktīvistus – bijušo MZIP zirgkopi Bogdanovu, skolas pārzini Vīksni un viņa sievu skolotāju Vīksni – vie-

tējie pašaisardzībnieki aizsūtīja nošaušanai uz Gulbeni, bet tur viņus atbrīvoja. Atgriežoties no cietuma, viņus vietējā mežā nošāva.⁴⁰² Madonas pilsētā nošāva 124 "komunistus". Kā raksta aculiecinieks Miervaldis Birze (Bērziņš; 1921–2000), pirmie astoņpadsmit Valmieras pilsoņi bija nošauti Valmieras cietuma pagalmā. *"Kapi ap Valmieru auga augumā trīs garus gadus. Ķelderlejā, aiz Valmieras pagastmājas, Iršu parkā... Visus ir šodien nezinām. Un neuzzināsim. Arī to vienu Kauguru vērī, kurā 1941. gada Ziemsvētku sestdienas vakarā sameta cilvēku divdesmit."*⁴⁰³ – *"Pirmās slepkavības Valmierā izdarīja gan ar vāciešu svētību, bet ar vietējo rokām. Es negribu teikt "ar latviešu rokām", jo latvieša vārdu allaž gribas turēt tīru."*⁴⁰⁴ Rakstnieks turpina: *"Torīt uz Ķelderleju no cietuma aizveda 135–150. Cik tieši no Valmieras "Kokmuižas viesnīcas", nezinājām. No cietuma 9. augustā vēl ap 50, augusta beigās laikam 29, vēl 110. [...] No mūsu kameras izveda kaugurieti Līcīti, zēnu, kurš ar saviem sešpadsmit gadiem jūsmas pilns bija darbojies komjaunatnē. Starp citu, 1941. gada 17. novembrī, gatavojoties "valsts svētkiem" astoņpadsmitajā, Valmierā nošāva latviešu zēnu Grīnšteinu, kuram vēl nebija pilni četrpadsmit. Noziegums – rādītis ceļu Strādnieku gvardei, kad tā atkāpās."*⁴⁰⁵ Pēc M. Birzes stāstījuma no Valmieras cietuma ieslodzītos dzinuši nošaut uz Ķelderleju, savstarpēji sasaistītus ar striķi, lai nošautie kapa bedrē aizrautu līdzti citus.⁴⁰⁶ Vēl 1945. gada septembrī M. Birze, apskatot sava tēva kapu klusajā Gaujas līcī Ķelderlejā, atrada "trīs garas, garas iekritušas dobes"⁴⁰⁷. *"Ķelderleja,"* raksta M. Birze, *"ir tikai viena asiņu lāse no tās lielās straumes, kas plūdusi pār Latvijas zemi. Neliela ieleja pie Gaujas... Bet daudz mūsu mazajā Latvijā ir tādu leju un kalnu, smiltāju un priedāju, no kuriem kādreiz, tāpat kā tagad ceļas miglas vāli, cēlās asiņu tvans."*⁴⁰⁸ Miervalža Birzes tēvabrāli Augustu arestēja un ieslodzīja Valmieras cietumā tāpēc, ka, Sarkanajai armijai atkāpjoties, savos ratos vedis kādu sarkanarmieti; par to viņu nošāva Ķelderlejā.⁴⁰⁹ M. Birzes vietā nošāva viņa tēvabrāli Augustu Miervaldi Bērziņu, jo arestēti bija divi Augusti Miervalži Bērziņi – arī viņa tēvabrālis.

M. Birze turpina: *"Te [Ķelderlejā] guļ mūsu Kocēnu pagasta namdaris Cakars, kas, diezgan citiem namus cēlis, gribēja reiz dzīvot savā mājā un no valsts saņēma desmit hektārus zemes; te nošāva Pūku no mūsu pagasta, kurš, piekrizdams domai, ka ģimenei trīsdesmit hektāru zemes ir diezgan, piedalījās zemes ierīkošanas darbos. Te guļ liels, brašs vīrs [Jānis] Paegle no Ķoņu pagasta, kura grēks tāds, ka viņa brālis Alberts bijis komunistu partijā. Arī viņš izgāja no manas kameras, tāpat kā Mazsalacas vidusskolas direktors Dārziņš, kurš aizstāvēja domu, ka izglītība nav pērkama par naudu. Te atrodas Rūjienas skolotājs Baunis, kurš visu mūžu bērniem mācīja rēķināšanu un nekad nav bijis nevienā politiskā partijā. Arī agrākais Rūjienas kriminālzraugs Leitmanis ar savu sievu atrodas te, jo, pēdējo gadu par grāmatvedi strādādams, viņš parādījies, ka ar padomju varu iespējams lojāli sadarboties. Nav*

iespējams uzskaitīt ne niecīgu daļu no apraktajām dzīvēm. Te atdusas kalpi, strādnieki, zemnieki, skolotāji, sirmgalvi un jaunas meitenes, kurām dzīve vēl šķita smaržas pilns ievas zieds.

Kādu te nav? Nav neviena fabrikanta, lielsaimnieka vai citu bagātu ļaužu.

Starp nošautajiem bija cilvēki, kuri skaidri zināja, kas ir marksisms, sociālisms, komunisms, tomēr vairums šīs mācības lasījuši tikai dzīves grāmatā. To ganiņa gaitās mācīja negulētie rīti, to mācīja rudenī, kad laimīgie aizceļoja uz skolām, bet mazturīgo bērns meklēja darbu ziemas iztikai, kā dzērve salauztiem spārniem nolūkodamies, kur tālē zūd gājputnu kāši. To mācīja Jurģi, kad katrs uz gadu pārdeva divas stipras rokas.⁴¹⁰

Okupācijas laikā minēts, ka Ķelderlejas Gaujas baltajās smiltīs nošauts līdz 3000 valmieriešu, cēsnieku, smilteniešu, valcēniešu. Starp šāvējiem minēti brāļi Runkas un Jēkabsoni, Herberts Teidemanis, Mārtiņš Caka, Edgars Rungulis, Jūlijs Janītis, Hermanis Kinsala⁴¹¹ u.c. Pret aktivistu apšaušanām Ziemeļvidzemē uzstājās pat vācu okupācijas augstākie varasvīri.

Valmieras gebītskomisārs Hanzens "Ziņojumā par 1941. gada oktobra mēnesi" rakstīja: "*[..] manā apgabalā jau pirmajās dienās pēc vācu karaspēka daļu ienākšanas latviešu paš aizsardzības resp. latviešu policijas locekļi nošāvuši simtiem komunistu. Vācu drošības policija pirmajā apšaušanu laikā turējās samērā nomaļus. Taču tagad [..] likvidēšanas veids man šķiet turpmāk neciešams. [..] Cik man zināms, pēdējā laikā manā apgabalā tikuši likvidēti 30–40 arestētie. Gandrīz visi tie bijuši kādreizējie komunisti. [..] Apšaušanas notikušas, man par tām iepriekš neziņojot. [..] Esmu arī pārliecināts, ka komunistu šaušanas, kas arvien vēl turpinās, uz vienu daļu iedzīvotāju atstās ļoti nelabvēlīgu iespaidu. [..] Tiesības izlemt, vai kāds cilvēks jālikvidē, pēc manām domām, pienāktos tikai gebītskomisāram.⁴¹²* Taču arī Hanzena iebildumi nebija obligāti Drošības policijai, kura pildīja iepriekš minētās direktīvas.

Pēc padomju laikā publicētiem apšaubāmiem datiem, Valmieras apriņķī nacistu okupācijas laikā nošauti 4165 cilvēki, to skaitā 315 bērnu; no tiem apmēram 3000 Ķelderlejā. Kaut arī šie skaitļi ievērojami palielināti, nav noliedzams, ka Valmiera bija viena no tām vietām, kur nošāva daudzus aktīvistus.⁴¹³

Latgale

Par aktivistu iznīcināšanu Latgalē mūsu rīcībā pašreiz ir mazāk datu varbūt tāpēc, ka salīdzinājumā ar Kurzemi Latgales aktivistiem bija lielākas iespējas bēgt uz PSRS. Taču arī šeit vērojama nošaušanas koncentrēšana – galvenokārt Ludzas apkārtnē.

Pēc Boļeslava Maikovska (1909–1997) lietas materiāliem Rēzeknes apriņķa Makašēnu, Ozolaines, Kaunatas, Dricēnu un Vērzgales pagastā nogalināti 57 antifasiisti,⁴¹⁴ kas varētu būt bijuši aktivisti. Latgalē aktīvistus, kā stāstīja liecinieki B. Maikovska prāvā,

nereti nošāva kopā ar ebrejiem.⁴¹⁵ Pēc Benildas Ezeriņas datiem, 1941. gada vasarā nošāva Dricēnu pagasta komsorgu Staņislavu Trošku un komsorga vietnieci Gešku. Pēc A. Zandera datiem, Dagdā nogalināja divus aktīvistus.⁴¹⁶ Arī Aglonā 1941. gada vasarā sākās aktīvistu tīrīšanas – nošāva Jevstafiju Saveljevu, Bronislavu Selicki, Jāni Ukinu u.c.⁴¹⁷ Aglonā, pēc I. Ancānes datiem, nošāva 22 aktīvistus.⁴¹⁸ 3. Operatīvās komandas vadītājs Jēgers pārskatā par darbību līdz 1941. gada 1. decembrim rakstīja, ka Aglonā 1941. gada 22. augustā nošauti 269 vīrieši, 227 sievietes un 48 bērni.⁴¹⁹ Ludzas cietumā ieslodzīto nošaušana 1941. gada jūlijā–augustā notika Garbaru mežā.⁴²⁰ Ludzas ieslodzītos 1941. gada augustā šāva Zvirgzdienes Pajuļankas mežā.⁴²¹ Līvānu 8–12 aktīvistus pašaisardzībnieki pārveduši uz Daugavpils cietumu sasiētām rokām, bet pa ceļam Grīvas mežā nošāvuši apmēram trīs kilometru attālumā no Līvāniem Bucenieku ciema rajonā. Šāvuši no septiņu astoņu metru attāluma, liekot aktīvistiem nomesties uz ceļgaliem bedres malā.⁴²² Cilvēkus nošāva aresta brīdī arī tad, ja nepretojās, kā arī bēgot. Daugavpils apriņķa Līvānu pagastā arestēja Filimonu Bogdanovu no Rudzētu pagasta un Ivanu Bogdanovu. Ivanam Bogdanovam uz muguras uzkāruši Staļina karikatūru un konvojējuši uz Līvāniem, pēc piederīgo sniegtajām ziņām pa ceļam arī nošāvuši.⁴²³ Krāslavas apriņķa Izvaltas pagastā arestēja deviņus aktīvistus, no kuriem četrus nošāva.⁴²⁴

Pavisam neizpētīta ir Latvijas intelīgences sadarbība ar padomju režīmu. Skolotāji, zinātnieki, mākslinieki kļuva par politiskās vajāšanas upuriem.

Dvietes pagasta pamatskolas ilggadējo skolotāju Sofiju Skrebeli-Slieci, kā minēts, kaut arī viņa savulaik bija aizsardze un vadīja aizsardžu rokdarbu pulciņu, arestēja un pēc spīdzināšanas nošāva tikai par to, ka viņa vadīja pagasta MOPR pulciņu. Skolotājas nošaušanā piedalījās viņas skolnieki. Dvietes pašaisardzībnieks Jānis Šurko 1947. gada 15. augustā liecināja: “Iesitu viņai ar dūri pa seju. Situ tāpēc, ka bija ļoti slikta skolotāja, ļoti stingra.”⁴²⁵ Kā liecināja Dvietes pašaisardzībnieks Aleksandrs Spēks, arestētā skolotāja S. Skrebele-Sliece savam spīdzinātājam Staņislavam Vuškānam teikusi: “Jūs mani sitat par to, ka es jūs mācīju.”⁴²⁶ Trapenes sešklasīgās pamatskolas bijušo pārzini Eiženu Vēveri no Valkas cietuma uz nošaušanu Sedas priedēs Pīkas kalniņā veda vairākas reizes kopā ar citiem ieslodzītajiem. Tā viņš pavadīja uz nošaušanu savu skolnieku Ādolfu Brakšu, komjaunieti, vecāko pionieru vadītāju Ilzenes un Dūres pamatskolā. Kuldīgas ārstu Švangeradzi un sanitāru 1941. gada 25. jūlijā nošāva par to, ka viņi bija izlaiduši no slimnīcas Sarkanās armijas virsnieku, pārgērbtu civildrēbēs. Vilma Spāre atceras: “Vispār vācu laikā tika nošauts diezgan daudz cilvēku.”⁴²⁷

Atsevišķi pētāms nacistu noziegums ir garīgi slimo un, kā teikts dokumentos, nedziedināmo garīgi slimo apšaušanas, par kurām 1942. gadā liecina trīs vācu policijas ziņojumi Rīgas Dzimsarakstu nodaļai.

14. tabula

Garīgi slimo nošaušana Rīgā 1942. gadā⁴²⁸

Datums	Nošauto skaits
1942. g. 29. janvāris	368
1942. g. 14. aprīlis	243
1942. g. 23. decembris	98
Kopā	709

1941. gada 17. jūlijā nodibināto vācu policijas administrāciju Ostlandē no 1941. gada jūnija līdz 1941. gada 31. oktobrim vadīja SS grupenfīrers Hanss Ādolfs Pricmanis, bet pēc viņa – SS grupenfīrers Frīdrihs Jekelns (1941. gada 11. novembris – 1944. gada decembris). Vācu Drošības policijai pakļautās cilvēkšāvēju vienības darbojās profesionāli. Operatīvās grupas “A” operatīvo komandu cilvēku šaušanas tehnika (ieskaitot t.s. reņģu sālīšanas metodi, ko ieviesa SS ģenerālis F. Jekelns) bija daudz efektīvāka par latviešu – šāvēju metodēm. Operatīvās grupas “A” operatīvā komanda ziņoja, ka 1941. gada 30. novembrī 21 vīra liela šāvēju grupa nošāvasi 10600 ebreju. Ar Vācijas SS valsts vadītāja un iekšlietu ministra 1941. gada 12. decembra slepeno pavēli visiem augstākajiem policijas vadītājiem, policijas vadītājiem un Ostlandes dienesta vietām tika uzdots garantēt kārtību frontes aizmugurē – “likvidēt katru vācu tautas ienaidnieku pretošanās perēkli, ieskaitot tainīgu nāvēssodu. [...] Tautas dzīvei nepieciešamās pavēles un pienākumi jāizpilda, par tām ne runājot, ne diskutējot.”⁴²⁹ Aktīvistus acīmredzot šāva arī operatīvās grupas. Pēc Vācijas Drošības policijas ziņām, Latvijā līdz 1941. gada 30. septembrim bija likvidēti 29416 komunistu, ebreju un garīgi slimo cilvēku.⁴³⁰ Pēc Operatīvās grupas “A” atskaitēm, no 1941. gada 16. oktobra līdz 1942. gada janvāra beigām Latvijā nošauts 2914 komunistu un 567 PSRS partizāni – kopā 3481 persona.⁴³¹ Tā kā tik daudz PSRS partizānu līdz 1942. gada janvārim Latvijā nebija, tad jādomā, ka SD Operatīvās grupas “A” vai vismaz tās vadībā nošauts 3281 komunisti, t.i., apmēram 30% nošauto aktīvistu. Pat pēc Latvijas partizānu kustības štāba izlūkziņojumiem no Centrālcietuma uz Matīsa kapiem nošaušanai izvestajiem apmēram 300 komunistiem VK(b)P biedri izrādījās tikai trīs (1%).⁴³² Kā atceras Austrumu ministrijas Ostlandes 1. daļas 2. nodaļas vadītājs SS majors (1941. gada jūnijs–novembris) Bruno Pēteris Kleists (1904), Ziemeļu frontes aizmugures komandieris ģenerālis fon der Roks nosaucis H. Pricmaņa Operatīvo grupu “A” par slepkavām.⁴³³

Bez paš aizsardzībasniekiem (policijas) aktīvistus nogalināja SS majora Viktora Arāja (1910–1988) komanda, kas dibināta 1941. gada 31. jūnijā Rīgā.⁴³⁴ Oficiāli Latviešu

drošības palīgpolicijas latviešu drošības komanda (*lettische Sicherungsabteilung*) (V. Arāja komanda), izveidota Latvijas policijā 1941. gada 20. jūlijā, bija pakļauta Vācijas Drošības dienesta Operatīvajai komandai 2 un uzdevumus saņēma no Pricmaņa–Štālekera Operatīvās grupas “A”.⁴³⁵ Arāja komandā bija konvoja, apsardzes un šāvēju grupa, tās komandēja virsnieki. Pēc komandas locekļa Jēkaba Kalniņa (1909) sniegtajiem datiem, V. Arāja komanda sāka šaut cilvēkus 1941. gada 11.–12. jūlijā, katru dienu nošaujot apmēram 10 cilvēku.⁴³⁶ Arāja komanda 1941. gada jūlijā–oktobrī cilvēkus šāva ne tikai Rīgā, bet divas zilās automašīnas ar 60 cilvēkiem katrā brauca uz Kuldīgu, Krustpili u.c. Vietām šāva 20 cilvēku grupa; vienu cilvēku šāva divi šāvēji, pirmā šāvēju rinda šāva, notupjoties uz ceļgala, bet otrā – stāvot kājās.⁴³⁷ Tā V. Arāja komanda visai precīzi izpildīja 1940. gadā H. Himlera apstiprinātos cilvēku šaušanas noteikumus.⁴³⁸

Par aktīvistu nošaušanas veidu visās trijās minētajās šāvēju kategorijās ziņas snieguši galvenokārt konvojētāji, šaušanas laukuma apsargi un nedaudzi šāvēji. Kaut arī šis jautājums PSRS un LPSR leTK/VDTK/leM, *Smerš* izmeklētājus maz interesēja, tomēr kopumā, pēc LVA dokumentiem, rodas iespaids, ka pašaisardzībnieki (palīgpolicija) cilvēkus nogalinājuši “brīvā stilā” kā nošaušanai paredzētajās nomaļās vietās, tā konvojējot, īpaši, ja šāvēji bija iereibuši. Turpretī Arāja komandas šāvēji stingrāk pieturējušies pie H. Himlera apstiprinātajiem cilvēku šaušanas noteikumiem. Operatīvās grupas “A” šāvēji visai precīzi ievērojuši minētos cilvēku šaušanas noteikumus. Zināmas atšķirības vērojamas arī nošaujamo cilvēku izvēlē. Pašaisardzībnieki (policija), veicot nacistu paredzēto “pašattīrīšanos”, šāvuši visus politiskos aktīvistus neatkarīgi no viņu tautības, kaut arī lielākā daļa upuru bijusi latviešu tautības, ieskaitot aktīvistu sievas – grūtnieces, kas labprātīgi sekojušas kapā saviem vīriem (Marija Muižniece Dvietes pagastā). Arāja komanda ieradusies ar lielāku aktīvistu grupu, jo sevišķi ebreju masu apšaušanā, kad vietējiem policistiem pietrūka spēku. Operatīvās grupas “A” šāvēji šāvuši galvenokārt ebrejus, ko āriešiem uzdeva nacistu instrukcijas, bet retāk aktīvistus, tos atstājot vietējiem.

8. Ieslodzījuma vietas

1941. gada vasaras otrajā pusē pagastos un mazpilsētās vēl nenošautos mazāk ap-sūdžētos aktīvistus, trūkstot izolācijas apstākļiem, nosūtīja uz cietumiem, tā novēršot pārtikas un izmitināšanas grūtības, kas radās, arestētos uzturot un apsargājot pagaidu izolācijas vietās. Taču tas nenozīmē, ka cietumi jau kopš 1941. gada 23. jūnija stāvēja tukši. Aktīvistu ieslodzīšana Valmieras cietumā pastiprinājās 1941. gada jūlija otrajā pusē, kad vairākas automašīnas veda ieslodzītos uz Valmieras cietumu. Sešiem cilvēkiem paredzētā cietuma kamerā nereti ieslodzīja 28–30 cilvēkus, kas bija spiesti gulēt

uz grīdas. Šaušana, pēc iedzīvotāju liecībām, notikusi parasti trešdienās un ceturtdienās vēl 1941. gada augustā.⁴³⁹ Blakus Valmieras cietumam noorganizēja vietējo Valmieras koncentrācijas nometni, bet Valmieras cietumu nosauca par aizstājējciетumu – EG (*Ersatzgefängnis*).⁴⁴⁰ Aktīvistu apcietināšanas laikā 1941. gada jūlijā–augustā Latvijas cietumi bija tā pārpildīti, ka vairākās vietās bija jāierīko papildu cietumi, darba nometnes (*Arbeitslager*), kā arī papildu ieslodzīšanas vietas pagastos. Tā Valmieras cietumā, kur varēja uzņemt 250 cilvēku, un koncentrācijas nometnē, kur sākumā bija 100 vietu, tika ieslodzīts attiecīgi ap 2000 un 500 cilvēku no visas Ziemeļvidzemes.

Dati par aktīvistu nosūtīšanu no ieslodzīšanas vietas pagastos uz cietumiem saglabājušies visai fragmentāri. 15. tabulā redzam, ka uz Valmieras nometni 1941. gada jūlija otrajā pusē nosūtīts 91 arestētais aktīvists.

15. tabula

Latviešu paš aizsardzības Valmieras komandanta pārsūtītie arestētie uz Valmieras koncentrācijas nometni no 1941. gada 16. jūlija līdz 21. jūlijam⁴⁴¹

Pārsūtīšanas datums	Cilvēku skaits
16.07.41.	3
16.07.41.	16
16.07.41.	4 no Trikātas
17.07.41.	3 no Alojās
18.07.41.	1 no Diķiem
18.07.41.	2 no Brenguļiem, Jaunvāles
18.07.41.	11 no Mazsalacas
20.07.41.	2
20.07.41.	7
20.07.41.	8
20.07.41.	7
21.07.41.	10
21.07.41.	13
21.07.41.	4
Kopā	91

Valkas paš aizsardzības komandants Kārlis Zīlāns (1905) liecināja: “Pirmajās dienās mēs arestējām līdz 120 cilvēku. Bez tam ļoti daudz arestēto ienāca no Valmieras apriņķa pagastiem. Šeit viņus ieslodzīja cietumā, ko organizēja kapteinis Remess.”⁴⁴²

Mūsu rīcībā pašreiz nav dokumentu, kas apliecinātu pagastos un pilsētās 1941. gada jūlijā–augustā vēl dzīvo aktīvistu pārvešanu uz cietumiem. Taču Vācijas okupācijas varasvīru ziņojumi liecina, ka šāda politieslodzīto koncentrācija notikusi, turklāt lielos apmēros.⁴⁴³ Vācijas armiju kaujas grupas “Ziemeļi” aizmugures spēku karalauka komandieris pulkvedis Hofmanis 1941. gada 24. augustā attiecībā uz Madonas apriņķi rakstīja: “Visi karagūstekņi un ievainotie, tāpat ebreju iedzīvotāji no apriņķa izsūtīti. Madonā atrodas vienīgi 400 politisko gūstekņu un 120 Vecgulbenē.”⁴⁴⁴ Politieslodzīto nošaušanu un pārvešanu uz cietumiem ģenerālis V. Štālekera uzskatīja par zemes iztīrīšanu no aktīviem komunistiem. Pēc V. Štālekera domām, 1941. gada oktobrī Latvija “būtībā ir iztīrīta no aktīviem komunistiem”⁴⁴⁵.

Aktīvistu ieslodzīšanas iespējas bija labākas Latvijas pilsētās, kurās bija saglabājušās agrāko cietumu ēkas,⁴⁴⁶ taču arī tajās vietu pietrūka. Ieslodzītos no Cēsu cietuma pārveda uz Valmieras koncentrācijas nometni automašīnās pa 30 cilvēkiem. Nometnē ar ieslodzītajiem ļoti cietsirdīgi apgājās sargs Žukovskis, kurš agrāk bija strādājis par lopu kāvēju.⁴⁴⁷ Nošaušanai aktīvistus konvojēja arī no citiem Latvijas cietumiem.⁴⁴⁸ Rendas pagastā, pēc novadpētnieces A. Dakteres ziņām, apcietināja un 1941. gada 7. septembrī aizveda no Kuldīgas cietuma un nošāva bibliotekāru Frici Birkšu-Kloku. Nošāva arī Rendas pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju Kārli Andersonu, Albertu Brēdiķi, Arturu Dātavu, Elmāru Bāru, Priedulāju mežsargu Matīsu Zihmani. Arestēja un ieslodzīja Kuldīgas cietumā Rendas sešklasīgās skolas pārzini Kārli Sproģi un pionieru vadītāju Hildu Hofmani. K. Sproģi apsūdzēja par referātu lasīšanu pirmajā okupācijas gadā.⁴⁴⁹

Aktīvistu pārvešana uz cietumu dažreiz beidzās ar nošaušanu pa ceļam. Krāslavas pagastā 1941. gada vasarā arestēja septiņus aktīvistus, kurus veda uz Daugavpili, bet pa ceļam pie Muļķu sādžas nošāva. Starp nošautajiem, pēc laika liecinieku ziņām, bijis Vladislavs Caune un Boļeslavs Kampāns.⁴⁵⁰ Uz Preiļiem arestētos aktīvistus transportēja sasietus guļus ratos; apmēram 100 aktīvistu no Preiļiem kājām dzina uz Rēzeknes cietumu.⁴⁵¹ Rēzeknes cietums, kura priekšnieks bija Krasovskis, bet virsuzraugs Činkers, kļuva par Rēzeknes apkārtnes aktīvistu ieslodzīšanas vietu. Kaunatas pagasta aktīvisti bija ieslodzīti Rēzeknes cietuma 16. kamerā.⁴⁵² Jevgeņijs Brokāns (1920) liecināja, ka 1941. gadā Rēzeknes cietuma kamerās, kas bija paredzētas pieciem cilvēkiem, parasti tika ieslodzīti 12–15 cilvēku, no kuriem daļa gulēja uz kлона grīdas.⁴⁵³ Pēc Rēzeknes cietuma uzrauga Antona Šķeļļa (1917) liecības, no 1941. gada līdz 1943. gadam no cietuma sešās lielās akcijās izvests nošaušanai aptuveni 2000 cilvēku.⁴⁵⁴ Vācu valodas skolotāju 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā Eiženu Vēveri sasietām rokām aizveda uz Valkas cietumu pie viņa bijušā skolnieka Valkas komandanta kapteiņa Remesa.⁴⁵⁵ Valkas komandantam bija pilnīgs komunistu un aktīvistu saraksts.



6. att. Rēzeknes cietuma ēkas. 20. gadsimta 50.–60. gadi

Rēzeknes novadpētniecības muzejs, inv. nr. neg. 751

Rīgas Centrālcietumā ieslodzīja gan Rīgas, gan novadu aktivistus. Tā pirmā korpusa 16. kamerā ieslodzīja apmēram 60 no 14 līdz 18 gadu vecus komjauniešus.⁴⁵⁶ Vēlāk dzīvus palikušos nosūtīja uz Salaspils koncentrācijas nometni un ieskaitīja t.s. D kolonnā.

Liepājas cietuma priekšnieks (1941. gada augusts – 1944. gada oktobris) Fricis Sīmanis (1905) liecināja: *“Pieņemot cietumu, kameras bija pārpildītas; bija slimi, cik daudz, neatceros. [...] Pēc atgriešanās no pratināšanās varēja redzēt, ka ieslodzītie sīstī. [...] Bija viens gadījums, ka arestēto tā piekāva, ka mūsu iekškameru ārsts nespēja glābt viņa dvēseli.”*⁴⁵⁷ Jelgavas cietumā, pēc cietumsarga A. Butlera ziņām, tika turēts ap 600–700 cilvēku, bet Sieramuižas koncentrācijas nometnē – līdz 300 aktivistu.⁴⁵⁸

Smiltenes cietuma 7. kamerā bija ieslodzīts Palsmanes skolas direktors O. Eglītis, komjauniete M. Āķe, Smiltenes izpildkomitejas priekšsēdētājs J. Vīgants, Zutis, Egle.⁴⁵⁹ K. Zilāns liecināja, ka Valkā bez arestiem, kas sākās tūlīt pēc vācu ienākšanas, pašaisardzībnieki piedalījās arī cilvēku nošaušanā. “Personīgi es,” teica K. Zilāns, “nenosūtīju nevienu uz nošaušanu, bet nosūtīja SD policijas izmeklētāji, kuri izpildīja spriedumu.”⁴⁶⁰ No cietuma arestētos izveda sasiētām rokām un nošāva. Valkā nošāva 318 aktivistu un ebreju.⁴⁶¹ Valkas cietumā bija nāves korpusi, no kura izveda uz nošaušanu.⁴⁶² Pildas

pagasta izpildkomitejas sekretāra palīgam Ludzas cietumniekam Mihailam Kodaļecam 1941. gada 15. novembrī no bedres malas Cirmas priedēs izdevās aizbēgt un pēc tam vēlreiz izbēgt.⁴⁶³ Var domāt, ka tas bija iespējams tāpēc, ka šāvēji bija piedzērušies un neuzmanīgi, vai arī tas tika darīts ar nolūku.⁴⁶⁴

Protams, ne tikai atsevišķu aktīvistu nošaušanu cietumos, bet arī grupveidā noteica Vācijas drošības iestādes. Ludzas cietumā, kur 1941. gada 5. novembrī bija palikuši 165 politieslodzītie, uz Rēzeknes vācu drošības iestāžu rīkojuma pēc saskaņošanas ar Daugavpils apgabala komisāru, it kā lai novērstu ieslodzīto sacelšanos, 1941. gada 15. novembrī nošāva 100–140 ieslodzīto.⁴⁶⁵

16. tabula

**Operatīvās grupas “A” komandiera ģenerāļa V. Štāleķera pārskats
par Latvijas cietumos ieslodzītajiem civiliedzīvotājiem
1941. gada 17. augusts⁴⁶⁶**

Cietums	Politieslodzītie	Kriminālieslodzītie
Rīgas Centrālcietums	2837	63
Rīgas Termiņcietums	672	24
Daugavpils	181	15
Valmiera	507	21
Jelgava	921	45
Liepāja	404	12
Cēsis	222	14
Ventspils	143	3
Tukums	101	7
Madona	145	1
Jēkabpils	84	8
Alūksne	83	1
Ludza	167	16
Rēzekne	597	13
Kopā	7064 (96,6%)	243 (3,2%)

16. tabulā redzam, ka 1941. gada 17. augustā, kad, pēc V. Štāleķera vārdiem, “Latvija vēl nebija iztīrīta no komunistiem”, pavisam cietumos bija ieslodzīti 7307 cilvēki, no tiem politieslodzītie 7064 (96,7%) un tikai 243 (3,2%) kriminālieslodzītie. 1941. gada 15. oktobrī Latvijā jau bija 9901 politieslodzītais (96,98%) un 308 (3,02%)

kriminālieslodzītie.⁴⁶⁷ Pat pēc 2837 politieslodzīto nošaušanas un izsūtīšanas no cietumiem uz koncentrācijas nometnēm Latvijas cietumos 1941. gada novembrī atradās 6265 politieslodzītie, to skaitā Rīgā 3325 cilvēki.⁴⁶⁸ Ja rēķina, ka 1941. gada 15. oktobrī Latvijā bija 9901 politieslodzītais, tad pēc mēneša – 1941. gada novembrī to skaits bija samazinājies par 3636 (36,7%).

Politiskos arestus Latviešu drošības policija turpināja visu laiku – arī 1942.–1945. gadā. Tikai no 1942. gada 21. decembra līdz 1943. gada 21. janvārim policija bija aizturējusi 359 personas, no kurām 27 (7,5%) tika nošautas.⁴⁶⁹

Lielākā aktīvistu ieslodzīšanas vieta Latvijā bija Rīgas Centrālcietums, kuram bija sava apsardze.⁴⁷⁰

17. tabula

**Rīgas Centrālcietumā un Termiņcietumā ieslodzītie
1941. gada septembris–oktobris⁴⁷¹**

Datums	Komunisti (skaits, procenti)	Ebreji	Kriminālnoziedznieki	Kopskaits
19.09.	3569 (92,5%)	172	116	3857
27.09.	3462 (91,9%)	195	108	3765
15.10.	3509 (?)	?	87	3596

Taču 17. tabulā redzam, ka Centrālcietumā bija tik daudz politieslodzīto, ka 1941. gada oktobrī no Arāja komandas norīkoja 20 cilvēku grupu Rīgas Centrālcietuma apsargāšanai.⁴⁷²

Vācijas Drošības policija izmeklēja cietumos ieslodzīto apsūdzības lietas, vispirms pieņemot tās, kurās bija skartas vai cietušas vācu militārpersonas vai civilpersonas.⁴⁷³ Cietumos ieslodzītos izdzīvojušos aktīvistus pēc Drošības policijas izmeklētāju nopratināšanas parasti šķīroja trijās grupās, apzīmējot katru grupu ar īpašu burtu. Pirmā grupa bija iznīcināmie, kuru vārdam pierakstīja lielo burtu Sch[liessen] vai E[xekutieren] – nošaut. Otrā grupu apzīmēja ar burtu K[onzentrationslager], un tajā esošie tika nosūtīti uz nometnēm. Trešā grupa saņēma burtu F[rei] un tika atbrīvota bez noteikumiem policijas uzraudzībā vai arī līdz turpmākam izsaukumam. Vācijas Drošības policija un SD savos dokumentos arī meklējamās personas apzīmēja ar burtiem K (*Konzentrationslager*), E (*exekutieren*) un F (*freilassen*). Jādomā, ka Latviešu drošības palīgpolicijai un Latviešu kartotēkai okupācijas drošības iestādes uzdeva šos apzīmējumus lietot.⁴⁷⁴ Politieslodzītos cietumos neturēja, bet izmeklētājs un cietuma priekšnieks izlēma, vai nošaut, ievietot nometnē vai atbrīvot.⁴⁷⁵ Tāpēc diez vai ir pareizi šos vienpersoniskos lēmumus saukt par karatiesas likumiem.

Aktīvistu meklēšana turpinājās līdz pat nacistu okupācijas beigām.

Latviešu drošības policija un SD publicēja "Meklējamo personu sarakstus nr. 1, nr. 2, nr. 3" Rīgā laikā no 1942. gada 1. jūnija līdz 1943. gada 1. septembrim. Šie trīs saraksti katrs bija krietnas brošūras lielumā. Katrā sarakstā minēts aptuveni 4500 cilvēku. Latviešu drošības policijas 1942.–1943. gada sarakstos personu apzīmēšanai lietoti pieci šifrēti apzīmējumi. 1. F[*estnahme*] – aizturēt, nogādāt tuvākajā cietumā, paziņot Latviešu drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā un nogaidīt turpmākos rīkojumus; 2. A[*ufenhaltsermittlung*] – noskaidrot dzīvesvietu un ziņot Latviešu drošības dienesta un drošības policijas priekšniekam Rīgā, gaidīt turpmākos norādījumus; 3. U[*nterschriftlich zu verpflichten*] – meklējamai personai jādod paraksts par dzīvesvietas nemainīšanu, un paraksts jānosūta Latviešu drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā; 4. E[*xekutieren*] – atrašanas gadījumā telegrāfiski vai telefoniski ziņot Latviešu drošības policijas un drošības dienesta priekšniekam Rīgā; 5. O – *Vorsichtig!* – Uzmanību! Personai ir šaujamerocis.⁴⁷⁶ Bez tam Latviešu drošības palīgpolicija un SD gandrīz ik nedēļas izdeva speciālas avīzes (*Meldungsblatt*), kur meklēšanā vēl izsludināja daudz cilvēku.

Nacistu okupācijai pilnīgi pārņemot varu Latvijā, aktīvistu nošaušana bez tiesas mazinājās. Vācu iestādes rūpīgāk izmeklēja aktīvistu pārkāpumus nekā Latvijas paš aizsardzības dienesti. Vācijas Drošības dienesta Operatīvā komanda 2 Moltkes ielā 1 atbrīvoja no Centrālcietuma, Jelgavas cietuma un citām ieslodzījuma vietām arī bijušos miličus un gvardus, 1941. gada 14. jūnija izvešanās piedalījušos, komjauniešus un desmit hektāru zemes īpašniekus, kurus Latviešu drošības dienests uzskatīja par sabiedrisko drošību apdraudošiem un rakstiski lūdza arestēt. Iespējams, ka daļa atbrīvoto bija iestājusies vāciešu aģentūrā. Spriežot pēc Drošības policijas materiāliem, atbrīvošana no ieslodzījuma Centrālcietumā un Jelgavas cietumā sākusies jau 1941. gada augusta pirmajās dienās. Vācu Drošības policija no apcietinājuma bija atbrīvojusi bez ierobežojumiem daudzus desmithektārniekus,⁴⁷⁷ vietējos aktīvistus, kuri jūsmojuši⁴⁷⁸ vai atbalstījuši komunistu okupācijas varu, lasījuši lekcijas, vadījuši lasāmzāles, piedalījušies mākslinieciskajā pašdarbībā. Atbrīvoti pat bijušie miliči⁴⁷⁹ un strādnieku gvardi,⁴⁸⁰ ja vien nebija izdarījuši noziegumu. Dažkārt Vācijas Drošības dienests atbrīvoja no ieslodzījuma, nereaģējot uz Latviešu drošības dienesta rakstiskām apsūdzībām. Tā Vircavas pagasta drošības dienesta priekšnieks M. Fokrats par Kārli Pureniņu (dz. 1886. g. Taurkalnē) rakstīja vācu Drošības dienestam, ka viņš piedalījies pagasta iedzīvotāju izvešanā. "Pureniņa uzturēšanās pagasta robežās pašreizējos apstākļos apdraud pārējo iedzīvotāju drošību."⁴⁸¹ Taču K. Pureniņu Vācijas Drošības dienests atbrīvoja.⁴⁸² Atbrīvojot no ieslodzījuma, kā viens no pirmajiem noziegumiem minēts – "komunistu līdzskrējējs". Daudzus atbrīvoja, balstoties uz Latviešu kartotēkas ziņām.⁴⁸³

1941. gada 13. septembrī Alūksnes vācu komandantūra atbrīvoja politiešlodzītus, izņemot tos, kuri tika apsūdzēti noziegumos pret vācu karaspēku.⁴⁸⁴ Operatīvā komanda 2 (*Einsatzkommando 2*) Rīgas Centrālcietumā un Jelgavas cietumā ieslodzītajiem par viņu atbrīvošanu izsniegusi triju veidu dokumentus, kuri atšķiras kā ar izpildījumu, tā skaitu. Pirmā bija atbrīvošana bez ierobežojumiem, kas vairāk skāra desmit hektāru zemes īpašniekus, *Osoviahim* un MOPR locekļus, aktīvus pašdarbniekus u.c. Šo aktīvistu atbrīvošanai izsniegts vācu Drošības policijas atzinums mašīnrakstā vācu valodā, kur pirmajā punktā apliecināts, ka atbrīvojamais nav bijis politiski organizēts, t.i., nav bijis boļševiku partijas vai komjaunatnes biedrs, milicijas, Strādnieku gvardes loceklis. Tālāk sniegts atbrīvojamā garaspēju raksturojums, kā arī viņa perspektīvas. Otrais dokuments ir ieslodzītā paraksts (ar pilnu vārdu un uzvārdu), ar ko viņš apsola turpmāk atturēties no politiskās darbības, no sakariem ar žīdiem un komunistiem. Uz atzinuma parasti bija Drošības dienesta atzīme – ar sarkanu zīmuli burts F (*Freilassen*) vai ar melnu zīmuli –

**Der Befehlshaber
der Sicherheitspolizei u. SD**

RIGA, den 1. 10. 1941.

EINSATZKOMMANDO 2
Moltkestr. 1

Karteikarte Nr. 1010.

Zu d. Akten: 100. 101. **Entlassungsbescheinigung.**

Widerumme
Auf Grund der stattgefundenen Untersuchung ist der
Troičenko, Anton, 26.6.09
aus dem Zentralgefängnis zu entlassen.

Ich bin darüber belehrt worden, dass ich

1. mich an meinem Wohnort einmal in der Woche bei der Polizei zu melden habe,
2. meinen Wohnort nicht ohne Genehmigung der Deutschen Sicherheitspolizei wechseln darf,
3. bei Verstoss gegen diese Auflage die Todesstrafe verwirkt wird,
4. diese Auflage gilt bis auf Widerruf.

Anton Troičenko
Eigenhändige Unterschrift.

Einsatzkommando 2
i. A.
Mauritz
//-Obersturmführer
Sturmscharführer

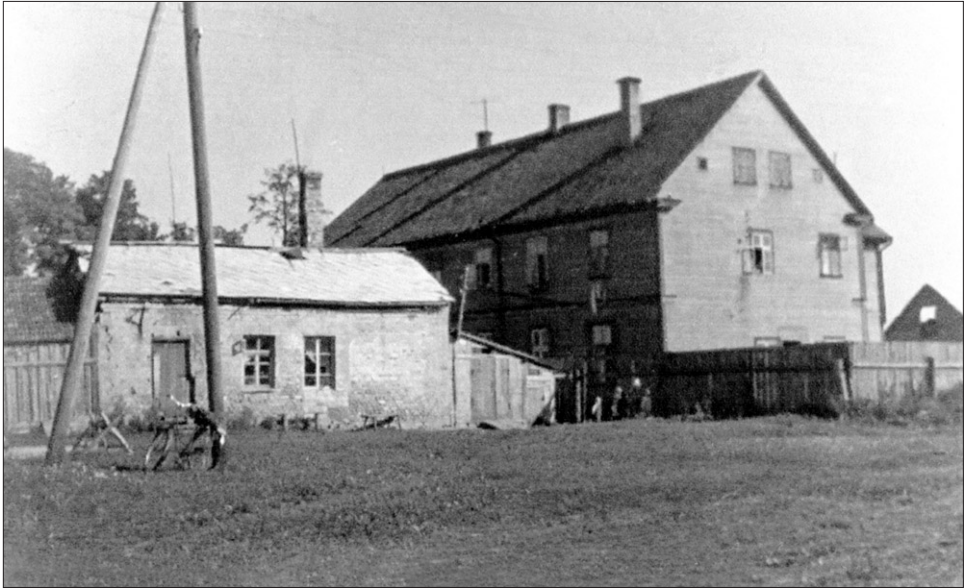
7. att. Operatīvās komandas 2 1941. gada 1. oktobra atbrīvošanas apliecība Antonam Troičenko (1920) līdz izsaukumam, ar noteikumu reizi nedēļā pieteikties policijā, nemainīt dzīvesvietu bez vācu Drošības policijas ziņas. Šo noteikumu neievērošanas gadījumā draud nāvessods

LVA, P-252. f., 1. apr., 13. l., 29. lp.

K (*Konzentrationslager*). Katrā atbrīvošanas gadījumā atbrīvotais tika ierakstīts kartotēkā. Otrais atbrīvošanas dokumentu veids izsniegts pēc apcietinātā pratināšanas, kas parasti notika, uzklausot dažādus iesniegumus gan no drošības iestādēm, gan privātpersonām; tie nereti ir visai sīkumaini, personiski motivēti – komunistu laikā bijis lielīgs, nozadzis pusduci sudraba karotīšu utt. Ja sūdzības bija pamatotas un apvainotais tās nenoliedza, apcietinātais tika atbrīvots pēc stingras pārbaudes un ar stingru brīdinājumu.⁴⁸⁵ Trešais atbrīvošanas dokumentu veids bija atbrīvošana policijas uzraudzībā, kas parasti notika pēc pratināšanas. Šajā gadījumā uz atbrīvošanas apliecības parasti bija četri noteikumi: 1) no cietuma atbrīvotajam katru nedēļu jāreģistrējas policijā; 2) atbrīvotais bez vācu policijas atļaujas nedrīkst mainīt dzīvesvietu; 3) par šo noteikumu neievērošanu draud nāvessods; 4) pēc atbrīvošanas apliecība derīga līdz turpmākam aicinājumam ierasties Drošības policijā. Šos noteikumus no apcietinājuma atbrīvotais parakstīja ar pilnu vārdu un uzvārdu, zem kura bija paraksta atšifrējums mašīnrakstā vācu valodā.⁴⁸⁶ Jēkabpils apriņķa Rites pagastā no ieslodzījuma atbrīvotajiem aktīvistiem uzdeva katru nedēļu reģistrēties policijā.⁴⁸⁷ Taču kopumā no cietumiem atbrīvoto skaits, liekas, bija mazāks nekā pagastos, kur tas nereti bija puse vai vairāk no aizturētajiem aktīvistiem.

9. Latvijas darba audzināšanas nometnes⁴⁸⁸

Sākotnēji (1933–1940) visas koncentrācijas nometnes (KZ) Vācijā iedalīja piecās grupās – filtrācijas, darba, darba audzināšanas, apcietinājuma un jaunatnes koncentrācijas nometnes. Kaut arī minētās nometnes Latvijā pēc to darbības veida zināmā mērā bija visai līdzīgas, Drošības policijas 1940. gada rīkojums aizliedza tā nosaukt SS koncentrācijas nometnes. Šis rīkojums atšķīrās no VK(b)P CK 1929. gada rīkojuma, kurš uzdeva visas nometnes saukt tikai par darba audzināšanas nometnēm. Turpmāk pētniekiem jānoskaidro, kuras Latvijā bija koncentrācijas un kuras darba audzināšanas nometnes. Latvijā nometnes oficiāli tā sauca, un Salaspilī pat pie vārtiem bija šāds uzraksts,⁴⁸⁹ izņemot Mežaparka (*Riga-Kaiserwald*) koncentrācijas nometni. 1941. gada maijā Vācijas SS valsts vadītājs un policijas priekšnieks H. Himlers uzdeva organizēt jaunas darba audzināšanas nometnes tuvāk ražotnēm. Tajās valsts Drošības policija ievietoja drošības dēļ arestētos soda izciešanai, vienlaikus lai 12 stundas dienā līdz 56 dienām strādātu smagākos darbus. Taču karalaikā arī pēc 56 dienām no darba audzināšanas nometnēm vairāk nosūtīja uz koncentrācijas nometnēm vai nāvessoda izpildīšanai cietumos nekā atbrīvoja. Abu tipu nometnēs izolēja “vācu tautai kaitīgus elementus, ja viņu domāšanas veida izmaiņas izrādās neiespējamas”. Ieslodzīšanas mērķis bija “padarīt ieslodzītos nekaitīgus vai izaudzināt par lietojamiem tautas locekļiem”⁴⁹⁰. Salaspils nometnē šo noteikumu ievēroja, kaut arī tā būtībā bija nacistu organizēto ieslodzījuma vietu sajaukums – darba, tranzīta, internēšanas, geto u.c.



8. att. Sieramuižas koncentrācijas nometnes galvenā ēka

Ernas Eglītes 1956. gada foto

Nometnēs ieslodzīto sastāvs bija dažāds, taču visus vienoja viena pazīme – viņi nebija izdarījuši tādu noziegumu, par kuru Drošības policija drīkstētu nošaut.

Jūlijs Straume (1874–1970), mākslinieks restaurators, ar kuru 1949.–1957. gadā strādāju Latvijas Centrālajā vēstures muzejā, stāstīja, ka viņš arestēts 1941. gadā pēc nacistu okupācijas, jo bijis ievēlēts par tautas tiesas piesēdētāju, 1942. gadā no Centrālcietuma nosūtīts uz Salaspils nometni. Viņu – 68 gadus vecu vīru – saukuši par komisāru. Arī mākslinieks Kārlis Bušs (1912–1987) tika ieslodzīts Salaspils nometnē; šeit bija arī daudz desmithektārnīku.⁴⁹¹ Salaspilī sveda aktīvistus no Daugavpils, Rēzeknes, Zilupes, Madonas, Valmieras un citiem Latvijas cietumiem. 1942. gada maijā no apriņķu cietumiem Salaspils nometnē ievietoja vairākus simtus aktīvistu. No Valmiermuižas cietuma uz Salaspili pārvietoja ap 200 ieslodzīto, starp tiem medicīnas studentu, vēlāk pazīstamo latviešu rakstnieku M. Birzi.⁴⁹² Par darbošanos Valmieras apriņķa laikrakstā “Liesma” Kārlis Sausnītis (Pēteris Ēteris) nonāca Centrālcietumā, bet vēlāk Salaspils nometnē,⁴⁹³ no kurienes tika atbrīvots. Vēlāk šo nometni iesauca par “nāves nometni”.⁴⁹⁴

Arestēti parasti tika arī uz PSRS bēgošo tuvākie ģimenes locekļi. 1941. gada vasarā Rīgā apcietināja jauno skolotāju komjaunieti Skaidrīti Ārmani-Ziemeli (1914), kura mēģināja doties līdzīviņai tuvam Pārtikas rūpniecības tautas komisariāta darbiniekam. 1942. gada jūnijā viņu no Centrālcietuma nosūtīja uz Salaspili, bet 1942. gada 18. novembrī pierādījumu trūkuma dēļ atbrīvoja.⁴⁹⁵ Starp arestētajiem Tartu nometnē, Rīgas

Centrālcietumā un Salaspils nometnē nokļuva arī strādnieku gvardi, kurus sagūstīja Igaunijā. Starp viņiem bija Arturs Mucenieks,⁴⁹⁶ arī Baltinavā 1914. gadā dzimušais Jānis Logins, bijušais LK(b)P biedrs un LVU studentu aktīvists, no Abrenes cietuma nokļuva Rīgas Centrālcietuma pirmajā korpusā, bet 1942. gada augustā Salaspils nometnē un pēc tam atkal Centrālcietumā. Jāni Loginu nošāva 1943. gadā naktī no 5. uz 6. maiju Biķernieku mežā.⁴⁹⁷

Kā jau minēts, Vācijas Drošības dienests 1941. gadā noteica, ka nometnes jāiekārto tuvāk ražotnēm. Skatot nacistu ierīkoto darba audzināšanas nometņu izvietojumu, skaidri redzama šo noteikumu ievērošana. Latvijā nometnes un to filiāles atradās pie Sauriešu akmeņlauztuvēm, pie Vecsaules kūdras purva, pie Brocēnu cementa fabrikas un citās vietās. Aktīvistu nošaušana, kā arī apcietināto izmantošana darba nometnēs skaidri liecina par nacistu politikas precīzi vadītu Drošības dienesta roku. Vecsaules nometne tika ierīkota jau 1941. gada jūlijā kūdras purvā. Pēc Artura Izmaņa (1916) liecības čekai Vecsaules nometnē 1943. gadā bija ap 2000 ieslodzīto.⁴⁹⁸ Nometnē aktīvistiem bija lielākas iespējas izdzīvot nekā cietumā. Vecsaulē ieslodzīja Bauskas un Jelgavas aktīvistus un desmithektārniekus, no kuriem daļu pēc izmeklēšanas nošāva.⁴⁹⁹ Darbā Vecsaules kūdras purvā izmantoja arī Sieramuižas nometnē ieslodzītos.⁵⁰⁰ Nometne bija iekārtota arī Saldū⁵⁰¹ un Brocēnos.⁵⁰² Precīzs politieslodzīto skaits pēc mazāko aizstājējcieta un nometņu atbrīvošanas nav zināms, taču 1943. gada 15. martā lielākajās piecās šā tipa ieslodzījuma vietās vēl atradās 2996 politieslodzītie.

18. tabula

**Politieslodzīto skaits dažos aizstājējcieta un nometnēs
1943. gada 15. marts⁵⁰³**

Pilsētas	Ieslodzīto skaits
Rīga	1978
Valmiera	417
Kuldīga	255
Abrene	106
Jelgava	240
Kopā	2996

Izdzīvošanas (bez pienesumiem) un izkalpošanās iespējas aktīvistiem bija mazas, taču bija. Madonas apriņķa Lubejas pagasta kluba vadītāju Oskaru Bērziņu arestēja vietējie aizsargi un vēlāk ievietoja Salaspils nometnē. Viņš prata latviešu, vācu un krievu valodu, un 1943. gadā ar nometnes komandanta Krauzes piekrišanu O. Bērziņš kļuva

par nometnes iekšējās aģentūras vadītāju. Viņa pakļautībā bija 31 cilvēks, bet četrus aģentus viņš savervēja pats. O. Bērziņš kļuva par nometnes kārtības sargu, un viņam bija pakļauts ap 30 policistu, taču karjeras iespējas bija tikai dažiem aktīvistiem.⁵⁰⁴ Nometnēs aktīvistus, ja vien viņi nebēga un ievēroja nometnes noteikumus, nenogalināja, tomēr visās nometnēs cilvēki gāja bojā gan pārmērīgā darba, gan pārtikas trūkuma, gan slimību un sliktu dzīves apstākļu dēļ. Tā Salaspils nometnē mirušo skaits 1941.–1944. gadā nepārsniedza tur vidēji ieslodzīto skaitu – 2000 cilvēku.⁵⁰⁵ Starp viņiem bija arī ieslodzītie aktīvistu. Kopā nometnēs varēja būt ieslodzīts līdz 5000 aktīvistu. Cik no viņiem gājuši bojā, tas jānoskaidro.

10. Nometnes Vācijā

1941. gada 7. decembrī, izpildot Hitlera rīkojumu, ģenerālfeldmaršals Vilhelms Keitels (1882–1946) izdeva pavēli, kurā uzdeva okupēto apgabalu aizdomīgos cilvēkus, kuri varētu organizēt pretošanos Vācijas valstij vai karaspēkam, arestēt un iebiedēšanai nosūtīt uz Vāciju darbos.⁵⁰⁶ Tā 1942. gadā sākās desmit hektāru zemes īpašnieku, bijušo komjauniešu u.c. personu nosūtīšana uz Vāciju darbos. *“Kaut arī V[alsts] k[omisariātā] valda uzskats, ka Ostlandē darbaspēka nepietiek savām vajadzībām,”* Ostlandes aizmuģures militārpavēlnieks kavalērijas ģenerālis Brēmers 1942. gada 26. decembrī rakstīja, *“tikko ir saņemta gauleitera Zaukela direktīva 100 000 darbspējīgus cilvēkus Ostlandē mobilizēt un nekavējoties nosūtīt reiha vajadzībām.”*⁵⁰⁷ Šo darbaspēka pieprasījumu Vācijā sāka pildīt, izmantojot arī bijušos aktīvistus.

1942. gadā sākās aktīvistu ģimenes locekļu, komjauniešu, pionieru, desmithektārnīeku “vākšana” un nosūtīšana uz Vāciju. Kuldīgas apriņķa vecākais telefonogrammā Rendas pagastam 1942. gada maijā uzdeva: *“Lai Latvijas laukstrādniekus iepazīstinātu ar lauksaimniecību Vācijā, no Rendas pagasta aizsūtīšanai uz Vāciju jānozīmē 15 laukstrādnieki. [...] Jānozīmē no jaunajiem darba zemniekiem un jāņem politiski neuzticami elementi, lai viņus pārliecinātu, cik liela starpība ir starp boļševistisko un nacionālsociālistisko pasaules uzskatu.”*⁵⁰⁸ Valmieras politieslodzītais Antons Štrauks stāstīja: “1940. gadā darbojos bijušajā Sēļu pagasta Zemes ierīcības komitejā. Palīdzēju mērīt un iedalīt zemi.”⁵⁰⁹ A. Štrauks apcietināts un nosūtīts uz Salaspili, bet 1944. gada augustā – uz Neiengammu Vācijā. Dzelzavas pagastā Jāni Kozulu, bezpartijisko, arestēja, jo viņš bijis pagasta izpildkomitejas rakstvedis un darbojies arodbiedrībā. No Madonas cietuma J. Kozulu 1942. gada augustā pārsūtīja uz Salaspils nometni, bet vēlāk, 1943. gada decembrī, uz Mauthauzenas koncentrācijas nometni (ieslodzītā nr. 5519).⁵¹⁰ Skolotājs J. Kausinieks no Salaspils koncentrācijas nometnes pārsūtīts uz Būhenvaldes koncentrācijas nometni. Taču bijušo aktīvistu liktenis Vācijas koncentrācijas nometnēs ir speciāls pētījums, jo pašreiz nav iespējams nosaukt pat aptuvenu tur ieslodzīto un bojā gājušo skaitu.

11. Intelīgences vajāšana

Blakus jau minētajam jāapskata daži fakti par Latvijas intelīgences vajāšanu, kura kreisās pārliecības vai ieņemamā amata dēļ padomju okupācijas laikā, ienākot nacistiem, bija apēnota. Latviešu intelīgence pārdzīvoja tās pašas nacistu izrēķināšanās formas kā pārējie aktīvistu – nošaušanu, cietumus, nometnes un darba ierobežojumus, kuras – sevišķi radošajai intelīgencei – deva smagāku triecienu nekā citiem aktīvistiem. Ja runā par Latvijas intelīgences un citu sabiedrībā pazīstamu cilvēku nošaušanu, tad pagaidām atrastais pilnīgākais nošauto saraksts atrodams PSRS Centrālās fašistisko noziegumu izmeklēšanas komisijas fondā, kas glabājas Krievijas Federācijas Valsts arhīvā Maskavā. Šeit minēti astoņi nošautie ievērojamākie Latvijas cilvēki. Starp viņiem minēts arhitekts Kirts, vēsturnieki Dubkovs un J. Lieknis, inženieris Polonskis, mūziķe Ardeiva u.c.⁵¹¹ Taču komisijas ziņojumā nav minēti visi nošautie latviešu intelīgences pārstāvji.

1941. gada 23. oktobrī Rīgā nošāva Latvijas Operas un baleta teātra galveno mākslinieku Jāni Aiženu (1899–1941).

Profesors Edgars Andersons 1981. gadā rakstīja: “Okupācijas vara nošāva vēsturniekus Jāni Aberbergu-Augškalnu (1978–1941) un Jāni Liekni (1883–1941).”⁵¹² J. Lieknis bija Latvijas vēstures institūta direktors, Latvijas Tautas saeimas deputāts, LPSR Izglītības ministrijas Skolu pārvaldes priekšnieks.⁵¹³ Nošāva arī skolotāju E. Liekni-Vitenbergu. Nogalināja pazīstamo ārstu plaušu slimībās Lidiju Kirhenšteinu (1902–1943). Cietumu izbaudījis arī operdziedātājs Aleksandrs Viļumanis (1910–1980) un rakstnieks Pāvils Vīlipsis (1901–1979). Rīgas Centrālcietumā 1941.–1943. gadā bija ieslodzīts jurists Arturs Liede (1905–1981) – LPSR tieslietu tautas komisāra vietnieks, vēlāk LVU profesors.⁵¹⁴ 1942. gada 8. aprīlī Ostlandes valsts komisariāta Ārzemju nodaļas vadītājs slepeni ziņoja valsts komisāram H. Lozem, ka Rīgas operas solists bass Eduards Miķelsons (1896–1969) pašreiz atrodies Vācijā, bet komunistu laikā esot bijis LPSR Augstākās padomes deputāts. Komponists Jānis Mediņš (1890–1966) savukārt komponējis operu Maskavas festivālam. Arī mākslas vēsturnieks Jānis Zālītis (1884–1943) rakstījis komunistu laikrakstos. Ārzemju nodaļa lūdza pārbaudīt šīs ziņas.⁵¹⁵ H. Loze 1942. gada 13. aprīlī uzdeva F. Jekelnam to izdarīt un līdz 1942. gada 15. aprīlim ziņot. Drošības policija pārbaudīja šos faktus un 1942. gada 15. aprīlī rakstīja, ka, operdziedātāju E. Miķelsonu atbrīvojot no Centrālcietuma, Drošības dienesta pārstāvis paziņojis, ka “Miķelsonam Latvijas ģenerālapgabālā nodarboties politisku iemeslu dēļ nav atļauts”. Tāpēc “attiecīgās iestādes” viņam ieteikušas doties strādāt uz Vāciju. Taču pilnīgu izziņu par visiem trijiem apsūdzētajiem Ostlandes augstākais policijas un Drošības dienesta vadītājs iesniedza valsts komisāram 1942. gada 2. jūnijā. Tajā bija teikts, ka 1940. gada rudenī uz Jūlija Lāča ieteikumu E. Miķelsonu ievēlēja LPSR Augstākajā padomē. Viņš bijis operas aktīvists, 1941. gada jūnijā arestēts, no 1941. gada 28. augusta līdz

11. novembrim ieslodzīts nometnē, bet atbrīvots ar noteikumu Rīgu atstāt un meklēt darbu Vācijā. Jānis Mediņš strādājis radio kopš 1941. gada 14. jūlija, taču boļševiku laikā nav politiski izcēlies. Jānis Zālītis rakstījis “Padomju Latvijā” un “Cīņā” par padomju mākslu, taču objektīvi. J. Zālīti uzskatīja par boļševiku pretinieku, pašreiz viņš strādājis Kultūras un izglītības ģenerāldirekcijā. 1942. gada 27. jūlijā Ostlandes valsts komisārs atbildēja pārbaudes ierosinātajam, ka visas personas pārbaudītas.

Cieta arī augstskolu mācītspēki. Pēc Ernesta Bauzes 1972. gadā pierakstītajām atmiņām, Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā sākumā bijuši tikai divi, vēlāk seši komunisti. Taču bijuši arī aktīvisti – Vērdiņš, Jakans, Alfreds Kalniņš (1895), Pauls Galeņiņš (1891–1962), profesors Kārlis Krūmiņš (1896–1958), kuri vēlāk arestēti.⁵¹⁶ Vācu okupācijas cietumos ievietoja profesoru Paulu Stradiņu (1896–1958), literatūrzinātnieku Rūdolfu Egli (1889–1947), ģenerāli Robertu Dambīti (1881–1957).

Latvijas radošās inteliģences attieksme pret boļševiku okupāciju, kā arī pret atkāpšanos uz PSRS bija dažāda, tāpēc jo vairāk pētāma. Ja lielākā daļa gara darbinieku aktīvi nepiedalījās boļševiku pasākumos, tad daļa vai nu amata, vai arī pārliecības dēļ piedalījās. Daži radošās inteliģences pārstāvji evakuējās, daži palika Maskavā sakarā ar Latvijas PSR literatūras un mākslas dekādes organizēšanu (Elfrīda Pakule (1912–1991) u.c.), bet atsevišķi inteliģenti no bēgļu gaitām tika atgriezti (Aleksandrs Čaks (1901–1950), Jānis Plaudis (1903–1952), Eriks Ādamsons (1907–1946)).⁵¹⁷ 1943. gada novembrī pašpārvaldes ģenerāldirekcijas Kultūras departamentā notika apspriede, kurā inteliģenci iedalīja trijās grupās. Pirmajai grupai piederēja padomju grēkus izpirkušie, kuri varēja darbu turpināt bez ierobežojumiem. Otrās grupas darbinieki varēja darbu turpināt ar citu vārdu (Eriks Ādamsons, Valdis Grēviņš (1895–1968), Rūta Skujiņa (1907–1964) u.c.). Trešajā grupā sastāvēja rakstnieki, kuru literārā darbība nebija vēlama (Pēteris Ērmanis (1893–1969), Valts Grēviņš (1921–1961), Ādolfs Talcis (1904–1983), Pāvils Vīlīps u.c.).⁵¹⁸

Bez politiska rakstura sodiem tika lietoti arī citi soda veidi. Tā, piemēram, Milda Grīnfelde (1909–2000) 1951. gadā liecināja, ka dzejnieks A. Čaks vācu laikā domājis, ka dzejoļus ar viņa vārdu neizdos tāpēc, ka vācieši viņu uzskatīja par cilvēku ar “padomju pagātņi”. Tāpēc A. Čaka dzejoļus krājumā “Tētis karavīrs” M. Grīnfelde publicējusi ar savu vārdu.⁵¹⁹ Ja salīdzinām radošās inteliģences aktīvismā apsūdzēto likteni ar citiem aktīvistiem, tad, neskatoties uz norādījumu iznīcināt “boļševiku gara darbiniekus”, tomēr nošauto bija proporcionāli daudz mazāk.

Ja labējai pretošanās kustībai bija – kaut arī nelielas – legālas iespējas darboties un pat censties nacistus izmantot savu mērķu sasniegšanai, tad kreisajai opozīcijai pat nelegālai darbībai, šķiet, šādu iespēju nebija.⁵²⁰ Katrs okupācijas laikā nošautais bija liels zaudējums mūsu nācijai, taču sevišķs zaudējums bija radošās inteliģences vajāšana un ierobežošana.

12. Vajāšanas upuri

Pirms Latvijas zinātnieki nebūs sastādījuši pilnīgu vācu okupācijas laikā nošauto, frontē kritušo un citādi bojā gājušo vārdisku sarakstu, līdzšinējie un turpmākie cilvēku zaudējumu aprēķini ir tikai aptuveni. Pētnieku rīcībā pašreiz ir vairāki zaudējumu aprēķini. Par iedzīvotāju zaudējumiem Latvijas Sarkanais Krusts, izsūtot anketas uz pilsētām un pagastiem, arī ar laikraksta "Tēvija" starpniecību sāka vākt datus tūlīt pēc boļševiku okupācijas beigām 1941. gadā, taču nevāca materiālus tieši par vācu okupācijas varas politiski sodītajām personām. Tomēr Sarkanā Krusta un laikraksta "Tēvija" rīcībā nonāca ziņas arī par šīm personām.

"Tēvija" jau kopš 1941. gada jūlija vidus publicēja rubriku "Meklēsim pazudušos". Šajos sarakstos minēts pazudušās personas vārds, uzvārds un adrese. Sarakstu publicēja Latvijas Sarkanais Krusts Rīgā, Skolas ielā 1. Sarakstos atrodamas vismaz četras meklējamo personu grupas. Pirmkārt, tie ir boļševiku okupācijas varas arestētie un aizvestie, kā arī nošautie. Otrkārt, personas, kas strādnieku gvardu sastāvā vai kopā ar tiem devušās uz PSRS. Treškārt, uz PSRS evakuējušās privātpersonas, kuras meklē piederīgie. Ceturrtā grupa bija paš aizsardzības (palīgpolicijas) arestētās un varbūt jau ieslodzītās vai pat nošautās personas.⁵²¹ Raksturīgi, ka ebreju vārdi un uzvārdi "Tēvijā" nav publicēti, kaut arī tādu starp pazudušajām personām minētajos trijos policijas sarakstos bija daudz. Sastādītos sarakstus Latvijas Sarkanais Krusts nosūtīja Sarkanā Krusta Starptautiskajai komitejai uz Ženēvu. Taču acīmredzot tieši šī Latvijas Sarkanā Krusta darbība sadūrās ar Vācijas austrumu politiku. Ar ģenerālkomisāra Rīgā Dr. Oto Drekslera 1941. gada 30. oktobra rīkojumu Latvijas Sarkanā Krusta slēdza un pakļāva Tautas palīdzībai.

Svarīga nozīme ir Latvijas Sarkanā Krusta kopsavilkuma datiem "Baigais gads skaitļos". Šeit publicētas ziņas par iedzīvotāju zaudējumiem līdz 1941. gada septembrim, acīmredzot neskaitot ebrejus.

19. tabula

Latvijas iedzīvotāju zaudējumi pirmajā boļševiku okupācijas laikā (līdz 1941. gada septembrim, pēc Sarkanā Krusta datiem)⁵²²

Nr. p.k.	Iedzīvotāju grupas	Cilvēku skaits
1.	Apcietināti, aizvesti, pazuduši un nogalināti boļševiku laikā	25 970
2.	T.sk.: izsūtīti	12 770
3.	apcietināti	4 691
4.	nogalināti	631
Kopā		18 092

Nr. p.k.	Iedzīvotāju grupas	Cilvēku skaits
5.	No Sarkanā Krusta meklētajiem atgriezušies	351
6.	Sarkanais Krusts noskaidro likteni	1 000
7.	Sarkanajam Krustam pieteikts, bet nav zināms, kur atrodas	7 858
8.	Iztrūkst iedzīvotāju	24 030–34 030
9.	Pavisam kopā 1940.–1941. gadā zaudēti Latvijas iedzīvotāji	50 000–60 000

19. tabulā mūsu tēmas skaidrošanai sevišķi nozīmīgi ir 1.–4. ailes skaitļi. 9. ailē redzam, ka līdz 1941. gada septembrim, pēc Sarkanā Krusta datiem, Latvija zaudējusi 50 000–60 000 iedzīvotāju. 1. ailē norādīti Sarkanā Krusta uzskaitītie 25 970 boļševiku okupācijas gadā politisko represiju rezultātā zaudētie cilvēki, neskaitot ebrejus. Taču, saskaitot 2.–4. ailē uzrādītos skaitļus, iznāk 18 092 cilvēki vai 30,2% boļševiku okupācijas laikā zaudēto cilvēku. Nav ziņu par 7 978 (13,3%) cilvēkiem. Tie acīmredzot ir vācu okupācijas laikā 1941. gada 1. jūlijā–septembrī nošautie, kurus Sarkanais Krusts toreiz nedrīkstēja uzrādīt, bet kopsummā pierakstīja, kā parasti, boļševiku laika zaudējumiem. Pēc Sarkanā Krusta datiem, iztrūka 24 030–34 030 cilvēku (8. aile). To skaitā bija uz Padomju Savienību aizbēgušie Latvijas iedzīvotāji. 6. un 7. ailē redzam, ka Sarkanajam Krustam pieteikti, bet nav zināms, kur atrodas 7 858 cilvēki, vēl noskaidro 1 000 personu likteni. Starp šiem cilvēkiem nevarēja būt ebreji, ko Sarkanais Krusts nedrīkstēja meklēt. Tātad Sarkanajam Krustam bija pieteikti meklēšanai 7 858 cilvēki. Kaut arī Sarkanā Krusta anketas par cilvēku zaudējumiem bija katrā pagastā un pilsētā, daļu aizbēgušo piederīgie varēja arī nepieteikt, vai arī vairs nebija piederīgo, kas to darītu. Atskaitot šos 7 858 cilvēkus no 24 030–34 030 trūkstošajiem Latvijas iedzīvotājiem, redzam, ka uz PSRS varētu būt aizbēdzis 15 142–21 141 Latvijas iedzīvotājs, neskaitot ebrejus. Šie dati ir tuvu PSRS oficiālās statistikas datiem.⁵²³ Latvijas Sarkanā Krusta dati šķiet vairāk atbilst īstenībai.

Otrā, jau it kā precizētā skaitļu rinda par iedzīvotāju zaudējumiem Latvijā publicēta 1943. gadā.

20. tabula

1940.–1941. gadā zudušie Latvijas iedzīvotāji (nerēķinot žīdus) pēc Tautas palīdzības biroja anketām⁵²⁴

1. Pavisam reģistrēti 34 866 (100%).
2. No tiem:
 - a) deportēti 14 700 – 43%,⁵²⁵
 - b) aizbēguši uz PSRS 12 900 – 37%,⁵²⁶
 - c) aizvesti no cietumiem 5 927 – 17%,⁵²⁷
 - d) nogalināti 1 395 – 4%.

Taču nošautie aktīvisi, nerunājot par ebrejiem, acīmredzot ne jau bez okupācijas cenzūras ziņas tabulā nav minēti.

Arī vācu okupācijas laika oficiālā statistika par nošautajiem klusē.

21. tabula

**Latvijas iedzīvotāju skaita dinamika vācu okupācijas laikā
(1941. gada 1. augusts – 1944. gada 1. janvāris)⁵²⁸**

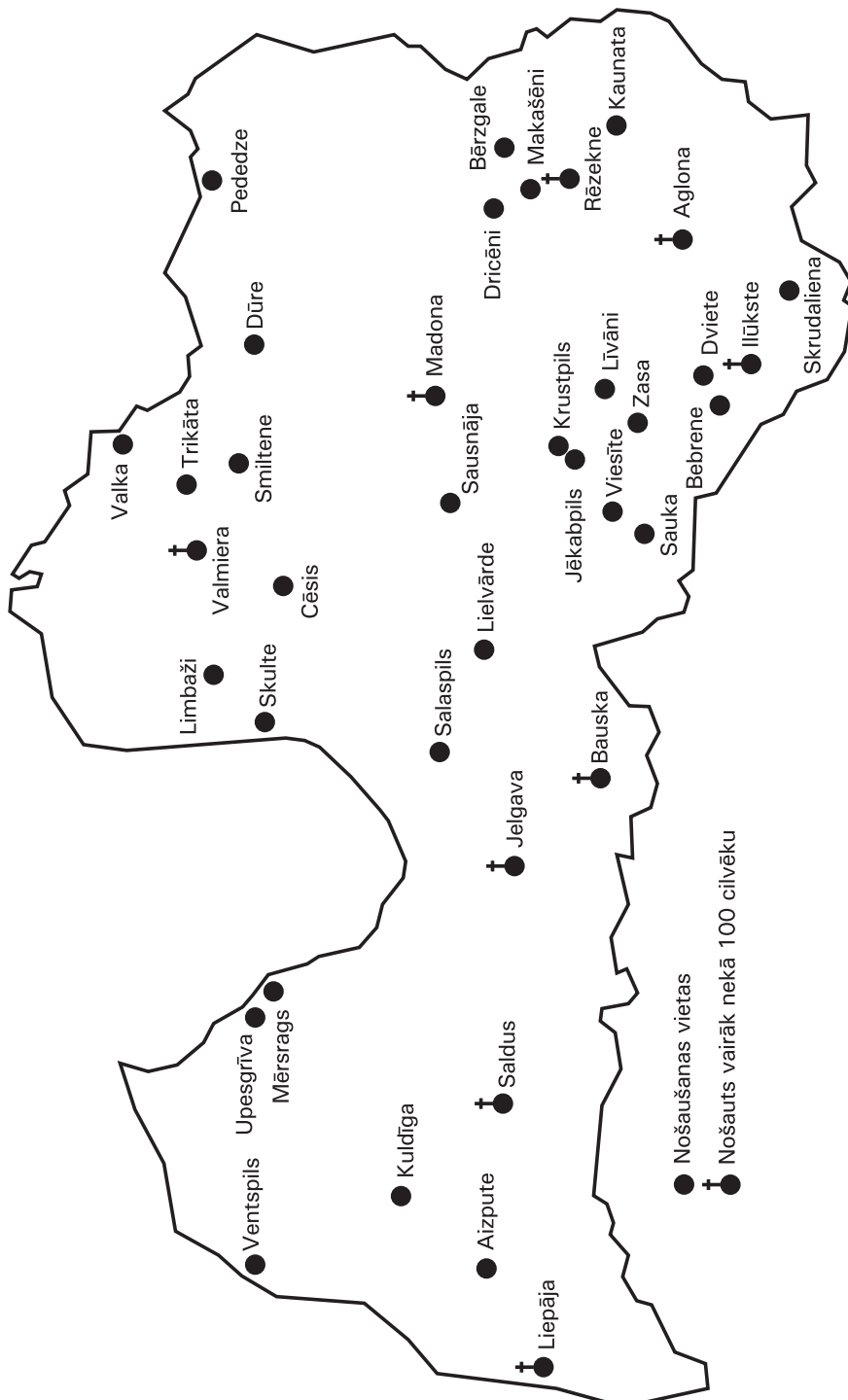
Okupācijas pārvaldes iecirknis	1941. gada 1. augusts	1944. gada 1. janvāris	+/- absol. skaits
Rīgas pilsēta	301 391	308 342	+ 6 951
Rīgas lauku apgabals	188 741	187 447	- 1 294
Valmieras apgabals	226 518	222 918	- 3 600
Liepājas apgabals	269 084	267 964	- 1 120
Jelgavas apgabals	315 569	316 510	+ 941
Daugavpils apgabals	494 695	499 923	+ 5 228
Kopā Latvijā	1 795 998	1 803 104	+13 120
Starpība			<u>- 6 014</u> + 7 106

21. tabulā publicētajā skaitļu rindā aktīvistu vajāšanu rezultāti 1944. gadā varētu atspoguļoties Rīgas, Valmieras un Liepājas apgabalā, nav ziņu par 6014 cilvēkiem. Iedzīvotāju skaita palielināšanos Rīgā, Daugavpilī u.c. varēja veidot dzimstība, Krievijas un Vācijas latvieši, frontes bēgļi.

Tātad no šeit minētajām trim tabulām precīzākos datus par aktīvistu bojāeju 1941. gada 1. septembrī sniedz Sarkanā Krusta anketu dati (19. tabula).

Vācu okupācijas nodarīto demogrāfisko zaudējumu analītiskā izpēte Baltijas valstīs vislabāk veikta Igaunijā, kur publicēti zudušo personu saraksti. Igaunijā no 1941. gada 1. jūlija līdz 1942. gada jūnijam arestēti 18 892 pilsoņi, no tiem atbrīvoti 7485 (39,6%), 5627 (29,8%) nosūtīti uz koncentrācijas nometnēm un 5634 (29,8%) nošauti. Igaunijā nacisti nogalināja 931 ebreju un 243 čigānus.⁵²⁹ Igaunijā par simpatizēšanu bolševikiem, piedalīšanos strādnieku bataljonos nošauti 7000 iedzīvotāju, no kuriem 6000 bija igauņi.⁵³⁰ Jaunākie igauņu pētījumi uzrāda 7798 vācu laikā nošautos, no tiem 63,5% nošauti 1941. gadā.⁵³¹ Ja Igaunijā nošāva ap 6000 igauņu aktīvistu, tad proporcionāli iedzīvotāju skaitam Latvijā nošauto aktīvistu skaits bijis lielāks.

Pašreizējā pētījuma analītiskā stadija Latvijā ievērojami atpaliek no Igaunijas vēsturnieku izpētes līmeņa. Tāpēc iespējams izteikt tikai aptuvenus apsvērumus par Latvijā bojā gājušo aktīvistu vai par tādiem uzskatīto skaitu.



9. att. Pirmā padomju okupācijas gada aktīvistu nošaušanas galvenās vietas 1941.–1942. gadā

Vācu okupācijas varas rīkojumi paš aizsardzībasniekiem veikt "pašattīrīšanos" pagastos un pilsētās, kā redzējam, tika pildīti atbilstoši Vācijas Drošības policijas instrukcijām "bez pēdām". "Ievērojot to, ka Baltijas valstu iedzīvotāji PSRS okupācijas laikā no boļševikiem un žīdiem vissmagāk bija cietuši," 1941. gada 17. augustā rakstīja V. Štālekers, "bija jāpieņem, ka pēc viņu atbrīvošanas no svešzemju kundzības un Sarkanās armijas atkāpšanās šajās valstīs palikušos ienaidniekus plašos apjomos viņi paši padarīs nekaitīgus. Drošības policijas uzdevums bija organizēt pašattīrīšanās centienus un vadīt tos pareizās slīdēs, lai uzstādīto pašattīrīšanās mērķi sasniegtu, cik ātri vien iespējams. Ne mazāk svarīgs uzdevums bija rast faktiskos pierādījumus, ka atbrīvotie iedzīvotāji paši pēc savas ierosmes ķērušies pie visstingrākiem pasākumiem pret boļševikiem un žīdiem, bez kaut kāda pierādāma norādījuma no vācu iestāžu puses."⁵³² – "Ciktāl tas bija iespējams," 1941. gada 17. augustā ziņojumā priekšniecībai rakstīja V. Štālekers, "kā Kauņā, tā arī Rīgā filmās un foto tika iemūžinātas pirmās spontānās eksekūcijas pret žīdiem un komunistiem, ko veica lietuvieši un latvieši."⁵³³

Tas deva iespēju nacistu okupācijas varas pārstāvjiem jau 1941. gadā apgalvot, ka "asiņaino izrēķināšanos" veikuši latvieši. Zemgales apgabala komisārs Valters Eberhards fon Medems 1941. gada 12. augustā pēc sarunām ar apmēram 150 apgabala pagastu vecākajiem slepeni ziņoja Latvijas ģenerālkomisāram, ka visos briesmu darbos un cilvēku izvešanās blakus ebrejiem vainīgi ir vietējie latviešu komunisti, tāpēc ar pašu latviešu spēkiem veikta asiņaina izrēķināšanās, kādēļ samazinājies latviešu iedzīvotāju skaits.⁵³⁴

Valsts padomnieks Frīdrihs Trampedahs (1907) savā 1941. gada 16. augusta "Ziņojumā par politisko stāvokli" rakstīja, ka no 10. līdz 12. augustam viņš iepazinies ar stāvokli Jelgavā un Rīgā, kā arī ar dažu rajonu, kas atrodas uz ziemeļiem no Daugavas, dežurējošiem drošības un vērmahta pretizlūkošanas spēkiem – novada pazinējiem –, un konstatēja, ka naidis pret boļševikiem, "īpaši vecsaimnieku zemniecībā, ir ārkārtīgi liels". Šo aprindu "uzstādītā paš aizsardzība atbrīvojās no žīdiem un boļševikiem, arī no vietējiem latviešiem [boļševikiem], ciktāl šim nolūkam tai bija vara un izdevība"⁵³⁵, Taču faktiski, spriežot pēc Operatīvās grupas "A" ziņojumiem, nacistiem bija ļoti jāpiepūlas, organizējot nošaušanas, – bija sastopama pat Latvijas civilpārvaldes iestāžu pretestība.

Taču vēl 1941. gada 12. decembrī Vācijas SS vadītājs H. Himlers slepeni uzdeva visiem augstākajiem SS un policijas vadītājiem personiski rūpēties, lai "valsts ienaidniekiem" tiktu izpildīts nāvessods, bet par to vēlāk netiktu runāts.⁵³⁶ Pēc publicētiem datiem, Latvijā nacistu okupācijas vara iznīcināja ap 70 000 ebreju, 18 000 (20%) latviešu un 2000 čigānu,⁵³⁷ kopā apmēram 90 000 cilvēku. Nav zināms, cik no tiem Latvijas iedzīvotājiem, kurus izveda uz Vāciju, aizgāja bojā. Rakstu krājumā "Komunistiskā terora upuri" tabulā "Iedzīvotāju zaudējumi Otrajā pasaules karā" nacionālsociālistu nošauto un deportēto civiliedzīvotāju skaits 1941.–1945. gadā rēķināts apmēram 90 000 cilvēku.⁵³⁸ Nošauto aktīvistu skaits pagastos, spriežot pēc PSRS Ārkārtējās komisijas fašistisko

noziedzumu izmeklēšanai apriņķu un pagastu protokolos, svārstījās no dažiem līdz pat pāris desmitiem cilvēku. Taču vidēji nošauto skaits bija 10–15 cilvēku. Ja pieskaita vēlāk cietumos nošautos un nometnēs bojā gājušos apmēram 3000–5000 cilvēku, kopējais nošauto aktīvistu skaits varētu būt līdz 10 000 cilvēku. Kartē redzam, ka lielāks skaits aktīvistu nošauts 38 vietās, no tām deviņās vairāk nekā 100 cilvēku.

22. tabula

Aktīvistu vajāšanu aptuveni rezultāti (1941–1945)⁵³⁹

Vajāšanu veids	Arestēti	Ieslodzīti cietumos	Nošauti, gājuši bojā	%
“Pašattīrīšanās” akcijās 1941. g. 23. jūn. – 1. sept.	13 000– 15 000	7307	Līdz 6000	60
Ieslodzīti cietumos 1941. g. 15. okt. – 1944. g.		9901	Līdz 3000	30
Ievietoti Latvijas un Vācijas nometnēs 1941.–1945. g.			Līdz 1000	10
Kopā		17 208	Līdz 10 000	

22. tabulā redzam, ka pēc mūsu aprēķiniem līdz 6000 aktīvistu varēja būt iznīcināts “pašattīrīšanās” akcijās, līdz 3000 – cietumos un līdz 1000 – nometnēs.

1944. gada 28. martā Latvijas vēstnieks Londonā Kārlis Zariņš rakstīja Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu nodaļas vadītājam K. Vorneram: “Ap 10 000 latviešu [vācu okupācijas] divu gadu laikā nošauts, bet tās nebūt nav beigas.”⁵⁴⁰ Šo nošauto aktīvistu skaitu min arī vēsturnieks Uldis Ģermanis; tam piekrīt mūsdienu Latvijas jaunie vēsturnieki, šo skaitli ieviešot pat mācību grāmatās. “Vācu okupācijas laikā Latvijā iznīcināja vairāk nekā 10 000 latviešu, ap 70 000 šeit dzīvojošo ebreju, 2000 čigānu un citu tautu pārstāvju. Nogalināto latviešu starpā bija gan komunisti un padomju gada aktīvisti, gan nacionāli noskaņoti cilvēki.”⁵⁴¹ Ir zināms, ka Igaunijā vairāk nekā puse 1941. gadā nošauto personu notiesāta ar karatiesas spriedumu,⁵⁴² turpretī Latvijā šādi nolēmumi sastopami reti, bet Drošības dienesta spriedumi konstatēti tikai cietumos. Tāpat kā Igaunijā, arī Latvijā nacistu okupācijas iestādes sākumā vadīja paš aizsardzības dienistus, lai iztīrītu Latviju no pretvācu elementiem.⁵⁴³ Pēc vēsturnieka Margera Vestermana aprēķiniem nacionālsociālistiskie ekstrēmisti laukos un mazpilsētās izrēķinājās ar viņiem politiski nevēlamiem (12 000–15 000) cilvēkiem.⁵⁴⁴

23. tabula

**Latvijas civiliedzīvotāju aptuvenie zaudējumi nacistu okupācijas laikā
(1941. gada 23. jūnijs – 1945. gada 9. maijs)**

Iemesls	Cilvēku zaudējumi	
	skaits	%
Nošauti:		
ebreji	75 000	83,3
aktīvistu	10 000	11,1
čigāni	2 000	2,3
garīgi slimie, izvairījušies no iesaukuma, partizāni u.c.	3 000	3,3
Kopā	90 000	
Darbs Vācijā:		
piespiedu darbs	17 000	85
brīvie līgumi	3 000	15
Kopā	20 000	
Politiskās izsūtīšanas akcijas:		
jaunsaimnieku akcija 1942. gadā	2 000	15,3
Latgales akcija 1942. gadā	8 000	61,5
“Sommerreise” 1943. gadā	3 000	23,6
Kopā	13 000	
Pavisam kopā	123 000	

23. tabulā redzam, ka rasistisku un politisku iemeslu dēļ nacisti nogalināja ap 90 000 (4,5%) Latvijas civiliedzīvotāju.

Latvijas aktīvistu nošaušana notika vācu okupācijas Drošības dienesta vadībā, ko atzinuši paši nacistu vadītāji. 1942. gada 31. janvārī V. Štālekera rakstīja, ka *pogromi* un komunistu iznīcināšana notikusi “ar Drošības policijas un Drošības dienesta būtisku palīdzību”⁵⁴⁵. Arī R. Lange 1942. gada janvārī rakstīja, ka paš aizsardzības vienības parādījušas iniciatīvu, pēc tam kad tām tika doti atbilstoši uzdevumi.⁵⁴⁶

Vismaz puse arestēto aktīvistu tika nošauta pagastos vai to tuvumā. Ebrejus un čigānus cietumos sāka šaut vēlāk.⁵⁴⁷ Aktīvistu nošaušana bez tiesas sprieduma ir noziegums pret cilvēci, kam nav noilguma,⁵⁴⁸ kaut arī psiholoģiski tautas naidis pret

boļševiku okupācijas noziegumiem 1940.–1941. gadā ir liels un saprotams. Noziegumi pret cilvēci, sākušies boļševiku okupācijas gadā, turpinājās okupācijas varas maiņas posmā Vācijas impērijas uzdevumā un interesēs. Aktīvistu masveida aresti un nošaušana bez tiesas sprieduma veicināja boļševiku propagandu par “latviešu buržuāzisko nacionālistu” briesmu darbiem Vācijas un Krievijas kara gados, kā arī pēckara posmā.

Izskanai

Daļa padomju okupācijas laikā noziegušos aktīvistu, protams, bija jāarestē un jātiesā. Laika tam pietika – gandrīz četri gadi (1941–1945). Ja tiesa pierādītu, ka izdarīts noziegums, viņi bija jāšoda arī ar nāvessodu. Taču nevienam nebija tiesību nošaut bez tiesas – pat bez karatiesas sprieduma.

Aktīvistu vajāšanā izdalāmi četri posmi: 1) pirmsieslodzīšana cietumos (1941. gada 23. jūnijs – jūlija otrā puse); 2) aktīvistu beztiesas nošaušana (1941. gada jūlijs – septembris); 3) aktīvistu ieslodzīšana cietumos un nometnēs; 4) aktīvistu norīkošana par mājlopu dzinējiem, nosūtīšana darbos Vācijā vai ieslodzīšana Vācijas nometnēs.

Raugoties uz 1941. gada aktīvistu vajāšanām no sešdesmit gadu distances, trūkstot vēstures dokumentiem, mēs pilnībā nevaram novērtēt šos traģiskos notikumus. Tomēr no jurisdikcijas viedokļa lielākajai daļai nošauto aktīvistu nebija piemērojams nāvessods. Nacistu okupācijas vara izmantoja iekaroto apgabalu tautas izmisumu pret padomju okupācijas noziegumiem un organizēja “pašattīrīšanos” savas varas nostiprināšanai, “zemes iztīrīšanai” plānotajai kolonizācijai Latvijā.⁵⁴⁹ Nacistiskā Vācija bija totalitāra valsts, kura, tāpat kā boļševistiskā PSRS, uzskatīja cilvēkus par darbarīkiem tās iecerētās jaunās impērijas veidošanai. Tāpēc padomju varas aktīvistus kā nederīgs celtniecības rīks bija jāiznīcina.

Otrā pasaules kara laikā neviena karojošā puse neievēroja starptautiskos kara vešanas nolīgumus un cilvēktiesības attiecībā uz civiliedzīvotājiem, arī Vācijas okupētās Latvijas paš aizsardzība un policija.

Protams, ir nosodāmi kā boļševiku, tā nacistu noziegumi, taču ar *interregnum* nepastāvēšanas pierādīšanu nevar noliegt paš aizsardzībnieku spontānu pašdarbību un izrēķināšanos ar padomju aktīvistiem. Nevar runāt arī par komunistu historiogrāfijā iemīļoto *interregnum* periodu Latvijā, lai uzsvērtu latviešu paš aizsardzības darbību it kā bez vācu okupācijas varas rīkojuma. Patiesībā bezvaras laiks bija boļševiku mīts trimdas latviešu apvainošanai un pašmāju t.s. buržuāzisko nacionālistu neierobežotai sodīšanai visā padomju okupācijas posmā.

Aktīvistus Latvijas teritorijā vācu okupācijas pirmajos mēnešos pēc nacistu pavēles šāva galvenokārt latvieši⁵⁵⁰ “pašattīrīšanās” akcijās. Otrā pakāpe bija aktīvistu

iznīcināšana cietumos un nometnēs. Tā notika tiešā vācu Drošības policijas vadībā pēc pratināšanas, liecību saņemšanas, bet – objektīvāk nekā boļševiku laikā inscenētajās prāvās.⁵⁵¹

Demogrāfiskās situācijas sagraušanā mēs droši minam boļševiku deportācijas, Vācijas un Krievijas armijās kritušos vīriešus, piespiedu trimdu 1944.–1945. gadā, nācijas iznīcināšanu boļševiku okupācijas gados, taču klusējam par savu dalību šajos noziegumos, bez tiesas nošaujot tūkstošiem aktīvistu.⁵⁵² Liela daļa izdzīvojušo aktīvistu un viņu ģimenes locekļu kļuva par “legālo nelegalitāti”, kas savukārt veicināja kolaborāciju otrās boļševiku okupācijas laikā.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ *Plakans A.* Ģimenes struktūras: dzīves cikls Baltijas pagātnē // *Baltija – jauns skatījums.* – Rīga, 2002, 123. lpp.
- ² *Strods H.* Čekas operatīvā armija Latvijā, 1941–1954 // *Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā, 1940.–1990.* – Stokholma, 2000, 119.–124. lpp.; *Wilhelm H. H.* Rassenpolitik und Kriegsführung. – Passau, 1991.
- ³ *Stranga A.* Latvija 20. gadsimtā. Sarunas // *Jaunā Akadēmija.* – Rīga, 2000, 19. lpp.
- ⁴ *Neparts A.* Piezīmes pie prof. Dr. Heinriha Stroda raksta “Latvijas pirmā boļševiku gada darbinieku un atbalstītāju iznīcināšana (1941. g. 23. jūnijs – 1945. g.)”, *Milfordā* 2004. gada 12. jūlijā, 5. lpp.
- ⁵ *Svešvārdu vārdnīca.* – Rīga, 1999, 36. lpp.
- ⁶ *Latvijas padomju enciklopēdija (turpmāk – LPE).* – Rīga, 1981, 1. sēj., 129. lpp.
- ⁷ *Daukšts B.* Vēstures pārrakstīšana Krievijā // *Lauku Avīze*, 2002, 31. janv., 21. lpp.
- ⁸ *Kļaviņš J.* Kā vācu okupanti un latviešu buržuāziskie nacionālisti izpostīja Latviju. – Rīga, 1946, 13. lpp.
- ⁹ *Latvijas PSR vēsture.* – Rīga, 1959, 3. sēj., 427., 431. lpp.
- ¹⁰ *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945).* – Rīga, 1966, 194.–213. lpp.
- ¹¹ *Turpat*, 212. lpp. – Republikas Ārkārtējā komisija vācu fašistisko iebrocēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai, kā arī Latvijas PSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskajām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm nodarīto zaudējumu konstatēšanai (1944. gada 23. augusts – 1945. gada 27. jūlijs).
- ¹² *Latvijas PSR mazā enciklopēdija.* – Rīga, 1967, 1. sēj., 47. lpp.
- ¹³ *LPE.* – Rīga, 1984, 5.2 sēj., 209. lpp.
- ¹⁴ *Birznieks M.* No SS un SD līdz... – Rīga, 1979, 37., 38., 47. lpp.
- ¹⁵ *Strods H.* Trīs tikšanās [Par skolotāju S. Skrebeli-Slieci] // *Skola un Ģimene*, 1981, 5. nr., 8. lpp.
- ¹⁶ *Latvijas PSR vēsture.* – Rīga, 1986, 2. sēj., 182. lpp.
- ¹⁷ *Latvijas Leņiņa komunistiskās jaunatnes savienības vēstures apcerējumi (1919–1986).* – Rīga, 1987, 118.–126. lpp.
- ¹⁸ *Драма в Прибалтике // Великая Отечественная война.* – Москва, 1998, ч. 1, с. 147–153.
- ¹⁹ *Turpat*, 154. lpp.
- ²⁰ *Turpat*, 151. lpp.

- ²¹ Salaspils no metnē esot gājuši bojā 53 700 padomju patriotu. – *Семиряга М. И.* Коллаборационизм. – Москва, 2000, с. 588.
- ²² Партизанское движение. – Москва, 2001.
- ²³ *Kaufmann M.* Die Vernichtung der Juden Lettlands. – München, 1947.
- ²⁴ *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei der SD 1941/42. – Frankfurt a. M., 1996.
- ²⁵ *Neparts A.* Piezīmes ..., 12. lpp.
- ²⁶ *Krēsliņš J.* Piezīmes par vācu politiku Baltijā // *Jaunā Gaita*, 1959, 20. nr., 74.–76. lpp.
- ²⁷ *Hāzners V.* Laiks. Telpa. Ļaudis. – Toronto, 1974, 1. daļa, 40. lpp.
- ²⁸ Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. – *Vāstērās*, I, II sēj.
- ²⁹ *Kangeris K.* Nodeva Reiham: Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, 12. nr., 34.–38. lpp.; *Ezergailis A.* Galdā liekamas visas kārtis // *Diena*, 1992, 9. sept.
- ³⁰ *Ģērmanis U.* Latviešu tauta cīņā un darbā 19. un 20. gadsimtā (3. izd.). – Linkolna, 1979, 167. lpp.
- ³¹ *Neparts A.* Piezīmes ..., 13. lpp.
- ³² *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – [Īstlansinga], 1992, 6. lpp.
- ³³ *Biezais H.* Vācu okupācijas priekšvakarā // *Kara Invalids*, 1985, 30. nr., 29. lpp.
- ³⁴ *Samsons V.* Neaizmirstīsim: Latvijas likteni noteica lielvalstu vienošanās // *Rīgas Balss*, 1995, 24. marts.
- ³⁵ Latvijas Okupācijas muzejs 1940–1991. – Rīga, 2002, 63. lpp.
- ³⁶ *Ķevlīs A.* (dzīvoja Dobeles raj. Bikstu pag. Bojāros). Vēstules (kopija autora arhīvā).
- ³⁷ *Sinka J.* Latvijas totalitārās pagātnes pārvarēšanas veidi un mērķi // *Kara Invalids*, 1997, 43. nr., 22. lpp.
- ³⁸ *Berkļavs E.* Zināt un neaizmirst. – Rīga, 1998, 74.–76. lpp.
- ³⁹ *Celmiņš A.* Pa kuru laiku. – Rīga, 1971; *Apse A.* Klosterkalns. – Rīga, 1964, 1998.
- ⁴⁰ *Urtāns A.* Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā // *Latvijas Vēsture*, 2001, 3. nr., 66.–73. lpp.
- ⁴¹ *Vīksne R.* Arāja komandas dalībnieki // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2002, 3. nr., 140. lpp.
- ⁴² *Lācis V.* Latviešu zemes un tautas vēsture, II. – Rīga, 2001, 87. lpp.
- ⁴³ *Felder B.* Das Unternehmen "Wild Katze". Magisterarbeit, 2001.
- ⁴⁴ *Strods H.* Jauni fakti par Staļina vīriem // *Mājas Viesis*, 2004, 15. febr.; *Urtāns A.* Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā // *Latvija Vēsture*, 2000, 3. nr., 39.–48. lpp.; 2001, 2. nr., 41.–58. lpp.
- ⁴⁵ *Ezergailis A.* Nazi Soviet Disinformation about the Holocaust in Latvia. – St. Catharina, 2004, 36. u.c. lpp.
- ⁴⁶ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma // *Kara muzeja gadagrāmata*. – Rīga, 2000, 137. lpp.
- ⁴⁷ *Paeglis J.* Kas bija liegts Pirmās republikas lasītājiem? – Rīga, 1996.
- ⁴⁸ Bundesarchiv Deutschland (Berlin) (turpmāk – VFA), R-58. f., 265., 603., 464. l., Maßnahmen gegen Marxismus und Kommunismus, 1933–1944.
- ⁴⁹ Turpat, R-58. f.
- ⁵⁰ Turpat, R-31. f.
- ⁵¹ Turpat, R-6. f., 317. l., Abwehr 1941–1944.

- 52 Turpat, R-58. f., 1028. l., Maßnahmen gegen nationale und konservative Gruppen 1933–1944.
- 53 Turpat, R-90. f., 140. l., Latvian Artists who Worked for the Soviets, Denounced VI–VII 1942.
- 54 Turpat, R-58. f., Der Chef der Sicherheitspolizei und der SD. Ereignismeldungen UdSSR, Nr. 1–49 (ik dienas no 1941. gada 22. jūnija); Der Chef der Sicherheitspolizei der SD. Kommandostab. Mitteilungsblatt Nr. 1–10.
- 55 Turpat, Der Chef der Sicherheitspolizei und der SD. Tätigkeits und Lageberichte aus UdSSR.
- 56 Turpat, Der Reichsführer SS der Chef des Sicherheitshauptamtes. Mitteilungen zur Lage in der Sowjet Union (1939. gada 1. augusts).
- 57 Turpat, Einsatzbefehle Nr. 1–14.
- 58 Turpat, Reichssicherheitshauptamt. – Amt. VI. Auslands-Kurzmeldungen (Erscheinen Wochentags).
- 59 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), R-803. f.
- 60 Turpat, R-999. f.
- 61 Turpat, R-1019. f.
- 62 Turpat, R-252. f., 1. apr., 1.–25. l.
- 63 VFA, R-58. f., Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD. Einsatzkommando 2. Moltke Str. 1. – Atbrīvošanas apliecību parakstītājs Maurics.
- 64 *Neparts A.* Piezīmes ..., 15. lpp.
- 65 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 270. f., 1. slep. apr., 129. l., 2., 2.a lp.
- 66 Turpat, 132. f., 29. slep. apr., 3. l., 6. lp.
- 67 *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris – 1945. gada septembris) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu gūstā. – Rīga, 2001, 97., 98. lpp.
- 68 LVA, 1986. f.
- 69 *Vīksne R.* Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas režīma izpētei // Vēsturnieks profesors Dr. phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis: biobibliogrāfija, darbābiedru veltījumi 70 gadu jubilejā. – Rīga, 2000, 324. lpp.
- 70 Turpat, 328. lpp.
- 71 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes, K. Kangera red. – Rīga, 1999.
- 72 *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas. – Rīga, 1966, 25., 49., 73., 79. u.c. lpp.
- 73 Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums. II: Pirmās latviešu aizsardzības vienības Otrā pasaules kara. – Västerås, 1972, 25. lpp.
- 74 Turpat.
- 75 Population Losses in Estonia during Foreign Occupation (1940–1941). – Tartu, 2002, 32. lpp.
- 76 Kriegsverbrecherprozeß vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg (Nürnberger Dokumente N.D.).
- 77 *Witrock H.* Kommissarischen Oberbürgermeister von Riga 1941–1944. Erinnerungen. – Lünäburg, 1979, 37. lpp.
- 78 *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas (2. grām.). – Kopenhāgena, 1959.
- 79 Valmiera runā // Salaspils nāves nometne. – Rīga, 1962.
- 80 *Birze M.* Arī tāds bija rīts // Dzimtenes Balss, 1971, 12. okt.
- 81 A. Ķevļa atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 82 LVA, 1986. f., 1. apr., 45038. l., 41. lp.
- 83 Latvijas Kara muzeja arhīvs (turpmāk – LKM), Lielā Tēvijas kara dalībnieku atmiņas.

- ⁸⁴ Tēvija, 1941, 1. jūl., 1. lpp.
- ⁸⁵ Turpat, 29. jūl., 4. aug.
- ⁸⁶ Cīņa, 1944, 3., 14., 20., 21. dec.
- ⁸⁷ *Ezergailis A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // *Latvijas Vēsture*, 2004, 2. nr., 42.–53. lpp.
- ⁸⁸ *Strods H.* Die drei Alternativen des Staatlichkeit Lettlands in den Jahren 1917–1920 // *Acta Baltica (Germany)*, 1993, Bd. 30, 203.–213. lpp.
- ⁸⁹ *Neparts A.* Piezīmes ..., 17. lpp.
- ⁹⁰ LPE, 5.2 sēj., 271. lpp.
- ⁹¹ Turpat, 273. lpp.
- ⁹² Turpat. – Ieskaitot Sarkanās armijas krievu komunistus, 1945. gada 1. janvārī – 3592 komunisti.
- ⁹³ LVA, 101. f., 1. apr., 22. l., 165. lp.
- ⁹⁴ LKM, inv. nr. 31338/24204–VII.
- ⁹⁵ *Панксеев А., Сурблис К., Эльвих А.* Организация партийной и идеологической деятельности КП Латвии, Литвы, Эстонии в 1940–1941 гг, LKM, inv. nr. 3, 38594/75–VII.
- ⁹⁶ LVA, 101. f., 8. apr., 54. l., 1. lp., Сведения о коммунистах оставленных на оккупированной территории 1941–1944.
- ⁹⁷ Trauksmainā jaunība. – Rīga, 1968, 40. lpp.
- ⁹⁸ Mašīnu-zirgu iznomāšanas punkts.
- ⁹⁹ P. Eiduka un M. Lāpītājas atmiņu pieraksti (autora arhīvā).
- ¹⁰⁰ *Kokurins A.* Ieslodzīto evakuācija no Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta cietumiem 1941. gadā // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse.* – Rīga, 2000, 160. lpp.
- ¹⁰¹ *Ozols E.* Mālpupes pagasts: laiki un cilvēku likteņi. – Rīga, 1976, 106. lpp.
- ¹⁰² Politiskā enciklopēdija. – Rīga, 1987, 659. lpp.
- ¹⁰³ *Дзинтарс Я.* “Пятая колонна” в Латвии служила Гитлеру // *Панорама Латвии*, 2000, 26 июня.
- ¹⁰⁴ Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (turpmāk – KVSPVA), 17. f., 22. apr., 1612. l., Протоколы бюро ЦК КП(б) Латвии, 11 апр. – 21 май 1941 г.
- ¹⁰⁵ LKM, inv. nr. 7879, Virsleitnanta Siliņa atmiņas, 1., 2. lpp.
- ¹⁰⁶ *MOPR* – starptautiska organizācija palīdzības sniegšanai revolucionāriem. Tās biedru skaits Latvijā bija apmēram 15000 cilvēku. Atšķirībā no PSRS, kur tā bija gandrīz obligāta organizācija strādājošajiem, Latvijā tā bija politiska organizācija.
- ¹⁰⁷ *Klišāns A.* Tā bija... // *Junda*, 1944, 10. nr., 12. lpp.
- ¹⁰⁸ VFA, R-90. f., dok. nav šifrēts, 1.–9. lp., Kurze Übersicht über die Agrarverhältnisse Lettlands.
- ¹⁰⁹ “Von rein lettischen Standpunkt.”
- ¹¹⁰ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. g. – Rīga, 1963, 494., 495. lpp.; *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945. – [Stokholma], 1968, 863. lpp.
- ¹¹¹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 68. lpp.
- ¹¹² VFA, R-90. f., dok. nav šifrēts, 1.–9. lp., Kurze Übersicht über die Agrarverhältnisse Lettlands.
- ¹¹³ Turpat, R-92. f., 976. l., Anordnung über Aufhebung Bolschevistischen Maßnahmen auf Gebiet der Landwirtschaft, 2. §.
- ¹¹⁴ Turpat.
- ¹¹⁵ LVVA, 69. f., 5. apr., 262. l., 15. lp.

- 116 Turpat, 19. lpp.
- 117 LKM, inv. nr. 8007, J. Avotiņa atmiņas par 1940. gadu.
- 118 Darba un jaunatnes gadi. – Rīga, 1977, 23.–62. lpp.
- 119 Ērika Žagara un autora aprēķini.
- 120 Ieskaņi Sarkanās armijas bojševikus.
- 121 Latvijas PSR IeTK štātā 1941. gadā bija 4923 darbinieki un 150–200 slepeno līdžstrādnieku, taču visas štata vietas nebija aizņemtas. – *Kokurin A.* The Basic Activity Directions of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941 // *Latvija Vācijas nacistiskās okupācijas varā 1941–1945.* – Rīga, 2004, 153. lpp.
- 122 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945). – Rīga, 1966, 61. lpp.
- 123 Vilmas Spāres atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 124 A. Ķevļa atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 125 *Ūdriņa L.* Cīņa aiz dzeloņstieplēm // *Komunisti*, 1985, 10. aug.
- 126 LVA, 1986. f., 1. apr., P-9138. l., 2. lpp.
- 127 Ingas Skrūzmanes pierakstītās agloniešu Leona Indrikova un Valentīna Gudļevska atmiņas (autora arhīvā, nr. 272).
- 128 Atmiņas par Lielo Tēvijas karu Mērsraga pagastā. Pierakstījis A. Rožkalns (autora arhīvā).
- 129 Об оставлении Риги // *Известия ЦК КПСС*, 1990, № 7, 212. lpp.
- 130 Latvijas Zinātņu akadēmijas Centrālais arhīvs, V. Samsona fonds, nr. 40, 5. apr., 2. l., 93. lpp.
- 131 LKM, inv. nr. 3-69944-1477–VII, Rēzeknes pilsētas 1. nepilngadīgās vidusskolas pionieru vadītājas L. Mutavazovas-Gromovas atmiņas.
- 132 LPE, 5. sēj., 222. lpp.
- 133 Komunistiskā terora upuri. – Rīga, 1999, 100. lpp.
- 134 Latvju enciklopēdija, II. – Stokholma, 1950, 478. lpp.
- 135 *Удрис А. В.* Деятельность эвакуированного населения Латвийской ССР в советском тылу в период Великой Отечественной войны (1941–1944) (автореферат). – Рига, 1972, 10. lpp.
- 136 LVA, 101. f., 8. apr., 53. l., 58. lpp.
- 137 *Kokurins A.* Ieslodzīto evakuācija no Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta cietumiem 1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999, 161. lpp.
- 138 *Frišvalds O.* Lielā sāpju draudze. – Rīga, 1943, 137. lpp.
- 139 Государственный архив экономики Российской Федерации (ГАЭРФ), Переселенческое управление при СНК СССР, ф. 1562, оп. 1, д. 249, 66., 68. lpp.
- 140 Sal.: *Dribins L.* Ebreji Latvijā. – Rīga, 1996, 25. lpp.
- 141 *Rahva Hääl*, 1991, 19 okt. ("Tautas Balss").
- 142 *Arnold M.* Sortside saladused. – Tartu, 1993–1998, 1.–8. nr.
- 143 Vācijas armijas ģenerālštāba arhīvā Freiburgā glabājas teicami Sarkanās armijas dislokācijas plāni Baltijā 1941. gadā. – Vācijas Federālais arhīvs, Militārarhīvs (turpmāk – VFA MA), Freiburga, Vitzentāla iela 10.
- 144 "Die Sonderkommandos sind beschäftigt im Rahmen ihres Auftrages im eigenen Verantwortung gegenüber der Zivilbevölkerung Exekutionsmaßnahmen zu treffen." (Übereinkunft die Bedingungen unter deren die Einsatzgruppen im besetzten gebieten UdSSR operieren, VFA – NOKW-256.)
- 145 Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 11. un 12. dok., 179.–182. lpp.

- 146 Turpat, 13. un 14. dok., 183.–187. lpp.
- 147 *Biezais H.* Vācu okupācijas priekšvakarā // Kara Invalids, 1985, 30. nr., 26. lpp.
- 148 Turpat, 28. lpp.
- 149 VFA MA, RH-2. f., Th. 1, 2679. l., 498. u.c. lpp., Widerstand gegen des Sowjetregime und seine Ausnutzung für deutschen Interessen.
- 150 Turpat, RH-19. f., 277. l., 54.–56. lpp.
- 151 A. Plensners – Latvijai, P. Kubiljuns – Lietuvai.
- 152 Откровение и признание. – Смоленск, 2000, 351 lpp.
- 153 *Biezais H.* Nacionālie partizāni // Kara Invalids, 29. nr., 14., 15. lpp.
- 154 *Viļums J.* Pretošanās kustība Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 127.–159. lpp.
- 155 LPSR VDK materiālos šīs kustības dalībnieki dēvēti par baltajiem (LVA, 1986. f., 1. apr., 14112., 37423. l.) un zaļajiem (turpat, 31776. l.) partizāniem.
- 156 Latvijas armijas augstākie virsnieki: Biogrāfiska vārdnīca. – Rīga, 1995, 47., 48. lpp.
- 157 LVA, P-1018.s. f., 1. apr., 2. l., 21. lpp.
- 158 *Neparts A.* Piezīmes ..., 18.–22. lpp.
- 159 *Ciganovs J.* Pretošanās okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000 ..., 45.–55. lpp.
- 160 Acīmredzot čekas pratinātāju protokolos pieņemts termins.
- 161 LVA, 1986. f., 1. apr., 15133. l., 232. lpp.
- 162 Turpat, 1912. l., 1. sēj., 16., 17. lpp.
- 163 Turpat, 8605. l., 12., 13. lpp.
- 164 Turpat, 15707. l., 1. sēj., 17., 22. u.c. lpp.
- 165 Turpat, 126. lpp.
- 166 Turpat, 29744. l., 124., 125. lpp.
- 167 Turpat, 39437. l., 3. sēj., 122. lpp.
- 168 Turpat, 18392. l., 4. lpp.
- 169 Turpat, 5. lpp.
- 170 Turpat, 29744. l., 69. lpp.
- 171 *Капитанов И.* Расплата // Красное знамя, 1980, 30 янв.
- 172 *Dzintars J.* Cēsu vilkaču ciltstēvi // Padomju Druva, 1980, 2. febr. (9. turpinājums).
- 173 LVA, 1986. f., 1. apr., R-1522. l., Ventspils; P-3421. l., Rīga; u.c.
- 174 Krievijas Valsts Kara arhīvs (turpmāk – KVKA SA), 500. f., 4. apr., 96. l., 156. lpp., Gesamtbericht von 21.06. bis 15.10.1941.
- 175 Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001, 263. lpp.
- 176 Vilmas Spāres atmiņu pieraksts 1990. gadā (autora arhīvā).
- 177 Dzimtenes Balss, 1979, 2.–8. aug.
- 178 M. Berkholcu, Žirmantu, Z. Redoviču (VK(b)P biedrs), Reipulu, Klaineiku, Vārdeli, Leluti. – LVA, 1986. f., 1. apr., 18052. l., 1. sēj., 85., 86. u.c. lpp.
- 179 Turpat, 1305. l., 24. lpp., Ž. Ruičko lieta.
- 180 VFA, R-58. f., 214. l., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 26.
- 181 LVA, 1986. f., 1. apr., 13494. l., 1. sēj., 213. lpp., A. Kromana lieta.
- 182 Turpat, 7052. l., 9., 257. lpp., Valda Sietnieka lieta.

- 183 Lāča atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 184 *Birznieks M.* No SS un SD līdz..., 38. lpp.
- 185 *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas. – Kopenhāgena, 1959, 2. grām., 306. lpp. – R. Bangerskis kļūdās, minēdams 2000 vīru.
- 186 *Zunda A.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1941–1945) // *Latvijas Vēsture*, 2004, 2. nr., 73. lpp.
- 187 Tēvija, 1941, 1. jūl., 1. lpp.
- 188 VFA, R-58. f., 400168. filma, 9379400. kadrs, Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und SD. Stab. Den. 17.08.1941. Tätigkeit und Erfahrungsbericht über die Partisanenbekämpfung.
- 189 Tēvija, 1941, 2. jūl., 1. lpp.
- 190 Turpat, 2. lpp.
- 191 Turpat.
- 192 Iedzīvotāju zināšanai // Turpat, 3. jūl.
- 193 Pavēle nr. 9 // Turpat.
- 194 Turpat, 4. jūl.
- 195 Turpat, 8. jūl.
- 196 *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņas īpatnības Liepājā un tās tuvākajā apkārtnē // *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijā*. – Rīga, 2004, 114., 115. lpp.
- 197 Tēvija, 1941, 9. jūl.
- 198 Turpat, 10. jūl.
- 199 Ventspils iecirkņa komandanta virsleitnanta Althofa 1941. gada 2. jūlija "Pavēlē par pašaisardzības nostādīšanu" bija noteikts: "Latviešu pašaisardzība nav nekāda armija, bet gan tikai palīgpolīcija vācu karaspēka atbalstam. Pašaisardzības vadītājiem jāgriežas pie iecirkņu komandantiem. Viņu rīcība pakļauta tam [komandantam], un jāpilda viņa rīkojumi." – VFA MA, RH-26. f., 291/34, 124. lp.
- 200 *Silgailis A.* Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg // *Acta Baltica*. – Königstein im Taunus, 1981, XXI sēj., 252., 253. lpp.
- 201 VFA, R-58. f., 215. l., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 40, 1941. g. 1. augusts.
- 202 *Biežais H.* Nacionālie partizāni // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1992, 4. nr., 132.–144. lpp.
- 203 KVKA SA, 500. f., 4. apr., 96. l., 3. lp.
- 204 Turpat, 21. lp.
- 205 Turpat, 40. lp.
- 206 Turpat, 758. l., 6.–8. lp., Sonderstellung von Kommunistischen der Kollaboranten.
- 207 *Ezergailis A.* Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Latvia, 39. lpp.
- 208 Turpat.
- 209 *Ковалев Б. А.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944. – Москва, 2004, 61. lpp.
- 210 LVA, P-83. f., 1. apr., 72. l., 2., 3. lp.
- 211 Turpat, 1986. f., 1. apr., 2782. l., 1. sēj., 126. lp.
- 212 *Соколов Б. В.* Оккупация: Правда и мифы. – Москва, 2002, 117. lpp.
- 213 LVVA, R-803. f., 1. apr., 1. l., 3. lp.
- 214 Par komunistiem vācu okupācijas varas dokumentos dēvēti visi civiliedzīvotāji, kurus uzskatīja par aktīvistiem vai par naidīgiem pret vāciešiem.

- 215 VFA, R-58. f., Ereignissmeldung Nr. 12.
- 216 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A ..., 137. lpp.
- 217 VFA MA, RH 22/271.
- 218 LVVA, R-803. f., 1. apr., 1. l., 58. lp.
- 219 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A ..., 138. lpp.
- 220 LVVA, R-803. f., 1. apr., 2. l., 18., 38., 46., 50.–52. lp.
- 221 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A ..., 138. lpp.
- 222 Die lettische Sicherheitshilfpolizei.
- 223 LVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 99. lp.
- 224 VFA, R-58. f., 400168. filma, 9379400. kadrs, Tätigkeit und Erfahrungsbericht, 17.08.1941.
- 225 LVA, 1986. f., 1. apr., 6944. l., Stenders (Puišāns) Edgars, 61., 79., 82. u.c. lp.
- 226 Turpat, 48., 49. lp.
- 227 Turpat, 1. sēj., 45285. l.; 3. sēj., 60.–63. lp., Kartotēkas darbinieka J. Smiltnieka liecība.
- 228 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A ..., 139. lpp. Sīkāk sk.: *Felder B.* Die Lettische Kartei und SD // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004, 47.–66. lpp.
- 229 *Neparts A.* Piezīmes ..., 24. lpp.
- 230 LVA, 1986. f., 1. apr., 811. l., 11. lp.
- 231 Turpat, 6944. l., 29. lp.
- 232 Meklējamo personu saraksts nr. 3, Rīgā, 1943. g. 1. septembrī. Izdevis: Der Kommandeur Sicherheitspolizei und der SD-Lettland.
- 233 F – apcietināt; A – noskaidrot dzīvesvietu; U – vajadzīgs paraksts par dzīvesvietas nemainīšanu; O – uzmanību, personai ir šaujamerocis; E – atrašanas gadījumā tūlīt paziņot drošības policijai Rīgā (nošaut).
- 234 Meklējamo personu saraksts nr. 3, Rīgā ..., 85. lpp.
- 235 Turpat, 101. lpp.
- 236 Turpat, 188. lpp.
- 237 Turpat, 101. lpp.
- 238 Turpat, 201. lpp.
- 239 Turpat, 194. lpp.
- 240 Turpat, 162. lpp.
- 241 Turpat, 83. lpp.
- 242 Turpat, 81. lpp.
- 243 Turpat, 32. lpp.
- 244 Turpat, 165. lpp.
- 245 Turpat, 67. lpp.
- 246 Turpat.
- 247 Starp šiem 3284 politiski neuzticamajiem liela daļa bija desmit hektāru zemes īpašnieki. – *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reiha plānos un okupācijas varā (1941–1945) (Promocijas darba kopsavilkums). – Rīga, 2002, 7. lpp.
- 248 *Samsons V.* Nāves grāmatveži // *Ciņa*, 1986, 14. dec.
- 249 *Anatomie der SS-Staates.* – München, 1979, Bd. 1, 47. lpp.
- 250 Turpat, 121. lpp.
- 251 *Kammer H., Bartsch E.* Lexikon Nationalsozialismus. – Hamburg, 1999, 234., 235. lpp.

- 252 Turpat, 253. lpp.
- 253 LVA, 1986. f., 1. apr., 45038. l., 2. sēj., 99., 100. lp. (Fotokopija un tulkojums no vācu valodas.)
- 254 VFA, R-58. f., 214. l., 38. lp., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 7, 1941. g. 28. jūn.
- 255 Turpat, 46. lp., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 9, 1941. g. 1. jūl.
- 256 *Neparts A.* Piezīmes ..., 44. lpp.
- 257 VFA, R-58. f., 214. l., 67., 68. lp., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 12, 1941. g. 4. jūl.
- 258 Dokumentā "Oberstleutnant Neiß".
- 259 VFA, R-58. f., 214. l., 70. lp., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 15, 1941. g. 7. jūl.
- 260 LVVA, P-80. f., 3. apr., 1. l., 1.–3. lp., Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen.
- 261 Turpat, 1.–8. lp.
- 262 *Bankovičs V.* Los, los! Davai, davai! Otrais pasaules karš manās atmiņās (1940–1950). – Rīga, 2003, 23. lpp.
- 263 VFA, R-6. f., 279. l.
- 264 *Wilhelm H. H.* Die "nationalkonservativen Eliten" und das Schreckgespenst von "jüdischen Bolschewismus" // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1955, Nr. 4, 333.–350. lpp.
- 265 VFA, R-58. f., 214. l., 182. lp., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 24, 1941. g. 16. jūl.
- 266 Turpat, 183. lp.
- 267 Dokumentā "Oberst Plenzner". – VFA, R-58. f., 214. l., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 22.
- 268 LVVA, 1376. f., 1. apr., 2. l., 1. d., 2. lp.
- 269 Turpat, 4. lp.
- 270 Turpat, 6. lp.
- 271 Turpat, 9. lp.
- 272 Turpat, 12. lp.
- 273 Turpat, R-758. f., 2. apr., 2. l., 12., 31., 59., 122., 143., 252. lp.
- 274 LVA, 1986. f., 1. apr., 1498. l., 181. lp.
- 275 LVVA, R-758. f., 1. apr., 2. l., 30.–145. lp.
- 276 Turpat, 1376. f., 1. apr., 2. l., 1. d., 30., 54., 64., 124.–203. lp.
- 277 Turpat, 146. lp.
- 278 Turpat, 299. lp.
- 279 Turpat, 315. lp.
- 280 Turpat, 332. lp.
- 281 Rīgas kārtības dienesta priekšnieka vietnieks pulkvežleitnants R. Osis 1941. gada 28. augustā Rīgas kārtības dienesta komandieru apspriedē teicis: "Plašākie aresti un kratīšanas nedrīkst notikt bez kārtības dienesta priekšnieka ziņas, jo šiem gadījumiem jāizprasa vācu priekšniecības atļauja." – Turpat, Protokols nr. 3, 5. lp., 5. §.
- 282 LVVA, P-998. f., 1. apr., 1. l., Protokols nr. 6, SD palīgpolicijas protokoli, 1941. gada 18. augusts – 1943. gada 22. jūlijs.
- 283 Turpat, Protokols nr. 7, 8. lp.
- 284 Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 21. dok., 199. lpp.
- 285 SS majors Dr. Horsts Bārts (*Barth*) (1890–1945).
- 286 VFA, R-58. f., 214. l., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 24, 1941. g. 16. jūl.

- 287 Tēvija, 1941, 24. jūl.
- 288 LVA, 1986. f., 1. apr., 8605. l., 16., 17. lp.
- 289 Turpat, 2462. l.
- 290 Turpat, 39500. l., 210. lp., Kārļa Vovera (dz. 1900. g.) lieta.
- 291 Staņislavs Murāns, Pēteris Grevišs, Dominiks Murāns (Viļānu komjaunietis), Staņislavs Meļko, Dinims Solovjovs, Pēteris Meļko, Dominiks Mežaks, Aleksandrs Mežaks. – Turpat, 13267. l., 13. lp.
- 292 Turpat, 1273. l., 100. lp.
- 293 Turpat, P-10049. l. (Rīga).
- 294 Turpat, 5775. l.
- 295 Turpat, P-10330. l.
- 296 Turpat, P-1695. l.
- 297 Turpat, P-10812. l.
- 298 *Dzintars J.* Cēsu vilkaču ciltstēvi // Padomju Druva, 1980, 2. febr. (9. turpinājums).
- 299 LVA, 1986. f., 1. apr., 12255. l. (Bērzaunes pag.).
- 300 Turpat, 1107. l.
- 301 Turpat, 17142. l.
- 302 Viļņa Zābaka atmiņas autora arhīvā. 1992. gada 20. decembrī pierakstījusi Valda Stavra.
- 303 *Zejinskis A.* Karā bij' man ieti, karā nepalikti. Atmiņu pieraksts, 2002. gads, 2. lpp. (autora arhīvā).
- 304 LVA, 1986. f., 1. apr., 38380. l.
- 305 Turpat, R-82. f., 1. apr., 39. l., 254.–263. lp.
- 306 Turpat, 1986. f., 1. apr., 28446. l.
- 307 Turpat, 7974. l.
- 308 Turpat, 14967. l.
- 309 Turpat, 1313. l.
- 310 *Ozoliņa G.* Tādos brīžos griba un spēks – sevišķi jūtami // Dzirkstele, 1980, 8. maijs.
- 311 LVA, 1986. f., 1. apr., 12118. l., 51. lp.
- 312 Turpat, 3947. l.
- 313 Turpat, 1001. l., 1. sēj., 202. lp.
- 314 Turpat, 39500. l., 4., 5. lp. (K. Vāvera lieta).
- 315 Turpat, 41. lp.
- 316 Turpat, 29212. l., 1.a lp.
- 317 *Dzerko N.* Par padomju Palsmani // Darba Karogs, 1977, 7. jūn.
- 318 O. Ozoliņas atmiņu pieraksts. Pierakstījusi Olga Vītoļiņa (autora arhīvā).
- 319 *Brics I.* To nedrīkst aizmirst // Par Komunisma Uzvaru, 1981, 12. nov., 2. lpp.
- 320 LVVA, R-252. f., 1. apr., 17. l., 1.–3. lp.
- 321 LVA, 1986. f., 14116. l., 13. lp. (Kazimira Timšāna lieta).
- 322 LVVA, R-252. f., 1. apr., 16. l., 105.–107. lp.
- 323 Turpat, 12. lp.
- 324 "Mittläufer des Kommunisten". – Turpat, 17. l., 14. lp.
- 325 LVA, 1986. f., 1. apr., 3614. l., 14. lp.
- 326 LKM, inv. nr. 8157, 10. lpp., Aleksandra Aldera atmiņas par revolucionārijiem notikumiem Salacas pagastā un Salacgrīvā 1940.–1941. gadā (1971. gada 28. jūnija pieraksts).

- ³²⁷ VFA, R-58. f., 216. l., 4., 5. lp., Ereignismeldungen aus UdSSR, Nr. 51.
- ³²⁸ Turpat, 7. lp. – Vēlāk Igaunijā izveidoja 1. latviešu strādnieku pulku 1480 vīru sastāvā (komandieris A. Žūnis). Pulku pakļāva 8. armijas 10. strēlnieku korpusam. 2. latviešu strādnieku pulku 1200 vīru sastāvā (komandieris K. Ulpe) izveidoja Igaunijā un iekļāva 8. armijas 125. divīzijas sastāvā. 1941. gada 11. augustā to pārdēvēja par 76. atsevišķo latviešu strēlnieku pulku. Taču 1941. gada 22. oktobrī tas tika izformēts, jo bija palikuši tikai 167 cīnītāji. – Latviesu tautas cīņa Lielā Tēvijas kara laikā. – Rīga, 1966, 91., 92., 97., 98. lpp.
- ³²⁹ Tēvija, 1941, 11. aug.
- ³³⁰ Turpat, 21. aug.
- ³³¹ Turpat, 20. sept.
- ³³² KVSPVA, 69. f., 1. apr., 445. l., 66.–83. lp., Современный вид гор. Риги.
- ³³³ Verkündigungsblatt der Reichskommissars für der Ostland, 20 November 1941, Nr. 13, 61. lpp.
- ³³⁴ LVVA, 2041. f., 1. apr., 4. l., 9., 36., 57. u.c. lp., Pagastu policijas ziņojumi.
- ³³⁵ KVKA SA, 504. f., 2. apr., 8. l., 146.–148., 152., 153., 163. lp.
- ³³⁶ LVVA, R-82. f., 1. apr., 39. l., 5., 6. lp., SS und Polizeiführer in Lettland (1941–1945).
- ³³⁷ LVVA, R-82. f., 1. apr., 39. l., 254. lp.
- ³³⁸ *Urtāns A.* Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā // *Latvijas Vēsture*, 2001, 3. nr., 71. lpp.
- ³³⁹ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/1942. – Berlin, 1997, 15. lpp.
- ³⁴⁰ “Straftaten feindlichen Zivilpersonen sind der Zuständigkeit der Kriegsgerichte und der Standgerichte bis auf weiteres entzogen” (1. §). “Es wird ausdrücklich verboten, verdächtige Täter, zuverwahren, um sie bei Wiedereinführung der Gerichtsbarkeit über Landeseinwohner an Gerichte abzugeben” (5. §). – *International Military Tribunal (IMT)*, Bd. 34, 252. lpp.; VFA MA, RW/22/1535.
- ³⁴¹ Einsatzkommando (EKO) 1a SS virsleitnants Dr. Kurts Zandbergers (1911); EKO 1b, Policijas pulkvedis Ērihs Erlingers (1910), Štraus; EKO 2, virsleitnants Rudolfs Bacs (1903–1961), Štraus, Lange; EKO 3, Karls Jēgers (1888–1959). – *Hilberg P.* Die Vernichtung der Europäischen Juden. – Frankfurt a. M., 1990, Bd. 1, 300. lpp.
- ³⁴² Turpat, 304. lpp.
- ³⁴³ Turpat, 298. lpp.
- ³⁴⁴ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion ..., 13. lpp.
- ³⁴⁵ VFA MA, RW-4. f., 577. l., 66.–68. lp.
- ³⁴⁶ *Neiburgs U.* Štrekenbahs // *Mājas Viesis*, 2002, 6. dec., 4. lpp.
- ³⁴⁷ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion ..., 17. lpp.
- ³⁴⁸ Turpat, 31. lpp.
- ³⁴⁹ Turpat, 33. lpp.
- ³⁵⁰ VFA MA, R-22. f., 271, Zur Erschießungen von Kommunisten und politischen Verbrechern wurde die Schutzmannschaften ebenfalls herangezogen.
- ³⁵¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 15133. l., 1. sēj., 295. lp.
- ³⁵² *Stranga A.* Holokausta bezvaras laikā // *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2003, 17. aug.
- ³⁵³ VFA, R-58. f., 400168. filma, 9379405. kadrs, Tātīgkeits- und Erfahrungsbericht, 17.08.1941.
- ³⁵⁴ Turpat, 937940417. kadrs.
- ³⁵⁵ Jānis Āboliņš, Ludvigs Zemļickis, Jānis Sarkanbiksis, Francis Ancāns, Jāzeps Daģis, Jāzeps Ancāns, Jāzeps Krivāns un citi. – LVA, 1986. f., 1. apr., 18392. l., 42., 43. lp.

- 356 Turpat, P-2096. l., 30. lp.
- 357 Turpat, 45., 46. lp.
- 358 Population Losses in Estonia during Foreign Occupation (1940–1941). – Tartu, 2002, 2. sēj., 1. d., 40. lpp.
- 359 A. Ķevļa atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 360 LVA, 1986. f., 1. apr., 3614. l., 85. lp.
- 361 Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, l. – Rīga, 1967.
- 362 Rutas Ieviņas un V. Šteinberga 2002. gada atmiņu pieraksti (autora arhīvā).
- 363 Population Losses in Estonia during Foreign Occupation ..., 41. lpp.
- 364 A. Ķevļa atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 365 A. Melbikša atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 366 Lāča atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 367 Turpat.
- 368 LVA, 1986. f., 1. apr., 1912. l.
- 369 A. Rožkalna pierakstītās atmiņas (autora arhīvā).
- 370 *Našeniēks V.* Sieramuižu aizmirst nevar // Darba Uzvara, 1978, 25. okt.
- 371 *Freimane A.* Savam laikam dzīvot // Turpat, 1981, 23. okt.
- 372 Lai nekad vairs... // Padomju Jaunatne, 1967, 24. nov.
- 373 *Celmiņš A.* Fašisma terora apstākļos // Padomju Dzimtene, 1978, 28. nov.
- 374 *Birznieks M.* No SS un SD līdzc..., 43. lpp.
- 375 *Zaks A.* Atmiņas par Lielo Tēvijas karu Mērsraga pagastā. Pierakstījis A. Rožkalns (autora arhīvā).
- 376 *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas. – Rīga, 1966, 73., 74. lpp.
- 377 LVA, 1986. f., 1. apr., 1912. l., 5. sēj., 117. lp.
- 378 Starp viņiem bija Juris Kerubins, Kārlis Svarāns, Ivans Mikitins, Valdis Svarāns, Lube, komjaunatnes sekretārs.
- 379 To nevar aizmirst // Brīvā Daugava, 1960, 2. jūl.
- 380 *Catlaka A.* Šeit apstājies, cilvēk // Padomju Daugava, 1978, 9. sept. – Raksta pielikumā nošauto saraksts; LVA, 1986. f., 1. apr., 45034. l.
- 381 Turpat, 45004. l., 10. lp.
- 382 Turpat, 2817. l., 107. lp.
- 383 Dementijs Krasikovs u.c.
- 384 LVA, 1986. f., 1. apr., 14882. l., 19. lp.
- 385 LVVA, R-132. f., 29. apr., 14. l., 20. lp.
- 386 Turpat, 1371. f., 1. apr., 15. l., 9. lp.
- 387 LVA, 1986. f., 1. apr., 18392. l., 2. sēj., 229. lp.
- 388 VFA, R-70. f., 54/12. l., 1.–33. lp., Liepājas novada SD un policijas priekšnieka kara dienasgrāmata nr. 1.
- 389 LVA, 1896. f., 1. apr., 45117. l., 11. sēj., 91.–96. lp.
- 390 LPE. – Rīga, 1987, 9. sēj., 410. lpp.
- 391 *Dzintars J.* Cēsu vilkaču ciltstēvi // Padomju Druva, 1980, 2. febr. (9. turpinājums).
- 392 *Mežapuķe.* Tā viņi cēla "Jauno Eiropu" // Cīņa, 1944, 21. dec.
- 393 *Ziemanis J.* Mēs to neaizmirsīsim nekad // Stars, 1972, 11. janv.; LPE. – Rīga, 1985, 6. sēj., 327. lpp.
- 394 *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas, 79. lpp.

- 395 Atmiņu pieraksts nr. 268 (autora arhīvā).
- 396 Gunta Bērziņa atmiņas.
- 397 *Liepiņš V.* Mācītājs... ar šauteni plecos // *Dzimtenes Balss*, 1979, 2.–8. aug.
- 398 *Dzintars J.* Cēsu vilkaču ciltstēvi // *Padomju Druva*, 1980, 2. febr. (9. turpinājums).
- 399 *Kurpnieks G.* Divas dzīves // *Dzimtenes Balss*, 1973, 29. nov.
- 400 *Bērziņš V.* Hitleriešu briesmu darbi Cēsu apriņķī // *Cīņa*, 1944, 24. nov.
- 401 Turpat.
- 402 *Sēja A.* Par ko viņus nošāva? // *Cīņa*, 1944, 15. nov.
- 403 *Birze M.* Par tiem, kas neatgriezās // *Padomju Latvijas Sieviete*, 1975, 5. nr.
- 404 *Birze M.* Arī tāds bija rīts // *Dzimtenes Balss*, 1972, 9. okt.
- 405 Turpat.
- 406 *Liepiņš V.* Fašisma upuru piemiņai // *Padomju Druva*, 1969, 18. sept.; *Birze M.* Cīņa ar saistītām rokām // *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais*. – Rīga, 1971, 253.–267. lpp.
- 407 *Birze M.* Arī tāds bija rīts.
- 408 Turpat.
- 409 Turpat.
- 410 Turpat.
- 411 *Liepiņš V.* Viņu piemiņu svēti saglabājam // *Padomju Druva*, 1979, 13. sept.
- 412 *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas, 25. lpp.
- 413 *Liepiņš V.* Mācītājs... ar šauteni plecos // *Dzimtenes Balss*, 1979, 2.–8. aug.
- 414 LVA, 1986. f., 1. apr., 45038. l., 2. sēj., 8. lp.
- 415 Turpat, 25. lp.
- 416 Benildas Ezeriņas 2000. gada 16. janvāra vēstule autoram (autora arhīvā).
- 417 *Gurgons J.* Viņu piemiņa nezudīs // *Leņina Karogs*, 1972, 18. marts, 3. lpp.
- 418 I. Ancānes 2002. gada 22. janvāra vēstule autoram (autora arhīvā).
- 419 *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945*. – Frankfurt a. M., 1974, Dok. 3.
- 420 *Brics I.* To nedrīkst aizmirst // *Par Komunisma Uzvaru*, 1981, 12. nov., 2. lpp.
- 421 *Levins M.* Fašisma upuru piemiņai // *Turpat*, 1975, 16. aug.
- 422 LVA, 1986. f., 1. apr., 45144. l., 136. u.c. lp., J. Švābes u.c. lieta.
- 423 *Turpat*, P-9138. l., 13., 29. lp., Andreja Skrūzmaņa lieta.
- 424 Nošāva: Saveliju Jakimovu, Pēteri Jakimovu, Jakovu Kurniku, Vasiliju Prokofjevu. Dzīvi palika: Aleksejs Jakimovs, Agafija Kuzmina, Ivans Grigorjevs, Aleksandrs Prokofjevs, Naums Kuzmins. – LVA, 1986. f., 1. apr., 1.b.l., 103. lp.
- 425 *Turpat*, 742. l., 14. lp., Jāņa Šurko lieta.
- 426 *Turpat*, 24263. l., 16. lp.
- 427 Vilmas Spāres atmiņu pieraksts (autora arhīvā).
- 428 KFVA, P-9401. f., 2. apr., 141. l., 18., 19. lp., Reichsführer SS und Chef Deutschen Polizei. Reichsministerium der Innern. Hauptabteilung (Abteilung B Nr. 402/43).
- 429 LVVA, P-83. f., 1. apr., 80. l., 4., 5. lp.
- 430 “Insgesamt in diesem Gebiet wurde bis her 29 416 Personen liquidiert.” – *Tätigkeit Nachrichtenblatt*, Nr. 5. – KVKA SA, 500. f., 1. apr., 25. l., 67. lp.
- 431 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A, 142. lpp.; KVKA SA, 500. f., 4. apr., 92. l., 184. lp., Gesamtbericht von 16. Okt. 1941 bis 31. Januar 1942.

- 432 KVSPVA, 69. f., 1. apr., 450. l., 5. lp., Сообщение о положении в оккупированной Латвии.
- 433 Крысин М. Прибалтика между Сталиным и Гитлером. – Москва, 2004, 83.–85. lpp.
- 434 LVA, 1986. f., 1. apr., 45285. l., 1. sēj., 155. lp., V. Arāja lieta.
- 435 Biezais H. Latvija kāškrusta ēnā, 195., 197. lpp.
- 436 LVA, 1986. f., 1. apr., 711. l., 15., 16. lp.
- 437 Turpat, 45285. l., 8. sēj., 5. lp., V. Arāja lieta; P-10655. l., 7. lp.
- 438 Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003, 28. dok., 158.–161. lpp.
- 439 Liepiņš V. Mācītājs... ar šauteni plecos // Dzimtenes Balss, 1979, 2.–8. aug.
- 440 Ersatzgefängnis Wolmar // Padomju Druva, 1979, 13. sept.
- 441 LVVA, R-803. f., 1. apr., 1. l., 24., 31. lp.
- 442 LVA, 1986. f., 1. apr., 15707. l., 1. sēj., 26. lp., K. Zīlāna lieta.
- 443 Neparts A. Piezīmes ..., 71. lpp.
- 444 VFA MA, RH-22/271.
- 445 Wilhelm H. H. Die Einsatzgruppe A, 141. lpp.
- 446 Liepājā (2), Ventspilī, Tukumā, Jelgavā, Rīgā (3), Valkā, Valmierā, Cēsīs, Alūksnē, Madonā, Jēkabpilī, Daugavpilī, Rēzeknē. – Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941–1945. – Rīga, 2004, 78. lpp.
- 447 Bērzkalns J. Valmieras nāves un moku nams // Cīņa, 1944, 25. nov.
- 448 Neparts A. Piezīmes ..., 72. lpp.
- 449 Daktere A. Renda laikmetu griežos // Padomju Dzimtene, 1980, 19. janv.
- 450 LVA, 1986. f., 1. apr., 42882. l., 2., 36. lp.
- 451 Pagrabs A. No Preiļu pagrabiem līdz koncentrācijas nometnei // Leņina Karogs, 1965, 2., 4. sept.
- 452 Čipots G. Stiprāki par tēraudu, kramu... // Progress, 1978, 11. okt.
- 453 LVA, 1986. f., 1. apr., 45038. l., 37. sēj., 1. lp.
- 454 Turpat, 17356. l., 20., 80. lp.
- 455 Kurpnieks G. Divas dzīves // Dzimtenes Balss, 1973, 29. nov.
- 456 Silabriedis J. Jaunatne Salaspils nāves nometnē // Komunisti, 1945, 18. nr.
- 457 LVA, 1986. f., 1. apr., 14376. l., 42. lp.
- 458 Turpat, 6521. l., 2. sēj., 75., 333., 334. lp.
- 459 Kalķis P. Vācu fašistu zvērības Smiltēnē // Cīņa, 1944, 21. dec.
- 460 LVA, 1986. f., 1. apr., 15707. l., 1. sēj., 27. lp.
- 461 Turpat, 37. lp.
- 462 Turpat, 119. lp.
- 463 Reimnieks F. Viņš uzvarēja nāvi // Cīņa, 1944, 23. sept.
- 464 Neparts A. Piezīmes ..., 74. lpp.
- 465 LVVA, P-991. f., 1. apr., 11. l., 1.–3. lp., Rēzeknes komandantūra par atbrīvošanās mēģinājumu Ludzas cietumā, 1941.
- 466 VFA, R-58. f., 40168. filma, 9379358. kadsrs, Pielikums pie V. Štālekera 1941. gada 17. augusta pārskata.
- 467 Turpat, Rolle 175, 513. kadsrs.
- 468 LVVA, R-70. f., 3. apr., 57. l., 215. lp.
- 469 Turpat, R-82. f., 1. apr., 39. l., 5., 6. lp., Statistik über der Tätigkeit der Sicherheitspolizei 1942.21.12.–1943.21.01.

- 470 *Neparts A.* Piezīmes ..., 75. lpp.
- 471 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A, 138. lpp.
- 472 LVA, 1986. f., 1. apr., P-10655. l., 190. lp., Sicherheitspolizei und SD Lettland.
- 473 *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A, 139. lpp.
- 474 Ventspils cietumā ar burtu A (*Einweisung in Arbeitslager*) apzīmēja uz nometni nosūtāmos, E – nošaujamos (Exekution), F – atbrīvojamos (Freispruch). – *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A, 139. lpp.
- 475 KVSPVA, 69. f., 1. apr., 978. l., 4. lp.
- 476 Fahndungs Nachweis (Meklējamo personu saraksts). Herausgegeben von der Kommandeur der Sicherheitspolizei und der SD Lettland. Abt. Lettische Kriminalpolizei, Riga, Alf. Rosenberg-Ring 5, Riga den 1. September 1943. Jahrgang 2, Nr. 3.
- 477 Vladislavs Valentinovičs (1910). – LVVA, R-252. f., 1. apr., 16. l., 49. lp.; Jānis Jurčenko (1908). – Turpat, 94. lp.; Putriņš-Netlauss Indriķis. – Turpat, 13. l., 61. lp.
- 478 Vlads Brazausks (Ādažu pagasts). – Turpat, 15. l., 56. lp.
- 479 Jānis Heidemanis (1911), Naudītes pagasta milicis. – Turpat, 16. l., 71. lp.
- 480 Uļjans Gogols, Konstantīns Jukonis. – Turpat, 15. l., 113., 126. lpp.
- 481 Turpat, 16. l., 18. lp.
- 482 Turpat, 16. lp.
- 483 *Neparts A.* Piezīmes ..., 77. lpp.
- 484 KVKA SA, 504. f., 2. apr., 8. l., 226.–228. lp.
- 485 Nach strenger Verwarnung entlassen. – LVVA, R-252. f., 1. apr., 15. l., 110. lp.
- 486 Turpat, 13. l., 29. lp.
- 487 LVA, 1986. f., 1. apr., 29212. l., R. Šneidera lieta.
- 488 *Neparts A.* Piezīmes ..., 78. lpp.
- 489 Polizeigefängnisse und Arbeitsziehungslager Salaspils.
- 490 Meyer Lexikon. – Leipzig, 1939, Bd. 6, 1416. sleja.
- 491 *Siljakovs K.* Mana atbilde. – Linkoln, 1985, 2. d., 124. lpp.
- 492 Salaspils nāves nometnē / Red. K. Sausnītis. – Rīga, 1963, 178., 179. lpp.
- 493 Bet mēs gan neaizmirsim // Liesma, 1984, 24. janv., 2. lpp.
- 494 *Neparts A.* Piezīmes ..., 79. lpp.
- 495 *Hänberga A.* Svētums // Komunisti, 1970, 26. jūn.
- 496 *Sazanovs A.* Cilvēki, sargājiet mieru! // Padomju Venta, 1977, 9. apr.
- 497 *Koršunovs P.* Ar gaismas staru aiz Salaspils žoga // Cīņa, 1986, 31. jūl., 3. lpp.
- 498 LVA, 1986. f., 1. apr., 1922. l., 210. lp.
- 499 *Bulle V.* Cilvēki, esiet modri! // Cīņa, 1969, 24. jūn.
- 500 *Freimane A.* Savam laikmetam dzīvot // Darba Uzvara, 1981, 23. okt., 2. lpp.
- 501 *Jēgers Ž.* Gaismas stars tumsībā // Padomju Zeme, 1968, 13. jūl.; Bijušie politiešlodzītie! Atsaucieties! // Komunisti, 1968, 12. jūl.
- 502 *Liepa A.* Varoņi nemirst, kaut gadi trauc // Padomju Dzimtene, 1969, 7. okt.
- 503 LVA, R-813. f., 3. apr., 41. l., 202. lp.
- 504 Turpat, 1986. f., 1. apr., 42952. l., 89., 90. lp.
- 505 *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. g. oktobris – 1944. g. septembris) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000, 152. lpp.
- 506 SS im Einsatz. Dritte Auflage. – Berlin, 1957, 172. lpp.

- 507 VFA MA, RW 41/53, 3. lp.
- 508 *Daktere A.* Renda laikmetu griežos // Padomju Dzimtene, 1980, 19. janv.
- 509 *Grieze K.* Kad vīriem nosirmo galvas // Liesma, 1969, 14. maijs.
- 510 *Lode I.* Bēdu kausā tik daudz ir bijis // Dzirkstele, 1980, 10. apr.
- 511 KFVA, P-7021. f., 93. apr., 3699. l., 6. lp.
- 512 Latviešu vēsturnieku darbs // Archīvi. – Melburna, 1981, 21. sēj., 57., 58. lpp. – J. Aberbergs-Augškalns bija Rīgas pilsētas 3. vidusskolas skolotājs, Rīgas pilsētas domnieks, Izglītības nodaļas vadītājs, Iecavas pagasta izpilddomnieks priekšsēdētājs, grāmatas “Latvijas sociāldemokrātiskā strādnieku partija” (1929) autors. – Latvijas enciklopēdija. – Rīga, 2002, 1. sēj., 19. lpp.
- 513 LPE. – Rīga, 1985, 6. sēj., 95. lpp.
- 514 Turpat, 95. lpp.
- 515 VFA, R-90. f., 140. l.
- 516 Ernesta Bauzes atmiņas par LLA partijas pirmorganizācijas atjaunošanu 1940./1941. gadā, LKM, inv. nr. 31338/24204-VII, 11. lp.
- 517 *Unāms Ž.* Zem Barbarosas šķēpa. – [B. v.], 1975, 172. lpp. Sal.: Pieminot Ēriku Ādamsonu (1907–1946) // *Krēsliņš J.* Raksti. 1. sēj.: Ceļi un neceļi. – Rīga, 2004, 335., 336. lpp.
- 518 *Unāms Ž.* Zem Barbarosas šķēpa, 174. lpp.
- 519 LVA, 1986. f., 1. apr., P-9254. l., 1. sēj., 25., 26. lp.
- 520 *Lorencs K.* Atmiņas. – Rīga, 2005, 383. lpp.
- 521 Meklēsim pazudušos // Tēvija, 1941, 4., 6. aug.
- 522 Izskaitļots pēc laikraksta “Tēvija”. – 1941, 26. sept., 2. lpp.
- 523 *Strods H.* Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 76. lpp.
- 524 *Krusa F.* Skats pagātnē // Tautas palīdzības gadagrāmata 1943. – Rīga, 1943, 79. lpp.
- 525 Faktiski 15 424 deportētie.
- 526 Tikai latvieši.
- 527 Faktiski 3722 cilvēki.
- 528 Bevölkerungszahl in der Städten und Landgemeinden am 1. August 1941. – Riga, 1942, 2.–11. lpp.
- 529 *Serv E.* Ūguse vastu eisaaüks... // Eesti tootlused ja rahvusvaheline ūigus, II. – Tartu, 1997, 70. lpp.; *Rahi A.* Pārskats par padomju un nacistu represiju pētniecību Igaunijā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002 ..., 13.–40. lpp.
- 530 *Upleja S.* Igaunijā izvērtētā atbildība par holokaustu // Diena, 2001, 5. jūl., 7. lpp.
- 531 *Paavle I.* Population Losses in Estonia (German Occupation 1941–1945. Executed and Died in Prison). – Tartu, 2002, vol. 2, part 1, apendiks 1, 3. lpp.
- 532 VFA, R-58. f., 400168. filma, 9379404. kadrs, Tātīgkeits- und Erfahrungsbericht, 17.08.1941.
- 533 Turpat.
- 534 Die Folge davon ist eine erhebliche Dezimierung der lettischen Bevölkerung in Gesamt. – LVA, R-1018. f., 1. apr., 2. l., 22. lp.
- 535 VFA, R-90. f., 115. l., 1120.–1125. lp.
- 536 LVVA, P-83. f., 1. apr., 80. l., 5. lp.
- 537 Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 168. lpp.

- 538 Komunistiskā terora upuri. – Rīga, 1999, 100. lpp.
- 539 Pēc A. Neparta aprēķiniem, nošauts aptuveni 5000 aktīvistu. Pēc Visvalža Lāča domām, tikai 1941. gada otrajā pusē vien politiskajā terorā gāja bojā 12 000 cilvēku. – *Lācis V.* Latviešu tautas augšupeja, krišana un augšāmcelšanās // *Atmoda*, 1989, 7. okt.
- 540 Latvia Position and the Present Objectivities of the Latvian People, Public Record Office, Foreign Office 371, no. 43050, Statemant no. 293, 36., 37. lp.
- 541 *Ābeļnieks R.* Latvija divdesmitajā gadsimtā. – Rīga, 1997, 141. lpp.
- 542 Population Losses in Estonia during Foreign Occupation (1940–1941). – Tartu, 2002, vol. 2, part 1, 41. lpp.
- 543 Turpat, 40. lpp.
- 544 *Vestermanis M.* Latvijas ebreju iznīcināšana 1941. gadā. Referāta tēzes starptautiskajai konferencī "Latvija Otrajā pasaules karā". – Rīga, 1999, 36. lpp.
- 545 "Bei den allerdings unter wesentlichen Mitthelfe von Sipo und SD."
- 546 "Nach dem ihnen entsprechende Anregungen gegeben wurden sind." – VFA, R-58. f., 302. l.
- 547 *Holokaust in Litauen // Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941.* – Köln; Weimar, 2003.
- 548 A. Neparts uzskata, ka tā "bija **tautas reakcija** par sakropļotajiem nevainīgiem boļševiku upuriem, par viltību, meliem, laupīšanām un varmācību, ko atnesa boļševiku vara, **pret tiem, kas šo varu uzturēja un atbalstīja**". – *Neparts A.* Piezīmes ..., 26. lpp.
- 549 *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena. – Rīga, 1994, 37.–63. lpp.
- 550 *Kalniņš B.* Sociāldemokrātijas 50 gadi. – Stokholma, 1956, 288. lpp.
- 551 *Neparts A.* Piezīmes ..., 25. lpp.
- 552 A. Neparts uzskata: "Autora mēģinājumu vairāk rakstīt briesmu stāstus, bet tikpat kā nemaz radīt saprašānu par šiem notikumiem uzskatu par vienu no lielākajiem trūkumiem. [...] Bet, neskatoties uz visu teikto, lai pateicība cienījamam profesoram par viņa uzņēmību un pūlēm, ceļot gaismā mūsu miglā tītos pagātnes notikumus." – *Neparts A.* Piezīmes ..., 28. lpp.

Heinrihs Strods

Persecutions of Soviet Activists in Latvia during the Years of Nazi Occupation (23 June 1941–1945)

Summary

After the restoration of an independent Republic of Latvia historians started on a document-based research work to define and fill lacunas left in the nation's historiography. At the beginning scientists usually dealt with the most impressive Latvian archive sources on the political and economical activities of both totalitarian occupying powers. Description of political events which contradicted the official version of the nation's history and could not be explained with the presence of an occupying totalitarian power as well as without consideration of local support was neglected despite more or less strong knowledge of these

facts among the older generation of Latvians. One of such questions was persecutions of Soviet activists of the first year of Bolshevik rule, a subject of serious research in Estonia, where even the names of victims were published, but barely noticed in Latvia. This paper will try to follow the fate of Soviet activists during the years of Nazi German occupation using currently available archive and other materials from Latvia, Germany and Russia. This is just the beginning of the research into the above problem. Numbers of killed activists mentioned here are purely hypothetical and can be corrected only after the full list of such people will be prepared and analysed.

According to the used sources and literature, the total number of Bolshevik activists and supporters in 1940–1941 could have reached 100 000 (5% of the population). Among these were people with low income, naive believers in Soviet democracy and representatives of some ethnic minorities. The word “activist” had many meanings, depending upon the instructions of occupying powers, personal relationships and political feelings in different regions, and could be affixed to nearly any supporter of the Soviet regime, from politically active peasants till high-ranking members of the Central Committee of the Communist Party and NKVD.

This article describes the so-called Latvian “self-cleaning” organised by Nazis, which resulted in lawless killings of approximately 10 000 Soviet activists in cities and countryside, imprisonment of 10 000 more and deportations of up to 20 000 people to Germany. Arrests of activists were made by the members of “self-defence” units according to verbal and rather indefinite orders of the German officials. Thus there was enough place for personal initiative and emotional decisions concerning revenge for the nationalisation and deportations of the first year of Bolshevik rule. Attention is paid to the persecutions of Latvian intellectuals, especially the members of organisations for the promotion of friendship between Latvia and the USSR, who supported Bolshevik regime in 1940–1941. Persecutions of activists from 1941 till 1945 was an important part of Nazi Germany’s “land cleaning” policy. According to the so-called plan “Ost” during the first 20 years after the end of war Latvia should have received 164 000 German settlers.¹

Latvian crimes against humanity through unlawful executions of thousands of activists diminished their own population, destroyed people’s faith in law and prepared collaboration movement of the second Bolshevik occupation period.

¹ Strods, H. (1994) *Zem melnbrūnā zobena [Under the Black-Brown Sword]*. Rīga, 66. lpp.



Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā

Varu maiņas norise lielākajās Eiropas pilsētās Otrā pasaules kara laikā joprojām ir viens no visvājāk izprastajiem šī milzu konflikta aspektiem. Aculiecinieki, publicisti un pētnieki apraksta to gan kā vienkāršu otras karojošās puses vienību ienākšanu, gan arī kā dažādu politisko spēku daudzpakāpju savvērestību ar tālejošiem mērķiem. Civiliedzīvotāju rīcības novērtējums atkarībā no autoru uzskatiem un konjunktūras var svārstīties no nosodījuma par pilnīgu intereses trūkumu līdz daudz nopietnākām apsūdzībām – pēkšņā nosliecē uz krimināli un politiski motivētu vardarbību.¹ Īsi sakot, aprakstot bezvaras stāvokļa periodu pilsētās, parasti tiek norādīts, kas un kā tās ieņēma un/vai pret ko un cik lielā mērā tika vērstas sekojošās represijas. Arī varu maiņa Rīgā pagaidām historiogrāfijā ir skatīta tikai šo divu problēmu kontekstā. No V. Savčenko un A. Ezergaiļa publikācijām var spriest par karadarbības gaitu pilsētā un ebreju holokausta sagatavošanu okupācijas pirmajās dienās.² Papildu materiālu var meklēt bagātīgajā memuāru un publicistikas literatūrā, taču rīdzinieku atmiņām par 1941. gada vasaru ir trīs būtiski trūkumi. Pirmkārt, netīšs vērotājs redzēja tikai niecīgu daļu tālaika notikumu, pārējo uzziņot no baumām, un drīz vien sāka aizmirst, ko skatījies pats un ko citi. Otrkārt, atšķirībā no lauku rajoniem Rīgā katra varas maiņas laika diena bija bagāta notikumiem. Iespaidu intensitāte nereti bija tik liela, ka to būtība, secība un hronoloģija dažu gadu laikā tika aizmirsta. Visbeidzot, tieši Rīgā sabiedriski aktīviem cilvēkiem nereti bija nopietni iemesli slēpt vai izskaistināt savu rīcību bezvaras stāvokļa laikā. Rezultātā par Rīgu un rīdziniekiem 1941. gadā pakāpeniski tika sacerēts tik daudz mītu un izdomājumu, ka to kritikai būtu jāvelta grāmata. Šī raksta ietvaros piedāvāta tikai notikumu rekonstrukcija.

Rīga kara pirmajās dienās (22.–28. jūnijs)

Pirmie Rīgas civiliedzīvotāji, kas ap pulksten 6.00 no rīta 1941. gada 22. jūnijā uzzināja par kara sākumu, bija daži īpaši aktīvi vācu un britu radiostaciju klausītāji.³ Apzinoties stāvokļa nopietnību, viņi nekavējoties centās pavēstīt šo jaunumu draugiem un radniekiem, tādēļ pulksten 13.00 pārraidītās V. Molotova runas saturs lielai daļai pilsētnieku

vairs nebija pārsteigums. Satraukto rīdzinieku zvani ārpus pilsētas pārslogoja tālsarunu līnijas, un agrā pēcpusdienā tās tika atslēgtas. Cilvēku galvenās izjūtas kara pirmajā dienā bija – neizpratne, jo līdz vakaram nekas ievērtības cienīgs tā arī nenotika. Rīgas gaisa telpu patrolēja iznīcinātāji no Spilves lidlauka, radot mānīgu drošības sajūtu. Īslaicīgo dažu vācu izlūklidmašīnu pārlidojumu, kas, kā šķiet, beidzās ar uzbrukumu pie Daugavgrīvas noenkurotajam kreiserim “Kirovs”, daudzi noturēja par manevriem, un tas īpašu satraukumu neizraisīja.⁴ Katrā iestādē un rūpnīcā darba beigās organizēto mītiņu oratori atkārtoja iepriekš sagatavotus saukļus un aicinājumus, kas atstāja vienaldzīgus pat režīma atbalstītājus. Vienīgā šķietami patiesa lojalitātes izpausme bija 340 jūrieku un ostas strādnieku izrādītā gatavība brīvprātīgi pieteikties dienestam Sarkanajā armijā.⁵ Nevienš, izņemot nedaudzus augstākos virsniekus un partijas darbiniekus, tobrīd vēl nenojauta, ka no militārā viedokļa Rīga jau ir pamesta pilsēta. Paradoksāli, bet atšķirībā no Liepājas, Ventspils un pat Daugavpils Baltijas kara apgabala mītnē nebija iespējams atrast karavīrus svarīgāko objektu un ceļu apsargāšanai – šīs funkcijas nācās uzņemt milicijai kopā ar leTK vienībām. 22. jūnijā Baltijas kara apgabala vadība atradās štāba manevriem paredzētajā pagaidu komandpunktā Lietuvā un Rīgā tā arī neatgriezās. Rīgā tolaik bija sastopams vienīgi apgabala komandiera vietnieks ģenerālleitnants J. Safronovs ar nelielu štāba un sakaru virsnieku grupu un sargkareivju rotu.⁶ Par nelaimi, viņam nebija ne vien speciālu instrukciju, kā rīkoties ārkārtas situācijā, bet arī pilnvaru patstāvīgi komandēt Latvijas teritorijā dislocētās karaspēka daļas. Tādēļ, cik noprotams, Rīgā J. Safronova pavēlēm pakļāvās tikai karaskolas kursanti, intendantūras iestādes un zenīrtartilērija. Aviācija, 98. artilērijas divīzions Mangaļsalā un Daugavā izvietojušos kuģu kapteiņi uzskatīja par labāku gaidīt rīkojumus no saviem tiešajiem komandieriem. Nevēlēdamies izrādīt iniciatīvu, J. Safronovs līdz evakuācijas brīdim nodarbojās vienīgi ar optimistisku frontes stāvokļa apskatu piegādāšanu LK(b)P CK pirmajam sekretāram J. Kalnbērziņam un citiem partijas vadītājiem, kuri, tāpat kā viņš, cerēja, ka Maskavā tiks laikus sagatavotas precīzas un izsmeljošas instrukcijas.⁷

1941. gada jūnijā Latvijas PSR augstāko amatpersonu rīcībā bija trīs jau iepriekš sastādīti hipotētiskā kara apstākļiem paredzēti pasākumu projekti – varas orgānu, iestāžu un ražotņu pārvaldes militarizācija, transportlīdzekļu rekvizīcija un pasīvās pretgaisa aizsardzības sistēmas ieviešana. Pirmais un otrais attiecās tikai uz ierobežotu personu loku, pēdējo tā vai citādi izjuta gandrīz katrs rīdzinieks. Jau 22. jūnija vakarā vismaz vairāki simti zemākā ranga ierēdņu, komjauniešu un bijušo Strādnieku gvardes kaujinieku saņēma pavēstes ar norādījumu nākamajā dienā ierasties partijas komitejās, leTK vai kara komisariātu rajona nodaļās.⁸ Karaspēka trūkums Rīgā bija tik akūts, ka jau 23. jūnija rītā sāka darboties paramilitāra pretgaisa aizsardzības novērotāju komanda, kuras locekļi – partijas biedri un citas īpaši uzticamas personas – veica telefona dežūras no augstāko namu bēniņiem.⁹ Vienlaikus daudzi komjaunieši un aktīvisti kopā ar

darba brigādēm no militāri mazsvarīgām rūpnīcām sāka pārveidot par patvertnēm Rīgas centra pagrabus un raka pagaidu slēptuves – ierakumus pilsētas parkos. Līdz 23. jūnija pēcpusdienai gandrīz katrs Rīgas dzīvoklis un māja saņēma ar sētnieka starpniecību piegādātu aicinājumu tai pašā vakarā organizēt iedzīvotāju sapulces. Iedzīvotājiem bija jārūpējas par nama vai kvartāla drošību uzlidojuma gadījumā. Atbildīgos sapulču vadītājus, cik noprotams, jau iepriekš izraudzījās izpildkomitejā. Uz vienu nedēļu šie cilvēki faktiski kļuva par apkārtnes uzraugiem ar tiesībām iejaukties katrā kaimiņa dzīvē (tas ir, organizējot patvertņu ierīkošanas talkas, norīkojot nakts ugunsdrošības dežurantus un ziņojot par aizdomīgajiem), un apmēram 26. jūnijā vismaz dažiem no viņiem pat sāka izsniegt dienesta revolverus.¹⁰ No 22. jūnija vakara Rīgas iestādēs un uzņēmumos sāka izvietot bruņotus sargposteņus un ieviesa nakts telefona ziņotāju sistēmu. Sākot ar 23., vēlākais, 24. jūniju, darbadienas ilgumu pagarināja par divām stundām, uzdodot to par Pārdaugavas fabrikas “Tekstiliana” iniciatīvu – strādnieku patriotisku aicinājumu.¹¹ Patiesībā jau no 24. jūnija militāristu prasībām nepiemērotie uzņēmumi sāka ievērojami samazināt darba apjomu un atlaida mājās vismaz daļu personāla. Tai pašā laikā ražotnēs, kuru produkcija bija atzīta par stratēģiski svarīgu, piemēram, velosipēdu fabrikā “Latvello”, darbinieki bija spiesti strādāt jebkuras pieprasītās virsstundas.¹² Citādi neievērojams arods un darbavieta kara apstākļos varēja kļūt apgrūtināša vai pat bīstama. Ja laukos 1941. gada jūnija beigās lielākie neveiksmīnieki bija šķūtnieki, Rīgā par tādiem kļuva autotransporta uzņēmumu šoferi, kas jau 22. jūnijā tika nosūtīti uz Kurzemi, lai pārvadātu celtniecības bataljonu kravas.¹³ Līdz pat pēdējo Sarkanās armijas karavīru evakuācijas brīdim neviens darba kārtībā esoša transportlīdzekļa vadītājs nevarēja būt drošs, ka netiks “rekvizēts” kopā ar savu auto un būs spiests braukt nezināmā virzienā.¹⁴ Lielisku situācijas izpratni izrādīja Rīgas vieglie un smagie ormaņi, kas jau pēc pirmajām baumām par gaidāmo zirgu rekvizīciju nolēma pārtraukt darbu un nogaidīt līdz mierīgākiem laikiem.¹⁵

23. jūnija pēcpusdienā līdz ar pirmās gaisa trauksmes sirēnām Rīgā ienāca karš. Cenšoties pierast pie jaunajiem noteikumiem, aizņemtie pilsētnieki tikai pēdējā brīdī pamanīja, ka ap pulksten 15.00 no Babītes puses Pārdaugavai tuvojas 15–20 vācu bumbvedēji. Pusceļā uz Rīgu tos pamanīja Jūrmalas vilciena mašīnists un, apturējis vilcienu, kopā ar pasažieriem iebēga mežā. Apšaudījusi palīglidlauku Kalnciema ielas galā, gaisa eskadra apmeta loku pār pilsētu un nometa lielāko daļu bumbu uz Spilves lidlauka ēkām un degvielas tvertnēm.¹⁶ Apmēram pulksten 16.00 Rīgā valdīja vispārējs apjukums. Cisternu sprādzieni radīja iespaidu, ka tūlīt tiks iznīcināta visa pilsēta. Vairākas lidmašīnas bija pārlidojušas Vecrīgu un centrālās ielas, apšaudot tās ar ložmetējiem. Visa satiksme apstājās, un leTK un milicijas nodaļās sāka pienākt ziņojumi par diversantiem, apšaudēm no jumtiem un citām naidīgām darbībām. Uz notikumu vietām nosūtīja agresīvi noskaņotas patruļas, kas aizturēja aizdomīga izskata

garāmgājējus.¹⁷ Līdz pulksten 10.00 vakarā, kad sākās komandanta stunda, gaisa trauksmi paguva izziņot vēl trīs reizes. Vācu uzlidojumi Rīgai kļuva arvien biežāki, sasniedzot maksimumu 25. jūnijā (10 gaisa trauksmes), taču lidmašīnu skaits parasti bija neliels.¹⁸ No 27. jūnija par nākamo gaisa uzbrukumu mērķi kļuva padomju evakuācijas kolonnas uz Pleskavas šosejas. Uzlidojumiem bija liels psiholoģisks efekts, taču nodarītie postījumi izrādījās daudz mazāki, nekā tas sākotnēji varēja šķist aculieciniekiem. Vācu gaisa spēku iespējas bija ierobežotas, tādēļ tika bombardēti gandrīz vienīgi lidlauki, kuģi, sliežu ceļi un artilērijas baterijas. Jāšaubās, vai Rīgas tilti, kurus bija paredzēts ieņemt neskartus, ietilpa mērķu skaitā. Tā kā pat taktisko bumbvedēju šāviņu precizitāte toreiz bija neliela, cieta arī civilās būves. Starp tām bija vairākas mājas un tekstilfabrika Ļūciemā, daudzstāvu nams Sarkandaugavā, ēku kvartāli ap “Ziemeļblāzmu” un vismaz viena celtnē K. Valdemāra un Bruņinieku ielas krustojumā.¹⁹ Tādējādi runāt par spēcīgu Rīgas bombardēšanu 1941. gada jūnijā nav iemesla. Ja neskaita lidlaukus, ko padomju aviācija pameta jau, vēlākais, 24. jūnijā, uzbrukumi citiem Rīgas militārajiem objektiem un karaspēka pozīcijām neatstāja jūtamu iespaidu uz to kaujas spējām.

Bailes no jauniem uzlidojumiem un visaptverošā nedrošības sajūta bija galvenie iemesli, kāpēc 24. jūnija rītā tūkstošiem rīdzinieku devās uz dzelzceļa stacijām, lai aizbrauktu no pilsētas. Vilciena Rīga–Krustpils vagoni bija tik pārpildīti, ka pasažieri nevarēja pat pakustēties un daži bija spiesti novietoties uz jumta.²⁰ Tā izrādījās pēdējā diena, kad dzelzceļa satiksme vēl notika atbilstoši mierlaika kārtībai. Jau sākot ar 25. jūniju, biļešu pārdošanu pakāpeniski pārtrauca un dzelzceļš kļuva par galveno vērtslietu, preču un personu evakuācijas līdzekli. Pirmā no 22. jūnija to izmantoja Valsts banka.²¹ 23. jūnijā LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Noviks saņēma L. Berijas pavēli par Latvijas cietumos ieslodzīto evakuāciju uz austrumiem. 24. jūnijā līdz pulksten 18.00 pa maršrutu Rīga–Daugavpils–Zilupe tika nosūtīti divi speciālie ešelsoni, un Rīgas cietumu kameras uz īsu brīdi palika tukšas.²² Nākamajā dienā uz Centrālcietumu sāka nogādāt arestantus no Kurzemes, it īpaši Ventpils, un par neuzticamiem uzskatītos rīdziniekus, ieskaitot neatkarības gadu sabiedriskos darbiniekus un citas pazīstamas personas. Līdz 25. jūnija vakaram, lai gan vācieši intensīvi uzlidoja Pļaviņu stacijai, Daugavpils virzienā paguva nosūtīt 10 pasažieru un trīs speciālos ešelsonus.²³ Līnijas Rīga–Valka izmantošana bija daudz neērtāka civilo un pretimbraucošo militāro transportu kustības grafika nesaskaņotības dēļ. Dodot ceļu pretimbraucošajiem kara ešelsoniem, jau ap 25. jūniju bija vajadzīgas divas dienas, lai no Rīgas nonāktu Cēsīs. Ne vēlāk par 26. jūniju vilcieni sastāvi no Lietuvas bloķēja maršrutu Jelgava–Rīga un izjauca piepilsētas satiksmi ar Jelgavu un Jūrmalu. Uz kvalifikācijas celšanas kursiem atsūtītie ierēdņi un skolotāji no attālākajiem apriņķiem bija spiesti aiziet no Rīgas kājām, nereti nonākot dzimtajā pusē jau pēc vērmahta ierašanās.²⁴ Plānveida materiālo vērtību evakuācija no pilsētas tika uzsākta 26. jūnijā. LPSR Tautas Komisāru padomes (TKP) aparāta ietvaros sāka

darboties īpaša Rīgas evakuācijas komisija. Centrālajā stacijā un Šķirotavā bija pieejami ne vairāk par trim vai četriem kravas ešeloniem, kas paguva izvest ap 1500 tonnu dažādu mantu.²⁵ Par stratēģiski svarīgām atzītās preces – velosipēdus, vilnu, linus u.c. nolēma nogādāt uz Rīgas ostā noenkurotajiem desmit transportkuģiem, kas faktiski bija piekrauti jau vairākas dienas iepriekš. Vēl pieci kuģi bija nodoti militāro iestāžu rīcībā.²⁶ Acīmredzami šādos apstākļos vairs nebija iespējams nodrošināt pilsētnieku pilnvērtīgu apgādi ar plaša patēriņa precēm. Lielākā daļa veikalu bija atvērta līdz 27. jūnija rītam, bet Rīgas centra pārtikas veikali turpināja strādāt arī 1. jūlijā – vēрмаhta ienākšanas brīdī. Vienīgie pārtikas produkti, ko veikalos varēja iegādāties, izstāvot garas rindas, bija piens un maize, taču, iestājoties bezvaras stāvoklim, arī tas nozīmēja ļoti daudz.²⁷ Katrā Latvijas reģionā bija savi varu maiņas laika anonīmie varoņi. Rīgā par tādiem var uzskatīt maizniekus, piena kombināta strādniekus un pārdevējus.

25. jūnija rītā uz LK(b)P CK ēku tika uzaicināti 18 partijas biedri ar Spānijas kara pieredzi. Bijušie kaujinieki saņēma J. Kalnbērziņa rīkojumu veidot Strādnieku gvardes bataljonus atbilstoši 24. jūnija PSRS TKP lēmuma prasībām, tas ir, uz plašāka brīvprātīgo loka bāzes un piekomandētiem Sarkanās armijas virsniekiem faktisko vadītāju un uzraugu lomā.²⁸ 26. jūnijā tika nokomplektēti trīs gvardistu bataljoni un atsevišķa Universitātes studentu rota. 28. jūnijā darbu bija paredzēts turpināt, un nākamajam iesaukumam reģistrētās personas jau sāka saņemt pavēstes.²⁹ Vienību organizēšana notika pilsētas rajonu partijas komitejās pēc partijas un komjaunatnes pirmorganizācijas iepriekš sastādītajiem brīvprātīgo biedru un atbalstītāju sarakstiem. Par kandidātu lojalitāti ar savu parakstu atbildēja pirmorganizāciju sekretāri. 26. jūnija pēcpusdienā uz gvardistu pulcēšanās vietām nogādāja nepilnu tūkstoti Rosa-Enfilda šauteņu un vairākus ložmetējus no bijušajiem Latvijas armijas krājumiem. Kaujas apmācība apbežojās ar pārlieki ieeļļoto šauteņu tīrīšanu līdz vēlam vakaram un aizslēgu izjaukšanu un salikšanu. Lai nepieļautu dezertēšanu, kaujiniekiem bija aizliegts pamest pagaidu kazarmas un apciemot ģimenes.³⁰ Bataljonus bija paredzēts nekavējoties izmantot pilsētas aizsardzībā, jo Rīgā atradās vienīgi daļa no leTK 155. konvoja pulka un viens bruņuvilciens. Armijas iestādes gatavojās aizbraukšanai, militāro sakaru sistēma bija sabrukusi, atstājot nomaļos garnizonus un posteņus, starp tiem arī Mangaļsalas artilēristus, bez turpmākiem rīkojumiem.³¹ Atbilstoši LK(b)P CK plānam 1. un 2. bataljonam 27. jūnijā bija jāizvietojas Daugavas krastā abpus Dzelzs tilta un, izlaužot bruģi, jāveido brustvēri un individuālie ierakumi. Kā šķiet, bataljonu uzdevums bija nepieļaut vēрмаhta avangarda grupas pēkšņu iebrukumu pilsētas centrā un aizkavēt to, līdz iestādes evakuējas. 3. bataljons devās aizsargāt upes labo krastu pie Ikšķiles, atsevišķā rota nonāca Kirova rajona partijas komitejas rīcībā. Vismaz vairāki desmiti gvardistu devās apsargāt svarīgāko ielu krustojumus un pievienojās milicijas un leTK patruļām. Līdz ar to bija izveidota karaspēka grupa Rīgas aizstāvēšanai, ko dokumentos vēlāk

nodēvēja par leTK 22. motorizēto divīziju.³² Patiesībā vienots komandcentrs tā arī netika izveidots, un, kā rādīja turpmākā notikumu gaita, 26. jūnija vakarā, kad kara apgabala un LK(b)P CK mītnes sāka izziņot pirmās evakuācijas pavēles, iekšlietu karaspēka vienībām bija savi specifiski plāni, kas neparedzēja iesaistīšanos aizsardzības kaujās. Visu līmeņu Rīgas padomju elitei režīma aizstāvēšana tad jau bija vienaldzīga. Partijas, padomju un armijas galvenās iestādes pavadīja pēdējo nakti pirms aizbraukšanas, saskaņojot piešķiramo transportlīdzekļu skaitu un neoficiāli izsniedzot darbiniekiem noliktavu krājumus.

26. jūnijā pulksten 4.00 no rīta Rīgas nomali pie Šķirotavas stacijas sasniedza pirmā no Lietuvas bēgošo miliču un karavīru grupa, ko nekavējoties aizturēja kā diversantus.³³ Tuvāk vakaram bēgļu skaits sāka pieaugt, nepārprotami norādot uz frontes tuvošanos. Nakts uz 27. jūniju pagāja nemierīgi, jo vairākās vietās netālu no Rīgas bulvāru loka atskanēja pirmie nezināmas izcelsmes šāvienu. Līdz ar padomju varas orgānu pašlikvidāciju 27. jūnijā par noteicējam pilsētā bija dažāda lieluma sarkanarmiešu vienības. Pasākumu kopums ar nolūku uz laiku pārvietot LPSR iestādes dziļāk aizmugurē sakaru trūkuma un spiegu mānijas iespaidā izvērtās par traģisku pārpratumu virkni ar cilvēku upuriem. Pirmās agri no rīta pilsētu pameta militārās iestādes – parasti nevis uz Baltijas kara apgabala, bet ārpus Latvijas atrodošos augstāko komandieru rīkojumu pamata.³⁴ Līdz dienas vidum, izmantojot rekvizētos satiksmes autobusus, aizbrauca pie rajonu partijas komitejām sapulcinātie LK(b)P un padomju varas orgānu vidējā ranga ierēdņi un – atsevišķi no pārējiem – arī LPSR vadība. Lai uzturētu kārtību un neieļautu autobusus sarakstos neieklātas personas, iekāpšanas vietas apsargāja strādnieku gvardi.³⁵ Priekšpusdienā partijas funkcionāriem sekoja finanšu un saimniecisko pārvalžu vadītāji, kas parasti bija saņēmuši pa autobusam uz iestādi. Valsts bankai piešķirtā kravas automašīna veda 30 miljonus rubļu.³⁶ Jau tobrīd satraukums bija pieaudzis tiktāl, ka daudzi tika aizmirsti pārpratuma pēc un vēl ilgi veltīgi gaidīja kolēģus. Pēc pulksten 12.00 pa Brīvības ielu uz austrumiem devās bēgošo karaspēka daļu paliekas, no Liepājas pievārtēs atbraukušie karaskolas kursanti, milicijas darbinieki, ugunsdzēsēji, pretgaisa novērotāji un daudzas amatpersonas, kam bija piešķirtas dienesta automašīnas. Tā kā tramvaju kustība visā pilsētā bija apturēta jau iepriekš un uz evakuācijas trases Vienības gatve–Pontontilts–Brīvības iela bija novietoti satiksmes regulētāji, līdz dienas vidum, kad parādījās vācu lidmašīnas, īpašu problēmu nebija.³⁷ Pretinieka aviācija vispirms apšaudīja padomju karaspēka kolonnas Pārdaugavā, cik noprotams, nogalinot arī civiliedzīvotājus, un drīz pēc tam uzbruka automašīnām Brīvības ielas Gaisa tilta rajonā. Radās sastrēgums, un gar Vidzemes tirgu braucošā transporta vadītāji sāka meklēt apvedceļus. Negaidīti, kaut kad starp pulksten 13.00 un 14.00, no sešstāvu nama Miera ielā 2 uz armijas automašīnām tika atklāta šauteņu vai pat ložmetēja uguns.³⁸ Iespējams, namu bija ieņēmusi nacionālo partizānu grupa V. Bražes vadībā,

taču tikpat labi tā varēja būt vācu lidmašīnu ložmetēju šāvienu radīta ilūzija.³⁹ Tā vai citādi, automašīnās braucošie karavīri atklāja nemērķētu uguni pa namu logiem no visiem pieejamajiem ieročiem. Pa Marijas ielu braucošā artilērijas daļa un pirms Gaisa tilta sapulcējušies karavīri nosprieda, ka izsēdināts desants, un atbildēja ar pretuguni.⁴⁰ No dzelzceļa uzbēruma pie Centrālās stacijas uz visām pusēm sāka šaut apsardzes vienība.⁴¹ 2. strādnieku gvardes bataljons devās uzbrukumā Centrāltirgus paviljoniem, kur nogalināja un aizturēja dažus pagrabos no uzlidojuma paslēpušos tirgotājus.⁴² Pulksten 14.00 Rīgas centrā uz visām pusēm lidoja lodes, un noteikt, vai daļu no tām raidīja arī partizāni, vairs nebija iespējams. Pēc tam kad apšaudēs iesaistījās arī leTK bruņumašīnas un artilēristi, nodarot bojājumus vismaz diviem Rīgas namiem, kaujas troksnis sāka noklust. Vēl pēc dažām stundām Brīvības iela bija tukša un pamesta. Starp pulksten 18.00 un 20.00 transportkuģu flotile no Bolderājas devās uz Pērnavu.⁴³ Evakuācija, kā to saprata LPSR līderi, bija pabeigta. Iepriekšminēto pārsteigti novēroja Rīgas rūpnīcu strādnieki, kas pusdienas pārtraukumā bez īpašiem paskaidrojumiem bija atlaisti mājās. Kā pēdējie par evakuāciju uzzināja bezpartijiskie augstskolu pasniedzēji, kam 27. jūnijs bija parasta darbadiena sesijas nobeigumā.⁴⁴ Pirmie šāvienu K. Barona ielā pēcpusdienā izjauc konservatorijas mācītspēku sapulci J. Vītola dzīvoklī.⁴⁵ Līdz vakaram tūkstošiem vidusmēra rīdzinieku, kas bija atklāti atbalstījuši padomju režīmu, sāka apjaust, ka ir pamesti. Laimīgā neziņā pagaidām atradās atsevišķi Strādnieku gvardes otrā iesaukuma pavēstes saņēmušie aktīvisti, kas nākamajā rītā atrada rajonu partijas komitejas tukšas un izdemolētas.

Pēc tikko pārciestajām apšaudēm un bojā gājušo iedzīvotāju liķu vērošanas uz pilsētas galvenajām ielām 28. jūnijs daudziem šķita nāves klusuma laiks. Salīdzinājumā ar vakardienu Rīga likās pilnīgi pamesta, vienīgi pie leTK ēkas bija redzama pēdējo zilo autobusu evakuācijas kolonna, kuras apsardze atgaiņāja cilvēkus, kas lūdza ņemt tos līdz.⁴⁶ Pamestajos armijas objektos sāka ievākties 10. strēlnieku korpusa vienību karavīri, tūlīt pēc tam sākot patulēt apkārtējās ielās. Šādu militāro posteņu nebija daudz, taču sargkareivji neprata latviešu valodu un aizdomīgi skatījās uz jebkuru "vācisku" apģērba gabalu.⁴⁷ 28. jūnijā lielāko ļaužu pūli Rīgā varēja sastapt Centrālajā stacijā, kur tika organizēts garš, ar piekabinātām zenīartilērijas platformām apgādāts, pēdējais evakuācijas vilciens. Priekšpēdējais Rīgu atstāja sastāvs ar krāsainajiem metāliem un, kā šķiet, arī sagatavēm ādas apaviem no Latvijas armijas noliktavām Torņakalnā.⁴⁸ Evakuācijas pasākumos neiekļauto uzņēmumu vadošais personāls 28. jūnijā pameta pilsētu ar pašu sagādāto transportu. Veiksmīgāko vidū parasti bija ražotnes ar armijai vajadzīgo produkciju, piemēram, "Aldaris", kura 14 darbinieki aizbrauca ar nerekvizētu kravas automašīnu.⁴⁹ Citi bija spiesti izmantot jebkuru transportu, un tādas ainas kā pa Tērbatas ielu strauji braucošs katafalks, pie kura sāniem turas izmisuši cilvēki, nebūt nebija retums.

28. jūnija pēcpusdienā Bausku tikko ieņēmušajai vērmahta triecienvienībai pulkveža O. Laša vadībā nebija nopietnu šķēršļu ceļā uz Rīgas centru. Nejaušības faktora lomā šoreiz nonāca tikko sakautā padomju 10. strēlnieku korpusa komandieris ģenerālmajors I. Nikolajevs, kas 28. jūnija vakarā pulksten 23.30 ieradās Rīgā no Lietuvas un nekavējoties pavēlēja organizēt Daugavas labā krasta aizsardzību.⁵⁰ Divi Strādnieku gvardes bataljoni ar vairākiem 37 mm zenītliekgabaliem, tobrīd vienīgie Rīgas krastmalas aizstāvji, saņēma papildspēkus – pie Centrālās stacijas izvietotu artilērijas un tanku grupu. Pārsteiguma uzbrukums Rīgas centram vairs nebija iespējams.

Rīga tiešās karadarbības zonā (29. jūnijs–3. jūlijs)

29. jūnija agrā rītā, vēl pirms saullēkta, Rīgu pameta līdz pēdējai iespējai pārpildīts bēgļu ešelons. Ļaudis bija gaidījuši tā atiešanu ne mazāk kā desmit stundu, pakāpeniski kļūstot tik nervozi, ka beidzot kāds bruņots bēglis vai stacijas sargs bija spiests raidīt brīdinājuma šāvienu, izraisot īslaicīgu apšaudi no Daugavmalas ierakumu puses.⁵¹ Vilciens brauca lēni, bieži apstājoties, un ar grūtībām sasniedza Šmerli. Šeit daudzi pasažieri, uzskatīdami, ka lokomotīve ir neglābjami bojāta, izkāpa un atgriezās mājās.⁵² Pārējie, pārciešot vismaz vienu uzlidojumu, līdz nākamās dienas pēcpusdienai nokļuva līdz Abrenei. Līdz kauju sākumam Rīgu bija pametuši apmēram 30 000 no Krievijas atsūtīto amatpersonu un aptuveni 15 000 rīdzinieku, kas nereti nespēja aizkļūt pat līdz robežai.⁵³ Pulksten 9.00 vai 10.00 no rīta radiofona ēkā ieradās vairāki leTK darbinieki un nolasīja aicinājumu visiem strādājošiem tai pašā dienā atgriezties darbā. Jāpiezīmē, ka, lai arī radio gaisa antenas visā pilsētā bija noņemtas jau 24. jūnija pēcpusdienā un oficiāli darbojās vienīgi skaļruņu un reproduktoru sistēma, tūkstošiem rīdzinieku, sala-bojuši sētnieku norautās antenas, turpināja klausīties vietējās un ārzemju radiostacijas. Tādēļ paziņojumu dzirdēja daudzi, taču vairākums uzskatīja, ka labāk palikt mājās. Pa Vienības gatvi un Slokas ielu centra virzienā turpināja pārvietoties sarkanarmiešu grupas. Uz Zemgales un Pontontilta kopš 28. jūnija satiksmi kontrolēja militārās patruļas, kas nelabprāt atļāva civilistiem doties uz pretējo krastu.⁵⁴ Norīkojis papildspēkus, ģenerālmajors I. Nikolajevs visticamāk devās austrumu virzienā, katra Daugavas krastā izvietotā bruņotā vienība turpināja darboties patstāvīgi. Neviena no tām nebija nosūtījusi novērotājus uz priekšpilsētām un nenojauta par pretinieka tuvošanos.

Īsi pēc pulksten 10.00 padomju spēku pozīcijām Daugavmalā uzlidoja vairākas vācu lidmašīnas, un gandrīz vienlaikus Rīgas centru no Katlakalna sāka apšaudīt pulkveža O. Laša komandētās vērmahta triecienvienības artilērija. Ap pulksten 11.00 vācu karavīri sasniedza Satiksmes ielas un Vienības gatves krustojumu, kur iesaistījās kaujā ar skaitliski pārākajām, taču bez vienotas vadības palikušajām bēgošo sarkanarmiešu vienībām, nodarot tām ievērojamus zaudējumus. Līdz ar apšaudes sākumu sarkan-

armiešu sapieri detonēja Daugavas tiltos ievietotos lādījumus. Pēdējā brīdī pār Pontontiltu paguva pārcelties dažas Ventspils garnizona karavīru un no Kurzemes bēgošo padomju aktīvistu grupas.⁵⁵ Tehniskas kļūmes dēļ Dzelzs tilts palika neskarts, un ap pulksten 12.00 vērmahta avangards – trīs 251. modeļa bruņutransportieri un ap 150 karavīru pa veco Jelgavas ielu nonāca uz dzelzceļa uzbēruma un sasniedza Daugavas labo krastu. Pārdrošais mēģinājums – divu trīs stundu laikā ar dažiem simtiem karavīru ieņemt lielpilsētu – bija lemts neveiksmī, jo O. Lašs nenovērtēja padomju artilērijas pārspēku. Daugavmalā vācu avangards tūlīt nokļuva krustugunīs, bija spiests ieņemt aizsardzībai ļoti neizdevīgas pozīcijas un vairs nespēja ne atkāpties, ne arī saņemt papildspēkus, jo pēkšņi Dzelzs tilts tika uzspridzināts. Pēc smagas kaujas ar abpusējiem zaudējumiem avangarda vienība tika gandrīz pilnībā iznīcināta. Apmēram 20 sagūstītos vācu karavīrus pa Marijas ielu aizveda uz Pērnavas ielas kazarmām, kur, visticamāk, vēlāk nogalināja.⁵⁶ Pārdaugavā tad vēl tikai sākās izmisīgas sadursmes starp dažus desmitus vīru lielajām vērmahta izlūkvienībām un simtiem padomju karavīru, jūrnīku un aktīvistu, kas cerēja aizkļūt līdz tiltiem un paglābties no gūsta. Līdz 29. jūnijam vakaram par īpaši asiņainu cīņu vietu kļuva Altonavas un Kāpu ielas krustojums, kur spēcīgas padomju motorizētās vienības uzbrukumu izdevās apturēt tikai pēc vismaz piecas stundas ilgas kaujas, kas noslēdzās naktī uz 30. jūniju,⁵⁷ Klīversalas kvartāli – simtiem apjukušu sarkanarmiešu aplenkuma un bojāejas vieta un Kalnciema ielas posms no Slokas ielas līdz Āgenskalna kuģīšu piestātnei.⁵⁸ Īslaicīgi apturot vērmahtu pie Slokas ielas, daudziem karavīriem izdevās sasniegt Daugavas krastu, kur viņi mēģināja šķērsot upi ar jebkuru peldošu priekšmetu, jo gandrīz visur zvejnieku laivas bija rekvizētas jau dienu iepriekš. Vispārējā haosa centrā nonāca pilsētas 2. (Stradiņa) slimnīca, ko divu dienu laikā pārpildīja abu karojošo pušu ievainotie.⁵⁹ Sarkanarmiešu pretošanās dēļ vērmahts līdz 30. jūnija rītam bija ieņēmis tikai Pārdaugavas dienviddaļu līdz Kalnciema ielai. Apzinātas nacistu represijas pret civiliedzīvotājiem 29. jūnijā vēl nenotika, taču vācu karavīri bija tik uzbudināti, ka šāva uz jebkuru aizdomīgu personu. Mēģinot padoties vērmahtam, gāja bojā vismaz viens latviešu kareivis no Anniņmuižā izvietotās Teritoriālā korpusa vienības.⁶⁰

Tiklīdz vācu uzbrukuma draudi kļuva reāli, kāds 10. strēlnieku korpusa virsnieks sazinājās ar Mangaļsalas artilēristiem un lūdza viņu palīdzību. Līdz pulksten 12.00 Rīgas virzienā ar pūlēm tika pagriezti 130 un 152 mm kalibra krasta apsardzes lielgabali, kas atklāja netēmētu uguni uz Pārdaugavu.⁶¹ Neradot nekādas grūtības vērmahtam, šāviņi sagrāva vismaz dažas dzīvojamās ēkas. Vienlaikus ar kaujas sākumu Daugavmalā Vecrīgā izcēlās ugunsgrēki. To dzēšana izrādījās neiespējama, jo viss ugunsdzēsēju transports bija izmantots evakuācijai, bez tam vismaz daļa Vecrīgas jau bija kaujas zona un pārvietošanās pa to varēja beigties traģiski. Ar uguni uz jumtiem cīnījās vienīgi nedaudzi dzīvojamo namu iemītnieki, un līdz vakaram kvartāli ap Rātslaukumu bija

izdeguši. Ap pulksten 16.15 pēc vairākas stundas ilguša ugunsgrēka sabruka Pēterbaznīcas tornis.⁶² Paradoksāli, bet tai pašā laikā pavisam netālu, bulvāru loka kvartālos, nekas neliecināja par karadarbības tuvumu. Gandrīz visas patruļas un sargposteni bija nozuduši, uz ielām no rīta varēja redzēt tikai nedaudzus apātiskus padomju karavīrus. Rīgas centra iemītnieki mēģināja izmantot atelpas brīdi, lai dotos uz pārtikas veikalēm, apmeklētu paziņas vai pārliecinātos, ka darbavietas tiešām ir pamestas. Ieroču uguns bija kļuvusi tik pierasta, ka sākotnēji kauju Daugavmalā noturēja par kārtējo pārpratuma apšaudi. Drīz pēc tam vienlaicīgā kanonāde no Katlakalna un Mangaļsalas radīja iespaidu, ka visapkārt Rīgai notiek liela apmēra karadarbība. Patruļas nebija redzamas, tāpēc Elizabetes un Tērbatas ielas krustojumā, kā arī daudzās citās vietās pulcējās ziņkārīgie, kas vēroja Vecrīgas ugunsgrēku.⁶³ Tuvāk vakaram par vēl vienu pārsteigumu rīdziniekiem kļuva Mīlgrāvja naftas rezervuāru un Mežaparkā izvietotās muncīcijas noliktavas uzspīdzināšana.⁶⁴ Starppilsētu telefona centrāle vairs nedarbojās, taču pilsētas ietvaros telefona sakari joprojām funkcionēja – un jebkurš abonents varēja piezvanīt draugiem otrpus frontes līnijas, ko daudzi arī darīja. Vērmahts šo lielisko netiešās izlūkošanas iespēju tā arī neizmantoja, līdz pat 1. jūlija rītam paliekot neziņā par reālo situāciju Rīgas centrā. Naktī uz 30. jūniju, vēl aizvien nesajņemot nekādas konkrētas pavēles un baidoties no daudz spēcīgāka vācu uzbrukuma, Daugavas krasta aizstāvēšanai norīkotie sarkanarmieši un gvardisti pameta savas pozīcijas un atstāja pilsētu. Iespējams, ka par atkāpšanās iemeslu kļuva vēl palikušo leTK darbinieku gatavošanās aizbraukšanai. Aizejot no Rīgas, vismaz daļa sarkanarmiešu demolēja veikalus un sabiedriskās iestādes, cita starpā, bojājot arī Vecās Ģertrūdes baznīcas altāri un ērģeles.⁶⁵ Naktī uz 30. jūniju Centrālcietumā bija pabeigta LPSR leTK organizētā neuzticamo ieslodzīto likvidācija. Cietuma pagalmā pavirši apraka 98 nogalinātos.⁶⁶

30. jūnija rītā lielākajā daļā Rīgas bija iestājies bezvaras stāvoklis. O. Laša vienība bija par mazu, lai efektīvi kontrolētu visu Pārdaugavu, tādēļ kaujas izlūkošana Ilģuciemā un Spilvē izdevās tikai pēcpusdienā līdz ar pulkveža V. Ulleršpergera vadīto palīgspēku ierašanos. Ievērojot to, ka V. Ulleršpergers komandēja sapieru pulku, jāsecina, ka viņa galvenais uzdevums bija nevis uzbrukums Vidzemes virzienā, bet gan placdarma un pārceltuvju nodrošināšana turpmākajām vērmahta operācijām šai reģionā un triecienvienības funkciju piešķiršana sapieriem bija karaspēka grupas *Nord* štāba plānotāju kārtējā paviršība. Lai nepieļautu iespējamās diversijas, 30. jūnijā vācu karavīri piespiedu kārtā sapulcināja Uzvaras parkā apkārtējās ēkās atrastos vīriešus un mēģināja noskaidrot, vai viņu vidū neslēpjas sarkanarmieši. Cik noprotams, identificētie ebreji tika aizturēti un, iespējams, drīz pēc tam nogalināti kā vērmahta atriebības eksekūciju ķīlnieki.⁶⁷ Otrpus Daugavas 30. jūnijā par padomju režīmu vairs atgādināja vienīgi nedaudzi aizkavējušies karavīri Brīvības ielā, no Mangaļsalas aizejošais artilērijas divīzijs un kāda visu aizmirsta karaspēka daļa Biķernieku mežā. Lai gan bija daudzas iespējas atrast pamestus

ieročus un gandrīz pilnīga rīcības brīvība, nacionālo partizānu darbība Rīgā 30. jūnijā netika novērota; visi vēlākie apgalvojumi par ievērojamu kaujas vienību pastāvēšanu ir pragmatiskos nolūkos sacerētas leģendas. Var pieļaut, ka atsevišķām personu grupām bija noteikti rīcības plāni, taču to īstenošana sākās dienu vēlāk – jau vērmahta klātbūtnē. Vienīgā vērā ņemamā bruņotā akcija bija pamestā Centrālcietuma ieņemšana un ieslodzīto atbrīvošana, taču to veica spontāni sapulcējušies šī rajona iedzīvotāju kopa, kas īsi pirms tam bija atradusi tuvējās kazarmās sarkanarmiešu pamestas pistoles un granātas.⁶⁸ Pamestās iestādes un ražotnes 30. jūnijā nebija jāieņem – savās darbavietās atgriezās daļa personāla un cerībā uz nākotni centās atjaunot normālus darba apstākļus.⁶⁹ Bruņotu grupu veidošanos ierobežoja arī daudzu sabiedriski aktīvu rīdzinieku pārliecība, ka vērmahta ienākšanas gadījumā var atkārtoties 1919. gada notikumi – arī represijas pret latviešiem. Nezinādami, vai jaunais režīms būs labāks par iepriekšējo, cilvēki, kas lauku rajonos jau būtu atradušies partizānu vienībās, Rīgā izlēma neriskēt, jo pamestajā pilsētā ne viņiem pašiem, ne arī tuviniekiem redzamu draudu vairs nebija.

1941. gada 1. jūlijā, gaismai austot, vēl nekas neliecināja, ka šī būs viena no notikumiem bagātākajām dienām Rīgas vēsturē. Ap pulksten 6.00, kad vērmahts tikko bija sācis forsēt Daugavu pilsētas dienvidu nomalē, Rīgas centra ielās varēja sastapt vienīgi nedaudzus apzinīgus sētniekus un dažus nomaldījušos sarkanarmiešus.⁷⁰ Arī vairāku pārtikas veikalu personāls torīt gatavojās turpināt darbu.⁷¹ Nelielas personu grupas, galvenokārt bijušie Latvijas armijas virsnieki, kas tūlīt pēc vācu karaspēka ienākšanas vēlējās aktīvi piedalīties politiskajā dzīvē, sāka gatavoties pamest pašlēptuves un iesaistīties cīņā par varu. Kā rāda notikumu gaita, vērā ņemamas bijušo militārpersonu pagrīdes organizācijas Rīgā tobrīd nebija, un, kā šķiet, neviena no šīm kopām pat nebija mēģinājusi saskaņot ar citiem savus plānus. Bez tā to sākotnējais dalībnieku kopskaits 1. jūlija rītā nepārsniedza dažus desmitus cilvēku. Rīkoties vēl pirms vērmahta ierašanās bija izlēmuši vienīgi vairāki Rīgas kinostudijas darbinieki, un viņu līderis – studijas vadītājs A. Jekste nejauši kļuva par cilvēku, kam dažas stundas bija izšķiroša ietekme uz notikumu gaitu lielākajā daļā Rīgas. Īsi pirms 7.00 no rīta A. Jekstes grupa ieradās Latvijas radiofona telpās Pasta namā.⁷² Būdam personiski pazīstams ar radiostacijas vadību, A. Jekste bez pūlēm panāca, ka tiek atzīts par radio pagaidu direktoru, un uzsāka raidījumu atjaunošanas priekšdarbus. Salabot iepriekšējā dienā nedaudz bojāto raidītāju vēl pirms Jekstes vīru ierašanās bija izdevies radiofona montierim inženiera V. Karitona vadībā.⁷³ Pārliecinoties, ka tuvumā vairs nav neviena sarkanarmieša, pie radio durvīm tika nostādīts sargs ar filmas “Kaugurieši” rekvizīta zobenu rokā, bet pie antenas masta gala piestiprināts Latvijas karogs, iespējams, pirmais, ko todien pacēla Rīgas centrā. Lai atsāktu raidījumus, tika gaidīta vācu spēku ierašanās un to komandiera atļauja.

Vērmahta otrā Rīgas ieņemšanas operācija 1. jūlijā pēc būtības bija tikpat liela avantūra kā pirmā. Līdz pat pulksten 9.00 vācu spēki bija neziņā par to, ka pretinieks pilsētu jau pametis. Nebija gandrīz nekādas pretošanās, tomēr vācu karavīriem bija vajadzīgas vismaz trīs stundas (no pulksten 6.00 līdz 9.00), lai pēc Daugavas forsēšanas piesardzīgi veiktu ap četrus kilometrus garo ceļu no Ķengaraga līdz Vecrīgai. Nedaudzie rīdzinieki, kas agri no rīta uzdrošinājās pastaigāties Vecrīgas Daugavmalā, tika noturēti par sarkanarmiešiem un apšaudīti no upes pretējā krasta.⁷⁴ Priekšstats par stratēģisko situāciju Rīgā pulkvedim V. Ulleršpergeram radās ne agrāk par 12.00, kad lielākā daļa bulvāru loku sasniegušo vācu karavīru tika nosūtīta uz Biķernieku mežu gūstīt kādu aizkavējušos padomju karaspēka daļu.⁷⁵ Acīmredzami pulksten 10.00 no rīta līdz ar sava pulka avangardu Rīgas centrā ienākušais pulkvedis Ulleršpergers skaidri apzinājās, ka viņa rīcībā esošie spēki ir nepietiekami turpmāku kaujas uzdevumu veikšanai. Līdz 1. jūlija vakaram Rīgas centrā atradās tikai daži simti vācu karavīru ar nedaudziem bruņutransportieriem un vieglajiem lielgabaliem, vēl viņi varēja cerēt uz dažu kaujas lidmašīnu atbalstu.⁷⁶ Pēc vairākas dienas ilgušajiem nepārtrauktajiem pārgājieniem karavīri bija pārguruši un to kaujasspējas apšaubāmas.⁷⁷ Kad pēcpusdienā sāka pieņākt ziņas, ka vērmahta 61. kājnieku divīzijas kolonna no Jelgavas iesaistījies kaujās ar sarkanarmiešiem pie Tīraines Rīgas pievārtē, V. Ulleršpergera nedrošības sajūta visdrīzāk pieauga vēl vairāk. Tikai ar minētajiem iemesliem var izskaidrot neparasto rīcības brīvību, kas rīdziniekiem bija piešķirta 1. un – mazākā mērā – arī 2. jūlijā.

Tā kā jaunā vācu štāba mītne – Romas viesnīca – atradās tuvumā, īsi pirms 10.00 diviem A. Jekstes darba kolēģiem ne tikai izdevās panākt V. Ulleršpergera mutisku piekrišanu pārraides atsākšanai, bet arī pierunāt viņu pašu atnākt uz radio un teikt īsu uzrunu.⁷⁸ Tiklīdz V. Ulleršpergers ieradās raidstacijā, iekārtas tika iedarbinātas un rīdzinieki līdz ar daudziem citu Latvijas reģionu ļaudīm piedzīvoja vienu no lielākajiem varu maiņas perioda pārsteigumiem. Pēkšņi iedarbojās Rīgā uzstādītie publiskie skaļruņi un uz Latvijas radio viņa ieslēgtie darbspējīgie uztvērēji. V. Ulleršpergers pirmais paziņoja par vērmahta ienākšanu Rīgā un apsoltīja cīnīties kopā ar latviešiem. Pulkveža vēlēšanās iegūt latviešu atbalstu bija tik liela, ka viņš pat bija ar mieru pateikt "Dievs, svētī Latviju!"⁷⁹ Tomēr vislielāko efektu radīja A. Jekstes odiozā runa ar aicinājumu rīdziniekiem, it īpaši karavīriem, pulcēties pie Pasta nama. Diemžēl runas tekstā bija vērojamas divas nopietnas neprecizitātes, pirmkārt, apgalvojums, ka liela vācu motorizētā vienība pilnībā ieņēmusi Rīgu; otrkārt – par izbrīnu rīdziniekiem –, vairāki netieši norādījumi, ka pilsētā jau darbojas latviešu varas orgāni, kas, iespējams, pārņēmuši varu valsts mērogā.⁸⁰ Ja līdz tam par vērmahta ierašanos zināja vienīgi bulvāru kvartālu iemītnieki un turpat apmetušies bēgļi no Vecrīgas, pēc radiouzrunām tūkstošiem rīdzinieku – kā patriotisma, tā arī ziņkārības vadīti – devās uz Pasta namu. Pēc stundas kanāla apkārtne no Pulvertorņa līdz stacijai bija ļaužu pārpilna.

Lai izprastu savādo eiforijas izjūtu, kas todien valdīja Rīgas centrā, jāatceras, ka cilvēki bija noticējuši bez īpaša nodoma radītajai ilūzijai, ka notiek neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošana un vērmahta klātbūtnei ir pagaidu raksturs. Tieši tāpēc vācu karavīrus uzņēma kā ilgi gaidītus viesus, apbēra ziediem un apgādāja ar labāko pieejamo pārtiku. Pat vāciešu aizdomas, ka pilsētas ūdens var būt saindēts, neizraisīja iebildumus, un līdz dienas vidum uz vērmahta pulcēšanās vietu operas nama skvērā atbrauca automašīnas ar piena un siera kravu. Vēl divas dienas V. Ullerspergers bija gatavs paciest šo jucekli, jo viņam bija vajadzīga vietējo brīvprātīgo militārā palīdzība.

Personas, kas vācu okupācijas pirmajā dienā pieteica sevi kā Rīgas latviešu kopienas politiskie līderi, nereti vadīja pretrunīgs altruistiska patriotisma un ienesīgas karjeras apsvēruma apvienojums. Viņu vairākums bija virsnieki vai ar militārām iestādēm saistītie darbinieki, jo Rīgas tradicionālās elites pārstāvji izrādījās vai nu cietuši no represijām, vai arī spēja apvienoties tikai uz darbojošos iestāžu un institūciju bāzes, kas pagaidām nebija iespējams. Lai jau 1. jūlijā izveidotu ietekmīgu latviešu organizāciju, bez vācu komandantūras akcepta bija vajadzīgi vēl trīs priekšnoteikumi – vismaz daži uzticami palīgi ar militāru pieredzi, prasme apņēmīgi vai drīzāk nekaunīgi aizņemt pietiekami respektablu, bet vērmahtam pagaidām nevajadzīgu ēku štāba mītnē un iespēja uzstāties radio, lai novirzītu entuziastu plūsmu vēlamajā virzienā. Ja to nevarēja nodrošināt, censoņus vai nu tūlīt aizmirsā, vai arī viņi bija spiesti meklēt citu pašizpaušmes veidu. Kanālmalas pūlī daudzi bija ar mieru uzklausīt jebkuru pārlicinošu oratoru un pat doties tam līdzī. Ja var ticēt V. Arāja liecībai, arī viņam 1. jūlijā izdevies sapulcēt vienkopus ap 300 cilvēku, taču nav šaubu, ka vakarpusē tie izklīda.⁸¹

Pirmais radušos situāciju savā labā izmantoja bijušais Latvijas militārais atašējs Igaunijā pulkvedis-leitnants V. Veiss. Agri no rīta vēl pirms vērmahta ienākšanas viņš kopā ar nelielu domubiedru pulciņu pameta slēptuvi un ieradās Rīgas pilsētas ēkā Elizabetes ielā 75.⁸² Sagaidījis radio darbības atjaunošanu, V. Veiss devās uz radiofonu, kur tiešraidē pasludināja sevi par Rīgas kara komandantu un pavēlēja visām militārpersonām un aizsargiem pulcēties pie jaunizveidotā štāba veselības valdē.⁸³ Pāris stundu laikā V. Veisa "štābs" bija ieguvis savā rīcībā vismaz vienu autobusu, atradis kādu no Latvijas armijas ieroču noliktavām un sapulcinājis desmitiem brīvprātīgo. Daži grupas dalībnieki tika nosūtīti uz Morberga namu Basteja bulvārī 10 pie Pulvertorņa, kur paziņoja sajūsminātajam pūlim, ka šeit reģistrēs brīvprātīgos atjaunotās Latvijas armijai.⁸⁴ Tomēr jau dienas vidū kļuva skaidrs, ka V. Veisa tālejošie plāni ir nonākuši strupceļā. Gandrīz visi "štābu" apmeklējušie latviešu virsnieki konstatēja, ka šeit notiekošais ir viena mazpazīstama cilvēka pašdarbība, un devās uz citām pulcēšanās vietām. Var nojaust, ka V. Veiss bija solījis sniegt bruņotu atbalstu vērmahtam un tāpēc aizvien izmisīgāk meklēja profesionālus komandierus kaujinieku vienībām. Šādā veidā, neko nenojauzdams, kapteinis V. Hazners tūlīt pēc V. Veisa apciemošanas kļuva par bruņotas

grupas vadītāju Mangaļsalā un gandrīz nedēļu nodarbojās ar sarkanarmiešu gūstīšanu.⁸⁵ Kā šķiet, tieši minētās brīvprātīgo vienības, kas izvietojās Rīgas priekšpilsētās, 1. jūlijā ļāva Rīgā ienākušajiem vērmahta spēkiem pārdroši atteikties no aizsardzības pozīciju veidošanas. Tomēr, ignorējot ar karalietām nesaistītus jautājumus un nespējot gūt militārpersonu aprindu atbalstu, V. Veiss jau pirmajā dienā bija zaudējis iespēju uz īsu laiku kļūt par vienīgo latviešu militāro līderi Rīgā.

Īsi pēc pulksten 10.00 vienā no Rīgas Latviešu biedrības pagrabstāva telpām ievācās vairāki latviešu virsnieki, kas pārstāvēja pulkveža Kalpaka bataljona tā saucamo kalpakiešu organizācijas valdi.⁸⁶ Viņu līdera pulkveža E. Kreišmaņa sākotnējais mērķis, cik noprotams, bija sapulcināt pēc iespējas lielāku skaitu ietekmīgāko latviešu militāristu un kara veterānu (lāčplēšu), lai runātu ar vāciešiem visu latviešu karavīru vārdā. Ap 12.00, kad Rīgas Latviešu biedrībā sāka ierasties ne mazums agrākajos gados prominentu personu, pienāca ziņa, ka otrpus Vērmaņdārza jau darbojas Veisa "štābs". Kā šķiet, kalpakieši nekavējoties pieprasīja no sava līdzbiedra V. Veisa paskaidrojumus un saņēma atbildi, ka atteikšanās no pašpiešķirtā latviešu komandanta titula nav gaidāma. Tā vai citādi, bet agrā pēcpusdienā arī E. Kreišmanis nodēvēja savu pagaidu mītnes vietu par štābu un ar radio palīdzību deklarēja, ka tikai viņam ir tiesības pavēlēt latviešu vienībām.⁸⁷ Ar acīmredzamu nolūku nepieļaut Veisa ietekmes pieaugumu uz Pulvertorņa apkārtni devās vairāki E. Kreišmaņa pilnvaroti virsnieki, kam bija jāuzrauga spontānās brīvprātīgo reģistrācijas norise.⁸⁸ Dažu stundu laikā Kreišmaņa "štābs" tika pārdēvēts par Latvijas Organizācijas centru (LOC) un sāka pretendēt uz varu Rīgā un visā Latvijā. Var teikt, ka jau ap pulksten 4.00 pēcpusdienā LOC nevis gatavojās kļūt par Latvijas pagaidu valdību, bet uzskatīja sevi par tādu, jo sāka iecelt savas uzticības personas augsta ranga ierēdņu amatos.

Par LOC galveno ietekmes līdzekli kļuva rakstisku un acīmredzot E. Kreišmaņa apstiprinātu amata pilnvaru izsniegšana. Lai gan trūka jebkāda juridiska pamatojuma, šis steigā rakstītās zīmītes daudziem pietiekami ambicioziem indivīdiem ļāva atrasties piešķirtajā amatā līdz augustam, kad sakārtoja latviešu birokrātisko hierarhiju, vai pat vēl ilgāk.⁸⁹ Kā vienu no pirmajiem LOC, apzinoties, ka savu kandidatūru izvirzīt neizdosies, pilnvaroja A. Jeksti vadīt Latvijas radiofonu. Uz jau minēto Morberga namu devās par valsts tirdzniecības inspekcijas vadītāju pasludinātais kapteinis A. Ķikuts, kam dažās stundās izdevās iekārtot savu biroju, organizēt Rīgas tirdzniecības uzņēmumu pārraudzības sistēmu un atjaunot darbā iepriekšējās vai izraudzīties jaunas piemērotas amatpersonas.⁹⁰ Apzinoties informācijas līdzekļu nozīmi, E. Kreišmanis, pamatotī apšaubot A. Jekstes gatavību pakļauties, steidzīgi organizēja lielas dienas avīzes izdošanu. Ne vēlāk par pulksten 2.00 dienā sabiedrības "Rota" tipogrāfijā Blaumaņa ielā neliela entuziastu grupa bija izlaidusi un izplatījusi skrejlapu avīzes "Brīvā Zeme" ievadlapas formā. Īsi pēc tam tipogrāfijā un redakcijas telpās ieradās žurnālistu

grupa A. Krodera vadībā un, uzrādot LOC pilnvaru, padzina skrejlapas izdevējus un sāka gatavot avīzes “Tēvija” pirmo numuru. Līdz vakaram, pieaugot apmeklētāju, interesentu un lūdzēju skaitam, dažādas LOC pagaidu nodaļas bija aizņēmušas visu Rīgas Latviešu biedrības namu.

Pats to neapzinādamies, V. Veiss, savā pirmajā radiouzrunā aicinot atgriezties darbvietās ugunsdzēsējus un savulaik atlaistos policistus, bija netīšām veicinājis bezvaras stāvokļa drīzu izbeigšanos. Pāris stundu laikā lielākā daļa Rīgas policijas iecirkņu tika atvērta – un tajos varēja sastapt formastērpā ģērbusošos kārtībniekus.⁹¹ Rīdziniekiem, īpaši nomales rajonu iemītniekiem, tas bija pēdējais pierādījums, ka varas orgānu darbība ir atjaunota, un daudzi devās uz savām darbvietām. Uzņēmumi ar nebojātām iekārtām un uz vietas palikušu vadošo personālu – “Latvijas kokvilna”, “Elektrons”, “Varonis” tika sagatavoti ražošanas atsākšanai jau 1. jūlijā. Nekavējoties tika iesaistīti darbā visi sastopamie medicīnas un transporta iestāžu darbinieki. Tomēr daudzviet cilvēkus sagaidīja vienīgi tukšas telpas un slēgtas durvis. Cerot uz avīzes atjaunošanu, pie “Jaunāko Ziņu” redakcijas sapulcējās tās bijušie darbinieki, bet, nespēdami organizēties pašu spēkiem, līdz vakaram izklīda.⁹² Līdz ar tiltu uzspīdzināšanu Daugava bija kļuvusi par nepārvaramu šķērslī. Pēc sarkanarmiešu paniskās bēgšanas laivas bija izdevies saglabāt vienīgi Zaķusalas zvejniekiem, kas varēja pārcelt tikai ierobežotu skaitu cilvēku par labu samaksu.⁹³ Rīgas upes kuģīši tika izmantoti karaspēka un kravu pārvadāšanai un atsāka regulāru kustību tikai 3. jūlijā. Pārdaugava neizbēgami kļuva nošķirta no pārējās pilsētas.

Ne vēlāk par pulksten 13.00 V. Ulleršpergers konstatēja, ka viņa pie operas nama sapulcinātā vienība sāk reibt un zaudē jebkādas kaujasspējas, “iezemiešu” pūlis netiek kontrolēts un – pats nepatīkamākais – pilsētā aizvien vairāk parādās bruņotas civilpersonas.⁹⁴ Tolaik jau bija zināms, ka pretuzbrukuma draudu nav un aizkavējušies sarkanarmieši pamet Biķerniekus un Mežaparku. Lai atjaunotu disciplīnu un demonstrētu vērmahta varenību, V. Ulleršpergers pavēlēja saviem karavīriem maršēt pa bulvāru loka ielām ar vienīgo pieejamo bruņutransportieri priekšgalā, radot iespaidu, ka viņu ir vairāk nekā patiesībā. Pagaidu aizsardzības pozīcijas tika izveidotas uz Brīvības ielas Gaisa tilta, novietojot tur vienu 37 mm prettanku lielgabalu.⁹⁵ Lai kontrolētu situāciju pilsētā, bija atlikušas tikai dažas mobilas izlūku grupas trīs četru vīru sastāvā. Vācu karavīri ap pulksten 14.00 apbraukāja Rīgas kazarmas un citus militārus objektus, aizliedzot turpmāk izsniegt ieročus, izliekot latviešus no telpām un novietojot tajās sargpostņus.⁹⁶ V. Ulleršpergers vai viņa pārstāvji sazinājās ar E. Kreišmaņa un V. Veisa štābiem. Pulkvedim V. Skaistlaukam neatļāva būt par Latvijas armijas pagaidu komandieri, pārdēvējot viņu par palīgpolicijas priekšnieku. Latviešu kārtības sargu steigā ieviestās baltās rokas lentes ar sarkanu krustu pēc LOC ieteikuma sāka nomainīt ar sakanbaltsarkanām. V. Veisam aizliedza dēvēties par komandantu, atļaujot darboties tikai kā pagaidu

Kārtības dienesta priekšniekam ar visai ierobežotām funkcijām – pamestu ieroču savākšana un iepriekš pieprasīta atbalsta sniegšana policijai un vērmahtam.⁹⁷ Pulksten 22.00 Rīgā bija jāsākas komandanta stundai.

Ļaužu pūlis pilsētas centrā izklīda tikai pēc tam, kad sāka krēsot, atstājot aiz sevis ziediem noklātu Brīvības pieminekļa pakāji un simtiem Latvijas karogu namu logos. Diemžēl nostāsti par sarkanbaltsarkano karogu glabāšanu patriotiski noskaņotu ļaužu dzīvokļos ir tikai skaista leģenda. Simtiem noliktavā novietoto karogu jau rīta pusē bija atrasts netālu no Nacionālā teātra, kur tika organizēta to izsniegšana.⁹⁸ Slikti pagatavotus nacistiskās Vācijas karogu atdarinājumus lielā skaitā Rīgas centrā sāka izkārt tikai nākamajā dienā. Rīgas citas etniskās kopienas 1. jūlijā notikumus faktiski ignorēja; ebreji, kas no rīta bija devušies nopirkt maizi, izdzirdot V. Ulleršpergera radio uzrunu, steigā paslēpās. 1. jūlijs Rīgā kā varu maiņas diena izrādījās neparasti mierīgs. Noziedzīgu darbību un veikalu laupīšanu salīdzinājumā ar citām Latvijas pilsētām bija ļoti maz. Acīmredzot potenciālos likumpārkāpējus atturēja bailes sastapt vērmahta karavīrus, kā arī brīvprātīgo kārtībnieku un pilsētas nomalēs nacionālo partizānu klātbūtne. Ebrejus un padomju aktīvistus pagaidām aizturēja tikai dažos Pārdaugavas rajonos. Otrpus Daugavas 1. jūlijā apzināti organizētas represijas netika novērotas, jo nacistu rīcībā esošie spēki nebija pietiekami pat plānveida militāro operāciju veikšanai, bet lielākā daļa Rīgas latviešu, pat saņemusi ieročus, uzvedās kā lojāli Latvijas pilsoņi un neuzskatīja par iespējamu pārkāpt tās likumus. Nacistu organizētā antisemitisma kampaņa vēl nebija sākusies, un "Tēvijas" pirmā numura anonīmo autoru pret ebrejiem vērstie izteikumi ir primitīvi idiotisks pašmāju brūvējums pēc 20. gadsimta sākuma paraugiem.⁹⁹

Līdz 2. jūlija rītam Rīgā ienāca ievērojami vērmahta papildspēki, un V. Ulleršpergers tagad bija mazāk atkarīgs no latviešu bruņoto formējumu atbalsta. Apzinoties, ka bez latviešu palīdzības nebūs iespējams risināt transporta un apgādes problēmas, dažādu organizāciju veidošana un darbība joprojām netika ierobežota. Saimnieciskajām prioritātēm aizstājot militārās, sāka mazināties LOC loma, un dažu dienu laikā tas pārvērtās par savdabīgu tradicionālās elites klubu. Būdams pārliecināts, ka citu kandidatūru kā vien pats un viņa domubiedri paredzamajai Latvijas valdības veidošanai nav, E. Kreišmanis izsniedza amata pilnvaras cilvēkiem, kuru darbību nespēja kontrolēt. Šie cilvēki turpmāk izmantoja dokumentu un atsaucās uz to, ignorējot E. Kreišmani un Latvijas Organizācijas centru.¹⁰⁰ Nespējot ierobežot gandrīz nevienas latviešu amatpersonas patvaļu, LOC sāka nodarboties tikai ar saņemto ziņojumu apkopošanu un tālejošu varas iegūšanas plānu sagatavošanu.¹⁰¹ Vairāk par visu ietekmes zaudēšanu veicināja A. Ķikuta vadītās Valsts tirdzniecības inspekcijas faktiskā atdalīšanās no LOC jau 1. jūlija vakarā. Vismaz dažas dienas par tirdzniecības inspekciju dēvētā iestāde faktiski kontrolēja gandrīz visu Rīgas saimniecisko dzīvi un daudzu acīs bija īsta pilsētas latviešu komandantūra.¹⁰² Paradoksāli, bet 2. jūlijā iepriekšminētā notikumu gaita atkārtojās vēlreiz. Ne vēlāk

par 2. jūlija rītu tika atrasts un iecelts agrāko gadu amatā bijušais Pašvaldības departamenta direktors J. Zankevics, kas nekavējoties sāka organizēt pilsētu un apriņķu pašvaldību un dažu Rīgas iestāžu darbības atjaunošanu. Pēc dažām stundām viņš kopā ar V. Skaistlauku sagatavoja un nodeva radiofonam aicinājumu visām Latvijas pašvaldībām saviem spēkiem atsākt darbu.¹⁰³ Taču, ja Skaistlauks drīz vien kļuva par Rīgas pilsētas valdes locekli bez īpašas ietekmes, tad J. Zankevicam (ne bez vācu akcepta) uzticēja apriņķos un pagastos okupācijas administrācijas latviešu birokrātijas slāņa veidošanu, sākot to ar profesionālu birokrātu atjaunošanu amatos. Acīmredzami arī J. Zankevics jau no paša sākuma nejuta nepieciešamību atskaitīties Latvijas Organizācijas centram.

2. jūlijā vēрмаhta klātbūtne Rīgā kļuva daudz uzkrītošāka. Ienākošās vācu vienības, nereti pēc pašu izvēles, meklēja sev apmešanās vietu skolās un citās sabiedriskās ēkās.¹⁰⁴ Rīgas centrā jau bija aizņemta Romas viesnīca, kur todien sākās Rīgas vācu lauka komandantūras struktūru organizēšana, Tiesu nams, daļa Finanšu ministrijas ēkas korpusu Smilšu ielā un pasts. Sākās noliktavu krājumu rekvizīcija armijas vajadzībām, un vismaz dažus rīdziniekus šokēja vācu karavīru ielaušanās slēgtos veikalos. Atsāka darbu Centrālcietums, kur sākotnēji izvietoja padomju karagūstekņus. Represēto personu skaits joprojām bija neliels, sākotnēji prefektūras ēkā un Centrālcietumā nonāca Rīgas kvartālu pārmeklēšanas laikā aizturētie par padomju amatvīriem un aktīvistiem uzskatītie cilvēki. Kratīšana dzīvokļos 2. jūlijā norisēja bez noteikta plāna un selektīvi. Atsevišķi vardarbības ekscesi pret aizturētajiem neapšaubāmi notika un ne tikai no vēрмаhta karavīru puses. Arestus veica latviešu policisti, Skaistlauka un Veisa vīri, aizsargu grupas, kas īpaši aktivizējās ap 4.–5. jūliju, un ne vienmēr zināmas piederības nacionālie partizāni. Pirmajās dienās viņi nekādi nesaskaņoja savu darbību un, ja vien pildīja visus vēрмаhta rīkojumus, nepakļāvās nekādai kontrolei.¹⁰⁵ Diemžēl noskaidrot, vai un kad tajā laikā Rīgā tika pastrādāti smagi noziegumi, ir gandrīz neiespējami, jo bojā gājušie varēja tikt pieskaitīti karadarbības upuriem. Balstoties uz aculiecinieku ziņojumiem, var vienīgi droši apgalvot, ka kriminogēnā situācija pat 2. jūlijā – vismaz šķietami – bija normas robežās.

2. jūlija rītā, sekojot radio aicinājumam iepriekšējā pēcpusdienā, simtiem brīvprātīgo devās uz Vecrīgu, lai piedalītos galveno ielu attīrīšanā no drupām, un tikai tad noskaidrojās, ka būs jāmeklē un jānovāc Daugavmalā kritušo sarkanarmiešu līķi.¹⁰⁶ Pavadot lielāko dienas daļu bailēs uzdurties mīnām un ik pa brīdim uzklaustot vācu karavīru uzbrēcienus, šie ļaudis atgriezās mājās ar tik drūmiem pastāstiem, ka turpmāk vēрмаhtam nācās izmantot piespiedu darbaspēku. Citi, daudz praktiskāk domājoši rīdzinieki pavadīja dienu, apstaigājot jaunizveidotās latviešu organizācijas. Rīgas latviešu tradicionālā elite tagad sāka izrādīt gatavību piedalīties varas un amatu dalīšanā, un Kreišmani, Ķikutu un Zankevicu vismaz nedēļu, burtiski, apsēda lūdzēji

ar vairāk vai mazāk prominentu pagātni.¹⁰⁷ Bezrūpīgi izsniedzis lielāko daļu pilnvaru jau pirmajā dienā, E. Kreišmanis izlikās esam ļoti aizņemts un nereti lika padzīt no Latviešu biedrības nama īpaši nevēlamus ciemiņus. Viens no neveiksminiekiem izrādījās pērkonkrustietis Ā. Šilde, kas bija devies uz LOC ar acīmredzamu nolūku kļūt par vienu no tā vadītājiem.¹⁰⁸ J. Zankevics uzskatīja par labāku gaidīt līdz brīdim, kad būs atgriezies darbā pietiekami daudz augstāko latviešu ierēdņu, un piešķīra amatus jaunpienācējiem tikai ārkārtējos gadījumos. 2. jūlijs, pirmā diena pēc notikušās varas maiņas, daudziem bija ilūziju sabrukuma diena. Drīz vien pat vislielākie optimisti bija spiesti atteikties no cerībām, ka jaunā okupācijas vara būs maigāka par iepriekšējo un respektēs latviešu intereses.

Vācu militār pārvaldes pagaidu iestāžu darbības sākumposms (3.–11. jūlijs)

Viens no nopietnākajiem pārpratumiem par nacistiskās okupācijas pirmajām dienām Rīgā ir dažāda līmeņa publikāciju autoru nekritiska uzticēšanās nacistisko noziedznieku tiesas procesu liecinieku ziņojumiem un kļūdaini minētajiem notikumu datumiem.¹⁰⁹ Apgalvojumam, ka Drošības dienesta (SD) mobilā soda vienība (*Einsatzgruppe A*) ieradās Rīgā vienlaikus ar vērmahtu, nav pamata. Protams, atsevišķi nacistu represīvo struktūru pārstāvji varēja atrasties O. Laša grupā kā novērotāji, taču viņu iespējas sākt represijas bija minimālas. Ievērojami *Einsatzgruppe A* spēki izbrauca no Šauļiem tikai 2. jūlijā, visticamāk, uzskavējās Jelgavā ar nolūku risināt “ebreju jautājumu” un ieradās Rīgā 3. jūlijā.¹¹⁰ *Einsatzgruppe A* komandieris standartenfirers V. Štālekers nebūtu spējis sasniegt Rīgu agrāk par 2. jūlija vakaru un, kā šķiet, nonāca galamērķī dienu vēlāk, kad arī uzsāka represiju organizēšanu Latvijas galvaspilsētā.¹¹¹ 3. jūlijā Rīgā izvērstajai ebreju gūstīšanai bija gluži prozaiski iemesli, kas nav tieši saistāmi ar holokaustu. V. Ullerspergers todien plānoja līdz pēcpusdienai pabeigt bojātā Pontontilta posma remontu un nodrošināt militāro satiksmi caur Rīgu. Pēc 2. jūlija nepatīkamās līķu novākšanas atrast vietējos brīvprātīgos ceļu attīrīšanai no drupām un pamestās kara tehnikas bija grūti. Lai izvairītos no pagaidām nevēlama konflikta ar latviešiem, piespiedu kārtā darbā nosūtīja Rīgas ebrejus, kas līdz jūlija vidum nu bija kļuvuši par vērmahta īpašumu.¹¹² Pret prefektūras ēkā sapulcinātajiem ebrejiem vērstie ekscesi todien vēl bija atsevišķu degradējušos subjektu individuāla rīcība.

3. jūlija vakarā, tikko iebraucis Rīgā, V. Štālekers acīmredzami bija spiests konstatēt, ka viņa darbības plāniem ir vismaz divi nopietni traucēkļi. Pirmkārt, vērmahts nupat bija beidzis apzināt situāciju pilsētā un aizturējis pēdējos sastaptos sarkanarmiešus. Gatavojoties drīzam uzbrukumam, karaspēka vadība ne tikai nevēlējās palīdzēt, bet gan, tāpat kā Šauļos, pagaidām neuzskatīja par vajadzīgu iznīcināt darbspējīgos

ebrejus. Otrkārt, rīdzinieku noskaņojums – pretēji Štālekera cerībām – kļuva ar katru dienu miermīlīgāks, un spontāni ebreju grautiņi tā arī neizcēlās. Tā vietā, lai koordinētu satrakota slepkavu puļa izdarības, V. Štālekers bija spiests organizēt represijas pašu spēkiem. Pirmā masu slepkavība Rīgā – 100 ebreju nogalināšana 4. jūlijā, atbildot uz 20 vācu karavīru mirstīgo atlieku atrašanu Pērnavas ielas kazarmās, bija tipiska vērmah-ta “atriebības” akcija, ko neapšaubāmi akceptēja ne tikai SD, bet arī armijas pārstāvji.¹¹³ Iespējams, upuru skaits, arī no neebreju vidus, bija vēl lielāks. Jau pirmajās stundās pēc ierašanās, 3. jūlijā, V. Štālekers reorganizēja Rīgas policiju. Par tās vadītāju tika iecelts no Vācijas līdzi atvestais bijušais Latvijas Politiskās policijas ierēdnis R. Štiglics.¹¹⁴ Viņa vadībā institūcija, kas kopš 1. jūlija bija centusies uzturēt kārtību atbilstoši neatkarības gadu priekšstatiem par likumību, kļuva par visu aizdomīgo un nevēlamo personu aiz-turēšanas pārraudzības iestādi. No turpmākās degradācijas to paglāba vienīgi daudzu ierindas policistu augstais profesionālisms. Iekārtojās pagaidu štābu prefektūras ēkā, V. Štālekers sāka steidzīgi meklēt pietiekami ciniskus vietējos karjeristus, kas būtu ar mieru piedalīties grautiņu organizēšanā. Būdam personiski pazīstams ar V. Štālekera tulkū H. Dresleru, par veiksmīgāko no vairākiem kandidātiem izrādījās jurists V. Arājs, kas jau divas dienas bija centies pulcināt domubiedrus pie korporācijas “Letonija” nama.¹¹⁵ Ieguvis V. Štālekera atbalstu apmaiņā pret solījumu jau nākamajā dienā nosūtīt dedzinātāju komandu uz pilsētas sinagogām, V. Arājs nekavējoties ievācās 14. jūnijā deportēta ebreju komersanta savrupmājā K. Valdemāra ielā 19 un pasludināja sevi par “drošības komandas” vadītāju. Viņa uzaicinājums brīvprātīgajiem jau nākamajā dienā, 4. jūlijā, tika publicēts “Tēvijā” kā ievērojamākā vietējas nozīmes ziņa.

Tai pašā 3. jūlija pēcpusdienā notika vēl kāda kurioza epizode, kas guvusi nepelnīti lielu ievērību. Pēc pāris dienu plānošanas LOC līderi beidzot bija vienojušies izveidot Latvijas pagaidu valdību bijušā satiksmes ministra B. Einberga vadībā. Izlēmis dēvēties par zemes pārvaldnieku, B. Einbergs sagatavoja jaunās valdības sastāva projekta uzmetumu un kopā ar E. Kreišmani un profesionālo diplomātu V. Olavu devās pie Štālekera,¹¹⁶ kurš, liekas, sākotnēji pat nesaprata, kas šiem “iezemiešiem” no viņa vajadzīgs, līdz beidzot delegācijai paziņoja acīmredzamo faktu, ka Latvija ir okupēta un šādi jautājumi tiks risināti Berlīnē. Ir skaidrs, ka ar dienesta problēmām aizņemtajam V. Štālekeram tobrīd nebija vēlēšanās nodarboties ar šādām lietām, kurām viņa SS pulkveža statuss bija krietni par mazu, un tikai nejaušības dēļ viņš kļuva par galveno Latvijas brīvības kaprāci.

4. jūlijā Rīgā beidzot tika izveidotas darbspējīgas vācu komandantūras. Daugavas labais krasts vēl uz pāris dienām palika V. Ulleršpergera pārziņā, par Rīgas rietumu daļas komandantu kļuva pulkvedis Gurrans – fanātiķis un ksenofobs pat no vidusmēra nacistu viedokļa.¹¹⁷ Bez Pārdaugavas Gurrans uzraudzīja arī Jūrmalas vācu koman-dantūru un Rīgas apriņķa rietumdaļas pagastus. Militārās pārvaldes reorganizācija un

patruļu norīkošana bija neizbēgams solis laikā, kad vācu karavīru skaits Rīgā strauji pieauga, bet disciplīna kļuva aizvien vājāka. Cik noprotams, īpaši nepatīkami incidenti bija saistīti ar pārmērīgu alkohola lietošanu sabiedriskās vietās un rupju izturēšanos karavīru izmitināšanai izraudzītajās Pārdaugavas privātmājās.¹¹⁸ Aculiecinieki norāda arī uz pietiekami biežiem zādzību un marodierisma gadījumiem. Preču pieprasījums no vācu karavīru puses jau 4. jūlijā noveda pie neoficiālas cenu celšanās, daudzu pirmās nepieciešamības preču trūkuma un izmisīga iepirkšanās drudža, ko ar draudiem un aizdomās turēto īslaicīgu arestu veltīgi centās apkarot A. Ķikuta vadītā tirdzniecības inspekcija.¹¹⁹ Līdz ar Latvijas rūpniecības pārvaldes un vairāku tā saucamo pagaidu pārvalžu izveidošanu 3. un 4. jūlijā bija noteikta latviešu augstākā un vidējā līmeņa birokrātijas pagaidu hierarhija. Turpmākajā nedēļā tika aizpildītas arī atjaunoto resoru zemākā līmeņa vakances. Tā kā daudzas iestādes, kas nenodarbojās ar ražošanu un nepārraudzīja naudas un preču plūsmu, vēl vismaz mēnesi pārreģistrēja dokumentus un uzkrāja statistikas datus, darbavietas šādās sinekūrās tika atvēlētas pēc draudzības vai radniecības principa.¹²⁰ Lielākā daļa Rīgas veikalu un kantoru tika atvērta, sākot ar 5. jūliju, ražotnes, pat ja to iekārtas bija bojātas, no 7. jūlija.

4. jūlijs Rīgā beidzās ar trīs lielāko sinagogu nodedzināšanu. Bija sākusies komandanta stunda, tādēļ šim notikumam bija ļoti maz nejašu liecinieku. Uz katru dedzināšanas vietu izbrauca ugunsdzēsēju brigādes, kam bija pavēlēts nepieļaut liesmu pārsviešanos uz apkārtējiem namiem.¹²¹ Tieši tāpēc tika saglābta Peitavas ielas sinagoga, ko nevarēja nopostīt, neskarot apkārtējās ēkas. Dedzināšana notika kā sava veida ceremonija – ar teatrālu raksturu, iepriekš brīdinot apkārtnes iemītniekus. Pirms dedzināšanas ēkas vismaz daļēji izdemolēja. Ziņu par to, ka no liesmām bēgoši cilvēki tiktu dzīti atpakaļ ugunī, nav, un iespējamie upuri, kuru skaits nevarēja pārsniegt dažus desmitus, bija dziļi ticīgas personas, kuru reliģiskā pārliecība neļāva tām laikus pamest sinagogu. Mazākas ebreju reliģiskās celtnes drīz pēc tam, pildot vācu rīkojumus, nojauca policijas un latviešu bruņoto formējumu dalībnieki.¹²² Ebreju kultūras jebkādu iezīmju iznīcināšana tikko ieņemtā Austrumeiropas pilsētā bija obligāta nacistu okupācijas politikas sastāvdaļa, ko veica neatkarīgi no vietējo iedzīvotāju attieksmes.

5. jūlijā LOC pārstāvji sazinājās ar bijušo finanšu ministru A. Valdmani, kas tikko bija atgriezies Rīgā pēc vairāku nedēļu slēpšanās. Būdams pieredzējis intriguants, A. Valdmanis tūlīt apjauta LOC vājumu un pēc pieklājīga atteikuma LOC un citiem interesentiem nolēma nedaudz nogaidīt.¹²³ Tas bija saprātīgs lēmums, jo, sākot ar 5. jūliju, vietējo politisko spēku samērs mainījās gandrīz katru dienu. Tai pašā vakarā LOC apmeklēja tikko no Liepājas atbraukušais pulkvedis A. Plensners, kas pārstāvēja Vācijā dibināto un faktiski vairs neeksistējošo Latvju kareivju nacionālo savienību. E. Kreišmanim un citiem LOC līderiem A. Plensners uzrādīja Liepājā saņemto admirāļa F. Klāsena atļauju organizēt krasta apsardzes un novērošanas posteņus vācu flotes

atbalstam, ko viņš pats dēvēja par pilnvaru atjaunot Latvijas armiju.¹²⁴ Acīmredzami, ka LOC mītnē bija atrodams pietiekami daudz vācu birokrātiskā žargona lietpratēju, kas atšifrēja dokumenta patieso būtību, jo A. Plensners un pulkvedis-leitnants V. Deglavs tika uzņemti bez īpašas sajūsmas. Ietekmīgas personas oreolu A. Plensners atguva dienu vēlāk, 6. jūlijā, saņemot no Berlīnes atsūtītu pilnvaru par viņa iekļaušanu Uzticības padomes – nacistu izveidota latviešu pašpārvaldes orgāna sastāvā.¹²⁵ Līdz padomes vadītāja ģenerāļa O. Dankera ierašanās brīdim A. Plensners tika iecelts par viņa pārstāvi Latvijā. Ar jauno pilnvaru Plensners vēlreiz devās uz LOC, ko tagad uzskatīja par sev pakļautu organizāciju, un sāka apsvērt reālu varas struktūru izveides iespējas.

Kamēr politiskā elite nodarbojās ar intrigām, lielākā daļa rīdzinieku baudīja pirmo mierīgo svētdienu pēc karadarbības beigām. Daudzi, riskējot ar dzīvību, devās maksšķērēt Pierīgas ezeros un pastaigāties piepilsētas mežos.¹²⁶ Tiem, kas izlēma palikt pilsētā, 6. jūlijs kļuva par nepatīkamu pārsteigumu dienu. Vācu karavīri bija aizņēmuši pilsētas parkus un citas atpūtas vietas. Pirmo dienu no jauna atvērtie kinoteātri izpārdeva biļetes vēl pirms pusdienas. Tomēr visgrūtāk rīdziniekiem bija pierast pie sabiedriskās ēdināšanas iestādēm, kurās nebija nekādu pārtikas produktu un viesmīļi varēja piedāvāt tikai glāzi ūdens.¹²⁷ Tā bija viena no pirmajām draudīgajām gaidāmā totālā deficīta laikmeta iezīmēm. 6. jūlijā Rīgā bija tik maz brīvi pieejamu pārtikas produktu, ka restorānu un kafejnīcu īpašnieki nevarēja atrast produktus pat tirgū. Ļaužu neapmierinātība par pirmo bada dienu kopš 1919. gada bija tik liela, ka sasniedza pat "Tēvijas" slejas.

6. jūlija pēcpusdienā kā A. Plensners, tā arī E. Kreišmanis un citi LOC vadītāji izlēma, ka A. Valdmanis kā izcils profesionālis ar politiski neitrāla cilvēka reputāciju un bez izteiktām simpātijām pret kādu tradicionālo elites kliķi ir īpaši vēlams jaunā varas orgāna loceklis. Šoreiz A. Valdmanis piekrita sadarboties un 7. jūlija rītā ieradās LOC mītnē, kur tika pasludināts par Uzticības padomes pilnvaroto.¹²⁸ Tai pašā dienā viņš uzsāka vienu no visu laiku izcilākajām latviešu birokrātijas intrigām. A. Valdmanis gluži vienkārši piedāvāja atjaunot Latvijas valsts neatkarības gadu aparātu, atdodot amatus cilvēkiem ar pieredzi respektīvajos resoros un līdz ar to nodrošinot tradicionālās elites ietekmes saglabāšanos. Pietiekami prasmīgi jaunpienācēji varētu saglabāt iegūtos amatus un pildīt to pienākumus, savukārt lielākā daļa elites statusa pretendentu, kas baudīja jauniegūtās sinekūras, zaudētu ietekmi pēc tam, kad viņu iestādes darītu to pašu un kļūtu nevajadzīgas. 8. jūlijā A. Valdmanis šo programmu eleganta, patriotiski ievirzīta sprediķa formā izklāstīja vairāk nekā sešdesmit ietekmīgiem agrāko gadu sabiedriskajiem darbiniekiem, kas dienu iepriekš bija uzaicināti uz apspriedi Finanšu ministrijas telpās.¹²⁹ Kā iemeslu steidzīgai rīcībai viņš norādīja uz to, ka O. Dankers pēc atgriešanās Latvijā varētu pieņemt citus – klātesošajiem mazāk patīkamus lēmumus. Līdz sapulces beigām astoņi bijušie Latvijas augstākie ierēdņi piekrita uzņemties pagaidu ministriju un Valsts bankas vadību. Dienu iepriekš, 7. jūlijā, A. Valdmanis bija

iecēlis Rīgas pilsētas valdes loceklis P. Dreijmani par pilsētas vecākā vietas izpildītāju.¹³⁰ Vismaz daļa profesionālo birokrātu un militārpersonu, kas pirmajās vācu okupācijas dienās bija ieguvusi augstus amatus, piekāpās bez īpašiem iebildumiem, vai nu nevēlēdamās konfliktēt, vai arī nespējot pildīt uzticētos pienākumus.¹³¹ Zīmīgi, ka vēl tikai 4. jūlijā par finanšu resora vadītāju ieceltais J. Jirgensons trīs dienas vēlāk sāka sevi dēvēt par pilnvaroto un atļāva A. Valdmanim, privātpersonai bez oficiāla amata, pārņemt Finanšu ministrijas ēku savā kontrolē.¹³²

Valdmanis sāka realizēt savus pārdrošos plānus tad, kad Rīgā nacistu galveno amatpersonu varas hierarhijā bija radies īslaicīgs juceklis. V. Ulleršpergers līdz ar savu pulku atstāja pilsētu 5. vai 6. jūlijā. Pulkvedis Petersens, kas viņu aizvietoja, stājās pie dienesta pienākumu pildīšanas ne agrāk par 9. jūliju un, spriežot pēc viņa pirmo rīkojumu publicēšanas aizkavēšanās, pirmās divas dienas bija aizņemts ar vietējā frontes sektora aizmugures dienestu komandiera ģenerāļa K. fon Roka Rīgas vizītes organizēšanu.¹³³ Būdam acīmredzami mazāk nozīmīga par analogisku iestādi Daugavpilī, Rīgas lauka komandantūra, kas pārraudzīja Rīgu, Rīgas apriņķi un daļu Vidzemes, faktiski sāka strādāt tikai no 11. jūlija. Tādēļ 7. jūlijā bez V. Štālekera Rīgā atradās vēl tikai viens augstākais vācu virsnieks ar speciālām pilnvarām – intendantūras dienesta pulkvedis Nāgels, kas bija ieradies, lai uzsāktu vērmahtam noderīgu ēku u.c. rekvizīciju.¹³⁴ Gandrīz visu vērmahta kaujas vienību aiziešana no Rīgas bija nostādījusi V. Štālekeru situācijā, kad turpmāku represīvo pasākumu izvērsšana Rīgā un tās apkārtnē vairs nebija iespējama bez plašākas latviešu bruņoto formējumu piesaistes. Par nelaimi viņam, tūlīt efektīvi izmantojama latviešu militārā komandstruktūra atšķirtībā no citiem Latvijas novadiem un pilsētām Rīgā tā arī nebija izveidojusies. 7. jūlijā V. Štālekera rīcībā bija R. Štiglica vadītā Rīgas policija, kas nodarbojās ar aizturēto personu identifikāciju un uzskaiti, un tikko izveidotā V. Arāja komanda. Kā vērmahta palīgspēki, sargi un ielu patrolētāji vācu okupācijas pirmajās dienās bija darbojušies ne mazāk par tūkstoti uz Skaistlauka un Veisa aicinājumiem atsaukušies bijušie karavīri un aizsargi, parasti formastērpā. Ap 5. jūliju aizsargi, pareizāk – personas aizsargu mundierī, Rīgas ielās bija sastopami biežāk nekā savos iecirkņos aizņemtie policisti.¹³⁵ Neatkarīgi no tā, vai šie cilvēki gūstīja sarkanarmiešus piepilsētas mežos, izmantojot vērmahta izsniegtus ieročus, vai iztaujāja šķietami aizdomīgus garāmgājējus, viņi gandrīz visi uzskatīja sevi par brīvprātīgiem kārtības sargiem bez noteiktas pakļautības un dienesta pienākumiem.

V. Veisa "štābs", nespēdams kontrolēt steigā sapulcinātos kaujiniekus, 6. jūlijā jau atradās tuvu pašlikvidācijai. Nesaņemot ne instrukcijas, ne uzturu, no sadarbības uz laiku atteicās pat V. Veisam visnotaļ labvēlīgais kapteinis V. Hazners.¹³⁶ No turpmākām neveiksmēm V. Veisu paglāba V. Štālekera lēmums reorganizēt latviešu bruņotās vienības un izraudzīties par to komandieri virsnieku, kas nebūtu saistīts ne ar latviešu

organizācijām, ne arī vērmahta struktūrām kā A. Plensners. Pēc vairāku personu, to vidū R. Štiglics, rekomendācijas V. Veiss tika izsaukts pie V. Štālekera un 7. jūlijā ar viņa mutisku rīkojumu iecelts par Rīgas pilsētas latviešu komandantu.¹³⁷ Tas nozīmēja, ka no šī brīža citas vācu akceptu nesaņēmušās latviešu vienības kļūst nelegālas. Dienu vēlāk sekoja V. Štālekera pusoficiāls rīkojums par Latvijas armijas un aizsargu formastērpa valkāšanas aizliegšanu. 8. jūlijā V. Veiss pārņēma Miera ielas kazarmas un izsludināja brīvprātīgo reģistrāciju "pašaizsardzības" vienībā. Veisa reputācija latviešu militārpersonu aprindās tobrīd bija tik zema, ka pat ar vācu atbalstu viņam bija vajadzīgas vairākas dienas, lai nokomplektētu pirmo kārtības dienesta rotu nedaudz vairāk kā simt vīru sastāvā.¹³⁸ Līdz jūlija vidum Rīgā un apriņķī darbojās karavīru un nacionālo partizānu grupas, kas pakļāvās V. Veisa neapstiprinātiem komandieriem, tika atlaistas vai atbrūnotas.¹³⁹

Ieceļot amatā V. Veisu un lemjot militāra rakstura jautājumus, V. Štālekera bija pārsniedzis savas pilnvaras. Vērmahta ģenerālštāba priekšnieka V. fon Brauhiča 1941. gada 28. marta pavēle precīzi norādīja, ka SD struktūras darbojas jomās, kas ir ārpus armijas kompetences, un par to klātbūtni piefrontes joslā lemj karaspēka daļu vadītāji.¹⁴⁰ No vērmahta viedokļa V. Štālekera rīcība bija nekorekta – lai arī rīkojums par formastērpu aizliegumu netika mainīts, jo nāca no Berlīnes, Rīgā un Vidzemē to publiski izsludināja tikai 11. jūlijā kā Rīgas lauka komandanta Petersena norādījumu.¹⁴¹ Ārpus Rīgas minētā lēmuma izpilde bija atkarīga no konkrēta vācu komandanta vai virsnieka attieksmes. Kā šķiet, tikai ar nepamatotām cerībām uz vērmahta labvēlību un Štālekera rīkojuma atcelšanu var izskaidrot A. Plensnera un V. Deglava mēģinājumu no 8. līdz 10. jūlijam uzņemt latviešu bruņoto formējumu vadību. Bezjēdzīgo centienu vienīgais rezultāts bija A. Plensnera 10. jūlija pārskats par pašaizsardzības vienību izveidošanu Latvijā, ko var vērtēt tikai kā sastādītājam pieejamo datu apkopojumu, jo reāli viņa pakļautībā neatradās pat mazākās un tuvākās minētās partizānu vienības.¹⁴² Atšķirībā no Liepājas un Ventspils Rīga nebija vācu flotes kontrolēta pilsēta, un admirāļu parakstītie dokumenti nozīmēja maz. A. Plensners ātri apjauta, ka visas latviešu komandantūras jau ir vērmahta pakļautībā, nomainīt V. Veisu neviens nedomā un turpmākā cīņa par varu ir bezjēdzīga un bīstama. 10. jūlijā A. Plensners "veiksmīgi" saslima ar plaušu karsoni.

Līdz 10. jūlijam A. Valdmanim un viņa atbalstītājiem kļuva skaidrs, ka tradicionālās elites atgriešanās pie varas būs sarežģītāka, nekā bija cerēts iepriekš. Vēl 8. jūlijā pēc inerces tika izveidots Mežu resors, kur daudzus ietekmīgākos amatus bija ieguvuši elites statusa pretendenti.¹⁴³ Satiksmes ministrijas atjaunošanas mēģinājums izrādījās ne īpaši veiksmīgs, jo vācu amatpersonas ignorēja pagaidu ministra T. Šteinberga pretenzijas uz kontroli pār dzelzceļa un sakaru tīklu. Atšķirībā no Latvijas reģionālajām elitēm centrālā politiskā un ekonomiskā elite, ieskaitot profesionālo birokrātu slāni, bija ievērojami

cietusi no represijām un piespiedu emigrācijas un nevarēja kļūt par ietekmīgu spēku pirms vietējās hierarhijas un grupu–kliķu savstarpējo attiecību sakārtošanas. Bez tam Rīgā neatkarības gadu valsts aparāta daudzas funkcijas jau bija paredzētas no Vācijas atbraukušajiem ierēdņiem. Centrālajās varas struktūrās jaunais okupācijas režīms bija gatavs nodarbināt gandrīz visus zemākā, kā arī daudzus vidējā līmeņa birokrātus, bet visos amatos, kur tiktu lemts par zemes resursu izlietošanu, bija jābūt vāciešiem – ar latviešiem konsultantu lomā. Lai arī patiesi izcils stratēģis, A. Valdmanis izrādījās ļoti vājš taktiķis un maksimāli pārvērtēja savas un tradicionālās elites virsslāņa manevra iespējas, kuru faktiski nebija. 10. jūlijā viņš kopā ar latviešu finanšu resora darbiniekiem tika padzīts no Finanšu ministrijas ēkas, kas bija ievajadzējusies vēermahtam, taču joprojām uzskatīja, ka nacisti agri vai vēl nespēs iztikt bez viņa piedāvātajiem kompromisa variantiem.¹⁴⁴

10. jūlijā LOC mītnē A. Valdmanis, kas joprojām neieņēma noteiktu posteni, un viņa piekritēji pulcējās, lai apspriestu ģenerāļa K. fon Roka ierašanos un dažu ambiciozu indivīdu prasības atzīt viņus par ietekmīgiem latviešu politiķiem.¹⁴⁵ Pēc iecelšanas jaunajā amatā V. Veiss acīmredzami bija pieprasījis lēmēja balsstiesības arī LOC pasākumos, taču viņa rīcība vismaz bija prognozējama. Par pašu neskaidrāko latviešu politiskās dzīves faktoru līdz ar sava līdera G. Celmiņa atgriešanos bija kļuvuši pārkonkrustieši. Līdz 10. jūlijam viņus ignorēja lielākā daļa latviešu organizāciju, un Ā. Šilde bija spiests meklēt pagaidu telpas pie V. Arāja.¹⁴⁶ Tomēr jūlija pirmajās dienās pat daudzi tradicionālās elites pārstāvji bija pārliecināti, ka pārkonkrustieši, būdami “latviešu nacisti”, līdz ar vācu nacistu ienākšanu ir ieguvuši ekskluzīvas politiskās tiesības. Šo ilūziju vēl vairāk pastiprināja 10. jūlijā Rīgā tikko iebraukušā G. Celmiņa stāsti par dalību Liepājas kaujās kopā ar vēermahta vienībām. Patiesībā G. Celmiņa zonderfirera tituls bija ne tik daudz dienesta pakāpe, cik apzīmējums vēermahta uz laiku nodarbinātam speciālistam, ko galvenokārt attiecināja uz tulkkiem.¹⁴⁷ Atvaļinātais apakšvirsnieks G. Celmiņš un viņa domubiedri nacistiem pagaidām bija vajadzīgi tikai kā antisemitisma propagandas pārzinātāji, jo okupācijas armijai vēl nebija ziņu par pārkonkrustiešu germanofobo noskaņojumu. Tomēr jūlija pirmās dekādes beigās aizdomas par “Pērkonkrusta” drīzo varenību bija tik spēcīgas, ka pat A. Valdmanis centās izlikties par šīs organizācijas slēpenu atbalstītāju.¹⁴⁸

11. jūlijā pulksten 7.00 vakarā Izglītības ministrijas telpās paredzētā latviešu ievērojamāko sabiedrisko darbinieku sanāksme sākotnēji tika plānota kā viedokļu saskaņošanas apspriede, lai noteiktu pašreizējos latviešu elites līderus, kas turpmāk varētu runāt ar okupācijas administrāciju visas nācijas vārdā. Taču vairāki joprojām ne īpaši skaidri notikumi iepriekšējās dienas vakarā lika A. Valdmanim atteikties no nodoma kļūt par šķīrējtiesnesi starp dažādām tradicionālās elites grupām un okupantiem. Ir pamats domāt, ka pretēji viņa paša apgalvojumam A. Valdmanis 10. jūlijā vai nu ieradās pie

ģenerāļa fon Roka pēc viņa uzaicinājuma, vai vismaz saņēma militār pārvaldes norādījumus ar citu personu starpniecību. Mēģinājums rupji ignorēt vērmahta ģenerāli, kura antipātijas pret nacistiem vēl nenozīmēja viņam piedēvēto respektu pret latviešiem, būtu ievērojami apdraudējis A. Valdmaņa turpmāko visai komfortablu eksistenci. No A. Valdmaņa 11. jūlija sanāksmē teiktās runas var secināt, ka fon Roks vai arī kāds militār pārvaldes ierēdnis bija paskaidrojis, ka pagaidām Latvijā dislocētās vērmahta aizmugures daļas nav saņēmušas nekādus norādījumus par O. Dankera komitejas tiesībām darboties Rīgā.¹⁴⁹ Kā šķiet, A. Plensners tovarak to pašu bija uzzinājis no vācu virsniekiem kādās privātās svinībās Ķemerose.¹⁵⁰ Tādējādi A. Valdmanis no potenciāli ietekmīga latviešu Pagaidu valdības pilnvarotā atkal bija kļuvis par šarmantu, visiem tīkamu privātpersonu, kam nebija tiesību kaut ko organizēt. Lai uzturētu iesākto intrigu, 11. jūlijā viņam no tradicionālās elites vadoņa bija jāklūst par tās neformālo līderi. Nespējot pārspēlēt O. Dankeru pirms tā ierašanās Latvijā, A. Valdmanis bija izlēmis pats doties uz Berlīni un atrast kopīgu valodu kā ar O. Dankeru, tā arī ar viņa Berlīnes saimniekiem. Mēģinājums veidot latviešu pašpārvaldi bija noticis 8. jūlijā; 11. jūlija sanāksmei ar to nebija nekāda sakara. Prasmīgi iniciējot Hitleram adresēta apsveikuma sagatavošanu, A. Valdmanis panāca, ka klātesošie izrauga viņu par vadītāju uz Berlīni nosūtāmajai latviešu sabiedrisko darbinieku delegācijai. Lai nokļūtu Berlīnē, A. Valdmanis bija gatavs iekļaut delegācijas sastāvā jebkuru sanāksmes dalībnieku un piekrist pērkonkrustiešu antisemitiskajiem uzskatiem, jo cerēja, ka Berlīnē spēs pierunāt nacistus, lai viņu atzīst par visietekmīgāko latvieti un līdztiesīgu sarunu partneri.¹⁵¹

Ar to 11. jūlijā Rīgā noslēdzās okupācijas varu maiņa. Valdmaņa delegācija tā arī nespēja izbraukt uz Vāciju, jo visu nepieciešamo vietējo iedzīvotāju palīdzību nacisti jau bija saņēmuši. Kopš 10. jūlija Rīgā bija izveidoti pietiekami efektīvi vācu militārie, drošības un saimnieciskie pārvaldes orgāni, kam pagaidām nebija vajadzīgas patstāvīgas, latviešu vadītas dublējošas struktūras. Kamēr vērmahts nodarbojās vienīgi ar Latvijā atrasto krājumu rekvizīciju, latviešu ierēdņi bija vajadzīgi tikai kā aprinķu un pilsētu līmeņa darbinieki.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Joprojām kā labāko pētījumu par varu maiņu lielpilsētā jāmin: *Collins L., Lapierre D.* Is Paris Burning. – New York, 1966.
- ² *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999; *Савченко В. И.* Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны. – Рига, 1975.
- ³ *Вульфсон М.* Карты на стол. – Рига, 1999, с. 28.
- ⁴ *Бунич И.* Трагедия на Балтике. Август 1941 г. – Санктпетербург, 1997, с. 43.

- ⁵ Cīņa, 1941, 23. jūn.
- ⁶ *Иринархов Р.* Прибалтийский особый. – Минск, 2004, с. 220, 221.
- ⁷ *Strods H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 83., 84. lpp.
- ⁸ *Komunisma Ausma*, 1989, 22. jūn.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ *Upīts H.* Par dienām senajām. – Rīga, [b. g.], 186. lpp.
- ¹¹ Rīga sociālisma laikmetā: 1917–1975. – Rīga, 1980, 163. lpp.
- ¹² *Korsaks P.* Vēlreiz par Pēterbaznīcas torni // Kultūras Fonda Avīze, 1990, oktobris.
- ¹³ Двинский вестник, 1942, 21 февр.
- ¹⁴ Turpat.
- ¹⁵ *Komunisma Ausma*, 1989, 22. jūn.
- ¹⁶ *Briedis E.* Latvieša stāsts. – Rīga, 1992, 141., 142. lpp.
- ¹⁷ *Lasmanis A.* Cerības un vilšanās. – Upsala, 1963, 152. lpp.
- ¹⁸ Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны. – Рига, 1970, с. 121.
- ¹⁹ *Briedis E.* Latvieša stāsts, 142. lpp.; *Hazners V.* Mana saskare ar nacionālajiem partizāniem // Archīvs 27. – Melburna, 1987, 138. lpp.; *Zelmenis V.* Zelta caune ozolā. – Rīga, 2001, 107. lpp.
- ²⁰ *Michelson F.* I Survived Rumbuli. – New York, 1979, p. 24.
- ²¹ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 101. f., 1. apr., 46. l., 46. lp.
- ²² *Kokurins A.* Ieslodzīto evakuācija no Latvijas PSRS Iekšlietu tautas komisariāta cietumiem 1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 161. lpp.
- ²³ LVA, 101. f., 1. apr., 52. l., 133., 134. lp.
- ²⁴ *Komunisma Ausma*, 1986, 9. dec.
- ²⁵ LVA, 101. f., 1. apr., 54. l., 19. lp.
- ²⁶ *Bernsone I., Blūmfelds E., Mīklāvs A.* Latvijas Republikas tirdzniecības flote un tās traģiskais liktenis 1940–1945. – Rīga, 1994, 38., 39. lpp.
- ²⁷ *Hazners V.* Varmācības torņi. – Lincoln, 1977, 267. lpp.
- ²⁸ LVA, 301. f., 1. apr., 98. l., 39. lp.
- ²⁹ Раны рубцуются – боль остается. – Рига, 1995, с. 74.
- ³⁰ *Svarinskis A.* Rūgtās dienas // *Komunisma Ausma*, 1988, 7. jūn.
- ³¹ Советская молодежь, 1987, 24 июнь.
- ³² *Иринархов Р.* Прибалтийский особый, с. 360, 361.
- ³³ *Смирнов А. М.* Латвийские железнодорожники в борьбе против немецко-фашистских захватчиков на территории Латвии // В дни войны. – Рига, 1964, с. 196.
- ³⁴ *Briedis E.* Latvieša stāsts, 144. lpp.
- ³⁵ *Svarinskis A.* Rūgtās dienas.
- ³⁶ *Riekstiņš J.* Vērtību izvešana – evakuācija vai konfiskācija // Cīņa, 1990, 11. jūl.
- ³⁷ Zemgale, 1943, 29. jūn.
- ³⁸ *Briežkalns I.* Uguns kristības // Latviešu Strēlnieks, 1994, 6. nr., 4., 5. lpp.
- ³⁹ *Hazners V.* Mana saskare ar nacionālajiem partizāniem, 137. lpp.
- ⁴⁰ *Johansons A.* Rīgas svārki mugurā. – Rīga, 2000, 193. lpp.
- ⁴¹ *Смирнов А. М.* Латвийские железнодорожники ..., с. 196.

- 42 Rīgas Balss, 1984, 22. jūn.
- 43 *Bernsone I., Blūmfelds E., Miklāvs A.* Latvijas Republikas tirdzniecības flote ..., 38. lpp.
- 44 *Johansons A.* Rīgas svārki mugurā, 193. lpp.
- 45 *Vītols J.* To pieredzēja konservatorija // *Hallo Latvija*, 1941, 5. nr., 8. lpp.
- 46 Раны рубцуются – боль остается, с. 74.
- 47 *Johansons A.* Rīgas svārki mugurā, 194. lpp.
- 48 *Puķe E.* Mūsu armijas mantu darbnīcas // *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1971, 2. nr., 30. lpp.
- 49 "Aldara" direktora atmiņas // *Privātā Dzīve*, 2003, 13. nr., 49. lpp.
- 50 Rīga sociālisma laikmetā, 166. lpp.
- 51 *Смирнов А. М.* Латвийские железнодорожники ..., с. 197.
- 52 Раны рубцуются – боль остается, с. 89.
- 53 LVA, 101. f., 1. apr., 52. l., 132. lp.
- 54 *Korsaks P.* Vēlreiz par Pēterbaznīcas torni.
- 55 Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, с. 123.
- 56 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 183. lpp.
- 57 *Zemgale*, 1943, 29. jūn.
- 58 *Pulkvedis Kārlis Lobe* 70-gadnieks. – Upsala, 1965, 28. lpp.
- 59 *Stradiņš J.* Rīgas pilsētas 2. slimnīca laikmetu griežos // *Acta medico-historica Rigensia*. – Rīga, 1999, vol. IV, 219. lpp.
- 60 *Straubs V.* Trīs armijās. – Rīga, 2003, II daļa, 72. lpp.
- 61 Советская молодежь, 1987, 24 июнь.
- 62 *Ostland Kalendar* 1942. – Posen, 1941, S. 123.
- 63 *Zaļais A.* Mana mūža atmiņas. – Rīga, 1996, 2. grām., 56. lpp.
- 64 Turpat.
- 65 *Kundziņš K.* Laiki un likteņi. – Bruklina, 1952, 176. lpp.
- 66 *Tēvija*, 1941, 5. jūl.
- 67 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 242. lpp.
- 68 *Hazners V.* Mana saskare ar nacionālajiem partizāniem, 134. lpp.
- 69 *Tēvija*, 1941, 1. jūl.
- 70 *Hazners V.* Varmācības torņi, 267. lpp.
- 71 Turpat.
- 72 *Krūklītis K.* Tēvu zemei grūti laiki. – [B. v.], 1989, 376. lpp.
- 73 Turpat, 378. lpp.
- 74 *Stepiņš P.* Pārvēlās kara viesulis no rietumiem // *Dabas un vēstures kalendārs* 1992. – Rīga, 1991, 179. lpp.
- 75 *Zaļais A.* Mana mūža atmiņas, 59., 60. lpp.
- 76 Turpat.
- 77 *Osāns K.* Astoņas dienas drebēja rīdzinieku sirdis // *Laiks*, 1989, 28. jūn.
- 78 *Kruks S.* Radio karš: propaganda latviešu valodā Otrajā pasaules karā // *Latvijas Arhīvi*, 2002. 4. nr., 99. lpp.
- 79 Uzrunas tekstu sk.: *Tēvija*, 1941, 1. jūl.
- 80 *Kruks S.* Radio karš ..., 99., 100. lpp.
- 81 *Ezergailis A.* Arāja komanda // *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1988, 10. nr., 118. lpp.

- 82 *Vanadziņš I.* Veiss. – Ņujorka, 1955, 15. lpp.
- 83 *Brīvā Zeme*, 1941, 1. jūl.
- 84 *Hazners V.* Varmācības torņi, 268. lpp.
- 85 *Turpat*, 269. lpp.
- 86 *Tēvija*, 1941, 4. jūl.
- 87 *Brīvā Zeme*, 1941, 1. jūl.
- 88 *Lasmanis A.* Cerības un vilšanās, 153. lpp.
- 89 *Unāms Ž.* Karogs vējā. – [Veiverlija], 1969, 60. lpp.
- 90 *Tēvija*, 1941, 1. jūl.
- 91 *Roze J.* Latvija rītausmā, saulrietā. – Stokholma, 1976, 115. lpp.
- 92 *Kārklīņš J.* Latvijas preses karalis. – Rīga, 1990, 226., 227. lpp.
- 93 *Pulkvedis Kārlis Lobe* 70-gadnieks, 28. lpp.
- 94 *Rudzītis H.* Manas dzīves dēkas. – Rīga, 1997, 152. lpp.
- 95 *Zaļais A.* Mana mūža atmiņas, 60. lpp.
- 96 *Straubs V.* Trīs armijās, 73., 74. lpp.
- 97 *Tēvija*, 1941, 1. jūl.
- 98 *Brīvā Zeme*, 1941, 1. jūl.
- 99 *Sk. avīzes ievadrakstu pirmajā numurā.*
- 100 *Unāms Ž.* Karogs vējā, 60. lpp.
- 101 *Tēvija*, 1941, 4. jūl.
- 102 *Zaļais A.* Mana mūža atmiņas, 60. lpp.
- 103 *Tēvija*, 1941, 2. jūl.
- 104 *Zelmenis V.* Zelta caune ozolā, 109., 110. lpp.
- 105 *Hazners V.* Varmācības torņi, 269., 270. lpp.
- 106 *Zelmenis V.* Zelta caune ozolā, 110. lpp.
- 107 *Lasmanis A.* Cerības un vilšanās, 154. lpp.
- 108 *Šilde Ā.* Ardīevas Rīgai. – Bruklina, 1988, 162. lpp.
- 109 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 209., 210. lpp.
- 110 *The Einsatzgruppen Reports.* – New York, 1989, 4. lpp.
- 111 *Turpat*, 6. lpp.
- 112 *Lejiņš J.* Mana dzīve. – Stokholma, 1971, 259. lpp.
- 113 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 183. lpp.
- 114 *Turpat*, 182. lpp.
- 115 *Ezergailis A.* Arāja komanda // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1988, 10. nr., 121. lpp.
- 116 *Blāķis A.* Medaļas otrā puse. – Buenosairesā, 1958, 8. lpp.
- 117 *Pulkveža Gurrana* 1941. gada 4. jūlija uzsaukums, Nacionālās bibliotēkas sīkmateriālu fonds.
- 118 *Turpat.*
- 119 *Tēvija*, 1941, 5. jūl.
- 120 *Zaļais A.* Mana mūža atmiņas, 61. lpp.
- 121 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 251., 252. lpp.
- 122 *Turpat*, 269. lpp.
- 123 *Zemgals B.* Dienas baltās nebaltās, 57. lpp.
- 124 *Pulkvedis Aleksandrs Plensners.* – Grandrapida, 1987, 144. lpp.

- 125 *Zemgals B.* Dienas baltās nebaltās, 58., 59. lpp.
- 126 *Tēvija*, 1941, 7. jūl.
- 127 Turpat.
- 128 LVA, 1487. f., 1. apr., 38. l., 1. lp.
- 129 *Zemgals B.* Dienas baltās nebaltās, 60. lpp.
- 130 LVA, 1487. f., 1. apr., 38. l., 1. lp.
- 131 Pēc paša lēmuma vai LOC kolēģu pierunāts, no amata 7. jūlijā atkāpās pilsētas pagaidu vecākais V. Skaistlauks, dodot vietu P. Dreimanim.
- 132 *Tēvija*, 1941, 7. jūl.
- 133 *Zemgals B.* Dienas baltās nebaltās, 64. lpp.
- 134 *Bassler G. P.* Alfred Valdmanis and the Politics of Survival. – Toronto, 2000, p. 115.
- 135 *Tēvija*, 1941, 7. jūl.
- 136 *Hazners V.* Mana saskare ar nacionālajiem partizāniem, 140. lpp.
- 137 *Kangeris K.* Volchovas pulkvedis Valdemārs Veiss: Dzīve Latvijai // Latvijas Kara muzeja gada-grāmata, II. – Rīga, 2001, 154. lpp.
- 138 *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškrusta karoga. – Rīga, 2003, 30. lpp.
- 139 *Kangeris K.* Volchovas pulkvedis Valdemārs Veiss ..., 153. lpp.
- 140 The Einsatzgruppen Reports, pp. III–V.
- 141 *Tēvija*, 1941, 11. jūl.
- 142 *Biezais H.* Nacionālie partizāni // Kara Invalids, 1984, 29. nr., 17., 18. lpp.
- 143 *Tēvija*, 1941, 8. jūl.
- 144 *Zemgals B.* Dienas baltās nebaltās, 63., 64. lpp.
- 145 Turpat, 64. lpp.
- 146 *Tēvija*, 1941, 4. jūn.
- 147 The German Army. Eastern Front 1941–1943. – Oxford, 1999, p. 12.
- 148 *Šilde Ā.* Ardīevas Rīgai, 161. lpp.
- 149 *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas. – Rīga, 1966, 192.–195. lpp.
- 150 Pulkvedis Aleksandrs Plensners, 110. lpp.
- 151 *Bassler G. P.* Alfred Valdmanis and the Politics of Survival, pp. 112, 113. – Bez A. Valdmaņa deleģācijas sastāvā bija iekļauts arī G. Celmiņš un V. Deglavs.

Juris Pavlovičs

Change of Occupying Powers in Rīga in Summer 1941

Summary

The first day of Soviet-German war in Rīga was rather dull. The size of Soviet garrison was insignificant and regional military and civilian leaders had no specific emergency instructions. Rīga came under first German air attack on the early afternoon of 23 June. Soviet air-fields were heavily damaged leaving city without any further fighter plane support. Most

of population was shocked to such extent that by the next morning, 24 June, outbound trains departed crowded with thousands of refugees. Throughout Rīga hundreds of air-raid shelters were prepared. By 26 June three newly formed Workers' Guard battalions received rifles and prepared to take up defense positions along the River Daugava just hours before general evacuation orders.

During 27 June hundreds of cars, trucks and busses, carrying Soviet officials together with some valuables, left Rīga for east. NKVD personnel followed the next day. Several hundred workers' guards and some stray Red army units now were Rīga's only defenders. A Wehrmacht's motorised spearhead reached city early on 29 June, smashing through fleeing Soviet soldiers and was stopped only by destruction of the main bridges. Till the morning of 1 July, when German forces crossed the Daugava and took over the rest of Rīga, the city was nearly deserted.

Just because some Latvian technicians were able to keep the Rīga radio machinery in working condition, broadcasts were resumed at the very moment of Wehrmacht's arrival. Some journalists unintentionally created an illusion of restoration of independent Latvia being in progress. On 1 July the centre of Rīga filled with thousands of enthusiastic Latvians who sought to join any national organisations. For a few days Germans grudgingly accepted most of Latvian activities because local support was badly needed. Hopes were shattered by the evening of 3 July when the commander of the so-called Einsatzgruppe A W. Staecker met with self-proclaimed leaders of Latvian self-government and rejected their plans for autonomy.

Some further action to create a united organisation of the Latvian traditional elite was taken up by the former Minister of Finance Alfrēds Valdmanis. Initially on 6 July he received support from Colonel Aleksandrs Plensners who claimed to be representative of the provisional Latvian government formed in Berlin. Unfortunately for Valdmanis the commander-in-chief of the German forces stationed in Latvia General K. von Roque refused to accept any national level Latvian authorities. By 10 July the establishment of the German Field Commandanture of Rīga was completed. In Rīga the only Latvian who during these days made a swift career with the German support was Lieutenant-Colonel V. Veiss, chosen to run the Latvian Commandanture of Rīga.



Kaspars Zellis

Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris)

Otrajā pasaules karā Latvija zaudēja valstiskumu un piedzīvoja divas okupācijas – padomju un vācu. Ir svarīgi apzināties, ka abi totalitārie režīmi neaprobežojās tikai ar represīvām darbībām un Latvijas saimniecisko izmantošanu vien. Tie Latvijā īstenoja arī sabiedrības pāraudzināšanu savas ideoloģijas garā, tādējādi ietekmējot cilvēkus arī mentāli. Jāatzīmē, ka iedzīvotāji tika terorizēti ne vien fiziski, bet arī garīgi. Šo psihisko teroru totalitārās varas īstenoja caur propagandu, un tas skāra pilnīgi visu sabiedrību. Īpaši nozīmīga Latvijai bija 1941. gada vasara, kad nedēļu pēc komunistu veiktās masveida iedzīvotāju deportācijas 14. jūnijā sākās nacistiskās Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai, kam sekoja drīza okupācijas varu nomaiņu, līdz ar kuru sākās arī latviešu “apgaisošana” jaunās ideoloģijas garā.

Šī pētījuma mērķis ir sniegt vispārēju apskatu par nacionālsociālistisko propagandu 1941. gada otrajā pusē,¹ kā arī noskaidrot propagandas vadlīnijas, kuru adresāti bija Latvijas iedzīvotāji.

Propagandas īstenotāji

Par propagandu un tās kontroli okupētajos Austrumu apgabalos atbildēja vairākas institūcijas, starp kuru kompetenci nebija strikti novilkta robežu.

Tautas izglītības un propagandas ministrija (*Reichministerium für Volksaufklärung und Propaganda*; turpmāk – Propagandas ministrija), ko vadīja J. Gebelss (*J. Goebbels*), izstrādāja propagandas stratēģiju un kontrolēja šo sfēru reila teritorijā. Tomēr no 1941. gada 17. jūlija propagandas darbs tika nodots A. Rozenberga jaunizveidotās Okupēto austrumu apgabalu ministrijas jurisdikcijā, tādējādi sarežģītot vēl vairāk jau līdz tam neskaidrās attiecības šo abu nacistu ideologu starpā.² Un tomēr nedrīkst mazināt Propagandas ministrijas ietekmi uz okupētajā Latvijā veikto propagandas darbu,³ jo A. Rozenberga vadītā ministrija 1941. gadā atradās vēl veidošanās stadijā, tai nebija atbilstoši kvalificētu cilvēku resursu un arī pats Rozenbergs kā ideologs netika vērtēts augstu.⁴

Nozīmīga bija Propagandas ministrijas Austrumu un antibolševistiskā nodaļa, kuru vadīja E. Tauberts (*E. Taubert*); viņš vienlaikus bija arī Antikominternes vadītājs. Tieši tās paspārnē darbojās Kēnigsbergas (Karaļauči) radio, faktiski 1941. gada pavasarī izveidotā slepenā propagandas dienesta “*Vineta Propagandadienst Ostraum e.V.*” (turpmāk – Vinetas dienests) paspārnē,⁵ kurš, sākoties karam, sāka translācijas arī latviešu valodā.⁶ Bez tam Vinetas dienests nodarbojās arī ar propagandas materiālu – plakātu, brošūru, filmu sagatavošanu okupētajām Austrumu teritorijām. Tieši caur šo dienestu Propagandas ministrija īstenoja savas kampaņas okupētajās teritorijās.

Vērmahta virspavēlniecības (OKW) Propagandas pārvaldes darbalauku noteica virspavēlniecības štāba priekšnieka A. Jodla (*A. Jodl*) apstiprinātā direktīva par propagandas izmantošanu “Barbarosas plāna” variantā.⁷ Propagandas īstenošanai tika radītas t.s. propagandas rotas (*Propagandastaffel*), kurās iekļāva aktīvos propagandistus, preses darbiniekus, cenzūras virsniekus un daļēji arī radioraidītāju vienības.⁸ Šī resora pārziņā sākotnēji bija skrejlapu un plakātu izvietošana, kā arī preses un radio kontrole okupētajās teritorijās. Kā propagandas rotu zonderfireri (*Sonderführer*) tika iesaistīti arī Baltijas repatrianti un latvieši, kas dažādu apstākļu dēļ bija nonākuši Vācijā.⁹

Saskaņā ar direktīvas 10. punktu jūlija pirmajās nedēļās tika izveidota Ostlandes Propagandas nodaļa (*Propaganda Abteilung Ostland beim Wehrmachtbefehlshaber Ostland*) virsleitnanta Knota (*Knoth*) vadībā, tai subordinēta bija propagandas grupa Rīgā ar vadītāju zonderfireru G. Dresleru (*Dressler*).

Būtībā tieši vērmahta propagandas rotas bija tās, kas radīja un sākotnēji kontrolēja propagandu kopumā, materiālus un direktīvas saņemot no Propagandas ministrijas nodaļām.

Valsts drošības galvenās pārvaldes (RSHA) 4. pārvaldes Drošības dienesta (SD) intereses 1941. gada vasarā Latvijā pārstāvēja *Einsatzgruppe A*, ko vadīja brigādepirs (resp. ģenerālis) V. Štālekers (*W. Stahlecker*). Ciktāl SD kompetence iesniedzās propagandas jautājumos, grūti teikt, bet domājams, ka galējā antisemitisma iedvesmotāji bija tieši SD cilvēki. Ne velti antisemitisms visekstremālākajā formā vispirms parādījās Jelgavas SD štāba priekšnieka M. Vagulāna izdotajā “Nacionālajā Zemgalē”.¹⁰ Tāpat ir ziņas, ka *Einsatzgruppen* pārstāvji piedalījās pirmo laikrakstu numuru cenzēšanā.¹¹ Arī vēlāk Drošības policija un Drošības dienests, līdzīgi kā citas dzīves sfēras, arī propagandu paturēja savā uzmanības lokā.

1941. gada 1. septembrī administratīvā vara visā Latvijas teritorijā tika nodota civilpārvaldes rokās. Arī propagandas darbs nonāca Okupēto austrumu apgabalu ministrijas Ostlandes ģenerālkomisariāta Propagandas nodaļas jurisdikcijā. Par Propagandas nodaļas vadītāju Rīgā kļuva bijušais Propagandas grupas Rīgā vadītājs G. Dreslers, kā arī nodaļas darbā iesaistījās daudzi bijušie propagandas daļu zonderfireri, tādējādi var runāt par propagandas vadlīniju pēctecību arī civilpārvaldes vadībā.

Arī Latviešu Zemes pašpārvaldes (*Landesselbstverwaltung*) Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Mākslas un sabiedrisko lietu [kārtošanas] pārvalde (vēlāk – Mākslas un kultūras lietu departaments) vistiešākajā veidā iesaistījās propagandas darbā, pildot vidutāja pienākumus starp vērmahta (vēlāk reihskomisariāta) Propagandas daļu, SD¹² un vietējiem propagandas īstenotājiem. Tieši šī iestāde iesniedza Propagandas daļai lūgumus, tulkojumus, koncertu un sarīkojumu programmas. Caur to tika īstenotas vairākas kampaņas, piemēram, aizliegto grāmatu un skaņuplašu izņemšana no bibliotēkām un grāmatnīcām. Pārvalde arī veica provinces preses pēccenzūru, piesūtīja redakcijām “vērtīgus” rakstus, vāca materiālus par Baigo gadu.

Tomēr jāatzīst, ka nekādas reālas varas šai iestādei nebija, tā bija tikai instruments Propagandas daļas rokās. Nevienu lēmumu vai rīkojumu tā neizdeva bez vācu iestāžu akcepta.

Lai arī propagandas infrastruktūra bija decentralizēta un starp tās vadītājiem bieži vien notika strīdi par ietekmes sfēras sadali,¹³ tomēr propagandas saturu tas ietekmēja maz, kopējās vadlīnijas visiem resoriem bija vienādas, kas izrietēja no nacistiskā totalitārisma būtības.

Propagandas kanāli

Kā ietekmīgākais tālaika propagandas kanāls jāmin prese, kura sāka iznākt uzreiz pēc vācu karaspēka ienākšanas Latvijā. Kopumā 1941. gada otrajā pusē iznāca 43 periodiskie legālie izdevumi;¹⁴ kā nozīmīgākie no tiem jāmin Rīgā izdots centrālais dienas laikraksts “Tēvija”¹⁵ un lielākie Latvijas reģionu izdevumi – Liepājas “Kurzemes Vārds”,¹⁶ Jelgavas “Nacionālā Zemgale” un “Zemgale”,¹⁷ Valmieras “Tālavietis”¹⁸ un Daugavpils “Daugavas Vēstnesis”,¹⁹ kuri atšķirībā no citiem apjoma un tirāžas ziņā mazākiem provinces laikrakstiem iznāca sešas reizes nedēļā.²⁰

Presi izdot bija iespējams tikai ar vērmahta Propagandas daļu vai kara komandantūru atļauju.²¹ Kaut arī sākotnējās atļaujas visticamāk tika dotas mutiski, jau 1941. gada 31. jūlijā “Tēvijā” parādījās Propagandas nodaļas Rīgā rīkojums par atļauju izprasīšanu laikrakstu un žurnālu izdošanai, kurā tika noteikts, ka “*visiem laikrakstiem, žurnāliem un citiem preses izdevumiem Latvijā vajadzīga Propagandas nodaļas (Rīgā, Elizabetes ielā 51) piekrišana; tā prasāma arī jau iznākušajiem laikrakstiem un žurnāliem.*”²²

Armiju grupas Nord aizmugures apgabala pavēlnieka ģenerāļa F. fon Roka (*F. von Roque*) štāba 19. jūlija pārskatā teikts, ka “visas avīzes pirms iznākšanas pārbauda cenzūra. [...] Cenzūras uzraudzība ir centralizēta. Bez atļaujas neiznāk neviens laikraksts.”²³ Tomēr bija arī izņēmumi. Tā, veicot laikrakstu anketāciju, oktobrī pēkšņi izrādījās, ka “Talsu Vārds” iznāk bez priekšcenzūras.²⁴ Laikraksta redaktors F. Ziemeļis paskaidroja: “*Esmu pūlējies atrast kādu vācu iestādi, kas apņēmtos izdarīt mūsu avīzes*

*priekšcenzūru, bet līdz šim neesmu varējis tādu atrast. Vietējās komandantūras mūsu pilsētā nav, bet kreislandvirts cenzēšanu nevar izdarīt latviešu valodas neprašanas dēļ.*²⁵ Šis gadījums gan jāmin kā ekstraordinārs, nevis likumsakarīgs šim laikam.

Interesanta no vairākiem aspektiem ir “Brīvās Zemes”²⁶ pirmā un vienīgā numura parādīšanās 1941. gada 1. jūlijā, kura nozīme nereti tikusi pārvērtēta vēstures literatūrā.²⁷ Avīzes izdošana tūlīt pat tika pārtraukta, kas liecina vienīgi par to, ka propagandas līdzekļi no paša sākuma tika pakļauti vācu kontrolei un pašdarbība šajā jomā netika pieļauta.

A. Žvinklis, oponējot A. Ezergailim, kurš norāda, ka aizliegums esot saistīts ar laikrakstā ievietoto uzsaukumu par humānāku apiešanos ar vācu armijas aizmugurē palikušajiem sarkanarmiešiem, tos nevis nogalinot, bet saņemot gūstā, atzīmē, ka jau dienu vēlāk tāds pats uzsaukums publicēts arī “Nacionālajā Zemgalē”, taču aizliegt to neviens netaisījās. A. Žvinklis uzskata, ka nacistu propagandas aparāts apzināti pieļāva šo pašiniciatīvu, lai pirmajās okupācijas dienās uzturētu ilūziju, ka atgriežas kaut kas no Latvijas brīvvalsts laikiem, un ka tā ir bijusi vienreizēja psiholoģiska tautas apmānīšanas akcija.²⁸

Domāju, ka vācu interesēs nebija radīt ilūziju par brīvvalsts laiku atgriešanos, jo, šādai ilūzijai gaistot, ciestu Vācijas – atbrīvotājas tēls, kas nodrošināja sākotnējā periodā lielākās sabiedrības daļas emocionālo un praktisko atbalstu jaunajam okupācijas režīmam. Apjēdzot to, ka notikusi vienīgi okupācijas režīmu maiņa, bez izredzēm nākotnē, latviešu sabiedrība varēja aktīvi sākt pretdarbību nacistiskajam režīmam, kas nozīmētu nestabilitāti vērmahta daļu aizmugurē. Nacistiem tāds notikumu pavērsiens nebija vajadzīgs. Daudz izdevīgāk bija turēt sabiedrību neziņā, kas izraisīja, pēc angļu vēsturnieka A. Klārka (A. Clark) vārdiem, padevīgu klusēšanu²⁹ un neskaitāmu baumu rašanos par iespējamo nākotni.

Savukārt “Brīvās Zemes” izdošana, kas tika iecerēta kā Latvijas Republikas laikā analoga preses izdevuma tradīciju turpinātāja, domājams, okupantus neapmierināja cita iemesla dēļ. “Brīvo Zemi” pamatoti varēja dēvēt par vienu no lielākajiem latviešu žurnālistikas un kultūras sasniegumiem Latvijas brīvvalsts laikā,³⁰ kas vienlaikus bija arī latviešu nacionālisma ideoloģijas flagmanis. Šāda preses izdevuma atjaunošana varētu radīt sabiedrībā maldīgus priekšstatus, tādēļ bija nepieciešams kardināli jauns informācijas rupors, kurš simbolizētu “jaunā laikmeta” iestāšanos Latvijā.³¹

Tādējādi par neformālo vācu okupācijas režīma oficiozo latviešu valodā kļuva “Tēvija”, kuras pirmais numurs iznāca 2. jūlijā.³² Par “Tēvijas” pirmo redaktoru kļuva A. Kroders,³³ pazīstams ar savu pretvācisko nostāju Latvijas neatkarības gados; iespējams, ka tādēļ no redaktora pienākumu izpildes 1941. gada 24. jūlijā viņš tika atcelts.³⁴ No 1941. gada 25. jūlija “Tēvijas” redaktors bija A. Rudzis,³⁵ līdz 23. septembrī viņu nomainīja P. Kovaļevskis.³⁶ Par laikraksta izdevēju kļuva pulkvedis-leitnants

E. Kreišmanis,³⁷ tomēr viņa ietekme uz laikraksta politiku bija līdzīga nullei;³⁸ kā faktiskais laikraksta izdevējs šai laikā jāmin vērmahta Ostlandes Propagandas daļa.

1941. gada otrajā pusē nacistu kontrolētajā presē iespējams nosacīti izdalīt divus publicistu slāņus. Vispirms jau jāmin autori, kuri nāca no tradicionālajām latviešu aprindām, nereti ar avīžnieka pagātni, kuru rakstos izpaudās vēl Ulmaņa režīma nacionālās ideoloģijas paliekas (protams, tik daudz, cik tas bija atļauts) un kurus nosacīti varētu dēvēt par konservatīvo kolaborācijas slāni presē. Kā piemērus var minēt A. Kroderu, A. Broci, A. Eglīti, O. Liepiņu. Daudz ietekmīgāki apskatāmajā periodā bija no "Pērkonkrusta" un Antisemītisma institūta nākušie autori, kuri parasti izcēlās ar savu pastiprināto antisemitismu un Latvijas pagātnes noliegšanu (pārskatīšanu). Kā ražīgākos varētu minēt R. Čaku, A. Vildi, T. Zeltiņu, H. Maldoni. Attiecībā uz provinces presi jāatzīmē, ka tā saskārās ar katastrofālu tādu kadru trūkumu, kas būtu arī izglītoti "ideoloģiski politiskajos jautājumos"³⁹, tādēļ stīkie provinces laikraksti galvenokārt pārpublicēja "Tēvijas" vai apgabalu centra preses izdevumu materiālus.

Kā otrs propagandas kanāls ir jāmin radio. Radio propaganda Otrā pasaules kara laikā bija būtiska, tomēr Latvijā šis medijs tehniski nespēja ar informāciju nodrošināt plašu auditoriju.⁴⁰ Taču tā nozīme bija milzīga – īpaši kara pirmajās nedēļās, kad daudziem iedzīvotājiem radio bija vienīgais informācijas avots.

Jau 22. jūnija rītā Kēnigsbergā dislocētā Vinetas dienesta radiostacija uzsāka pārraides latviešu valodā, pārraidot ziņojumus par kara pieteikumu PSRS un Hitlera uzrunu vācu tautai.⁴¹ Vēlāk vairāki Kēnigsbergas radio uzsaukumi tika atreferēti arī "Kurzemes Vārda" jūlija un augusta numuros. Nenoliedzami, ka tajos skartās tēmas agrāk vai vēlāk parādījās arī citos preses izdevumos, aizsākot pat veselas politiski ideoloģiskas kampaņas.

1. jūlija rītā, pāris stundu pirms vācu armijas parādīšanās, savu darbību atsāka Rīgas radiofons. Tā raidīšanu nodrošināja grupa "Latvijas filmas" tehniķu inženiera un direktora A. Jekstes⁴² vadībā.⁴³ Pārraide notika saziņā ar Rīgas komandanta V. Ullerspergera svētību,⁴⁴ tādēļ ir nepamatoti to dēvēt par latviešu patstāvīgi veiktu akciju.

Nav arī iemesla uzskatīt, ka līdz 1941. gada oktobrim, kad Rīgas radiofonu iekļāva reiha radio struktūrā (*RRG- Reichs Rundfunk GmbH.*), izveidojot Ostlandes raidgrupu (*Sendergruppe Ostland*) un A. Jeksti kā direktora vietas izpildītāju nomainot ar H. Krīgleru (*H. Kriegler*), nebija vērojama vācu kontrole un būtu ieturēta "latviskā līnija".⁴⁵ Cik var spriest pēc radioprogrammām un radiofona žurnāla "Hallo Latvija"⁴⁶ saturiskās analīzes, un vācu okupācijas politikas pamatnostādņēm, šāda "līnija" radiofonā neilga pat sekundi, nerunājot jau par mēnešiem.

Radiofona pārraidītās jaunākās ziņas tika saņemtas no Vācijas Ziņu biroja (*Deutsche Nachrichtenbüro*), latviešu redakcija tikai tās pārtulkoja un sakārtoja.⁴⁷ Lielākā daļa ziņu tika retranslēta no Vācijas, bet ziņas latviešu valodā vairāk līdzinājās vāciski

pārraidīto ziņu kopsavilkumam. Pārsteidzoši daudz radiofons translēja mūziku, kas atbilda jau J. Gebelsa proponētajam viedoklim, ka radio uzdevums kara laikā ir likt aizmirst ikdienas grūtības.⁴⁸ No pašu sagatavotajiem raidījumiem ir jāmin raidījums namamātēm, strādniekiem un zemniekiem – “Darbam un mājai”, kas tika translēts no pulksten 11.30 līdz 12.30, kā arī radio koncerti, teātra izrāžu ieraksti un priekšlasījumi ar latviešu mākslinieku piedalīšanos.

Tomēr radio varēja izmantot arī ienaidnieka propagandas uztveršanai; sevišķi šis jautājums saasinājās 1943.–1944. gadā, kad tika izdoti vairāki rīkojumi par ienaidnieka radioraidījumu klausīšanās aizliegumu, taču Jelgavas apgabala komisārs V. E. fon Medems jau 1941. gada nogalē izdeva rīkojumu par radioaparātu konfiskāciju krievu tautības iedzīvotājiem.⁴⁹

Arī kino bija viens no efektīvākajiem propagandas ieročiem, kuru nacistiskais okupācijas režīms nekavējoties izmantoja arī Latvijā. Kā bāze kinopropagandai tika izmantots uzņēmums “Latvijas filma”, par kura direktoru kļuva jau minētais A. Jekste; viņš atradās vērmahta Propagandas daļas un Tirdzniecības un rūpniecības ģenerāldirekcijas tiešā pakļautībā,⁵⁰ tomēr jau gada beigās to pārņēma jaunizveidotais uzņēmums *Ostland Film GmbH*.

1941. gada septembrī darbojās 21 kinoteātris un viena ceļojošā kinoiekārta. Katru dienu darbojās divpadsmit kinoteātru, četri – sešas dienas nedēļā un viens – divas dienas nedēļā.⁵¹ Oktobrī darbojās jau 32 kinoteātri⁵² un ceļojošais kino ar četrām iekārtām.⁵³ 1941. gada jūlijā bija notikuši 659, augustā 959 seansi, bet oktobrī seansu skaitu bija paredzēts palielināt līdz 2136.⁵⁴

Pašlaik jāatturas no spriedumiem par kino propagandas iedarbību lauku rajonos, taču visās Latvijas pilsētās, kur darbojās stacionārie kinoteātri,⁵⁵ par skatītāju trūkumu nevarēja žēloties.

Bez minētajiem propagandas kanāliem jāmin arī skrejlapas un plakāti, kas tika izmantoti Latvijas teritorijā 1941. gadā. Daļu izplatīto skrejlapu pārpublicēja latviešu presē, par vairākām, kā arī plakātiem pašlaik ziņu trūkst. Taču var apgalvot, ka visi plakāti, kuriem nav oriģināla, tika sagatavoti Vācijā un tur arī latviskoti.

Propagandas⁵⁶ saturs

Propagandas biežāk izmantotās tēmas iespējams vislabāk atklāt ar preses satura analīzi. Tematiski tās var iedalīt divās daļās: tēmas, balstītas uz ārpusaules ainas veidošanu latviešu sabiedrībā, nosacīti aplūkoja tās problēmas, kas neizrietēja no Latvijas īpatnībām, bet kuru saknes bija meklējamas starptautiskā līmenī un lielā mērā bija atkarīgas no nacionālsociālistiskās Vācijas nospraustajiem kara mērķiem. Šajā gadījumā bija nepieciešams atklāt to, kādas perspektīvas Latvijai pavērās (precīzāk –

nepavērās) tuvākajā nākotnē, jādehumanizē ebreji sabiedrības acīs, lai transformētu latviešu ār pasaules ainu un skatījumu uz starptautiskām problēmām, ievērojot nacisma antisemitiskās dogmas.

Bez tā bija jāattīsta tēmas, ar kuru palīdzību tika konstruēti nacionālsociālistiem vajadzīgi noteiktu iedzīvotāju slāņu sociālās rīcības modeļi.

Latvijas “atbrīvošanas” propaganda

“Barbarosas plāna” īstenošanas pirmajās nedēļās, kad vācu armija ienāca Latvijas teritoriālajās robežās, ļoti daudziem iedzīvotājiem tā šķita atbrīvošana ne tikai no komunistiskā režīma, bet arī Latvijas Republikas neatkarības atjaunošana.

Kādēļ šādas idejas radās latviešu sabiedrībā, grūti teikt, jo pat Vācijas oficiālās propagandas nostāja bija vērsta uz “atbrīvošanu no padomju tirānijas” un nekādi mājieni no jaunās okupācijas pārvaldes par valstiskuma atjaunošanu netika doti. A. Ezergailis to skaidro ar latviešu neorientēšanos vācu varas politikā.⁵⁷

Domāju, ka šajā neorientācijā vainojami bija paši vācieši, liekot par savas propagandas prioritāti saukli: “Vācu armija – atbrīvotāja”⁵⁸, kas daudziem respondentiem Latvijā tad arī izraisīja nepamatotas un nacionālsociālistiskajai Vācijai neizdevīgas⁵⁹ asociācijas par neatkarības atjaunošanu. Precīzāk sakot, šādu stāvokli izraisīja latviešu neiedziļināšanās jaunās varas sludinātajā politikā, jo, kā vēlāk rakstīja šo dienu liecinieks grāmatizdevējs H. Rudzītis: “*Baigais murgu gads bija pagājis. Tai dienā neviens nedomāja par to, kas būs, kā būs. Prieks par atbrīvošanu [...] aizēnoja jebkuru domu par nākotni.*”⁶⁰ Vai, kā atzīmēja “Tēvija”: “*Citas domas domāsim citās dienās, bet šodien lai uz lūpām ir pateicības vārdi.*”⁶¹

Attiecībā uz pateicības izrādīšanu, kuras apogejs bija vācu karavīru apšuškošana pie Brīvības pieminekļa Rīgā 1. jūlijā, A. Ezergailis izvirza hipotēzi, ka tas esot bijis Rīgas komandanta V. Ulleršpergera un *Einsatzgruppe A* vadītāja V. Štālekera “organizēts teātris”⁶². Zināmu apstiprinājumu šādam viedoklim var atrast arī tālaika presē. “Tēvija” 7. jūlija ievadrakstā raksta: “*Kad Rīgas ielās parādījās pirmie vācu karavīri, mēs gribējām viņiem klāt skriet, apkampt [...] Un cits citam sacījām, vai mēs neesam par vēsiem, par atturīgiem? Jo visi sajūtām, ka viņi pelnījuši pateicību, ko cilvēka rīcībā esošie vārdi nevar izsacīt. Kādēļ šis mulsums, kādēļ šis atturīgais vēsums [...] Atbilde ir viena vienīga: mums kaklus aizžņaudza sāpes, roku kustības saistīja izciestās mokus. Mūsu prātus mulsināja atpestīšanas brīnums.*”⁶³ Rakstītais ļoti atgādina taisnošanos par ne tik siltu sagaidīšanu, kā to vēlējās redzēt “pasākuma režisori”.⁶⁴

Jau vēрмаhta Augstākās virspavēlniecības Operatīvā štāba priekšnieks A. Jodls norādījumos par propagandas izmantošanu “Barbarosas plāna” variantā atzīmēja, ka jāizvairās no tādu propagandas tekstu lietošanas, kas dotu iegānu izdarīt politiskā ziņā tālejošus secinājumus.⁶⁵

Tomēr direktīvas tika pārkāptas gan no latviešu, gan vācu puses. Latviešu valodā izdotā prese starp neskaitāmiem komplimentiem vērmahtam un Hitleram, kas nu ir piepildījuši "latviešu tautas veselu gadu apspiestās ilgas pēc agrākās brīvības"⁶⁶, spekulējot ar simboliem "agrākā brīvība", "brīvais latviešu karogs" u.c., nenoliedzami lasītājam radīja jaunajam režīmam nevēlamas asociācijas. Ja jau vācu armija ir atjaunojusi "**agrāko brīvību**", tad aiz kalniem nav arī Latvijas valstiskuma atjaunošana, jo to simbolizējošais sarkanbaltsarkanais karogs jau "**brīvi plīvo**", skan "Dievs, svētī Latviju"⁶⁷ un latviešu patrioti ir jau sākuši "**brīvās Latvijas**" jauncelsmes darbu.⁶⁸ Tāpat vācu virsnieku dažādi saprotamie apgalvojumi, ka pēc kara "latvju tauta un **Latvijas valsts** varēs [...] sasniegt savu agrāko krāšņumu un bagātību"⁶⁹, radīja sabiedrībā maldīgus priekšstatus.

Arī Vācijas kara pieteikums (Ribentropa nota) un Ā. Hitlera 22. jūnija paziņojums par kara sākšanos, ko translēja visi vācu raidītāji, nebija gluži skaidri un varēja Latvijas sabiedrību maldināt. Padomju Savienībai tika pārņemts, ka tā ar militāro spēku un bez objektīviem iemesliem bija anektējusi savas interešu sfēras Baltijā un tur uzsākusi spēcīgu armijas spēku koncentrāciju.⁷⁰

Arī šādi formulējumi varēja maldināt – ja jau viens no Vācijas kara pieteikuma iemesliem ir Baltijas valstu okupācija, tad nenoliedzami Vācija plāno valstiskuma atjaunošanu. Pretējā gadījumā tādi iemesli ir vairāk kā neloģiski un neatbilstoši kara cēloņus.⁷¹

Jau 1940. gada 2. oktobrī vācu slepeno dienestu sastādītājā ziņojumā "Baltijas telpas politiskā pārveidošana", raksturojot nacionāli pilsonisko slāni Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, tika atzīmēts, ka "viņi pieķeras Vācijai kā iespējamam glābējam, bet ar klusu cerību, ka vēlāk varēs no permanentās slāvu un ģermāņu pretiltības atkal iegūt kādus labumus jaunai patstāvībai"⁷². Tas liecina, ka par politisko noskaņojumu Latvijā nacisti bija labi informēti, un neloģiski šķiet, ka viņi apzināti varētu provocēt noskaņojumu, pret kuru vēlāk pašiem atkal nāktos cīnīties.⁷³

Piemēru šādai pārprastai situācijas uztverei netrūkst: pulkveža-leitnanta E. Kreišmaņa vadībā notika provizorisks latviešu varas aparāta radīšana ar nosaukumu Latvijas Organizācijas centrs, kurš, konsultējoties ar bijušo K. Ulmaņa satiksmes ministru B. Einbergu, plānoja sastādīt Latvijas pagaidu valdību; "nesankcionēti" darbu atjaunoja dažādi ministriju departamenti, pašvaldību iestādes, aizsargu vienības u.c.⁷⁴

Tomēr cerības, ko deva pirmās vācu okupācijas dienas, ātri pievīla, jo tās nesakņojās ne praktiskā darbībā, ne propagandā. Prese jau jūlija otrajā nedēļā, nenogurstoši turpinot ekspluatēt "Vācijas – atbrīvotājas" tēlu, dod skaidrus mājienu, ka: "*Pēc šī kara visu Eiropu organizēs nacionālsociālisms. Valdīs tās idejas un tā kārtība, ko iecerējis Ādolfs Hitlers un varonīgā vācu tauta. Visur cilvēku dzīve un darbs tiks*

nokārtoti saskaņā ar dabas un aristokrātijas principu,” – tādēļ “mūsu pienākums sauc mūs strādāt, strādāt tā un dzīvot tā, lai mēs būtu kultūrtautas nosaukuma cienīgi jaunajā pasaulē”.⁷⁵ Respektīvi, propagandā parādījās mistifikācija, ka latviešu tauta ir “nodevusi savu likteni vācu atbrīvotāju rokās”⁷⁶.

Mainījās arī simbolu lietojums presē: “brīvo Latviju” nomainīja “atbrīvotā Latvija”, dažādu dzīves sfēru “atjaunošanu” nomainīja “jauncelsme” un “jaunuzbūve”, bet “vecā” jeb “iepriekšējā Latvija” propagandā tika lietota vienīgi kā negatīva kategorija.

Protams, ilūzijām gaistot, sabiedrību pārņēma vilšanās, kas izraisīja arī skeptisku attieksmi. Jau 1941. gada 23. oktobrī Ostlandes abvēra daļas ziņojumā attiecībā uz noskaņojumu tiek atzīmēts, ka “*daudzu latviešu aprindu sajūsma, kas šā gada jūlijā vēl bija pilnīgi patiesa, augustā jau sāka lielā mērā atslābt, septembrī bija vēl sliktāk, un šajās oktobra nedēļās tā ir devusi vietu zināmam pesimismam*” pret jauno režīmu.⁷⁷

Lai kā arī būtu, Latvijas neatkarības atjaunošanas ideja latviešu sabiedrībā nezuda;⁷⁸ to dzīvu uzturēja simboli un cerība, ka apstākļi nokārtosies tā, ka šo cerību varēs īstenot dzīvē. H. Biezais šai sakarā raksta, ka vācieši bijuši spiesti savus tālejošos koloniālos nodomus slēpt no latviešiem,⁷⁹ to īstenošanu atbīdot uz vēlāku laiku. Turpretī “latviešiem savi nodomi un prasība atjaunot brīvu Latviju nebija jāslēpj. Tikai ceļi un veidi, kā to panākt, viņiem bija jāslēpj no vāciešiem.”⁸⁰

Jāatzīst, ka lielākā daļa iedzīvotāju⁸¹ vācu armijas ienākšanu atceras kā atbrīvošanu. Ja tas tā arī bija, tad tas nebija propagandas nopelns, bet gan iepriekšējā gada pieredze, ko savukārt nekautrējās izmantot nacisti.

Propaganda latviešu valodā par labāko ceļu izvēlējās bārstīt komplimentus vācu armijai un Vācijas vadonim nekā dot reālu stāvokļa novērtējumu ar nākotnes vīzijām.⁸² Tāds stāvoklis radīja t.s. informācijas vakuumu, radot pamatu dažādām baumām un neadekvātai situācijas uztverei. Vienlaikus gan jāatzīmē, ka šāds stāvoklis uz laiku deva arī iespējas manipulēt ar sabiedrību, liekot saprast, ka nākotne ir atkarīga no pašas tautas gatavības sadarboties ar jauno varu.

Antisemītiskā propaganda

Antisemītiskā propaganda bija nacionālsociālisma ideoloģijas neatņemama sastāvdaļa, uz tās balstījās gan Hitlera, gan citu reiha vadoņu pasaules uzskats. Tieši “Barbarosas” karaģājienu bija jāiemieso nacisma augstākā misija – “atbrīvot pasauli no žīdisma un tā radītā un izauklētā boļševisma”⁸³. Boļševiks bija “žīdiskās noziedzības” un cilvēces padibeņu arhetips, kas bija radīts, lai iznīcinātu to dzīvi un vērtības, ko Rietumu civilizācija, īpaši nordiskie ārieši, bija gadsimtiem radījusi. “Žīds – boļševiks” bija antipods visam tam, par ko cīnījās nacionālsociālisms. Nacionālsociālistiskais antisemītisms bija universāls, proti, tas aptvēra visas dzīves sfēras un “deva atbildes” uz visiem sabiedrības dzīves negāciju radītajiem jautājumiem.

Arī propagandā latviešu valodā antisemitisms ieņēma nozīmīgu vietu un to nezaudēja līdz pat kara beigām. Taču, kā pamatoti atzīmē A. Ezergailis, vācu okupācijas laikā sludinātais antisemitisms ir jānodala no tā antisemitisma, kas tika pausts pirms Ulmaņa režīma.⁸⁴ 1941. gada otrajā pusē presē dominējošais antisemitisms bija nacionālsociālistisks, nevis tāds kā pārkonkrustiešiem vai nacionālistiem, jo tas balstījās uz nacistu izstrādātiem šabloniem un to pasniegšanas veidu.

Antisemitiskās propagandas evolūciju savā darbā “Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā” apskatījis L. Dribins, kurš uzskata, ka šīs propagandas izpausmes vācu okupācijas laikā var iedalīt divos periodos – pirms un pēc Rumbulas akcijas. Līdz 1941. gada decembrim galvenais uzsvars ticis likts uz vietējo antisemitismu, lai attaisnotu Latvijā notiekošo holokaustu, savukārt pēc 1941. gada decembra galvenā tēma bija “internacionālais žīdisms”⁸⁵.

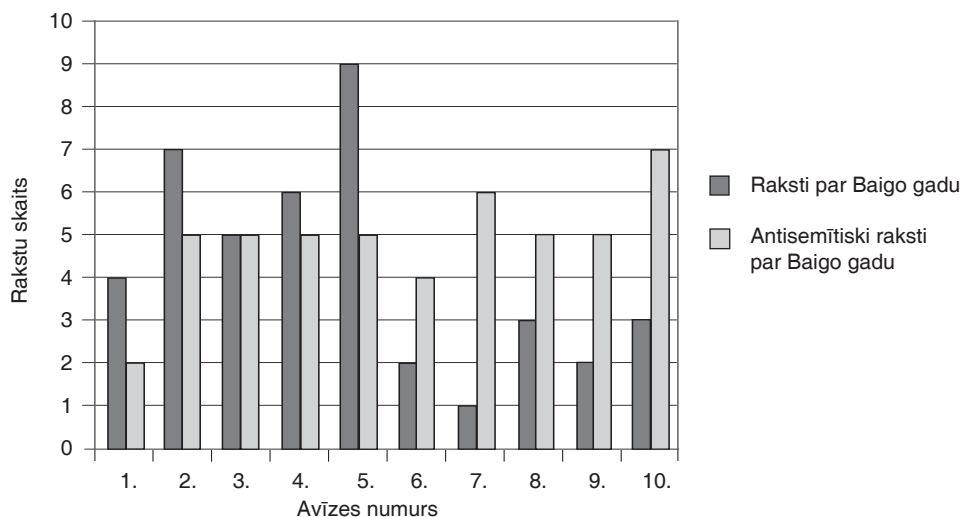
Domāju, ka šāds uzskats ir diskutabls, jo visu okupācijas laiku presē nemitīgi tika aprakstīti gan vietējā, gan “starptautiskā žīdisma noziegumi”, ka arī šī tipoloģija pēc būtības ir pretrunā ar pašu nacistu antisemitisko koncepciju. Jau Ā. Hitlers savulaik uzsvēra, ka problēmas sašaurināts skatījums nespēj dot patieso ainu par “žīdisma būtību”⁸⁶.

No propagandas satura analīzes iespējams antisemitiskās propagandas realizācijā nacistu okupētajā Latvijā izdalīt trīs fāzes, kuras visas tika īstenotas jau 1941. gada jūlijā–augustā.

Pirmā fāze, kuru varētu dēvēt par asociatīvo, iesākās tūlīt pēc vācu karaspēka ienākšanas, un tās uzdevums bija tautas apziņā radīt asociatīvu saiti starp ebrejiem un Baigo gadu, tādējādi panākot, ka adresāts savu spriedumu par attieksmi pret objektu vai parādību izdarītu, vēl pirms viņam sāk kaut ko pierādīt.⁸⁷ Prese nenogurstoši radīja un uzturēja spēkā stereotipus “žīds – komunisti”, “žīds – čekists”, “žīds – Latvijas nodevējs”, “žīds – latviešu izmantotājs”.

Interesanti, ka ebreju saistīšana ar Baigo gadu notiek pakāpeniski. Tā, piemēram, analizējot “Tēvijas” pirmo numuru saturu, atklājas, ka pirmajās nedēļās rakstos par notikumiem Baigajā gadā antisemitiskais faktors nebūt nav bijis dominējošais (sk. diagrammu).

Turklāt interesanti, ka pirmajos rakstos ebreji parādīti tikai kā instruments komunistu varas rokās,⁸⁸ nevis kā šīs varas patiesie iedvesmotāji,⁸⁹ kas arī norāda uz trūkumiem autoru ideoloģiskajā izglītībā. Tā, piemēram, vēstures pētījumos tik daudz citētajā A. Krodera rakstā “Žīds – masu iznīcinātājs” ebreji tiek parādīti kā konjunktūras izmantotāji, kuri, “zaudējuši veikalus”, izmantojuši iespējas sagrābt amatus padomju okupācijas infrastruktūrā.⁹⁰ Piedevām jūlija pirmajās dienās daudzos rakstos par Baigo gadu un čeku pat trūkst antisemitiskā elementa.⁹¹



Vai antisemitisma faktoru Baigā gada aprakstos iekļāva latviešu autori, vai arī zondierfīreri blakus autora apzīmējumam “komunists” ierakstīja – “žīds”? Uz šo jautājumu, domājams, neizdosies atbildēt. Tomēr uzkrītoši daudz pirmo antisemitisko rakstu ir bez paraksta, kas rada aizdomas, ka tie nākuši no propagandas rotu iepriekš sagatavotiem materiāliem, kamēr pienācīgi sagatavo vietējos kadrus.⁹²

Lai pierādītu “žīdu noziegumus” Baigajā gadā, bija nepieciešams dot lasītājiem izskaidrojumu, kādēļ šīs tautas pārstāvji ir pieņēmuši padomju okupāciju un kļuvuši par “latviešu tautas kapračiem”. Nepamatoti apgalvojumi stilā “žīds – čekists” varēja radīt tikai asociatīva rakstura priekšstatus, kas bija viegli apstrīdami, bet nedeva skaidrojumu problēmas būtībai. Tā, piemēram, apgalvojumi, ka “sarkanais terors, kuru izveda komunisti ar saviem riebīgajiem kalpiem – žīdiem, izrāva no latviešu tautas vidus labākos dēlus un meitas” un – “šiem nezvēriem nebija nekas svēts, nebija nekā tāda, kas viņus atturētu no šī darba, viņi alka asiņu”⁹³, netika argumentēti.

Otrās fāzes sākums⁹⁴ saistāms ar “Ciānas gudro protokolu”⁹⁵ un citu “antisemitisma teorētiku” darbu publicēšanu, kam bija lasītāju jāiepazīstina ar “starptautiskā žīdisma būtību”⁹⁶. Protokolu publicēšanas mērķis bija parādīt latviešiem “starptautiskā žīdisma” savvērestības plānus, lai vēlāk tos atmaskotu preses slejās, izmantojot vietējiem apstākļiem piemērotus faktoīdus,⁹⁷ un parādītu latviešiem, ka tauta, kas gadsimtiem ir dzīvojuši līdzās, patiesībā ir vērpusi intrigas, lai latviešus paverdzinātu vai pat iznīcinātu. Tā presē nemiīgi tika apgalvots, ka eksistē kāds slepens “vispasaules žīdisma” varas centrs, kurš tad arī vada visus pasaules ebrejus ceļā uz pasaules hegemoniju. Ebreji savu plānu realizēšanai izmantojuši dažādas slepenas organizācijas – masonu ložas, rotariešu klubus, kahalus⁹⁸ utt., bet Baigajā gadā neslēpjoties ķērušies pie savu plānu īstenošanas.

Vienlaikus ar protokolu publikāciju, t.i., 23. jūlijā, kinoteātrī “*Splendid-Palace*” sāka rādīt filmu “*Žīds Zīss*” (*Jud Süß*).⁹⁹ 18. gadsimta Virtembergas hercoga Karla Aleksandra privātsēkretāra un bankiera Jozefa Zīsa Openheimera dzīvesstāsts¹⁰⁰ tika pasniegts nacionālsociālismam raksturīgajā sakāpinātā antisemitisma gaisotnē, parādot, ka ebreju galvenais mērķis ir nauda un varas sagrābšana, ko tie cenšas panākt ar visiem iespējamajiem līdzekļiem. Pēc hercoga nāves Zīss tiek tiesāts un pakārts. Pēdējā epizode ir sevišķi emocionāli piesātināta – izpildot nāvessodu, pār Virtembergu sāk snigt snieg, tādējādi simboliski parādot, ka ebreja iznīcināšana nes attīrīšanos un mieru.¹⁰¹

Prese ar lielu sajūsmu aprakstīja šo filmu, “*kas ar lielu māksliniecisku spēku, aizrautīgi un pārliecinoši rāda žīda uzkundzēšanos āriešiem, žīda nekaunību un žīda morāli pēc vecu vecā principa: dod man mazo pirkstiņu, un es paņemšu visu roku*”. Filmā attēlotie notikumi pārsteidzoši atgādinot to, ko latvieši piedzīvojuši Baigajā gadā. “*Žīdu nevar žēlot, žīdam jāierāda viņa īstā vieta,*”¹⁰² rezumē “*Tēvija*”.¹⁰³ “*Šī filma var interesēt kā vērtīgs mākslas darbs, kurā labi parādīta žīdu necilvēcīgā daba, viņu nelietības un valdīšanas metodes. Visi tie, kas vēl domā, ka žīds tomēr ir arī cilvēks, pēc šīs filmas noskatīšanās savus uzskatus būs spiesti mainīt,*” rakstīja “*Tālavietis*”.¹⁰⁴

Septembra sākumā Rīgā¹⁰⁵ sāka demonstrēt “dokumentālo” filmu “*Mūžīgais žīds*” (*Evige Jude*)¹⁰⁶ par ebreju lomu vēsturē. Filmā antisemitisms parādīts visās savās izpausmēs, dehumanizējot ebrejus gandrīz visās dzīves sfērās. Kā pretstats ebrejiem tiek rādīti “ārieši, kas nacionālisma vadībā” ceļ jaunu sabiedrību.

1941. gada augustā bijušie pērkonkrustieši sāka organizēt Antisemitisma institūtu, kura viens no galvenajiem mērķiem bija antisemitiskās propagandas piegāde presei. Institūta autoru darbi pārņēma latviešu presi,¹⁰⁷ nomainot ebreju zākāšanu pret – ja var tā izteikties – augstas raudzes antisemitismu, raksturīgu vācu nacionālsociālismam. Arī paši institūta darbinieki uzsvēra, ka šāda iestādījuma rašanos ietekmējis vācu piemērs.¹⁰⁸

Trešajā fāzē līdztekus protokolu publikācijām parādījās raksti, kuros protokolos paustais tika aktualizēts latviešu lasītājam.

Lai atspēkotu tautā iesakņojošos uzskatu par “labajiem žīdiem”, tika dots izskaidrojums, kas tad ebreji tādi ir. “*Kas ir žīds, to nosaka ne izglītība, ne pagātne, bet tikai asinis. [...] Viņiem ir tikai reāla ikdienu un dziņa pēc naudas un varas. Žīds nav radītājs, kopējs, bet izsūcējs, īsts tautas parazitāns, kas savāko naudu neizlieto jaunu vērtību celšanai,*” rakstīja A. Kroders.¹⁰⁹

Ebreju un latviešu attiecības vēsturiskajā kontekstā tika skatītas maz. Lielākā daļa autoru aprobežojās ar apgalvojumiem, ka ebrejs vienmēr ir sēdējis uz latviešu tautas kakla un kā parazitāns izsūcis tās dzīvinošos spēkus.¹¹⁰ Rakstnieks T. Zeltiņš mēģināja pat ebreju jautājumu skatīt ar latviešu dainu palīdzību, uzskatot, ka tur meklējami latviešu antisemitisma iedīgli. Dainas parādot, ka arī sendienās ebreji nav strādājuši, izmantojuši latviešu sievietes, zaguši utt. Jāatzīmē, ka T. Zeltiņa apgalvojumi bija vairāk

nekā groteski. Tā, piemēram, viņš apgalvoja, ka latvieti jau senos laikos ir nodarbinājusi doma, kā atbrīvoties no ebrejiem. Intuitīvi juzdams, ka ebreji ir nevēlami elementi tautas vidū, latvietis esot projektējis ebrejus aizvest prom no laukiem. Beigās autors secina, "ja mūsu senčiem nav bijis iespējams atbrīvoties no žīdiem, tad tagad, kad mums šī iespēja ir dota, nekavēsimies to izmantot"¹¹¹.

Latvijas Republikas laika "aprakstos" šī problemātika tika skatīta daudz sīkāk. To skaidrot var ar propagandas uzsākto kampaņu pret Latvijas brīvvalsti, kuras mērķis bija latviešiem parādīt, ka tā neatkarība, pēc kuras viņi tā ilgojās, patiesībā neatbilda latviešu tautas interesēm, tādēļ visi spēki ir jāveltī Jaunās Eiropas celtniecībai.

"Jau pašā Latvijas brīvvalsts pastāvēšanas sākumā vecās pasaules internacionālo spēku slepeni un atklāti bīdītie valsts dzīves vadītāji nenostādīja valsts dzīves centrā latvieti un viņa asinis, dvēseles un gara pirmtiesības, bet gan Latvijas internacionālo pilsoni," rakstīja A. Vilde.¹¹² Sevišķi labus apstākļus tas esot radījis ebrejiem un viņu spekulācijām.¹¹³

Lai dotu tam faktoloģisku pamatu, tiek minēts, ka ebreji esot "sagrābuši savās rokās 80% no mūsu rūpniecības un tirdzniecības" un tādi vārdi kā brāļi Hoffi,¹¹⁴ Sokolņikovi, Latvijas bankas direktors Izidors Frīdmanis u.c. komentārus neprasot.¹¹⁵ Savukārt partiju politiku esot diriģējuši žīdi Dubins¹¹⁶ un Nuroks,¹¹⁷ ciešā sadarbībā ar pārējiem morduhaistiem vedot "mūs pretī postam un iznīcībai"¹¹⁸.

Tieši nacionālās valdības trūkums un tas, ka valsts dzīves centrā netika nostādīts "latvietis un viņa asinis, dvēseles un gara pirmtiesības", esot radījis vilšanos tautā un prasību pēc nacionālā taisnīguma.¹¹⁹ 1934. gada 15. maijs esot balstījies uz tautas noskaņu, bet godkārtīgais Ulmanis, "pateicoties dažiem noziedzīgiem elementiem Latvijas armijā", ar puču sagrāba varu savās rokās.¹²⁰ "Viņš likvidēja politiskās partijas un visām avīzēm pavēlēja rakstīt, ka nu visās malās valdīs latviskais gars un latviskā politika," – bet patiesībā rīkojumus deva "kāds nezināms, augstākas ložas brīvmūrnieks [...] mirdzošais brālis – žīds".¹²¹

Par galveno Ulmaņa režīma kļūdu "Tālavietis" uzskatīja to, ka "žīdu jautājums bija atstāts novārtā. Šī nevērība mums maksāja vissmagākos upurus. Un tā ir 15. maija lielākā kļūda."¹²²

Lai gan Latvijā ebreju bijis tikai nedaudz pāri pieciem procentiem, raksta Ā. Šilde, viņi tomēr esot noteikuši valstī gan saimniecisko, gan politisko, gan kultūras dzīvi.¹²³ Par to liecinot Ulmaņa draudzība ar Morduhaju Dubinu, kurš bijis "respektēts aizgādnieks par žīdu lietām" Latvijā. Par to liecinot arī tas, ka Latvijas Nacionālajā operā esot diriģējis no Vācijas aizbēgušais Leiba Blehs,¹²⁴ bet Briseles konkursā Latviju pārstāvējusi vijolniece Sara Rašina.¹²⁵

Arī tas, ka daudzi ebreji, bēgot no nacionālsociālistu vajāšanām, patvērumu atrada Latvijā, Ā. Šildi neapmierināja. Viņš atzīmēja, ka Austrijas un Čehoslovākijas ebreji

Latviju esot izraudzījušies par savu kūrortu, jo Ulmanis pret zināmu atlīdzību viņiem esot devis iebraukšanai “pagaidu” apliecības, bet trūcīgākie izmantojuši viltus ceļus “jaunās dzimtenes iegūšanai”. Tā 1939. gadā Latvijā esot ieplūdis tūkstošiem ebreju, “kas te prata labi iekārtoties”.¹²⁶

Bez tā prese nenogurstoši rakstīja arī par dažādiem ebreju noziegumiem¹²⁷ – gan par antisemītu izdomātajām rituālajām slepkavībām, gan par dažādiem ebreju “apšaubāmiem darījumiem” brīvvalsts laikā.¹²⁸

Runājot par ebreju lomu Baigajā gadā, kā jau minēts, preses nostāja niansēs, laikam ritot, mainījās, nemainīga palika tikai saikne: ebrejs – Baigais gads, kuras uzdevums latviešu sabiedrībā bija radīt ienaidnieka tēlu, kam uzvelt vainu par notikušo traģēdiju un, vēlams, pēc nacistu plāniem, sākt izrēķināšanos ar tiem.¹²⁹

Pirmais faktors, ko pārmeta Latvijas ebreju kopienai, bija nodevība pret Latvijas Republiku,¹³⁰ kura tiem esot devusi visplašākās brīvības.

*“Kad 1940. gada 17. jūnijā boļševiki okupēja Latviju [...] žīdu bari ielenca boļševikus, pasniedzot viņiem rozes, pat skūpstot un visādi suminot. Resnas žīdienes, līdzīgas boļševiku tankiem, pabeigušas latviešu vīstū ēst, gāja boļševikiem žēloties, ka viņas esot galīgā badā [...] žīdi kopā ar boļševiku salašņām no Maskavas priekšpilsētas uzbruka latviešu policistiem [...] pēc tam sākās demonstrācijas, kurās gāja gandrīz tikai žīdi, it kā latviešu vārdu nesdami.”*¹³¹

*“Visa vara Latvijā bija nodota čekas, līdz zobiem apbruņotas žīdu gvardes un citu salašņu rokās, pie kam galvenie darītāji un spīdzinātāji bija žīdi, jo viņi perināja velnišķu plānu – pārvērst Baltiju žīdu valstī.”*¹³²

Ebreji bijuši iedvesmotāji arī latviešu izvešanām, uz ko viņus pamudinājis tas, ka latvieši esot gaidījuši vācu armijas atnākšanu.¹³³ Lai to veiktu, “bija jāsāk asiņains terors, jāiznīcina un jāizved cilvēki tikai par to, ka tie neatteicās no savas latviskās nacionālās apziņas. Bija jāsāk karš pat ar sievietēm un bērniem, lai iznīcinātu latviešu tautu.”¹³⁴

Lai parādītu “šausminošos žīdu noziegumus” Baigajā gadā, prese izmantoja t.s. šausmu propagandas paņēmienu,¹³⁵ t.i., latviešus vajadzēja šokēt ar tiem noziegumiem, kurus it kā būtu pastrādājuši ebreji. Par labāko veidu, kā to parādīt, radot ticamības efektu, tika atzītas reportāžas un atmiņas, kuru autori bijuši noziegumu “aculiecinieki”. “Tēvija” jau savā pirmajā numurā ievietoja aicinājumu pieteikties visiem, “kas bijuši aculiecinieki komunistu briesmu darbiem, laupīšanai, dezorganizācijai”¹³⁶.

Šāda veida aicinājumi parādījās arī provinces presē – un “atmiņu” publikācijas nelika ilgi uz sevi gaidīt. Aprakstīt visās niansēs šos sacerējumus nav nepieciešams. Neapšaubāmi daļa no publicētā balstās uz reāliem faktiem, taču nav iespējams noteikt, cik daudz ir redakcijas vai propagandas rotu zonderfireru sacerētā un klātpieliktā.

Jau 1941. gada rudenī tika uzsākts darbs pie “zinātniski pētnieciska” darba par Baigo gadu. Mākslas un kultūras lietu departamenta Preses un literatūras daļas

18. oktobra apkārtrakstā teikts: “Saziņā ar Propagandastaffel Lettland Preses un literatūras daļa uzaicina redakciju savākt un piesūtīt redakcijas rīcībā jau esošos un vēl iespējamus materiālus par žīdu rīcību un darbošanos atsevišķos gadījumos un notikumu kopsakarībā komunistu varas laikā [...] Sevišķa vērtība griežama uz fotouzņēmumu iegūšanu par žīdiem – čekas darbiniekiem, žīdiem – redzamākiem milicijas pavēlniekiem, gvardistiem, direktoriem u.c., kuru rīcību un izturēšanos var uzskatīt kā nozīmīgu komunistiskā laika beztiesības un necilvēcības darbu piemēru. Vērtība piegriežama žīdu līdzdalībai pie apcietināšanām, pie izsūtīšanas, spīdzināšanām cietumos, dedzināšanām un postīšanām, Sarkanarmijai atkāpjoties, utt. Aprakstāmi arī sevišķi raksturīgi gadījumi, kā žīdi izspieda no vietām latviešus un tā pārņēma latviešu iestādes [...] Materiālus izlietos atsevišķam lielākam izdevumam. Darbs steidzams un veicams turpmāko divu nedēļu laikā. Ja kādam svarīgākam gadījumam pierādījumus varētu sagādāt garākā laikā, tad par to Daļai ziņot.”¹³⁷

Šāds “zinātniskais pētījums” parādījās 1942. gada jūlijā bēdīgi slavenā izdevuma “Baigais gads”¹³⁸ izskatā; K. Kangeris to pamatoti dēvē par visas okupācijas pirmo mēnešu propagandas bilanci.¹³⁹

Ja mēģina nosaukt, kādi mērķi bija sludinātajam antisemitismam, tad minēt tikai vienu – panākt, lai latvieši piedalās vai nepretojas “žīdu šaušanām”, – būtu pārāk vienkārši. Vai Latvijas ebreju kopiena netiktu iznīcināta, ja latvieši nebūtu šā nozieguma līdzdalībnieki? Ar vai bez latviešu palīdzības tas tiktu izdarīts tik un tā. Latviešiem lika saprast, ka viņiem arī sava vieta jāieņem “šai lielajā cilvēces atbrīvošanas karā no necilvēcīgā žīdu – boļševiku jūga”, jo nākotne ir atkarīga tikai no pašu uzņēmības.¹⁴⁰

Pamatotas ir L. Dribina domas, ka “nacisti būtu iznīcinājuši Latvijas ebrejus arī tad, ja šāda antibreijiska naida izvirduma nebūtu. Taču tas palīdzēja nacistiem izplatīt maldīgo priekšstatu, it kā latvieši paši pieprasa Latvijas ebreju likvidēšanu. Bija tiešs preses atbalsts nacistu viltīgajam nolūkam uzvelt atbildību par holokaustu uz vietējiem nacionālistiem.”¹⁴¹ Tā “Litzmannstadter Zeitung” speciālkorespondents Rīgā, pamatojot geto izveidošanu, rakstīja: “Latviešu noskaņojums pret žīdiem ir ārkārtīgi naidīgs. Okupācijas vara šī iemesla dēļ žīdus no latviešiem izolējusi un koncentrējusi tos atsevišķos rajonos. No šejienes tos apsardzībā pārved uz darba vietām un atkal nogādā atpakaļ.”¹⁴² Tas labi parāda, kā, manipulējot ar faktiem, nacionālsociālisti arī ārpus Latvijas centās pierādīt, ka “latvietis ir visniknākais un nesaudzīgākais žīdu nīdējs un izskaudējs”¹⁴³.

Taču nacistu realizētajai šausmu propagandai bija arī cits mērķis – biedēt sabiedrību ar Baigā gada iespējamo atkārtojumu. Nereti propaganda uzsvēra, ka “jaunās kārtības” neievērotāji tieši vai netieši veicinot “žīdu un komunistu laiku” atgriešanos. Baigais gads visu okupācijas laiku tika aktualizēts latviešu sabiedrībai, lai panāktu tās pakļaušanos nacistiskajam okupācijas režīmam.

Antisemītiskās ideoloģijas vilnis, kas uzbrāzās latviešu sabiedrībai 1941. gada jūlijā no preses slejām, radio un kino, bija vācu kara propagandas neatņemama sastāvdaļa. Arī mērķi tai bija plašāki, jo izrietēja no nacionālsociālistiskās ideoloģijas pamatiem; tas atnesa Latvijai līdz šim nepazīstamu antisemitismu, kas prasīja pēc ebreju nogalināšanas vai, lietojot nacistu eifēmismu, – žīdu jautājuma “galīgo atrisinājumu”. Tas, ka vācu prese un ideoloģija slēpās aiz šādiem eifēmismiem, nerunājot skaidru valodu¹⁴⁴ kā vietējie autori, vēlreiz pierāda tikai to, ka atbildībai par šo noziegumu bija jāgulstas uz latviešu pleciem. Šī propaganda Latvijā tika realizēta pēc noteiktas struktūras, kuras būtību noteica gan nacistu plāni, gan vietējie apstākļi.

Vai šī propaganda bija efektīva latviešiem, grūti teikt, jo “smadzeņu skalošanas” process bija tikko iesācies un ir daudz piemēru, ka sabiedrības rīcība neatbilda sludinātajam, tomēr tā sasniedza savu galveno mērķi – diskreditēja latviešus kā kaismīgus antisemitus, un, izsakoties ASV vēsturnieka E. Hercšteina (*Herzstein*) vārdiem, tas bija Latvijā viens no tiem kariem, kurā uzvarēja Hitlers.

Ār pasaules skatījuma transformācija

Sabiedrībai bija nepieciešams izveidot arī nacismam piemērotu pasaules ainu, kas balstījās uz bipolaro jeb “melnbalto” pasaules skatījumu, raksturīgu kara un arī totalitārisma propagandai. Savā būtībā ārpolitiskais skatījums bija nacionālsociālistiskās Vācijas vadoņu – īpaši Ā. Hitlera un J. Gebelsa – runu, kas pēc totalitārisma standartiem bija arī valsts oficiālā nostāja, atreferējums. Nianse un divdomīgi spriedumi šeit netika pieļauti. Ne velti lielāko daļu rakstu par ārpolitiku preseī piegādāja Vācijas ziņu birojs (*Deutsche Nachrichtenbüro, DNB*), un pašdarbība šeit netika atļauta.

Tomēr intensitātes ziņā 1941. gadā propaganda vairāk izmantoja iekšpolitisko problemātiku – “Baigo gadu”, “zemes tīrīšanu”, prioritāšu noteikšanu latviešiem u.c. Ārpolitiskie jautājumi vairāk tika skatīti pastarpināti, lai latviešu lasītājam parādītu Vācijas kara “taisnīgumu”, atbildību par kara izraisīšanu noveļot uz pretinieka pleciem, pierādītu pretinieku nometnes koalīcijas nenoturīgumu, kritizētu Latvijas Republikas ārpolitiku, tādējādi pamatojot jaunā okupācijas režīma nepieciešamību Latvijā, un apkarotu baumas, kas latviešu sabiedrībā ik pa laikam parādījās.

Jebkuras kara propagandas viens no svarīgākajiem uzdevumiem bija radīt “taisnīgā kara” tēlu, tādējādi attaisnojot savu piedalīšanos karā. Vācu kara propaganda izmantoja t.s. aizsardzības pamatojumu,¹⁴⁵ no kura izrietēja, ka jau 1933. gadā Ā. Hitlers uzaicinājis visu pasauli steidzīgi sākt vispārējo atbrūņošanu un tikai pēc tam, kad šie priekšlikumi bija noraidīti, Vadonis devis pavēli sākt Vācijas apbrūņošanu. Jau tad, kad karš bija sācies, Hitlers – pirmoreiz pēc Polijas karagājiena, otrreiz – pēc uzvaras Rietumos – piedāvājis pasaulei “goda pilnu mieru”¹⁴⁶.

Sākot ar 6. jūliju, *“Splendid-Palace”*, vēlāk arī citos Latvijas kinoteātros sāka izrādīt propagandas filmu *“18 dienu uzvaras gājiens”*¹⁴⁷ (*“Sieg im Westen”*¹⁴⁸), kurā Vācijas kara nepieciešamībai tika pakārtota visa jauno laiku vēsture pēc Vestfālenes līguma. Šī filma, kas pamatā bija veiksmīgi samontēta no kara laika hroniku kadriem, mēģināja pierādīt, ka vērmahta uzvaras ir likumsakarīgas, cīņas metodes humānas un pati Vācija ir Rietumu kultūras sargs.

Vērā ņemot J. Gebelsa izstrādāto ienaidnieka tēla koncepciju, propaganda apgalvoja, ka šis karš nenorisnās tikai pret konkrētām valstīm vien, bet arī “pret slepeno valsti, ko vada kāds nezināms augstākas ložas brīvmūrnieks – žīds”¹⁴⁹. Tieši “žīdisma” centieni pēc pasaules varas ir tas, kas vieno Angliju, ASV un PSRS,¹⁵⁰ jo visās šajās valstīs pie varas atrodies ebreji un neesot atšķirības starp “žīdisko komisāru” un “žīdu plutokrātu”, jo abus vienojot viens mērķis – iznīcināt ārisko tautu atmodu, lai varētu netraucēti valdīt.¹⁵¹

Sevišķi lielu uzmanību propaganda pievērsa tam, kādēļ Vācija uzbruka PSRS. *“Viņš [Stalīns. – K. Z.] gribēja ar savu viltību pārsteigt Eiropu, un galvenām kārtām Ādolfu Hitleru. Tādēļ viņš noslēdza ar Vāciju šķietamu draudzības līgumu, lai Vācija varētu koncentrēt visus savus spēkus pret Angliju. Tad viņš būtu uzbrucis Eiropai. [...] Bet šie plāni sabruka. Ādolfs Hitlers laikā saskatīja Stalīna nodomus. Viņš īstā laikā atklāja komunistu sadarbību ar angļiem, veica nepieciešamos sagatavošanās darbus un beidzot – laikā uzsāka cīņu. [...] Lielvācijas Vadoņa tālredzība un pareizā atziņa uzvarēja lielo viltnieku un pasaules vēstures lielāko intrigantu,”* – tā koncentrētā veidā šo leģendu pasniedz *“Tālavietis”*.¹⁵² Protams, lai lasītājs neapšaubītu *“Vadoņa tālredzību”*, prese ik pa laikam ziņoja par sensacionālu materiālu atrašanu, kas “pierādīja” Stalīna agresīvos nolūkus, tādējādi attaisnojot Vācijas preventīvo karu.¹⁵³

Vācija un tās sabiedrotās valstis¹⁵⁴ tika nepārprotami rādītas kā “taisnības cīnītāji – āriešu asiņu un ieroču slavas apmirdzēti karapulki”, bet to pretinieki – “apzinīgas un neapzinīgas žīdu armijas, kuras kopā tur zelts un terors”.¹⁵⁵ Protams, ka “pierādījumus” tam sniedza frontes ziņojumi, kuros tika stāstīts gan par vācu karavīru bruņnieciskumu, gan pretinieku zemiskajām cīņas metodēm un kara noziegumiem.¹⁵⁶

Lai padarītu šo informāciju “ticamāku” presē, piemēram, plaši tika izmantota tāda propagandas metode kā “neatkarīgo avotu” izmantošana; šajā gadījumā par informācijas avotu pasniedza vai nu neitrālo valstu, vai pat angļu un amerikāņu presi. Preses apskati, kuri vēstīja par vērmahta neuzvaramību, angļu zaudējumiem, amerikāņu ārpolitiskajām intrigām, par domstarpībām sabiedroto vidū utt., bija daudz efektīvāki nekā laikraksta ievadraksti, jo komutators parādījās kā neieinteresētā puse, savukārt lasītājam tika nojaukta kritiskā uztveres barjera.

Ja minētās tēmas vienlīdz intensīvi tika proponētas gan pašā reihā, gan okupētajās teritorijās, tad kā neordināra propagandas sfēra jāmin Latvijas Republikas ārpolitiskās

orientācijas kritika, kurai latviešos ne tikai vajadzēja radīt šaubas par nesenā valstiskuma "īsteno dabu", bet arī apkarot sabiedrības apziņā esošo anglofiliju un ticību Rietumu sabiedrotajiem. To, ka tā bija problēma jau 1941. gadā, liecina gan dokumenti,¹⁵⁷ gan okupācijas laika preses atzinumi. Tā A. Skrodelis norāda, ka *"beidzot mums vēl ir jātiek vaļā no "angļu slimības". Jau kopš gadiem mēs pārāk daudz prātojam par angļiem un viņu kultūru, jūsmīgi saucam par "visbrīvāko zemi". Ticējām, viņi mūsu draugi, sniegs palīdzīgu roku. [...] Vai angļi mūs nepameta vienus pasta liktenim? [...] Vai angļi nav tie, kas sabiedrojas ar komunistiem, aizlūdz par Staļinu un komunistiem? [...] Viņi domā vienīgi par sevi."*¹⁵⁸

Kā rakstīja J. Grīnblats, *"ja bijušās Latvijas īsredzīgie valdnieki savlaicīgi meklēja palīdzību un glābiņu pie starptautiskā žīdisma valgos ieslīgušajiem angļu un amerikāņu plutokrātiem, tad šodien visa domājošā latviešu tauta redz un saprot šādas politikas akltību un vienprātīgi grib soļot plecu pie pleca ar vareno vācu tautu"*¹⁵⁹.

Rakstot par ārpolitiskās situācijas izpratni okupācijas pirmajā pusgadā, nevar nepieminēt arī t.s. baumu problēmu, kas radās tieši objektīvas informācijas trūkuma dēļ un liecina par zināma lieluma neuzticības devu presē proponētajam ārpolitikas skatījumam.

Prese apkaroja šīs baumas, nevis atspēkojot, lai iznīdētu to pamatu, bet aprobežojās ar baumotāju nozākāšanu. *"Joprojām gan laukos, gan pilsētās nākas dzirdēt visriebīgākās baumas, tenkas, un daži cilvēki to izplatīšanā parāda sevišķu centību. Šo baumu nolūks – traucēt normālas dzīves attīstību, mazticīgās sirdīs sēt bailes un šaubas par nākotni."* Uz jautājumu, kas ir šie tenkotāji, tiek skaidrots, ka tie ir "cilvēki, kuri vēl nav atbrīvojušies no boļševiskā rauga, vai dažādi žīdu uzpirkteni"¹⁶⁰.

To, kādiem līdzekļiem vajadzēja cīnīties ar baumotājiem, prese nediskutēja, bet uzsvēra, ka "katra godīga, apzinīga un lojāla pilsoņa svēts pienākums šos cilvēkus paziņot attiecīgajām iestādēm, jo viņi ir darba ārdītāji, viltīgas čūskas mūsu azotē"¹⁶¹.

Galvenais, ko vajadzēja pierādīt nacistiem latviešu sabiedrībai, bija tas, ka Vācija ir vienīgais spēks pasaulē, kas spēj aizstāvēt latviešu intereses, un bez Vācijas latviešiem draud iznīcība, jo to pierādījusi nesenā Latvijas vēsture, kad valsts ārpolitiskā orientācija uz Angliju noveda pie Baigā gada. Tie bija pietiekami argumenti, lai uz tiem tālāk balstītu citas propagandas tēmas, kuru uzdevums bija nepieļaut latviešu pretošanos nacistiskajam okupācijas režīmam.

Vācu okupācijas laika latviešu prese neatlaidīgi strādāja, lai transformētu latviešu pasaules ainu, piemērojot to nacistu kara propagandas un ideoloģijas nostādņēm. Būtībā 1941. gadā bija izkristalizētas visas tās tēmas, kuras propaganda izmantoja latviešu ārpolitiskās ainas veidošanā.¹⁶² Tautai bija jāsaprot:

1. Ka karš tika vērsts pret vienu ienaidnieku – žīdisko pasaules varu, kuras nesēji – angļu un amerikāņu plutokrāti un Krievijas boļševiki – bija šīs varas kvintesences.

2. No uzvaras karā ir atkarīga visa āriešu rases jeb, latviešiem piemērotākā terminoloģijā, – visas Vakareiropas civilizācijas eksistence.

3. Vēsturiskā pieredze pierādījusi latviešu nespēju pašiem pārvaldīt savu zemi, kādēļ jaunajos apstākļos “rūpes par pārvaldi” uzņēmusies “draudzīgā” Lielvācija.

4. Nākotnes vārdā latviešiem ir jāpārvērtē sava “kļūdainā” pagātne un pasaules aina, lai iekļautos “kā līdzcērtīgi” Jaunajā Eiropā.

Sabiedrības sociālo rīcības modeļu konstrukcijas

Svarīgs propagandas uzdevums bija izskaidrot tautai, kāds ir tās sociālais rīcības modelis jeb, vienkāršāk runājot, ko tad jaunais režīms sagaida no “atbrīvotās tautas” un kādi pienākumi vai uzdevumi tai būtu jāveic. Kopumā latviešu sabiedrībai 1941. gadā tika “uzticēti” divi uzdevumi – iztīrīt zemi, lietojot brigādefirera V. Štālekera terminoloģiju, no “parazītiem” un tad ķerties pie darba jeb “jauncelsmes”.¹⁶³ Savukārt uz “jauncelsmes” fona tika konstruēts tas sociālās rīcības modelis, kuru nacisti vēlējās sagaidīt no atsevišķiem sociālajiem slāņiem.

Vācu okupācijas pirmajos mēnešos propaganda kā vienu no vitālākajiem uzdevumiem, ko latviešiem esot uzticējis pats Ā. Hitlers, min Latvijas “iztīrīšanu” no iekšējiem ienaidniekiem.¹⁶⁴ Nekavējoties tika doti arī norādījumi, kurus par tādiem uzskatīt:

- 1) komunistus (“boļševiki”, “lielinieki”);
- 2) vērmahta aizmugurē palikušos sarkanarmiešus (“krievu bandas”);
- 3) ebrejus;
- 4) cilvēkus, kas bija kolaborējuši ar komunistisko režīmu (“līdēji”).

Jau jūlija sākumā kā atbildi uz jautājumu “Kas mums jādara?” “Nacionālā Zemgale” norāda – “Ātri un asi jāiztīra zeme no krievu bandām, sarkaniem aģitatoriem un žīdiem”¹⁶⁵.

Lielākoties izrēķināšanos ar šiem cilvēkiem prasīja, izmantojot atriebības alkas – “kā tu man – tā es tev”. “Zemgale” rakstīja: “*Pret žīdismu – komunismu mums, latviešiem, var būt tikai viena nostāja. Un tā ir – iznīcināt tos, tāpat kā viņi gribēja iznīcināt mūsu tautu. Žīdi – komunisti tomēr savu nodomu nepiepildīja. Mēs savu – piepildīsim!*”¹⁶⁶

Jāatzīmē, ka propaganda prasīja izrēķināties ne tikai ar ebrejiem, bet arī ar komunistiem un to atbalstītājiem, tomēr ziņās par sekmēm šī uzdevuma veikšanā prese uzsvāru lika uz “žīdu jautājuma atrisināšanu”, daudzviet gan – pēc nacionālsociālisma ideoloģijas – liekot vienādības zīmi starp “žīdiem” un “komunistiem”.

Uz šādiem pienākumiem propaganda aicināja tikai okupācijas pirmajos mēnešos, turklāt to izpildei nebūt netiek ierādīta galvenā loma, tiem, domājams, vairāk bija provokatīvs raksturs. Respektīvi, ar šādiem paziņojumiem bija jāpanāk ilūzija par latviešu “pašdarbību”, radot spontanitātes šķietamību.¹⁶⁷ Vairākkārt propaganda pieļāva arī trūkumus, norādot, ka ebreju iznīcināšana notiek ar vācu atbalstu.¹⁶⁸

Protams, antisemītiskais propagandas darbs, kas tika izvērstas jau pirmajās okupācijas dienās, neradīja to rezultātu, ko vēlējas nacisti. Tam var apstiprinājumu atrast t.s. kontrpropagandas rakstos, kuru mērķis bija pamācīt un iebiedēt tautu, lai novērstu jaunajam režīmam nepieņemamo rīcību. Lieki piebilst – ja šādas parādības nebūtu aktuālas, tad šāda satura rakstu parādīšanās būtu lieka un traucējoša.¹⁶⁹ Tika atkārtoti uzsvērts, ka “žīdu vidū sevi ierindos katrs nežīds, kas vēl tagad mēģinās kaut ar vienu vārdu aizstāvēt “nabaga žīdus” jeb tiem kaut kā pakalpot un palīdzēt”¹⁷⁰. Līdzīgi pretpropagandas paņēmieni¹⁷¹ tika lietoti arī pret tiem iedzīvotājiem, kas sniedza atbalstu sarkanarmiešiem un komunistiem.¹⁷²

Ja ar “komunistu, to līdzskrējēju un žīdu” tīrīšanas akciju propagandu bija izteiktas tās direktīvas, kuras tika noteiktas jau pirms vācu okupācijas un kuru īstenošana bija nacisma kara ideoloģijas stūrakmens, tad latviešu prese izveido vēl viena potenciālā iekšzemes ienaidnieka tēlu – līdējus.

Ar vārdu “līdēji”, kuru apritē ieviesa M. Vagulāns, tika apzīmēti tie cilvēki, kuri padomju okupācijas gadā, “cīnīdamies par savu vēderu un labu vietu”¹⁷³, izvēlējas konjunktūrisku sadarbību ar komunistisko režīmu. Tika atzīmēts, ka “*mūsu dzīvi nevar celt karjeristi un avantūristi, kas meklēja aziātu protekcijas un labumus uz savu brāļu asiņu rēķina*”¹⁷⁴, un “*. tauta, Lielvācijas karavīru sargāta, izplaus tos kā nederīgus pameslus, rīkosies ar viņiem tāpat kā ar žīdiem un to kalpiem*”¹⁷⁵.

Samērā ātri šīs idejas pārtvēra citur provincē, kā arī Rīgā, kur arī tika aizsākta propagandas akcija pret “līdējiem”,¹⁷⁶ kas, protams, vēlāk izpaudās konkrētās represīvās akcijās, kurās līdzī darbojās ne vien represīvās iestādes, bet arī daļa latviešu sabiedrības, gan piedaloties terora aktos, gan, dažādu iemeslu vadīta, rakstot denunciacijas par līdzcilvēkiem. Šī denuncēšanas prakse tika plaši lietota,¹⁷⁷ un drīz vien tas sāka uztraukt pat pašus propagandistus, kas agrāk tik cītīgi bija aicinājuši uz “atbrīvošanos no kaitīgajām paliekām”. “*Daudzi metušies uz garu jo garu apsūdzību rakstīšanu par saviem kaimiņiem, pazīstamajiem, pat radiem un draugiem, pierakstot tiem dažādus pārkāpumus un noziegumus komunistu varas laikā, apsūdzot par sastāvēšanu kompartijā vai komjaunatnē,*” rakstīja “Daugavpils Latviešu Avīze”. “*Apsūdzības izmeklējot, bieži izrādās, ka tās safabricētas ļaunprātīgos nolūkos, aiz personīga naida, aklā greizsirdībā un tamlīdzīgi.*”¹⁷⁸

Tā, piemēram, presē parādījās raksti, kuri varētu šķist pilnīgi netipiski šim laikam. “Tālavietis” skaidroja: “*. mums jāsaprot, ka atsevišķi cilvēki un viņu piederīgie daudzos gadījumos ir liekulības, apmānīšanas un neapzinīguma upuri. Ar tādu izrēķināšanos savējos neatgūsīm un nav vajadzīgs likt ciest arī citu piederīgiem un bērniem: mums jābūt lielākiem un cēlākiem. Īstie, patiesie vainīgie ir meklējami austrumos.*”¹⁷⁹

Neordinārus spriedumus šajā sakarā izteicis A. Vilde; pēc viņa uzskatiem, “*ir stingri jānorobežo indivīda politiskais aklums un citu apstākļu sekas no tā ļaunuma, kas jau*

guļ indivīda asinīs. Neviens rasiski vērtīgs cilvēks tautai nedrīkst iet zudumā toniecīgo kļūdu dēļ, kas radušās dzīves patvaļīgā virpulī. Netīrie ūdeņi drīz aizplūdis, bet īsts rases elements paliks tas, par ko viņš ir piedzimis.”¹⁸⁰ Un tomēr terors turpinājās, iznīcinādams gan “rasiski tīros”, gan “neapzinīgos”.

Vissvarīgākais uzdevums, ko okupācijas varas iestādes “uzticēja” latviešiem, bija darbs. Tā kā Latvija bija tipiski agrāra zeme, kuras 69,1% iedzīvotāju dzīvoja laukos, tad arī nacistus galvenokārt interesēja lauksaimnieciskās produkcijas izmantošanas iespējas.¹⁸¹ Citas saimniecības nozares okupantus interesēja daudz mazāk, tādēļ galvenā darba propagandas deva tika mērķēta lauksaimnieku virzienā. Arī paši vācieši atzina, ka Latvija ir zemkopības zeme, “kas ļoti labi papildina vācu saimniecisko dzīvi”, un nav vajadzības un jēgas te attīstīt patstāvīgu rūpniecību, kas jēlvielu trūkuma dēļ būs neefektīva.¹⁸²

Jaunās propagandas uzdevums bija pamatot, kā jāstrādā Vācijas vajadzībām. Sākotnēji tika vēstīts, ka latviešiem vācu karavīrs esot atdevis atpakaļ viņu zemi un sētas un drīz vien latviešu zemniekam sāksoties labi laiki, jo Lielvācijas tirgos tā produkcijai pavēršoties plaši noieta tirgi.¹⁸³ Par to, kā atzīmēja prese, nācās pateikties vācu armijai, tās Vadonim un visai vācu tautai. Labākā pateicība par to ir darbs.

Darbs tiek saistīts arī ar karu, kurā latvieša pozīcijas ir viņa tīrums. “Darba frontē ir mūsu pozīcijas lielajai cīņai par Eiropas atbrīvošanu no komunisma graužoša terora. [...] Katra stunda, ko pavadām ražīgā darbā, ir solis pretī uzvarai.”¹⁸⁴

Stāvokli Latvijas lauksaimniecībā sarežģīja vēl faktori, no kuriem kā svarīgākie jāmin šādi:

- darbaroku trūkums kā sekas padomju režīma represīvajām darbībām;
- zemes privātpašnieku tiesības;
- komunistiskās jaunsaimniecības un attieksme pret “komjaunsaimniekiem” jeb “desmithektārnikiem”.

Jau 1941. gada jūlijā bija skaidrs, ka ražas novākšana rudenī būs problemātiska, jo daļa zemniecības bija vai nu represēta, mobilizēta Sarkanās armijas šķūtniekos, vai arī citu iemeslu dēļ neatradās savās saimniecībās. Sevišķi smagi apstākļi bija Vidzemē un Zemgalē, kur darbaroku trūkums bija īpaši liels.

Visu ražas novākšanas laiku tika izplatīta nemitīga propaganda, kas aicināja apkopt un apstrādāt bez saimniekiem palikušos tīrumus. Cerības tika liktas gan uz kaimiņu palīdzību, gan desmithektārnikiem, kurus aicināja strādāt, nedomājot par īpašuma tiesībām, gan uz pilsētniekiem, kam “brīvāks laiks”, gan skolēniem un jaunatni, lai “uzlabotu veselību un padarītu spraugu garu”¹⁸⁵.

Domājams, ka ražas novākšanas akcijai nebija nemaz tik liela atsauce, jo pretējā gadījumā šāds propagandas darbs būtu bijis lieks. Arī Rīgas apgabala komisārs Fusts, septembrī apmeklējot Madlienu un Ogri, deva norādījumus, ka pagastu vecākajiem

jārūpējas, lai visi darbi tiktu kārtīgi padarīti arī aizvesto nošauto zemnieku sētās. Ja par aizvesto saimnieku lauku apstrādāšanu labprātīgi nevar vienoties, tad tas jādara spaidu kārtā.¹⁸⁶

Protams, ar lielu pacilātību tika ziņots par pozitīviem piemēriem – pilsētniekiem, kas bija devušies ražas novākšanas talkā, neaizmirstot arī pastāstīt, cik labi viņiem laukos klājies un ko jaunu viņi iemācījušies.¹⁸⁷

Pašlaik trūkst pētījumu par šīs akcijas norisi un tajā iesaistīto cilvēku mobilizācijas paņēmieniem, tomēr, ja ticam tālaika preseī, visa raža tika novākta gan ar talcinieku, gan karagūstekņu palīdzību.¹⁸⁸

Kā otru svarīgāko jautājumu jāmin zemes privātīpašuma tiesību izskaidrojums. Kaut arī jau 1941. gada septembrī tika paziņots, ka spēku zaudē padomju laikā izdarītās agrārreformas pārveidojumi Latvijas laukos, tomēr tie skāra tikai t.s. desmithektārniekus, kuru zeme tika atdota atpakaļ bijušajiem saimniekiem, bet paši kļuva par laukstrādniekiem tajās saimniecībās, kurām pievienoja viņu zemes platības. Tiesiska reprivatizācija tika sākta tikai 1942. gada beigās, un tā netika novesta līdz galam.¹⁸⁹

Propagandai bija jānodrošina izskaidrojums, jo citādi tas varēja slikti ietekmēt lauksaimniecības efektīvu izmantošanu reīha vajadzībām.¹⁹⁰

Kā pirmo prese izvirzīja “kolektīvizācijas draudu rēgu”, no kura latviešu zemnieku izglābusi vācu armija. Tādēļ “savu dziļo pateicību Vadonim un Lielvācijas armijai [...] latviešu zemnieks pierādīs stingrā un latviski krietnā darbā”¹⁹¹. Lai pastiprinātu šo faktotīdu, prese bieži publicēja rakstus par kolhozu dzīves “jaukumiem”¹⁹². Tam vajadzēja radīt zemniekos pateicības efektu vācu varai, kas viņus no tā ir pasargājusi; par visām pārējām problēmām latviešiem galva nav jālauza, jo par to “vācu tautas un viņas armijas vadībai jau sen ir noteikts spriedums”¹⁹³. Galvenais ir ražas novākšana un sējumu apkopšana, bet citu zemes jautājumu kārtošana jāatstāj uz vēlāku laiku, kad tiks galīgi likvidētas boļševisma briesmas.¹⁹⁴

Ar šādu problēmas atrunu latviešu zemniekam tika norādītas prioritātes viņa darbā, nereti arī ar piebildi, ka nākotne ir atkarīga no pašu darba un attieksmes. Tika atzīmēts, ka “jāseko jaunā laika garam un jāpilda prasības, ko tas uzstāda un uzstādīs. Bet, ja kāds to negribēs darīt, tam būs jānoīet no skatuves.”¹⁹⁵

Šīs problēmas skatījumā bija svarīgs desmithektārnīeka tēls, kā arī tas, kādu rīcības modeli no tā sagaidīja nacistiskais okupācijas režīms. Komunistisko jaunsaimnieku skaits Latvijā bija ievērojams, jo padomju īstenotās zemes reformas rezultātā zemi ieguva 51 760 bezzemnieku, bet 23 000 sīkzemnieku saņēma zemes piegriezumus savu saimniecību paplašināšanai.¹⁹⁶ Propaganda abas šīs zemnieku kategorijas ierīndoja desmithektārnīekos, jo gan vieni, gan otri bija saņēmuši zemi no padomju varas, tā ka pēc būtības bija veikuši saimnieciskās kolaborācijas aktu, ko nacistiskā okupācijas režīma ierēdņi nekad neaizmīrsa un par uzticamiem tos neuzskatīja. Presē šīs saimniecības

tika vērtētas kā pirmais posms uz kolhozu ieviešanu Latvijā, bet paši “komjaunsaimnieki” kā nekaunīgi konjunktūristi, kas, izmantojot radušos situāciju, bija piesavinājušies citu grūtā darba augļus. Tika arī pieminēti, ka zemi dabūja no komunistiem nevis spējīgākie, bet partijai tuvāk stāvošie cilvēki. No tā secināts, ka šai agrārreformai ir jāpazūd aizmirstībā, bet būs citi likumi, kas noteiks jauno stāvokli lauksaimniecībā, un tie balstīsies uz apsvērumu par zemnieka centību, čaklumu un krietnumu.¹⁹⁷ Kā pozitīvie piemēri tiek rādīti tie padomju jaunsaimnieki, kas paši atteikušies no piešķirtās zemes, nespēdami to apstrādāt.¹⁹⁸

Ražas novākšanas laikā vairākkārt tika atgādināts, ka bijušie jaunsaimnieki nedrīkst sabotēt ražas ievākšanu, bet tiem jābūt aktīviem talciniekiem un līdzstrādātājiem šai svarīgajā darbā. To, ka idilliskie paredzējumi nepiepildījās, liecina ziņas presē, ka “komjaunsaimnieki” nestrādā tā, kā pienākas, bezmērķīgi klaiņo un izvazā tenkas, uz saimnieku aicinājumiem strādāt atbild ar izsmieklu un zaimiem. Tādēļ tiek uzsvērts – ja pierādīsies darba sabotāža un pretošanās rīkojumiem, vainīgie saņems bargu sodu saskaņā ar kara laika likumiem.¹⁹⁹

Savukārt tie, kas godīgi un kārtīgi strādāšot, netikšot pamesti un saņemšot pelnīto gandarījumu. “Komjaunsaimniekiem” *“taisni tagad ir dotas sevišķi plašas iespējamības sevi parādīt no labās puses, lai iemantotu vispārēju uzticamību un drīkstētu cerēt nākotnē tikt pie sava zemes stūrīša”*, un šāda iespējamība vairs neesot sapnis “patreizējā laikmetā”.²⁰⁰ (Tā vietā padomju jaunsaimnieki 1942. gada sākumā tika aizsūtīti darbos uz Vāciju.)

Bez aktuālo jautājumu iztirzāšanas notika arī lauku dzīves propagandēšana, atzīmējot, ka jāpārtrauc “nejēdzīgā latviešu tautas proletarizēšana”, kuras mērķis esot “sadzīt latviešus pilsētās par upuri žīdiskā boļševisma propagandai un teroram un par neatgriežamu postu zemes labklājībai”²⁰¹. Pilsēta lielākoties tiek rādīta kā vitālo spēku izsūcēja, kā cilvēka morālā pagrimuma cēlonis, savukārt citādi esot ar laukiem, kas “mūs sauc un aicina ar savu kluso mieru un maigo mirdzumu”²⁰².

Vai šī lauku dzīves propagandēšana ar tās idealizāciju bija Ulmaņa režīma propagandas atbalss, vai arī tā atainoja vācu skatījumu uz demogrāfisko stāvokli laukos? Domājams, ka vērā jāņem abi faktori. Ulmaņa režīma antiurbānisko propagandu nedrīkst saistīt tikai ar paša Ulmaņa personību, bet jāievēro, ka dzimstības samazināšanās un cilvēku aizplūšana uz pilsētām jau Ulmaņa režīma beidzamajos gados radīja valsts mēroga problēmas ekonomiskajā politikā. Nacisti to apzinājās,²⁰³ jo Latvijas galvenais uzdevums (vismaz sākotnēji) bija būt par vienu no reihā pārtikas apgādniecēm. Tādējādi arī lauku dzīves popularizēšana jāuzskata par nacistu plāniem atbilstošu.

Nenoliedzami, ka lauksaimnieciskais darbs bija svarīgākā iekšpolitiskā prioritāte, propagandā tas tika nostādīts līdzās vācu karavīra cīņai frontē.

Lai efektīvāk pārvaldītu okupētās zemes, vajadzēja determinēt arī pilsētu iedzīvotāju sociālās rīcības modeļus. Propaganda vairāk skāra ar strādniekiem, tirgotājiem, amatniekiem un patērētājiem saistītos jautājumus. Pēc propagandas analīzes šķiet, ka 1941. gadā ir zudušas divas Latvijas pilsētu iedzīvotāju kategorijas, t.i., uzņēmēji, precīzāk – rūpnieki un inteliģence.

Šo slāņu ignorēšanu varētu izskaidrot ar to, ka tiem Jaunās Eiropas struktūrā nebija paredzēta vieta. Rūpnieku slāni likvidēja Baigajā gadā, bet tos, kuri bija palikuši dzīvi, savā agrākajā uzņēmumā vācieši labākajā gadījumā paturēja tikai pārvaldnieka statusā.²⁰⁴ Ja arī tika runāts par latviešu uzņēmējiem, tad ar to jāsaprot tikai sīktirgotāji un amatnieki, nekas vairāk “iedzimtajiem” netika atvēlēts. Savukārt inteliģence vācu acīs bija pretvāciska un tendēta Anglijas virzienā, t.i., neuzticama. Bija pat plāni par inteliģences deportāciju, un okupācijas varas iestādes nepārtraukti nodarbināja jautājums par inteliģences ietekmes samazināšanu sabiedrībā.²⁰⁵ Inteliģenci propagandā izmantoja kā cietēju padomju varas represijās, taču pienākumi “atbrīvotās Latvijas jauncelsmē” tai netika determinēti.²⁰⁶

Uz strādniecību vācu propaganda vispirms skatīja kā uz slāni, uz kuru savu propagandu balstīja arī padomju varas ideologi, tādēļ galvenais uzdevums bija pierādīt, ka tieši nacionālsociālisms ir vispiemērotākā mācība strādnieku šķirai. Strādnieki vispirms tika apgaismoti par to, kāds ir marksisma mērķis, proti, ebreju vispasaules kundzības nodibināšana, izmantojot strādnieku šķiru kā vienkāršu ieroci šī mērķa sasniegšanai. “*Žīds pats ar saviem pirkstiem karstas ogles nerauš, tam nolūkam viņam ir stangas – strādnieki, kuri revolūcijas cīņās lej savas asinis, lai revolūcijas augļus baudītu Žīds,*”²⁰⁷ apgalvoja “Tālavietis”.

“Pierādījumi” šim apgalvojumam regulāri parādījās laikrakstu slejās, kur tika stāstīts par smagajiem dzīves apstākļiem Padomju Savienībā, kur vienīgi ebreji esot tie, kas var baudīt citu darba augļus.

Arī Latvijas brīvvalsts laikā Sociāldemokrātiskā partija – rakstīja laikraksti – to vien darīja kā ar savu nodevīgo aģitāciju centās atraut strādniecību no tautas kopības. Maskējoties kā strādnieku šķiras aizstāvji, sociāldemokrāti būtībā esot saņēmuši no ebreju kapitālistiem lielas naudas summas, lai viņi un “žīdiskie latvju plutokrāti” varētu strādniecību netraucēti ekspluatēt.²⁰⁸

Padomju varas gados strādnieks ticis ekspluatēts vairāk nekā agrāk, lai “žīdiem – komunistiem” būtu nauda,²⁰⁹ bet represijas strādniekus esot skārušas tieši tāpat kā visus citus latviešus.²¹⁰ Pēc gada “padomju paradīzē” “visos uzņēmumos strādnieki priecīgi par žīdu un komunistu terora izbeigšanos, visur redzama pacilātība un griba strādāt Latvijas rūpniecības atjaunošanai un nostiprināšanai”²¹¹.

Ar jauno laiku atnākšanu strādnieki beidzot ir apjēguši, ka nacionālsociālisms ir tiem visvairāk piemērotā ideoloģija, jo tas cīnās ne vien pret “žīdiem – komunistiem”, bet

arī pret plutokrātiju. "Latvju strādnieki ir tie, kas visvairāk var dot latvju tautas vitalitātei resp. dzīvības spēkiem," apgalvoja "Tālavietis", jo tieši strādnieks esot nacionālsociālisma balsts.²¹²

Daudz vairāk tomēr ir tādu rakstu, kuros pausta ideja, ka strādnieku dzīve jāievirza jaunās sliedēs, jādzēš tajos nejēdzīgā un maldīgā šķiras apziņa un tie jāievada atpakaļ tautas vienībā.²¹³

Bez ideoloģiskās pārraudzināšanas strādniekam, tāpat kā visai latviešu tautai, bija jāstrādā, bet bija jāapzinās arī šī darba idejiskums, kas pamatojās āriskajā darba tikumā. Kā rakstīja T. Zeltiņš, tad spilgtu piemēru āriskajai darba pieejai dodot latviešu dainas – "Latvietis tā mīl darbu, ka viņam nav laika pat nomirt"²¹⁴.

Atšķirībā no iepriekšējo laiku darba izpratnes, balstītas uz individuālā materiālā labuma gūšanu, nacionālsociālismā darbs esot ideāla kategorija, proti, jāstrādā nevis savu interešu apmierināšanai, bet visas tautas, visas rases, Jaunās Eiropas labā.²¹⁵

Atbildība par šī uzdevuma izpildīšanu tika uzdots jaunā jaunā Arod biedrību centrālajai savienībai (ACS), kuras mērķis vairs nebūs politikas pieņemšana un šķiras cīņas kultivēšana, bet visu radošo un ražojošo spēku apvienošana ražīgam darbam, neaizmirstot pašu darba darītāju.²¹⁶

Citādi jaunā vara raudzījās uz tirdzniecības darbiniekiem, kuriem tika pievērsta liela uzmanība jau pašos pirmajos okupācijas mēnešos galvenokārt negāciju aprakstīšanai un pozitīvā sociālā tirgotāja uzvedības modeļa veidošanai. Jāatzīmē, ka tirdzniecības tēma²¹⁷ galvenokārt atklājās nevis ideoloģiski piesātinātajos rakstos, bet gan t.s. aktuālajās reportāžās. Līdzīgi kā citās tēmās, arī šeit liela nozīme bija Baigā gada un antisemitisma faktoram. Tā, runājot par tirdzniecību, tiek atzīmēts, ka iepriekš tā bijusi "židiska". Arī Baigajā gadā tirdzniecība esot bijusi tā nozare, kurā visa noteikšana esot bijusi "židiem un citiem spekulantiem"²¹⁸. "*Nacionalizācija ar gudru ziņu, protams, skāra arī židus, bet tie, vēlāk ieņemot nacionalizētajos uzņēmumos visas labākās vietas, ja arī neieguva vairāk, tad vismaz varēja dzīvot bez rūpēm,*" – tādu izskaidrojumu par ebreju veikalu nacionalizāciju padomju laikā sniedz Daugavpils prese.²¹⁹ Savukārt tagad latvieši jauno saimniecību vēloties redzēt rasiski, politiski un saimnieciski tīru, un, kā atzīmēja A. Melliņš, "ceram, ka reizē ar žīdu pazušānu no mūsu dzīves apvāršņa galīgi izzudīs židiskais gars saimnieciskajā dzīvē"²²⁰.

Līdzīgi kā citiem iedzīvotāju slāņiem, arī tirgotāja vieta Jaunajā Eiropā bija noteikta; tirgotājs vairs nedrīkstēja domāt par peļņas gūšanu un personisko iniciatīvu, bet tam bija jābūt "nepieciešamam saimnieciskās dzīves funkcionāram, ar noteiktiem pienākumiem un atbildību, kurš par savu darbu saņem tam pienākošos atlīdzību"²²¹.

Protams, idealizāciju propagandas darbā ir jālieto, taču vairākums rakstu par šo tēmu rāda pilnīgi citu ainu. Problēmu loks galvenokārt skar cenu jautājumu un preču "pieturēšanu". Tā "Tēvija" jūlija mēnesī nepārtraukti raksta par spekulatīvajām cenām

“dažos” veikalos un atzīmē, ka spekulantiem nav vietas “latviskā garā veidotā tirdzniecībā” un ar nesaudzīgu bardzību esot jāvēršas pret katru, “kas mantkārtīgos nolūkos uzdrošināsies izmantot pārejoša rakstura grūtības mūsu atbrīvotās tēvijas tirdzniecībā”.²²² Ar to saistīta tika arī preču pieturēšana, kuras vēlāk paredzēja pārdot par spekulatīvām cenām vai – režīma skatījumā – vēl ļaunāk – pārdot ebrejiem.²²³ Protams, tika arī nekavējoties ziņots par pārkāpējiem, lai pierādītu, ka brīdinājumi tiek izpildīti.²²⁴

Tika aplūkotas arī problēmas, saistītas ar tirdzniecības vietu kārtību un pircēju pieklājīgu apkalpošanu. Tā V. Šteinbergs, rakstot par šīm problēmām, aicināja: “*Reiz taču latviešiem vajag sākt apzināties, ka visi mēs esam kā liela ģimene, kur visi rūpējas par ikvienu savu loekli; kur nav vietas žīdīskiem tikumiem, bet kur jāvalda taisnībai un goda prātam.*”²²⁵

Ciešā saistībā ar tirdzniecības darbinieku kritiku laikraksti norāda, ka arī paši patērētāji nereti esot par vainu pie šīm nebūšanām. Patērētāju galvenie grēki bija divi: iepirkšanās ebreju vietā un stāvēšana rindās.

Pirmais no tiem bija vissmagākais, jo, kā rakstīja “Tēvija”, “*šie pilsoņi apkauno ne vien sevi, bet visu mūsu tautu. Par riebīgiem grašiem viņi pārdod savu latvisko apziņu un palīdz mūsu tautas visniknākiem ienaidniekiem.*” Ar šādu pakalpību ebrejiem latvietis pats sevi nostādot viņiem līdzās, atzīmē laikraksts.²²⁶

Lai mazinātu motivāciju ebrejiem palīdzēt, prese sniedza informāciju, ka ebreji savos dzīvokļos esot uzkrājuši milzīgus daudzumus pārtikas, tādējādi “atraujot” to strādniekiem un inteliģencei, par ko liecinot notikušās “žīdu dzīvokļu kontroles”²²⁷.

Protams, šādi raksti beidza parādīties tikai līdz ar “žīdu jautājuma” atrisināšanu – ebreju pārvietošanas un iznīcināšanas akcijām.

Otra negācija okupācijas preses acīs bija rindās stāvēšana kā “mantojums no komunisma laika”. Šī problēma jaunajai okupācijas varai bija nevēlama divu apsvērumu dēļ. Pirmkārt, tas, ka “neapzinīgie pilsoņi”, cenzdamies iepirkt lielos vairumos preces, varēja radīt pirmās nepieciešamības preču deficītu.²²⁸ Otrkārt, stāvot rindā, latvietis ne-strādāja, un tas jau tika uzskatīts par nopietnu noziegumu pret jauno laiku, kurā darba netrūkst “jaunbūves darbam”. “Katru dienu produktīvam darbam iet zudumā neskaitāmas stundas un darba dienas,” sūkstījās “Tēvija”.²²⁹ Lai novērstu šo parādību, prese draudēja publicēt “veikalu sturmētāju” vārdus, kā arī ziņoja, ka tirdzniecības inspekcija sadarbībā ar policiju jau sākusi reģistrēt rindās stāvētāju vārdus un viņu nodarbošanos.²³⁰

Šīs problēmas “atrisinājās”, Latvijā ieviešot kartīšu sistēmu, kas “nodrošina preču vienmērīgu un taisnīgu sadali un atvieglo iedzīvotājiem pienākošos normu saņemšanu”, kā arī neļaujot noziedzīgiem elementiem savtīgos nolūkos izmantot kara laika grūtības.²³¹

“Noziedzīgie elementi” jeb spekulanti arī bija problēma, pret ko prese cītīgi cīnījās. Cilvēki, kas centās, izmantojot “žīdu tikumus”, iedzīvoties uz kara laika grūtībām, tika

vērtēti kā noziedznieki. Spriežot pēc preses ziņām, spekulēja ar visu – sākot ar sieviešu zeķēm un beidzot ar spirtotajiem dzērieniem. Tomēr lielākā uzmanība tika izrādīta tieši pārtikas produktu spekulantiem. Tā “Zemgale” norādīja, ka “uzpircēji ierodas lauku mājās un piedāvājas pirkt pat, neskatoties uz rīkojumiem, gaļas produktus un sviestu. Ar to tiek grauta kārtība iedzīvotāju apgādāšanā ar pārtiku. Lauku iedzīvotājiem šādi “uzpircēji” jānodod drošības dienesta ierēdņiem.”²³²

Tāpat prese nekavējoties ziņoja par spekulantu pieķeršanu un tiem paredzētajiem sodiem. To, ka šī problēma bija svarīga, sākot ar kara pirmajām dienām, liecina “Tēvijā” jau 12. jūlijā ievietotais ziņojums – “**Atkal** pieķerts spekulants!”²³³. Par to, ka šo netikumu neatrisināja ne kartīšu sistēma, ne sodi spekulantiem,²³⁴ liecina gan visa okupācijas laika prese, gan Politiskās policijas ziņojumi, gan ieslodzījuma vietu anketas un ieslodzīto lietas.²³⁵

Protams, visas nekārtības neatspoguļoja tikai ar draudīgiem rakstiem. Nereti parādījās arī raksti, kuros no morāliiski ētiskā aspekta mēģināja tautai iegalvot, kādēļ nav pieļaujamas šādas negācijas sabiedrībā. Interesants no šāda viedokļa ir raksts “Tālavietī”, kurā apgalvots, ka latviešiem un to kultūrai varot būt noderīgi tikai divi sākuma avoti. Pirmais esot āriskais, otrais – nacionālais, tīri latviskais avots. Pirmais avots latviešus saista ar Eiropu; lai uzņemtu un koptu indoeiropiešu gara bagātības, “jāizslēdz no sava interešu loka visus liberālisma, pacifisma un marksisma maldus”. Latviskā avota pamats savukārt esot sekošana senču tikumiem, bet kļūšana par pūļa cilvēku, klausīšanās tenkās, stāvēšana rindās, tiekšanās pēc augstiem amatiem esot noziegums pret šiem tikumiem.²³⁶

Salīdzinājumā ar to propagandu, ko vērsa pret zemniecību, pilsētu iedzīvotāju ideoloģizēšana notika brutālāk. Nelietojot skaistus epitetus un metaforas, tika norādīts, kas ir jādara un – kas draud par rīkojumu nepildīšanu. Propagandas fons pilsētas iedzīvotājiem bija nedraudzīgāks; domājams, ka tas izrietēja no nacistu priekšstata par pilsētniekiem kā marksistisko un liberālo ideju adeptiem, kuriem nevar uzticēties.

Noslēgums

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma 1941. gada īstenotā propaganda Latvijā pēc savas būtības bija vienkārša, un tās saturu var izteikt dažos teikumos: Latvijas Republikas politiķu kļūdas noveda valsti pie padomju okupācijas, par ko galvenā atbildība gulstas uz ebrejiem, kuri Latvijā realizēja represīvo politiku, pamatojoties uz “starptautiskā žīdisma” izstrādāto pasaules varas sagrābšanas plānu. No šīm briesmām latviešus izglāba Lielvācijas armija, kuras paspārnē arī latviešu tauta, atbrīvojoties no pagātnes paliekām un pildot tai uzliktos pienākumus, nonāks Jaunajā Eiropā.

Tomēr veidi un metodes, kā tas tika pasniegts sabiedrībai, prasa papildu pētījumus. Propagandas mērķauditorija bija visa sabiedrība, un galvenais mērķis bija panākt efektīvu bezierunu pakļaušanos nacistiskā režīma īstenotajai politikai un nepieļaut pretdarbību tai.²³⁷ Šī propaganda determinēja cilvēku sociālo uzvedību, noteica sabiedrisko domu, izvirzīja uzdevumus, unificēja pasaules uztveri, tādējādi cerot panākt totālu kontroli pār cilvēka mentālo pasauli. Nacistiskā okupācijas režīma laiku Latvijā nebūs iespējams izprast²³⁸ bez detalizētiem tālaika propagandas pētījumiem.

Vēl svarīgāks ir jautājums, cik lielā mērā šīs propagandas radītie tēli un stereotipi pastāv mūsdienu sabiedrībā, kļūstot, tāpat kā Baigais gads, pat par savdabīgiem nacionālās mitoloģijas elementiem.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Laika periodu no 1941. gada jūnija līdz decembrim var dēvēt par pirmo posmu nacionālsociālistiskā okupācijas režīma propagandā, jo 1) formāli tā atradās vērmahta kontrolē, 2) historiogrāfijā nacisma propagandas attīstības fāzēs šis periods iekļaujas t.s. Zibens kara fāzē (*Phase der Blitzkriege*), kas noslēdzās ar vācu armijas neveiksmi pie Maskavas 1941. gada decembrī, propagandā aizsākot "totālā kara" fāzi. – Sk.: *Longerich P. Nationalsozialistische Propaganda // Deutschland 1933–1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft / Hrsg. von K. D. Bracher u.a. – Bonn, 1993, S. 311.*
- 2 Sk.: *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Sämtliche Fragmente, Teil I: Aufzeichnungen 1923–1941, Bd. 4 (1.1.1940.–8.7.1941.) / Hg. E. Frölich. – München, 1987, S. 723 (29. Juni 1941).*
- 3 Pieņēmumu, ka līdz 1943. gadam Propagandas ministrijas darbība Austrumu teritorijās bija neievērojama, atbalsta angļu vēsturnieks revizionists D. Irvings un, ietekmējoties no viņa darba, arī S. Kruks. – Sk.: *Irving D. Goebbels: Mastermind of the Third Reich. – London, 1996; Kruks S. Radio karš: Propaganda latviešu valodā Otrajā pasaules karā // Latvijas Arhīvi, 2000, 4. nr.*
- 4 Tā, piemēram, 1942. gada 11. aprīlī Hitlers kādā sarunā minēja, ka A. Rozenberga grāmatu "20. gadsimta mīts" nedrīkst uzskatīt par nacionālsociālistu partijas oficiālo viedokli un ka to esot izlasījuši tikai nacisma pretinieki, bet fīrers, līdzīgi kā lielākā daļa gauleiteru, esot varējis izlasīt tikai pāris lapaspušu. – Sk.: *Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993, с. 196. – Arī latviešu valodā A. Rozenberga "20. gadsimta mīta" slavinājumam bija atvēlēts viens raksts "Tēvijā" divos turpinājumos. – Dr. M. P. Jaunā pasaules uzskata filozofiskie pamati. Alfreda Rozenberga "XX gadsimta mīts" // Tēvija, 1941, 10., 11. sept.*
- 5 Sākotnēji Vinetas dienesta galvenais uzdevums bija tulkun un tulkotāju sagatavošana gaidāmajam karam ar PSRS, tomēr drīz vien tā darbības lauks tika paplašināts, iekļaujot arī radio propagandu (raidīja 16 valodās!), filmu producēšanu un iespaidmateriālu sagatavošanu.
- 6 *Treiguts-Tāle E. Latvieši, karš ir sācies! Atmiņas par liktenīgajiem gadiem. – Rīga, 1996, 363., 364., 366., 367. lpp.*
- 7 *Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-мих томах. – Москва, 1989, т. 3, с. 560–564.*
- 8 Turpat, 563. lpp.

- ⁹ Kā piemēru var minēt bijušo "Rigaesche Rundschau" redaktoru (1933–1939) Ernestu Eduardu fon Menzenkampfu (*Mensenkampff*) (1895–1945) vai arī "Pērkonkrusta" vadītāju Gustavu Celmiņu (1899–1968).
- ¹⁰ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga, 1999, 184.–190. lpp.
- ¹¹ "„ einatzgrupa jau no paša sākuma kopā ar propagandas nodaļām iesaistās preses un radio cenzūrā [..]," teikts Štālekera 1941. gada 7. jūlija ziņojumā vadībai; cit. pēc: *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā: ieskaits ekstrēmā nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983, 117. lpp.
- ¹² Ž. Unāms min, ka SD savu ietekmi departamentā nodrošinājis caur daudzajiem pērkonkrustiešiem, kas šajā iestādē bija daudzu nodaļu vadītāji un ierēdņi. – *Unāms Ž.* Karogs vējā: Kara laika atmiņas divos sējumos. – [B. v.], 1969, 1. sēj., 118. lpp.
- ¹³ Jāatzīmē, ka tādi paši strīdi par kompetenču robežām notika arī starp citām okupācijas varas iestādēm.
- ¹⁴ Latviešu periodika, 4. sēj.: 1940–1941 / Sast. Ē. Fligere. – Rīga, 1995, 145., 146. lpp.
- ¹⁵ "Tēvija". – 1. nr. (1. jūlijs; faktiski 2. jūlijs), dienas laikraksts, izdots un iespiests Rīgā.
- ¹⁶ "Kurzemes Vārds". – 1. nr. (2. jūlijs), dienas laikraksts, izdots un iespiests Liepājā, redaktors K. Ziharts, vēlāk A. Vindavs, izdevējs K. Ziharts, vēlāk K. Grāmatnieks.
- ¹⁷ "Nacionālā Zemgale" (no 1941. gada 30. jūnija līdz 16. augustam), dienas laikraksts, redaktors un izdevējs M. Vagulāns; "Zemgale" – 1. nr. (1941. gada 18. augusts), dienas laikraksts, izdots un iespiests Jelgavā, redaktors A. Mazvērsītis, vēlāk R. Čaks, izdevējs V. Jursons, vēlāk G. Grīnbergs.
- ¹⁸ "Tālavietis" – (no 1941. gada 6. līdz 12. jūlijam "Valmierietis"), 1. nr. (17. jūlijs), dienas laikraksts, izdots un iespiests Valmierā, redaktors J. Vesets.
- ¹⁹ "Daugavas Vēstnesis" – (no 1941. gada 15. jūlija līdz 30. septembrim "Daugavpils Latviešu Avīze", red. R. Obrams, J. Bauers), 1941. gada 1. nr. (1. oktobris), dienas laikraksts, izdots un iespiests Daugavpilī, redaktors A. Zembergs, izdevējs Daugavpils pilsētas valde.
- ²⁰ Izņēmums ir "Tālavietis", kas iznāca trīs reizes nedēļā.
- ²¹ "Nacionālā Zemgale" visticamāk šādu atļauju ieguva no *Einsatzgruppe A* vadītāja V. Štālekera.
- ²² Tēvija, 1941, 31. jūl.
- ²³ Cit. pēc: *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā .., 114. lpp.
- ²⁴ Sk. sonderfirera Meizenkampfa vēstuli "Talsu Vārds" redaktoram F. Ziemelim, 1941. gada 9. oktobrī, Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-427. f., 1. apr., 1. l., 34. lp.
- ²⁵ F. Ziemeļa vēstule *Propagandastaffel der Wehrmacht*, 1941. gada 14. okt., turpat, 4. l., 60., 61. lp.
- ²⁶ Par izdošanas iniciatoriem tiek minēti bijušie Zemnieku savienības biedri Ā. Klīve, E. Laimiņš, J. Vagners, A. Klavsons un J. Druva; laikrakstu sagatavoja redaktors A. Strautmanis ar reportieriem J. Buduli un T. Mežmalieti. – Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1970. f., 1. apr., 56. l., 17., 18. lp.; Latvju enciklopēdija / E. Andersona red. – Rokville, 1987, 3. sēj., 501. lpp. – "Brīvās Zemes" līdzstrādnieks Juris Zīverts min, ka laikraksta sagatavošanā piedalījies nevis Tāivaldis Mežmalietis, bet viņa tēvocis Ādolfs. – Latvijas Okupācijas muzejs (turpmāk – LOM), I. Groskaufmaņa mape.
- ²⁷ *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 30. lpp.
- ²⁸ *Žvinklis A.* Latviešu prese nacistiskās Vācijas okupācijas laikā // Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 354. lpp.

- ²⁹ Clark A. Barbarosa. The Russian–German Conflict, 1941–45. – New York, 1985, p. 69.
- ³⁰ Latvijas Republikas prese: 1918–1940 / R. Treija red. – Rīga, 1996, 371. lpp.
- ³¹ Šeit analogiju varam meklēt kaut vai 80. gadu beigās, kad, sākoties Atmodai, preses izdevumi cits pēc cita mainīja nosaukumus, lai tādējādi parādītu, ka nav saistīti ar komunistisko totalitārismu, bet gan ir jaunās ideoloģijas nesēji. Apstiprinājumu var atrast jau minētā J. Zīverta atmiņās, kur teikts, ka “Brīvās Zemes” redakcijā 1941. gada 1. vai 2. jūlijā ieradies P. Kovaļevskis, kas, uzrādīdams Mežmalietim un Strautmanim “īpašas” pilnvaras, pārņēmis laikraksta vadību (?), un 2. jūlijā nosaukums “Brīvā Zeme” nomainīts ar “Tēvija”, kas jau pirms kara ticis apstiprināts Berlīnē. – LOM, I. Groskaufmaņa mape.
- ³² Minēts 1. jūlijs.
- ³³ Arturs Kroders (1892–1973), publicists, laikrakstu “Tēvijas Sargs” (1919–1920, 1934–1937) un “Pirmdiēna” (1925–1927, 1930) redaktors un žurnāla “Vārds” (1937–1939) līdzredaktors, pamatoti tiek uzskatīts par vienu no Ulmaņa režīma galvenajiem ideologiem. 1944. gadā devās uz Zviedriju.
- ³⁴ RSHA 4. pārvaldes priekšnieka H. Millera 1941. gada 15. augusta ziņojumā minēts, ka tas noticis pēc *Einsatzgruppe* ierosinājuma. – Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945 / Sast. V. Samsons. – Rīga, 1990, 38. lpp.
- ³⁵ Andrejs Rudzis (1905–1984), Latvijas armijas kapteinis, “Latvijas Kareivja” (1940) un “Sarkanā Kareivja” (1940. gada augusts–oktobris) redaktors.
- ³⁶ Pauls Kovaļevskis (1912–1979; pseidonīms – Pāvils Klāns), rakstnieks un žurnālists. 1941. gada februārī repatriējies uz Vāciju, atgriezies 1941. gada jūlijā kā vācu armijas brīvprātīgais (?); 1944. gadā pārcēlies uz Vāciju.
- ³⁷ Ernests Kreišmanis (1890–1965).
- ³⁸ Izdevējs nevarēja pieņemt pat avīzes redaktoru. Par to labi liecina E. Kreišmaņa 1942. gadā rakstītais P. Kovaļevska raksturojums un vēlme viņa vietā iecelt Oļģertu Liepiņu. – LVVA, P-946. f., 1. apr., 33. l., 13.–16. lp.
- ³⁹ Turpat, P-427. f., 1. apr., 4. l., 118. lp.
- ⁴⁰ Radiofonam 1939. gadā bija 154 400 abonentu. Radio vēl neaptvēra visu sabiedrību, īpaši aktuāli tas bija Latgalē. – *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940: Valsts tapšana un suverēnā valsts. – Stockholm, 1976, 495., 654. lpp. – Savukārt “Tēvija” min 170 442 abonentus. – Radioaparāti nav jāpārreģistrē // Tēvija, 1941, 9. jūl. – Latvijā uz 1000 iedzīvotājiem tikai 60 bija radio, kas salīdzinājumā, piemēram, ar Vācijas 140 abonentiem bija niecīgs skaitlis, tomēr Latvijā radio attīstība bija daudz augstāka nekā Lietuvā (20 abonentī) vai Igaunijā (44 abonentī). – *Ločmelis J.* Telekomunikāciju vēsture. – Rīga, 2000, 203. lpp.
- ⁴¹ *Treiguts-Tāle E.* Latvieši, karš ir sācies! ..., 368. lpp.
- ⁴² Alberts Jekste (1908–1987), skaņu inženieris. Piedalījies pirmo skaņu filmu radīšanā Latvijā. Pēc padomju okupācijas kļuva par filmu nozares direktoru (šeit nozīme bija radniecībai ar aktrisi A. Klinti), 1941. gadā – “Latvijas filmas” un radiofona direktors. 1942. gadā arestēts, ieslodzīts Salaspilī, 1943. gadā atbrīvots, darbojies kā kara ziņotājs.
- ⁴³ *Ločmelis J.* Radiofons pirmās okupācijas un kara gados // Latvijas Radio – 75. Dzīve, darbs, cilvēki, tehnika – vēsture, atmiņas, pārdomas. – Rīga, 2000, 78. lpp.
- ⁴⁴ *Kruks S.* Radio karš: Propaganda latviešu valodā Otrajā pasaules karā // Latvijas Arhīvi, 2000, 4. nr., 99. lpp.; *Krūklītis K.* Tēvu zemei grūti laiki: Atceres un pārdomas. – Michigan, 1989, 382., 383. lpp.

- ⁴⁵ *Kruks S.* Radio karš ..., 100. lpp.
- ⁴⁶ "Hallo Latvija" Latvijas radiofona programmas žurnāls, 1941, 1. nr. (6.–12. jūlijs). Redaktors K. Saulītis, A. Eglītis. No 1941. gada 2. novembra iznāca kā "Sondergruppe Ostland."
- ⁴⁷ No frontes cīņām līdz radio klausītājam // Hallo Latvija, 1941, 8. nr.
- ⁴⁸ *Goebbels J.* Der Rundfunk im Kriege (Aufsatz von 15. Juni 1941) // Die Zeit ohne Beispiel: Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41 von Joseph Goebbels. – München, 1941, S. 503–507.
- ⁴⁹ Šis rīkojums izraisīja, piemēram, sašutumu Jēkabpils apriņķa krievu tautības iedzīvotājos, par ko tika ziņots Drošības policijas Jelgavas nodaļas priekšniekam. – LVVA, P-252. f., 1. apr., 43. l., 1. lp.
- ⁵⁰ Turpat, P-946. f., 1. apr., 12. l., 1. lp.
- ⁵¹ Turpat, 13. l., 35. lp.
- ⁵² Trīs no tiem – "Forum", "Radio Modern" un "Film Palace" bija vācu karavīru kinoteātri.
- ⁵³ LVVA, P-946. f., 1. apr., 11. l., 35., 36. lp.; 13. l., 6. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 35. lp.
- ⁵⁵ Kopā ap 60 kinoteātru, no kuriem 42 atradās Rīgā. – Turpat, 11. l., 1.–68. lp.
- ⁵⁶ Ar propagandu jāsaprot sistemātiska informācijas vai dezinformācijas izplatīšana, lai plašās masās ar simboliem un manipulācijām iesakņotu kādu rīcības modeli. Propaganda, izmantojot tēlus, lozungus un simbolus, kuri iedarbojas uz cilvēka aizspriedumiem vai emocijām, cenšas panākt, lai indivīds domātu, ka viedokli viņš ir pieņēmis "patstāvīgi un brīvprātīgi". Kā atzina Ā. Hitlers, "propagandas māksla slēpjas tādos apstākļos, kad var piespiest masas noticēt, ka tāds un tāds fakts tiešām pastāv, tāda nepieciešamība ir neizbēgama, tāds secinājums ir pareizs utt. [...] Propagandai vairāk jāiedarbojas uz jūtām un tikai pavisam nelielā devā uz t.s. prātu." – *Hitler A.* Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. – München, 1943, S. 197. – Ar propagandu saprot ideju, uzskatu un teoriju sistemātisku izplatīšanu, lai ar pārliecināšanu iegūtu piekritējus, kā arī lai pamudinātu cilvēkus uz noteiktu rīcību. – Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1999, 634. lpp. – Pārliecināšana notiek, balstoties uz reāliem faktiem, diskusijām, loģiskiem spriedumiem; savukārt, lai panāktu sociālo kontroli pār latviešiem, 1941. gada vasarā vāciešiem nebija ne laika, ne vēlēšanās viņus par kaut ko pārliecināt – tā vietā nāca uzmācīga propaganda.
- ⁵⁷ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 156. lpp.
- ⁵⁸ 1941. gada 16. jūnija apspriedē Ā. Hitlers atzīmēja: "Mēs atkal uzsvērsim, ka bijām spiesti kādu apgabalu okupēt, kārtot un nodrošināt. Mūsu izkārtojums ir tāds tāpēc, ka okupētās zemes iedzīvotāju interesēs mums bija jārūpējas par mieru, pārtiku, satiksmi utt. [...] Mēs uzsveram, ka mēs esam brīvības nesēji." E. Treiguts-Tāle, kurš tolaik strādāja Antikominternes Austrumu nodaļā, atceras, ka 16. jūnijā nācies tulkot arī plakātu "Hitlers – atbrīvotājs". Arī pirmie preses izdevumi Latvijā pamatīgi ekspluatēja šo saukli visdažādākajās modifikācijās. – *Treiguts-Tāle E.* Latvieši, karš ir sācies! ..., 366., 367. lpp.; Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos ..., 27., 28. lpp.
- ⁵⁹ Neizdevīgas tāpēc, ka, izplēnot mītam, latviešos pateicības jūtas varēja ātri pārvērsties naidā un izpausties darbībās pret nacistiem. Iespējams, ka *Einsatzgruppe A* vadītāja V. Štāleķera 8. jūlija pavēli par paš aizsardzības spēku likvidāciju ietekmēja arī tas faktors, kas paredzēja šādu attīstības gaitu un par ko brīdināja arī Ā. Hitlers 16. jūnija apspriedē. Tādēļ šo militāro spēku vajadzēja pakļaut tieši vācu okupācijas varas instancēm. – Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos ..., 28. lpp.

- ⁶⁰ *Rudzītis H.* Manas dzīves dēkas. – New York, 1984, 181.–183. lpp.
- ⁶¹ *Doreika Ed.* Lielajā vēsturiskajā pagriezienā // *Tēvija*, 1941, 2. jūl.
- ⁶² *Ezergailis A.* Vācu laiki, 1941–1945: Atbrīvošana, brīvprātība, paš aizsardzība, atbēdība // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 163. lpp.
- ⁶³ Lielā atpestīšana // *Tēvija*, 1941, 7. jūl.
- ⁶⁴ Pateicības izrādes notika gandrīz visās “atbrīvotajās” Austrumu teritorijās.
- ⁶⁵ Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos ..., 31., 32. lpp.
- ⁶⁶ *Grieze V.* Latviešu tauta ir atkal brīva // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 30. jūn.
- ⁶⁷ Vēsturiskais rīts Rīgā // *Tēvija*, 1941, 1. jūl. – Ne velti vēlāk vācu iestādes sāka vērsties arī pret šiem simboliem.
- ⁶⁸ Tā “Valmierietis” apgalvoja, ka “nav nekādas plaisas starp **latviešu nacionālajiem centieniem** un to Vāciju, kas nacionālsociālisma ideju gaismā ir izaugusi savai vēsturiskajai misijai – glābt civilizāciju un kultūru no bojā ejas”. – Brīvais latvietis ies kopsolī ar Lielvācijas varonīgo tautu // *Valmierietis*, 1941, 10. jūl.
- ⁶⁹ Ventspils latvieši pateicas atbrīvotājiem // *Ventas Balss*, 1941, 15. jūl.
- ⁷⁰ *Frytagh-Loringhoven A., Freiherr von.* Deutschlands Außenpolitik 1933–1941. – Berlin, 1942, S. 299; Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā. – *Vāsterās*, 1970, 1. sēj., 275.–277. lpp.
- ⁷¹ Līdzīgu apstiprinājumu sk.: *Zemgals B.* Dienas baltās – ne baltās. – *Žēneva*, 1949, 52. lpp.
- ⁷² Cit. pēc: *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 254., 255. lpp.
- ⁷³ Dažus šīs problēmas aspektus aprakstījis: *Biezais H.* Slepēnā Latvija // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 4. nr., 4.–11. lpp.; *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945. – Rīga, 1994, 109. lpp.
- ⁷⁴ Sk. 1941. gada 31. jūlija atskaiti Drošības policijas un SD pavēlniekam; Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hg. P. Klein. – Berlin, 1997, S. 123, 124; *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 30. lpp.; *Ezergailis A.* Paš aizsardzības komandantūru loma holokaustā // Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990. – Stokholma; Toronto, 2000, 201., 202., 206. lpp.; *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā ..., 43. lpp.; *Tēvija*, 1941, 4. jūl.; *Unāms Ž.* Karogs vējā ..., 34.–38. lpp.
- ⁷⁵ *Vilde A.* Tēvzeme pavēl! // *Tēvija*, 1941, 19. jūl.; Mums uzticībā jāpilda mūsu darba pienākums // *Tālavietis*, 1941, 26. jūl.
- ⁷⁶ Vecā režīma vīriem Latvijas jaunzūbūves darbā nav vietas. Kēnigsbergas radio ziņojums latviešiem // *Kurzemes Vārds*, 1941, 25. jūl.
- ⁷⁷ Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos ..., 40. lpp. – Diskutabls ir H. H. Vilhelma viedoklis, par galveno cēloni noskaņojuma maiņai minot strauji pieaugošās saimnieciskās grūtības. – *Vilhelms H. H.* Vācu saimnieciskā politika Latvijā un Ostlandes reihskomisariātā 1941.–1942. gadā // Latvijas Vēsture, 1994, 4. nr., 38. lpp.
- ⁷⁸ Labs piemērs tam ir Latviešu drošības policijas Jēkabpils atbalsta punkta vadītāja ziņojumi Jelgavas nodaļas priekšniekam par politisko stāvokli punktam pakļautajā teritorijā (1942–1943), kur regulāri tiek ziņots par baumām, saistītām ar Latvijas neatkarības vai autonomijas jautājumiem. – LVVA, P-252. f., 1. apr., 43., 44. l.

- ⁷⁹ Tā A. Rozenbergs 1942. gada 3. decembrī augstākajām valsts iestādēm izplatīja speciālu slepenu rakstu, kurā atzīmēja, ka "ir jāizvairās no izteikumiem, ka Vācija austrumos grib radīt kolonijas un nodarboties ar kolonizācijas politiku, vai ka tā uzskata šo zemi un tās iedzīvotājus par izmantošanas objektiem [...] Es lūdzu [...], plānojot vācu reihu austrumos, nekad to nepaust runās un rakstos." – Cit. pēc: *Biezais H.* Tā zeme ir mūsu // *Kara Invalids*, 1987, 32. nr., 20. lpp.
- ⁸⁰ *Biezais H.* Draudzības manifestācija Nacionālajā operā // *Treji Vārti*, 1986, 109. nr., 57. lpp.
- ⁸¹ Tas, vai 1941. gada vasarā šiem cilvēkiem bija šādas izjūtas, paliks nenoskaidrots, bet jāatceras, ka atmiņas varēja ietekmēt vairākus gadus nepārtraukti aktualizētā "Vācijas – atbrīvotājas" propaganda. Tā O. Dankers savās atmiņās piemin pat speciālu rīkojumu, pēc kura katra uzruna tautai bijusi jāiesāk ar pateicības izteikšanu par "atbrīvošanu". – *Dankers O.* Lai vēsture spriež tiesu. – Rīga, 1994, 66. lpp. – Pierādījumi, ka rīkojums tika pildīts, ir presē atreferētās runas.
- ⁸² Propagandas balstītā "Jaunā Eiropas" ideja bija pārāk nekonkrēta, visus vācu okupācijas gadus tā arī netika sabiedrībai dots izskaidrojums par to, kāda tad būs (precīzāk – nebūs) latviešu vieta "Jaunajā Eiropā".
- ⁸³ Kā atzīmē vācu vēsturnieks H. A. Jakobsens, tad šādas idejas Hitlera pasaules uzskatā sāka dominēt jau no 1926. gada. – *Jacobsen H. A.* Krieg in Weltanschauung und Praxis des Nationalsozialismus (1919–1945) // *Nationalsozialistische Diktatur 1933–1945. Eine Bilanz.* – Bonn, 1986, S. 430.
- ⁸⁴ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 106.–108. lpp.
- ⁸⁵ *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: Vēsturisks atskats (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 4. sēj.). – Rīga, 2001, 114.–137. lpp.
- ⁸⁶ *Hitlers* Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928 / Eingeleitet und kommentiert von G. I. Weinberg. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. – Stuttgart, 1961, Bd. 7, S. 220–223.
- ⁸⁷ *Аронсон Э., Пратканис Э.* Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения повседневное использование и злоупотребление. – Санктпетербург, 2003, с. 86, 87.
- ⁸⁸ Dominēja izteikumi "čekisti žīdu pavadībā", "komunisti un žīdi – laupītāji", piemēram: "Čekists jelgavnieks Sietiņš ar saviem palīgiem žīdiem spīdzināja un slepkavoja savus upurus." (A. K. No verdzības – brīvībā // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 1. jūl.) – vai "komunistu laupītāju bars ar saviem nelietīgajiem līdzskrējējiem žīdiem..." (Rīgas vilnas rūpnieka šofera stāsts // *Tēvija*, 1941, 5. jūl.).
- ⁸⁹ T.i., komunisti kā žīdu kalpi. Žīdi un komunisti – lielākie tautas krāpnieki // *Kurzemes Vārds*, 1941, 15. jūl.
- ⁹⁰ *Albatross* [A. Kroders]. Žīds – masu iznīcinātājs // *Tēvija*, 1941, 11. jūl.
- ⁹¹ Baismu nams // *Turpat*, 2. jūl.; Jelgavā čekisti šāvuši pat skolniekus // *Turpat*.
- ⁹² Tas, ka lielākā daļa antisemitisma propagandētāju nāca no "Pērkonkrusta" aprindām, domājams, nav nejauši, jo pērkonkrustiešiem jau bija "teorētiskā bāze", kuru nācās tikai piemērot laika garam, lai šos vīrus izmantotu propagandas frontē. H. Biezais savā pētījumā "Gustava Celmiņa "Pērkonkrusts" dokumentu gaismā" min 1941. gada 17.–21. augustā Rīgas Latviešu biedrības telpās notikušos "ideoloģiskās sagatavošanas kursus"; spriežot pēc tur nolasīto referātu nosaukumiem, izglītošana notikusi tieši par tām tēmām, kuras vēlāk pārplūdināja presi, proti – antisemitisma nacionālsociālistiskais redzējums un Ulmaņa režīma kritika. – *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1992, 1. nr., 40., 41. lpp.
- ⁹³ A. K. No verdzības – brīvībā.
- ⁹⁴ Datēt to varētu ar laiku pēc 20. jūlija.

- ⁹⁵ Cianas gudro protokoli // Tēvija, 1941, 24. jūl.; Žīdu – masoņu vispasaules iekarošanas plāns. Izvilumi no Cianas protokoliem // Nacionālā Zemgale, 1941, 22. jūl.; Tā runāja Cianas gudrie... Izvilums no Cianas protokoliem // Zemgale, 1941, 20. aug.; Cianas gudro noslēpumi // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 22. jūl.; Žīdu "gudro" lēmumi pasaules iekarošanai // Kurzemes Vārds, 1941, 2. aug.
- ⁹⁶ Jeb, kā rakstīja Harijs Maldonis: "Kāpēc latviešu tautas postā vedējs rīkojās tā un ne citādi, par to skaidras un nepārprotamas atbildes dod Ciānas gudro protokoli un citi žīdu raksti." – *Maldonis H. Kopsolī* // Zemgale, 1941, 5. sept.
- ⁹⁷ Par faktoīdiem sociālpsiholoģijā dēvē faktus, kuri pirms parādīšanās masu medijos vai baumu veidā nav eksistējuši, resp., izdomājumus. Faktoīdi bija nepieciešami, lai propagandā aizpildītu robus un darītu to vēl efektīvāku. Šo metodi formulēja J. Gebelss, kurš uzskatīja, ka efektīvs propagandas veids ir nepatiesību izdomāšana un to nemītīga atkārtošana. Tā, piemēram, prese šādus faktoīdus radīja nepārtraukti: "starp Jelgavas čekas ziņotājiem 75% bija žīdi, kuri šo darbu uzņēmās labprātīgi". – Čekas spiegu tīkls // Nacionālā Zemgale, 1941, 18. jūl.; Latviešu patrioti nogalināti ar lielgabalu šāvieniem // Tēvija, 1941, 14. jūl. – Vairākus šādus propagandas faktoīdus apskata: *Ezergailis A. Etniskā naida propaganda 1941. gadā* // Diena, 1992, 11. aug.; *Andrievs Ezergailis par Rīgas arhīviem* // Tēvzemes Avīze, 1992, 6. marts.
- ⁹⁸ "Visur, kur dzīvo žīdi, pastāv kahali – žīdu slepenās padomes, kas ar visiem iespējamajiem līdzekļiem cenšas panākt žīdu virsvadību," rakstīja "Nacionālā Zemgale". "Tāda ir žīdu cīņas taktika, dibināta uz meliem, spiegošanu un viltu. Tādēļ mums no žīdiem jāatbrīvojas uz visiem laikiem, ja negribam kļūt viņu vergi. Vidusceļa šeit nav, un mums jābūt konsekventiem līdz galam." – Slepenās žīdu padomes – kahali // Nacionālā Zemgale, 1941, 8. jūl.; *Zalcmanis J. Lielā pagrīde* // Zemgale, 1941, 18. sept.
- ⁹⁹ Režisors Veits Harlans (1899–1964), scenārija autori L. Mecgers, E. V. Millers un V. Harlans; filmas pirmizrāde notika Vācijā 1940. gada 24. septembrī. Interesanti, ka pēc kara V. Harlanu šīs filmas dēļ divas reizes (1949. un 1950. gadā) mēģināja saukt pie atbildības par noziegumiem pret cilvēci, tomēr lietu ierosināt neizdevās.
- ¹⁰⁰ Viņa dzīvi savulaik pavisam citā gaisotnē attēlojis arī Lions Feihtvangers savā novelē "Žīds Zīss" (1925).
- ¹⁰¹ Lai gan filma ir antisemitiska, tomēr nedrīkst noliegt tās māksliniecisko vērtību: labs režisora darbs, brīnišķīga aktieru spēle utt.; domājams, tieši tāpēc tā bija īpaši efektīva.
- ¹⁰² Tā kā filmā Zīss Openheimers tiek pakārts, līdzīgu "īsto vietu" vajadzēja ierādīt arī Latvijas ebreju kopienai.
- ¹⁰³ Filma, kurā latvieši var vērot savu baigo vakardienu // Tēvija, 1941, 24. jūl.; Žīds Zeiss vēstures gaismā // Turpat, 29. jūl.
- ¹⁰⁴ "Žīds Zīss" Valmierā // Tālavietis, 1941, 23. okt.
- ¹⁰⁵ Provīncē oktobrī, novembrī.
- ¹⁰⁶ Režisors Frics Hiplers (1899–2002), scenārija autors Eberhards Tauberts (1907–1976); filmas pirmizrāde notika 1940. gada 28. novembrī Berlīnē. Rīgā filmu sāka rādīt 1941. gada septembra sākumā, citur Latvijā oktobrī–novembrī.
- ¹⁰⁷ Antisemitisma institūta paspārnē darbojās T. Zeltiņš, M. Plāķis, H. Maldonis, A. Vilde, Ā. Šilde, A. Melliņš u.c. Sīkāk sk.: *Dribins L. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā*, 121., 122. lpp. – Institūta direktors Jānis Martinsons rakstīja: "Jāatzīst, ka vajadzīgs ilgs laiks, lai mēs pilnīgi atbrīvotos no

- žīdisma iespaids. Tāpēc nepieciešams žīdu jautājumus atkal un atkal apskatīt, par tiem rakstīt, kā arī atklāt vēl nezināmus sabiedrībai faktus.” – *Martinsons J.* Cīņa pret žīdismu // *Tēvija*, 1941, 1. dec.
- 108 *T. Z.* [T. Zeltiņš]. Žīdu varas tīklos. Sabiedrībai jāatbalsta Antisemitisma institūts // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 29. okt.
- 109 *Albatross* [A. Kroders]. Žīds – masu iznīcinātājs // *Tēvija*, 1941, 11. jūl.; Pie visa vainīgs žīds // *Tālavietis*, 1941, 31. jūl.; Vai bija arī “labais žīdiņš”? // *Zemgale*, 1941, 12. sept.
- Interesanti, ka 1941. gada 5. jūlija “Tēvijas” ievadrakstā “Sarkanie nezvēri” ebreju problēma tika aplūkota no psihoanalītiskā viedokļa, kas Hitlera Vācijā bija oficiāli pasludināta kā “žīdiskā” pseidozinātne. Vai tā bija cenzūras nevērtība, vai ebreju nomelnošanai visi veidi bija labi?
- 110 “Žīdi mūsu zemē dzīvoja labāk kā pašu mājās. Pašu mājās viņiem būtu jāstrādā, bet Latvijā viņi arvien prata sev iekārtot visērtāko dzīvi.” – Bez žīdiem // *Kurzemes Vārds*, 1941, 6. jūl.
- 111 *Zeltiņš T.* Senlatviešu antizemitisms // *Zemgale*, 1941, 30. aug.; *Zeltiņš T.* Žīdi tautas dziesmās // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 25. okt.
- 112 *Vilde A.* Pagātnes un nākotnes ceļi // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 17. okt. – Citā rakstā “Pagātnes neceļi” Vilde apgalvoja, ka valsts pamatā liktas idejas, kuru mērķis bija tautas izkalpināšana žīdiem, kas jau sākotnēji bija vērstas uz Latvijas valsts sagraušanu. – *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 31. okt.
- 113 “Katrs mēģinājums ierobežot žīdu mahinācijas atdūrās uz starptautisko žīdu organizāciju varu. Kad valdība pret žīdiem nekā neuzdrošinājās uzsākt, riebumu uzplūdos pie darba ķērās nacionālā jaunatne un vairākkārt sarīkoja žīdu grautiņus, bet demokrātiskie varas vīri pret to uzstājās ar bargiem rājiem un sodiem. Šīs nepareizās žīdu politikas rūgtos augļus mēs izbaudījām pagājušā gada jūnijā,” rakstīja “Nacionālā Zemgale”. – Žīdisma pastari Jelgavā // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 4. jūl.; sk. arī: *Šilde Ā.* Citā virzienā // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 1. okt.; *Kalniņš J.* Aktīvā nacionālisma cīņa pret žīdismu Latvijā // *Zemgale*, 1941, 25., 28., 30. okt.
- 114 Sk.: Brāji Hoffi // *Turpat*, 9. okt.
- 115 *Turpat*. Sk. arī: *Eiropa un mēs* // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 25. sept.; Žīdu leiputrija Latvijā // *Zemgale*, 1941, 6. sept.; Palestīna Latvijā. Žīdi tirdzniecībā un rūpniecībā // *Kurzemes Vārds*, 1941, 27. aug.
- 116 Mordehajs Dubins – reliģiski konservatīvās “*Agudat Israel*” līderis, K. Ulmaņa draugs, represēts un gājis bojā padomju izsūtījuma nometnē.
- 117 Mordehajs Nuroks – cionistu partijas “*Mizrachi*” līderis, represēts 1941. gada 13. februārī; 1942. gadā pēc F. D. Rūzvelta lūguma atbrīvots, repatriējies uz Palestīnu.
- 118 *Maldonis H.* Pirmie cīnītāji // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 23. okt.
- 119 *Vilde A.* Pagātnes un nākotnes ceļi.
- 120 *Maldonis H.* Pirmie cīnītāji.
- 121 *Turpat*. – Imants Kuršinskis Ulmanim pat pārmeta, ka tas esot brīvmūrniecisko garu Latvijā atvedis no Amerikas. – *Kuršinskis I.* Jaunatne, mosties! // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 4. okt.
- 122 Pārvērtētas vērtības // *Tālavietis*, 1941, 19. aug.
- 123 Sīkāk par “žīdu iejaukšanos kultūras un mākslas dzīvē” sk.: *Zeltiņš T.* Žīdu varas tīklos // *Zemgale*, 1941, 4. nov.
- 124 Leo Blehs – Berlīnes Valsts operas galvenais diriģents, 1937./38. gada sezonā diriģēja LNO orķestri.

- ¹²⁵ Sāra Rašina – vijolniece, 1937. gadā 17 gadu vecumā kļuva par starptautiskā konkursa uzvarētāju Briselē, nogalināta Rumbulā.
- ¹²⁶ Šilde Ā. Citā virzienā // Zemgale, 1941, 18. sept. Par šo problēmu sk.: *Stranga A.* Ebreju bēgļi Latvijā, 1933–1940 // Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). – Rīga, 2001, 299.–325. lpp. – A. Ezergailis uzskata, ka Šilde šajā rakstā galvenokārt vērsies pret ulmaniskajām aprindām, pierakstot tiem ļaunāko, ko vien varējis iedomāties, – ebreju mīlēšanu. Tam var piekrist, taču jāatceras, ka nacistiem bija aktuāli abi jautājumi un viņiem, domājams, bija vienalga, kas tos pauda. – *Ezergailis A.* Kazačoks ap Ādolfu Šildi // *Diena*, 1994, 16. maijs.
- ¹²⁷ Ievietojot “Zemgalē” rakstu ar skaļu virsrakstu “Žīdu noziedzības”, laikraksts spēja parādīt tikai divus ebreju noziedzniekus, no kuriem viens bija ielas kautiņā sadūris latvieti, un otru – aptiekāru, kas pacientiem bija pārdevis ārsta neizrakstītas zāles. – *Zemgale*, 1941, 20. sept.
- ¹²⁸ Žīdu rituālās slepkavības // *Zemgale*, 1941, 4., 5. sept.; Kā žīdi nekautrējās iedzīvoties uz latviešu rēķina // *Turpat*, 16. okt.; Žīdu rituālās slepkavības // *Kurzemes Vārds*, 1941, 14. sept.; Beilisa prāva un žīdu rituālās slepkavības // *Kurzemes Vārds*, 1941, 12. okt.
- ¹²⁹ Arī Vācijā, jau sākot ar 1935. gadu, tiek vākta informācija par jebkurām “žīdu elementu” marksistiskajām darbībām, lai radītu saikni “žīdi – komunisti”. *Зезер А.* Гестапо-Мюллер: Карьера кабинетного преступника. – Ростов на Дону, 1997, с. 125.
- ¹³⁰ Pret to pašu republiku, pret kuru pāris nedēļu vēlāk prese izvērta milzīgu antipropagandas darbu.
- ¹³¹ *Albatross* [A. Kroders]. Žīds – masu iznīcinātājs.
- ¹³² Žīdisma pastari Jelgavā.
- ¹³³ *Albatross* [A. Kroders]. Žīds – masu iznīcinātājs.
- ¹³⁴ *Silarājs A.* Droši pārkāpsim pagātnes sliekšni // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 17. jūl.
- ¹³⁵ Šausmu propagandu Pirmā pasaules kara laikā radīja angļi un amerikāņi, lai panāktu savu valstu pilsoņu morālo akceptu karam un uzturētu karavīru vēlmi cīnīties frontē.
- ¹³⁶ *Tēvija*, 1941, 1. jūl.
- ¹³⁷ LVVA, P-427. f., 1. apr., 9. l., 2. lp. – Šajā sakarā interesants ir laikraksta “Talsu Vārds” redakcijas raksts, adresēts Mākslas un kultūras lietu departamenta Preses un literatūras daļai.
- “Talsos
1941. gada 23. oktobrī.
- Atbildot uz Jūsu šā gada 18. oktobra rakstu nr. 162, pagodinot paziņot, ka laikrakstam “Talsu Vārds” nekādi spilgtāki materiāli par žīdu rīcību un darbošanos Talsu apriņķī līdz šim nav ienākuši. Materiālus par pāris apcietinātiem žīdiem – arī ne tādiem, kuru darbība būtu tik nozīmīga, lai viņi varētu noderēt Jūsu izdevumam, Talsu apriņķa policijas priekšnieks nosūtījis Rīgas Drošības dienestam. Tāpēc, lai gan labprāt būtu vēlējušies Jums pakalpot, mums tas faktu trūkuma dēļ nav iespējams.” – LVVA, P-427. f., 1. apr., 1. l., 69. lp.
- ¹³⁸ Baigais gads: Attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 17.VI.1940. līdz 1.VII.1941. / P. Kovaļevska, O. Norīša, M. Goppera red. – Rīga, 1942.
- ¹³⁹ *Kangeris K.* Propagandas dokuments propagandas pētīšanai // *Diena*, 1999, 24. febr.
- ¹⁴⁰ *Brocis A.* Būsim gatavi // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 19. jūl.
- ¹⁴¹ *Dribins L.* Antisemitiskās ideoloģijas histērija vācu nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1942. gadā // Holokausta izpētes problēmas Latvijā ..., 125. lpp.
- ¹⁴² Cit. pēc: *Velns cilvēka izskatā* // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 7. okt.

- ¹⁴³ Vītols J. Latvieši cīņā ar žīdiem! // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 23. okt.
- ¹⁴⁴ “*Deutsche Zeitung im Ostland*”, kuras nozīme latviešu presē okupācijas gados vēl nav pēlta, par antisemitismu runā tikai vispārējās kategorijās. Var apgalvot, ka latviešu prese saņēma lielu propagandas devu no šī oficioza, dažkārt pat neatsaucoties uz to. Visām tēmām vadlīnijas ir atrodamas “*Deutsche Zeitung im Ostland*”, izņemot “žīdu jautājuma atrisināšanu”. Pat pārpublicējumi no “*Der Stürmer*” biežāk ir atrodami “Zemgalē”, “*Daugavas Vēstnesis*” nekā šajā laikrakstā.
- ¹⁴⁵ Arī Vācijā nepārtraukti tika apliecināts, ka Hitlers ir miera nesējs un neko vairāk par mieru nevēlas, tomēr tautai atgādināja, ka tā atrodas naidīgu ārējo spēku ielenkumā.
- ¹⁴⁶ Vācu karavīrs, kultūras nesējs // *Tālavietis*, 1941, 11. sept. – Daudzos rakstos pat uzsvērts, ka vācu tauta ir viena no vismiermīlīgākajām pasaulē. “Vienīgi vāci ir maz valdījuši pār citām tautām un maz kārtojuši pasaules lietas.” *Doreiks Ed.* Lielajā vēsturiskajā pagriezienā // *Tēvija*, 1941, 2. jūl.
- ¹⁴⁷ Citur ar nosaukumu “Vācijas uzvaras gājiens”.
- ¹⁴⁸ Režisors Svends Noldans (1893–1978), pirmizrāde Berlīnē 1941. gada 31. janvārī.
- ¹⁴⁹ *Kuršinskis I.* Ir tikai viens ceļš // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 8. okt.; *Meske F.* Pretī ienaidniekam // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 6. sept.
- ¹⁵⁰ Interesanti, ka ASV no pirmajām Latvijas okupācijas dienām jau tika uzlūkota kā potenciālā ienaidniece, kuras “žīdiski-brīvmūrnieciskie vadītāji – īpaši pats prezidents F. D. Rūzvelts – pretēji tautas vēlmēm vēlas iesaistīt valsti karā”. – Rūzvelts meklē starpgadījumu // *Kurzemes Vārds*, 1941, 11. jūl.; Viņi grib valdīt pasauli .. un tādēļ miljoniem jaunu amerikāņu dzenami karā // *Kurzemes Vārds*, 1941, 20. aug.
- ¹⁵¹ *Kuršinskis I.* Ir tikai viens ceļš. Sk. arī: *Maldonis H.* Kopējā solī // *Zemgale*, 1941, 24. okt.; *Bauers J.* Augstākā ķīla // *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 21. okt. – Šīs koncepcijas pamati ir konspektīvi formulēti 1941. gada 16. novembra Gebelsa rakstā “*Die Juden sind schuld!*” – Das eherne Hertz. Reden und Aufsätzen aus den Jahren 1941/42 von Joseph Goebbels. – München, 1942, S. 90, 91.
- ¹⁵² Divu pasaulu sastapšanās // *Tālavietis*, 1941, 6. dec.
- ¹⁵³ “Šim karam jāturpinās, cik ilgi vien iespējams.” Sensacionāli atklājumi par Maskavas neģēlīgo dubultspēli: Dokumenti pierāda Staļina nodevību // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 16. jūl.; Atrasti slepeni padomju uzbrukuma plāni // *Tēvija*, 1941, 8. jūl.; Dokuments, kas liecina par uzbrukuma plānu Lielvācijai // *Zemgale*, 1941, 5. nov.; O. L. Staļina viltus politikas sabrukums // *Tēvija*, 1941, 21. jūl.; u.c.
- ¹⁵⁴ Kādēļ Eiropas tautas cīnās pret komunismu? // *Zemgale*, 1941, 10. nov.
- ¹⁵⁵ *Maldonis H.* Kopējā solī; *Vilde A.* Žīdu vara tiks iznīcināta – Eiropa būs glābta // *Tēvija*, 1941, 11. jūl.
- ¹⁵⁶ Lai latviešu lasītājam parādītu angļu un Sarkanās armijas cīņu metožu līdzību, nereti laikrakstos blakus parādījās ziņas, ka “angļi bombardē slimnīcas”, bet “boļševiki uzbrūk kara slimnīcas tvaikogiem”. – Sk.: *Zemgale*, 1941, 8. sept.
- ¹⁵⁷ *Einsatzgruppen* ziņojumā nr. 156 par operatīvo stāvokli PSRS minēts, ka Liepājas apkārtnē 1941. gada beigās iedzīvotāju vidū tikušas izplatītas baumas par gaidāmo amerikāņu un zviedru desantu Kurzemē. – *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads’ Campaign Against the Jews in Occupied Territories of the Soviet Union July 1941–January 1943* / Ed. by Y. Arad, S. Krakowski, S. Spector. – New York, 1989, p. 280. – Savukārt Ostlandes abvēra ziņojuma pielikumā par iedzīvotāju noskaņu minēts, ka nacionālistu vidū vēl esot ticība, ka pienāks mirklis, lai “ar Londonas žēlastību no jauna domātu par Latvijas patstāvību”. – Latvijas suverenitātes

- ideja likteņgriežos, 41. lpp.; *Ozols J.* Latviešu politiskais noskaņojums // *Kara Invalids*, 1988, 33. nr., 17.–22. lpp.
- 158 *Skrodelis A.* Trīs ļaunumi // *Tālavietis*, 1941, 28. okt.; *W. Šm.* “Džentlmeņa” īstā seja // *Zemgale*, 1941, 21. nov.
- 159 *Grīnblats J.* Mūsu pienākums // *Nacionālā Zemgale*, 11. aug.; *Vilde A.* Pagātnes un nākotnes ceļi // *Zemgale*, 1941, 17. okt.; *Čaks R.* Divi gadi // *Turpat*, 1. sept.
- 160 Uzticībā, paklausībā, darbā // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 6. sept.
- 161 *Turpat*.
- 162 *Neiburgs U., Zellis K.* Rietumu sabiedroto tēls latviešu presē nacistu okupācijas laikā // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002 ...*, 173.–197. lpp.
- 163 Savā ziņā tas bija nozīmīgs propagandas termins; jūnija pirmajās dienās lietoja vārdu “atjaunošana”, bet vēlāk – “jauncelsme”. Teikt “atjaunošana” bija tikpat ķecerīgi kā vārdi “brīvā Latvija”.
- 164 *Brocis A.* Vai tu cienīgs visa tā, pats zini! // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 11. jūl. – Faktiski šo uzdevumu latviešiem noformulēja *Einsatzgruppe A* vadītājs V. Štālekērs. Savā 1941. gada 15. oktobra ziņojumā viņš min, ka “jau pašā sākumā tika mēģināts iesaistīt vietējo iedzīvotāju uzticamos ļaudis cīņā pret viņu zemes parazītiem, t.i., sevišķi žīdiem un komunistiem”. – Cit. pēc: *Ezergailis A.* Par vēsturnieku, ne policistu grēkiem // *Latvijas Vēsture*, 1995, 1. nr., 87., 88. lpp.
- 165 Latvisku stāju turpmākai cīņai // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 10. jūl.
- 166 Komūnisms un žīdisms // *Zemgale*, 1941, 20. aug.; sk. arī: *L. K.* To neaizmirsīsim // *Tēvija*, 1941, 21. aug.; *Atkratīsimies no nodevējiem un žīdu algoņiem* // *Tālavietis*, 1941, 26. jūl.; u.c.
- 167 *R. Heidrihs* 1941. gada 2. jūlijā rakstīja: “Ceļā uz jaunokupēto teritoriju antikomunistisko un antisemitisko aprindu pašattīrīšanos nedrīkst likt nekādus šķēršļus. Tā drīzāk jāveicina, neatstājot pēdas, lai vēlāk šīs vietējās paš aizsardzības grupas nevarētu atsaukties uz tām dotajām direktīvām vai politiskām garantijām.” – Cit. pēc: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 239. lpp.
- 168 *A. Ezergailis* min, ka *M. Vagulāna* raksts “Es” “Nacionālās Zemgales” 1941. gada 15. augusta numurā, kur viņš pateicas vācu karavīriem, kuri “parādījuši atkal izcilu uzmanību, atbalstot ar saviem līdzekļiem” žīdu iznīcināšanu, ir bijis iemesls Drošības dienesta štāba priekšnieka un avīzes redaktora krišanai nežēlastībā. – *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 190. lpp. – Tomēr jāatzīmē, ka līdzīgas nevērtības tika pieļautas arī agrāk. Jau 12. jūlija “Nacionālajā Zemgalē” *M. Vagulāns* rakstā “Lielā talka” rakstīja: “Tagad latviešu māte pati aicina savus dēlus palīgā vācu karavīram lielajā talkā – žīdisma iznīcināšanas talkā.” Grēkoja arī “Tālavietis”, apgalvojot, ka “Pret žīdiem mums var būt tikai viena nostāja – iznīcināt tos tāpat, kā to darīja savā laikā mūsu atbrīvotāji – vācieši” (Kamdēļ žīdi jānīst, kamdēļ viņi jāznīcina // *Tālavietis*, 1941, 12. aug.), tomēr reakcija nesekoja. Domājams, ka *M. Vagulāna* atļaušanas iemesli bija citi un tie ir jāmeklē apgabala komisāra fon Medema personā.
- 169 “Daugavas Vēstnesis” 1941. gada 31. oktobrī rakstā “Atklāts smags noziegums pret āriešu godu” min vairākus faktus par “žīdu glābējiem”, piemētot, ka visus vainīgos sagaida bargs sods, jo citādi kā tautas nodevību šādu rīcību apzīmēt nevar. – Sk. arī: *Noziedzīgā līdzjūtība* // *Zemgale*, 1941, 28. okt.
- 170 Kamdēļ žīdi jānīst, kamdēļ viņi jāznīcina; *V. Št.* Latviešiem ar glīvām un “mīkstām” sirdīm // *Tālavietis*, 1941, 7. aug.; *Lai ēstu – jāstrādā* // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 10. jūl.; *Nesmērējiet rokas* // *Kurzemes Vārds*, 1941, 19. jūl.; *Izbeigt pakalpošanu žīdiem!* // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 18. jūl.; *Latvieši nedrīkst kalpot žīdam* // *Tēvija*, 1941, 16. jūl.; *Neveicināsim žīdu niķus* // *Turpat*, 19. jūl.; *Žīdu žēlotāji* // *Tukuma Ziņas*, 1941, 29. jūl.; u.c.

- 171 Jāatzīmē gan, ka ar daudz mazāku intensitāti.
- 172 Žēlsirdība nevietā // Kurzemes Vārds, 1941, 3. jūl.; Nāve tautas nodevējam – slepkavotāju slēpējam // Tēvija, 1941, 19. sept.; Apcietināts gūstekņu slēpējs // Turpat, 30. okt.; *Visvaldis B.* Latvieša necienīga rīcība // Zemgale, 1941, 8. sept.
- 173 *Vagulāns M.* Līdēji // Nacionālā Zemgale, 1941, 15. jūl.
- 174 *Leinerts J.* Atbrīvotā zeme // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 18. jūl.
- 175 *Vagulāns M.* Līdēji // Nacionālā Zemgale, 1941, 15. jūl.; sk. arī: *Vagulāns M.* Veselais saprāts // Turpat, 22. jūl.; *Grīnblats J.* Maize un gods // Turpat, 30. jūl.
- 176 Dzīve prasīs norēķinus // Tālavietis, 1941, 19. jūl.; Atkrātsimies no nodevējiem // Turpat, 26. jūl.; *Šteinbergs V.* Latvieša sirdsapziņa // Turpat, 16. aug.; *V. M.* Tā mēs vairs nevaram strādāt // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 26. jūl.
- 177 Daudzu 1941. gadā apcietināto lietās tā arī ierakstīts – “uz aizdomu pamata”, “apvainots kā komunisti un žīds”, “apcietināts uz aprunāšanas pamata”. – LVVA, 3273. f., 25. apr., 222., 247., 248., 262., 301., 393., 459. l. – Denunciācijas skāra arī tās personas, kas ieņēma jaunajā pārvaldē amatus, 1941. gada 27. septembrī ziņoja *EK A* vadībai Berlīnē. – *Samsons V.* Antipatriotisma un bezprāta pozīcijās (Buržuāziskā nacionālisma politiskais un ideoloģiskais pagrimums Latvijā hitleriskās okupācijas gados, 1941–1945) // *Dzimtenes Balss*, 1975, 10. apr.
- 178 Dienas jautājumi // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 26. jūl.; Visi spēki jāveltī lietišķam, radošam darbam // Turpat, 13. sept.
- 179 *Skrodelis A.* Novāksim pagātnes drupas // Tālavietis, 1941, 16. okt.; sk. arī: Visi spēki jāveltī lietišķam, radošam darbam.
- 180 *Vilde A.* Tautas audzinātāju uzdevumi // Tēvija, 1941, 25. sept.
- 181 Savā ziņā interesants ir 8. jūlijā “Nacionālajā Zemgalē” publicētais raksts “Vācu karavīru draudzība”. Rakstā ir runa par vācu karavīriem, kas latviešu dzelzceļa strādniekiem dāvinājuši speķi, pēc kā tiek izdarīts spriedums, ka “mēs atkal esam cilvēki, kam brīvība un kultūra”. Raksts ir absurds pēc būtības, tas varbūt iederētos PSRS okupētajos apgabalos, nevis Latvijā un vēlreiz netieši liecina par propagandas rotu līdzdarbošanos preses vadīšanā.
- 182 *Schröter E.* Stärkung der Landwirtschaft // *Deutsche Zeitung im Ostland*, 16. Sept. 1941.
- 183 Mūsu lauksaimniecības izredzes nākotnē // Tēvija, 1941, 29. jūl.; Cieņu lauku sētai // Zemgale, 1941, 25. aug.; Gādība par Austrumu apgabalu nākotni // Tēvija, 1941, 16. sept.
- 184 Pie darba! // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 26. aug.; *Zutis P.* Latvietim // Zemgale, 1941, 26. aug.
- 185 Lauksaimniecības akadēmijas, Mākslas akadēmijas, Konservatorijas, vidusskolu un arodskolu audzēkņiem, kā arī tiem, kas gatavojās šajās mācību iestādēs iestāties 1941./1942. mācību gadā un 1. jūlijā bija sasnieguši 15 pilnus gadus, obligāti lauka darbos bija jānostrādā vismaz sešas nedēļas. – Tēvija, 1941, 18. jūl.
- 186 Apgabala komisārs Fust's Madlienā un Ogrē // Tēvija, 1941, 13. sept.
- 187 Piemēram: *Silarājs A.* Viņam laukos klājās labi // Zemgale, 1941, 20. aug.; Neviena vārpa nedrīkst palikt laukā // Tēvija, 1941, 31. jūl.
- 188 Propagandā retumis parādās arī krievu karagūstekņa tēls, kurš tiek nodarbināts ražīgā darbā, tādējādi rodot apskaidrību par jaunā laikmeta būtību, Krievijas negācijām un Vācijas kara taisnīgumu. – “Mēs strādāsim kaut vai gadiem ilgi!” *Sarkanarmieši* – gūstekņi ražīgā darbā // Tēvija, 1941, 27. sept.

- 189 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 912., 913. lpp.
- 190 Par to, ka zeme tika uzskatīta par Vācijas kara laupījumu un bijušajiem saimniekiem bija tikai tās izmantošanas tiesības, bet uz zemnieku runām par bijušo kalpu laiku atgriešanos paskaidroja, ka pašreizējos apstākļos ir jāaizmirst par personīgām interesēm un jāziedojas kopējām (t.i., Vācijas) interesēm, propaganda saprotamu iemeslu dēļ klusēja.
- 191 Kolektivizācijas drauds kritis // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 24. jūl.; Kāda nākotne sagaidīja mūsu zemniekus // *Kurzemes Vārds*, 1941, 13. jūl.
- 192 Zeme atkal runā // *Tālavietis*, 1941, 2. aug.; Kolhoznieku "bagātā un laimīgā" dzīve // *Tēvija*, 1941, 28. jūl.; *J. R. Sarkanie meli* // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 10. jūl.; *Burtnieks A.* Atbrīvotais zemnieks // *Turpat*, 14. jūl.; Kas draudēja lauksaimniekiem // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 14. aug.; Kā šoruden būtu iznīcināts latviešu zemnieks // *Tēvija*, 1941, 7. aug.; u.c.
- 193 Ja gribam pastāvēt, mums jāpanāk visu gaišo un labo spēku vienība // *Tālavietis*, 1941, 31. jūl.
- 194 *Ķuze A.* Norādījumi lauksaimniekiem // *Tēvija*, 1941, 28. jūl.
- 195 To prasa tagadējais laiks // *Zemgale*, 1941, 28. aug.; *Kahn E.* Lielvācijas valsts un latviešu zemnieks // *Tēvija*, 1941, 5. aug.
- 196 *Strods H.* Latvijas lauksaimniecības vēsture: No visnenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. – Rīga, 1992, 177., 178. lpp.
- 197 V. Lauku dzīve kārtrojama sadarbības un saprašanās ceļā // *Tālavietis*, 1941, 2. sept.; *Ulmanis Ed.* Vairāk iecietības // *Zemgale*, 1941, 26. aug.; Vecie un jaunie // *Turpat*, 30. aug.
- 198 Nācis pie pareizās atziņas // *Turpat*, 28. aug.; Mierā un saderībā // *Kurzemes Vārds*, 1941, 10. sept.
- 199 *Grīnblats J.* Uzvarēs krietnais, nevis nekaunīgais // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 16. aug.; Tā "strādā" komjaunsaimnieki // *Turpat*; "Komjaunsaimnieki" turpina rupji pārkāpt apgabala komisāra rīkojumu // *Turpat*, 13. aug.; Šodienas parole – strādāt // *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941, 29. aug.
- 200 *Grīnblats J.* Nav pamata bažām // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 12. aug.; *Grīnblats J.* Taisnība un netaisnība // *Zemgale*, 1941, 3. sept. – Sīkāk sk.: *Kangeris K.* "Nodevas reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, 12. nr., 37., 38. lpp.
- 201 Lielajā jauncelšanas darbā // *Tēvija*, 1941, 14. jūl.
- 202 Cieņu lauku sētai // *Zemgale*, 1941, 25. aug.
- 203 1939. gadā RSHA bija veikusi slepenus pētījumus par Baltijas valstīm, kur, starp citu, atzīmēts, ka dzimstības samazināšanās apdraud šo tautu bioloģisko saglabāšanos un cilvēku aizplūšana no laukiem noved pie lauku iztukšošanās. – *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena ..., 46., 47. lpp.
- 204 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 924. lpp.
- 205 *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.)*. – Rīga, 2001, 240.–261. lpp.
- 206 Vienīgais izņēmums bija skolotāji, kuriem vajadzēja audzināt jauno "atbrīvotās Latvijas" paaudzi.
- 207 Latviešu strādnieku āriskā stāja // *Tālavietis*, 1941, 4. sept.
- 208 *Turpat*.
- 209 Izmantošanas un vergošanas režīms // *Tēvija*, 1941, 17. jūl.; Boļševiku gādība par darba ļaudīm // *Nacionālā Zemgale*, 1941, 12. aug.; Kā komunisti "rūpējās" par strādniekiem // *Kurzemes Vārds*, 1941, 8. aug.

- 210 No žīdu vadītām boļševiku bandām brīvi! // Tēvija, 1941, 1. jūl.; Valmiera pirms gada un tagad // Valmierietis, 1941, 6. jūl.
- 211 Visu enerģiju Latvijas rūpniecības atjaunošanai un nostiprināšanai // Tēvija, 1941, 18. jūl.
- 212 Latviešu strādnieku āriskā stāja. – Šis apgalvojums gan bija pretrunā ar tālaika lauku dzīves propagandu, ar apgalvojumiem, ka tieši zemnieks ir latviešu tautas mugurkauls, bet pilsēta tikai izsūcot cilvēku. Tomēr, ienākot vācu armijai, tika izplatītas skrejlapas, kurās apgalvots: “Jūs latviešu darba intelīģence un strādnieki, esiet īstie tautas bērni. Tikai īsts sociālisms atnesīs jums labklājību.” – Sk.: Nacionālā Zemgale, 1941, 1. jūl.
- 213 Latviešu strādniekus atkal iesaista nācijas viengabalainībā // Tālavietis, 1941, 16. okt.
- 214 T. Z. Darba problēma jaunā skatījumā // Tēvija, 1941, 29. aug.
- 215 *Strautnieks A.* Latvju strādniekam // Zemgale, 1941, 28. sept.; *T. Z. Darba problēma jaunā skatījumā.*
- 216 Arodorganizācijas tagadējā nozīme // Zemgale, 1941, 29. sept.; Par strādājošo labāku dzīvi // Zemgale, 1941, 30. okt.
- 217 Protams, runa ir tikai par sīktirgotājiem, jo lielāku tirdzniecības operāciju kompetence nebija latviešiem uzticēta.
- 218 Latvisku garu tirdzniecībā. Apzinību, tīrību, kārtību, pieklājību un disciplīnu // Tēvija, 1941, 9. jūl.
- 219 Visus spēkus boļševiku izpostītās tirdzniecības atjaunošanai // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 23. jūl. – “Pilno bļodu izmantot nekavējās arī Jelgavas žīdi. Radās vesela rinda šo nejēgu, no tiem laba tiesa ar līkiem deguniem un noļutušām ausīm, kas portfeļiem padusēs skraidīja pa Jelgavas ielām, saņēma lielas algas un veda visu pilsētu pretī sabrukumam un haosam.” – Viņi rādīja, kā nevajag saimniekot // Nacionālā Zemgale, 1941, 1. jūl.
- 220 *Melliņš A.* Boļševiku važas krīt // Daugavas Vēstnesis, 1941, 28. okt.; *Melliņš A.* Likts pamats mūsu saimnieciskās dzīves atjaunošanai un izveidošanai // Tālavietis, 1941, 1. nov.; *Silarājs A.* Mēs sākam no jauna // Zemgale, 1941, 20. aug. – Līdzīgi rakstīja par amatniecību: “Tagad žīdi aizgājuši no mūsu dzīves. Latviešu darbinieki darbus veic labāk un apzinīgāk.” – Sk.: Darbnīcas, kurās tagad strādā latvieši // Kurzemes Vārds, 1941, 21. sept.
- 221 *Melliņš A.* Likts pamats mūsu saimnieciskās dzīves atjaunošanai un izveidošanai // Tālavietis, 1941, 1. nov.; *Melliņš A.* Boļševiku važas krīt // Daugavas Vēstnesis, 1941, 28. okt.
- 222 Mūsu tirdzniecības pirmās 18 dienas. Tirdzniecības departamenta vērojumi un norādījumi // Tēvija, 1941, 19. jūl.
- 223 Apzinīgu patērētāju rīcību tirdzniecībā // Turpat, 7. jūl.
- 224 Piemēram: Atkal pieķerts spekulants // Turpat, 12. jūl.
- 225 V. Št. Laikmetiskas pārdomas par mūsu tirdzniecību // Tālavietis, 1941, 6. sept.
- 226 Apzinīgu patērētāju rīcību tirdzniecībā // Tēvija, 1941, 7. jūl.; Latvieši nedrīkst kalpot žīdiem // Turpat, 16. jūl.; “Bekona eksportā” žīdiem vēl arvien priekšroka // Kurzemes Vārds, 1941, 23. jūl.; Izbeigt pakalpošanu žīdiem! // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 18. jūl.; Veikalnieks – žīdu draugs // Tēvija, 1941, 7. jūl.; u.c.
- 227 Apzinīgu patērētāju rīcību tirdzniecībā // Turpat.
- 228 Prese gan apgalvoja, ka pārtikas un citu preču deficīts nedraud. – Pārtikas preču netrūkst // Turpat, 5. jūl.
- 229 Profesionālus rindās stāvētājus atmaskosim // Turpat, 12. jūl.; Par rindās stāvētājiem // Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 21. aug.

- ²³⁰ Visa bardzība normālas tirdzniecības jautājumiem // *Tēvija*, 1941, 17. jūl.
- ²³¹ Kartiņas // *Zemgale*, 1941, 4. sept.; *E. R. Taisnības princips apgādē* // *Tēvija*, 1941, 25. aug.
- ²³² Spekulanti sāk staigāt pa lauku mājām // *Zemgale*, 1941, 8. okt.
- ²³³ *Tēvija*, 1941, 12. jūl.
- ²³⁴ Visbiežāk – ieslodzījums.
- ²³⁵ Par melnā tirgus attīstību Latvijā vācu okupācijas gados sk.: *Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture*, 898.–901. lpp.
- ²³⁶ Rases un ideju tīrība // *Tālavietis*, 1941, 11. okt.
- ²³⁷ Tas, ka Latvijā nacistu okupācijas gados neparādījās nopietna un skaitliski liela pretošanās kustība, domāju, bija arī efektīvās propagandas nopelns.
- ²³⁸ Tas izriet no nacisma būtības, kuru precīzi formulējis N. Freis, atzīmējot, ka nacisms ir jāvērtē kā propagandas kustība (*Propagandabewegung*), nevis programmpartija (*Programmpartei*). – *Frei N. Nationalsozialistische Presse und Propaganda // Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur und Geschichte* / Hrsg. von M. Broszat u.a. – München, 1983, S. 158.

Kaspars Zellis

The Propaganda of Nazi Germany in the Occupied Latvia (June–December 1941)

Summary

The aim of this article is to give characteristics of the Nazi propaganda in the territory of occupied Latvia in two ways: by describing executive institutions and propaganda channels on the one hand and by providing the insight into the themes most intensively used by propaganda on the other hand.

Several Nazi institutions were accountable for spreading propaganda and these institutions provided total control over mass media and information. Despite the fact that propaganda's infrastructure was decentralized and leading officials often were involved in disputes about the spheres of influence, the content of propaganda was not changed. This was the result of the Nazi totalitarian system which was secured by common propaganda guidelines that were binding upon all institutions.

In general German strategy of propaganda was quite simple and straightforward. It could be described as follows: the mistakes of Latvia's politicians had resulted in Soviet occupation of Latvia implemented mainly by Jews who had introduced repressive policies based on the ideas of international Jewish conspiracy for the world domination. The Great German army had rescued Latvians from this inevitable danger. If Latvians accepted some obligations, then Germans would lead Latvian people away from this horrible past and accompany in their way to the New Europe.

The research can be summarized in the following conclusions:

1. All Latvian mass media was ideologically unified and controlled by German propaganda agencies. There was no period of *interregnum* in Latvian mass media during the summer of 1941.

2. The restoration of sovereignty of the Republic of Latvia had never been a part of German plans. The illusions of a possible recovery of independence in the summer of 1941 were based on inadequate understanding of the concept of “liberation” – the symbol used by German propaganda.

3. The anti-Semitic ideology, which invaded Latvia’s society from the press, radio and cinema since June 1941, was an integral part of the Germany’s war propaganda which was implemented in very structured way with one long-lasting goal – to put blame for the execution of Jews on Latvians.

4. The obligation of mass media was to give an explanation of the reasons and goals of the ongoing war. German propaganda created a myth about the main cause of this war – the core of the problem was maintained to be the international Jewish conspiracy, which was expanded into Anglo-American plutocracy and Communist rule in Russia. These assumptions were used to diminish Latvian sympathies for Great Britain and its allies and to build loyalty for Hitler’s Germany and the new policies to be implemented.

5. Another obligation for Nazi propaganda was to set tasks and to provide a social role models for different social groups in Latvia, except for intellectuals who did not have a place in Germany’s plan for the New Europe. This function also was performed under the guidelines and supervision provided by German agencies.

6. The target audience of Nazi propaganda was Latvian society in general and the main goal of propaganda was to attain efficient and unconditional compliance to the policies implemented by Nazi and to exclude any counteractions to this regime.

An important issue, which requires additional research, is the extent of the survival of images and stereotypes created by this propaganda which have become elements of national mythology, like “Baigais gads” (Year of Horror).



Kārlis Kangeris

Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945)

1. Ievads

Pēdējos gados vēstures pētniecība Latvijā pievērsusies arī valsts policijas vēstures izziņai. Trijos sējumos ir aprakstīts policijas darbs Latvijas brīvvalsts laikā līdz padomju okupācijai 1940. gadā,¹ bet divās citās grāmatās izsekots policijas darbinieku liktenim padomju pirmās okupācijas posmā 1940.–1941. gadā.² Būtu loģiski, ja nākotnē izsekotu policijas struktūras attīstībai un darbības rezultātiem sekojošos Latvijas okupācijas periodos, priekšplānā izvirzot jautājumu, cik lielā mērā okupācijas varas savu mērķu īstenošanai policijas darbā izmantoja Latvijas iedzīvotājus.

Ja šai darbā analizētas policijas struktūras vācu okupācijas gados (1941–1944), tad priekšplānā nav doma par Latvijas policijas vispārējās vēstures izpētes perioda paplašināšanu, kaut gan šāds blakus aspekts varbūt arī varētu rasties. Kā šī raksta galvenais mērķis ir izvirzīts uzdevums, pirmkārt, noskaidrot, kāds pētnieciskais darbs veikts par policijas struktūrām un to darbību vācu okupētajā Latvijā; otrkārt, mēģināt iespējami pilnīgi aprakstīt policijas struktūras uzbūvi, lai no šī apraksta turpmāk mērķtiecīgāk noteiktu pētniecības uzdevumus par vācu okupācijas laika policijas struktūras detaļām. Ar šo aprakstu vēlos parādīt, kāda bija policijas uzbūve Latvijā, un konstatēt, ko zinām par šīs struktūras atsevišķām vienībām. Tā, piemēram, ko zinām par augstāko SS un policijas vadītāju Austrumzemē; vai – ko zinām par SS un policijas vadītāju Latvijā; vai – ko zinām par Latviešu politiskās policijas darbu utt. Tātad šis policijas struktūras apraksts ir domāts kā palīg līdzeklis turpmāku pētījumu ierosināšanai par policijas uzbūvi vācu okupācijas laikā.

Par policijas jautājumiem Latvijā vācu okupācijas laikā ir rakstīts, bet zinātniskos darbos tie galvenokārt ir minēti saistībā ar ebreju iznīcināšanu. Tā Andrievs Ezergailis ir aprakstījis Drošības policijas un SD struktūru (īpaši Operatīvo grupu "A" un Operatīvo komandu 2), Arāja komandu, latviešu policijas bataljonus, paš aizsardzības dienesta vienības u.c.³ Par Arāja komandas personālsastāvu vēl rakstījusi Rudīte Vīksne.⁴ Daudzos pēdējo gadu pētījumos ir jaunas ziņas par paš aizsardzības dienesta izveidošanu Latvijā⁵

un tā piedalīšanos ebreju iznīcināšanā Latvijas mazpilsētās un laukos.⁶ Par latviešu policijas bataljoniem sistemātisku pētniecības darbu ir iesācis Kārlis Kangeris.⁷

Izvērtējot pētniecībā rakstīto par Operatīvo grupu "A", respektīvi, Operatīvo komandu 2, gan starptautiskajā vēstures pētniecībā (šie darbi šeit netiek uzrādīti), gan Latvijā, jākonstatē, ka par šo Drošības policijas un SD grupu/komandu ir izsmeltoši daudz pētīti un rakstīti – kā par tās uzbūvi, tā arī par darbību.

Par tā saukto Arāja komandu arī ir plašāk rakstīts, mēģinot izvērtēt visus pieejamos materiālus: gan vācu dokumentus, gan Arāja tiesas prāvas materiālus, gan arī Valsts drošības komitejas (VDK) krimināllietās pieejamās liecības par Arāja komandas atsevišķu locekļu darbību. Tomēr pēc šīm pūlēm ir palikuši jautājumi, kurus nav izdevies skaidri izgaismot, it sevišķi attiecībā uz komandas sastāvu tās sākumposmā, pārorganizēšanos par Latviešu drošības palīgpoliciju (*Lettische Sicherheitshilfspolizei*) un atsevišķiem darbības aspektiem 1941. gadā, kas vēl vienmēr ir fragmentāri. Vai šos trūkumus varēs novērst, par to ir pamatotas šaubas. Tāpat arī būtu vēlams papildu informācija par tā saukto Teidemaņa SD grupu Valmierā.⁸

Kā jau minēts, par atsevišķu paš aizsardzības grupu izveidošanos un atsevišķu paš aizsardzības grupu piedalīšanos ebreju slepkavošanā nācis klāt daudz materiālu. Tomēr līdz šim nav tādu darbu, kur būtu izsekots kāda aprīņķa paš aizsardzības grupas darbībai no paša sākuma līdz tās likvidēšanai vai pārorganizēšanai, aprakstot arī paš aizsardzības komandantūru tīklu aprīņķī un to saistību ar vācu vietējo militārpārvaldi. Mēs arī esam neziņā par paš aizsardzībā iesaistīto personu skaitu gan atsevišķos aprīņķos, gan visā Latvijā kopumā. Tādēļ pētījums par paš aizsardzības sistēmu Latvijā (arī atsevišķos aprīņķos) būtu ļoti vēlams.

Latviešu policijas bataljonu darbībai veltīts "Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā" 2. sējums.⁹ Tomēr, kā A. Ezergaiļa, K. Kangera un Ē. Jēkabsona, U. Neiburga un K. Zeļļa pētījumi rāda, šai grāmatā policijas bataljonu darbība attēlota vienpusīgi, izceļot tikai bataljonu piedalīšanos "tīrā" karā. Nav arī tā, kā apgalvo holokausta pētniecībā, ka policijas bataljoni izmantoti tikai kā "mobilas slepkavošanas vienības". Tāpēc nākotnē jā mēģina ar dažādu avotu palīdzību analizēt katra bataljona gaitas, lai noteiktu to patieso darbības loku, kas varēja būt starp neitrālu kārtības policijas funkciju pildīšanu un piedalīšanos civiliedzīvotāju slepkavošanā.

Jākonstatē arī, ka Latvijā trūkst tāda visaptveroša darba par policijas struktūrām un to darbību vācu okupācijas laikā, kāds ir sarakstīts Lietuvā.¹⁰ Tas ir trūkums, kas Latvijā būtu jānovērš.

Šai rakstā netiks ievērotas vācu armijas drošības un policijas struktūras, piemēram, drošības divīzijas (*Sicherungsdivisionen*), abvērs (*OKW Ausland-Abwehr*), slepenā lauka policija (*Geheime Feldpolizei*) u.c., kas administratīvi bija tieši pakļautas armijai. Tāpat arī sīkāk nepievērsīsimies policijas darbības īpašajiem apstākļiem Kurzemē 1945. gadā.

2. Avoti

Lai aprakstītu vācu okupācijas laika policijas struktūru Latvijā, avotu pieejamība šim mērķim nav tā labākā. Sevišķi maz ir saglabāties dokumentu, kas attiecas uz šī raksta tematu, tas ir, dokumenti par atsevišķu policijas iestāžu uzbūvi, uzdevumiem un personālsastāvu neatkarīgi no tā, vai tās būtu vācu vai latviešu policijas iestādes. Kopumā dokumenti ir pieejami par policijas iestāžu darbību, bet ne par to struktūru.

Tā kā no Operatīvās grupas "A" (*Einsatzgruppe A*) Operatīvās komandas 2 (*Einsatzkommando 2*) Latvijā izveidojās vadošā policijas struktūra – Drošības policijas un SD komandieris Latvijā (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Lettland*), tad kā pirmā nozīmīgā avotu grupa jāmin Operatīvās grupas "notikumu ziņojumi" (*Ereignismeldungen*),¹¹ bet īpaši jāizceļ divi Valtera Štālekera sastādītie darbības pārskati – pirmais par laiku līdz 1941. gada 15. oktobrim,¹² bet otrs par laikposmu no 1941. gada 16. oktobra līdz 1942. gada 31. janvārim.¹³ Šajos divos dokumentos sevišķi plaši aprakstīta latviešu policijas iestāžu izveidošana okupācijas pirmajā pusgadā. Par vēlāko laikposmu ir saglabājušies atsevišķi nozīmīgi "noskaņojuma un stāvokļa ziņojumi", kuros arī sniegtas ziņas par Drošības policijas uzbūvi un tās izvietojumu, sevišķi par Latviešu drošības policijas nodaļām.¹⁴ Latviešu policijas struktūras izpētei ļoti noderīgi var būt ģenerālkomisāra Rīgā 11 sējumi Vācijas Federālajā arhīvā Berlīnē (*Bundesarchiv* – saīsināti BA); tajos apkopoti dokumenti par policijas uzbūvi.¹⁵ Attiecībā uz Kārtības policijas izveidošanu – gan vācu, gan latviešu – noteikti jāizmanto arī citi Vācijas Federālā arhīva fondi. Pirmajā vietā jāmin "Kārtības policijas Galvenās pārvaldes" fonda dokumenti,¹⁶ tad fonds par "Kārtības policijas vienībām un skolām"¹⁷ un, visubeidzot, fonds par "Policijas iestādēm iekļautajos un okupētajos apgabalos".¹⁸ Šajos trīs fondos dokumenti par policijas struktūrām Latvijā parasti nav vienkopus, bet izkaisīti pa dažādiem sējumiem. Vienīgi par latviešu policijas atsevišķu bataljonu darbību (piemēram, 19. bataljons) dokumenti atrodami vienkopus atsevišķā sējumā. Tāpat pētniecībai nepieciešami ir "Reihsfirera SS personiskā štāba" dokumenti,¹⁹ bet tie, kas attiecas uz policijas izveidošanu Latvijā, diemžēl arī ir izkaisīti pa dažādiem sējumiem. Vēl papildu materiālus par policijas struktūrām Latvijā var atrast dažādu Vācijas reiha ministriju un latviešu civilpārvaldes iestāžu dokumentos. Šīm institūcijām nācās saskarties ar policijas pārvaldes jautājumiem. Kā galvenās dokumentu grupas jāmin Reiha kanceleja,²⁰ Reiha ministrija okupētajiem austrumu apgabaliem,²¹ Austrumzemes reihskomisārs (Rīgā),²² Ģenerālkomisārs Rīgā,²³ Rīgas pilsētas²⁴ un Jelgavas novada komisariāta²⁵ pārvalde.

Tāpat kā Vācijā, arī Latvijas arhīvu fondos no vācu civilpārvaldes dokumentiem atrodami tikai atsevišķi dokumenti par policijas struktūrām, turklāt tie izkaisīti pa dažādiem fondiem un sējumiem.²⁶ Toties Latvijas arhīvos glabājas vācu policijas atsevišķu

iestāžu fondi. Vispirms jāmin "Drošības policijas un SD pavēlnieka Latvijā" iestāde, kuras saglabātie dokumenti galvenokārt ataino tikai Drošības policijas un SD darbību un tās virzienus.²⁷ Nākamā minama "Drošības policijas un SD komandiera Latvijā" iestāde, kas būtībā Latvijā vadīja un koordinēja visu policijas darbu. Bez vispārējiem policijas darbības materiāliem šai fondā saglabājušās instrukcijas Latviešu politiskās policijas darbam.²⁸ Vairāk policijas pārvaldes materiālu atrodams "SS un policijas vadītāja Latvijā" fondā, kas bija Kārtības policijas augstākā iestāde.²⁹ Vispilnīgāko pārskatu par Liepāju varam iegūt no "SS un vietējās policijas priekšnieka Liepājā" fonda.³⁰ Šai fondā ir 267 lietas, tās sniedz ne tikai labu pārskatu par policijas struktūrām un to darbību Liepājā un Kurzemes novadā, bet tajās atrodam arī daudz vispārēju materiālu par policijas uzbūvi Latvijā, kas aizpilda dažu labu robu citos fondos.

Par latviešu policijas iestādēm plašs dokumentu materiāls pēc Otrā pasaules kara nonāca Hūvera institūta arhīvā ASV. (Tagad šie dokumenti ir mikrofilmēti un viens filmu komplekts ir nodots Latvijas Valsts arhīva glabāšanā.) Dokumentu datējums sākas ar 1941. gada 7. jūliju un beidzas 1945. gada sākumā. Var izšķirt trīs dokumentu grupas. Pirmajā grupā atrodamas Rīgas pašaizsardzības dienesta, Rīgas kārtības palīgpolicijas, Rīgas kārtības dienesta, Latviešu aizsardzības vienību un (sākot ar 1944. gadu) Kārtības policijas Galvenās direkcijas pavēles. Rīgas pašaizsardzības dienests ar laiku kļuva par lekšējās drošības departamentu. Otra dokumentu grupa ir daudzu latviešu policijas bataljonu dienasgrāmatas (daļēji arī pavēļu grāmatas). Trešajā grupā ietilpst Latviešu kārtības policijas likvidācijas dokumenti, kuros arī atrodami darbības pārskati gan par atsevišķiem aprīņiem, gan arī kopumā par visu kārtības policijas darbību Latvijā.³¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA) vēl ir dokumenti par Rīgas kārtības dienestu un Kārtības policijas departamentu.³²

Par aprīņu policijas priekšnieku darbību dokumenti glabājas LVVA, bet to daudzums un kvalitāte par katru aprīņi ir ļoti dažāda. Par dažiem aprīņiem iespējams iegūt gluži labu vietējās policijas darbības ainu, bet par citiem tā ir tikai fragmentāra.³³ Pagastu kārtībnieku darbs, par ko arī materiāli atrodami LVVA, līdz šim pētniecībā nav sīkāk aprakstīts un analizēts.

Par latviešu policijas iestādēm, kas darbojās drošības policijas sektorā, dokumenti tikpat kā nav pieejami. Vienīgais izņēmums ir dokumenti par Arāja komandu, par kuras darbību uzzinām no dažādiem avotiem, toties par šīs komandas uzbūvi, struktūru un darbības mērķiem dokumenti ir ļoti trūcīgi. Par Latviešu politiskās pārvaldes uzbūvi un darbību vācu okupācijas laikā nekas būtisks nav saglabājies. Tas pats attiecas uz Latviešu kriminālpoliciju. Arī par "Sondergruppe-R", t.i., Latviešu kartotēkas darbību, ļoti maz dokumentu "pārdzīvojis" vācu okupācijas laiku. Ja kāda/kāds vēlēties pētīt par šīm policijas struktūrām, tad kā papildu avoti noteikti jāizmanto VDK krimināllietu fondi, kā to jau darījis Bjerns Felders, rakstot par Latviešu kartotēku.³⁴ VDK pēc kara ir tiesājusi

simtiem cilvēku, kas vācu okupācijas laikā bija strādājuši Latviešu kartotēkā, Latviešu politiskajā policijā, kriminālpolicijā, kārtības sargos, policijas bataljonos u.c.³⁵ (Šim pārskatam tiesāto personu liecības un apsūdzības “pierādījumi” netiks izmantoti.)

Vēl dokumenti par policijas jautājumiem atrodami Vācijas Federatīvajā militārārhīvā Freiburgā (*Bundesarchiv-Militärarchiv*) – galvenokārt par pirmajiem okupācijas mēnešiem, t.s. paš aizsardzības periodu, kad Latvijas teritorija bija pakļauta vācu militārvaldei. Šie dokumenti līdz šim vēl nav sistemātiski izvērtēti.

Tāpat līdz šim sistemātiski nav izvērtēti arī Maskavas trofeju arhīvā esošie Valsts drošības Galvenās pārvaldes (*Reichssicherheitshauptamt*) un Drošības policijas un SD pavēlnieka Rīgā³⁶ (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Riga*) fondi.³⁷

Interesants avots par policijas darbu Latvijā vēl ir Vācijas tiesu materiāli,³⁸ kuros atrodamas ziņas ne tikai par atsevišķu apsūdzēto personu darbību, bet dažkārt arī skaidrota policijas sistēmas uzbūve un darbība Latvijā. Tā, piemēram, Andrievs Ezerģails pēc Arāja prāvas materiāliem sīkāk aprakstījis Drošības policijas un SD Latvijā uzbūvi, daļēji “atšifrējis” Arāja komandas struktūras u.c. Savukārt tiesas procesā pret Boļeslavu Maikovski Minsterē (1990–1994) sīkāk apskatīta Latviešu policijas darbība apriņķos un tās saistība ar vācu policijas struktūrām.³⁹ Izmantojot dažādus Vācijas tiesu materiālus, pētnieki tomēr nedrīkstētu piemirst avotu kritiku. Ir labi dokumentēti gadījumi, kad apsūdzētās personas izmeklēšanas procesos mēģinājušas manipulēt ar izmeklēšanas gaitu.

Kā no šī pārskata redzams, tad par policijas uzbūvi un darbību vācu okupācijas laikā Latvijā ir saglabājis zināms daudzums dokumentu, kā arī citu vēsturisku liecību. Tomēr atstātais materiāls ir fragmentārs un izkaisīts pa dažādiem arhīviem dažādās zemēs, kā arī pa dažādām dokumentu grupām. Lai uzrakstītu vispārēju pārskatu par policijas struktūrām vācu okupācijas laikā, ar līdz šim apzinātajiem dokumentiem un publikācijām pietiks. Toties daudz grūtāka darba priekšā atradīsies tie, kuri mēģinās detalizēti izpētīt policijas atsevišķas struktūrvienības, kas Latvijā darbojās vācu okupācijas laikā.

3. Policijas struktūras līdz civilpārvaldes izveidošanai 1941. gada 1. septembrī

Kad sākās Vācijas karagājiens pret Padomju Savienību, vācu vadībai vēl nebija nekādas skaidrības par to, kādā veidā vislabāk pārvaldīt jauniekarotos apgabalus. Attiecībā uz policijas struktūrām neziņa bija vēl lielāka. Kā Valsts drošības Galvenās pārvaldes šefs Reinhards Heidrihs (*Heydrich*) augstākajiem SS un policijas vadītājiem austrumos norādīja, tad “kopējo pasākumu tuvākā laika mērķis ir politiskā nomierināšana, respektīvi, tas nozīmē šo jauno okupējamo apgabalu nomierināšanu Drošības policijas jomā. Galamērķis ir saimnieciskā nomierināšana. [...] Politiskā nomierināšana ir pirmais

priekšnoteikums saimnieciskajai nomierināšanai.”⁴⁰ Politiskās nomierināšanas procesā ietilpa ebreju un komunistu/boļševiku iznīcināšana, bet jo sevišķi ebreju noslepkavošana, uz ko Operatīvās grupas “A” vadītājs Valters Štālekers atsaucās, ka tas ietilpstot viņa uzdevumos. Ja latviešu līdźdalība bija vēlama Operatīvās grupas “nomierināšanas” operācijās, tad tas tieši attiecās uz iznīcināšanas akcijām pret “boļševikiem un žīdiem”. Tas arī izskaidro dažas īpatnības latviešu policijas uzbūves sākumos.

Sākumā jaunokupētie apgabali bija pakļauti militārpārvaldei, kurai nebija noteiktas darbības īpašas kompetences, jo neviens nerēķinājās ar to, ka militārpārvaldēm varētu iznākt garāks darbošanās laiks nekā paredzētie daži mēneši. Kaut Latvijā militārpārvaldes laiks bija īss, tomēr šajā laikā tai vajadzēja izdot arī noteikumus, kas attiecās uz miera un kārtības uzturēšanu okupētajā sabiedrībā. Tā kā militārpārvaldei policijas jautājumos nebija pietiekamu pilnvaru, tad, pēc tās uzskatiem, tai nebija iespējams izveidot spēcīgu policijas struktūru, jo šai ziņā bija atkarīga no vietējo pašpārvalžu un vietējā “policijas personāla” līdźdalības. Tāpēc tas bija loģisks solis, ka militārpārvalde izmantoja latviešu partizānu vienības, tās pārkārtojot par paš aizsardzības vai palīg-policijas vienībām.

Ģatavojot karagājieni pret Padomju Savienību, vācu militārā vadība bija ieplānojusi, ka Baltijā/Latvijā iedzīvotāji, karam sākoties, sacelsies pret padomju varu. Tāpēc vācu izlūkdienests slepenībā veicināja pretošanās grupu izveidošanos Latvijā un ar tām uzturēja sakarus.⁴¹ Kad sākās karadarbība, visos Latvijas apriņķos izveidojās partizānu grupas, kas vācu armijai palīdzēja atbrīvot atsevišķas pilsētas no Sarkanās armijas, uzbruka tām vienībām, kas atkāpās, sagūstīja padomju armijas izklīdētās vienības un grupas un mēģināja atbrīvotajās vietās uzturēt kārtību.

Līdz pat šai dienai nav izpētīts, cik īsti bija šādu latviešu partizānu grupu. Savā pārskatā 1941. gada 10. jūlijā Aleksandrs Plensners, latviešu paš aizsardzības vadonis, min 30 lielāku grupu Latvijas apriņķos un lielākajās pilsētās, ar aptuveni 5000 dalībniekiem, turklāt pa Latviju no Rīgas papildus izsūtītas 46 aizsargu, sešas ložmetējnieku un viena jātnieku grupa, kopā 462 vīri. Līdz šim datumam tika sagūstīti 1540 sarkanarmiešu, 805 sarkanarmieši nošauti cīņās, bet partizāniem bijuši 103 kritušie.⁴² Citā dokumentā, kuru 1942. gada beigās sastādījusi Latviešu kartotēka, apgalvots, ka partizānos cīnījušies vairāk nekā 12 000 cilvēku, gūstā saņēmot 7914 “boļševiku”, paši zaudējuši 128 vīrus. Šai pārskatā arī atrodams garš saraksts ar iegūtajiem kara materiāliem. Par partizānu cīņās nogalinātajiem “boļševikiem” neesot ziņu.⁴³ Savukārt, aprakstot nacionālo partizānu cīņas, grāmatas “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā ..” 1. sējuma autori secina, ka partizāni cīņās ir iznīcinājuši vai sagūstījuši vairāk nekā 2000 sarkanarmiešu un čekistu.⁴⁴ Nesen izdotajā grāmatā Igors Vārpa ir mēģinājis aprakstīt nacionālo partizānu darbību. Tomēr viņš nav meklējis jaunas atziņas un ir samierinājies ar jau iepriekš minētajiem A. Plensnera skaitļiem kā par latviešu

partizāniem, tā arī par sagūstītajiem un nonāvētajiem sarkanarmiešiem.⁴⁵ Jaunākais un līdz šim plašākais darbs par nacionālajiem partizāniem ir Elmāra Pelkausa 2004. gadā izdotā monogrāfija.⁴⁶ Šai darbā autors būtībā tikai ataino partizānu darbību 187 Latvijas pagastos, attiecībā uz skaitu turoties pie jau minētā A. Plensnera 1941. gada 10. jūlija pārskata. Tomēr Pelkausa piedevām uzrāda kritušo partizānu jaunu skaitu, kas ņemts no Latvijas Statistikas pārvaldes 1941. gada aptaujas materiāliem, un min 159 kritušos.⁴⁷ Šis E. Pelkausa minētais skaitlis nav pareizs, jo Latvijas Statistikas pārvalde kā kaujās kritušus partizānus uzrādīja 270 personu (no tām 238 latvieši).⁴⁸

Jākonstatē, ka arī šie jaunākie darbi nesniedz atbildi par nacionālo partizānu grupu un personāla kopskaitu, nemaz nerunājot par partizānu cīņu un citu viņu darbības rezultātu.

Karam sākoties, vērmahta pavēlniecība pieļāva, ka Baltijā drīkst pastāvēt patstāvīgas apbruņotas paš aizsardzības vienības, bet to darbība drīkst būt tikai lokāla. Pēc Valsts Ārlietu ministrijas uzskata, vienībām nedrīkstēja dot nekādus politiskus solījumus, kā arī vispār bija jāizvairās ar tām runāt par politiku. Savukārt Operatīvā grupa "A" stingri raudzījās uz to, lai no šīm grupām nākotnē neattīstītos vietējo iedzīvotāju nacionālas militāras formācijas.

Tā, cik vien ātri iespējams, vācu militārās komandantūras mēģināja savā vadībā pārņemt partizānu grupas, respektīvi, tās pakļaut un pārorganizēt. Princips paš aizsardzības dienesta izveidošanai bija šāds. Vispirms izdeva pavēli, ka partizāniem (protams, arī citiem "aktīvistiem") līdz noteiktam datumam jānoliek ieroči. Tad izdeva pavēli, ka bijušajiem partizānu vadītājiem vai kādam citam savā apgabalā (apriņķī) jāorganizē paš aizsardzība, kas formāli skaitījās "palīgpolicija vācu karaspēka atbalstīšanai". Paš aizsardzības dienesta skaitliskais sastāvs nedrīkstēja pārsniegt 2% iedzīvotāju apriņķī, pilsētā vai pagastā. Pēc neilga laika vācieši šo paš aizsardzības dienestā iesaistāmo personu pieļaujamo daļu samazināja līdz vienam procentam. Kā apbruņojumu latviešu paš aizsardzības dienests drīkstēja paturēt tikai šautenes un pistoles. Dažkārt apgabaliem noteica paš aizsardzības komandantūru skaitu un to atrašanās vietu. Nav vēl noskaidrots, cik šādu komandantūru izveidojās. Negribas ticēt A. Ezergaiļa apgalvojumam, ka Latvijā nodibinājās aptuveni 700 latviešu komandantūru,⁴⁹ jo paš aizsardzību Latvijā 1941. gada jūlijā īsti neveidoja pēc agrākajiem Latvijas policijas uzbūves principiem. Paš aizsardzības dienestam piederīgajiem uz kreisās rokas augšdelma bija jānēsā sarkanbaltsarkana rokas lente ar vietējās pārvaldes iestādes zīmoņu un numuru uz tās. Paš aizsardzības dienests bija pakļauts vietējām armijas komandantūrām (*Ortskommandanturen*) vai karaspēka daļām.

Nevar gluži piekrist A. Ezergaiļim arī tādā jautājumā, ka "okupācijas pamatprincipi bijuši jau saskaņoti pirms kara sākuma"⁵⁰. Armijas lēmums, ka jāveido paš aizsardzības dienests, radās, pirmkārt, nepilntiesīgu pilnvaru dēļ, otrkārt, tāpēc ka vajadzēja nodro-

šināt mieru un kārtību, šim policijas darbam izmantojot uzticīgus vietējos iedzīvotājus. Arī V. Štālekers bija pakļauts militārpārvaldes virspavēlniekam, tāpēc ir saprotams, ka okupācijas sākumposmā viņam bija jāmeklē sadarbība ar armiju, lai iegūtu tās piekrišanu savu plānu īstenošanai. Beigās izrādījās, ka pašaizsardzības dienests ir struktūra, ar kuru ne Štālekers, ne arī armijas komandieri nebija apmierināti. Pašaizsardzībai pārmeta patvaļīgu rīcību, pārāk ciešu saistību ar vācu vietējiem komandantiem, nepakļaušanos aprīņa policijas priekšniekam, par daudz lielu līdzību militāras organizācijas struktūrai. Operatīvās grupas "A" vadība bija īpaši apmierināta, ka līdz ar civilpārvaldes izveidošanu varēja pārorganizēt pašaizsardzības dienestu un to pakļaut stingri kontrolētai kārtības dienesta (šucmaņu) sistēmai.

1941. gada 17. jūlijā Ādolfs Hitlers izdeva rīkojumu par jauniekaroto austrumu apgabalu nodrošināšanu ar policijas spēkiem, to uzticot SS reihsfīreram un Vācijas policijas šefam Heinriham Himleram. Tomēr jau no sākta gala SS un policijas pārstāvji mēģināja iejaukties jautājumos, kas nebija tieši saistīti ar policijas funkcijām austrumos, piemēram, Latvijas uzņēmumu pārņemšana policijas vajadzībām. Pēc austrumu reihšministra Alfreda Rozenberga domām, šāda SS rīcība bija pretrunā ar Hitlera rīkojumu, tāpēc viņš mēģināja panākt, lai skaidri un nepārprotami noteiktu civilpārvaldes un policijas uzdevumus austrumos. Beigās notika tā, ka A. Rozenbergs ar H. Himleru vienojās un kopīgi izdeva vadlīnijas par "Policijas iestāžu kompetenci jauniegūtajos austrumu apgabalos"⁵¹. Vadlīnijās noteica, ka augstākais SS un policijas vadītājs ir tieši pakļauts reihskomisāram; ka augstākais SS un policijas vadītājs apstrādā tās lietas, kas ietilpst SS reihsfīrera un Vācijas policijas šefa kompetencē, bet jo sevišķi rūpējas par vācu policijas vienību vadīšanu, policijas pārvaldes jautājumiem un no vietējiem iedzīvotājiem formēto policijas bataljonu vadīšanu. Tāpat tika noteikts, ka reihskomisāram un ģenerālkomisāram jāinformē policijas iestādes par tiem jautājumiem, kuri varētu interesēt arī policiju, un otrādi – policijas iestādēm jāinformē reih- un ģenerālkomisārs.

Tomēr šādas vadlīnijas nespēja H. Himlera iestādes atturēt no iejaukšanās reihskomisāra un ģenerālkomisāra kompetencēs. Pēc atkārtota A. Rozenberga protesta 1942. gada 6. maijā⁵² Austrumu ministrijas un Vācijas Kārtības policijas augsti ierēdņi izstrādāja jaunu vienošanos, tagad pielikumos sīki uzskaitot gan Kārtības, gan Drošības policijas uzdevumus austrumos.⁵³ Kaut gan šīs jaunās vadlīnijas H. Himlers un A. Rozenbergs nekad formāli neapstiprināja, tomēr Austrumzemes reihskomisārs tās 1943. gada sākumā piesūtīja Reihskomisariāta policijas iestādēm, paskaidrodams, ka policijas uzdevumi turpmāk jāaskaņo ar šīm vadlīnijām.⁵⁴ (Reihskomisārs H. Loze vairs nerēķinājās ar to, ka H. Himlers un A. Rozenbergs tuvākā nākotnē varētu vienoties par policijas uzdevumiem Austrumzemē.) Šie noteikumi sastāvēja no trim daļām: pirmā (A) attiecās uz Kārtības policiju kopumā, otrā (B) uz Drošības policiju un SD, bet trešā daļa (C) uz Satiksmes policiju (sk. 2. pielikuma B daļu). Salīdzinājumā ar

polīcijas uzdevumu pirmo variantu 1942. gada maijā tagad bija manāmi pieaudzis Drošības polīcijas un SD darbības uzdevumu loks. Tā Drošības polīcija un SD guva arvien lielāku pārsvaru pār civiladministrāciju un Kārtības polīcijas struktūrām.⁵⁵

Kopā ar vācu karaspēku Latvijā ieradās arī Operatīvā grupa "A", kuras apakšnodaļa Operatīvā komanda 2 palika Latvijā, vēlāk kļuva par Drošības polīcijas un SD komandiera iestādījumu un būtībā vadīja visu polīcijas darbu Latvijā.

Iesoļojot Latvijā, Operatīvā grupa "A", respektīvi, Operatīvā komanda 2, bija pakļauta aizmugures armijas komandierim un virspavēlniekam, tāpēc ar militāro vadību vajadzēja saskaņot akcijas, kas bija ārpus komandas vadlīnijās noteiktā uzdevumu loka. Vadlīnijās ietilpa jau pirms militārās operācijas uzsākšanas noteiktu objektu nodrošināšana (piemēram, Komunistiskās partijas arhīvi), personu sagūstīšana (piemēram, emigranti) un vācu varai naidīgo grupējumu likvidēšana.

Bez tam H. Himlers jaunajiem okupētajiem apgabaliem bija iecēlis savus augstākos SS un polīcijas vadītājus, kas kopā ar armiju un operatīvajām grupām ieradās Latvijā. Viņi saņēma pavēles tieši no Himlera, un viņiem vajadzēja gādāt par to, lai blakus operatīvajām grupām iesaistītās Kārtības polīcijas un SS vienības pildītu Himlera plānos paredzētās pavēles. Iesoļojot Latvijā, augstākais SS un polīcijas vadītājs Ziemeļos (vēlāk – Austrumzemē) bija pakārtots armijas aizmugures virspavēlniekam.

Tomēr nevar teikt, ka par uzdevumu sadalījumu starp armiju, operatīvajām grupām, Kārtības polīciju un SS vienībām pirms iebrukuma Padomju Savienībā mēs būtu pietiekami labi informēti. Informācija ir atšķirīga, un primāri mēs kaut ko zinām par armiju un tās ienaidnieka tēlu, bet par operatīvajām grupām, Kārtības polīcijai un SS vienībām dotajām instrukcijām zināms ir gaužām maz. Vienīgi līdz ar notikumu gaitu varēja manīt iespējamās H. Himlera dotās direktīvas.⁵⁶

Operatīvās grupas "A" galvenais sastāvs, kā arī apakškomandas mēģināja vienmēr kopā ar armiju iesoļot lielākajās pilsētās, kur nekavējoties veica "Drošības polīcijai un SD pienācīgos tūlītējos pasākumus" (*sicherheitspolizeiliche und SD-mässige Sofortmassnahmen*). Pēc Operatīvās komandas 1a pašapraksta tas nozīmēja boļševiku pārvaldes ēku pārņemšanu, dokumentu saglabāšanu un visu boļševiku apcietināšanas akcijas ievadīšanu. Bez tam šais tūlītējos pasākumos ietilpa arī pašaisardzības grupu un Politiskās polīcijas noorganizēšana, lai ar šo grupu palīdzību ātrāk apzinātu visus "boļševistiskos elementus"⁵⁷. 1941. gada 27. jūnijā Operatīvās komandas daļa iesoļoja Liepājā. 29. un 30. jūnijā komanda piedalījās cīņās Rīgā, Jelgavas priekšpilsētā, bet 1. jūlijā tā Operatīvās grupas "A" šefa vadībā iesoļoja Rīgā, kur līdz 5. jūlijam palīdzēja kārtot "Drošības polīcijai un SD pienācīgos tūlītējos pasākumus". 6. jūlijā komanda devās tālāk uz Cēsīm, Valmieru un Rūjienu, kur arī veica savus "Drošības polīcijai un SD pienācīgos tūlītējos pasākumus". 7. jūlijā Operatīvā komanda 1a atstāja Latviju, kur tagad sāka darboties Latvijai paredzētā Operatīvā komanda 2.⁵⁸

Pēdējā vācu pavēle latviešu partizāniem nolikt un nodot ieročus tika dota 1941. gada 8. jūlijā. Drīz pēc tam beidzās jau agrāk uzsāktā latviešu paš aizsardzības dienesta organizēšana, kas notika vācu armijas vietējo komandantūru pārraudzībā.

Savukārt Drošības policija sekoja arī savam speciālajam uzdevumam – “žīdu jautājumu atrisināt ar visiem līdzekļiem un ar visu noteiktību”⁵⁹, sākot pilsētās formēt vietējo iedzīvotāju komandas ebreju grautiņiem. Ar laiku šos “tīrīšanas akcijās” iesaistītos spēkus pārveidoja par pastāvīgu vācu Drošības policijas palīgorganizāciju. Vēsturē ir labi pazīstama tā sauktā Arāja komanda.⁶⁰

Sevišķi Rīgā Operatīvā grupa un komanda, kā arī armiju grupējuma “Ziemeļi” augstākais SS un policijas vadītājs aktīvi piedalījās latviešu policijas struktūru veidošanā. Štālekers no Vācijas līdzi bija paņēmis Robertu Štiglicu – agrāko Latvijas Politiskās pārvaldes darbinieku, kuram bija uzdots Rīgas prefektūras izveidošana un pirmo “aizsardzības un drošības” grupu organizēšana, kas ar R. Štiglica piekrišanu tikusi nodota pulkvedim-leitnantam Voldemāram Veisam.⁶¹ 7. jūlijā V. Štālekers ar mutisku rīkojumu iecēla V. Veisu par Rīgas paš aizsardzības dienesta priekšnieku, bet 20. jūlijā ar Ziemeļu aizmugures apgabala pavēlnieka augstākā SS un policijas vadītāja rakstu viņš tika iecelts (respektīvi, pārdēvēts) par Rīgas kārtības palīgpolīcijas priekšnieku un rekrutēšanas rezerves komandieri.

1941. gada 20. jūlijā augstākais SS un policijas vadītājs izdeva noteikumus par Rīgas kārtības palīgpolīcijas formēšanu. Pašreizējais 2700 palīgpolīcistu skaits V. Veisam kopā ar R. Štiglicu bija jāsamazina līdz 1500 vīriem. Pulkveža-leitnanta Deglava/Plensnera veidotās un viņu padotībā esošās vienības bija jālikvidē (to uzdeva Veisam⁶²). Operatīvajai grupai 2 pakļauto Latviešu palīgpolīcijas drošības komandu varēja vēl līdz turpmākam paturēt, bet vispār bija gaidāms, ka to vēlāk likvidēs. Rīgas kārtības palīgpolīcijā pavisam bija paturams 3000 personu. Rīgas kārtības policijai piederīgajiem bija jāģērbjas Latvijas armijas formastērpā bez nozīmēm un uz kreisās rokas augšdelma jānēsā zaļš apsējs ar numuru un uzrakstu “Rīgas kārtības palīgpolīcija”. Šīs izmaiņas bija jāizdara līdz 25. jūlijam.⁶³ Bez tā 25., respektīvi, 31. jūlijā tika izdoti SS reihsfirera H. Himlera noteikumi, ka turpmāk uniformētā Latviešu kārtības policija jāsauc par “*Schutzmannschaft*”, ko latvieši sākumā tulkoja kā “Kārtības dienests”.⁶⁴

Rīgas kārtības palīgpolīcijas formēšana un pielāgošanās jaunajai “*Schutzmannschaft*” sistēmai 21. augustā skaitījās pabeigta, kad V. Veisu formāli iecēla par Rīgas kārtības dienesta priekšnieku. Šai datumā augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē Hans Ādolfs Pricmanis (*Hans-Adolf Prützmann*) sastādīja arī pārskatu par “Palīgpolīcijas vienību veidošanu no vietējiem iedzīvotājiem”. Skaits un vienību sadalījums Rīgā 1941. gada 10. augustā redzams 1. tabulā.⁶⁵

1. tabula

**Latviešu policijas vienības Rīgā
1941. gada 10. augusts**

Vienība	Virsnieki	Pārējie
Kārtības dienesta komandantūra	10	27
13 policijas iecirkņu	39	1180
Ostas policija	11	149
Dzelzceļa policija	22	118
Jātnieku nodaļa	4	41
Rekrutēšanas rezerve (sešas rotas)	30	662
Prefektūra	39	241
Cietumu apsardze	19	381
Kopā	174	2799

Apbruņojums sastāvēja no 983 pistolēm un 2277 “krievu un latviešu” šautenēm.

Kārtības dienesta uzdevumi aptvēra šādas nozares:

- drošības un kārtības uzturēšana,
- satiksmes regulēšana,
- Ostas policijas uzdevumi,
- Dzelzceļa policijas uzdevumi,
- cietumu apsargāšana,
- pedalīšanās boļševiku un ebreju apcietināšanā,
- aptumšošanas noteikumu ievērošanas pārbaude,
- militāro objektu un noliktavu apsardze,
- armiju grupējuma “Ziemeļi” aizmugures pavēlnieka vispārēju norādījumu un pavēļu izpilde.

Vēl jāatzīmē, ka savā ziņojumā H. Ā. Pricmanis norāda, ka Viktora Deglava grupas atbrūņošanai Pabažos, Ādažos un Baldones apkārtnē bijis jāizmanto Kārtības dienests. Tāpat arī Kārtības dienests ticis iesaistīts masveida kratīšanās pret “boļševikiem un židiskiem elementiem”, tas piedalījies “komunistu un politisko noziedznieku nošaušanā”.

Apkopojot varam konstatēt, ka policijas struktūra Latvijā no 1941. gada jūnija beigām līdz augusta beigām izskatījās šādi. Augstākā politiskā un administratīvā vadība bija armiju grupējuma “Ziemeļi” aizmugures pavēlnieka rokās. Kā augstākā policijas struktūra aizmugures pavēlnieka pārziņā bija akreditēts augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē. Viņam savukārt pakļauta bija Operatīvā grupa “A”, respektīvi,

Latvijā stacionētā Operatīvā komanda 2. Šī komanda vadīja, plānoja un koordinēja policijas darbību Latvijā, dažkārt pat ar saviem vīriem piedaloties Vācijas reiha pretinieku iznīcināšanas darbā. Operatīvajai komandai 2 tieši pakļautas bija (sākumā) tā sauktās latviešu drošības komandas, kuras izveidoja pilsētās un no kurām vēlāk palika tikai Rīgas komanda (Arāja komanda), to pārvēršot par Latviešu drošības palīgpoliciju (*Lettische Sicherheitshilfspolizei*). Nav īsti skaidrs, cik šādu latviešu drošības komandu Operatīvā grupa/komanda izveidoja.

Toties latviešu pašaizsardzības vienības bija pakļautas vācu militārajām komandantūrām (*Orts-* vai *Feldkommandantur*), kuras arī bija apstiprinājušas vai iecēlušas atsevišķu apriņķu pašaizsardzības vadītājus. (Jautājums, kā jūlijā un augustā atsevišķas pašaizsardzības vienības tika iesaistītas Drošības policijas un SD pasākumos pret ebrejiem un citiem Latvijas civiliedzīvotājiem.)

Jau no pirmajām dienām sākās Latviešu kriminālpolicijas un Politiskās policijas uzbūve. Izveidošanas posmā tās bija pakļautas Rīgas pilsētas policijas prefektam R. Štiglicam (sk. nākamo nodaļu).

4. Policijas struktūras galīgā izveidošana

Pastāvīgas policijas sistēmas izveidošana Latvijā īsti sākās 1941. gada augustā, bet jo sevišķi augusta otrajā pusē, kad Latvijā ieradās SS oberfirers ģenerālmajors Valters Šrēders (*Schröder*), lai pārņemtu SS un policijas vadītāja vietu Latvijā (*SS- und Polizeiführer Lettland*). 26. augustā Vācijas Kārtības policijas šefs Kurts Dalīge (*Daluege*) deva rīkojumu uz Rīgu nosūtīt 72 policijas pārvaldes ierēdņus, lai Latvijā sāktu veidot efektīvu policijas sistēmu. 28. augustā Rīgā oficiāli nodibināja Latviešu kārtības policijas komandantūru (*Kommandeur der Ordnungspolizei*), ko latviešu policijas darbinieki uzskatīja par Latviešu kārtības policijas plānveida organizēšanas sākumu.

Jau augusta sākumā bija vērojami mēģinājumi ierobežot, pārveidot vai likvidēt latviešu pašaizsardzības vienības. Tā Liepājas novada komisārs bija pieprasījis, lai Kurzemē samazinātu pašaizsardzības vienībās iesaistīto personu skaitu, kam principā piekrita augstākais SS un policijas vadītājs.⁶⁶ Augusta sākumā arī pārorganizēja Rīgas pašaizsardzību, to iekļaujot jaunajā Himlera noteiktajā "šucmaņu" sistēmā. Kā šķiet, tad bez Rīgas pirmais bija Valmieras apriņķis, kur vācu komandantūra pavēlēja likvidēt pašaizsardzības vienības (1941. gada 10. augustā).⁶⁷ Pēc tam šādas pavēles saņēma arī citu apriņķu pašaizsardzības vadītāji – un viņiem bija jāpārorganizē pašaizsardzība pēc jaunā "šucmaņu" modeļa. Pamatā tam bija Latvijas Republikas iedalījums 19 apriņķos, kuros SS un policijas vadītājs ģenerālmajors Šrēders par vietējiem augstākajiem Latviešu kārtības policijas vadītājiem iecēla apriņķa policijas priekšniekus. Apriņķa policijas priekšnieki pagastos iecēla virskārtībniekus, bet lielākos pagastos

papildus vēl vienu vai divus kārtībniekus. Apriņķa policijas priekšnieki bija tieši pakļauti SS un policijas vadītājam Latvijā, kurš viņiem deva norādījumus un pavēles. Kā šķiet, tad pārorganizēšanas darbs no paš aizsardzības dienesta struktūrām uz kārtības dienesta struktūrām septembra sākumā bija pabeigts. Darbu sākot, 12. septembrī pie SS un policijas vadītāja Latvijā SS oberfirera V. Šrēdera bija sasaukta plaša kārtības policijas darbinieku apspriede, kurā no vācu puses vēl piedalījās Kārtības policijas komandieris un Drošības policijas komandieris, bet no latviešu puses Rīgas kārtības dienesta priekšnieks V. Veiss, Rīgas prefekts R. Štiglics, kā arī apriņķu policijas priekšnieki, kuri saņēma norādījumus gan par organizatorisko darbu, gan arī par apiešanos ar ebrejiem un komunistiem.⁶⁸

2. tabula

Latviešu kārtības policijas organizācija 1941.–1945. gadā⁶⁹

ledalījums novados un to vācu policijas iestāžu vadītāji (1941–1945)	Latviešu policijas iestādes apriņķos un lielākajās pilsētās	Apriņķu policijas priekšnieki un policijas prefekti (1941–1945)	Policijas iecirkņu, respektīvi, apriņķu skaits
1. Rīgas lauku novads Novada policijas vadītājs: Žand. leitnants Rābe (<i>Raabe</i>) Žand. kapteinis Krauss (<i>Krauss</i>) Žand. virsleitnants Foigts (<i>Voigt</i>)	1) Rīgas lauku apriņķa policija	Virsleitnants <i>Veide</i>	6
	2) Madonas apriņķa policija	Majors <i>Reineke</i> Majors <i>Sīmanis</i>	3
2. Valmieras novads Novada policijas vadītājs: Žand. kapteinis Rīds (<i>Ried</i>)	1) Cēsu apriņķa policija	Majors <i>Bergs</i> Virsleitnants <i>Sināts</i>	2
	2) Valmieras apriņķa policija	Virsleitnants <i>Jaunsnīķers</i> Virsleitnants <i>Ozoliņš</i> Kapteinis <i>Brants</i>	3
	3) Valkas apriņķa policija	Virsleitnants <i>Bergs</i> Majors <i>Nātiņš</i>	3

Iedalījums novados un to vācu policijas iestāžu vadītāji (1941–1945)	Latviešu policijas iestādes apriņķos un lielākajās pilsētās	Apriņķu policijas priekšnieki un policijas prefekti (1941–1945)	Policijas iecirkņu, respektīvi, apriņķu skaits
<p>3. Liepājas novads SS un policijas dislokācijas vadītājs: Šturmbanfrers Dr. Dītrihs (<i>Dietrich</i>) Novada policijas vadītājs: Žand. leitnants Aušrats (<i>Auschrath</i>) Žand. kapteinis Hartvigs (<i>Hartwig</i>)</p>	<p>1) Liepājas apriņķa policija</p> <p>2) Aizputes apriņķa policija</p> <p>3) Kuldīgas apriņķa policija</p> <p>4) Ventspils apriņķa policija</p> <p>5) Talsu apriņķa policija</p>	<p>Virleitnants <i>Lējējs</i> Majors <i>Eichelis</i> Virleitnants <i>Ginters</i></p> <p>Virleitnants <i>Lējējs</i> Majors <i>Uļuks</i> Majors <i>Lapiņš</i></p> <p>Virleitnants <i>Meija</i> Kapteinis <i>Sproģis</i> Virleitnants <i>Vittenbergs</i> Virleitnants <i>Vēveris</i></p> <p>Majors <i>Uļuks</i> Majors <i>Jumis</i></p> <p>Majors <i>Neimanis</i> Majors <i>Bergs</i> Virleitnants <i>Kleinbergs</i></p>	<p>2</p> <p>2</p> <p>2</p> <p>3</p> <p>2</p>
<p>4. Jelgavas novads Novada policijas vadītājs: Žand. leitnants Vāgners (<i>Wagner</i>) Žand. kapteinis Šprangers (<i>Spranger</i>)</p>	<p>1) Jelgavas apriņķa policija</p> <p>2) Tukuma apriņķa policija</p> <p>3) Bauskas apriņķa policija</p>	<p>Kapteinis <i>Jursons</i> Virleitnants <i>Dzenītis</i> Majors <i>Kamaldnieks</i></p> <p>Virleitnants <i>Zeltiņš</i> Kapteinis <i>Ujerts</i></p> <p>Virleitnants <i>Dzenītis</i> Majors <i>Niedra</i> Majors <i>Uļuks</i></p>	<p>5</p> <p>3</p> <p>3</p>

Iedalījums novados un to vācu policijas iestāžu vadītāji (1941–1945)	Latviešu policijas iestādes apriņķos un lielākajās pilsētās	Apriņķu policijas priekšnieki un policijas prefekti (1941–1945)	Policijas iecirkņu, respektīvi, apriņķu skaits
	4) Jēkabpils apriņķa policija 5) Ilūkstes apriņķa policija	Virslieņants <i>Dzenītis</i> Virslieņants <i>Rusmanis</i> Majors <i>Bonders</i> Virslieņants <i>Rusmanis</i> Majors <i>Sīmanis</i> Majors <i>Neimanis</i>	4 3
5. Daugavpils novads Novada policijas vadītājs: Žand. leitnants <i>Wimmers</i> (<i>Wimmer</i>) Žand. kapteinis <i>Gnieda</i> (<i>Gnieda</i>)	1) Daugavpils apriņķa policija 2) Rēzeknes apriņķa policija 3) Ludzas apriņķa policija 4) Abrenes apriņķa policija	Majors <i>Kamaldnieks</i> Kapteinis <i>Blitte</i> Majors <i>Eichelis</i> Majors <i>Celms</i> <i>Pusers-Millers</i> Virslieņants <i>Upītis</i> Kapteinis <i>Akmeņkalns</i> Majors <i>Bonders</i> Kapteinis <i>Hāzners</i> Majors <i>Pencis</i> Kapteinis <i>Turks</i>	6 6 4 4
6. Rīgas pilsēta Policijas komandieris Rīgā: <i>Heize</i> (<i>Heise</i>) Majors <i>Kvazbārts</i> (<i>Quasbarth</i>) Majors <i>Kolbe</i> (<i>Kolbe</i>)	1) Rīgas policijas prefektūra	Pulkvedis-leitnants <i>Štiglics</i>	

ledalījums novados un to vācu policijas iestāžu vadītāji (1941–1945)	Latviešu policijas iestādes apriņķos un lielākajās pilsētās	Apriņķu policijas priekšnieki un policijas prefekti (1941–1945)	Policijas iecirkņu, respektīvi, apriņķu skaits
SS un policijas dislokācijas vadītājs: Pulkvedis-leitnants Šēnhers (<i>Schönherr</i>) Pulkvedis-leitnants Fliks (<i>Flick</i>)	2) Rīgas kārtības dienesta vadītājs	Pulkvedis-leitnants <i>Osis</i> Pulkvedis-leitnants <i>Pommers</i> Pulkvedis-leitnants <i>Jurko</i> Pulkvedis-leitnants <i>Doniņš</i>	2 sektori ar 16 iecirkņiem
7. Liepājas pilsēta SS un policijas dislokācijas vadītājs: SS šturmbanfirers Dr. Dītrihs (<i>Dietrich</i>)	Liepājas policijas prefektūra	Majors <i>Grauds</i>	3
8. Daugavpils pilsēta SS un policijas dislokācijas vadītājs: Pulkvedis-leitnants Fogts (<i>Fogt</i>)	Daugavpils policijas prefektūra	<i>Blūzmanis</i> Majors <i>Stalis</i>	3

Vācu Drošības policija īpaši pievērsās Latviešu kriminālpolicijas uzbūvei. Tā lielos vilcienos 1941. gada oktobra vidū tika pabeigta un tajā bija 276 nodarbinātie.⁷⁰ Tāpat arī Drošības policijai bija veicies ar Latviešu politiskās policijas izveidošanu – oktobrī tajā strādāja 415 ierēdņu. Kopējais skaits latviešu palīgpolicijā 15. oktobrī, pēc V. Štālekera datiem, bija 8218 personu.⁷¹

1941. gada 27. septembrī iznāca pirmā vispārējā instrukcija “Par policijas organizāciju un dienesta kārtību Latvijas ģenerālapgabalā”⁷². (Šī pati instrukcija, bet ar labojumiem un papildinājumiem parādījās arī nākamajos mēnešos.) Instrukcija noteica, ka

- Kārtības un Drošības policijas vadība Latvijas ģenerālapgabalā atrodas SS un policijas vadītāja Latvijā SS oberfirera V. Šrēdera rokās,

- visi Kārtības policijas uzdevumi atrodas tās komandiera Latvijā Kārtības policijas virsleitnanta Flika (*Flick*) kompetencē,
- visi Drošības policijas uzdevumi atrodas SS šturmbanfirera Bāca (*Batz*) kompetencē (viņš bija arī Operatīvās komandas 2 vadītājs),
- Kārtības policijas komandierim pakļauta visa uniformētā Kārtības policija – gan vācu policija, gan Latviešu kārtības policijas grupas.

Tālāk norādīts par policijas kompetencēm Rīgā un novados, kur policijas organizēšanas darbs vēl nebija pabeigts. Par pavēļu došanas kārtību instrukcijā bija noteikts:

- “Vācu policijas spēki ir vadības orgāni, bet latviešu policijas spēki ir viņu izpildorgāni. (*“Die deutschen Polizeikräfte sind Führungsorgane und die lettischen Polizeikräfte ihre Ausführungsorgane.”*)
- Vadlīnijas un pavēles policijas un Žandarmērijas darbībai izdod Kārtības policijas komandieris Latvijā, bet viņa uzdevumā – viņam pakārtotie komandieri, SS un policijas dislokācijas vadītāji un novadu Žandarmērijas vadītāji.
- Novadu komisāra rīcībā ir aprīņķu latviešu policijas priekšnieki ar kārtības sargiem, ja novadu komisāram jāveic policijas uzdevumi. Latviešu policiju pārrauga novadu Žandarmērijas vadītāji.
- Novadu Žandarmērijas vadītāji ir pakļauti Žandarmērijas komandierim un saņem no viņa pavēles.”

Šīs instrukcijas ievadā teikts, ka arī Drošības policijas vadība atrodas Latvijas SS un policijas vadītāja V. Šrēdera rokās. Tas formāli tā skaitījās, bet praksē Drošības policijas komandieris Latvijā nekādā ziņā nerēķinājās ar Šrēderu un parasti rīkojās patstāvīgi,⁷³ līdzīgas attiecības bija arī starp Drošības policiju un civilpārvaldes iestādēm.

Latviešu Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektora pārziņā 1941. gada beigās izveidoja Iekšējās drošības Galveno direkciju, par kuras vadītāju (direktoru) 1941. gada 30. decembrī iecēla V. Veisu. Viņam bija pakļauts Administratīvais departaments, ko vadīja pulkvedis-leitnants Kārlis Tirzītis, kas kārtoja Latviešu kārtības policijas savrupdienesta lietas, un Vadības departaments, ko vadīja pulkvedis-leitnants Roberts Osis, kas no 1942. gada februāra pārņēma “slēgto vienību”, respektīvi, policijas bataljonu lietu kārtošanu. Bez tam Iekšējās drošības Galvenajā direkcijā strādāja arī Rīgas pilsētas policijas prefekts R. Štiglics par Latviešu drošības dienesta nodaļas vadītāju; viņam bija pakļauta Latviešu kriminālpolicija, Latviešu politiskā policija un kādu laiku arī cietumu apsardze. (Vēlāk kriminālpolicija un politiskā policija nonāca tiešā Drošības dienesta komandiera pakļautībā.) Iekšējās drošības Galvenā direkcija bija tieši pakļauta SS un policijas vadītājam V. Šrēderam, bet atsevišķi departamenti – Kārtības policijas vai arī Drošības policijas komandierim. Ar augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē

1943. gada 27. decembra rīkojumu tika pārkārtota Galvenās direkcijas pakļautība, to ieskaitot Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirekcijas kompetences laukā. Līdz ar pārkārtošanos nosaukums tika mainīts – tagad tā saucās Latviešu policijas Galvenā direkcija.

1941. gada septembrī sākās arī latviešu policijas bataljonu formēšana, sevišķi tās tempi pieauga pēc 1942. gada februāra “lielervēšanas” akcijas. Pēdējo policijas bataljonu saformēja 1944. gada jūlijā. Pavisam Latvijā saformēja 48 policijas bataljonus – 41 latviešu un septiņus tā sauktos Latgales bataljonus, kuru sastāvā galvenokārt bija Latgales krievi. Latviešu policijas bataljonos 1942. gada 18. septembrī bija 10 535 vīri, 1943. gada 16. augustā – 9710 vīru, 1944. gada 1. jūlijā – 14 884 vīri, bet Latgales bataljonos 1942. gada 1. jūlijā – 7671 vīrs.

Policijas bataljoni bija tieši pakļauti Kārtības policijas komandierim Latvijā. Bataljoni bija autonomas ekonomiskas vienības – katram bija savs budžets. Finanšu lietas parasti kārtoja bataljoniem piekomandēti Policijas pārvaldes darbinieki. (Tieši izmantojot Austrumzemes policijas kases dokumentus, labi var noteikt bataljonu darbības sākumu, kā arī to likvidēšanas datumu, ja no citiem avotiem tas nav uzzināms.)

Policijas organizācijas uzbūves darbs Latvijā 1942. gada martā/aprīlī bija pabeigts. Beidzot arī visiem novadu komisāriem bija piekomandēti attiecīgie SS un policijas vietējie vadītāji (*SS- und Polizei-Standortführer*). Šajā laikā policijas organizācijas shēma Latvijā izskatījās šāda (sk. shēmu).

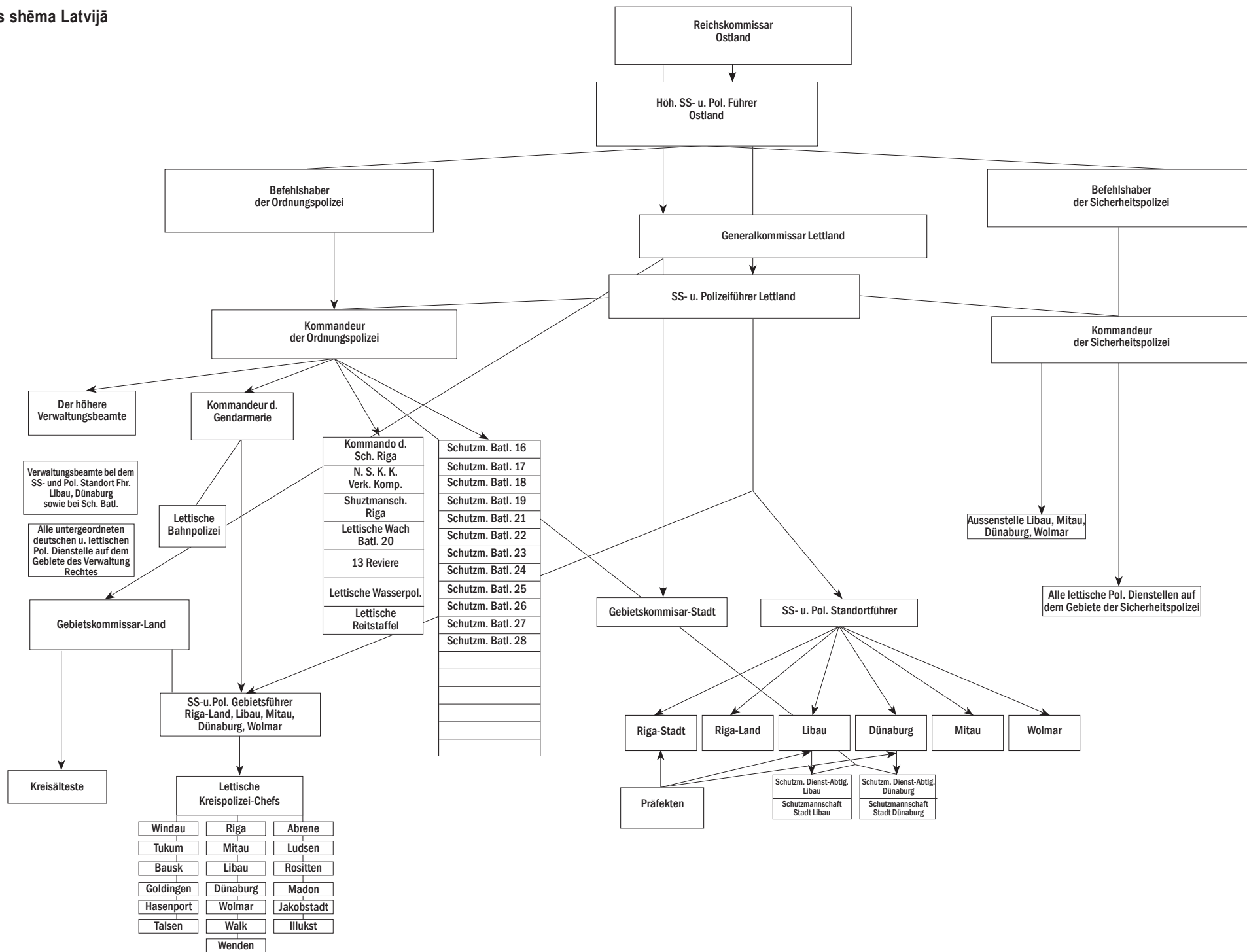
Organizācijas uzbūves shēmas centrā ir vācu civilpārvalde: reihskomisārs, ģenerālskomisārs un novadu komisāri. Labajā pusē ir iezīmētas Drošības policijas un tai pakļautās struktūras, bet kreisajā pusē – Kārtības policijas un tai pakļauto struktūru plāns. Ar bultām iezīmēta struktūru vadība, respektīvi, pavēļu došanas sistēma no augstākām iestādēm uz zemākām. Ar vienām bultām skaidrota civilpārvaldes vadības (pavēles/pakļautība), bet ar otrām – attiecīgās Drošības un Kārtības policijas vadības (pavēles/pakļautība) sistēma.

Augstākā politiskā vadība Latvijā (un vispār Austrumzemē) bija reihskomisāra rokās. Viņa rangam atbilstošā policijas iestāde bija augstākais SS un policijas vadītājs (Austrumzemē), kurš rīkojumus un pavēles saņēma tieši no H. Himlera. Šīm abām iestādēm vajadzēja sadarboties vispārējās drošības jautājumos, kas interesēja abas puses. Augstākais SS un policijas vadītājs saskaņā ar izdotajām vadlīnijām bija personiski un tieši pakļauts reihskomisāram.

Nākamā zemākā pakāpe bija ģenerālskomisārs, kuram kā attiecīgā līmeņa policijas iestāde bija pakļauts SS un policijas vadītājs (Latvijā). Formāli viņam bija padots gan Kārtības policijas, gan arī Drošības policijas komandieris, bet praksē izrādījās, kā iepriekš teikts, ka SS un policijas vadītājam darbošanās bija tikai Kārtības policijas laukā.

Policijas organizācijas shēma Latvijā

BA, R 90/247



Zemākā vācu civilpārvaldes darbinieka pakāpe Latvijā bija novadu komisāri (*Gebietskommissare*), to pārraudzībā Drošības policija izveidoja savas dienesta vietas (*SS- und Polizei-Standortführer*), lai arī provincē varētu izsekot svarīgākajiem “politiskajiem un citiem policijas kompetencē esošajiem notikumiem”⁷⁴.

Augstākā Drošības policijas amatpersona Latvijā bija Drošības policijas pavēlnieks (Austrumzemē), kas 1941. gada beigās bija izveidota no Operatīvās grupas “A” (iestādes saīsinājums – BdS).⁷⁵ Nākamajos gados Drošības policijas pavēlnieks visumā neiejaucās Drošības policijas darbā Latvijā un visu atstāja Drošības policijas komandiera (Latvijā) ziņā.

SS un Drošības policijas komandiera amats Latvijā pastāvēja no 1941. gada 3. decembra, kad pārveidoja Operatīvo komandu 2 par Drošības komandiera iestādi Latvijā (saīsināti – KdS). Par vadītāju kļuva Dr. Rūdolfs Lange, kas šo amatu pildīja līdz Latvijas atstāšanai 1944. gadā. Šīs iestādes darbība vēstures literatūrā ir plaši aprakstīta, tāpat arī tās organizatoriskā uzbūve, ieskaitot R. Langem tieši pakļautās filiāles Liepājā, Jelgavā, Daugavpilī un Valmierā ar tām pakļautajiem atbalstpunktiem.⁷⁶ Drošības policijas komandiera Latvijā pārraudzībā 1942. gada sākumā bija 165 vācu darbinieki.⁷⁷ Visas iestādes personāla kopskaitu 3. nodaļas N referāta vadītājs Francs Leopolds Šlēzingers (*Schlesinger*) bija aplēsis apmēram 400 personu.⁷⁸

Drošības policijas komandierim bija pakļauta arī visa latviešu policija, kas darbojās “drošības policijas nozarēs”. Tādas bija četras:

1. Tā sauktā *Arāja komanda*, kuru 1941. gada beigās sauca par Latviešu drošības palīgpolīciju (*Lettische Sicherheitshilfspolizei*), bet vēlāk par Latviešu drošības nodaļu (*Lettische Sicherungsabteilung*). Visumā šīs komandas darbība ir pietiekami plaši aprakstīta.⁷⁹ 1941. gada rudenī komandā varēja būt apmēram 300 vīru, bet 1943. gada 25. janvārī tajā skaitījās 1190 vīru.

2. Tā sauktā *Latviešu kartotēka* vai *Sondergruppe R*. Par šī latviešu sektora darbību vācu Drošības policijas labā 2004. gadā iznāca B. Feldera raksts.⁸⁰ Latviešu kartotēkas uzdevums bija vākt ziņas par komunistiem, padomju režīma piekritējiem, sociāldemokrātiem, pretvācu elementiem u.c. Kartotēkā 1941. gada 15. oktobrī bija jau reģistrēti 23 000 “politiski aizdomīgu” personu.⁸¹ Kartotēkā darbojās vairāk nekā 60 līdzstrādnieku un vairāki simti “informantu”⁸².

3. *Latviešu kriminālpolicija*. Par tās darbu trūkst speciālu pētījumu, kaut arī dažkārt publicēti atsevišķi dokumenti par kriminālpolicijas uzbūvi un tās darbības bilanci atsevišķos mēnešos.⁸³ 1941. gada oktobrī Latviešu kriminālpolicijā strādāja 220 darbinieki. No sākuma tikai pilsētu kriminālpolicija bija tieši pakļauta vācu Drošības policijai, bet, sākot ar 1942. gada novembri, arī lauku apgabalu kriminālpolicijas darbiniekus ieskaitīja vācu Drošības policijas štatos.⁸⁴ Kriminālpolicistu skaits līdz 1943. gada 1. aprīlim bija pieaudzis līdz 316 darbiniekiem.⁸⁵

4. Par *Latviešu politisko policiju* mēs zinām vismazāk – būtībā tikai vispārējus datus, piemēram, statistiku, ka 1941. gada oktobrī tajā skaitījās 415 darbinieku,⁸⁶ bet 1943. gada 1. aprīlī tur strādāja 314 personu.⁸⁷ Līdz Drošības policijas sistēmas pārkaršošanai Latvijā 1942. gada 3. aprīlī Latviešu politiskā policija bija pakļauta Rīgas pilsētas prefektam un lekšējās drošības Galvenās direkcijas Latviešu drošības nodaļas vadītājam R. Štiglicam. Pēc tam politisko policiju pakļāva tieši Drošības policijas un SD komandierim Latvijā Dr. Langem. No 1942. gada aprīļa līdz 1944. gada oktobrim Latviešu politisko policiju vadīja Herberts Teidemanis. Pats Teidemanis pēc kara ir uzsvēris, ka Latviešu politiskajai daļai esot bijusi liela patstāvība, par ko liecinot tādi fakti *“kā apmešanās atsevišķā namā, pilnīga patstāvība nodaļas personāllietās, tiesības uzsākt un vest izmeklēšanu, ziņojot par to komandierim, izdarīt patstāvīgi apcietināšanas un atbrīvot no apcietinājuma, ziņojot par to tikai post factum, aģentu kadru un tīkla izveidošana bez vācu līdzdalības un bez pienākuma to izpaust, resp., uzrādīt vācu nodaļām vai komandierim tieši”*. Latviešu politiskā daļa nodarbojies *“vienīgi ar komunistu spiegu un citu viņu aģentu tvarstīšanu, un tā ne kopumā, ne arī tās atsevišķi darbinieki nekad nav piedalījušies latviešu pretošanās kustību grupu izsekošanā un apkarošanā vai žīdu vajāšanās”*⁸⁸. Cik plašs šai H. Teidemaņa vadītajai struktūrai bija savs slepeno ziņotāju tīkls, tas nav zināms. Nav arī skaidrs, vai šie Latviešu politiskās policijas aģenti un līdzstrādnieki ietilpa arī Drošības policijas un SD aģentu vispārējā kopskaitā. Šis Drošības policijas un SD aģentu skaits Latvijā pārsniedzis 2000 cilvēku.⁸⁹ Cik ticamas ir šīs ziņas par aģentu skaitu – tas ir cits jautājums.

Latviešu kriminālpolicijai un Latviešu politiskajai policijai bija arī savs administratīvais personāls, kurā 1943. gada 1. aprīlī darbojās 48 ierēdņi.⁹⁰

Policijas organizācijas shēmas kreisajā pusē redzam Kārtības policijas struktūras, no kurām augstākā bija Kārtības policijas pavēlnieka (Austrumzemē) iestāde. Tā pārzināja visus Kārtības policijas jautājumus Austrumzemē (saīsināti – BdO). Šī bija liela iestāde ar 1646 ierēdņiem, no kuriem 987 bija vācieši, bet 659 – latvieši. Vairāk nekā 600 vāciešu bija iesaistīti tiešā policijas pārvaldes darbā. No visas iestādes ierēdņiem 563 personas veica tiešos Kārtības policijas darbinieka pienākumus.⁹¹

Latvijas ģenerālapgabalā augstākais policijas ierēdnis skaitījās SS un policijas vadītājs Latvijā SS oberfirers V. Šrēders. Tomēr Drošības policijas komandieris viņu maz ievēroja, tāpat arī Kārtības policijas darba smagums gūlās uz Kārtības policijas komandiera Latvijā (saīsināti – KdO) pleciem. Uz SS un policijas vadītāja vājo pozīciju Latvijas policijas sistēmā norāda jau vien tas, ka V. Šrēdera štābā bija tikai piecas štata darbinieku vietas.

Kārtības policijas komandierim Latvijā 1942. gada 15. aprīlī bija padotas 26 260 personas. Tās sadalījās šādi.⁹²

3. tabula

Kārtības policijas skaitliskais sastāvs Latvijas ģenerālapgabalā

Nr. p.k.	Formācija	Skaitliskais sastāvs
1.	Kārtības policijas komandiera štābs	106
2.	Rīgas policijas komanda	72
3.	NSKK ⁹³ satiksmes vienība	70
4.	Žandarmērijas štābs	10
5.	Rīgas novads (Žandarmērijas komanda)	21
6.	Jelgava “	21
7.	Valmiera “	22
8.	Liepāja “	22
9.	Daugavpils “	27
10.	Motorizēta grenadieru rota Rīgā	37
11.	“ “ Daugavpilī	37
12.	Policijas nodaļa Liepājā	25
13.	“ “ Daugavpilī	25
14.	1.–12. Rīgas policijas iecirknis	1156
15.	Latviešu policijas Satiksmes policijas iecirknis	23
16.	Latviešu policijas jātnieku pulks	55
17.	Rīgas ostas latviešu policija	131
18.	Rīgas Centrālcietums	60
19.	Rīgas apsardzes latviešu vienība	141
20.	Cenu pārbaude pie reihskomisāra	46
21.	Rīgas latviešu pionieru bataljons (16 E)	50
22.	Daugavpils dzelzceļa policija	48
23.	Jelgavas dzelzceļa policija	47
24.	Rīgas dzelzceļa policija	103
25.	Latviešu kārtības dienesta bataljonu štābs	150
26.	17. bataljons	500
27.	18. “	500
28.	19. “	460
29.	20. “	300
30.	21. “	500
31.	22. “	433
32.	23. “	527
33.	24. “	465
34.	25. “	462

Nr. p.k.	Formācija	Skaitliskais sastāvs
35.	26. bataljons	434
36.	27. “	514
37.	28. “	496
38.	16 E “	528
39.	17 E “	468
40.	18 E “	506
41.	21. bataljona pionieru rota	147
42.	Aprīņu latviešu policija SS un novadu policijas vadītāju pārziņā – Daugavpilī	1200
43.	“ Rīgas lauku apgabalā	1150
44.	“ Valmierā	800
45.	“ Jelgavā	1500
46.	“ Liepājā	1000
47.	Aprīņu rezervisti (C grupa)	10 530
48.	SS Kārtības dienests un policijas dislokācijas vadītāji – Daugavpilī (pilsēta)	210
49.	“ Liepājā (pilsēta)	125
Kopā		26 260

Vēlākajos statistiskajos datos Kārtības policijas komandierim pakļauto personu skaits bija mazāks, vairs neskaitot C grupas vīrus laukos, jo viņi nebija štata darbinieki un savus pienākumus pildīja tikai īpašos gadījumos. Kārtības policijas komandieris pastāvīgi nodarbināja vāciešus, to kopskaits 1942. gada 28. septembrī bija 1194 personas (šo personu sadalījumu pa atsevišķām vienībām sk. 3. pielikumā).⁹⁴

Latviešu policija bija vācu policijas izpildorgāns un tāpēc atrodama organizācijas shēmas pašā apakšā. Sprotams, ka aprīņu latviešu policijas priekšnieki pavēles saņēma no vāciešiem (Žandarmērijas komandiera, SS un novadu policijas vadītājiem), bet nekādā gadījumā no latviešu Zemes pašpārvaldes leksējās drošības Galvenās direkcijas. Vienīgi pavēles tika nodotas no aprīņa policijas priekšnieka viņam pakļautajiem policijas iecirkņiem un virskārtībniekiem pagastos tieši caur latviešu policijas struktūrām (darbiniekiem). Kad 1944. gada sākumā pārkārtoja Latviešu kārtības policijas darbu, to pakļaujot Zemes pašpārvaldei, tika atkal izdotas jaunas vadlīnijas, kas regulēja vācu un Latviešu kārtības policijas sadarbību.⁹⁵ Šajās instrukcijās arī noteica, kādai turpmāk jābūt organizācijas sistēmai latviešu policijas Galvenajā direkcijā, pilsētu prefektūrās, lauku aprīņu policijas priekšnieka iestādē un lauku policijas iecirkņos. Tomēr nemainīgs palika princips, ka arī turpmāk latviešu policijas iestāžu darbam pavēles izdos vācieši, kas bez tam arī šo darbu pārraudzīja un vadīja.

1943. un 1944. gadā izveidojās vairākas jaunas policijas organizācijas struktūras, kas šeit publicētajā struktūras shēmā nav redzamas.

Pie Latviešu kārtības policijas formāli piederēja arī 1943.–1944. gadā izveidotie policijas pulki: 1. Rīgas policijas pulks, 2. Liepājas policijas pulks un 3. Cēsu policijas pulks. Vai policijas pakļautībā bija arī 2. Kurzemes policijas pulks, kamēr tas vēl atradās Kurzemē, nav skaidrs. Rīgas, Liepājas un Cēsu policijas pulkos kopā dienēja aptuveni 5700 vīru.⁹⁶ Formāli Latviešu kārtības policijai piederēja 1944. gada februārī izveidotie seši Latviešu robežapsardzības pulki (*Lettische Grenzschutz-Regimenter 1–6*), kurus jūlijā–augustā atkal izformēja.⁹⁷ Robežapsardzības pulkos bija iesaistīts 16 370 vīru.

Tāpat policijas uzbūves organizācijas shēmā nav uzrādīti aizsargi, kuru organizācijas atjaunošanu apriņķos sāka atļaut no 1943. gada vasaras. Atļaujas parasti tika dotas mutiski. Tikai 1944. gada 22. jūlijā izdeva formālu "Rīkojumu par Aizsargu organizācijas darbības atjaunošanu"⁹⁸. Aizsargi arī bija pakļauti Kārtības policijai, respektīvi, SS un policijas vadītājam Latvijā. Pēc latviešu policijas Galvenās direkcijas datiem, 1944. gada vasarā aizsargos sastāvēja 695 virsnieki un 11 991 vīrs.⁹⁹ Daudz par lielu liekas Latviešu leģiona ģenerālinpektora pārskatā tajā pašā laikā (1944. gada 1. jūlijs) uzdotsais Aizsargu organizācijas locekļu skaits – 22 262 cilvēki.¹⁰⁰

Sakarā ar policijas uzbūves organizatoriskā darba pabeigšanu 1942. gada 30. janvārī SS un policijas vadītājs Latvijā izdeva instrukciju par "Policijas iedalījumu Latvijas ģenerālapgabālā"¹⁰¹. Tajā tika sīki aprakstīti vācu policijas vadības uzdevumi, vācu policijas savstarpējās formālās attiecības un pakļautība, latviešu policijas attiecības ar vācu policiju, latviešu policijas savstarpējā pakļautība, attiecības ar latviešu policijas bataljoniem un vispārējās pavēlēšanas tiesības (sk. 1. pielikumu). Šis bija vispilnīgākais dokuments, kurā vissīkāk aprakstīta policijas pavēļu struktūra un vācu un latviešu policijas attiecības. Vēlāk tika izdoti vēl citi Policijas pārvaldes dokumenti, bet tie drīzāk attiecās uz speciāliem pārvaldes un attiecību jautājumiem. Tagad ar šīm 1941. gada 30. janvāra instrukcijām varēja sākties stingri organizēts policijas darbs.

5. Kopsavilkums, nobeigums, ieteikumi

Vācu okupācijas laikā policijas sistēma Latvijas teritorijā bija sadalīta Kārtības un Drošības policijā. Abas šīs policijas sistēmas savukārt dalījās gan vācu, gan latviešu policijas darbinieku apakšstruktūrās. Vācieši visos administratīvajos līmeņos bija vadītāji un pavēļu devēji, bet latvieši – viņu "izpildorgāni".

Augstākā policijas iestāde Austrumzemē – tāpat arī Latvijā – bija *augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē*, kas rīkojumus un pavēles saņēma tieši no SS reihsfirera

un Vācijas policijas vadītāja H. Himlera. Pēc instrukcijām augstākajam SS un policijas vadītājam vajadzēja cieši sadarboties ar Austrumzemes reihskomisāru.

Austrumzemē Drošības policijas augstākā iestāde bija *Drošības policijas un SD pavēlnieka štābs* (stacionēts Rīgā) ar vairāk nekā 100 līdzstrādniekiem. Šī iestāde bija izveidojusies no *Operatīvās grupas "A"* štāba. Sākot ar 1942. gadu, tā Latvijas lietās iejaucās maz. Drošības policijas un SD pavēlniekam atbilstošā Kārtības policijas iestāde Austrumzemē, arī ar sēdekli Rīgā, bija *Kārtības policijas pavēlnieka iestāde* ar apmēram 1000 vācu darbiniekiem, kas Austrumzemē administrēja 60 225 Kārtības policijas policistus.¹⁰²

Latvijas ģenerālapgabalā augstākā policijas vadības persona bija *SS un policijas vadītājs Latvijā*. Drošības policijas darbu Latvijā tieši vadīja *Drošības policijas un SD komandieris*, kura iestādi izveidoja no *Operatīvās komandas 2*. Drošības policijas komandierim tieši pakļautas bija četras *Drošības policijas filiāles* ar attiecīgiem *atbalstpunktiem*, ar kuru palīdzību pārraudzīja Drošības policijas darbību Latvijas apgabalos. Bez tam Drošības policijas un SD komandieris arī tieši pārraudzīja četras Latviešu drošības policijas nozares ar 2000 personām (t.s. Arāja komanda, Latviešu kartotēka, Latviešu kriminālpolicija un Latviešu politiskā policija). Salīdzinot ar Latvijas brīvvalsts laiku, vācu okupācijas gados politiskās policijas policistu skaits bija manāmi pieaudzis no 206 personām 1940. gada sākumā¹⁰³ līdz 415 personām 1941. gada 15. oktobrī, bet 1943. gada 1. aprīlī tas bija samazinājies līdz 314 personām.

Kārtības policijas darbs Latvijā bija tieši pakļauts *Kārtības policijas komandierim*. Viņa štābā strādāja 100 vāciešu, bez kuriem viņam vēl bija pakļauts ap 1100 vāciešu Kārtības policijas citās struktūrvienībās. Novadu komisāru līmenī policijas darbību pārraudzīja *Žandarmērijas komandieris* un *SS un novadu policijas vadītāji*, kuri savukārt vadīja *apriņķu policijas priekšniekus* ar viņu Latviešu kārtības policijas personālu.

Kārtības policijā iesaistīto latviešu kopskaits pa visu vācu okupācijas laiku sanāca ļoti liels. Ja saskaitītu visas Latviešu kārtības policijai pakļautās struktūras, tad sanāktu aptuveni 82 200 personu: savrupdienests pilsētās – 2200; savrupdienests laukos (A un B grupa) – 7000; C grupas piederīgie – 10 500; policijas bataljoni – 20 000; t.s. Latgales bataljoni – 7700; policijas pulki – 5700; robežapsardzības pulki – 16 400; aizsargi – 12 700.

Saprotams, ka šīs statistikas kopskaitā zināmas grupas tika divreiz uzskaitītas. Tā, piemēram, policijas pulkus veidoja no jau pastāvošiem policijas bataljoniem, C grupas piederīgie pārgāja pie aizsargiem utt. Ja no kopskaita atrēķinām kādus 20 000 kā divreiz skaitītus, arī tad Latviešu kārtības policijas struktūrās iesaistīto personu skaits vēl vienmēr paliek ļoti ievērojams – kādi 60 000. Jāpiezīmē arī, ka ne policijas bataljoni, ne policijas pulki, ne robežapsardzības pulki nebija paredzēti kārtības un miera uzturēšanai Latvijas robežās.

Latvijā pirms Otrā pasaules kara 1939. gada 1. janvārī skaitījās 3594 personas Latviešu kārtības policijas dienestā (1394 Rīgā, 1424 citās pilsētās, 776 laukos).¹⁰⁴ Kara laikā policistu skaits bija pieaudzis līdz 9200 vīriem. Tomēr tas vēl nenozīmēja, ka kārtības policijai bija jāveic lielāks civiliedzīvotāju pārraudzības darbs. Kopumā liels skaits šī personāla, it sevišķi laukos, tika iesaistīts dažādos objektu apsargāšanas darbos, kas tieši izrietēja no kara situācijas. Nav arī jāaizmirst, ka kopš 1936. gada aizsargi bija pakļauti iekšlietu ministram un viņu uzdevumos ietilpa palīdzības sniegšana valsts drošības iestādēm, lai uzturētu valstī mieru, drošību un kārtību. Šis aizsargu uzdevums tika izmantots vācu okupācijas laikā, lai viņus iesaistītu kārtības un miera uzturēšanā gan kā A un B grupas kārtībniekus, kam bija pastāvīgs algots darbs, gan arī kā C grupas kārtībniekus, kurus izmantoja pēc vajadzības. Liels skaits aizsargu, kurus padomju deportācijas neskāra vai kuri bija paglābušies no tām,¹⁰⁵ labprātīgi iesaistījās šajā darbā, kas savā ziņā saskanēja ar aizsargu agrāko uzdevumu.

Kā raksta sākumā norādīts, tad par policijas struktūrām Latvijā galvenokārt rakstīts sakarā ar holokaustu. Mēs daudz ko zinām par Operatīvo grupu "A", Operatīvo komandu 2, Drošības policijas un SD komandieri Latvijā, par t.s. Arāja komandu un pēdējā laikā esam iepazinušies arī ar t.s. Latviešu kartotēkas darbību. Tomēr temats par Latviešu politisko policiju līdz šim palicis nepētīts, un tam nākotnē, tāpat arī Latviešu kriminālpolicijas darbam noteikti būtu jāpievērš īpaša uzmanība.

Arī par pirmajos vācu okupācijas mēnešos izveidotajām *latviešu pašaizsardzības vienībām* galvenokārt ir rakstīts saistībā ar ebreju slepkavošanu laukos un mazpilsētās. Tāpat par pašaizsardzības vienībām būtu jāpaplašina pētniecības lauks, pievēršoties arī atsevišķu pašaizsardzības vienību uzbūves pētīšanai, lai iegūtu pilnīgu pārskatu par šo latviešu pašaizsardzības vienību struktūru (iespējams, arī darbību) visā Latvijā.

Bieži vien sastopamies ar latviešu policijas vadošās iestādes nosaukumu: *Rīgas pašaizsardzības dienests, Rīgas kārtības palīgpolicija, Rīgas kārtības dienests, Iekšējās drošības Galvenā direkcija, Latviešu policijas Galvenā direkcija*. Tomēr par šo iestādi un tās darbību tuvāku pētījumu trūkst. Par mazākām latviešu policijas struktūrvienībām situācija nav labāka. Izņēmums ir latviešu policijas bataljoni, jo par tiem rakstīts latviešu militārās vēstures kopsakarībā, kaut arī līdz šim rādītā policijas bataljonu darbības aina ir diezgan vienpusēja un nekritiska.

Kā 2. nodaļā aprakstīts, tad arhīvu materiāli par policijas uzbūvi un darbību Latvijā vācu okupācijas laikā ir pieejami, lai gan ne par visām policijas struktūrām vienādi. Tāpat jaunākie pētījumi par holokaustu Latvijā rāda, ka ir iespējams iegūt jaunas atziņas par policijas darbību. Uzsāktais darbs ir jāturpina, bet līdztekus arī jāapkopo un jāsystematizē izpētītais. Papildinot pētniecisko darbu ar jauniem tematiem, pamazām tuvosimies kopējam policijas struktūras un tās darba aprakstam vācu okupācijas laikā. Tādā pašā garā izvērtējot latviešu policijas uzbūves struktūras, tās darbības noteikumus un uzdevu-

mus, kā arī analizējot tās patieso rīcību, ar laiku varēsīm noteikt, cik lielā mērā latviešu policija patiešām pildīja tikai parastos – policijai pienācīgos uzdevumus un cik lielā mērā tā tika iesaistīta darbībās, kas nesaskanēja ar policijas ikdienas darba pienākumiem un būtu drīzāk pieskaitāmas noziedzīgās nacionālsociālistiskās politikas īstenošanai kā pret Latvijas iedzīvotājiem, tā arī iedzīvotājiem ārpus Latvijas robežām.

1. pielikums

Policijas iedalījums Latvijas ģenerālapgabalā

Avots: BA, R 92/519

SS- und Polizeiführer Lettland

Rīga, den 30. Januar 1942

Betritt: Gliederung der Polizei im Generalbezirk Lettland.

A. Führung:

Die Führung der gesamten deutschen und lettischen Ordnungspolizei, einschließlich Verwaltungspolizei und der Sicherheitspolizei liegt in der Hand des SS- und Polizeiführers Lettland.

Unter ihm führt die Ordnungspolizei (Schutzpolizei, Gendarmerie, lettische Schutzmannschaften, zukünftig auch Wasserschutzpolizei, Feuerschutzpolizei und Technische Nothilfe) der Kommandeur der Ordnungspolizei.

Die Verwaltungspolizei in einem noch zu regelnden Umfange der Leiter des Amtes Verwaltung und Recht (Verwaltungs-Abteilung).

Die Sicherheitspolizei der Kommandeur der Sicherheitspolizei.

Grundsatz ist: Die deutschen Polizeidienststellen sind Führungsorgane, die lettischen Polizeikräfte ihre Ausführungsorgane.

Dem Kommandeur der Ordnungspolizei ist die gesamte uniformierte Vollzugspolizei ohne Truppenpolizei im Generalbezirke Lettland unterstellt und zwar:

1. Die deutsche Polizei,
2. Die lettischen Polizeidienststellen und Schutzmannschaften:
 - a) Die Schutzmannschaft des Einzeldienstes in den Städten,
 - b) Die Schutzmannschaft des Einzeldienstes auf dem Lande,
 - c) Schutzmannschafts-Abteilungen in geschlossenen Einheiten (Bataillone).

Dem SS- und Polizeiführer ist unmittelbar unterstellt als beratendes Organ der Direktor der inneren Sicherheit in dem lettischen Generaldirektorium der inneren Verwaltung.

Dem Kommandeur der Ordnungspolizei untersteht ebenso der diesem Direktor untergeordnete Leiter der lettischen Sektion Ordnungsdienst. Dem Leiter des Amtes Verwaltung und Recht ebenso der Leiter der lettischen administrativen Sektion hinsichtlich aller in seine Zuständigkeit fallenden Sachgebiete.

Dem Kommandeur der Sicherheitspolizei ebenso der Leiter der lettischen Sektion Sicherheitsdienst.

I. Deutsche Polizei:

1. SS- und Polizeiführer Lettland.

Diesem unterstellt:

- a) Kommandeur der Ordnungspolizei mit Leiter AVuR.
 - b) Kommandeur der Sicherheitspolizei.
 - c) Die SS- und Polizeistandortführer in den Gebieten Libau und Dünaburg. (Künftig auch Mitau, Wolmar, Riga-Stadt und -Land. In den letzteren 4 Gebieten führt der SS- und Polizeiführer Lettland bis zur endgültigen Besetzung die Geschäfte des Standortführers in Personalunion persönlich.)
2. Dem Kommandeur der Ordnungspolizei unterstellt:
- a) Das Amt Verwaltung und Recht in einem noch zu bestimmenden Umfange.
 - b) Der Kommandeur der Gendarmerie.
 - c) Das Kommando der Schutzpolizei in Riga.
 - d) Die Schutzpolizei-Dienstabteilungen Libau und Dünaburg.
3. Dem Kommandeur der Sicherheitspolizei unterstellt:
Die Abteilungen I. II. III. und die Außenstellen in Libau, Dünaburg und Wolmar (Künftig auch Mitau).
4. Dem Amt Verwaltung und Recht unterstellt:
Die im Außendienst eingesetzten Polizei-Verwaltungsbeamten unmittelbar, ferner mit Weisungsbefugnis auf dem Gebiete seiner Zuständigkeit die dem Kommandeur der Ordnungspolizei unterstellten Dienststellen.
5. Dem Kommandeur der Gendarmerie unterstellt:
Die Gendarmerie Gebietsführer (SS- und Polizeigebietsführer).
6. Dem Kommando der Schutzpolizei Riga unterstellt:
Die deutsche Schutzpolizei Riga und die NSKK, Kompanie Dortmund.

II. Lettische Polizei im Verhältnis zur deutschen Polizei:

1. Dem SS- und Polizeiführer unterstellt:
Der Direktor der inneren Sicherheit für Lettland.
2. Dem Kommandeur der Ordnungspolizei unterstellt:
Der Leiter der Sektion Ordnungsdienst,
der Leiter der Sektion administrativer Dienst und
der Präfekt der Stadt Riga,
der Abteilungsstab der lettischen Schutzmannschaften, die Bataillone 16, 17, 18, 19 und 21, und die lettische Reitstaffel.
3. Dem Leiter des Amtes Verwaltung und Recht unterstellt:
Die Leiter der Sektionen Ordnungsdienst und Administrativer Dienst im Rahmen der Zuständigkeit für materielles Polizeirecht und Wirtschaftswesen.
4. Dem Kommandeur der Sicherheitspolizei unterstellt:
Der Leiter der Sektion des Sicherheitsdienstes und alle lettischen Polizeidienststellen, soweit sie auf sicherheitspolizeilichem Gebiete tätig sind.

5. Dem Kommandeur der Gendarmerie unterstellt:
Im Wege der Gendarmerie-Gebietsführer die Kreispolizeichefs und deren Schutzmannschaften, ferner die Bahnpolizei.
6. Dem SS- und Polizeistandortführer unterstellt:
In politischer Hinsicht die Stadt-Präfekten, in SS Angelegenheiten die SS- und Polizeigebietsführer.
7. Dem Kommando der Schutzpolizei Riga unterstellt:
Das Wach Bataillon (20),
die 13 Reviere und
die Wasserpolizei.
8. Den Schutzpolizei-Dienstabteilungen Libau und Dünaburg unterstellt:
Die lettischen Schutzmannschaften dort-selbst.

III. Lettische Polizei:

1. Direktor der inneren Sicherheit im Generaldirektorium.
2. Diesem in personellen und innerdienstlichen Belangen unterstellt:
 - a) der Leiter der Sektion Ordnungsdienst,
 - b) der Leiter der Sektion Sicherheitsdienst,
 - c) der Leiter der Sektion Administrativer Dienst.
3. Dem Leiter der Sektion Ordnungsdienst ebenso unterstellt:
 - a) Der Kommandeur der lettischen Schutzmannschaften.
 - b) Die Präfekten in Riga und in den größeren Städten.
 - c) Die Kreispolizeichefs.
4. Dem Leiter der Sektion Sicherheitsdienst in personellen und innerdienstlichen Belangen unterstellt:
 - a) Die Stadtpräfekten in Riga und den größeren Städten auf dem Gebiet der Sicherheitspolizei,
 - b) die Kreispolizeichefs ebenso.
5. Dem Leiter der Sektion Administrativer Dienst ebenso unterstellt:
die lettischen Polizeidienststellen auf dem Gebiete der wirtschaftlichen Betreuung soweit diese durch lettische Mittel erfolgt.

IV. Verbindung zur lettischen Schutzmannschaft:

Beim Stabe des SS- und Polizeiführer Lettland befindet sich ein Offizier der lettischen Schutzmannschaft als Verbindungs-offizier.

V. Befehlsgewalt:

Alle polizeilichen Befehle und Weisungen gehen von dem SS- und Polizeiführer Lettland und in seinem Auftrage von seinem ihm nachgeordneten Kommandeuren, SS- und Pol. Standortführern und Gend. Gebietsführern aus.

Den Gebietskommissaren stehen die lettischen Kreispolizeichefs mit ihren Schutzmannschaften zur Erfüllung der polizeilichen Aufgaben zur Verfügung. Die dienstliche

Beaufsichtigung der Dienstausbübung der lettischen Polizei üben die Gendarmerie-Gebietsführer aus.

Die Gendarmerie-Gebietsführer sind dem Kommandeur der Gendarmerie unterstellt und empfangen von diesem ihre Befehle.

Die Gebietskommissare haben das Recht, Ersuchen polizeilicher Art auch an die Gendarmerie-Gebietsführer zu richten. Eine dienstliche Unterstellung der Gendarmerie-Gebietsführer wird hierdurch nicht begründet. Die Gendarmerie-Gebietsführer sind verpflichtet, diesen Ersuchen Folge zu leisten und sie pünktlich und gewissenhaft zu erledigen. Haben sie begründete Zweifel an der Recht- und Zweckmäßigkeit eines Ersuchens, so haben sie diese dem Gebietskommissar vorzutragen und erforderlichenfalls unverzüglich die Entscheidung des Kommandeurs der Gendarmerie einzuholen.

Die SS- und Polizeistandortführer können sich zur Durchführung aller ordnungspolizeilichen Aufgaben der Schutzpolizei, der Gendarmerie und der Schutzmannschaften des Gebiets bedienen.

Schröder [paraksts]

2. pielikums

Policijas kompetence

Avots: Pielikuma B daļa pie reihskomisāra Lozes raksta ģenerālkomisāram Rīgā 1943. gada 28. februārī (Abt.: II Verw. – 6 A 3), BA, R 92/519.

B. Sicherheitspolizei und SD

Allgemeine Gegnerüberwachung und Bekämpfung, insbesondere:

1. Marxismus,
2. Kommunismus,
3. Bolschewismus,
4. Sabotageabwehr,
5. Reaktion,
6. Emigration,
7. Judenangelegenheiten,
8. Politische Kirchen,
9. Sekten,
10. Freimaurer, Logenangelegenheiten, Ordenswesen,
11. Rundfunkvergehen,
12. Feindpropaganda,
13. Heimtückeangelegenheiten,

14. Schutzhaft und Arbeitserziehungshaft,
15. Maßregeln der Sicherung und Besserung,
16. Presse und Schrifttum,
17. Schutzdienst.

Vorbeugende und verfolgende Verbrecherbekämpfung, insbesondere:

18. Gewaltverbrechen,
19. Sittlichkeitsdelikte,
20. Vermögensdelikte,
21. Fahndung,
22. Erkennungsdienst,
23. Angelegenheiten der Kriminalpolizei der betr. Länder.

Den allgemeinen sicherheitspolizeilichen Zwecken dienende Aufgaben, insbesondere:

24. Materielles Polizeirecht und Polizeiverwaltungsrecht mit sicherheitspolizeilichem Inhalt,
25. Mitwirkung bei der allgem. Gesetzgebung, soweit von sicherheitspolizeilichem Interesse,
26. Standgerichtsbarkeit,
27. Waffen- und Sprengstoffangelegenheiten,
28. Vereins- und Versammlungswesen,
29. Paßwesen,
30. Ein- und Ausreisegenehmigungen,
31. Ausweiswesen und Kennkarten,
32. Beteiligung bei Einbürgerungs- und Staatsangehörigkeitsfragen von Fremdvölkischen,
33. Fremdvölkische Fragen im Reich und in den unter der Oberhoheit des Reiches stehenden Gebieten,
34. Ein- und Auswanderung,
35. Ausländerpolizei,
36. Grenzpolizei,
37. Umgang mit Kriegsgefangenen,
38. Schutz nationaler Symbole,
39. Vermögenseinziehung,
40. Feiertagsrecht,
41. Brieftaubengesetz,
42. Reichsverteidigungs- und Wehrmachtsangelegenheiten auf dem Gebiet der Sicherheitspolizei.

Nachrichten- und Informationsdienst.

Haushaltsangelegenheiten, Organisationsangelegenheiten und Personalangelegenheiten von Sicherheitspolizei und SD.

3. pielikums

Kārtības policijas komandiera nodarbinātie vācieši
(sadalījums vienībās)

Avots: Izvilkums no dokumenta: Niederschrift über die Besichtigung der Verwaltungsdienststellen des Kommandeurs der Ordnungspolizei in Riga am 30.09.1942, BA, R 19/119.

Stab des SS- und Pol. Führers Lettland	5
Stab des Kommandeurs der Ordnungspolizei	100
Stab des Kommandeurs der Gendarmerie	12
Kommando der Schutzpolizei Riga	74
NSKK-Verk. Komp. u. andere deutsche Hilfsorg.	61
Res. Pol. Komp.	151
Luftschutzbereitschaft z.b.V. Königsberg	92
TN. ¹⁰⁶ Abt. IV	400
Pol. Sanitätsstelle	8
Pol. Zahnstation	5
BdO Reiterstaffel	3
KdSchupo-Reiterstaffel	2
BdO-Polizei Hundebriestaffel	4
BdO-Nachrichtenausbildungsabt. Mitau	25
Nachrichtenkompanie 33	15
SS- und Pol. Standortführer Libau	9
SS- und Pol. Standortführer Dünaburg	9
SS- und Polizeigebietsführer – Dünaburg	36
“ – Libau	22
“ – Riga Land	11
“ – Wolmar	22
“ – Mitau	12
Schutzpol. Dienstabteilung – Libau	22
“ “ – Dünaburg	21
Gendarmerie Zug Mot 10	36
Gendarmerie Zug Mot 20	37

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Žīgure A. Latvijas policijas vēsture (3 sēj.). – Rīga, 1998.
- ² Apine I. Kā iznīcināja brīvvalsts policiju. – Rīga, 2001; Latvijas izlūkdienesti 1919–1940: 664 likteņi. – Rīga, 2001.
- ³ Sk.: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, V, VI, VIII, IX, X un XII nod.; par paš aizsardzības dienestu speciāli: *Ezergailis A.* Paš aizsardzības komandantūru loma holokaustā // Latvijas Vēsture, 1999, 3. nr., 31. lpp.; raksts publicēts arī: Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990 / Red. T. Puisāns. – Stokholma; Toronto, 2000, 200.–207. lpp., kā arī: Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 235.–251. lpp.
- ⁴ *Vīksne R.* The Arājs' Commando Member as Seen in the KGB Trial Files: Social Standing, Education, Motives for Joining It, and Sentences Received // Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). – Rīga, 2001, 350.–383. lpp.
- ⁵ *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Ziemeļkurzemē 1941. gada vasarā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 143.–168. lpp.; *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņas īpatnības Liepājā un tās tuvākajā apkārtnē: aktīvās karadarbības faktoru analīze // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 108.–116. lpp.; *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Valmieras apriņķī 1941. gada vasarā // Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2001. gada 29. novembris, Rīga, un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). – Rīga, 2003, 299.–323. lpp.
- ⁶ Piemēram skati Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 8. sējumā, op. cit., 67.–100. un 101.–126. lpp. Rudītes Vīksnes; 127.–157. un 158.–209. lpp. Dzintara Ērgļa; 210.–234. lpp. Grigorija Smirina un Meijera Melera; 235.–252. un 253.–278. lpp. Aigara Urtāna rakstus, kā arī sējumā Holokausta izpēte Latvijā: starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 12. sēj.). – Rīga, 2004, 41.–48. lpp. Rudītes Vīksnes; 112.–163. lpp. Dzintara Ērgļa; 187.–195. un 225.–254. lpp. Aigara Urtāna; 255.–277. lpp. Ērika Prokopoviča un Anda Jēkabsona; 278.–357. lpp. Ulda Lasmaņa rakstus.
- ⁷ Sk.: *Kangeris K.* Latviešu policijas slēgtās vienības – *Lettische Schutzmannschafts-Bataillone*: Pētniecības problēmas un bataljonu formēšanas priekšvēsture // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.), op. cit., 195.–224. lpp. un: Latviešu policijas bataljonu izveidošanas otrā fāze – “lielervēšanas” akcija. 1942. gada februāris–septembris // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.), op. cit., 277.–333. lpp.; jaunas atziņas par latviešu policijas darbību sniedz arī: *Jēkabsons Ē., Neiburgs U., Zellis K.* Latviešu karavīri Vācijas militārajā dienestā Polijā 1942.–1945. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002, 179.–218. lpp.

- ⁸ Sk.: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, op. cit., 190., 191. lpp.
- ⁹ Latviešu kaņavīrs Otrā pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums. II: Pirmās latviešu aizsardzības vienības Otrā pasaules karā / Red. O. Freivalds, O. Caunītis. – Vāsterās, 1972 (turpmāk – LKOPKL).
- ¹⁰ *Stankeras P.* Lietuvių policija 1941–1944 metais. – Vilnius, 1998.
- ¹¹ Atrodami: Bundesarchiv Berlīnē, R 58. f. (Reichssicherheitshauptamt). Skati arhīva rādītāju Reichssicherheitshauptamt. Bestand R 58. Bearbeitet von H. Boberach. – Koblenz, 1982 (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs, Bd. 22).
- ¹² Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941. M 895 (Case IX), 8. rullis, National Archives (turpmāk – NA). – Saīsinātā veidā šis dokuments publicēts kā: L-180, Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (turpmāk – IMG), Nürnberg 14. November – 1. Oktober 1946, Bd. 37, Nürnberg, 1949, 670.–717. lpp.
- ¹³ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht vom 16. Oktober bis 31. Januar 1942, Centr chraņeņija istoriko-dokumentalņyh kolekcii, Maskava, R 500/4/92.
- ¹⁴ Piemēram: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-82. f., 1. apr., 39. l.
- ¹⁵ Bundesarchiv (turpmāk – BA), R 92/519.–529. sēj.
- ¹⁶ Turpat, R 19, Hauptamt Ordnungspolizei.
- ¹⁷ Turpat, R 20, Truppeneinheiten und Schulen der Ordnungspolizei.
- ¹⁸ Turpat, R 70, Sowjetunion – Polizeidienststellen in eingegliederten und besetzten Gebieten.
- ¹⁹ Sk. arhīva rādītāju: Persönlicher Stab Reichsführer-SS. Bestand NS 19. Bearbeitet von J. Henke. 2 sēj., Koblenz 1997 (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs, Bd. 57).
- ²⁰ Sk.: Reichskanzlei. Bestand R 43. Bearbeitet von G. Verlande und W. Werner. 4 sēj., Koblenz 1984 (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs, Bd. 13).
- ²¹ Sk.: Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete. Bestand R 6. Bearbeitet von H. Hagner, Koblenz 1987 (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs. Bd. 26).
- ²² BA, R 90, Der Reichskommissar für das Ostland.
- ²³ Turpat, R 92, Generalkommissar in Riga.
- ²⁴ Turpat, R 91, Gebietskommissar Riga-Stadt.
- ²⁵ Turpat, Gebietskommissar in Mitau.
- ²⁶ Skati Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA) un Latvijas Valsts arhīva (LVA) fondus: P-1018 – Austrumu okupēto apgabalu valsts ministrija; P-69 – Ģenerālkomisārs Rīgā; P-70 – Austrumzemes valsts komisārs; P-84 – Apgabala komisārs Daugavpilī; P-1004 – Rīgas pilsētas apgabala komisārs.
- ²⁷ LVVA, P-1026. f. – Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Lettland. – Fonda aprakstā apzīmējums “Lettland” būtībā ir nepareizs, un tā vietā vajadzētu būt “Ostland”, jo “Befehlshaber” nozīmēja, ka tā ir *Einsatzgruppe A* vadība, kurai, sākot ar 1942. gadu, sēdekļis bija Rīgā.
- ²⁸ LVVA, P-252. f., 1. apr., 42. l., Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Lettland.
- ²⁹ Turpat, P-82. f., SS- und Polizeiführer Lettland.
- ³⁰ Turpat, P-83. f., Der SS- und Polizeistandortführer Libau.
- ³¹ Latviešu Centrālās komitejas kolekcija, Hoover Institution Archives, Stanford (turpmāk – HI).
- ³² LVVA, fondi P-998 un P-999.
- ³³ Fondu numurus skati LVVA fondu kartotēkā.

- ³⁴ *Felder B. M.* "Die Spreu vom Weizen trennen ..." Die Lettische Kartei – Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943 // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004, 47.–68. lpp.
- ³⁵ Sk.: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999.
- ³⁶ Formāli pareizi vārda "Rīga" vietā vajadzētu būt vārdam "Austrumzeme" (Ostland).
- ³⁷ Centr chraņenija istoriko-dokumentajnyh kolekcii, Maskava, R 500. f., seši apraksti un 3009 lietas, un R 504. f., 42 lietas.
- ³⁸ Pārskatu par Vācijas tiesu darbību sniedz: *Waite R. G.* West German Courts and the Holocaust in Latvia // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.), op. cit., 61.–71. lpp.
- ³⁹ Par šo procesu sk.: *Juristische Zeitgeschichte*, Bd. 4: NS-Verbrechen und Justiz. – Düsseldorf, 1996.
- ⁴⁰ R. Heidriha raksts četriem augstākiem SS un policijas vadītājiem austrumos, 02.07.1941. Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hg. P. Klein. – Berlin, 1997 (Publikationen der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz, Bd. 6), 324. lpp.
- ⁴¹ *Biezais H.* Vācu okupācijas priekšvakarā // *Kara Invalids*, 1985, 30. nr., 21.–30. lpp.; *Kangeris K.* Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre Befreiungskomitees in Deutschland 1940/1941 // *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik* / Red. W. Röhr. – Berlin; Heidelberg, 1994 (Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945), Ergänzungsband 1), 165.–190. lpp.
- ⁴² *Biezais H.* Nacionālie partizāni // *Kara Invalids*, 1984, 29. nr., 12.–22. lpp.
- ⁴³ LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., Die Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft Lettlands in der Zeit vom 17. Juni 1940 – zum Dez. 1942.
- ⁴⁴ LKOPKL, I: No 1939. gada septembra līdz 1941. gada jūnijam. – Västerås, 1970, 274. lpp.
- ⁴⁵ *Vārpa I.* Latviešu karavīrs zem kāškruņa karoga. Latviešu leģions – nācījas triumfs vai tragēdija? – Rīga, 2003, 27. lpp.
- ⁴⁶ *Pelkaus E.* Cīņa un cerība. Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā. – Rīga, 2004.
- ⁴⁷ Turpat, 150. lpp.
- ⁴⁸ *Kangeris K.* Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hüvera institūta arhīvā // *Latvijas Arhīvi*, 1994, 2. nr., 89. lpp., 4. tabula. (Šie dati atrodami HI LCK kolekcijas 3. kastē.)
- ⁴⁹ *Ezergailis A.* Pašaizsardzību komandantūru loma holokaustā // *Latvijas Vēsture*, 1999, 3. nr., 31. lpp. u.c.
- ⁵⁰ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, op. cit., 435. lpp.
- ⁵¹ Betr.: Zuständigkeit der Polizeidienststellen in den neu besetzten Ostgebieten, 19.11.1941., BA, R 43 II/684a.
- ⁵² A. Rozenberga raksts reiha kancelejas šefam Dr. Lammeram (*Lammers*), 06.05.1942., turpat.
- ⁵³ SS grupenfirera Brahta (*Bracht*) raksts ar pielikumiem Štuterheimam (*Stutterheim*), 02.09.1942., turpat.
- ⁵⁴ Zuständigkeit der Polizei, Lohse, 28.02.1943., turpat, R 92/519.

- ⁵⁵ Par Rozenberga un Himlera strīdu par kompetencēm sk. tuvāk: *Birn R. B.* Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten. – Düsseldorf, 1986, 220.–230. lpp.
- ⁵⁶ Sk.: Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, op. cit., 19.–22. lpp.
- ⁵⁷ Operatīvās komandas 1a komandiera Martina Zandbergera (*Martin Sandberger*) darbības gada pārskats, 01.07.1942., R 819/1/12, Igaunijas Valsts arhīvs (Eesti Riigiarhiiv; turpmāk – ER).
- ⁵⁸ Turpat.
- ⁵⁹ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941., IMG, Bd. 37, op. cit., 672. lpp.
- ⁶⁰ Sīkāk par Arāja komandu un citām drošības policijas palīgvienībām sk.: *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, op. cit., 181.–231. lpp.
- ⁶¹ Štiglica ziņojums Latviešu policijas Galvenās direkcijas likvidācijas štābam, 20.01.1945. HI, LCK kolekcija, 122. kaste.
- ⁶² Turpat.
- ⁶³ Dokuments: Rīgas Kārtības palīgpolicijas formēšana, 20.07.1941. Publicēts LKOPKL, op. cit., 29.–31. lpp., vācu valodā 364., 365. lpp.
- ⁶⁴ Par nosaukumiem sk.: *Kangeris K.* Latviešu policijas slēgtās vienības – *Lettische Schutzmannschafts-Bataillone*: Pētniecības problēmas un bataljonu formēšanas priekšvēsture // Holokausta izpētes problēmas Latvijā, op. cit., 196. lpp.
- ⁶⁵ Bildung von Hilfspolizeiverbänden durch Landeseinwohner, 21.08.1941., Einsatz im "Reichskommissariat Ostland". Dokumente zum Völkermord im Baltikum und Weißrußland 1941–1944 / Hrsg. von W. Benz, K. Kwiet, J. Matthäus. – Berlin, 1998 (Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa, Bd. 6), dok. Nr. 52, 88., 89. lpp.
- ⁶⁶ Raksts novada komisāram Liepājā, 06.08.1941., BA, R 92/518.
- ⁶⁷ Noslēguma ziņojums par Valmieras apriņķa policijas izveidošanos, darbību, evakuāciju un likvidāciju, 06.02.1945., HI, LCK kolekcija, 122. kaste.
- ⁶⁸ Sk.: Tēvija, 1941, 15. sept.; Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, IMG, Bd. 37, op. cit., 680. lpp.
- ⁶⁹ Tabula veidota pēc: "Schlussbericht über die Organisation, Aufbau, Aufgaben, Tätigkeit und Abwicklung der Hauptdirektion der lettischen Polizei, 14.04.1945" parauga. Trimdas latviešu arhīvs Minsterē, LCK dokumenti. (Vai šis dokuments vēl atrodas Minsterē vai jau pārvests uz Latvijas Valsts arhīvu Rīgā, tas vēl jānoskaidro.) Kopija atrodas šī raksta autora arhīvā.
- ⁷⁰ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, 10. pielikums, M 895 (Case IX), 8. rullis, NA. – Šis 10. pielikums publicēts arī: *Krausnick H., Wilhelm H. H.* Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942 // Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. – Stuttgart, 1981, Bd. 22, 483. lpp.
- ⁷¹ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, 4. pielikums, M 895 (Case IX), 8. rullis, NA un *Krausnick H., Wilhelm H. H.*, op. cit., 478. lpp.
- ⁷² Organisation und Dienstbetrieb der Polizei im Generalbezirk Lettland, 27.09.1941., BA, R 92/518.
- ⁷³ Sk.: Šrēdera liecības 1966. gada 22. martā Lībekas prokuratūrā (1 Js 4/65) un 1968. gada 25. aprīlī Hamburgas Zemes tiesā, nr. (52) 1/64.

- ⁷⁴ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, IMG, Bd. 37, op. cit., 680. lpp.
- ⁷⁵ Stkāk sk.: *Krausnick H., Wilhelm H. H.*, op. cit. un *Wilhelm H. H.* Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42. – Frankfurt a. M., 1996; u.c.
- ⁷⁶ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, op. cit., 178.–180. lpp.
- ⁷⁷ *Wilhelm H. H.*, op. cit., 137. lpp.
- ⁷⁸ Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission – Zentrale Stelle – Tgb. Nr. SK. ZSt. III/14-188/62. Franz Leopold Schlesinger. Nopratināšanas protokols, 18.03.1964., 4. lpp.
- ⁷⁹ Sk. A. Ezergaiļa rakstus par šo jautājumu.
- ⁸⁰ *Felder B. M.*, op. cit.
- ⁸¹ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, IMG, Bd. 37, op. cit., 693. lpp.
- ⁸² *Felder B. M.*, op. cit., 57. lpp.
- ⁸³ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, op. cit., 192. lpp.; *Krausnick H., Wilhelm H. H.*, op. cit., 478., 483. lpp.
- ⁸⁴ Übernahme der bei den Kreispolizeichefs tätigen lettischen Kriminalbeamten in den Dienst der Sicherheitspolizei, Lange, 28.11.1942., BA, R 91/Riga-Stadt/23.
- ⁸⁵ Stimmungs- und Lagebericht für die Zeit vom 1. bis 31. März 1943, LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 7. lp.
- ⁸⁶ *Krausnick H., Wilhelm H. H.*, op. cit., 478. lpp.
- ⁸⁷ Stimmungs- und Lagebericht für die Zeit vom 1. bis 31. März 1943, LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 7. lp.
- ⁸⁸ Teidemaņa vēstule Lambergam, Bad-Oeynhausen, 15.05.1949. Trimdas latviešu arhīvs Minsterē, LCK dokumenti, "Aufbau" lieta. (Vai šis dokuments vēl atrodas Minsterē vai jau pārvests uz Latvijas Valsts arhīvu Rīgā, tas vēl jānoskaidro.) Šī dokumenta kopija atrodas šī raksta autora arhīvā.
- ⁸⁹ *Unāms Ž.* Karogs vējā: Kara laika atmiņas divos sējumos. – [Veiverlija, Aiova], 1969, 1. sēj., 127. lpp.
- ⁹⁰ Stimmungs- und Lagebericht für die Zeit vom 1. bis 31. März 1943, LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 7. lp.
- ⁹¹ Niederschrift über die Besichtigung der Verwaltungsstellen beim Befehlshaber der Ordnungspolizei für das Ostland in Riga in der Zeit vom 18.09.–01.10.1942., BA, R 19/119.
- ⁹² Stärkenachweisung vom 15. April 1942, turpat.
- ⁹³ NSKK – Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (Nacionālsociālistu auto vadītāju korpus).
- ⁹⁴ Niederschrift über die Besichtigung der Verwaltungsstellen des Kommandeurs der Ordnungspolizei in Riga am 30.09.1942., BA, R 19/119.
- ⁹⁵ Verhältnis der landeseigenen Polizeiverwaltung (Ordnungspolizei) zur reichsdeutschen Polizei, 27.12.1943., BA, R 92/521.
- ⁹⁶ Sk.: LKOPKL, 2. sēj., op. cit., 297.–362. lpp.
- ⁹⁷ Turpat, VI: Cīņas Latvijas robežu tuvumā. – Minstere, 1976, 115.–128. lpp.
- ⁹⁸ Rīkojumu Vēstnesis, 1944, 28. jūl.
- ⁹⁹ Schlussbericht über die Organisation, Aufbau, Aufgaben, Tätigkeit und Abwicklung der Hauptdirektion der lettischen Polizei, 14.04.1945. Trimdas latviešu arhīvs Minsterē, LCK dokumenti. (Vai šis dokuments vēl atrodas Minsterē vai jau pārvests uz Latvijas Valsts arhīvu Rīgā, tas vēl jānoskaidro.) Kopija atrodama arī šī raksta autora arhīvā.

- ¹⁰⁰ *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas. – Kopenhāgena, 1959, 3. grām., 134.–136. lpp.
- ¹⁰¹ Gliederung der Polizei im Generalbezirk Lettland, 30.01.1942., BA, R 92/519.
- ¹⁰² Niederschrift über die Besichtigung der Verwaltungsstellen beim Befehlshaber der Ordnungspolizei für das Ostland in Riga in der Zeit vom 18.09.–01.10.1942., 2. lpp., turpat, R 19/119.
- ¹⁰³ *Stranga A.* Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940. gads). – Rīga, 1997, 69. lpp.
- ¹⁰⁴ *Apine I.*, op. cit., 35. lpp.
- ¹⁰⁵ Līdz 1940. gada 1. janvārim aizsargu skaits bija 31 874 personas, no kurām apmēram 25 000 pārdzīvoja padomju okupācijas gadu.
- ¹⁰⁶ *Technische Nothilfe* – tehniskā palīdzība.

Kārlis Kangeris

Der Aufbau der Polizei in Lettland während der deutschen Okkupation (1941–1945)

Zusammenfassung

Mit diesem Artikel wird sowohl der Forschungsstand als auch die Quellenlage über die Polizeistruktur in Lettland aufgezeigt, um, einerseits, das bisher in der Geschichtsforschung Geleistete zu dokumentieren, und um, andererseits, neue Forschungsaufgaben für die historische Forschung in Lettland anzuregen.

In den ersten zwei Monaten der Besetzung (Juli/August 1941), als Lettland der Militärverwaltung unterstellt war, wurden in den Städten von der Einsatzgruppe A lettische Sicherheitskommandos aufgestellt, um mit ihrer Hilfe auch Judenpogrome in Gang zu setzen. In den Landkreisen bildeten die zuständigen deutschen Ortskommandanturen den sog. lettischen Selbstschutz, der für Ruhe und Ordnung auf dem Lande sorgen sollte. Wie die neueste Forschung in Lettland zeigt, sind verschiedene Selbstschutz-Einheiten an der Ermordung der Juden auf dem Lande und in Kleinstädten verwickelt worden.

Mit der Einführung der deutschen Zivilverwaltung (01.09.1941) begann der zielbewußte Aufbau der Polizei in Lettland. Der lettische Selbstschutz wurde aufgelöst und ein Teil des Personals in die neue Polizeistruktur – den Schutzmannschaften – übernommen. Von den lettischen Sicherheitskommandos überlebte nur eins die Reorganisationsphase – das sog. Arājs-Kommando – das danach eine Zeitlang unter dem Namen “Lettische Sicherheitshilfspolizei” fungierte. Die schon im August 1941 begonnene Arbeit an der Schaffung eines funktionierenden Polizeiwesens in Lettland war im großen und ganzen im April 1942 abgeschlossen.

Das Polizeiwesen war in Ordnungs- und Sicherheitspolizei gegliedert. Sowohl die Ordnungspolizei als auch die Sicherheitspolizei war in deutsche und in lettische Dienststellen unterteilt. Auf allen Befehlsebenen waren die “deutschen Polizeidienststellen die Führungsorgane, die lettischen Polizeikräfte ihre Ausführungsorgane”.

Die höchste polizeiliche Befehlsgewalt im Ostland lag in den Händen des Höheren SS- und Polizeiführers, der seine Aufträge direkt vom Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei, Heinrich Himmler, erhielt. Formell war der Höhere SS- und Polizeiführer dem Reichskommissar für das Ostland "persönlich und unmittelbar unterstellt".

In Riga hatte seinen Sitz auch der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD im Ostland (BdS), dessen Dienststelle aus dem Stab der Einsatzgruppe A hervorgegangen war. Nach 1942 mischte sich der BdS kaum in polizeiliche Angelegenheiten in Lettland ein. Die entsprechende Dienststelle der Ordnungspolizei zum BdS auf der Ebene des Reichskommissars war der Befehlshaber der Ordnungspolizei im Ostland (BdO), ebenfalls mit Sitz in Riga. Der BdO hatte in seiner Dienststelle ca. 1.000 deutsche Beamte, die zum 01.10.1942 im Ostland 60.225 bei der Ordnungspolizei tätige Personen administrierten.

Im Generalbezirk Lettland lag die Führung der Polizei beim SS- und Polizeiführer Lettland. Die Arbeit der Sicherheitspolizei wurde vom Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Lettland (KdS) geleitet, dem auf der Ebene der Gebietskommissare unmittelbar die vier Außenstellen der Sicherheitspolizei mit den entsprechenden Stützpunkten unterstanden. Die Leitung und Kontrolle der vier Abteilungen der lettischen Polizei auf dem Gebiete der Sicherheitspolizei lag ebenfalls in den Händen des KdS. Beim KdS waren mehr als 200 deutsche Polizeibeamte tätig, in den Strukturen der lettischen Sicherheitspolizei ca. 2.000 Personen (das sog. Arājs-Kommando, die sog. Lettische Kartothek, die lettische Kriminalpolizei und die lettische Politische Polizei).

Die Arbeit der Ordnungspolizei wurde in Lettland vom Kommandeur der Ordnungspolizei Lettland (KdO) geleitet. Im Stab des KdO waren 100 deutsche Polizeibeamte angestellt, denen in anderen Formationen der Ordnungspolizei noch ca. 1.100 deutsche Polizeibeamte unterstanden. In den fünf Gebieten des Generalbezirks Lettland lag die Führung der lettischen Kreispolizeichefs mit ihren ordnungspolizeilichen Kräften beim Kommandeur der Gendarmerie bzw. den SS- und Polizeigebietführern.

Die Zahl der Letten, die während der deutschen Okkupationszeit im Dienst der Ordnungspolizei gestanden haben, liegt bei 82.200: Einzeldienst in den Städten – 2.200 Personen, Einzeldienst auf dem Lande (A und B Gruppe) – 7.000, Angehörige der C Gruppe – 10.500, in lettischen Schutzmannschafts-Bataillonen – 20.000, in den sog. lettgalischen Schutzmannschafts-Bataillonen – 7.700, in Polizeiregimentern – 5.700, in Grenzschutz-Regimentern – 16.400, im Selbstschutz (Aizsargi) – 12.700.

Selbstverständlich liegen bei der Gesamtzahl von 82.200 Personen Doppelzählungen vor. So, z.B., wurden die Polizeiregimenter aus schon bestehenden Schutzmannschafts-Bataillonen gebildet, die Angehörigen der C Gruppe traten ab 1943 in die wieder zugelassene Organisation der Aizsargi ein usw. Auch wenn man von der Gesamtzahl ca. 20.000 Doppelzählungen abzieht, so bleibt doch eine beachtenswerte Anzahl von Personen übrig: ca. 60.000. Auch sollte erwähnt werden, daß weder die Schutzmannschafts-Bataillone,

noch die Polizeiregimenter und Grenzschutz-Regimenter ihren Dienst in Lettland versahen. Die Polizeiregimenter und Grenzschutz-Regimenter wurden vor allem nur zur Erfüllung von militärischen Aufgaben aufgestellt.

Über das Polizeiwesen in Lettland ist vorwiegend nur im Zusammenhang mit dem Holocaust geforscht worden. Dies gilt sowohl für die internationale Geschichtsforschung, als auch die Erforschung der Geschichte des Zweiten Weltkriegs in Lettland. Deshalb ist es nicht verwunderlich, daß über den Aufbau und die Tätigkeit der Einsatzgruppe A, des Einsatzkommandos 2 und des sog. Arājs-Kommando reichlich Material vorliegt, da diese Polizeistrukturen maßgeblich an der Ermordung der Juden beteiligt waren. Auch hat die lettische Geschichtsforschung in den letzten Jahren wichtige neue Erkenntnisse über die Tätigkeit des lettischen Selbstschutzes in den ersten zwei Monaten der deutschen Okkupation hervorgebracht. Doch eine Gesamtdarstellung über den lettischen Selbstschutz fehlt noch.

Über andere Polizeistrukturen, die weniger oder gar nicht mit dem Holocaust in Verbindung gebracht werden können, ist bis jetzt kaum geschrieben, geschweige denn wissenschaftlich geforscht worden. Wie in Kapitel II. gezeigt wurde, ist Quellenmaterial sowohl über die Ordnungs- als auch die Sicherheitspolizei in Lettland vorhanden, wenn auch nicht über alle Polizeistrukturen gleichmäßig viel. Aufgabe zukünftiger Geschichtsforschung, vor allem in Lettland, wird sein notwendige Forschungsfragen zu formulieren, um allmählich ein Gesamtbild über den Aufbau und die Tätigkeit der Polizei in Lettland während der deutschen Okkupationszeit zu erlangen. Auch sollte der Blick vor Verbrechen oder möglichen Verbrechen, die im Rahmen der nationalsozialistischen Herrschaft und Politik von lettischen Polizeistrukturen begangen wurden, nicht verschlossen werden.



Inese Dreimane

Sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām struktūrām Latvijā 1941.–1944. gadā

Ievads

Padomju historiogrāfijā, literatūrā, mākslā allaž pastāvējis un visai ievērojamu vietu ieņēmis ne tikai varoņa, bet arī ienaidnieka un nodevēja tēls. Uz tā fona pozitīvajam varonim bija iespējas veikt varoņdarbus, viņš cieta nodevēja vainas dēļ, taču agri vai vēlu nodevējs saņēma pelnīto sodu vai vismaz nosodījumu. Latvijas PSR tapušie zinātniskie darbi nav izņēmums, īpaši attiecībā uz komunistiski orientētās pagrīdes vai sarkano partizānu darbību nacistu okupācijas periodā. Tajos izgaismoti antifašistu veikumi un nopelni, tiesa, ar pārspilējumiem. Vienlaikus atmaskota arī nacistu kolaborantu darbība, bet, norādot uz šiem cilvēkiem un viņu noziegumiem, krāsas tiek īpaši sabiezinātas. Tam ir tiešs sakars ar komunistisko ideoloģiju un tās sludināto šķiru cīņu, kura bez ienaidniekiem, nodevējiem un kolaborantiem nebija iedomājama.

Kolaborantu kategorijā visbiežāk, protams, minēti vīrieši. To vidū ierindotas SS amatpersonas, SD un Drošības policijas darbinieki, civiliedzīvotāju iznīcināšanas organizētāji un izpildītāji, policisti un karavīri, kā arī represīvo iestāžu ziņotāji. Tomēr līdzās vīriešiem nereti tiek minētas arī sievietes. Militārās darbībās vai represiju veikšanā sievietes netika iesaistītas, taču okupācija un karadarbība skāra arī viņas. Atkarībā no politiskās pārliecības vai sociālās izcelšanās sievietes nacistu okupētajā Latvijā bija iesaistītas gan komunistiski orientētajā pagrīdē un partizānu kustībā, gan nacionālās pretošanās kustībā. Sievietes tika vervētas arī par nacistu represīvo iestāžu ziņotājām, lai ar viņu palīdzību sagrautu “pretvalstiskās” organizācijas vai vismaz vājinātu to darbību. Vienlaikus bez “palīgiem” nevarēja iztikt arī kriminālnozieģumus, spekulāciju un prostitūciju apkarojošas policijas struktūras.

Analizējot pētījumus un literārus darbus par nacistu okupācijas periodu, visbiežāk minētais sievietes vārds ir Hermīne Hofštete (1922–?). Īpaši viņu bija “iecinījis” vēsturnieks Jānis Dzintars savos darbos “Neredzamā fronte”, “*Тайны Рижского подполья*”, lekciju materiālā “Komjaunieši Rīgas antifašistiskā pagrīdē” un pat skolēniem

domātā propagandas grāmatā “Mirdzi, zvaigznīte!”. Historiogrāfijā retāk sastopami Annas Kuzņecovas (1904–?), Mirdzas Zaļupes (1923?), Annas Pīpes (1897–?) un Tatjanas Taščenkovas (1897–?) vārdi.¹ Anna Kuzņecova vairākkārt minēta arī laika-biedru atmiņās.²

Iepazīstoties ar Latvijas Valsts arhīva krimināllietu rādītāju, noskaidrojās, ka H. Hofštetere 1944. gadā tikusi arestēta. Apsūdzībā norādīta sadarbība ar gestapo un Latvijā 1942. gadā iesūtīto PSRS NKVD sešu specgrupu nodošana.³ Tomēr iepazīšanās ar viņas krimināllietu sniedz negaidītu informāciju. H. Hofštetere desantēta specgrupas sastāvā 1942. gadā un pieteicās gestapo. Tomēr gan čekas izmeklētāju, gan vēlāk arī J. Dzintara inkriminētās apsūdzības izrādījās nepatiesas. Galveno informāciju par šo specgrupu bija sniedzis cits tās dalībnieks. H. Hofštetere tiešām nosauca vairāku padomju diversantu vārdus, taču viņas teiktajam bija tikai informatīva nozīme. Piekritusi kļūt par gestapo ziņotāju, H. Hofštetere pildīja SD un Drošības policijas latviešu nodaļas priekšnieka Herberta Teidemaņa (1906–1978) uzdevumus, taču arī šajos gadījumos upuru nebija. Izrādījās, ka Latvijas PSR historiogrāfijā visbiežāk minētās “nodevējas” un “rūdītās spiedzes” raksturojumam trūkst seguma.

Šis interesantais atklājums pamudināja uz padziļinātu jautājuma izpēti. Radās jautājums – vai sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām struktūrām vispār ir pastāvējusi? Iespējams, padomju perioda pētījumos “nodevēja” tēls uzturēts mākslīgi, ievērojot to, ka ierobežotas arhīvu izmantošanas dēļ informāciju faktiski nevarēja pārbaudīt. Ja atbilde par sieviešu sadarbību izrādītos pozitīva, jānoskaidro, kādi bija galvenie sadarbības veidi, iesaistīšanas metodes un sievietēm paredzētie uzdevumi.

Meklējot atbildes uz šiem jautājumiem, noskaidrots, ka Latvijā no 1944. gada līdz 1954. gadam pavisam arestētas 4512 sievietes; no tām 525 (11,64%) uzrādītas dažādas apsūdzības sadarbībā ar nacistiem. Pētījumā iekļautas 28 sievietes (5,33%), to vidū 14 latvietes, deviņas krievietes, četras polietes un viena ebrejiete; lielākā daļa – rīdzinieces (11). Daugavpilī dzīvojušas un darbojušās četras sievietes, bet Liepājā – divas. No Latgales lauku rajoniem tika izvēlētas astoņas, bet trīs no Vidzemes lauku rajoniem. Lielākā daļa bija no Rīgas un citām lielām Latvijas pilsētām, kā arī no Latgales, jo pārsvarā tieši tur veidojās antifašistiskās organizācijas vai darbojās sarkanie partizāni. Vidzemē un Zemgalē, īpaši laukos, šādas aktivitātes nenotika. Arī kriminālnoziedzumi un ekonomiskie noziedzumi pārsvarā notika pilsētās, jo sevišķi Rīgā.

Noskaidrots, ka sieviešu sadarbība ar nacistiem Latvijā ir pastāvējusi, taču tai bija atšķirīgi līmeņi. Pētījumā iekļauto dažu sieviešu darbības dēļ notika aresti un pat terors pret civiliedzīvotājiem. Citas bija piekritušas sadarbībai, taču izvairījās no tās vai sniedza maznozīmīgu informāciju. Bez tam atklājās, ka vairākos gadījumos apsūdzības safabricētas un sieviešu sadarbība ar nacistiem nebija konstatējama.

Pētījuma struktūra veidota, balstoties uz konkrēto sieviešu kolaborācijas līmeni un vainas smagumu, atsevišķi aplūkojot H. Hofšteteres likteni. Atšķirīgas izrādījās arī metodes, kuras nacisti izmantoja, lai piespiestu sievietes sadarboties.

Tā kā pētījumā bieži tiek pieminēti dažādām personām pēckara gados piespriestie soda mēri, tie apzīmēti ar skaitļiem “10+5” u.tml. Pirmais skaitlis nozīmē gadu skaitu, kas jāpavada ieslodzījumā, bet otrais – uz cik gadiem atņemtas tiesības.

Izmantoto avotu apskats

Pētījumā izmantoti Latvijas Valsts arhīva (LVA) 1986. fonda 1. un 2. apraksta materiāli – sadarbībā ar nacistiem apsūdzēto personu izmeklēšanas un uzraudzības lietas. 17 lietas ņemtas no 1. apraksta, un to izmeklēšana beigusies ar tiesas spriedumu. Nereti šajās lietās apvienoti materiāli par vairākām personām. Pārtrauktās lietas no 2. apraksta bija divas. Četras sievietes no apcietinājuma tika atbrīvotas, bet sešām piespriesti dažādi soda mēri.

Jāpiebilst, ka nacistu okupācijas perioda notikumu – arī kolaborācijas pētīšanā krimināllietas ir gandrīz vai vienīgais avots. Attiecīga satura atmiņas saglabājušās ļoti nedaudz. Lielākā daļa pagrīdes organizāciju vadītāju un dalībnieku tika arestēta un nošauta vai mira koncentrācijas nometnēs. Dzīvi palikušie pamatoti baidījās par savu drošību. Gandrīz ikviens cilvēks, kurš bija dzīvojis nacistu okupētajā teritorijā, varēja tikt tiesāts kā “vāciešu atbalstītājs”, bet uz izdzīvojušajiem pagrīdniekiem čekisti skatījās kā uz nodevējiem ar divkārt lielākām aizdomām. Taisnības labā jābilst, ka šīs aizdomas daudzos gadījumos bija pamatotas. Šos jautājumus Latvijas PSR sāka pētīt tikai no 60. gadiem, taču ar to nodarbojās šaurs “uzticamu” pētnieku loks. Iegūto informāciju apstrādāja un publicēja komunistiskās propagandas garā, kādēļ daudz kas tika noklusēts vai izskaistināts. Mūsdienās beidzot ir radusies izdevība mainīt līdzšinējās nostādnēs kolaborācijas historiogrāfijā, un krimināllietas, neraugoties uz savu specifisko būtību, ir vērtīgs avots.

Pētījumā izmantotās krimināllietas ierosinātas laikposmā no 1944. gada augusta līdz 1949. gadam. To lielākā daļa sāka 1944. gada septembrī, oktobrī un novembrī, tātad uzreiz pēc Sarkanās armijas ierašanās attiecīgajā Latvijas teritorijā. Nacistu okupācijas laiks tad vēl bija svaigā atmiņā un notikumiem bija pietiekami daudz liecinieku. Diemžēl šie apstākļi kļuva arī par iemeslu apmelošanai un personīgu rēķinu kārtošanai, bet čekisti sevi reti apgrūtināja ar iegūtās informācijas pārbaudīšanu. Tomēr sadarbībā ar nacistiem apsūdzēto sieviešu izmeklēšanas lietās bija salīdzinoši viegli orientēties, jo safabricējums vai atbilstīgu liecinieku teiktais bija uzkrītošs. Šaubas par sievietes vainu radīja, piemēram, tas, ka viņa konsekventi neatzina sevi par vainīgu ne izmeklēšanas laikā, ne tiesā.⁴ Bija iespējams konstatēt, ka apsūdzētās sievietes izmeklēšanas gaitā

morāli ietekmētas un mocītas ar bezmiegu, par ko teikts vēlākajos apžēlošanas lūgumos.⁵ Tomēr bija arī izņēmums: P-430. lieta par četru Daugavpils poliešu apsūdzību sadarbībā ar gestapo. Tiesas laikā viņas atteicās no savām iepriekšējām liecībām, jo tās iegūtas piespiedu kārtā. Sekoja atkārtota lietas izmeklēšana, kas 1945. gada sākumā bija reta parādība. Rezultātā polietes tika atbrīvotas, jo sadarbības faktu pierādīt neizdevās. Lieta izrādījās “smaga” arī mūsdienās – izmeklēšanā sniegtajās liecībās datumi un notikumi bija stipri sajaukti, bet kāda it kā nodota persona bija minēta gan kā sieviete, gan vīrietis. Arī personu vārdos valdīja liela neskaidrība. Iespējams, ka kaut kāda sadarbība ar gestapo tiešām bija notikusi, taču to grūti apgalvot.⁶ Nevar pilnīgi izslēgt arī minēto sieviešu pārvērtēšanu par NKVD ziņotājām.

Izmeklēšanas lietu materiāli vai nu apstiprina, vai noraida līdzšinējos apgalvojumus par sieviešu sadarbību ar nacistiem, kā arī no tiem iespējams iegūt jaunu, līdz šim nezināmu informāciju par šo jautājumu. Atklājās, ka A. Kuzņecova, T. Taščenkova un M. Zaļupe tiešām bijušas gestapo aģentes un viņām ar savu darbību izdevies vājināt komunistiskās pagrīdes darbību Rīgā, Liepājā un Ludzas apriņķī. Vienlaikus tika konstatēti jauni fakti par dažādu pagrīdes organizāciju darbību, tajās iesaistīto cilvēku kontingentu un organizācijas neveiksmju vai sagrauves iemesliem. Vairākos gadījumos šie fakti atspēko padomju laika mītus par ideālā pagrīdnieka tēlu, kā arī komunistisko pagrīdi kā latviešu tautas cīņas formu. Katrā nelegālā organizācijā nacisti iefiltrēja nodevējus, taču arī paši pagrīdnieki nereti “izraka sev kapu”, neievērojot konspirāciju un pārmērīgi lietojot alkoholu.⁷

P-2504. lietā esošā informācija sniedz ieskatu jautājumā, kurš līdz šim vispār pētījumos nav skarts. Sievietes vervēja ne tikai SD Politiskā nodaļa, bet arī Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļa. Šajā gadījumā kandidātes tika meklētas attiecīgā kontingenta vidū – zagles, bezdarbnieces, nereti arī prostitūtas u.tml. Nonākot policijas uzmanības lokā, arī viņām tika piedāvāta iespēja sadarboties ar izmeklētājiem, šādi izvairoties no soda. Interesanti, ka šīs sievietes labprāt piekrita kļūt par ziņotājām, jo tas garantēja gan materiālus labumus, gan neierobežotas uzdzīves iespējas.⁸

Vēl pētījumā izmantotas astoņas lietas no Latvijas Zinātņu akadēmijas 40. fonda (akadēmiķa Viļa Samsona fonds) 5. apraksta. Tajās apkopoti vairāku zinātnisko ekspedīciju materiāli par nacistu okupācijas periodu Latvijā. Pārsvarā ziņas vāktas par antifašistisko pagrīdi un sarkano partizānu kustību, kā arī par represijām pret iedzīvotājiem. Protams, visi aptaujātie bija vai nu bijušie partizāni un pagrīdnieki, vai viņu atbalstītāji; kolaborantu atmiņas šajā fondā nebija atrodamas. Tomēr vairākas epizodes pētījuma tapšanā bija vērtīgas, jo apstiprināja A. Kuzņecovas un T. Taščenkovas līdzdalību Silajāņu pagasta Kostjuku (arī – Kostigi) un Tīšu (arī – Ciša) sādžas pagrīdnieku arestos.⁹ Ekspedīciju materiālos izdevās atrast norādes arī uz citām sievietēm, kuras sadarbojušās ar nacistiem.¹⁰

Pētījumā izmantotie atmiņu fragmenti pārsvarā iegūti no Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīva, kā arī no monogrāfijām. Diemžēl mūsdienās nevar iegūt jaunas atmiņas par komunistisko pretošanos nacistu okupācijai, jo cilvēki par to nevēlas runāt.

No padomju perioda vēsturnieku darbiem pētījumā izmantoti atsevišķi fakti no J. Dzintara darbiem. Pārsvarā tajos atrodamās ziņas konfrontētas ar ziņām no arhīvu dokumentiem.

1. Kolaborācija ar upuriem

Vācu armijai okupējot Latviju, politiskās represijas vispirms skāra bijušos NKVD darbiniekus, komunistus, komjauniešus un citus padomju aktīvistus, pēc tam ebrejus un bēgulojošos Sarkanās armijas karavīrus. Lielākā daļa Latvijas iedzīvotāju nejuta nekādas simpātijas pret Baigā gada darboņiem, kuri bija denuncējuši savus līdzpilsoņus vai piedalījušies arestos un deportācijās. Arī sarkanarmiešiem bija maz līdzjutēju – tie personificēja komunistiskās okupācijas armiju, bet, sākoties karam, nereti laupīja, kā arī nogalināja civiliedzīvotājus. Tādēļ Latvijā palikušajiem “boļševiku līdzskrējējiem” un sarkanarmiešiem 1941. gada vasarā un rudenī bija maz iespēju izvairīties no aresta.

Cilvēkus šajā laikā nereti pārņēma vēlme atriebties par komunistu okupācijas gadā pārciesto. Radās iespēja nokārtot arī personīgos rēķinus. Denunciācijas un ziņojumi, kuros apsūdzētā vaina bieži vien tika pārspīlēta, kļuva par regulāru parādību. Arī izmeklēšana šajā laikā bija pavirša un uz atriebības jūtām balstīta, tādēļ daudzi cilvēki tika nepamatoti sodīti ar nāvi vai turēti ilgstošā apcietinājumā. Ziņotāju vidū bija gan vīrieši, gan arī sievietes.

Rēzeknes apriņķa Ružinas pagasta Kovaļovkas sādžas iedzīvotāja Matrjona Zujeva (1901–?) 1941. gada vasarā uzrakstīja policijai ziņojumu par Pjotru Dobrecovu (?–1942), norādot, ka viņš ir bijis padomju aktīvists. Viņa atriebās par 1941. gada pavasarī čekistu arestēto vīrabrāli Vasiliju un viņa īpašuma atdošanu P. Dobrecovam. Drīzumā viņš tika arestēts. Pēc kāda laika M. Zujeva uzzināja, ka P. Dobrecovu, iespējams, atbrīvos, tādēļ kopīgi ar vīru iesniedza policijai jaunu ziņojumu, kurā norādīja, ka P. Dobrecovs sadarbojies ar NKVD un tieši viņš nodevis M. Zujevas radnieku. Pēc šī ziņojuma P. Dobrecova liktenis bija izlemts – 1942. gada decembrī viņu nošāva. 1942. gada pavasarī M. Zujeva ziņoja policijai par citu Kovaļovkas iedzīvotāju – Mihailu Vasiljevu (1900–?), uzrādot viņu kā padomju aktīvistu. M. Vasiljevs tika arestēts un ieslodzīts Salaspils koncentrācijas nometnē, no kuras 1944. gadā izbēga. Viņš bija viens no lieciniekiem M. Zujevas izmeklēšanas lietā. 1946. gada 20. aprīlī viņai piesprieda 15+5 gadus.¹¹ Par turpmāko likteni nav ziņu.

Atriebība un sadzīves strīdi sieviešu starpā kļuva par iemeslu Audriņu sādžas traģēdijai 1941. gada nogalē. Padomju laikā par šo notikumu tika daudz rakstīts gan vēsturiskos pētījumos, gan propagandas izdevumos. Mūsdienų sabiedrība Audriņu vārdu parasti uztver kā radara atrašanās, nevis civiliedzīvotāju masveida iznīcināšanas vietu, tādēļ atgādinājums nebūs veltīgs, jo vairāk tādēļ, ka nesen iegūtā jaunā informācija parāda Audriņu notikumus nedaudz citādā gaismā. 1941. gada septembrī no ieslodzījuma Rēzeknē izbēga bijušais milicis Rodions Glušņovs (?–1942). Kopā ar viņu bēga četri Sarkanās armijas karagūstekņi. Pēc neilgas slapstīšanās pie dažādiem cilvēkiem viņi atrada patvērumu Makašānu pagasta Audriņu sādžā pie R. Glušņova mātes Aņisjas. Viņa iekārtoja bēgļus savā mājā, kur tie pamazām izveidoja pazemes eju uz palīgtelpām. Apkārtne joprojām bija atrodami Sarkanās armijas pamestie ieroči, tādēļ nelegālisti bija bruņoti.

Audriņus, kā arī vairākas citas Makašānu pagasta sādžas apdzīvoja vecticībnieki. A. Glušņovai – neprecēta sieviete ar diviem bērniem – vietējo iedzīvotāju vidū nebija laba slava. Turklāt vecākais dēls Rodions bija milicis. Padomju laikā uzsvērts, ka R. Glušņovs ar biedriem sācis organizēt “partizānu” vienību, lai cīnītos pret nacistu okupāciju. Šai informācijai nav apstiprinājuma. Gluži otrādi – viņi apdraudēja paši sevi un citus iedzīvotājus, jo mēdza staigāt pa sādžu pat ar ieročiem, kā arī apmeklēt dejas netālu esošajā Lielo Puderu sādžā, kur uzturējušies vācieši.¹² Gandrīz visi Audriņu un apkārtnējo sādžu iedzīvotāji zināja, ka pie A. Glušņovas slēpjas cilvēki.

Tas bija zināms arī Zarečjes sādžas iedzīvotājai Marīnai Morozovai (1897–?). Pēc dabas viņa bijusi atriebīga un nenovīdīga sieviete, no kuras visi baidījās. M. Morozovu sādžinieki necienīja arī tādēļ, ka viņa bija pametusi savu vīru. M. Morozova bija satuvīnājusies ar A. Glušņovu un abas kļuvušas draudzenes. Tomēr tas neizslēdza dažādus savstarpējus strīdus, skandālus un apvainojumus. 1941. gada vasarā M. Morozova kopā ar A. Glušņovas māti piedalījās nošauto ebreju īpašumu izlaušanās un, dalot mantu, sastrīdējās. M. Morozova draudēja ziņot policijai, kura tad Glušņovām visu atņems, bet pašas nošaus.¹³ Draudi 1941. gada rudenī izskanēja vairākkārt, nereti – pēc kopējas alkohola lietošanas. M. Morozova un viņas māte Akuļina Rogova aizvien biežāk solījās ziņot policijai R. Glušņova un sarkanarmiešu atrašanās vietu.¹⁴

Tagad vairs nav iespējams uzzināt, ko tieši M. Morozova policijā stāstījusi. Taču ir skaidrs – nelegālistus viņa nepieminēja. Visticamāk runa bijusi par zagtām ebreju mantām, kandžas tecināšanu vai ko tamlīdzīgu. Tas izskaidro to, kāpēc 1941. gada 18. decembrī Audriņu sādžā ieradās tikai divi policisti – Alfons Ludboržs (?–1941) un Uljanovs (vārds nav zināms), kurš vienīgais bija bruņots. Diez vai tā notiktu, ja būtu saņemts ziņojums par piecām bruņotām personām, no kurām viens ir bijušais NKVD darbinieks. 60. gados, sniedzot liecības zinātnisko ekspedīciju dalībniekiem, vairāki Makašānu pagasta iedzīvotāji apstiprināja faktu, ka nodevība notikusi sadzīvisku iemeslu dēļ un tajā vainojama sieviete.¹⁵

Policistiem tuvojoties A. Glušņovas mājai, nelegālisti atklāja uguni. Pēc pirmajiem atbildes šāvieniem Uljanova ierocis pārstāja darboties, taču viņš paguva nošaut vienu sarkanarmieti. Abi policisti atkāpās, taču apmēram 50 metru no mājas A. Ludboržs tika nogalināts. Uljanovam izdevās aizbēgt. R. Glušņovs kopā ar atlikušajiem trim sarkanarmiešiem patvērās netālu esošajā Začu mežā. Pametot sādžu, viņi paņēma līdzī arī kritušajam A. Ludboržam novilkto kažoku. Tajā pašā dienā notikuma vietā ieradās policijas papildspēki Rēzeknes 2. policijas iecirkņa priekšnieka Boļeslava Maikovska (1909–1997) vadībā.

Sekoja Audriņu sādžas iedzīvotāju aresti. Policisti piekāva A. Glušņovu un viņas jaunāko dēlu Vasiliju, pieprasot uzrādīt nelegālistu atrašanās vietu. 1941. gada 21. decembrī apšaudē ar izbēgušajiem gāja bojā trīs policisti: Antons Mugins (1907), Viktors Gleizds (1906) un Andrejs Purmalis (1913).

Dienu vēlāk visi Audriņu sādžas iedzīvotāji tika arestēti un nogādāti Rēzeknes cietumā. Līdz 1942. gada 2. janvārim atstātās mājas izlaupīja, bet vairākas ēkas tika pārvietotas uz kaimiņu sādžām. Pēc tam Audriņus nodedzināja. Vienā no degošajām mājām nosmaka Lavrens Glušņovs, kuru policisti neatrada arestu laikā. Viņš, komjaunietis, bija slēpies, lai izvairītos no aresta. 1942. gada 3. janvārī Ančupānu kalnos nošāva 205 Audriņu iedzīvotājus, bet nākamajā dienā Rēzeknes tirgus laukumā par brīdinājumu publiski nogalināja 30 sādžas vīriešus.¹⁶

M. Morozova, viņas dēls Grigorijs (1932) un māte palika dzīvi. Iespējams, ka viņus pat nearestēja. M. Morozova noteikti nebija iedomājusies, ka viņas nodevībai būs tik šausmalīgas sekas. Tomēr viņa neesot jutusi sevišķu nožēlu, jo tiem, kuri viņu nosodījuši, solījusi atribties arī turpmāk. Viņas māte savukārt baidījiesies no atmaksas, jo gan viņu, gan meitu draudējuši nogalināt. Kaimiņu sādžu iedzīvotājiem viņa vēlāk taisnojusies: “Nevis es ziņoju, bet mana meita. Mēs gribējām pazudināt tikai Glušņovu, nevis visus” (*Не я доносила, а моя дочь. Мы хотели сгубить одну Глушневу, а не всех*).¹⁷

Turpmākos nacistu okupācijas gadus M. Morozova pavadīja turpat – Zarečjes sādžā. Izmeklēšanas lietā atrodamas norādes, ka viņa spekulējusi ar apģērbiem un apaviem, kā arī saņēmusi atlīdzību par nodevību. 1944. gada 7. augustā M. Morozovu apcietināja. Izmeklēšana ilga četrus mēnešus, un 1944. gada 6. decembrī viņai pieprieda 10+5 gadus.¹⁸ Viņas turpmākais liktenis nav zināms.

M. Morozovas rīcība uzskatāma par vienu no zemiskākajiem kolaborācijas gadījumiem, jo tās pamatā bija strīdi par negodīgi iegūtu mantu. Nav saprotams, kādēļ viņai 1997. gadā piešķirta rehabilitācija, jo nodevības dēļ gāja bojā vairāk nekā 230 cilvēku, to skaitā sievietes un mazi bērni.

Notikumi, kas aizsākās Audriņos, vēl nebija galā. Pēc sadursmes Začu mežā R. Glušņovs un pārējie noslēpās Kantinieku pagasta Moltuves sādžā (arī – Klementinova) pie Ivana un Tatjanas Tihonoviem. Ģimenē bija seši bērni, tādēļ četrus pieaugušus

vīriešu uzturēšana sagādāja grūtības. Apkārtējie iedzīvotāji palīdzēja ar pārtiku, taču Tihonovi bija noskaņoti ziņot policijai. Sava nozīme bija arī bailēm. Kaimiņi nesekmīgi pūlējās pierunāt T. Tihonovu, lai neziņo policijai. Spriežot pēc aculiecinieku atmiņām, ziņojis bija arī Ivans. 1941. gada 31. decembrī Tihonovu māju aplenca policija un sāka apšaudī. Nelegālisti atteicās padoties un arī atklāja uguni. Kaujas laikā māja aizdegās – un liesmās gāja bojā gan R. Glušņovs, gan sarkanarmieši.

Apšaudē un ugunsgrēkā neviens no Tihonovu ģimenes necieta, jo bija paslēpušies pie kaimiņiem. Nodegušās mājas vietā Tihonovi saņēma atlīdzību – Audriņu sādžas māju, kuru izjauca un pārvietoja uz Moltuvi un uzstādīja. Apkārtējo iedzīvotāju nosodījums bija pārāk liels, tādēļ Tihonovi bija spiesti sādžu atstāt. Viņi pārcēlās uz Viļāniem, kur saņēma lietošanā kāda nošauta ebreja māju, bet vēlāk it kā dzīvojuši Jēkabpilī.¹⁹ Jāpiebilst, ka pēckara gados apsūdzības pret šiem cilvēkiem netika izvirzītas, kas uzskatāms par netipisku gadījumu. Vienīgais izskaidrojums, ka Tihonovi vairs neatradās Latvijā.

Nākamā kategorija, pret kuru vērsās nacisti, bija komunistiskās pretošanās kustības dalībnieki. Jau no 1941. gada jūlija beigām ar speciāliem uzdevumiem Latvijā sāka ierasties diversanti. Pārsvārā tie komplektējās no evakuētajiem padomju aktīvistiem. Daļa šī kontingenta bija atstāta ienaidnieka aizmugurē pagrīdes darbam. Viņu galvenais uzdevums bija pagrīdes organizēšana, kā arī ziņu vākšana par situāciju nacistu okupētajā Latvijā. Doma par ilgstošu karu Padomju Savienībā netika pieļauta, un arī diversanti ticēja propagandas saukļiem, ka “fašisti drīz būs sasisti, bet mums jāpalīdz to izdarīt”. Diemžēl viņi gandrīz neko nezināja par darbu ienaidnieka aizmugurē un ar to saistīto konspirāciju, tādēļ daudzi tika apcietināti jau uzreiz pēc atgriešanās Latvijā vai pēc pirmajiem mēģinājumiem uzsākt nelegālu darbību. Šo patiesību neuzdrošinājās noliegt pat padomju perioda vēsturnieki.²⁰

1941. gada vasaras beigās vai rudens sākumā Rīgā slepus atgriezās Frīdrihs Alba (1913–?) un Boriss Vaščonoks.²¹ Ar radnieku un paziņu palīdzību viņi uzņēma sakarus ar komunistiski orientētiem cilvēkiem, kas pārsvārā bija Rīgas priekšpilsētu krievi. Viens no pagrīdes “centriem” visa nacistu okupācijas perioda garumā bija Latgales priekšpilsēta – “Maskavas forštate”. Neraugoties uz to, ka liela daļa iedzīvotāju sakarā ar geto izveidošanu no turienes bija pārvietota, nelegālā darbība notika pastāvīgi. Daudzi iedzīvotāji, to vidū sievietes, jau kopš 1941. gada vasaras palīdzēja slēpties sarkanarmiešiem, bet vēlāk arī karagūstekņiem, kuri bēga no Grīziņkalna, Daugavgrīvas ielas un citām gūstekņu nometnēm. Sievietes organizēja pārtikas piegādi ievainotajiem karagūstekņiem, kas atradās lazaretē Maskavas ielā 24.²²

Šo rīcību sākotnēji veicināja elementāra līdzjūtība pret cilvēkiem, kuri cieš badu, kā arī nacionālās jūtas. Daudzos latviešos Sarkanās armijas karagūstekņi izraisīja bailes un nepatiku, bet krieviem viņi bija “savējie”. Minētos faktoros sāka izmantot pagrīdes

organizētāji, iestāstot cilvēkiem, ka viņi var palīdzēt “kaldināt uzvaru”. Šo cilvēku vidū bija arī Kojusalas 25. nama sētniece Anna Kuzņecova. Viņa tika iesaistīta Latgales priekšpilsētas krāsotāja Ivana Fjodorova (?–1942) un Borisa Vaščonoka vadītajā pagrīdes grupā. Tās dalībnieki slēpa karagūstekņus, kā arī gatavojās vākt ieročus un informāciju, kas nākotnē noderētu komunistiski orientēto partizānu kustībai. J. Dzintara darbos pagrīdniekiem piedēvēti gandrīz neticami panākumi, taču patiesībā neko lielu viņi nepaveica. Konspirācijas trūkums un jau minētā vājība pret jebkuru “krievu cilvēku” palīdzēja SD darbiniekiem ātri iefiltrēt organizācijā nodevējus – Alekseju (Leonīdu) Iljinu (1917–?) un Gregoru Lobahu (?–1942). 1941. gada novembrī sākās masveida aresti. Par nodevējiem kļuva arī karagūstekņi. A. Kuzņecovu un viņas meitu Mariju (1925) arestēja 1941. gada 10. novembrī, jo viņas uzrādīja arestēts karagūsteknis, kuram abas neilgi bija devušas pajumti. Padomju perioda vēsturnieka J. Dzintara darbos melīgi apgalvots, ka A. Kuzņecova “jau pirmajā aresta dienā piedāvāja drošības policijai savus pakalpojumus”. Patiesībā viņu fiziski ietekmēja, sitot ar steku pa kāju pēdām, un tādēļ sieviete atzinās, ka palīdzējusi karagūstekņiem, kā arī nosauca citu pagrīdnieku vārdus. Tikai pēc tam SD un Drošības policijas latviešu nodaļas izmeklētājs Alberts Puriņš piedāvāja viņai kļūt par ziņotāju. A. Kuzņecova priekšlikumam nepiekrita, taču A. Puriņš piedraudēja spīdzināt un nošaut viņas meitu. Jāpaskaidro, ka A. Kuzņecovai bija savdabīgs raksturs. Viņa savulaik bija palīdzējusi uzturēt nelegālu publisko namu, viņai patika iedzert un mainīt partnerus, tāpēc izjuka laulība. Apkārtējos cilvēkus viņa nemīlēja, pat ienīda, taču bija ļoti pieķērusies saviem bērniem. Lai izglābtu meitu, A. Kuzņecova, ilgi nedomājot, piekrita A. Puriņa priekšlikumam, bet tas notika vairākas dienas pēc aresta, kad jau bija izteikti draudi, gan piedzīvota sišana.²³ Mariju atbrīvoja, bet A. Kuzņecovu “paturēja apcietinājumā”. Patiesībā viņa jau veica pirmos gestapo uzdevumus, lai pārbaudītu Pārdaugavas iedzīvotāju Ņinu Demidovu (?–1941). Abas sievietes bija pazīstamas. A. Kuzņecova noskaidroja, ka pie Ņ. Demidovas slēpušies vairāki sarkanarmieši un tiem nepieciešami ieroči. Taisnības labā jāpiebilst, ka viens no šiem “karagūstekņiem” bija iefiltrēts policijas darbinieks Leons Saveļjevs. SD darbinieki, balstoties uz iegūto informāciju, 1941. gada novembra beigās Ņ. Demidovas dzīvoklī arestēja karagūstekni, kurš bija bruņots un mēģināja pretoties. Aresta laikā Ņ. Demidova tika nošauta, jo uzbruka policistam ar virtuves nazi. A. Kuzņecova piedalījās arī pagrīdes grupas vadītāja I. Fjodorova sievas arestā – viņa aizbrauca policistiem līdzī uz tirgu un norādīja Fjodorovas darbavietu.²⁴

Kolaborācijas “sekmīgais” sākums pierādīja, ka SD darbinieki varēs izmantot A. Kuzņecovu arī turpmāk. 1942. gada 2. janvārī viņa saņēma uzdevumu kopā ar SD aģentu G. Lobahu doties uz Daugavpils un Rēzeknes apriņķi, lai uzrādītu iespējamus pagrīdniekus. Izvēle nebija nejauša. Rēzeknes apriņķa Silajāņu pagasta Kostjuku un Preiļu pagasta Tīšu vecticībnieku sādžā dzīvoja A. Kuzņecovas radi Jerofejevi, kā

arī daudzi paziņas. Policijai jau bija informācija, ka bijušais Preiļu pagasta komsorgs Vladislavs Pastors (?–1943) kopš 1941. gada rudens pulcina ap sevi bijušos padomju aktīvistus un komunistiski noskaņotus iedzīvotājus, lai izveidotu pagrīdi un partizānu kustību. Pārsvārā viņi nodarbojās ar ieroču vākšanu un slēpa atsevišķus izbēgušos karagūstekņus. Tā kā vecticībnieki dzīvoja ļoti noslēgti, viņu vidū būtu grūti iefiltrēt nepazīstamus cilvēkus, tādēļ A. Kuzņecova bija ideāla kandidāte. Pasākumu formāli vadīja G. Lobahs, tēlojot “izbēgušu karagūstekni”, savukārt A. Kuzņecova uzdevās par viņa pavadoni, meklējot uzticamus padomju patriotus. Tomēr pasākums izgāzās. Viesošanās dzimtajā pusē izvērās par ilgstošu dzeršanu, kuras laikā abi aģenti gan centās noskaidrot aktīvākos pagrīdniekus, tomēr tika atšifrēti. Visticamāk kāds dzērumā nejauši izplāpājās par savu saistību ar policiju, un tad A. Kuzņecova “atvainojās” tautiešiem un publiski saplēsa G. Lobaha sastādītos pagrīdnieku sarakstus. Meitai A. Kuzņecova vēlāk stāstīja: “Es strādāju policijā pa aģentu un mums lika nodot tur savējos, bet tur visi radnieki, tādēļ es neko neizdarīju.” Par darba rezultātiem ļoti neapmierināts bija Daugavpils Politiskās policijas priekšnieks Zirdels (?–1942), kurš sodīja G. Lobahu ar mājās arestu un izteica viņam rājienu. Apmēram pēc mēneša G. Lobahs tika nosūtīts uz fronti Baltkrievijā, kur krita cīņā pret partizāniem.²⁵

Savukārt A. Kuzņecova atgriezās Rīgā un turpināja pildīt SD izmeklētāja A. Puriņa uzdevumus. Pārsvārā tas nozīmēja no citiem kolaborantiem saņemto ziņu pārbaudīšanu. Viņai bija izsniegta viltota personas apliecība ar Jevgeņijas Novikovas vārdu, kas bija jāuzrāda, veicot SD uzdevumus.²⁶ Nekāda pašdarbība netika pieļauta, un gandrīz vienmēr A. Kuzņecova sadarbojās ar citiem aģentiem. Viens no tiem bija jau minētais nodevējs Aleksejs Iljins, kurš sekmīgi tēloja antifašistu arī 1942. gadā. Var tikai brīnīties par cilvēku vieglprātīgo uzticēšanos, kas vedina uz domām par aprobežotību un pilnīgu kontroles trūkumu tā sauktajās pagrīdnieku aprindās. Izšķiroša loma bija jēdzieniem “karagūsteknis”, “virsnieks”, “komunists”. Šo nosaukumu dēļ jebkurš SD aģents kļuva “savējais”. Tā, piemēram, 1942. gada martā pagrīdniekiem, kurus vadīja iesūtītais diversants Alfrēds Levans (1911–1942?), radās aizdomas, ka A. Iljins ir provokators. Nolēma viņam piespriest nāvessodu, ko uzņēmās Vladimirs Strazds (1914–?) un “Sarkanās armijas virsnieks” Ivans. Abi uzbruka A. Iljinam un piekāva viņu ar dzelzs stieni, taču nepaguva nosist, jo tuvojās patruļa. Par notikumu uzzināja A. Puriņš, taču sākumā tam neticēja, jo arī Ivans bija viņa paša savervēts SD aģents. Iespējams, ka negribēja A. Iljinu nogalināt, un viņam izdevās palikt dzīvam. Sekoja daudzu cilvēku aresti, jo Iljins nelaida garām izdevību atriebties. Pēc aresta, labprātīgi vai arī neizturēdami spīdzināšanu, atzinās lielākā daļa pagrīdes atbalstītāju, un cietumos vai SD uzmanības lokā nonāca arvien vairāk cilvēku. Atbrīvotie bieži pieļāva traģiskas kļūdas, apstaiģājot citus “biedrus” un brīdinot par iekrišanas un aresta draudiem, jo viņi nezināja, ka gandrīz vienmēr atbrīvoto cilvēku novēroja policijas darbinieki, tā uz-

zinot pagrīdnieku atrašanās vietu un uzvārdu. Šādi fakti un piemēri skaidri rāda, ka būtībā nopietnas komunistiskās pretošanās kustības nebija, bet novilkta robežu starp pagrīdnieku un kolaborantu bija ļoti grūti, jo organizēšanās un darbība bija stihiska, bet konspirācija – zemā līmenī.²⁷

Par A. Kuzņecovu kā SD aģenti arī klīda baumas. Tomēr tas netraucēja Latgales priekšpilsētas iedzīvotājiem vērsties pie viņas ar lūgumiem palīdzēt atbrīvot no cietuma citus par komunistisko darbību arestētos. Pateicoties kaimiņu ieteikumiem, 1942. gada sākumā A. Kuzņecovu uzmeklēja Tatjana Taščenkova, kuras 16 gadu vecais dēls Nikolajs bija apcietināts 1941. gada decembrī par proklamāciju izplatīšanu un pārtikas vākšanu karagūstekņiem. Protams, A. Kuzņecova nevarēja ietekmēt izmeklēšanas gaitu, taču viņa informēja A. Puriņu.²⁸

SD darbiniekiem radās iespēja iegūt jaunu ziņotāju. A. Puriņš izteica šo priekšlikumu T. Taščenkovai. Viņa piekrita uzrādīt pagrīdniekus un karagūstekņu slēpējus, pretī saņemot solījumu, ka dēls tiks atbrīvots. Ievērojot to, ka T. Taščenkova bija analfabēte, viņai varēja uzticēt vienīgi sarunu noklausīšanos; pēc tam tās tika atstāstītas A. Kuzņecovai. 1942. gada maijā T. Taščenkova uzzināja, ka Ludzas apriņķa Pasienes pagastā vairāki cilvēki palīdz izbēgušajiem sarkanarmiešiem nokļūt pie Baltkrievijas partizāniem. Var likties savādi, ka šādas lietas iespējams uzzināt Rīgā, taču nekā neparasta tur nav – gandrīz katram Latgales priekšpilsētas iedzīvotājam bija radi un paziņas Latgalē un otrādi. Draudzīgi papļāpājot, izplatījās gan baumas, gan vēra ņemama informācija. Arī T. Taščenkova minēto stāstu dzirdēja no trešās personas.

Apkopojusi iegūto informāciju, SD darbinieki izstrādāja darbības plānu. 1942. gada 25. maijā no Rīgas uz Pasienes pagastu devās trīs SD aģenti: Voldemārs Striguns (grupas vadītājs), A. Iljins (“izbēdzis padomju lidotājs”) un A. Kuzņecova. Viņiem izdevās uzņemt sakarus ar pagrīdniekiem Hrisanfiju Zeilišu (1914) un Onufriju Šakurovu (1881–?). Dokumentos atrodamas pretrunīgas ziņas par šo notikumu. Pēc aresta A. Iljins čekā uzstāja, ka nav izpildījis uzdevumu un aizbraucis no Pasienes, savukārt A. Kuzņecova liecināja, ka A. Iljins ieguvis pagrīdnieces Nīnas Lazarevas uzticību un dzīvojis pie viņas Pasienes pagastā. Lai nu kā, bet 1942. gada jūnijā arestēja 17 cilvēku – gan Pasienes pagastā, gan viņu līdzzinātājus Rīgā. Daudzu tālāko likteni neizdevās noskaidrot. Pēc aģentu atgriešanās Rīgā A. Puriņš teica, ka T. Taščenkova varot gaidīt dēlu mājās, tomēr tā nenotika. Pusaudzis 1942. gada 24. jūnijā Rīgas Centrālcietumā bija miris.²⁹

Nav zināms, cik ilgi un vai vispār T. Taščenkova pārdzīvoja dēla nāvi, taču attiecības ar A. Kuzņecovu viņa nepārtrauca. Abas regulāri gāja uz dažādām viesībām Latgales priekšpilsētā, kur netrūka alkohola. Kopīgajām iedzeršanām sekoja arī nākamais kopējais “darbs” pagrīdnieku uzrādīšanā. 1942. gada vasarā A. Kuzņecova centās atbrīvot no cietuma savu Tīšu sādžā dzīvojošo radnieku, tāpēc piekrita braukt uz Latgali un noskaidrot Vladislava Pastora atrašanās vietu. Viņam līdz šim bija izdevies sekmīgi

izvairīties no aresta par nelegālo darbību. Iespējams, liktenīgas sakritības dēļ šajos plānos atradās vieta arī T. Taščenkovai. Viņas ilggadējais mīļākais Artemijs Balalajevs (?–1943) dzīvoja Silajāņu pagasta Kostjuku sādžā un bija saistīts ar V. Pastoru. Abas kolaborantes devās uz Latgali un pavadīja tur vienu–pusotru mēnesi. Neraugoties uz to, ka visa sādža nojauta par “Ņurkas” un “Taņkas” (šādi abas sievietes sādžā tika dēvētas) saistību ar SD, viņām nebija jāraizējas ne par savu drošību, ne ļaužu neuzticēšanos. Kāda katrai bijusi loma notikušajā, neizdevās noskaidrot. Visticamāk informāciju policisti saņēma no abām. Turklāt A. Kuzņecovai Silajāņu pagastā bija mīļākais, vārdā Miņka, kurš vēstulēs regulāri izklāstījis notikumus Tīšu un Kostjuku sādžā. Iespējams, tajās parādījās arī iedzīvotāju noskaņojums, ziņas par policijas vai pagrīdnieku aktivitātēm. Šī cilvēka personība nebija noskaidrojama, taču “Miņka” varētu būt vārdu “Minajs” vai “Mironis” saīsinājums.

Policijai ziņas par izbēgušajiem karagūstekņiem un to atbalstītājiem sniedza arī vietējie iedzīvotāji. Savukārt Preiļu policisti Alberts Gārkuls un Punculis (vārds nav minēts) laiku pa laikam brīdinājuši aktīvākos “pagrīdniekus”, ka iespējami aresti. Interesanti, ka viņi bija arī labi A. Kuzņecovas paziņas. Var būt, ka nevēlēšanās arestēt novadniekus lika policistiem neievērot likumu, bet tikpat labi tas varēja būt A. Kuzņecovas lūgums, jo runa bija arī par viņas radiem.³⁰

Pagrīdes grupu sagrāvē loma bija karagūstekņu deklasētai uzvedībai (zagšana) un pagrīdnieku tieksmei pēc alkohola. Tā dēvētās nelegālās sapulces nenotika bez iedzeršanas, kad pagrīdnieki kļuva vēl nepiesardzīgāki. Klaiņas, lamas, padomju dziesmu dziedāšana piesaistīja uzmanību, tādēļ nebija jābrīnās, ka ieradās policisti un dzērāju vidū atrada izbēgušos karagūstekņus un citas meklētās personas. Arī A. Balalajevs kopā ar sešiem “biedriem” 1942. gada septembrī tika apcietināts dzeršanas laikā – neviens no viņiem nepamanīja policijas aplenkumu. Kāds karagūsteknis mēģināja atšaudīties, bet tika nogalināts.

V. Pastors netika atrasts. Viņš turēja A. Kuzņecovu aizdomās jau kopš viņas un G. Lobaha viesošanās 1942. gada sākumā, tādēļ izvairījās no jebkādiem kontaktiem.

Pēc A. Balalajeva aresta T. Taščenkova pārtrauca sadarboties ar SD, kā arī pārtrauca sakarus ar A. Kuzņecovu. Viņa uzskatīja, ka tikusi izmantota, bet rezultātā zaudējusi gan dēlu, gan mīļāko.³¹

A. Kuzņecovas gaitām 1943. gadā ir pagrūti izsekot. Viņa it kā 1943. gada martā izsaukta uz Rēzekni, lai sniegtu liecības par V. Pastoru un citiem komunistiskajiem pagrīdniekiem. Izmeklēšanas laikā A. Kuzņecova apcietināta par to, ka nav laikus sniegusi ziņojumus; viņa atradusies Rēzeknes cietumā līdz 1943. gada 10. decembrim. Iespējams, A. Kuzņecova bija kameras aģente.

Sarkanās armijas karagūstekņi regulāri bēga no nometnēm, un vienmēr atradās cilvēki, kas viņus slēpa un apgādāja ar pārtiku. Kopš 1943. gada izbēgušajiem radās arī iespējas pievienoties partizāniem. Lai to novērstu, SD darbinieki izmantoja dažā-

dus aģentus – gan savervētus karagūstekņus nometnēs, gan tādus kā A. Kuzņecova, lai noskaidrotu, kas izbēgušajiem sniedz palīdzību un palīdz nokļūt pie partizāniem. 1944. gada janvārī vai februārī, pateicoties iefiltrētam aģentam Ivanam Čuvikovam, Rīgā tika arestēta Maija ielas 4. nama iedzīvotāja Uljana Černova. Pie viņas jau kopš 1941. gada periodiski slēpās izbēgušie karagūstekņi. Lai notvertu arī citus pagrīdniekus un karagūstekņus, dzīvoklī tika iemitināta un par viņas radnieci uzdevās A. Kuzņecova. Visiem, kas meklēja patvērumu, viņa paskaidroja, ka U. Černova saslimusi, taču konspiratīvais dzīvoklis darbojas. Nav precīzi zināms, cik cilvēku kopumā iekrita šajos slazdos, taču vismaz trīs karagūstekņi tika apcietināti.³²

Ar to A. Kuzņecovas “karjera” vēl nebeidzās. 1944. gada 15. septembrī SD un Drošības policijas latviešu nodaļas priekšnieks H. Teidemanis viņu aizsūtīja uz Lībiešu ielu 16 Mežaparkā. Tur A. Kuzņecova uzzināja, ka tiks iesaistīta izlūkošanas operācijā *Zeppelin* kā pārbaudīta aģente. Bija paredzēts viņu desantēt uzbrūkošās Sarkanās armijas aizmugurē ziņu vākšanai, kā arī konspiratīvo dzīvokļu ierīkošanai Daugavpils, Rēzeknes un Jēkabpils apriņķī. Šos dzīvokļus vēlāk izmantotu citi vācu izlūkdienesta diversanti. Uzdevumam tika dotas divas trīs nedēļas, kam sekotu atgriešanās nacistu kontrolētajā Latvijas daļā. Kopā ar pieciem bruņotiem latviešu vīriešiem – diversantiem 1944. gada 21. septembrī A. Kuzņecovu aizveda uz Jaunjelgavas pagastu uzdevuma tālākai izpildei. Pēc dažām dienām, sagaidījusi Kokneses pagastā Sarkanā armiju, A. Kuzņecova labprātīgi pieteicās un tika arestēta. Iespējams, viņa cerēja, ka pēc nopratināšanas tiks atbrīvota vai pārvēta.

1944. gada nogalē čeka arestēja arī T. Taščenkovu, A. Iljinu un vēl vienu provokatoru – Ivanu Čiguļinu. Visi izmeklēšanas materiāli apkopti vienā lietā. Izmeklēšanas laikā apcietinātie, arī A. Kuzņecova, sniedza patiesas un vaļsirdīgas liecības, tādējādi līdz mūsdienām nonākusi informācija par komunistiskās pagrīdes darbības veidiem, pagrīdniekiem un kolaborantiem, kā arī pagrīdnieku “klupšanas akmeņiem” – neuzmanību, pārlicīgu uzticēšanos, tieksmi pēc alkohola un neizglītotību. 1945. gada 27. janvārī A. Kuzņecovai tika piespriesti 15+5 gadi, bet T. Taščenkovai, A. Iljinam un I. Čiguļinam – 10+5 gadi. Viņu tālākais liktenis nav zināms, taču pēc bijušo ieslodzīto atmiņām 1953. gadā A. Kuzņecova vēl bijusi dzīva. Neraugoties uz to, ka uz šo kolaborantu sirdsapziņas bija ne viena vien cilvēka dzīvība, 1997. gada 16. oktobrī viņus reabilitēja.³³

Pētot materiālus par A. Kuzņecovas darbību, jāsecina, ka viņa bija viena no “ražīgākajām” nacistu aģentēm. Lai gan Kuzņecova tika savervēta pēc arestēšanas tai draudot un fiziski ietekmējot, šī sieviete nevairījās no sadarbības ar SD un Drošības policiju. Viņa darbojās kopā ar citiem aģentiem, un gandrīz visi uzdevumi tika sekmīgi izpildīti. Par A. Kuzņecovu palikušas sliktas atmiņas – īpaši Tišu un Kostjuku sādžas iedzīvotāju vidū.

Netipisks kolaborācijas gadījums, kurā bija iesaistīta sieviete, notika Daugavpils apriņķa Izvaltas pagasta Vecračinas sādžā 1942. gada augusta beigās. Pie vietējā policijas pilnvarotā Edvarda Brakovska-Bojāra (1910–?) mājas naktī pieklauvēja nepazīstami cilvēki. Saimnieks, sarunājoties caur aizvērtām durvīm, noskaidroja, ka ārā stāvošie ir divi studenti, kas apmaldījušies ceļā uz Lielo Muļķu sādžu (Ūdrīšu pagasts). Tomēr E. Brakovski-Bojāru darīja uzmanīgu tas, ka “studenti” runāja krievu valodā. Viņš paņēma šauteni un lika sievai Veronikai (1903–?) atvērt durvis, tad policists notēmēja uz ārā stāvošajiem un pavēlēja pacelt rokas. Abi – vīrietis un jauna meitene paklausīja. Pēc vīra pavēles V. Brakovska-Bojāre pārmeklēja nepazīstamos cilvēkus. Vīrietis satvēra viņas roku un centās izvilkēt savu ieroci, bet V. Brakovska-Bojāre sāka kliegt, lai brīdinātu vīru. Tas bez brīdinājuma izšāva, nogalinot nepazīstamo vīrieti. Meitenei V. Brakovska-Bojāre sasēja rokas ar veļas auklu un ieveda mājā. Nākamās dienas rītā E. Brakovskis-Bojārs kopā ar kaimiņu Ilju Bogdanovu (1907–?) aizveda viņu uz Izvaltas pagasta policiju. Pa ceļam meitene lūgusi, lai viņu atlaiž, viņa piekritusi pat strādāt E. Brakovska-Bojāra saimniecībā, taču lūgums ticis noraidīts.

Noskaidrojās, ka Brakovsku-Bojāru laulātais pāris aizturējis padomju diversantus, jo nošautā vīrieša kabatās policisti atrada viltotu pasi, kartes, neaizpildītas veidlapas ar Drošības policijas zīmogiem, lielu daudzumu vācu marku un pistoles patronas. Bez tam kabatā bija arī divi burkāni, kurus diversants visticamāk bija izrāvis turpat Brakovsku-Bojāru dārzā. Nošauto fotografēt ieradās arī vācu policijas pārstāvji no Daugavpils. Diemžēl nav iespējams iegūt sīkākas ziņas par diversantiem, jo šāds gadījums nekur citur nav pieminēts, tādēļ nav zināms, vai viņi desantēti ar izpletņiem vai šķērsojuši Latvijas robežu kājām. Arī diversantiem dotie uzdevumi un viņu personība nav noskaidrota. E. Brakovskis-Bojārs uzzināja no sagūstītās meitenes, ka viņas vārds ir “Olga”, bet tas varēja arī nebūt īstais vārds. Kā redzams, Latvijas vēsturē joprojām ir epizodes, par kurām trūkst jebkādu ziņu.

E. Brakovskis-Bojārs kā atlīdzību saņēma nošautā diversanta frenci, bikses, hromādas zābakus un pulksteni. V. Brakovskai-Bojārei un I. Bogdanovam tika izmaksāta nauda – apmēram 50 marku. Pēc kara viņi tika apcietināti un notiesāti. E. Brakovskim-Bojāram piesprieda 20+5 gadus, bet sievai – 10+5 gadus. I. Bogdanovs tika attaisnots, un tas nozīmē, ka viņu savervēja čekas dienestā, jo parasti piedalīšanās “padomju pilsoņu” arestos un konvojēšanā tika sodīta vismaz ar 10 gadiem ieslodzījumā. Ziņu par Brakovsku-Bojāru ģimenes tālāko likteni nav.³⁴ Pagaidām nav atrasti līdzīgi nejaušas kolaborācijas gadījumi, kuros būtu iesaistītas sievietes.

Arī Liepājā kopš 1941. gada rudens veidojās nelegālas komunistiskās organizācijas. Pārsvārā tajās sastāvēja bijušie komjaunieši un citi padomju aktīvistu. Daļa bija piedalījusies Liepājas aizstāvēšanas kaujās, pēc tam arestēta un atbrīvota no cietuma,

bet citi pēc nesekmīgas evakuācijas bija slepus atgriezušies pilsētā. Par Liepājas pagrīdniekiem pēckara gados sarakstīts pietiekami daudz, krietni pārspīlējot paveikto un pārlietu glorificējot iesaistītās personas. Vienlaikus šajos darbos minētas arī kolaborantes – Mirdza Zaļupe un Anna Pīpe.³⁵

M. Zaļupe 1940.–1941. gadā bija Liepājas ģimnāzijas komsordze. Pēc nacistu okupācijas viņa saņēma uzaicinājumu pievienoties nelegālai grupai, ko vadīja Liepājas pionieru pils bijusī direktore Līna Jansone (1918–1942) un šuvēja Jūlija Speķe (1890–1942). Dokumentos atrodams ziņas norāda, ka tālāk par regulārām sapulcēm un spriedelēšanu, ka “jācīnās ar fašistiem”, pagrīdnieki netika. 1942. gada 3. februārī četri organizācijas biedri, starp tiem M. Zaļupe, tika apcietināti. Pratināšanu laikā izmeklētāji apcietinātos sita, un M. Zaļupe sniedza liecības par nelegālajām sapulcēm. Pēc tam kad tika piekautas, teikto apstiprināja arī L. Jansone un J. Speķe. Sekoja vēl vairāku personu apcietināšana. Uzzinājusi, ka viņai draud nošaušana, M. Zaļupe piekrita Liepājas SD latviešu nodaļas priekšnieka Argoda Fricsona (1917–?) sadarbības piedāvājumam. Viņas uzdevums bija noskaidrot, kādi cilvēki vēl saistīti ar minēto pagrīdes grupu, īpašu uzmanību pievēršot komjauniešiem Eduardam Sudmalim (1923–1942) un Kadiķim (vārds nav zināms). A. Fricsons lika viņus novērot, jo bija pārliecināts, ka nelegālā darbība aktivizēsies. Tomēr situācija Liepājā 1942. gadā nebija piemērota komunistisku aktivitāšu izvēršanai, tādēļ M. Zaļupe neko noskaidrot nevarēja. 1942. gada jūlijā policija arestēja Kadiķi un E. Sudmali, balstoties tikai uz viņu agrāko darbību komjaunatnē. M. Zaļupe sadarbību ar Politisko policiju pēc tam vairs neturpināja. Iespējams, kara beigās viņa emigrēja, jo tiesāta netika.³⁶

Vienlaikus E. Sudmaļa novērošanā bija iesaistīti arī liepājnieki Ģirts Pīpe (1906–?) un viņa sieva Anna (1897–?). Abi jau kopš 1941. gada strādāja SD latviešu nodaļas uzdevumā kā aģenti novērotāji, par to saņemot četras piecas vācu markas stundā. Tiesa, Pīpes ne vienmēr zināja vārdus tiem cilvēkiem, kurus viņi izsekoja, jo parasti tika parādīta fotogrāfija un pateikta adrese. Atsevišķus cilvēkus nācās izsekot pat vairākas reizes. Viņus neinformēja par to, vai novērotos “objektus” pēc tam apcietināja vai ne, tādēļ faktiski nebija iespējams noskaidrot, cik cilvēku kopumā cietis Ģ. un A. Pīpju kolaborācijas dēļ. Tomēr darbojušies viņi bija intensīvi, jo visus kara gadus citas nodarbošanās abiem nebija, bet SD izmaksātās naudas bija pietiekami iztikai.

Abiem bija “interesanta” pagātne. Ģ. Pīpe 1934. gadā bija nodarbojies ar papīra naudas viltošanu, par ko arestēts un sodīts. 1941. gadā pēc Liepājas okupēšanas viņš tika aizturēts par detaļu zādztībām no sašautās militārās kara tehnikas. Savukārt A. Pīpe, spriežot pēc izmeklēšanas materiāliem, bijusi Politpārvaldes ziņotāja jau Latvijas brīvvalsts laikā. Viņa nonāca policijas uzmanības lokā 1941. gada beigās, jo pirka produktus geto ieslodzītai paziņai. SD darbinieks Visvaldis Princis bija

A. Pīpes sens paziņa, un viņš ieteica kļūt par aģenti novērotāju, lai izvairītos no soda par ebreju apgādāšanu ar produktiem. Iespējams, tieši A. Pīpe pierunāja vīru iesaistīties SD ziņotājos. Nereti abi novērošanu veica kopīgi, taču mēdza būt arī katram savi uzdevumi.³⁷

Ebreju amatnieki no Liepājas geto tika sūtīti darbos uz pilsētu. Šo cilvēku vidū bija arī brālis un māsa Zāmueli (vārdi nav zināmi), kuri bija pazīstami ar Pīpēm jau pirms kara. Pārceļoties uz geto, viņi bija atstājuši Ģ. Pīpes glabāšanā daļu savu mantu. Zāmuels vairākas reizes viesojās Ģ. Pīpes galdnieka darbnīcā, bet A. Pīpe piegādāja produktus viņam un māsai, kas atradās geto. Kādā tikšanās reizē 1943. gada vasarā Zāmuels pastāstīja Ģ. Pīpēm, ka grupa ebreju gatavojas aizdedzināt geto un mēģināt ugunsgrēka laikā aizbēgt. Par to uzzināja arī A. Pīpe. Nav zināms tieši, kurš no laulātajiem pirmais paziņoja policijai, taču galdnieka darbnīcā tika ierīkots slēpnis. Nākamās tikšanās laikā ar Zāmuelu darbnīcas skapī sēdēja SD līdzstrādnieks Stirna (vārds nav zināms) un noklausījās sarunu par geto iespējamo dedzināšanu. A. Pīpe šajā sarunā nepiedalījās. Sekoja masu arests un kratīšana geto. Divdesmit cilvēki, to vidū arī brālis un māsa Zāmueli, tika nošauti. Pēc tam nenoskaidrotu iemeslu dēļ SD un Drošības policijas latviešu nodaļa sakarus ar Pīpēm vairs neturpināja. 1947. gada 26. maijā LPSR MGB karaspēka Kara tribunāls piesprieda A. un Ģ. Pīpēm 10+5 gadus. Nav ziņu par viņu turpmākajām gaitām.³⁸

Savervētajiem aģentiem bez mutiskām atskaitēm bieži vien deva uzdevumus rakstīt ziņojumus par iedzīvotāju noskaņojumu, kā arī politiskām un saimnieciskām aktivitātēm. Šādu uzdevumu saņēma arī Jūrmalas iedzīvotāja Lidija Frolova (1922–?), kuru 1942. gada sākumā arestēja kā bijušo milicijas palīgdienesta un Strādnieku gvardes dalībnieci. Pēc atbrīvošanas no cietuma viņai regulāri bija jāierodas reģistrēties Jūrmalas policijā. Izmeklētājs Melnsils (vārds nav zināms), piedraudot ar atkārtotu arestu un nošaušanu, piespieda L. Frolovu kļūt par ziņotāju. Melnsils paziņoja, ka sieviete atbrīvota nepamatoti, bet, ja tā noticis, tad viņas pienākums ir atlīdzināt Latvijai (!) par saviem noziegumiem. Melnsils lika L. Frolovai parakstīt apliecinājumu, ka viņa piekrīt sadarbībai ar SD, un piešķīra segvārdu "Felicitā". Ar šo vārdu viņai bija jāparaksta savi ziņojumi. Bez tā L. Frolovai bija jāatskaitās Melnsilam arī personiski.

L. Frolova strādāja pie saimnieka Andreja Garozas Rīgas apriņķa Salas pagastā. Viens no pirmajiem uzdevumiem, ko viņa saņēma no Melnsila, bija laucinieku noskaņojuma izziņāšana. "Tēmas" bija visdažādākās, piemēram, par malkas, piena un gaļas sagādes normu izpildēm, norādot tos saimniekus, kuri piegādes sabotē vai izsakās par tām negatīvi. Bija jānorāda arī tie lauksaimnieki, kuri izteikuši atbalstu un simpātijas neatkarīgas Latvijas idejai. Tāpat bija jāziņo par laukstrādniekiem, kuri piedalās nelegālās sapulcēs.

Pārsvārā šīs ziņas L. Frolova sniedza 1943. gada laikā. Līdzīgus pienākumus veica arī pagasta iedzīvotājs Jānis Geris. Viņš reizēm palīdzēja L. Frolovai uzrakstīt ziņojumus un pat piedāvāja tos nosūtīt. Nav zināms konkrēts J. Gera paša "darbības lauks", bet viņš arī bija Melnsila ziņotājs. Iespējams, viņam bija uzdevums pārbaudīt L. Frolovas aģentes darbību un viņas lojalitāti.

1943. gada pavasarī L. Frolova sadraudzējās ar karagūstekni Pjotru Pavļičenko, kurš strādāja Salas pagasta Labrenču mājās. Lieldienās viņi pat viesojās pie L. Frolovas vecākiem Slokā. P. Pavļičenko romantisku jūtu uzplūdā izstāstīja L. Frolovai, ka viņa īstais vārds ir Boriss Berezovskis un Sarkanajā armijā viņš bijis politiskais vadītājs. Protams, viņš lūdza nevienam šo informāciju neizpaust. L. Frolova, iespējams, tā arī būtu rīkojusies, taču iznāca citādi. B. Berezovskis bija greisirdīgs uz J. Geri, jo L. Frolova mēdza ar viņu satikties, tādēļ sāka izplatīt baumas, ka jaunā sieviete bijusi mīļākā abiem. L. Frolova sāpīgi uztvēra to, ka nokļuvusi ļaužu valodās, un atriebdamās uzrakstīja denunciaciju, norādot B. Berezovska īsto vārdu un patieso nodarbošanos Sarkanajā armijā.

B. Berezovski arestēja 1943. gada novembra beigās. Nezināmu iemeslu dēļ par viņu galvoja Labrenču saimnieks un pagasta Aizsargu organizācijas vadītājs – 1944. gada pavasarī bijušais politiķis tika atbrīvots un atgriezās Salas pagastā.

Melnsils centās "uzlabot" savas aģentes "kvalifikāciju" un lietoja vardarbību. 1943. gada novembrī viņš piekāva L. Frolovu ar gumijas nūju, bet 1944. gada martā mēģināja izvarot pēc tam, kad sieviete atteicās kļūt par viņa mīļāko. 1944. gada jūlija beigās viņš izsauca L. Frolovu un paziņoja, ka saņēmis pavēli arestēt viņas ģimeni, bet pēc tam – ka L. Frolova var glābt sevi un tuviniekus, kā arī pārtraukt sadarbību, ja kļūs viņa mīļākā. Nelaimīgā sieviete piekrita intīmām attiecībām ar Melnsilu, jo pārāk labi pazina viņa vardarbīgo raksturu. Kā redzams, ziņotāju statusā nonākušās sievietes viegli varēja kļūt arī par SD vai policijas darbinieku vardarbības upuriem.

1945. gada janvāra sākumā L. Frolovu arestēja čeka. Uzreiz pēc tam viņa tika etapēta uz Tagillagu. Apsūdzību uzrādīja 1945. gada 5. jūnijā, bet līdz lietas izskatīšanai L. Frolova vārga nometnē. Tikai 1945. gada 26. decembrī PSRS NKVD Sevišķā apspriede piesprieda viņai piecus gadus ieslodzījumā. Nav zināms, vai viņa izcietā sodu vai mirusi ieslodzījumā.³⁹

Cilvēki bieži izdara kļūmīgus soļus, spēcīgu jūtu ietekmēti. Kā minēts iepriekš, M. Morozova atriebības dēļ pazudināja vairāk nekā 200 cilvēku. Tas pats sakāms par romantiskām jūtām, jo arī mīlestība kļuva par iemeslu kolaborācijai, nodevībai un asinsizliešanai. Tipisks piemērs ir Kokneses pagasta Avotiņu māju iedzīvotājas Ženijas Biķernieces (1923–?) rīcība 1944. gada vasarā.

Netālu no viņas mājām, Rīgas apriņķa Bebru pagasta mežā, kopš 1944. gada pavasara dislocējās sarkano partizānu vienība. Tās kodolu veidoja no PSRS iesūtītie

diversanti, bet laika gaitā pievienojās vietējie iedzīvotāji, kas izvairījās no iesaukuma Latviešu leģionā, viņu tuvinieki, kā arī citi, kuriem draudēja arests. Avotiņu mājas regulāri apmeklēja partizānu grupas komandieris Kozņikovs, kā arī vairāki partizāni. Lielākoties viņi prasīja pārtiku, bet reizēm arī nakšņoja, jo Ž. Biķernieces audzētāvs Jānis Polka bija partizānu atbalstītājs.

Ž. Biķerniecei kopš 1943. gada bija romantiskas attiecības ar vācu armijas karavīru Vilhelmu (uzvārds nav zināms). Viņš solīja pēc kara ar Ž. Biķernieci apprecēties un dzīvot Vācijā. 1944. gada vasarā partizāni vairākas reizes uzbruka vācu armijas karavīriem, kā arī aplaupīja vietējā kalēja saimniecību. Policisti arestēja daudzus vietējos iedzīvotājus, arī Ž. Biķernieci un viņas audzētāvu. Pēc vairāku dienu pratināšanām visi, izņemot J. Polku, tika atbrīvoti. Par notikušo Ž. Biķerniece pastāstīja Vilhelmam, kurš solīja palīdzēt audzētāva atbrīvošanā, taču uzstādīja savus noteikumus. Ž. Biķerniecei tika dots uzdevums iefiltrēties partizānu vienībā un noskaidrot tās precīzu atrašanās vietu, partizānu skaitu un bruņojumu. Vilhelms neaizmirsā atgādināt arī to, ka Ž. Biķerniece faktiski uzskatāma par viņa sievu, tādēļ viņas pienākums ir “kopt attiecības” un palīdzēt mīļotajam apkarot “boļševiku bandītus”. Ja viņa atteiksies, tad uz turpmāku laimīgu kopdzīvi cerības esot mazas. Jāpiebilst, ka Vilhelms savu mīļāko jau laikus bija iebiedējis ar stāstiem par Sarkanās armijas briesmu darbiem tās ieņemtajās teritorijās un viņa zināja, kāds liktenis sagaida jebkuru jaunu sievieti, nemaz nerunājot par vācu virsnieku draudzenēm. Lai saglabātu attiecības, Ž. Biķerniece piekrita. 1944. gada 29. augustā viņa satikās ar pazīstamiem partizāniem, kuriem izstāstīja savu “leģendu” – vācieši draud apcietināt vēlreiz, jo viņai zināmi partizāni, kuri apzaguši kalēju. Pēc tam Ž. Biķerniece lūdza atļauju pievienoties partizāniem.

Nokļuvusi vienībā, Ž. Biķerniece atklāja, ka lielākā daļa tur ir krievi, starp tiem sievietes – radistes. Neprazdama krievu valodu, viņa nesaprata lielu daļu sarunu, ne arī pārraidīto informāciju. Tomēr līdz 1944. gada 3. septembrim Ž. Biķerniece jau zināja, ka vienībā ir apmēram 35 cilvēki, no kuriem daļa ir mežā aizgājušo radnieces, kuras policisti vajāja. Bruņojums pamatā sastāvēja no šautenēm, automātiem un pistolēm, bet bija arī granātas un viens rokas ložmetējs. Partizāni Ž. Biķerniecei uzticējās, jo pazina viņu kā lojālu atbalstītāju. Domājams, viņai tiešām nebija nekādu personīgu vai ideoloģisku motīvu nodevībai, vienīgais, kādēļ viņa to darīja, bija mīlestība pret Vilhelmu.

1944. gada 3. septembrī, neteikusi ne vārda partizāniem, Ž. Biķerniece aizgāja no grupas, lai informētu Vilhelmu. Savukārt viņš paziņoja, ka pēc apmēram četrām dienām gaidāms uzbrukums nometnei, un instruēja, kas Ž. Biķerniecei darāms, lai izkļūtu no kaujas vietas. Pēc sarunas viņš pavēlēja sievietei atgriezties mežā, lai neradītu partizānos aizdomas. Viņa tā arī izdarīja, taču gandrīz tika nošauta par patvaļīgo iziešanu no meža, bet, tā kā Ž. Biķerniecei bija labas attiecības ar komandieri Kozņikovu, viņai izdevās izkļūt sveikā.

1944. gada 6. septembrī partizānu nometne Bebru pagasta mežā tika ielenkta. Kauja turpinājās apmēram stundu. Krita vismaz 11 partizānu, bet vairāk nekā 20 tika sagūstīti. Aizbēgt izdevās nedaudziem, kurus vēlāk meklēja gan pie apkārtnējiem iedzīvotājiem, gan mežos. Ž. Biķerniece aplenkuma rītā bijusi gērbusies melnā puskažociņā, ar baltu lakatiņu galvā. Ar Vilhelmu viņa bija vienojusies, ka būs šādā apgērbā, un aplencēji tika brīdināti, ka uz viņu nedrīkst šaut. Izmantojot apjukumu, Ž. Biķerniecei izklūt no apšaudes zonas un nokļūt pie vācu karavīriem un policistiem. Formāli viņa tika "apcietināta" un kopā ar citiem sagūstītajiem konvojēta uz noplatināšanas vietu tuvējās mājās, bet pēc tam uz SD nodaļu Madlienā. Daļu gūstekņu nošāva turpat, bet citus etapēja uz Rīgu.

Apcietinājumā Ž. Biķerniece atradās privileģētos apstākļos. Zināms, ka viņa sniegusi ziņas par sagūstītajiem partizāniem un viņu darbību. Pēc tam Ž. Biķerniecei paturēja Madlienā SD nodaļas rīcībā par virtuves strādnieci un apkopēju. Par saviem pakalpojumiem viņa saņēma drēbes un kosmētiku. Vēlāk izrādījās, ka mētelis un adītā jaka piederējusi divām sagūstītajām sievietēm, bet tas apgērba jaunajai īpašniecei ētiskas problēmas nav radījis.

1944. gada septembrī SD nodaļa atkāpās no Madlienā. Ž. Biķerniecei pavēlēja doties līdzi, taču viņa to nevēlējās. Tad kāds SD darbinieks piedraudēja atstāt Madlienā dokumentus, kas apliecinātu Ž. Biķernieces saistību ar vāciešiem, un tādā gadījumā čekisti ar viņu izrēķināsies. Pēc tam viņai piedāvāja iespēju "nopelnīt" un nokļūt Vācijā, t.i., kļūt par diversanti, pāriet frontes līniju un savākt ziņas par Sarkano armiju. SD darbiniekus interesēja lidlauku atrašanās vieta, tanku un artilērijas daudzums, kā arī sarkanarmiešu attieksme pret civiliedzīvotājiem. Iespējams, tika solīta atkalredzēšanās ar Vilhelmu, jo Ž. Biķerniece piekrita šiem piedāvājumiem.

Kopā ar Ž. Biķerniecei pāri frontes līnijai devās latviešu diversants, kurš sevi sauca par Ivanu. Viņam bija radioraidītājs un šifri. Izlūkdienesta darbinieki abiem izsniedza caurlaides vācu valodā, kas noderētu kā parole, atgriežoties no uzdevuma izpildes. Viņi aizkļuva līdz Doles salai, kur iejuka starp citiem bēgļiem. Pēc Sarkanās armijas ierašanās abi diversanti pārcēlās ar laivu pāri Daugavai un devās Ogres virzienā. Tad Ivans uzdeva Ž. Biķerniecei sešu dienu laikā savākt nepieciešamās ziņas un norunāja tikšanos Kokneses parkā. Lai būtu drošs, ka Ž. Biķerniece to darīs, Ivans atņēma viņai caurlaidi. Tas notika 1944. gada oktobra otrajā pusē.

Nav zināms, vai Ž. Biķerniece tiešām veica kādu no saviem diversantes uzdevumiem. Pēc dažām dienām viņa atgriezās Avotiņos pie mātes, kur nodzīvoja neilgu laiku. 1944. gada 31. oktobrī Ž. Biķerniece tika aizturēta dokumentu pārbaudei. Tā kā ne pasēs, ne citu dokumentu viņai nebija, *Smerš* darbinieki viņu apcietināja. Izmeklēšanas laikā sieviete vairākas reizes mainīja savas liecības, taču dokumenti apstiprina viņas sadarbību ar nacistiem, kā arī to, ka viņa ir nodevusi partizānus. 15. gaisa armijas Kara tribunāls piesprieda Ž. Biķerniecei 25+5 gadus. Viņas turpmākais liktenis palicis nezināms.⁴⁰

Kā redzams, nacistu represīvo iestāžu darbinieki, iesaistot sievietes – ziņotājas, izmantoja arī viņu jūtas un pieķeršanos vīrietim. Mīlestības un gaidāmās kopdzīves dēļ, bieži vien pat neapdomājot, tika pastrādāti lielāki vai mazāki noziegumi. Ž. Biķerniece noteikti nebija vienīgā sieviete, kura kļuva par nacistu kolaboranti, mīlestības vadīta. Domājams, ka daudzām arī izdevās nokļūt Vācijā, šādi izvairoties no arestiem un represijām Latvijā. Iespējams, Vilhelmam bija godīgi nolūki, taču konkrētajos apstākļos tie nevarēja īstenoties, lai gan tikpat ticama ir versija, ka viņš vienkārši izmantoja Ž. Biķernieci un viņas jūtas, lai iegūtu ziņas, kas palīdzētu iznīcināt Kozņikova vadīto sarkano partizānu vienību.

Jebkura iekārta, neraugoties uz to, vai tā veidota uz demokrātiskiem, totalitāriem, monarhistiskiem u.tml. principiem, vēršas ne tikai pret politiskajiem pretiniekiem, bet arī kriminālnoziedzniekiem. Šis fakts bieži vien tiek ignorēts, tādēļ vēsturiskos pētījumos sastopama vienīgi cīņa ar nacismam, komunismam, demokrātijai utt. naidīgiem elementiem. Gandrīz nekur neparādās informācija, ka zagšana, slepkavības, spekulācija un nesankcionēta prostitūcija arī tika apkarota visos laikos un politiskajās iekārtās. Vēl retāk aizdomājamies, ka arī šim nolūkam likuma sargiem noderīgi bija savi aģenti un ziņotāji.

Bez Politiskās nodaļas SD darbojās arī Kriminālnoziegumu izmeklēšanas nodaļa, jo nacistu okupētajā Latvijā bija gan zagļi, recidīvistu, slepkavas, nelegāla alkohola izgatavotāji un tirgotāji, gan prostitūtas un pat narkotiku tirgoņi. Bez tam Kriminālnoziegumu izmeklēšanas nodaļas darbinieku pienākumos ietilpa arī vācu armijas un vēlāk Latviešu leģiona dezertieru meklēšana. Cenu direkcijas paspārnē darbojās Cenu inspekcija, kas apkaroja spekulantus. Lai sekmīgāk tiktu galā ar visām minētajām iedzīvotāju "kategorijām", izmeklētāji savā darbā iesaistīja ziņotājus. Sadarbība reizēm tika noformēta oficiāli, t.i., cilvēks kļuva par SD štata aģentu, kurš saņēma algu, bet lielākoties tā bija mutiska vienošanās un vienreizēja atlīdzība.

SD kriminālnoziegumu izmeklēšanas aģentu vidū bija ne mazums sieviešu. Viņas tika vervētas no tiem pašiem deklasētajiem slāņiem, pie kuriem piederēja arī tvarstāmie. Tās bija zagles, prostitūtas, bez darba un pieraksta dzīvojošās, kā arī vieglas uzvedības sievietes ar noslieci uz alkoholismu vai narkomāniju. Parasti šīs sievietes nonāca policijas uzmanības lokā, jo nestrādāja ražošanā vai tika aizturētas par prostitūciju. Bezdarbnieces tika sūtītas uz Darba biržu un iekārtotas darbā, bet vieglas uzvedības sievietes pēc veselības pārbaudes atbrīvoja vai sūtīja ārstēties. Diemžēl lielākā daļa agri vai vēlu darbu pameta un atgriezās pie agrākā dzīvesveida. Šādos gadījumos draudēja arests un cietumsods vai ieslodzīšana koncentrācijas nometnē. Savukārt tās, kurām bija nosliece uz prostitūciju, nonāca virsnieku vai karavīru publiskajos namos. SD izmeklētāji kā alternatīvu cietumam piedāvāja sadarbošanos, kas ne tikai ļāva turpmāk piekopt līdzšinējos netikumus, bet arī gūt materiālu labumu un relatīvu drošību.⁴¹

Līdzšinējā dokumentu izpēte sniedz informāciju par sešām Rīgas iedzīvotājām, kuras sadarbojās ar SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļu vai Cenu inspekciju un sniedza informāciju par personām, kuras interesēja izmeklētājus. Tās bija: Hermīne Butkēviča (1924–?), Amālija Zeibolde (1923–?), Lūcija Brante (1920–?), Olga Jasinovska (1925–?), Alma Stutiņa (1924–?) un Vilma Līdaka (1921–?).

Jāpiebilst gan, ka kolaborācija ir neskaidrs jēdziens attiecībā uz noziedzniekiem un venerisko slimību pārnēsāšanu. Šajā gadījumā interesants ir pats vervēšanas un sadarbības aspekts un savdabīgie apstākļi.

Minētajām sievietēm bija jāuzturas publiskās vietās, īpaši restorānos, jo tieši tur apgrozījās Rīgas aizdomīgā publika un personas no noziedzīgās pasaules. Izmeklēšanas materiālos visbiežāk minēti restorāni "Tempo", "Klostera pagrabs", "Mazais Vērmanes dārzs", "Piena restorāns", "Vecrīga" un viesnīcas "Rīga" restorāns. Nelikumīgi darījumi visbiežāk notikuši restorānā "Tempo", kuru H. Butkēviča raksturoja šādi: "Restorānā "Tempo" bija tikpat kā uz saucamo (talceni) sīkumtirgu. Tur varēja dabūt no adatiņas līdz pat briljantiem." Publiskajos namos strādājošās SD aģentes vāca informāciju tur. SD izmeklētāji parādīja aģentēm meklējamo personu fotogrāfijas vai arī nosauca vārdus. Gan izskats, gan vārds viņām bija zināms retos gadījumos, ja vien runa nebija par personiskiem paziņām. Aģentēm bija uzdots arī ieklausīties sarunās par politiskām tēmām, tomēr visbiežāk bija jāizseko zagļi vai zagtu mantu uzpircēji, spekulanti un dezertieri. Ieraugot meklējamo personu, aģentes pienākums bija personiski vai telefoniski ziņot SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļai, kura atsūtīja policijas patruļu, un restorānā, publiskajā namā vai dzīvoklī tika pārbaudīti dokumenti visiem tur esošajiem. Pēc tam sekoja aresti. Nereti policijai izdevās aizturēt vēl citus noziedzniekus, kurus tobrīd neviens neizsekoja. Aģentes dažkārt arī tika nogādātas policijas iecirknī, lai uz viņām nekristu aizdomas, bet reizēm, ja dokumentu pārbaude notika lielam ļaunu pūlim, viņas neaizturēja. Tā kā aģentes ne vienmēr zināja vārdu saviem "upuriem", bet uz policiju parasti aizveda ne mazāk kā piecus cilvēkus, precīzs izdoto cilvēku skaits nav zināms, bet viņu turpmākais liktenis – tikai retos gadījumos. Nav pierādīts, ka policijas reidos no izpriecu vietām apcietinājumā nokļuvis arī kāds padomju diversants vai Baigā gada aktīvis, taču šādu iespēju pilnīgi izslēgt nevar. Bija arī komiski gadījumi: 1943. gada janvārī V. Līdaka, būdama iereibusi, bez iemesla izsauca policiju uz restorānu "Vecrīga". Viņa gribēja zināt, cik ātri patruļa ieradīsies. Policisti bija klāt pēc 10–15 minūtēm un pārbaudīja dokumentus.⁴²

H. Butkēviča bija viena no tām SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļas aģentēm, kuras sadarbību ar nodaļu noformēja oficiāli; 1942. gada aprīlī viņu arestēja par izvairīšanos no darba. SD līdzstrādnieks Aleksandrs Tabaks (1921–?) viņu piespiedis kļūt par ziņotāju, fiziski ietekmējot, taču vēlāk abu attiecības uzlabojās. H. Butkēviča bija ne tikai A. Tabaka aģente, bet arī mīļākā. Viņas "darbalauks" bija Rīgas restorāni,

kur bija jāmeklē dažādi likumpārkāpēji, tādēļ A. Tabaks iedeva H. Butkēvičai meklējamo personu fotogrāfijas. Nereti viņai restorānos pievienojās draudzenes un amata biedrenes L. Brante un viņas māsa A. Zeibolde. H. Butkēvičai tika izsniegta speciāla apliecība, kas apstiprināja viņas sadarbību ar SD. Tā bija paredzēta uzrādīšanai dokumentu pārbaudes laikā publiskās vietās, kā arī aizturēšanas gadījumā. Iespējams, "aģenta apliecība" bija arī A. Zeiboldei, taču ziņas par to ir pretrunīgas.

Jāpiebilst, ka savstarpēji šīs sešas minētās sievietes bija labi pazīstamas un dalījās savos noslēpumos. Viņas neslēpa cita no citas arī to, ka sadarbojas ar SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļu.

No 1942. gada jūnija līdz 1943. gada februārim H. Butkēviča ziņotājas pienākumus neveica, bet pēc tam A. Tabaks atjaunoja abu sadarbību. Šoreiz H. Butkēviča tika noformēta SD ziņotāju štata sarakstos un regulāri saņēma 250 marku mēnesī. Jaunajos pienākumos ietilpa izbraukumi uz arestējamo personu dzīvesvietu un piedalīšanās pratināšanā, kur viņai bija jāraksta protokoli. Arestu un pratināšanu laikā H. Butkēviča redzēja izmeklētāju nežēlīgo apiešanos ar arestētajiem. A. Tabaks, piemēram, sita aizturētos kriminālnoziedzniekus, lai piespiestu atzīties politiskos noziegumos un piederībā komunistu partijai, jo par to pienācās papildu atalgojums.

Izvairīties no šiem pienākumiem H. Butkēviča vairs nevarēja. Viņai sākās nervu sabrukums, kādēļ viņa ne tikai daudz dzēra, bet arī lietoja opiju. Tikai 1944. gada jūnijā pēc vairākkārtējiem lūgumiem un biežiem darba kavējumiem H. Butkēviča tika atbrīvota no darba SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļā.⁴³

Ārštata ziņotājas par restorānu un nelegālu izprieču vietu publiku bija arī L. Brante, V. Līdaka, A. Zeibolde un O. Jasinovska, kura 1943. gada maija beigās bija padzīta no publiskā nama, pašas vārdiem runājot, "par sistemātisku dzeršanu un nestrādāšanu". Pēc kāda laika viņa tika arestēta it kā par zādzību un nestrādāšanu. SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļas līdzstrādnieks Rūdolfs Vītols (1908 vai 1910–?), solot maksāt 100 marku mēnesī, pierunāja O. Jasinovsku kļūt par aģenti. Viņas uzdevums bija noskaidrot vairākos Rīgas dzīvokļos dzīvojošas personas. Tomēr pēc neilga laika O. Jasinovska reibumā izplāpājās draudzenēm, ka ir SD aģente, bet tās savukārt nodeva šo ziņu tālāk, un agrākie paziņas sāka no viņas izvairīties, kā arī brīdināja citus. O. Jasinovska paziņoja policijai vienīgi par kādu Latviešu leģiona dezertieri, kurš tika arestēts.

Savukārt L. Brante kopš 1943. gada pavasara bija Cenu inspekcijas aģente. Viņas pienākumos ietilpa spekulantu uzrādīšana, par ko tika solīta viena trešā daļa no konfiscētajiem produktiem, kā arī papirosi un degvīns. L. Brante bija arī Cenu inspekcijas līdzstrādnieka Voldemāra Sproģa mīļākā un regulāri saņēma no viņa naudu.⁴⁴

SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļas pienākumos ietilpa arī kontrole pār prostitutām. Viņām bija obligāti jāreģistrējas, t.i., nedrīkstēja nodarboties ar prostitūciju

nelegāli, kā arī regulāri jāpārbauda veselība. Izmeklētājs Klints (vārds nav zināms) bija sava veida prostitūtu "priekšnieks". Arī publisko namu uzturēšanas kārtība un tajos nodarbinātās sievietes bija tiešā Klinta pārziņā. Nelegālu prostitūciju, kā arī venerisko slimību izplatīšanu apkaroja, bet vainīgās tika sodītas ar ieslodzījumu cietumā vai pat Salaspils koncentrācijas nometnē. Klintam arī bija savas aģentes un ziņotājas. Kopš 1942. gada maija tāda bija arī virsnieku publiskā nama prostitūta A. Stutiņa. Viņas savervēšana bija oficiāli noformēta. Uzturoties dažādās izklaides vietās, A. Stutiņai bija jāpievērš uzmanība sieviešu uzvedībai, īpaši tām, kuras meklēja nejaušas pazīšanās ar vīriešiem. A. Stutiņai bija jānoskaidro, vai viņas nav nelegālas prostitūtas. Par to bija jāziņo Klintam, kurš deva pavēli vainīgās apcietināt un nosūtīt uz ārsta pārbaudi. A. Stutiņas izmeklēšanas lietā teikts, ka viņa ziņojusi Klintam par 150 nelegālām prostitūtām. Šis skaitlis noteikti ir bijis mazāks.

Publiskajā namā A. Stutiņa noklausījās apmeklētāju sarunas. Tas bija savdabīgs un efektīvs veids, kādā izzināja militārpersonu – šajā gadījumā vērmahta un policijas virsnieku – noskaņojumu un politiskās simpātijas. Reibumā un glītu sieviešu sabiedrībā vīrieši mēdza izplāpāties. Par darbu A. Stutiņa saņēma no Klinta diezgan lielas naudas summas. Sadarbība turpinājās līdz 1943. gada oktobrim, kad A. Stutiņa aizgāja no publiskā nama. Pēc tam viņa turpināja nodarboties ar prostitūciju individuāli, par ko vairākas reizes tika arestēta. 1944. gada jūnijā A. Stutiņu ieslodzīja uz trijiem mēnešiem Salaspilī.

Izmeklēšanas lieta nesniedz konkrētu informāciju par to, cik un kādi cilvēki kļuva par SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļas ziņotāju – sieviešu upuriem. Kā jau minēts, aģentēm pārsvarā bija zināms vai nu meklējamās personas izskats, vai arī vārds. Nodotie cilvēki visbiežāk tika arestēti, taču to tālākais liktenis kolaborantēm nebija zināms. Savādi, bet policijas bataljonu un Latviešu leģiona karavīri pēc dezertēšanas visbiežāk uzturējās restorānos un naktslokālos, nevis slēpās, un nacistu aģentēm bija viegli viņus uzrādīt policijai. Tomēr bija arī izņēmumi. 1943. gada aprīlī A. Zeibolde saņēma uzdevumu noskaidrot dezertieru Jāņa un Alfrēda Ozoliņu atrašanās vietu. Abi brāļi tiešām slēpās, jo no sava dzīvokļa Rīgas centrā bija aizgājuši. A. Zeibolde uzzināja, ka viņi dzīvo pilsētas mazdārziņu rajona mājiņā, par ko paziņoja izmeklētājam Balodim. Abus brāļus arestēja policija, un viņu tālākais liktenis nav zināms. Domājams, lielākā daļa dezertieru pēc aresta nonāca cietumā vai arī Salaspils koncentrācijas nometnē, taču citus aizsūtīja atpakaļ uz fronti.⁴⁵

1945. gada sākumā H. Butkēviča, L. Brante, A. Zeibolde, A. Stutiņa, O. Jasinovska un V. Līdaka tika arestēti. Izmeklēšanas laikā viņas vaļsirdīgi atzinās, ka sadarbojušās ar SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļu, kā arī visu nacistu okupācijas periodu piekopusās izlaidīgu dzīvesveidu. Lai gan kolaborācijas fakts apstiprinājās, čekistiem ar to bija par maz. Lai apsūdzētu šīs sievietes pēc 58.1^a panta, t.i., par dzimtenes

nodevību, izmeklēšanas rezultāti tika sagrozīti. Kriminālnozieģumu apkarošana tika traktēta kā “antifašistiski noskaņotu pilsoņu uzrādīšana”, bet zagļi, spekulanti un prostitūtas kļuva par “padomju pilsoņiem, kas nevēlējās strādāt okupantu labā un pakļauties viņu kārtībai”. Dezertierus faktiski iecēla varoņu kārtā, neraugoties uz to, ka pašu čekistu acīs ikviens vācu militāro formējumu karavīrs bija noziedznieks. Bez tam nodoto cilvēku skaits varēja būt safabricēts un palielināts, kā, piemēram, gadījumā ar A. Stutiņas nodotajām 150 nelegālajām prostitūtām.

1945. gada 25. aprīlī 3. Baltijas frontes Kara tribunāls piesprieda H. Butkēvičai, V. Līdakai, A. Zeiboldei un L. Brantei nāvessodu, bet A. Stutiņai un O. Jasinovskai 10+5 gadus. Viņas jau atradās nāvinieku kamerās, kad spriedums tika pārskatīts. PSRS Augstākās tiesas Militārā kolēģija nāvessodu aizstāja ar 25+5 gadiem. 50. gados no ieslodzījuma atgriezās H. Butkēviča, L. Brante, A. Zeibolde un V. Līdaka. Savukārt A. Stutiņa un O. Jasinovska pēc soda izciešanas atradās nometinājumā Karagandas apgabalā (Kazahstāna), no kurienes atbrīvotas 1956. gadā. Pēc tam par viņām ziņu nav.⁴⁶

Secinājumi. Šajā nodaļā apkopota informācija par 16 sievietēm, kuras no 1941. gada līdz 1944. gadam kļuva par nacistu represīvo iestāžu kolaborantēm. Iemesli šādai rīcībai bija visdažādākie – no atriebības līdz bailēm no atkārtota aresta, ieskaitot mīlestību pret savu bērnu vai vīrieti. Desmit sievietes savervēja par aģentēm, kad viņas bija apcietinātas par politiski vai krimināli sodāmu rīcību. T. Taščenkova, būdama brīvībā, piekrita izsekot antifašistisko pagrīdi, lai glābtu arestēto dēlu. A. Pīpe daļēji labprātīgi piekrita sadarbībai, izvairoties no soda par ebreju apgādāšanu ar pārtiku, kā arī tāpēc, ka jau pirms kara bijusi ziņotāja. Divas sievietes 1941. gadā kļuva par nodevējām, jo viņas vadīja vēlme atriebties, turklāt M. Morozovas rīcība kļuva par iemeslu Audriņu sādžas 235 iedzīvotāju bojāejai. Ž. Biķerniece nodeva sarkano partizānu vienību, kādēļ gāja bojā vismaz 11 cilvēku, bet vairāk nekā 20 sagūstīja. Nodevības iemesls bija mīlestība pret vācu virsnieku Vilhelmu, kuram, iespējams, jaunā sieviete bija tikai izklaidei. Savukārt V. Brakovska-Bojāre pilnīgi nejauši kļuva par padomju diversantu aizturēšanas līdzdalībnieci, jo tie ieradās viņas mājā, bet vīrs bija policists.

2. Formāla sadarbība un mēģinājumi no tās izvairīties

Šajā nodaļā apkopota informācija par sievietēm, kuras piekrita sadarbībai ar nacistu represīvajām struktūrām, taču iespēju robežās nepildīja uzdevumus vai to darīja formāli. Sniegtās ziņas bija maznozīmīgas un nevarēja būt par iemeslu nopietnām represijām pret izsekotajām personām. Kā redzams, iemesli sadarbībai bijuši dažādi, tāpat kā veicamie uzdevumi. Tomēr dominēja cīņa pret politiskajiem pretiniekiem, kā arī iedzīvotāju noskaņojuma izziņāšana.

Labprātīgi reti kurš piekrita kolaborācijai, taču dažkārt tā varēja glābt cilvēka dzīvību. Šādā situācijā 1941. gada rudenī nonāca rīdziniece Edīte Levane (1920–1949), kad geto ievietoja viņas māti, jaunāko māsu un audzētēvu. E. Levanes tēvs bija latvietis, tādēļ viņa palika brīvībā, taču bez iespējām atrast darbu un nopelnīt iztiku. Viņas dzīvoklī iemītinātais vērmahta militārists iepazīstināja E. Levani ar virsleitnantu Hansu Rodacu. Viņš oficiāli strādāja par korespondentu frontes laikrakstā, taču, kā vēlāk izrādījās, bija izlūkdienesta *Abwehrstelle* darbinieks. E. Levanei viņš piedāvāja iespēju nopelnīt, pārrakstot uz rakstāmmašīnas viņa manuskriptus. Viņš arī piegādāja maizi un naudu E. Levanes tuviniekiem, kuri geto cieta badu. Grūti teikt, vai H. Rodaca palīdzība bija pilnīgi nesavtīga. Iespējams, viņš meklēja cilvēkus, kurus varētu izmantot par ziņotājiem. E. Levane šim nolūkam derēja, jo pirms kara bija kļuvusi par brīvklauštāju Medicīnas fakultātē. Viņa perfekti pārvaldīja latviešu, krievu, vācu un angļu valodu, bet daļēji – franču un poļu valodu.

1941. gada 8. decembrī Rumbulā nogalināja E. Levanes māti Doru Bespalovu un 10 gadu veco māsu. Neilgi pēc tam H. Rodacs brīdināja, ka gaidāma arī pusebreju ievietošana geto, kā arī citas represijas. Viņš izteica vēlēšanos arī turpmāk palīdzēt, taču vēlējās saņemt pretī dažus pakalpojumus, piemēram, izzināt, kāds ir latviešu politiskais noskaņojums. E. Levane piekrita, jo viņai nebija citas izejas. Tā bija mutiska vienošanās, un nekādus sadarbību apliecināšus dokumentus parakstīt nevajadzēja. E. Levane nojauta, ka H. Rodacs nodarbojas ar spiegošanu, jo agrāk jau izteica viņai piedāvājumu strādāt Tallinā vai Kēnigsbergā. Viņa atteicās, jo nevēlējās atstāt geto ieslodzīto ģimeni bez atbalsta.

1942. gada sākumā ar H. Rodaca gādību E. Levane dabūja kantora strādnieces darbu aviorūpnīcā nr. 2772. Viens no uzdevumiem bija rūpnīcas strādnieku politiskā noskaņojuma izzināšana un ziņojumi par iespējamām sabotāžām vai diversijām. Brīvajā laikā E. Levanei dažādās sabiedriskās vietās bija jāieklausās ļaužu sarunās un jāinformē H. Rodacs par dzirdēto. Pēc visa, kas bija noticis ar viņu un viņas ģimeni, E. Levanei nebija ne mazākās vēlēšanās strādāt nacistu vai abvēra labā, tomēr atteikties viņa neuzdrošinājās. Jaunā sieviete izvēlējās formālas sadarbības ceļu. Tā kā rūpnīcas strādniekiem bija aizliegts savā starpā sarunāties, bet E. Levani uzmanīja kā “nepilnvērtīgu arieti”, viņa viegli izvairījās no darbabiedru izspiegošanas. Spriežot pēc izmeklēšanas materiāliem, H. Rodacu šāda atbilde pat apmierināja. Reizēm gan viņš mēdzis E. Levanei atgādināt, ka viņa tam ir pateicību parādā, bet nedraudēja ar represijām. Iespējams, H. Rodacam tiešām nebija vienaldzīgs jaunās sievietes liktenis, tādēļ viņš samierinājās ar formālu sadarbību un nenozīmīgu informāciju.

Iedzīvotāju attieksme pret nacistu okupāciju 1942. gadā bija mainījies uz sliktu pusi, un tam bija gan politiski, gan ekonomiski iemesli. Cilvēku neapmierinātība ar zemajām pārtikas devām salīdzinājumā ar vāciešiem bija dzirdama ik uz soļa un

vairākās valodās. Šīs ziņas E. Levane atstāstīja H. Rodacam, taču to darīja drīzāk aiz ļauna prieka, nevis nodevīgām tieksmēm, uzsverot, ka Rīgas iedzīvotāji ienīst “atbrīvotājus”. Konkrētus cilvēkus E. Levane neuzrādīja, tādēļ aresti nesevoja. H. Rodacs viņai paskaidroja, ka informācija viņam nepieciešama, lai sastādītu “Ziņojumu par iedzīvotāju politisko noskaņojumu”. H. Rodacu interesēja arī komunistiskās pagrīdes darbība, taču E. Levane viņam palīdzēt nevarēja, jo viņai nebija nekādas saistības ar to. Tiesa, viņa piedalījās slepenā pārtikas piegādē geto ieslodzītajiem. Reiz viņu aizturēja uz aizdomu pamata par kāda izbēguša ebreja slēpšanu. E. Levane liecināja, ka šis cilvēks pēc tautības esot polis. Diemžēl notikuma laiku precizēt neizdevās.

1942. gada rudenī H. Rodacs sūtīja E. Levani uz pulkveža Brieža ielas 13. numuru, lai noskaidrotu, vai tur nedzīvo cilvēks ar uzvārdu Spāde. E. Levane izpētīja mājas iedzīvotāju sarakstu, bet šādu personu neatrada. Vēl viņa informēja H. Rodacu, ka iedzīvotāji ir sašutuši par ebreju masveida slepkavošanu, jo uzskata, ka visa vaina tiks uzvelta latviešiem. Īpaši tas attiecās uz ārvalstu ebreju nogalināšanu Latvijā. To uzzinājis, H. Rodacs lika turpmāk noskaidrot šādu runātāju dzīvesvietu, taču E. Levane to nedarīja.

1944. gada augustā H. Rodacs ieteica E. Levanei doties uz Vāciju, jo Rīgā gaidāmas smagas kaujas, pilsēta būs aplenkta, bet ēkas paredzēts uzspridzināt, bez tam iespējamas arī represijas pret visiem neāriešiem. E. Levane tomēr nevēlējās aizbraukt, jo cerēja sagaidīt audzītēvu, kurš kopš 1943. gada februāra atradās vispirms Mežaparka, vēlāk Dundagas koncentrācijas nometnē. Tomēr 1944. gada oktobrī aviorūpnīca tika evakuēta – un Levane bija spiesta Latviju atstāt. Viņa nokļuva Berlīnē, kur, pateicoties valodu zināšanām un noslēpjot savu daļēji ebrejisko izcelsmi, iekārtojās darbā nelielā apdrošināšanas kantorī. H. Rodacu viņa vairs nesatika.

Pēc Sarkanās armijas ierašanās E. Levane strādāja Vācijā Kara komandantūrā par tulku, 1945. gada augustā pārcēlās uz Drēzdeni. Tur 1945. gada 25. septembrī E. Levani arestēja *Smerš* darbinieki. Diemžēl neizdevās noskaidrot apcietināšanas iemeslus vai cilvēkus, kas par viņu būtu ziņojuši. Izmeklēšanā E. Levane noliedza, ka būtu oficiāli savervēta par abvēra aģenti, ko viņai inkriminēja. Viņa atzina, ka, būdama bezizejas situācijā, piekritusi H. Rodaca priekšlikumiem, taču nevienu nav nodevusi. Viņas lietā netika nopratināts neviens liecinieks. 1946. gada 28. janvārī 1. gvardes tanku armijas Kara tribunāls piesprieda viņai 10+3 gadus. 1949. gada 17. oktobrī E. Levane 29 gadu vecumā nomira Ziemeļpečoru nometnē Abezā.⁴⁷

E. Levani savā pētījumā “Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.–1952. gadā” minējusi vēsturniece Irēna Šneidere, tiesa, ar nelielu kļūdu. Tur teikts, ka izvirzītās apsūdzības Rīgas iedzīvotāju politiskā noskaņojuma izzināšanā un aviorūpnīcas sabotieru uzrādīšanā ir nepamatotas, jo “Edīte Levane tajā laikā bija ieslodzīta koncentrācijas

nometnē”⁴⁸. E. Levanes izmeklēšanas lietā teikts, ka ieslodzīta nometnē (*в лагере* – krievu val.) bija viņas māte, māsa un patēvs. Acīmredzot tas kļūdaini attiecināts arī uz E. Levani, kura turpināja dzīvot savā agrākajā dzīvesvietā Mārstaļu ielā.⁴⁹ Cita lieta, ka viņa tiešām nebija nodevēja.

1941. gada novembrī Rīgā par ziņotāju tika savervēta bijusī komjauniete Maiga Brauere (tolaik – Dīrīte; 1923–?). 1941. gada vasarā viņa atradās apcietinājumā, bet pēc atbrīvošanas sāka strādāt tabakas fabrikā “Rūtenbergs”. 1941. gada novembrī M. Braueri izsauca uz SD un Drošības policijas vācu politisko nodaļu un pieprasīja ziņas par tabakas fabrikas strādnieku politisko noskaņojumu. M. Brauere atteicās no sadarbības piedāvājuma, kam sekoja draudi nogādāt viņu atpakaļ cietumā. Jaunā sieviete apcietinājumā bijusi gan sista, gan morāli pazemota – izgērbta, un pēc atbrīvošanas viņai bijušas nervu lēkmes. Otrreiz viņa to nevēlējās piedzīvot, tādēļ piekrita sadarboties. M. Braueres vervēšana bija oficiāli noformēta, un viņa to apstiprināja ar parakstu. Uz tikšanos ar izmeklētāju bija jāierodas vismaz reizi nedēļā.

Noskaidrots, ka vismaz vienu reizi M. Brauere uz “atskaiņi” ieradās, taču nekādas informācijas viņai nebija. Iemesls bija vienkāršs – viņa slikti prata krievu valodu, tādēļ lielāko daļu strādnieku sarunu nesaprata. M. Brauere to nesekmīgi centās izskaidrot SD darbiniekiem, taču viņai atkal piedraudēja ar cietumu un pavēlēja strādāt cītīgāk. M. Brauere rīkojās pretēji – viņa centās dažādi izvairīties no satikšanās ar izmeklētājiem. Nav noskaidrojams, vai viņai tas izdevās, taču, ja arī tikšanās bija, nekādus materiālus no M. Braueres SD pārstāvji nesaņēma. Formālā sadarbība pārtrūka 1943. gada septembrī, kad M. Brauere aizgāja no darba. Bez tam viņa par savu savervēšanu bija izstāstījusi mātei un draudzenei.

1944. gada vasarā vai rudens sākumā SD darbinieki atkal ieinteresējās par M. Braueri. Tobrīd viņa bija precējusies un audzināja meitu Baibu (1943). Pie viņas mājās ieradās vairāki policisti un pavēlēja M. Brauerei doties līdzī uz iecirkni, taču viņa atteicās, lai neatstātu bērnu vienu. Pēc tam M. Brauerei tika uzdots “noskaidrot visus Vecmīlgrāvja komunistus, kuri veic pretvalstisku darbību”, kā arī staigāt pa veikaliem un klausīties ļaužu sarunās. Policistus īpaši interesēja izteikumi par slikto pārtikas apgādi vācu armijas atkāpšanās laikā. Iegūtās ziņas M. Brauerei sākotnēji lika personiski nodot SD, bet, kad viņa atteicās, atļāva sūtīt pa pastu. Šim nolūkam kāds policists izdomāja M. Brauerei segvārdu – “Neļķe”, ar kuru parakstīt ziņojumus. Spriežot pēc visa, policistu vizīte salīdzināma ar ielaušanos, savukārt haotiski dotie aģenta uzdevumi liecināja, ka policisti paši nezināja, ko vēlas. Zināmā mērā viņu nervozitāte ir saprotama, jo šajā laikā nacistu administratīvais un represīvais aparāts jau gatavojās Rīgu atstāt. Nevienu no minētajiem uzdevumiem M. Brauere neveica, viņa pat pārcēlās dzīvot citur, lai nebūtu atrodama.

1944. gada nogalē viņu aizturēja čekisti, un 1945. gada janvārī tika noformēts oficiāls arests par sadarbību ar nacistiem. M. Brauerei inkriminēja 17 Vecmīlgrāvī dzīvojošu komjauniešu uzrādīšanu 1941. gada augustā, kad viņa bija apcietināta. No šiem cilvēkiem 14 tobrīd jau bija arestēti, bet trīs apcietināti vēlāk. Nav pierādījumu, ka šie aresti notikuši M. Braures sniegtu ziņojumu dēļ.

Nav zināms, cik ilgi M. Braure atradās Rīgā, jo viņu bez tiesas etapēja uz Krasnojarskas novadu, kur noplatināja tikai divas reizes – 1945. gada 17. oktobrī un 1946. gada 14. augustā. Pārējā laikā nelaimīgā sieviete mocījās kādā no daudzajiem Krasnojarskas novada cietumiem. Domājams, ar tuberkulozi viņa saslima tieši šajos apstākļos. 1946. gada 10. oktobrī Kanskā Austrumsibīrijas kara apgabala Kara tribunāls notiesāja M. Brauri uz 10+5 gadiem. Tiesas “procesā” nebija ne aizstāvja, ne liecinieku, lai gan Rīgā tika iztaujāti vairāki M. Braures darbabiedri. Izņemot to, ka viņa atradās Krasnojarskas novada Kraslagā, tālākais M. Braures liktenis nav zināms. Viņas meita, iespējams, nekad vairs neredzēja savu māti.⁵⁰

Daugavpils apriņķa Biķernieku pagasta Gorbačovkas sādžas iedzīvotāja Hionija Jakovļeva (1916–?) labprātīgi piekrita kļūt par policijas aģenti 1942. gada maijā. Viņa draudzējās ar vietējo policistu Kazimiru Stašulānu. Šajā laikā Latgales krievu un poļu tautības iedzīvotājus sūtīja piespiedu darbos uz Vāciju. Lai no tā izvairītos, H. Jakovļeva lūdza padomu K. Stašulānam, kurš ieteica viņai kļūt par ziņotāju. Policisti dzina pēdas izbēgušiem Sarkanās armijas karagūstekņiem, kuri slapstījās Pantelišku sādžas apkārtnē. Vietējie iedzīvotāji viņus apgādāja ar pārtiku un deva pajumti. Vairākas reizes arī H. Jakovļeva bija devusi pārtiku sarkanarmiešiem, un K. Stašulāns lika viņai noskaidrot šo cilvēku atrašanās vietu un aktīvākos viņu atbalstītājus. Pēc kāda laika H. Jakovļeva pavēstīja, ka Pantelišku sādžas tuvumā notiek nelegālas sapulces. Ar to nepietika, lai rīkotu kratīšanas un arestus, taču K. Stašulāns citus noteikumus H. Jakovļevai neizvirzīja. 1942. gada 27. jūnijā viņa pārcēlās uz Daugavpili un iekārtojās darbā. Savu draugu Stašulānu viņa vairs nesatika.

1945. gada 23. janvārī H. Jakovļevu arestēja. Pret viņu nepatiesi liecināja vairāki cilvēki, bet apsūdzības netika pārbaudītas. Sievietei piesprieda 10+5 gadus. Pēc atbrīvošanas viņa vairākkārt lūdza rehabilitāciju, taču to saņēma tikai 1992. gadā.⁵¹

Šajā gadījumā nevar runāt par ziņotājas savervēšanu vai vērā ņemamu uzdevumu izpildi. Būtībā divi cilvēki vienojās izpalīdzēt viens otram, un tādēļ neviens necieta. K. Stašulāns neizmantoja H. Jakovļevas draudzību, lai piespiestu viņu kļūt par kolaboranti, atšķirībā no iepriekšējā nodaļā minētās Ž. Biķernieces.

Jāmin vēl kāds aspekts – starpnacionālais naidis. Gorbačovkas un Pantelišku sādžas iedzīvotāji pārsvarā bija krievi. H. Jakovļevas draudzību ar latvieti, turklāt policistu, uztvēra ar nepatiku, un abiem bieži vien bija jādzird nicīgas piezīmes vai apvainojumi. Karagūstekņu klātbūtne un viņu izplatītā komunistiskā propaganda tikai vairoja pretīšķirības; beigās tas izpaudās kā melīgi liecinieku izteikumi.⁵²

Bijušo komjaunieti Veltu Āboliņu arī savervēja pēc atbrīvošanas no apcietinājuma. 1942. gada jūnijā viņu izsauca SD un Drošības policijas Ogres iecirkņa priekšnieks Pārums (vārds nav zināms). Pēc neilgām pārrunām, kuru laikā V. Āboliņai tika draudēts ar ieslodzījumu Salaspils koncentrācijas nometnē, ar parakstu tika noformēta viņas sadarbība ar SD un Drošības policiju. Atskaitīšanās par padarīto bija paredzēta reizi mēnesī.

Oficiāli V. Āboliņas sadarbība turpinājās līdz 1944. gada jūlijam, taču faktiski viņa uzdevumus nepildīja. Visbiežāk viņa aizbildinājās ar slimību, ja tas neizdevās, ziņas nesniedza. Reiz Pārums aizsūtīja V. Āboliņu uz kādu Mūrnieku ielas dzīvokli Rīgā, kur, pēc policijas domām, pulcējās antifāšistiski noskaņotas personas. Lai gan policisti stāvēja kāpnēs, V. Āboliņai izdevās brīdināt dzīvokļa saimniekus, ka viņus izseko.

Nacisti rūpējās arī par savu rindu tīrību. Veids, kā ar aģentu palīdzību sasniegt mērķi, bija savervētu prostitūtu izmantošana, kas minēta 1. nodaļā. V. Āboliņa 1943. gada ziemā nonāca līdzīgā situācijā. Pārums viņu uzaicināja uz iedzeršanu, lūgdams būt par "mājasmāti". Bija ieradusies vairāki policijas darbinieki no Rīgas, Salaspils koncentrācijas nometnes komandanta palīgs Artūrs Kandars (1904–1943), kā arī pats Pārums. Viesību mērķis visticamāk bija minēto nacistu darbinieku uzvedības vai noskaņojuma izzināšana, un V. Āboliņai bija atvēlēta iespējamās liecinieces loma. Pāruma morālās stājas trūkumu apliecina uzmākšanās V. Āboliņai, kas beidzās nesekmīgi. Pēc tam saniknotais policijas iecirkņa priekšnieks draudēja viņai ar cietumu, savukārt V. Āboliņa vēl cītīgāk izvairījās no ziņotājas pienākumiem. 1944. gada vasarā viņa aizbēga uz Cēsu apriņķa Ērgļu pagastu, lai izvairītos no izvešanas uz Vāciju.

Sievieti arestēja 1949. gada 21. aprīlī. Viens no izmeklētājiem skaidri pateica, ka vienīgā V. Āboliņas vaina ir tā, ka vācu okupācijas laikā viņa neesot nošauta, tas pierādot, ka viņa bijusi nodevēja. 1949. gada 19. novembrī PSRS MGB Sevišķā apspriede piesprieda V. Āboliņai 15 gadu ieslodzījumā. 1956. gada 19. jūnijā pēc lietas pārskatīšanas V. Āboliņu no ieslodzījuma atbrīvoja. Ir zināms, ka viņa atgriezās Latvijā un nodibināja ģimeni.⁵³

Pētījuma turpinājumā analizēta Hermīnes Hofšteteres sadarbība ar SD un Drošības policijas Politisko nodaļu. Šīs sievietes vārds, domājams, nebūs svešs nevienam, kurš lasījis padomju vēsturnieka J. Dzintara darbus, jo viņa ir pieminēta visos. Tomēr šajā gadījumā nav svarīgs J. Dzintara viedoklis, bet gan arhīvu dokumenti, kas atspēko līdzšinējos spriedumus.

H. Hofštetere 1940. gadā beidza ģimnāziju un sāka strādāt Rīgas 10. milicijas nodaļā par reģistratori un mašīnrakstītāju. Kā zināms, milicijas darbs komunistu okupācijas sākumā tika organizēts pilnīgi no jauna, bet amatus ieņēma bijušie pagrīdnieki, cietumnieki un citi "uzticami" kadri. Diemžēl izglītības līmenis un darba pieredze lielākajai daļai bija ļoti zema. Ar dažām pamatskolas klasēm varbūt pietika, lai tekoši

atreferētu propagandas saukļus, arestētu “kontrrevolucionārus” un piespiestu viņus “atzīties”, tomēr jebkuras dokumentācijas noformēšanai ar to bija par maz. Tādēļ par tehniskajiem darbiniekiem tika aicināti jauni, izglītoti un, vēlams, politiski uzticami cilvēki. Labs, salasāms rokraksts, mašīnrakstīšanas un stenogrāfijas prasme bija priekšrocība, kā arī valodu zināšanas. Jāpiebilst, ka 10. milicijas nodaļas pasu galdā 1941. gadā strādāja arī E. Levane, kuru vairāku valodu prasmes dēļ turp nosūtīja Rīgas pilsētas Kirova rajona komjaunatnes komiteja.

Darbs milicijā ietekmēja H. Hofšteteres tālāko likteni. 1941. gada jūnija beigās kopā ar lielāko daļu kolēģu viņa evakuējās uz PSRS. Ir pamats domāt, ka viņa to nemaz nevēlējās, taču izvēles nebija.

Sākotnēji kopā ar citiem LPSR milicijas darbiniekiem H. Hofštetere atradās Gorkijā, bet pēc tam pārcēlās uz Maskavu. No 1941. gada septembra viņa bija sanitārā instruktore PSRS NKVD Īpašo uzdevumu motorizētajā strēlnieku brigādē (turpmāk – OMSBON – *Отдельная мотострелковая бригада особого назначения войск НКВД СССР*). Nav zināms, kur, bet viņa piedalījies arī karadarbībā un tika ievainota kājā. 1942. gada jūlijā sākās kadru atlase diversantu darbam nacistu okupētajās teritorijās, arī Latvijā. Apstākļi Sarkanajā armijā bija slikti un grūti izturami, īpaši jau neatkarīgās Latvijas iedzīvotājiem, kuri bija pieraduši pie normālas pārtikas apgādes, medicīniskās aprūpes un zinošiem militāriem komandieriem. Pusbads, medikamentu trūkums, pastāvīgā čekas uzraudzība un represiju draudi daudziem karavīriem – pat komunistu ideju piekritējiem – kļuva par smagu pārbaudījumu. Tādēļ daudzi iespējamie padomju diversanti pieteicās šim uzdevumam ar konkrētu mērķi un cerībām – atgriezties mājās. Var iztēloties, kā jutās deviņpadsmitgadīgā H. Hofštetere, nokļūstot karadarbības centrā. Viņa pieteicās darbam ienaidnieka aizmugurē un 1942. gada septembrī tika iekļauta Vasilija Derevjago (1916–1943) vadītajā specgrupā. Apmācības šaušanā, topogrāfijā, izlūku darbības pamatos un izpletņlēcšanā turpinājās mēnesi.

1942. gada 30. septembrī V. Derevjago specgrupa piecu cilvēku sastāvā ar izpletņiem nolaidās starp Salaspili un Ikšķili. Grupā bez H. Hofšteteres bija Roberts Zuimačs un radisti – Mārtiņš Poga (1909–1942) un Rūdolfs Altštrits (1911–?). 1942. gada 2. oktobrī viņi sasniedza Olaines pagastu. R. Zuimačs, kuram tur dzīvoja radi, devās pie tiem, lai noskaidrotu vietējos apstākļus. Grupas biedri viņu veltīgi gaidīja divas dienas. R. Zuimačs tika arestēts, jo par viņu policijai paziņoja mājas saimnieks. Šis fakts rāda, ka Latvijas iedzīvotāji padomju diversantus “ar atplestām rokām” negaidīja. Kā jau minēts, E. Bojārs-Brakovskis uz vienu tādu atklāja uguni bez brīdinājuma. Sava nozīme, protams, bija arī bailēm, jo par izpletņlēcēju slēpšanu bargi sodīja.

Atlikušie specgrupas dalībnieki turpināja ceļu uz galamērķi – Rīgu, iepriekš sadalījušies atbilstoši norunātam plānam. H. Hofštetere gāja kopā ar radistu R. Altštritu,

kurš pēc "leģendas" skaitījās viņas vīrs. Viņiem līdzī bija rācija, katram divas pasas, nauda, bet R. Altštritam arī ierocis un divas rokasgranātas. V. Derevjago un M. Poga aizgāja atsevišķi. H. Hofšteteri nebija lemts viņus vairs satikt.

Kopā ar R. Altštritu viņa pēc dažām dienām ieradās pie krustmātes Hermīnes Strautmanes (1898–?) ģimenes Pārdaugavā. Versijai par to, ka viņa līdz šim dzīvojusi un strādājusi Vidzemē, kur apprecējusies ar "Arvīdu Baronu" (R. Altštrita segvārds), radi neticēja. Atnācēju izskats un uzvedība viesā neuzticību, tādēļ viņiem lika doties projām. Beidzot H. Hofšteteri izstāstīja patiesību par savām gaitām pēdējā gada laikā, kā arī ierašanās mērķi. Krustmāte kļuva pielaidīgāka, tomēr nepiekrita tam, ka diversanti dzīvoklī paliktu ilgstoši. Turpmākajās dienās H. Hofšteteres un R. Altštrita prātu nodarbināja dzīvesvietas atrašana, taču tas okupētajā Rīgā bija grūti. Abiem nebija izziņas un apliecinājumu no iepriekšējās dzīves un darba vietas, kādas bija nepieciešamas, pierakstoties citā dzīvesvietā. Savukārt ne H. Hofšteteres radi, ne R. Altštrita paziņas, kurus viņš apmeklēja, nebija tik "kvēli" padomju patrioti, lai slēptu padomju diversantus, šādi riskējot ar dzīvību.

Pa to laiku arestētais R. Zuimačs jau bija visā atzinies. SD un Drošības policijai kļuva zināms, ka Latvijā ieradušies pieci diversanti, starp tiem viena sieviete. Tā kā R. Zuimačam bija paredzēts darboties kopā ar M. Pogu un V. Derevjago, viņš zināja nosaukt izmeklētājiem arī paroles un norunātās tikšanās vietas. Šeit sabrūk pirmais mīts par apsūdzību, ka specgrupas galvenā nodevēja bijusi H. Hofšteteri.

Policija intensīvi meklēja izpletņlēcējus. 1942. gada 9. oktobrī Grīziņkalnā notika M. Pogas aizturēšanas mēģinājums. Viņš bija ieradies uz iepriekš noteikto tikšanos ar V. Derevjago un R. Zuimaču, kurš par to informēja policiju. V. Derevjago izdevās nepamanītam aizbēgt, bet M. Poga atklāja uguni un vēl kādu laiku atšaudījās netālās mājas kāpņu telpā. Vēlākajos gados propagandas izdevumos minēts, ka apšaude ilgusi "gandrīz četras stundas" un daudzi policisti tikuši ievainoti. Tie, protams, ir pārspīlējumi, jo M. Pogam tādā gadījumā bija jābūt bruņotam vismaz ar rokas ložmetēju, bet viņam bijušas vienīgi divas pistoles. Vēl minēts, ka viņš, būdams smagi ievainots, nošāviens. Patiesībā pašnāvība neizdevās, un M. Poga mira slimnīcā pēc aresta.⁵⁴

Ziņas par apšaudi Grīziņkalnā sasniedza arī H. Hofšteteri, un tās nevarēja viņas optimismu. 1942. gada 10. oktobrī R. Altštrits kārtējo reizi aizgāja meklēt iespējamo apmešanās vietu un neatgriezās. Nākamajā dienā H. Hofšteteri devās uz Valdemāra ielu pie savas otras krustmātes, kura sākumā noticēja H. Hofšteteres stāstītajam par iebraukšanu no Vidzemes, bet 12. oktobrī ieradās H. Strautmane. Viņas mājā policija bija veikusi pārbaudi, meklējot diversantus.

To uzzinājusi, H. Hofšteteri padevās liktenim un kopā ar abām radniecēm devās uz Rīgas apriņķa policijas 6. iecirkni Skolas ielā 30, kur pieteicās. Iecirkņa priekšnieks nopratināja H. Hofšteteri, un jau tās pašas dienas vakarā viņa tika nogādāta SD un

Drošības policijā Raiņa bulvārī 6. Apcietinājumā viņa pavadīja apmēram sešas nedēļas; viņu pratināja vairāki SD un Drošības policijas darbinieki, starp tiem latviešu nodaļas priekšnieks H. Teidemanis un A. Puriņš, kurš bija atbildīgs par aģentu vervēšanu. H. Hofšteterē atzinās, ka ir desantēta specgrupas sastāvā, īpaši pēc konfrontācijas ar R. Zuimaču. Viņš apstiprināja, ka abi ir pazīstami, un raksturoja apstākļus, kādos tas noticis.

Šajā vietā sabrūk otrs mīts par H. Hofšteteri – nodevēju. Viņa nosauca savas specgrupas dalībniekus, taču H. Teidemanim tas jau bija zināms no R. Zuimača un R. Altštrita. Turpmākajās pratināšanās H. Hofšteterē nosauca arī vairākus citus desantēšanai nacistu okupētajā Latvijā pieteikušos OMSBON dalībniekus. Tomēr nedrīkst viņu vainot, piemēram, Staņislava Adīkļa, Kārļa Rūtenberga, Jāzepa Vaitekūna un Rolanda Štibusa arestā. Viņi tika desantēti 1942. gada 26. februārī, bet arestēti jau 3. aprīlī.

Tas pats attiecas uz 1942. gada augustā Latvijā iesūtītās Ernesta Saulīša (1910–1943) vadītās specgrupas dalībniekiem. Viņi bija uzņēmuši sakarus ar Arvīda Rendnieka (1919–1943) vadītajiem pagrīdniekiem. 1942. gada oktobra beigās šīs specgrupas dalībnieki Jūlijs Zariņš (?–1942) un Jāzeps Punculis (1918–1942) tika atrasti. Pēc neilgas apšaudes abi izdarīja pašnāvību. Padomju historiogrāfijā teikts, ka tas noticis “ar provokatora Kalna-Knauķa un nodevējas Hofšteteres palīdzību”. Tas, ka H. Hofšteterē šos cilvēkus pazina un nosauca policijā viņu vārdus, neko nenozīmēja, jo minētais SD aģents Ēriks Kalns-Knauķis sekoja A. Rendniekam un viņa aktivitātēm jau kopš nelegālās organizācijas pirmsākumiem. Diversantus nodeva viņš, nedaudz vēlāk arī specgrupas komandieri E. Saulīti, radistu Vikentiju Čeksteru (1912–1943) un daudzus pagrīdniekus.

Padomju historiogrāfijā H. Hofšteterēi inkriminēta arī Alfrēda Ķudes (1916–1942) diversantu grupas uzrādīšana, kas tika iznīcināta: “*Kaut gan ar provokatores Hermīnes Hofšteteres palīdzību hitlerieši jau oktobrī uzzināja šīs grupas sastāvu un ierašanos, padomju izlūku izveidotā pagrīde sekmīgi darbojās līdz 1942. gada decembrim.*” Diversantus ar izpletņiem nometa Usmas ezera rajonā Ventspils apriņķī, no kurienes tie devās uz Alsungas pagastu; tur Bierandu mājās 1942. gada 11. decembrī tika ielenkti; krita A. Ķude un radists Alberts Pētersons (1910–1942). Savukārt Alfrēds Klīve (1913–1943) tika izsekots un arestēts 1943. gada martā. Palikt dzīvam izdevās vienīgi diversantam Jēkabam Bierandam (1911–?).

H. Hofšteterēi ar to nebija nekāda sakara. Vienīgais, ko viņa pateica SD izmeklētājiem, bija tas, ka Maskavā A. Ķudes specgrupa gatavota darbam Kurzemē un tā desantēta vasarā. Specgrupas sagrāvē tieši bija iesaistīti pavisam citi cilvēki. Par A. Ķudi un A. Pētersonu policijai paziņoja diversanta J. Bieranda tēvabrālis, ieraugot sniegā atstātas pēdas. Sekoja aplenkums un apšaude ar traģisku iznākumu. Savukārt A. Klīves izsekošanā tika iesaistīti gan policijas spēki, gan aģenti no Liepājas. Bez tam informāciju par A. Ķudes specgrupu policijai pēc apcietināšanas sniedza R. Altštrits.⁵⁵

Var rasties jautājums: kā H. Hofšteterē varēja zināt tik daudz diversantu vārdus un citas ziņas? Domājams, tādēļ, ka OMSBON dalībnieku vidū netika ievērota konspirācija. Kā zināms, atgriezties Latvijā vēlējās daudzi, un tie, kuriem jau bija zināms desantēšanas laiks un vieta, varēja vienkārši palieļties pārējiem. Tomēr ar tik nekonkrētām ziņām nepietika SD un Drošības policijai, lai aizturētu kādu no desantētajiem izlūkiem.

1942. gada 10. decembrī H. Hofšteteri atbrīvoja no apcietinājuma, bet pirms tam viņa piekrita H. Teidemaņa priekšlikumam kļūt par SD aģenti. Viņai izsniedza jaunu pasi ar Hermīnes Ludviga meitas Bētiņas vārdu. Rakstiskas vienošanās nebija. 16. decembrī H. Hofšteterē tika iekārtota darbā par algu rēķinvedi Rīgas Skrūvju un uzgriežņu fabrikā un saņēma uzdevumu izzināt strādnieku politisko noskaņojumu. Tas, kā jau iepriekš redzams, bija viens no tipiskākajiem savervēto ziņotāju uzdevumiem. H. Hofšteterē tiešām sniedza ziņas par fabrikas meistarū Jāni Kasparu un strādnieci Rozāliju Matjušonoku, taču nekādu represiju pret šiem cilvēkiem nebija.

H. Hofšteterē pēc atbrīvošanas gan atradās pastāvīgā SD uzraudzībā. Acīmredzot nacisti vismaz sākotnēji nebija pārliecināti, ka viņa tiešām sadarbosies un nemeklēs sakarus ar komunistisko pagrīdi un citiem diversantiem. 1943. gada sākumā viņai tika ierādīta dzīvesvieta Artilērijas ielā 60, dz. 2. Tur vēlāk tika iemitināti arī citi SD aģenti – Ivans Ragozins un Stepans Gudlovskis. Arī par viņu nodarbošanos H. Hofšteterē bija informēta. Tomēr nekādās antifašistiskās aktivitātēs viņa neiesaistījās, jo atcerējās nesenā pagātnē piedzīvoto.

1943. gada septembrī H. Hofšteterē saņēma nopietnu aģenta uzdevumu, kas viņai vēlāk padomju historiogrāfijā regulāri tika pieminēts: *“Lai izspiegotu Paldiņa veco tēvu un māti Strazdes pagasta “leiviņās”, Rīgas Drošības policijas latviešu politiskās nodaļas priekšnieks Teidemanis uz turieni 1943. gada rudenī nosūtīja savu labāko aģenti H. Hofšteteri.”* Runa ir par SD un Drošības policijas veiktajiem pasākumiem, lai sagūstītu bijušo LKP Talsu apriņķa komitejas otro sekretāru Kārli Paldiņu. Viņš bija desantēts 1943. gada vasarā un veiksmīgi konspirējās. Zinādami, ka viņam jāorganizē komunistiskā pretošanās nacistu okupācijai, SD darbinieki nolēma izmantot H. Hofšteteri par “ēsmu” cerībā, ka diversants nevarēs atteikties no kontaktiem ar otru – sev līdzīgu. H. Hofšteterēi, protams, šādas detaļas netika izklāstītas. Viņa bija pārliecināta, ka sūtīta, lai noskaidrotu kādas Alvīnes Leviņas iespējamās sakarus ar partizāniem un komunistiem. Vēsturnieks J. Dzintars nemelo, teikdams, ka mēneša laikā H. Hofšteterē neko nenoskaidroja. Varbūt “vainīgi” bija izsniegtie viltotie dokumenti ar Lūcijas Baltgalves vārdu, jo šādu cilvēku K. Paldiņš nepazīna un nemēģināja uzņemt sakarus. Tāpat iespējams, ka H. Hofšteterēi trūka vajadzīgo spēju, lai veiktu šādus uzdevumus. K. Paldiņa bojāejā 1944. gada 29. martā viņa noteikti nav vainojama.⁵⁶

1944. gada septembrī H. Hofšteteri izsauca uz SD un Drošības policiju, kur pavēlēja sagatavoties izbraukšanai uz Vāciju. To viņa nevēlējās, tādēļ formāli piekrita, bet tūlīņ pārcēlās dzīvot citur, lai netiktu atrasta. Paradoksāli, bet arests un sekojošā atbrīvošana no SD bez jebkāda soda H. Hofšteteri bija "samaitājusi". Viņa nolēma pēc Sarkanās armijas ierašanās pieteikties čekā, domādama, ka arī tur pēc vaļsirdīgas atzišanās sekos piedošana un atbrīvošana. Protams, nekas tāds nevarēja notikt. H. Hofšteterē arī nepaguva labprātīgi pieteikties, jo jau 1944. gada 27. oktobrī tika apcietināta. Pēc izmeklēšanas viņas lietu nodeva PSRS NKVD Sevišķajai apspriedei. LPSR NKGB darbinieku ieteikums bija – piespriest H. Hofšteterēi nāvessodu. Šāds sods tomēr tika atzīts par nodarījumam neatbilstošu, un 1945. gada 6. oktobrī viņai piesprieda 10 gadus ieslodzījumā. Sodu H. Hofšteterē izcietā Karagandas apgabala Steplagā, no kurienes 1954. gada 19. jūnijā tika atbrīvota un noņemta turpat Kazahstānā Balhašas pilsētā. Viņas turpmākais liktenis nav zināms.

Diemžēl šajā vietā punktu pielikt nevar. 1998. gada 24. septembrī LR Rehabilitācijas un specdienestu lietu prokuratūra atzina H. Hofšteteri par nereabilitējamu, jo viņa sadarbojusies gan ar nacistu, gan komunistu okupācijas režīmu. Lūk, fragmenti no prokurores V. Upmaces slēdziena: *"Vēlāk viņa [H. Hofšteterē] uzzinājusi, ka izlūku grupu dalībnieki, kurus viņa pratināšanās nosaukusi gestapo – Altštrits, Zuimačs un Derevjaga arestēti, Poga un pirms viņas grupas iesūtītie Pētersons, Punculis un Zariņš arestēšanas laikā izdarījuši pašnāvību – nošāvušies, bet daļa viņas nosauktie – Kjude, Beirands, Klēve, Saulītis un Čeksters pazuduši bez vēsts. [..]"*

H. Hofšteterē šīs lietas izmeklēšanā pratināšanās nosaukusi visus viņai zināmos cilvēkus, kas sadarbojušies ar nacistiskās okupācijas varas iestādēm, kā arī viņai zināmos tā laika kriminālpolicijas un slepenpolicijas darbiniekus. [..]"

H. Hofšteteres sadarbība ar nacistiskā režīma un komunistiskā režīma represīvo iestāžu darbiniekiem politiskajās represijās pilnībā pierādīta. [..]"

Ievērojot iepriekš analizēto H. Hofšteteres darbību, skaidri redzams, ka V. Upmace nav iedziļinājusies izmeklēšanas lietas materiālos. Rupja kļūda ir kaut vai H. Hofšteteres vainošana R. Zuimača nodošanā, kurš pirmais tika arestēts un atzinās. Arī R. Altštrits netika apcietināts viņas vainas dēļ. Ir zināms, ka specgrupas komandieri V. Derevjago arestēja 1943. gadā, bet H. Hofšteterē to uzzināja vēlāk. Abiem nebija nekādu kontaktu kopš desantēšanas brīža. Bez tā nepareizs ir paziņojums, ka H. Hofšteterēi nepienākas rehabilitācija, jo viņa čekistiem nosaukusi SD un Drošības policijas darbinieku vārdus. R. Lange, H. Teidemanis vai A. Puriņš tomēr bija kara noziedznieki.⁵⁷

Kā pētījumā iepriekš minēts, rehabilitēja A. Kuzņecovu un M. Morozovu, kuru dēļ tiešām gāja bojā cilvēki. Kādēļ tad H. Hofšteterē joprojām tiek uzskatīta par "grēkāzi"? Ir pilnīgi skaidrs, ka viņa nav pelnījusi tādu negodu un līdžšinējā netaisnība ir jāizlabo.

Secinājumi. Pētījuma 2. nodaļā aplūkots, kā piecas sievietes savervēja par SD un Drošības policija aģentēm, kā arī viņu visai formālā sadarbība. Divas no viņām – V. Āboliņa un M. Brauere – tika savervētas pēc atbrīvošanas no apcietinājuma. Viņas piekrita kolaborācijai, baidīdamās no atkārtota aresta. H. Hofšteteri savukārt savervēja neilgi pirms atbrīvošanas no cietuma. Šajā gadījumā draudi nebija vajadzīgi, jo viņa zināja, kāds ir padomju diversantu liktenis. E. Levanei formālā sadarbībā bija vienīgā iespēja, lai nenokļūtu geto un Rumbulas masu kapā, bet Latgales krievietei H. Jakovļevai – lai izvairītos no piespiedu darbiem Vācijā. Tomēr, lai kādi bija kolaborācijas iemesli, minētās sievietes savas darbības laikā par nodevējām nekļuva. Var jautāt, kādēļ SD darbinieki ar to samierinājās un aprobežojās vienīgi ar brīdinājumiem turpmāk “strādāt” cītīgāk. Domājams, ka savervēšanas fakts turēja cilvēkus bailēs, kādēļ viņi norobežojās arī no pretvalstiskas darbības. Var teikt, ka šo sieviešu savervēšana bija sava veida “profilakses” pasākums. Tas neattiecas uz H. Jakovļevu, jo viņu ar vervētāju K. Stašulānu vienoja draudzība, tādēļ viņš īpašus rezultātus no H. Jakovļevas neprastīja, neraugoties uz to, ka arī viņa atbalstīja izbēgušos karagūstekņus.

3. Nepatiesas apsūdzības par sadarbību ar nacistu represīvajām struktūrām

Komunistu okupētajā Latvijā pēckara gados apsūdzēt un notiesāt par “vāciešu atbalstīšanu” varēja gandrīz katru, kurš kara laikā šeit bija dzīvojis. Pietika ar “atbalstīšanu” vai niecīgām aizdomām, “uzticamiem” lieciniekiem. Apmelotajiem bija maz izredžu izvairīties no ilgstoša cietumsoda. Starp tiem, kurus nepamatoti apsūdzēja nacistu atbalstīšanā un sadarbībā ar represīvajām struktūrām, bija arī sievietes. Turpinājumā sniegta informācija par septiņām sievietēm, pret kurām safabricēja apsūdzības par sadarbību ar nacistiem un civiliedzīvotāju nodošanu. Sešas no viņām arestētas 1944. gada rudenī, bet viena – 1946. gada sākumā. Šīs sievietes izraudzītas tādēļ, lai parādītu šādu apsūdzību safabricēšanas iemeslus un to rašanās apstākļus, taču atcerēsimies, ka šādu nelaimīgo bija daudz vairāk.

1944. gada 21. augustā, t.i., neilgi pēc Sarkanās armijas ienākšanas Abrenes apriņķī, tika arestēta Baltinavas skolas apkopēja Tekla Kaņepe (1920–?). Sākotnēji viņu ieslodzīja Baltinavas milicijas telpās un pat nepratināja. Lēmums par T. Kaņepes arestu tika parakstīts 29. augustā, t.i., astoņas dienas pēc viņas aizturēšanas. Spriežot pēc dokumentiem, T. Kaņepe nezināja, kādēļ ir apcietināta. Beigu beigās viņu apsūdzēja triju Baltinavas pagasta komjauniešu nodošanā 1941. gada jūlijā. Vladimirs Potapovs, Jānis Pomka un Aleksandrs Trubačovs 1941. gada 19. jūlijā tika nošauts Baltinavas pagasta Svātaunes silā. Viņi 1940.–1941. gadā bija piedalījušies iedzīvotāju arestos kopā ar NKVD darbiniekiem, bet neilgi pēc Baltinavas pagasta ieņemšanas

pārgriezuši vērmahta karaspēka daļas sakaru vadus. Turklāt, balstoties uz T. Kaņepes ziņojumu, 1942. gada sākumā arestēja un ieslodzīja koncentrācijas nometnē bijušo komjaunieti Jāni Dzenušku.

Izmeklēšanas laikā T. Kaņepe atzinās, ka 1941. gada jūlijā policisti viņu aizturējuši un iztaujājuši par Baltinavas pagasta komjauniešiem, jo viņa pati bija gatavojusies iestāties komjaunatnē. T. Kaņepe nosaukusi sev zināmos: V. Potapovu, J. Pomku un A. Trubačovu; tomēr viņas vainu tas nepierāda, jo V. Potapovs kādu laiku jau atradās apcietinājumā, tātad arī viņš varēja nosaukt pārējo komjauniešu vārdus. Par sabojāto vērmahta sakaru līniju T. Kaņepe vispār nezināja, tādēļ noliedza, ka redzējusi šo diversiju un par to ziņojusi policijai. Ticamas ir divas versijas: vai nu arestētie komjaunieši paši atzinās, vai arī par viņiem ziņoja kāds cits.

Pēc kara aptaujātajiem lieciniekiem nebija zināms, vai T. Kaņepe bijusi nodevēja. Jeļizaveta Potapova (1900–?), Vera Pomka (1893–?) un Borbala Trubačova-Gailīte (1900–?) par to bija dzirdējusi vienīgi baumas.

Attiecībā uz komjaunieša J. Dzenuškas nodošanu patiesība ir šāda. T. Kaņepe iesniedza policijai ziņojumu pēc tam, kad J. Dzenuška bija viņai uzbrucis un piekāvis. Iespējams, J. Dzenuškas piederība komjaunatnei policijas darbiniekiem bija zināma jau agrāk, taču tas varēja atklāties, iztaujājot cietušo T. Kaņepi. Domājams, J. Dzenuškas aresta pamatā bija sievietes piekaušana, bet agrākā politiskā darbība vainu pastiprināja.

Viļakas un Rēzeknes NKGB aprīņķa daļas darbiniekiem pilnīgi pietika ar zināmo, lai T. Kaņepi notiesātu par padomju pilsoņu – turklāt komjauniešu nodošanu nacistiem. Savu vainu viņa atzina, iespējams, pēc fiziskās ietekmēšanas – rehabilitācijas lūgumā T. Kaņepe raksta, ka pratināšanu laikā Viļakā tikusi spīdzināta. Uz tiesas sēdi T. Kaņepe netika aicināta, bet 1945. gada 26. janvārī Rēzeknes cietumā viņai paziņoja, ka piespriests 10 gadu ieslodzījumā un uz četriem gadiem atņemtas tiesības. Soda T. Kaņepe izcietā pilnībā un tika atbrīvota 1955. gada 17. septembrī. Mantas konfiskācija tiesas spriedumā nebija minēta, taču tas netraucēja Baltinavas milicijas un čekas darbiniekiem atņemt visu T. Kaņepes mātei piederošo nelielo īpašumu. Atsavināšanas laikā māte tika ievainota, iespējams – sašauta. T. Kaņepe mūža nogali pavadīja Balvu pansionātā, tātad viņai nav bijusi ģimene.⁵⁸

1944. gada 21. septembrī Daugavpilī tika arestētas četras polietes: Anna Bala (1920), Ieva Bžinkovska (1926), Helēna Lizbovska (1929) un Valentīna Sauleviča (1927). Visām inkriminēja sadarbību ar SD un Drošības policiju, kā arī ar vācu izlūkdienestu. Krimināllietā bija nepārprotamas norādes uz nelikumībām izmeklēšanas gaitā. Pratinātāji draudēja apsūdzētajām ar represijām – ar nāvessodu pakarot, bet atzīšanās gadījumā solīja atbrīvošanu un iekārtošanu darbā. Viņi solīja nodiktēt vajadzīgo atzīšanos, sievietēm tā būtu tikai jāparaksta. Bez tā izmeklētāji bieži vien bija

piezērušies. Gaidītā rezultāta nebija, un 1944. gada oktobrī sievietes no Daugavpils tika aizvestas uz Panevėžas cietumu Lietuvā, kur apmēram mēnesi spīdzināšanas un draudu vietā turēja badā, tāpēc sieviešu pretestība salūza. Beigu beigās čekistiem bija pietiekami daudz “vaļsirdīgu” atzišanos, lai safabricētu apsūdzības. Tā, piemēram, A. Bala kopš 1942. gada jūnija regulāri izsekojusi komunistus un komjauniešus – pagrīdniekus, kā arī ebreju slēpējus. Izmeklētājiem viņa nosauca vairākus cilvēkus, kurus it kā nodevusi. Tomēr A. Bala ne reizi nevarēja nosaukt mājas, kur dzīvojuši viņas “izsekotie” cilvēki. Var, protams, neatcerēties daļu adrešu, bet ne visas. Tas rada aizdomas, ka šajās vietās A. Bala nav bijusi. Neticama šķiet arī viņai maksātā aģenta atlīdzība – 800 marku mēnesī.

Daugavpilī nacistu okupācijas laikā darbojās gan komunistiskas, gan nacionālistiskas nelegālās organizācijas. SD un Drošības policija centās tās likvidēt, tomēr jāšaubās, vai tur bija iesaistītas minētās sievietes. Helēna Lizbovska atzinās, ka 1943. gada jūlijā uzrakstījusi ziņojumu par poļu antifāšistiskās organizācijas dalībnieci Mariju Tarvidu (1922–1995), bet 1944. gada sākumā viņa nodevusi arī aptiekāru Zaļevski. Lietā nebija pierādījumu, ka tā būtu patiesība.

I. Bžinkovska kopš 1943. gada aprīļa bija darba dienestā Vācijā, kur pavadīja vairāk par gadu. Čekisti viņai inkriminēja pagrīdnieku atbalstītājas Marijas Zeiles nodošanu policijai Daugavpilī 1943. gada jūlijā. Kā redzams, tas nebija iespējams. V. Sauleviča “atzinās”, ka 1943. gada rudenī uzrakstījusi ziņojumu par Viktoru Kalmani, kurš kritizējis nacistu režīmu. Vīrietis ticis arestēts. Patiesībā V. Kalmanis pats strādājis policijā, bet viņa vārdu čekistiem V. Sauleviča pateica, baidīdamās, ka viņu sitīs.

Runājot par komunistisko pagrīdi, jāmin šāda epizode. A. Bala 1943. gadā SD uzdevumā it kā iztaujājusi Daugavpils iedzīvotāja Vasiļevska kaimiņus, lai noskaidrotu viņa iespējamo saistību ar komunistisko pagrīdi. Izrādījās, ka gandrīz katru vakaru Vasiļevska mājā pulcējas cilvēki. Vispirms notiek iedzeršana un dejas, kam seko “sarunas par politiku”. Ja tā tiešām noticis, tad šādu “pagrīdnieku” atrašanai nebija vajadzīgi speciāli uzsūtīti aģenti. Dzērumā izkliegti komunistiski saukļi, kas dzirdami pat kaimiņu mājās, agri vai vēl tāpat novestu līdz apcietināšanai. Šajā pētījumā jau minēts, ka antifāšistiskās pagrīdes galvenās problēmas bija konspirācijas trūkums un alkohola lietošana. Iespējams, A. Bala bija dzirdējusi par šo vai līdzīgu gadījumu un vēlāk atstāstīja to čekistiem.

Visām četrām sievietēm inkriminēja arī sadarbību ar vācu izlūkdienestu. 1944. gada vasarā viņas sapulcinātas un “instruētas” par uzdevumiem, kas jāveic Sarkanās armijas aizmugurē. Runa bijusi par dzelzceļa posmu un tiltu mīnēšanu, štābu un karaspēka daļu ēku dedzināšanu, kā arī par indes pievienošanu sarkanarmiešu uzturam. Vēl vairāk – sievietēm bija paredzēts noorganizēt “svinīgu” Sarkanās armijas sagaidīšanas mītiņu, kura laikā virsniekiem jāpasniedz saindētu ziedu pušķi. Uzdevumus dos un

pasākumus koordinēs Daugavpils un Ilūkstes apriņķa mežos esošie “vācu partizānu komandieri”. Apsūdzības neizklausās ticamas, kaut gan vācu izlūkdienests tiešām plānoja atstāt diversantus Sarkanās armijas aizmugurē. Mīnēšana un ēku dedzināšana varēja ietilpt šajos pasākumos, taču saindētie ziedi visticamāk bija čekistu fantāzija. Pierādījumu tam, ka arī šīs “liecības” nebija pratinātāju diktētas, lietā nav.

1945. gada 17. janvārī LPSR NKVD karaspēka Kara tribunāls tiesāja A. Balu, I. Bžinkovsku, H. Lizbovsku un V. Sauleviču. Tiesas sēdē apsūdzētās atteicās no iepriekšējām liecībām un pamazām atklājās nelikumīgās izmeklēšanas metodes.

Tika nolemts veikt papildu izmeklēšanu, kas turpinājās līdz 1945. gada jūlijam. 1945. gada 14. augustā sievietes tika atbrīvotas. Daugavpils prokurors Losevs (vārds nav zināms), izskatījis lietas materiālus, ierosināja saukt leitnantu Samohvalovu un kapteini Kuposovu pie kriminālatbildības *“par mākslīgu apsūdzības radīšanu, nelikumīgu arestu un piespiedu metodēm pratināšanas laikā, lai iegūtu liecības”*. Nav zināms, vai pret abiem čekistiem tiešām tika vērstas kādas sankcijas.

Visticamāk, ka sievietes tika arestētas tādēļ, ka “vāciešu atbalstītāju” meklēšana un tiesāšana bija viens no galvenajiem čekistu uzdevumiem katrā iekarotajā ciematā, pilsētā, republikā. Arestus mēdza plānot, bet apcietinātos pēc tam piespieda atzīties. Iespējams, ka šīm četrām sievietēm paveicās V. Saulevičas radu dēļ. Viņas audzītēvs Feoktists Fedosejevs (1907–?) bija milicijas pilnvarotais Daugavpilī, mātesbrālis Ivans Anančonoks – Rīgā, bet Maskavā dzīvojošā mātesmāsa bija maršala Maļinovska sieva. Pastāv varbūtība, ka “radu būšana” paglāba ne tikai V. Sauleviču, bet arī viņas likteņa biedres.⁵⁹

Diemžēl Abrenes apriņķa Rugāju pagasta iedzīvotājam Jevdokijai Mihailovai (1921) neviens nepalīdzēja. Viņa kopš 1942. gada strādāja par kalponi Perdiklānu sādžā pie pagasta valdes darbinieka Kārļa Dzenīša. Ar laiku viņiem izveidojās tuvas attiecības. Rugāju pagasta apkaimē no apmēram 1943. gada beigām darbojās Ļeņingradas frontes speciālo uzdevumu vienība komandiera Andrejeva (vārds nav zināms) vadībā. Vairākas reizes partizāni ieradās arī K. Dzenīša mājās un pieprasīja pārtiku. Tā kā K. Dzenītis darba pienākumu dēļ mājās bija reti, partizānus paēdināja J. Mihailova. Atteikšanās gadījumā viņa riskētu ar dzīvību, jo K. Dzenītis, pēc sarkano partizānu domām, bija “fašists”, tāpat kā visas ar viņu saistītās personas. Mājā bija telefons, kuru vajadzības gadījumā izmantoja arī kaimiņi, – viens no zvanīšanas iemesliem bija policijas informēšana par sarkano partizānu parādīšanos apkārtnē. Bija gadījumi, kad J. Mihailova runāja to kaimiņu vārdā, kuri neprata lietot telefonu.

1944. gada jūlija beigās K. Dzenītis devās bēgļu gaitās. J. Mihailova nevēlējās aizbraukt, jo Kaņepsalas sādžā bija palikusi viņas ģimene. Vācu karavīri un žandarmi izdzina cilvēkus no mājām, bet tie, kuri nevēlējās doties uz Vidzemi, slēpās mežos. Viņu vidū bija arī J. Mihailova, kura bija iedzinusi mežā lopus, lai pasargātu no rekvizēšanas.

Tur viņu 1944. gada 29. jūlijā aizturēja sarkanie partizāni un aizveda sev līdzi. Iespējams, partizāni domāja, ka J. Mihailova viņus izspiego, tomēr sievietei izdevās pārliecināt sagūstītājus, ka viņai nav ļaunu nolūku un mežā viņa uzturas, vajadzības spiesta. Viņai izdevās izkļūt no sarkano partizānu nometnes un atgriezties Perdiklānu sādžā. Tur J. Mihailovai izcēlās strīds ar K. Dzenīša mājas rentnieku Dominiku Baranovski (1904–?), kurš negribēja dot K. Dzenīša zirga pajūgu, lai viņa nokļūtu pie vecākiem. J. Mihailova lūdza palīdzību vācu karavīriem, un tie pavēlēja D. Baranovskim dot zirgu un ratus. Tomēr arī J. Mihailovai nācās evakuēties, viņa pievienojās bēgļu straumei un aizbrauca no Rugāju pagasta.

J. Mihailova nevarēja pat iedomāties, ka drīz pēc viņas aizbraukšanas, 1944. gada 30. jūlijā, Rugāju pagasta Nagļu sādžā tiks nodedzinātas apmēram 15 mājas. Dzīvi sadega seši cilvēki, bet vēl trīs, to vidū 1941. gadā dzimusi meitenīte Anna Pastare, nošauti. Šo noziegumu pirms atkāpšanās paveica nacisti, it kā atriebdamies par sarkano partizānu atbalstīšanu. Diemžēl līdz šim nav noskaidrots, vai to izdarīja vērmahta karavīri vai žandarmi. Arī iemesls varēja būt cits, piemēram, sādžas iedzīvotāju atteikšanās atstāt savas mājas u.tml.

Vēl mazāk J. Mihailovai varēja ienākt prātā, ka šīs traģēdijas izraisīšanā apsūdzēs tieši viņu. 1944. gada 4. oktobrī kopā ar citiem Rugāju pagasta iedzīvotājiem viņa atgriezās no Vidzemes, bet jau pēc mēneša – 3. novembrī tika arestēta. Apsūdzībā teikts, ka J. Mihailova, izkļuvusi no partizānu gūsta, ziņojusi par notikušo policijai un Nagļu sādžā nodedzināta viņas vainas dēļ. J. Mihailova savu vainu noliedza, taču izmeklētāji viņas teikto neņēma vērā. “Ticamāki” viņiem šķita liecinieki, starp tiem D. Baranovskis un viņa audžumeita Antoņina Jaundžeikare (1925). D. Baranovskis liecināja, ka J. Mihailova viņam teikusi, ka Nagļu sādžā tiks nodedzināta, taču ir pamats viņam neticēt. Abiem savulaik bija saspīlētas attiecības, jo J. Mihailova nebija apmierināta ar rentnieka saimniekošanas metodēm. Iespējams, D. Baranovskis vēlējās pēc kara paturēt K. Dzenīša īpašumus, bet J. Mihailovas atgriešanās šo nodomu traucēja. Līdzīgas bija arī A. Jaundžeikares liecības. Vairāki liecinieki neko nebija dzirdējuši, bet atsaucās uz D. Baranovska teikto. Daži no viņiem bija saistīti ar partizāniem un zināja par J. Mihailovas aizturēšanu. Viņu liecībās bija pretrunas. Salimons Ševcāns (1909–?) liecināja, ka tieši viņš mežā noķēris jauno sievieti, savukārt Pēteris Deksnis (1927–1946) – ka to izdarījis cits partizāns. Anna Briede (1923) vispār nezināja, kurš atvedis J. Mihailovu uz partizānu nometni. Jāpiebilst, ka P. Deksnis varēja būt savervēts arī par čekas ziņotāju un sniedza “vajadzīgās” liecības. Netiešs apstiprinājums tam ir fakts, ka viņš 1944. gada rudenī jau strādāja par mežsargu, neraugoties uz saviem 17 gadiem. Nacionālie partizāni P. Deksnī nošāva 1946. gada 10. novembrī. Arī tas norāda uz viņa saistību ar čeku, jo īpaši vervēja mežsargus, lai ar to palīdzību apspiestu pretošanos komunistu okupācijas režīmam.

J. Mihailovu izmeklēšanas laikā “paaugstināja” pat par ārštata aģenti, kas jau ilgāku laiku un ar labiem panākumiem izspiegojusi sarkanos partizānus. Par šo apsūdzību “jāpateicas” tam, ka čekisti neprata vācu valodu. Viņu rīcībā nonāca Rugāju pagasta policijas iecirkņa dokumenti, kuros kā ziņotājs bija norādīts “*der Kgf. J. Michailovs*”. Runa šajā gadījumā bija par vīrieti, jo “*Kgf.*” ir vārda “*der Kriegsgefangene*” (karagūsteknis) saīsinājums. Čekas izmeklētājus tas, protams, neinteresēja. Viņiem bija aizdomās turamā persona, “uzticami” liecinieki un – liktenīgas uzvārdu sakritības dēļ – arī policijas ziņojums. Beigās J. Mihailovas “noziegumu” sarakstam pievienoja arī minēto telefonisko ziņošanu par sarkanajiem partizāniem. Viņai nebija nekādu iespēju izvairīties no soda.

1945. gada 23. aprīlī Rēzeknē LPSR NKVD karaspēka Kara tribunāls piesprieda J. Mihailovai 10+5 gadus. Sākotnēji viņa sodu izcietā nometnē Arhangeļskā, no kurienes 1947. gadā mēģināja bēgt. Par to viņai piesprieda vēl 10 gadu. Nav zināms, cik ilgi kopumā J. Mihailova pavadīja ieslodzījuma vietās, taču Latvijā viņa neatgriezās. Viņa palika Magadanā, kur apprecējās un audzināja divus bērnus.⁶⁰

Traģiski, ja kāds mantisku vai personīgu nesaskaņu dēļ nomelno un nepatiesi apsūdz savu līdzpilsoni. Vēl sāpīgāk un traģiskāk ir tad, ja apmelotājs un nodevējs ir tuvinieks un ģimenes loceklis. Šāda traģēdija piemeklēja Glikēriju Ribakovu (1904–?) no Rēzeknes apriņķa Maltas pagasta Silmalas sādžas. Viņu arestēja par triju ebreju nodošanu policijai 1941. gada 26. novembrī. Viens no viņiem bija Maltas vairumtirgotāja Vainštoka uzņēmuma galvenais grāmatvedis Nātans Jofe (?–1941), bet divu vīriešu vārds nav zināms.

G. Ribakova iepazinās un sadraudzējās ar N. Jofi apmēram 1935. gadā, jo pēc vīra nāves sāka strādāt par kalponi pie viņa māsas. Abu draudzība pamazām pārtapa intīmās attiecībās. Kad to uzzināja G. Ribakovas radi, uzliesmoja spēcīgs naidis, ko nekas nespēja mazināt. Reiz N. Jofe pieklājības pēc apciemoja G. Ribakovas māsu Mariju Fedkovu (1910–?), taču viņa ciemiņu padzina, piekodinādama, “*чтобы еврейская нога не ступала больше на ея землю!*” (lai ebreja kāja vairs netiktu sperta uz viņas zemes). Par iemeslu naidīgajai attieksmei varēja būt vecticībnieku nepatika pret ebrejiem, kas mantota vēl no cariskās Krievijas laikiem, bet tikpat labi arī šo ļauzu antagonisms pret citu ticību un tautību pārstāvjiem, pieļaujot tuvas attiecības vienīgi ar sev līdzīgiem. Nicīga attieksme un apvainojumi G. Ribakovai tika vēltīti arī citu cilvēku klātbūtnē. Nejauši ciemos atnākusī kaimiņiene kļuva par liecinieci kārtējam strīdam, jo G. Ribakova atteicās pārtraukt attiecības ar N. Jofi. Izteicienus neizvēlējās pat viņas māte, taču “spožākais” bija M. Fedkovas teiktais: “*Ты запаскудила всю нашу фамилию евреям!*” (Tu esi apgānījusi mūsu uzvārdu ar ebreju.)

Radu attieksmē nekas nemainījās arī pēc 1940. gada, kad N. Jofe pēc darbavietas nacionalizēšanas pārcēlās uz Daugavpili. Sākoties karam, 1941. gada jūnija beigās

N. Jofe atgriezās Silmalā un apmetās pie G. Ribakovas. Viņš tur nelegāli dzīvoja līdz 1941. gada jūlija beigām un bija liecinieks vietējo ebreju noslepkavošanai. Upuru vidū bija arī viņa māte.

1941. gada augusta sākumā N. Jofi atrada un nogādāja Rēzeknes geto. Aizdomas par nodevību krita uz gados veco Semjonu Savicki, kurš neilgi pēc tam pēkšņi nomira. Policisti Vincents Basankovičs un Leons Račinskis draudēja G. Ribakovai ar arestu un nošaušanu, bet pēc tam ieteica pazust no Silmalas. Turklāt policisti izlaupīja viņas māju un aiznesa personiskās mantas. Kādu laiku G. Ribakova tiešām dzīvoja citur un mājās iegriezās, vienīgi lai satiktu dēlu Jakovu (1926). Var rasties jautājums, vai G. Ribakova pati nepaziņoja policijai par bēguļojošo ebreju. Atbilde ir noliedzoša, jo to apstiprina sievietes turpmākā rīcība – viņa regulāri apciemoja N. Jofi Rēzeknē un piegādāja viņam pārtiku. 1941. gada novembrī G. Ribakovai nācās to pārtraukt, jo aresta draudi pastiprinājās. Viņu izsekoja policists V. Basankovičs, kurš bieži ieradās G. Ribakovas mājā bez redzama iemesla. Sieviete nebija drosmes viņu aizraidīt, neraugoties uz to, ka sādžinieki jau sāka tenkot par viņu kā policista mīļāko.⁶¹

1941. gada 23. novembrī N. Jofe uzzināja par gaidāmo nošaušanu un kopā ar diviem biedriem izbēga no Rēzeknes geto. Viņiem nebija kur iet, jo tuvinieki bija noslepkavoti un jebkurš cilvēks varēja izrādīties nodevējs. N. Jofe saprata, ka nedrīkst doties pie G. Ribakovas, jo tur viņu meklētu vispirms. Izbēgušie devās pie M. Fedkovas un viņas vīra Nestera (1902–?). Neraugoties uz agrākajām nesaskaņām, šie cilvēki N. Jofem vismaz bija pazīstami, turklāt viņu māja atradās nomaļus, meža tuvumā.

Tālākie notikumi dažādu cilvēku liecībās attēloti pretrunīgi. Zināms, ka ebreji slēpušies N. Fedkova šķūnī līdz 1941. gada 26. novembrim un tad arestēti. N. Jofe esot lūdzis sazināties ar G. Ribakovu, jo izbēgušie vēlējās mainīt slēpšanās vietu. M. Fedkova gājusi pie māsas un izstāstījusi par notiekošo. M. Fedkovai atgriežoties mājās, viņu panācis V. Basankovičs, saukdams: “Kur ir žīdi?” Viņš sācis apšaudīt šķūni un pavēlējis N. Fedkovam atvest no Silmalas policijas papildspēkus. Ieradies Andrejs Barkāns un Ignats Čapkevičs. Apšaudes laikā viens no ebrejiem tika ievainots, pēc tam no šķūņa iznāca arī pārējie. Jāpiebilst, ka izbēgušie nebija bruņoti un nepretojās. Tās pašas dienas vakarā V. Basankovičs un A. Barkāns nošāva ebrejus netālajā Prezmas mežā. Pēc notikušā Fedkovus policija nearestēja, lai gan ebreju slēpējus parasti bargi sodīja, visbiežāk nošāva.

Pēc kara Fedkovi liecināja, ka policijai ziņojusi G. Ribakova. Viņa pati noliedza, ka 26. novembrī kāds būtu nācis ciemos. Šaušana un klaigas no Fedkovu mājas puses gan bijušas dzirdamas. Par to, ka tur atrasti ebreji, arī N. Jofe, vēlāk pastāstījusi draudzene. Pēc tam G. Ribakova uzreiz aizbraukusi uz Preiļiem, jo baidījusi, ka viņu turēs aizdomās. Ievērojot līdzšinējās sliktās attiecības, viņa bija pārliecināta, ka policijai ziņojuši Fedkovi. Iemesls – nepatika pret ebrejiem, kā arī mantkārtība. Neilgi pēc

N. Jofes pirmā aresta G. Ribakova aiznesusi pie māšas N. Jofes zelta pulksteni, lai policisti to neatrastu. Pēc ebreju nošaušanas policisti pulksteni meklēja, bet N. Fedkovs teicis, ka viņam ebreju mantu neesot. Vēlāk cilvēki bija dzirdējuši N. Fedkovu lielāmiem, ka viņš pats nodevis izbēgušos ebrejus.

Tomēr pastāv iespēja, ka policisti par ebreju slēpšanos N. Fedkova mājā uzzināja nejauši vai arī to secināja, veicot izmeklēšanu. Pēc ebreju bēgšanas no Rēzeknes geto noteikti tika izsludināta meklēšana. Silmalas iecirkņa policisti, uzzinot, ka viens no izbēgušajiem ir N. Jofe, varēja iedomāties, ka viņš meklēs patvērumu dzimtajā pusē. Tā kā pie G. Ribakovas nekas aizdomīgs nebija manīts, vajadzēja pārbaudīt nomaļus dzīvojošos Fedkovus. Dienu pirms ebreju aresta pie N. Fedkova ieradās policists I. Čapkevičs, vēlēdamies pirkt sienu. Sarunas notika blakus šķūnim, bet tajā policists neiegāja. Iespējams, noticis sava veida "izlūkgājiens", pamatojoties uz policijas aizdomām, bet varbūt tieši darījuma laikā I. Čapkevičs pamanīja šķūnī ko aizdomīgu, tomēr ir iespējams, ka nodevējs bija N. Fedkovs.

Jebkurā gadījumā G. Ribakova tika apmelota. Vairāki liecinieki izmeklēšanā apstiprināja, ka viņa ir nodevēja, tomēr konkrētu pierādījumu nebija. Andrejam Protasovam (1895–?) par notikušo bija stāstījis N. Fedkovs. Savukārt Josifs Jakušonoks (1907–?) redzējis G. Ribakovu sarunājamies ar V. Basankoviču 1942. gada sākumā, kad pēc ebreju nogalināšanas bija pagājuši vismaz divi mēneši. Viņaprāt, tad notika apšaušana, bet tas neatbilst patiesībai.

Pret G. Ribakovu liecināja ne tikai māsa un tās vīrs, bet arī viņas māte. Sieviete noraidīja visas melīgās apsūdzības gan pratināšanu laikā, gan konfrontācijās un tiesā. Tomēr čekistiem bija vajadzīgs "rezultāts", tādēļ netika ievērotas ne pretrunas liecinieku liecībās, ne norādes uz N. Fedkova vainu. Ja G. Ribakova būtu vēlējusies N. Jofes nāvi, tad būtu nodevusi viņu jau 1941. gada jūlijā un nebūtu apgādājusi ar pārtiku, kamēr vīrietis bija ieslodzījumā.

Rēzeknes apriņķa MGB daļas "kolēģu" veiktā izmeklēšana šķita pavirša pat LPSR MGB izmeklētājiem Rīgā, tādēļ 1946. gada 3. maijā lietu nodeva atkārtotai izmeklēšanai. Tā nenotika. Lai piespiestu G. Ribakovu parakstīt atzīšanos, izmeklētājs piedāvāja viņai tikties ar dēlu, ko māte ilgāku laiku nebija redzējusi. Pēc dažām minūtēm satikšanās tika pārtraukta. G. Ribakova zaudēja samaņu, bet, kad atpazās, čekists lika parakstīt atzīšanos, tad tikšanās varēs turpināties. Nelaimīgā sieviete piekāpās. Pēc tam čekists smiedamies teicis: *"Ну, вот и хорошо, теперь я доволен вами. У меня есть то, чего я добивался."* (Nu, lūk, tā ir labi. Tagad esmu ar jums apmierināts. Man ir tas, ko es gribēju panākt.)

Tiesa notika 1946. gada 8. augustā. Uz to bija uzaicināti vienīgi apsūdzības liecinieki, kuri atkārtoja iepriekš teikto. G. Ribakova neatzinās arī šoreiz. LPSR MVD karaspēka Kara tribunāls viņai piesprieda 15+5 gadus. Sodu G. Ribakova izcieta Ir-

kutskas apgabala Taišetas nometnē, no kurienes tika atbrīvota 1956. gada 23. janvārī. Ir ziņas, ka viņa atgriezusies Latvijā.

Nav zināms, kādas bija turpmākās G. Ribakovas attiecības ar radiem. Ne N. Fedkovu, ne viņa sievu pie atbildības nesauca. Noziegumā iesaistīto policistu atrašanās vieta nebija zināma. Iespējams, V. Basankovičs, A. Barkāns un I. Čapkevičs bija emigrējuši no Latvijas vai krituši karā.⁶²

G. Ribakovas traģiskais liktenis parāda, cik postošas var izrādīties iesīkstējušas tradīcijas un aizspriedumi apvienojumā ar antisemitismu. Divu totalitāru lielvaru klātbūtne atvieglāja rēķinu kārtošanu. Primitīva naida upuri kļuva četri cilvēki: N. Jofi un viņa biedrus nogalināja nacistu kolaboranti, bet nepatiesi apmelotā G. Ribakova 10 gadus pavadīja Gulagā.

Secinājumi. Šajā nodaļā aplūkots septiņu Latvijas sieviešu liktenis – pēc Otrā pasaules kara viņas nepamatoti apsūdzēja sadarbībā ar nacistu okupācijas režīmu. Viena no viņām bija latviete, bet pārējās – krievietes un polietes. Aresti notika Latgalē. Sešas sievietes tika arestētas 1944. gada rudenī, tātad neilgi pēc komunistiskās okupācijas režīma atgriešanās. Tas bija laiks, kad nacistu atbalstītāju un iespējamo vācu izlūkdienesta diversantu meklēšana bija NKVD darbinieku primārais uzdevums. Uz mazāko aizdomu pamata varēja arestēt jebkuru cilvēku. A. Balas, I. Bžinkovskas, H. Lizbovskas un V. Saulevičas gadījums ir piemērs “spiegu ķeršanas mānijai”, jo viņām inkriminēja sadarbību ar vācu izlūkdienestu. G. Ribakovas apcietināšanai tikai 1946. gadā par iemeslu varēja būt dzīvesvietas maiņa – kopš 1942. gada beigām viņa bija pārcēlusies uz Rēzekni un vēlreiz precējusies, tādēļ pirmā arestu viņa laikā nebija atrodamā.⁶³

Daļa nepatieso apsūdzību ir saistīta ar padomju aktivistu, ebreju un civiliedzīvotāju nodošanu. Var apgalvot, ka iemesls krimināllietu ierosināšanai bija arī personisko rēķinu kārtošana un atbaidība.

Metodes, kādas tika lietotas, lai piespiestu arestētās atzīties, bija līdzīgas. Čekisti izmantoja fizisku ietekmēšanu – sišanu un badu, kā arī iebiedēšanu un nelabvēlīgi noskaņotu personu sniegtās liecības. Daugavpilī čekisti paši diktēja vajadzīgās “atzīšanās”, bet pēc tam piespieda apsūdzētās tās parakstīt.

Trīs nepatiesi apsūdzētās sievietes tika notiesātas un līdz 50. gadu vidum atradās ieslodzījumā. Diemžēl tā beidzās lielākā daļa pēckara politisko prāvu, vienalga, vai apsūdzības bija pamatotas vai ne. Tiem laikiem netipisks ir gadījums ar četrām Daugavpilī arestētajām sievietēm, jo lietu nodeva atkārtotai izmeklēšanai un beigās apsūdzētās atbrīvoja. Maz ticams, ka čekisti no laba prāta “atzina”, ka lieta ir safabricēta. Drīzāk sava loma bija apsūdzētās V. Saulevičas augstu stāvošajiem radiem. Pārējās trīs sievietes visticamāk atbrīvoja tādēļ, lai viss patiešām izskatītos “likumīgi”.

Secinājumi

Ievadā tika uzdots jautājums: vai Otrā pasaules kara laikā Latvijā pastāvēja sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām iestādēm? Pēc avotu materiālu izpētes uz šo jautājumu var dot pozitīvu, taču ne precīzu atbildi, jo kolaborācijas iemesli un izpausmes veidi atšķirās. Iespējams konstatēt divus galvenos kolaborācijas iemeslus.

1. Kolaborācija ar nacistiem, kam sekoja cilvēku upuri vai aresti. Kopumā pētījumā analizēts 16 šādu piemēru. Ar oficiālu vervēšanu nacistu represīvajās struktūrās tie saistījās daļēji.

Viens no iemesliem bija atreibība; šajā pētījumā aplūkoti divi šādi piemēri. Viens no tiem saistīts ar padomju aktīvistu denuncēšanu, lai atreibtos par viņu darbību Baigajā gadā. Domājams, līdzīgi piemēri, īpaši nacistu okupācijas sākumposmā, bijuši vairāki un ziņotāju vidū bijušas gan sievietes, gan vīrieši. Savukārt nodevība Audriņos balstījās uz personisku atreibību un mantkārību. Sekoja nacistu izrēķināšanās, kas skāra ne tikai izbēgušos karagūstekņus un viņu slēpējus, bet arī daudzus nevainīgus cilvēkus. Līdz šim nav zināms daudz līdzīgu notikumu Latvijā, kam būtu tik šausmīgas sekas.

Daudz izplatītāks kolaborācijas iemesls bija bailes par savu vai tuvinieku dzīvību un drošību. Visbiežāk sievietes piekrita sadarboties, būdamas arestā, kā arī cenšoties glābt no represijām ģimeni. Draudi turēt cietumā un spīdzināt bērnu vai citu tuvu cilvēku varēja salauzt jebkuras sievietes pretošanos, tāpēc viņas piekrita sadarboties neatkarīgi no sociālā stāvokļa un morāles. Protams, neviena nodevība nav pilnīgi attaisnojama, taču daļēji ir saprotams šāds sieviešu kolaborācijas iemesls. Nav pamata domāt, ka līdzīgi nerīkotos arī vīrieši.

Sadarbība mēdza būt arī daļēji labprātīga. Šajā pētījumā analizēti vairāki gadījumi. Šādu "kontingentu" galvenokārt sastādīja SD Kriminālnoziedzumu izmeklēšanas nodaļā par ziņotājām savervētās zagles, prostitūtas un sievietes, kuras negribēja strādāt. Nedaudz atšķirīgs bija notikums ar liepājniecei A. Pīpi, kuru savervēja SD un Drošības policijas līdzstrādnieki, izmantojot to, ka viņa satikās ar geto ieslodzītajiem ebrejiem. Tomēr draudi nebija jālieto, jo sieviete labprātīgi piekrita kļūt par aģenti – novērotāju. Ar saņemto atalgojumu viņa pārtika visus kara gadus.

Par aktīvas kolaborācijas iemeslu varēja būt arī romantiskas jūtas, kas izrādījās tikpat spēcīgas kā atreibība vai bailes par savu dzīvību. Pētījumā aprakstīts viens šādas sadarbības piemērs: Ž. Biķerniece nodeva sarkano partizānu vienību, lai pierādītu savu mīlestību vācu virsniekam. Nav zināms, cik sieviešu Latvijā nonāca līdzīgā situācijā, taču šis, domājams, nav vienīgais piemērs.

Par kolaboranti sieviete varēja kļūt arī, pati to neapzinādamās vai nevēlēdamās. Tieši tāds bija V. Brakovskas-Bojāres gadījums, jo padomju diversantu aizturēšanā viņa bija iesaistīta nejauši, taču aktīvi tajā piedalījās.

2. Formāla kolaborācija un centieni no tās izvairīties. No piecām sievietēm, kuras izvēlējās šo ceļu, trijos gadījumos vervēšanu noformēja oficiāli, divas deva mutisku piekrišanu. Lielākajā daļā gadījumu sieviešu izvēli diktēja vēlme saglabāt savu dzīvību vai brīvību. Viens gadījums bija nevēlēšanās braukt darbā uz Vāciju. Formāli savervētajām sievietēm izdevās izvairīties no aktīvas kolaborācijas. Vervētājiem sniegtā informācija bija maznozīmīga vai arī tādas vispār nebija, līdz ar to nebija arī upuru. Viena no viņām bija H. Hofštetere, kuru vēlāk – pēckara historiogrāfijā nepatiesi apmeloja, “padarot” par vienu no aktīvākajām kolaborantēm un nodevējām. Domājams, 1998. gadā H. Hofštetei atteiktā rehabilitācija arī ir melīgas propagandas sekas.

Pētījumā skats vēl viens aspekts – sieviešu nepamatota apsūdzēšana sadarbībā ar nacistiem. Aplūkotajos septiņos gadījumos redzam padomju tiesvedībai raksturīgo apsūdzības lietu safabricēšanu un neobjektīvu izmeklēšanu ar vienīgo mērķi – panākt atzīšanos. Ilgstošu ieslodzījumu piesprieda arī tajā gadījumā, kad apsūdzētā neatzinās, kā to darīja trīs sievietes. Savukārt četras tika atbrīvotas pēc lietas atkārtotas izmeklēšanas. Redzams arī, cik liela loma varēja būt naidīgi noskaņotu cilvēku denunciacijām vai izmeklēšanā sniegtām liecībām, kuras čekisti izmantoja kā “pierādījumus” apsūdzēto vainai.

1. tabula

Pētījumā minētajām sievietēm piespriestie soda mēri*

Soda mērs	5	10	10+3	10+4	10+5	15	15+5	20+5	25+5	Kopā
Sieviešu skaits	1	1	1	1	9	1	3	4	1	22

* Divas sievietes netika tiesātas. Četras atbrīvotas pirms tiesas.

2. tabula

Tiesāto sieviešu turpmākais liktenis

Atbrīvotas	9
Mirusas ieslodzījumā	1
Nav zināms	12
Kopā	22

Tabulās redzam pēckara gados par kolaborāciju tiesātajām 22 sievietēm piespriestos soda mērus un viņu tālāko likteni. Tiesāto vidū bija arī nepatiesi apsūdzētās. Soda mēri bija dažādi, taču visbiežāk (deviņos gadījumos) tas bija “tradicionāls” – 10+5 gadi.

Skaidrojot tiesāto sieviešu turpmāko likteni, izrādījās, ka vairāk nekā pusei tas nav zināms. Varētu būt, ka visas vai daļa mirusi ieslodzījumā, taču ziņas par to nenonāca izmeklēšanas lietā. Otra versija – pēc soda izciešanas sievietes, īpaši krievu tautības, neatgriezās Latvijā. Viņām bija to vieglāk izdarīt nekā latvietēm, jo nepastāvēja valodas un kultūras atšķirības. Šīs versijas iespējamību apstiprina arī J. Mihailova, kura palika uz dzīvi Magadanā, taču drošas atbildes nav.

Kā redzams, Latvijas sievietes sadarbojās ar nacistiskās okupācijas varu, taču gandrīz vienmēr tas noticis piespiedu kārtā. Izņēmumi, kas balstījās uz pašu iniciatīvu, bija atriebības diktēti.

Vēl jāpiebilst, ka tolaik sieviešu un vīriešu pozīcijas diemžēl nebija vienlīdzīgas arī kolaborācijā. Vīrieši, kuri nonāca nacistu represīvo iestāžu uzmanības lokā un tika vervēti par ziņotājiem, varēja no tā atteikties. Viņiem pastāvēja sadarbības iespējas militārajā jomā – iestāties nacistu militārajā vai sardzes dienestā, kas nereti ietvēra noziegumus pret civiliedzīvotājiem.⁶⁴ Sievietēm šādas izvēles nebija. Atteikšanās no sadarbības piedāvājuma viņām gandrīz vienmēr nozīmēja ieslodzījumu vai pat nāvesodu, kā arī represijas pret tuviem cilvēkiem.

Atsauces

- 1 *Dzintars J.* Neredzamā fronte. – Rīga, 1970, 243 lpp.; *Дзинтарс Я.* Тайны Рижского подполья: борьба рабочих Риги в годы гитлеровской оккупации 1941–1944. – Рига, 1986, 239 с.; *Dzintars J.* Mirdzi, zvaigznīte! – Rīga, 1975, 181 lpp.; *Dzintars J.* Komjaunieši Rīgas antifašistiskajā pagrīdē (palīgmateriāls lektoriem) // LPSR Zinību biedrības jaunatnes komisija. – Rīga, 1969, 34 lpp.
- 2 Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (turpmāk – LZAA), 40. f., 5. apr., 43. l., 158.–161., 170., 171., 181., 208. lp.
- 3 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes un K. Kangera red. – Rīga, 1999, 276. lpp.
- 4 LVA, 1986. f., 1. apr., 17461. l., Ribakovas Glikērijas Jefima m. apsūdzības lieta, 12.–16. lp. + o.p., 108.–112. lp.
- 5 Turpat, 124., 125. lp. + o.p.; 39132. l., Āboliņas Veltas Andreja m. u.c., kopā triju cilvēku apsūdzības lieta, 212., 213. lp. + o.p.; 11790. l., Ošiņas Astras Kornēlijas Aleksandra m. apsūdzības lieta, 103., 104. lp. + o.p.
- 6 Turpat, 2. apr., P-430. l., Bals Annas Bronislava m., Lizbovskas Helēnas Pētera m., Bžinkovskas Ievas Ignata m., Saulevičas Valentīnas Vasilija m. apsūdzības lieta, 223 lp.
- 7 Turpat, 1. apr., 28448. l., Kuzņecovas Annas Ivana m., Taščenkovas Tatjanas Fjodora m. u.c., kopā piecu cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 206., 207. lp. + o.p.
- 8 Turpat, 2. apr., P-2504. l., Butkēvičas Hermīnes Teņa m. u.c., kopā septiņu sieviešu apsūdzības lieta, 1. sēj., 72.–80. lp. + o.p.
- 9 LZAA, 40. f., 5. apr., 43. l., 158.–161., 170., 171., 181., 208. lp.
- 10 Turpat, 41. l., 17., 21.–24. lp.

- 11 LVA, 1986. f., 1. apr., 15214. l., Zujevas Matrjonas Mirona m. apsūdzības lieta, 1.c lp. + o.p., 17., 18., 22. lp. + o.p., 80. lp.
- 12 LZAA, 40. f., 5. apr., 41. l., 9., 13.–17. lp.
- 13 LVA, 1986. f., 1. apr., 12604. l., Morozovas Marinas Safrona m. apsūdzības lieta, 22. lp. + o.p.
- 14 Turpat, 23. lp. + o.p., 30., 31. lp. + o.p., 35. lp. + o.p.
- 15 LZAA, 40. f., 5. apr., 41. l., 17. lp.
- 16 Mēs apsūdzam. Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarbībām Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. – Rīga, 1965, 120.–123. lpp.; LZAA, 40. f., 5. apr., 41. l., 13.–16. lp.
- 17 LVA, 1986. f., 1. apr., 12604. l., Morozovas Marinas Safrona m. apsūdzības lieta, 35. lp. + o.p.
- 18 Turpat, 1.c lp., 22. lp. + o.p., 30., 31. lp. + o.p., 62. lp.
- 19 LZAA, 40. f., 5. apr., 41. l., 21.–24., 26. lp.
- 20 *Dzintars J.* Neredzamā fronte. – Rīga, 1970, 58. lpp.
- 21 *Дзинтарс Я.* Тайны Рижского подполья: борьба рабочих Риги в годы гитлеровской оккупации 1941–1944. – Рига, 1986, 62 с.
- 22 LVA, 1986. f., 1. apr., 28448. l., Kuzņecovas Annas Ivana m., Taščenkovas Tatjanas Fjodora m. u.c., kopā piecu cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 43., 44. lp. + o.p.
- 23 Turpat, 20.–26. lp. + o.p., 45.–47. lp. + o.p., 48.–51. lp. + o.p., 52.–54. lp. + o.p., 163.–165. lp. + o.p.; *Dzintars J.* Neredzamā fronte, 60. lpp.
- 24 LVA, 1986. f., 1. apr., 28448. l., Kuzņecovas Annas Ivana m., Taščenkovas Tatjanas Fjodora m. u.c., kopā piecu cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 48.–51. lp. + o.p.
- 25 Turpat, 14.–26. lp. + o.p., 58.–62. lp. + o.p., 84.–86. lp. + o.p., 171.–175. lp. + o.p.
- 26 Turpat, 10.–19. lp. + o.p.
- 27 Turpat, 14.–19. lp. + o.p., 78., 79. lp. + o.p., 166., 167. lp. + o.p., 181., 182. lp. + o.p.; 2. sēj., 15.–20. lp. + o.p., 67.–74. lp. + o.p.
- 28 Turpat, 1. sēj., 204.–206. lp. + o.p.
- 29 Turpat, 14.–19. lp. + o.p., 95.–97. lp. + o.p., 104., 105. lp. + o.p., 204.–206. lp. + o.p., 228. lp. + o.p.
- 30 Turpat, 31.–34. lp. + o.p., 206., 207. lp. + o.p.
- 31 Turpat, 200.–203. lp. + o.p., 206., 207. lp. + o.p.; LZAA, 40. f., 5. apr., 43. l., 158.–161. lp.
- 32 LVA, 1. sēj., 14.–19. lp. + o.p., 31.–34. lp. + o.p., 67.–69. lp. + o.p., 123., 124. lp. + o.p., 153.–155. lp. + o.p.; *Дзинтарс Я.* Тайны Рижского подполья ..., с. 204, 205.
- 33 LVA, 1986. f., 1. apr., 28448. l., Kuzņecovas Annas Ivana m., Taščenkovas Tatjanas Fjodora m. u.c., kopā piecu cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 10.–13. lp. + o.p., 31.–34. lp. + o.p., 37.–40. lp. + o.p.; 2. sēj., 188.–200. lp. + o.p., 278.–282. lp. + o.p.; *Liepa A.* Noklusētās lappuses. – Rīga, 2004, 343. lpp.
- 34 LVA, 1986. f., 1. apr., 15575. l., Brakovska-Bojārs Edvarda Donāta d., Bogdanova Iljas Ņikitas d., Brakovskas-Bojārs Veronikas Augusta m. apsūdzības lieta, 11.–14. lp. + o.p., 15.–17. lp. + o.p., 74., 75. lp. + o.p., 138.–140. lp. + o.p.
- 35 *Dzintars J.* Neredzamā fronte, 37. lpp.; *Samsons V.* Kurzemes partizāņi. – Rīga, 1959, 173.–175. lpp.
- 36 LVA, 1986. f., 1. apr., 836. l., Pītes Annas Jāņa m. u.c., kopā 10 cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 26. lp. + o.p., 29. lp. + o.p., 80.–84. lp. + o.p.; 2. sēj., 22.–26. lp.

- ³⁷ Turpat, 1. sēj., 26. lp. + o.p., 80.–84. lp. + o.p., 153.–162. lp. + o.p., 194.–199. lp. + o.p., 213.–216. lp. + o.p.
- ³⁸ Turpat, 29. lp. + o.p., 60. lp. + o.p., 167., 168. lp. + o.p., 184. lp. + o.p.; 2. sēj., 365.–369. lp. + o.p.
- ³⁹ Turpat, 37611. l., Frolovas Lidijas Fjodora m. apsūdzības lieta, 10.–21. lp. + o.p., 22.–35. lp. + o.p., 41.–47. lp. + o.p., 51. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 42718. l., Biķernieces Ženijas Jāņa m. apsūdzības lieta, 10.–17. lp. + o.p., 21.–32. lp. + o.p., 34.–40. lp. + o.p., 46.–51. lp. + o.p., 58.–61. lp. + o.p., 67., 68. lp. + o.p., 71., 72. lp. + o.p., 96., 97. lp. + o.p.
- ⁴¹ Turpat, 2. apr., P-2504 l., Butkēvičas Hermīnes Teņa m. u.c., kopā septiņu cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 72.–75. lp. + o.p., 132.–135. lp. + o.p., 160.–165. lp. + o.p.; 2. sēj., 12.–15. lp. + o.p., 38.–40. lp. + o.p., 59.–61. lp. + o.p.
- ⁴² Turpat, 1. sēj., 49.–54. lp. + o.p., 143., 144. lp. + o.p.; 2. sēj., 40.–44. lp. + o.p., 59.–61. lp. + o.p., 79. lp.
- ⁴³ Turpat, 1. sēj., 43., 44. lp. + o.p., 63.–65. lp. + o.p.
- ⁴⁴ Turpat, 2. sēj., 14., 15. lp. + o.p., 17. lp. + o.p., 59.–68. lp. + o.p., 171. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 8. lp., 37.–39. lp. + o.p., 40.–45. lp. + o.p., 98.–100. lp. + o.p., 168., 170. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 144.–147. lp., 170. lp., 175.–178. lp., 189. lp., 339.–345. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 1. apr., 43731. l., Levanes Edītes Jāņa m. apsūdzības lieta, 7., 8. lp. + o.p., 10. lp. + o.p., 12.–15. lp. + o.p., 16.–19. lp. + o.p., 38.–42. lp., 51., 52. lp. + o.p., 63. lp.
- ⁴⁸ *Šneidere I.* Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.–1952. gadā // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). – Rīga, 2001, 335. lp.
- ⁴⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 43731. l., Levanes Edītes Jāņa m. apsūdzības lieta, 6. lp. + o.p., 25. lp., 38.–41. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 158. l., Braueres Maigas Dāvida m. apsūdzības lieta, 7.–14. lp. + o.p., 18., 19. lp. + o.p., 21.–25. lp. + o.p., 30.–39. lp. + o.p., 40.–43. lp. + o.p., 59. lp. + o.p., 67. lp.
- ⁵¹ Turpat, 43557. l., Jakovļevas Hionijas Jakova m. apsūdzības lieta, 9.–26. lp. + o.p., 52. lp., 59.–133. lp., 136.a, 137. lp., 143.–146. lp., 150. lp. + o.p.
- ⁵² Turpat, 15.–26. lp. + o.p.
- ⁵³ Turpat, 39132. l., Āboliņas Veltas Andreja m. u.c., kopā triju cilvēku apsūdzības lieta, 45., 46. lp., 55.–63. lp. + o.p., 81.–90. lp. + o.p., 169., 170. lp. + o.p., 197. lp., 212., 213. lp. + o.p., 231. lp., 238.–242. lp. + o.p., 248.–254. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 37728. l., Hofšteteres Hermīnes Ludviga m. apsūdzības lieta, 11.–15. lp. + o.p., 22.–28. lp. + o.p., 87.–89. lp. + o.p., 99.–105. lp. + o.p.; *Dzintars J.* Neredzamā fronte, 79., 80. lpp.
- ⁵⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 37728. l., Hofšteteres Hermīnes Ludviga m. apsūdzības lieta, 11.–31. lp. + o.p.; 836. l., Pīpes Annas Jāņa m. u.c., kopā 10 cilvēku apsūdzības lieta, 1. sēj., 29. lp. + o.p., 87., 88. lp.; 2. sēj., 119.–123. lp. + o.p.; LZAA, 40. f., 5. apr., 45. l., 216., 222. lp.; *Дзинтарс Я.* Тайны Рижского подполья ..., с. 78, 83; *Dzintars J.* Neredzamā fronte, 77., 81. lpp.
- ⁵⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 37728. l., Hofšteteres Hermīnes Ludviga m. apsūdzības lieta, 19.–21. lp. + o.p., 35.–37. lp. + o.p., 39.–43. lp. + o.p., 131. lp.; *Dzintars J.* Neredzamā fronte, 133.–135. lpp.
- ⁵⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 37728. l., Hofšteteres Hermīnes Ludviga m. apsūdzības lieta, 2. lp. + o.p., 20. lp. + o.p., 36.–38. lp. + o.p., 52.–55. lp. + o.p., 145.–147. lp., 149. lp., 151.–154. lp.
- ⁵⁸ Turpat, Kaņepes Teklas Ādama m. apsūdzības lieta, 4., 5. lp. + o.p., 9.–16. lp. + o.p., 18.–24. lp. + o.p., 39., 40. lp., 48. lp., 57. lp., 61. lp. + o.p.

- ⁵⁹ Turpat, 2. apr., P-430. l., Bals Annas Bronislava m., Lizbovskas Helēnas Pētera m., Bžinkovskas levas Ignata m., Saulevičas Valentīnas Vasilija m. apsūdzības lieta, 11.–15. lp. + o.p., 22.–27. lp. + o.p., 53.–57. lp. + o.p., 65. lp. + o.p., 76., 77. lp. + o.p., 99.–101. lp. + o.p., 129.–137. lp. + o.p., 144.–165. lp. + o.p., 181.–189. lp. + o.p., 199. lp., 202.–205. lp.
- ⁶⁰ Turpat, 1. apr., 11779. l., Mihailovas Jevdokijas Nikolaja m. apsūdzības lieta, 2. lp., 11.–18. lp. + o.p., 20.–24. lp. + o.p., 31.–38. lp., 53. lp., 65. lp., 69.–77. lp. + o.p.; ieraksti Augustovas Romas katoļu draudzes 1944. gada miršanas reģistrā nr. 34, 40 un 50; ieraksts Rugāju Romas katoļu draudzes 1953. gada miršanas reģistrā nr. 2.
- ⁶¹ LVA, 1986. f., 1. apr., 17461. l., Ribakovas Glikērijas Jefima m. apsūdzības lieta, 10. lp. + o.p., 12.–14. lp. + o.p., 26. lp. + o.p., 30., 31. lp. + o.p., 36., 37. lp. + o.p., 39., 40. lp. + o.p.
- ⁶² Turpat, 13.–16. lp. + o.p., 19., 20. lp. + o.p., 22.–25. lp. + o.p., 30.–35. lp. + o.p., 43., 44. lp. + o.p., 47.–50. lp. + o.p., 56., 57. lp. + o.p., 101.a–101.c lp., 108.–112. lp. + o.p., 115., 124., 125. lp. + o.p., 127. lp.
- ⁶³ Turpat, 17., 18. lp. + o.p.
- ⁶⁴ Turpat, 38898. l., Buduļa Jāņa Jāņa d., Sidraba Eduarda Mārtiņa d. apsūdzības lieta, 8.–11. lp. + o.p.

Inese Dreimane

Women's Collaboration with Nazi Repressive Structures in Latvia from 1941 to 1944

Summary

Since the restoration of the independence of Latvia in 1991, historians have often raised questions concerning collaboration with the Nazi regime. Most attention has been paid to armed collaboration – service in Nazi military units or participation in the execution of civilians. But every totalitarian regime needs secret informers to effectively fight political opponents. This type of collaboration has been investigated by a few historians of Soviet Latvia, but it has not received any recent attention.

Armed collaboration involved only men, but the occupation regime and the war affected also women. Depending on their political convictions or social standing, they were involved in the Communist underground and partisan activities or in national resistance groups. This paper seeks to answer two questions. Firstly, did women in Latvia really collaborate with the Nazis, and secondly, if they did, why and how did they collaborate?

Information about 28 women has been obtained from various archives and it has been compared with data published during the Soviet period. Of these women, 14 were ethnic Latvians, 9 Russians, 4 Polish and 1 Jewess. Research shows that there really were Nazi informers among women of Latvia. But this conclusion needs clarification. Documents show that 16 of the above women collaborated with the Nazis and arrests were made as a result of their activities and there were victims. But only in a few cases was the collaboration

voluntary or based on the initiative of the woman herself. Two such cases were associated with revenge. Many more cases was the result of fear about one's own or a relative's life or safety. Most frequently women agreed to collaborate while they were incarcerated or as they tried to save other family members from persecution. The threat to incarcerate and torture a child or other close family member was usually effective in breaking any woman's resistance. Of course, no traitor can be fully justified, but the reasons for collaboration by these women deserve some understanding.

It has also become clear that women were not recruited only as informers to destroy political opponents of Nazis, but also to serve as agents for SD Criminal Investigations, in their efforts to combat crimes, prostitution, the spread of venereal diseases and search for deserters. For these purposes agents were selected from corresponding social levels. Information has been obtained about six women who were arrested because they did not work or had committed very minor criminal offences. In order to avoid imprisonment or incarceration in a concentration camp, they agreed to become informers.

The research has also shown that even in those cases when a woman agreed to become an informer, she would try to avoid contact or provide insignificant information. In this paper such activities have been named formal collaboration, because collaboration existed, but there were no victims or serious consequences. In five such cases it can be seen that the women had agreed to inform unwillingly, because of threats, and to save their lives or avoid repeated arrests.

The paper deals with another topic – unfounded accusations of collaboration. Seven cases show fabrication of evidence and subjective evaluation of facts by the investigation in a style typical of Soviet court for which the only purpose was to obtain a confession. In three cases the women had not confessed, but they were sentenced to extensive incarceration. In four cases the women were freed after repeated investigations. It is also clear that hateful denunciations and unsubstantiated evidence from witnesses during the investigation were used as proof of guilt.

Of the 28 women investigated, 26 were arrested after the war, but four of them were released after reiterative investigation. Two women were not arrested. The shortest sentence was 5 years, longest – 25 years of incarceration plus 5 years of restricted rights (25+5). Nine women were sentenced to 10+5 years. One woman died during incarceration, nine are known to have survived their sentence, but the fate of thirteen could not be determined. It is possible that they died during incarceration or that they did not return to Latvia when they were released.



Uldis Neiburgs

Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi

Publikācijā turpināti iepriekšējos gados Latvijas Vēsturnieku komisijas projektu ietvaros uzsāktie pētījumi par nacionālsociālistiskās Vācijas okupēto Latviju un Rietumu sabiedrotajiem Otrā pasaules kara laikā. Līdz šim noskaidrots, kāda bija nacistu okupācijas varas oficiālā nostāja un Latvijas sabiedrības noskaņojums pret Rietumu sabiedrotajiem.¹ Ir parādītas ASV un Lielbritānijas diplomātijas pamattendences Baltijas valstu jautājumā Otrā pasaules kara gados, iespēju robežās atklātas Rietumu sabiedroto izlūkdienestu intereses, kā arī raksturota ASV un Lielbritānijas militārās un ārlietu institūcijās kara laikā nonākusī informācija par nacistu okupēto Latviju.²

Ievads

Lai pilnībā izprastu Rietumu sabiedroto saikni ar Latviju apskatāmajā laika periodā, ir svarīgi izvērtēt vācu okupācijas laikā Latvijā izveidojušās nacionālās pretošanās kustības organizācijas – Latvijas Centrālās padomes (LCP) nelegālos sakarus pāri Baltijas jūrai ar Zviedriju. Tieši kontakti starp LCP Latvijā un Latvijas sūtni Voldemāru Salno³ Stokholmā (ar viņa starpniecību arī ar Kārli Zariņu⁴ Londonā, Alfredu Bīlmani⁵ Vašingtonā un citiem Latvijas diplomātiem Rietumos) bija tie, kas visefektīvāk nodrošināja informācijas apriti starp nacistu okupēto Latviju un Rietumu sabiedrotajiem. Pateicoties neitrālās Zviedrijas ģeopolitiskajam stāvoklim un statusam starptautiskajā politikā, kara gados tai bija nozīmīga loma karojošo valstu ārlietu un militārās izlūkošanas institūciju aktivitātēs. Zviedrijas galvaspilsētā Stokholmā kara laikā aktīvi darbojās amerikāņu, britu, zviedru, vācu un padomju diplomāti un izlūkdienestu pārstāvji, kuru uzmanības lokā neapšaubāmi nonāca nacistu okupētās Baltijas valstis, kā arī LCP Latvijas diplomātiem Rietumos piegādātā informācija par nacistu okupēto Latviju.

Iepriekš minēto apliecina Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā 1943. gada 27. jūnijā sūtnim Vašingtonā A. Bīlmanim rakstītās rindas: *“Neviens no mums [...] nav še ārzemēs tēpēc, lai glābtu un pasargātu tikai savu dzīvību [...] Mums ir jādara viss, lai uzturētu dzīvu Latvijas valsts patstāvības ideju, lai vervētu priekš tās aizstāvjus ārzemēs, lai*

nāktu palīgā kā varēdami un spēdami visiem tiem, kas cīnās dēļ šās idejas dzimtenei [...] Ir jāsaprot, ka no ārzemēs esošām mūsu cīņas bāzēm dēļ pastāvīga Latvijas Stokholmas klūst par arvien svarīgāku posteni [...] Par tādu to padara viņas ģeogrāfija un šejienes tā saucamais neitrālais politiskais starptautiskais stāvoklis. Viņa ir vistuvāk mūsu dzimtenei [...] Viss tas tad nu dod iespējas taisni no šejienes un ne no jebkādas citas vietas realizēt veselu virkni sevišķi svarīgu uzdevumu mūsu kopējās lietas labā. [...] Aiz tiem pašiem apstākļiem ir iespējams sniegt labāk nekā no kuras katras citas vietas vispareizāko un ātrāko informāciju Londonai un tamlīdz arī Amerikai un atkal otrādi – no Londonas sniegt informāciju, dot norādījumus un mājienu dzimtenei.”⁶

Pētījuma galveno avotu bāzi veido Latvijas Valsts vēstures arhīvā⁷ un Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvā⁸ apzinātie Latvijas sūtniecības Stokholmā, Londonā, Vašingtonā un Ženēvā kara laika dokumenti, kuri vēstures pētniecībā līdz šim tikpat kā nav izmantoti.⁹ Tie atklāj jaunu informāciju gan par Latvijas diplomātu darbību Rietumos, gan par viņu pretrunīgajām attiecībām ar vācu okupācijas laikā Latvijā nelegāli darbojošos nacionālās pretošanās kustības organizāciju – Latvijas Centrālo padomi. Šie dokumenti nākotnē var likt mainīties pēdējos gados Latvijas historiogrāfijā izplatītajam uzskatam, ka, galvenokārt pateicoties LCP dalībniekam Leonidam Siliņam,¹⁰ pamatvilcienos ir izanalizētas LCP aktivitātes Otrā pasaules kara laikā Latvijā un Zviedrijā.¹¹ Nemēģinot noliegt L. Siliņa lielo ieguldījumu LCP vēstures dokumentēšanā un izpētē, tomēr jāatzīst, ka bieži vien viņa darbos tā atklāta diezgan subjektīvi – tiek izcelti LCP sasniegumi, noklusējot pretrunas un negācijas. Arī tajos publicētie LCP dokumenti un Latvijas diplomātu Rietumos savstarpējā sarakste nereti sniedz nepilnīgu un ne vienmēr objektīvu priekšstatu par LCP un Latvijas diplomātu Rietumos aktivitātēm Otrā pasaules kara laikā.¹²

Dažādi viedokļi par Latvijas diplomātu Rietumos un LCP kara laika darbību un savstarpējām attiecībām ir atrodami arī citur pēckara vēstures literatūrā. Tā tiek gan izteikti kritizēti,¹³ gan arī vērtēti ļoti atzinīgi.¹⁴ Arī bijušo LCP locekļu atmiņās un memuāros LCP paveiktais, tostarp sakaru uzturēšana un informācijas apmaiņa ar Latvijas diplomātiem Rietumos, ir vērtēts dažādi.¹⁵ Pretrunas, kas saistītas ar Latvijas diplomātu Rietumos kara laika darbības izvērtējumu, skaidri parāda vēsturnieks Andrievs Ezergailis, vaicājot: “Kā viņiem veicās Latvijas neatkarības aizstāvēšanā? Atbilde uz šo jautājumu ir sarežģīta. Viss atkarīgs no tā, kā cilvēks vērtē kara un pēckara laika diplomātiju, it sevišķi Teherānā, Jaltā un Potsdamā pieņemtos lēmumus. Ja viņš uzskata, ka šajās konferencēs pieņemtie lēmumi ir “nodevīgi”, tad atbilde ir viena. Ja turpretī viņš apzinās, ka sabiedrotie būtu varējuši vienoties ar nacistiem un saviem kara laika sabiedrotajiem – Padomju Savienību, ka Latvija ir padomju teritorija un Latvijas pilsoņi ir PSRS pilsoņi, tad atbilde ir pavisam cita.”¹⁶ Līdzīgās

domās ir vēsturnieks Kārlis Kangeris, kurš uzskata, ka *“vēsturē šodien vēl nav pienācīgi novērtēts tas ieguldījums, ko Latvijas diplomāti [...] un viņu līdzstrādnieki veica informācijas izplatīšanā rietumos un informācijas vākšanā par notikumiem un norisēm okupētajā Latvijā. Vai bez Zviedrijā savāktajām plašām ziņām par nacionālsociālistu okupēto Latviju, kuras nodeva tālāk ASV diplomātiem un slepenajiem dienestiem, rietumu sabiedroto zināšanas nebūtu bijušas atkarīgas no austrumu sabiedrotā sniegtās tendenciozās informācijas, resp. dezinformācijas?”*¹⁷ Ievērojot to, ka daudzi Latvijas diplomātu kara laika dokumenti zinātniskajā apritē lielā mērā ir iekļauti tikai pēdējos gados, kad kļuvuši pieejami Latvijas arhīvos, nākotnē līdz šim esošos trūkumus un nepilnības šīs tēmas pētniecībā ir iespējams novērst, veicot detalizētus un salīdzinošus pētījumus.

Raksts “Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi” hronoloģiski aptver laikposmu galvenokārt no 1943. gada vasaras, kad Latvijas diplomāti Rietumos (pirmām kārtām jau V. Salnais) arvien aktīvāk sāka interesēties par situāciju vācu okupētajā Latvijā un centralizētas nacionālās pretošanās kustības izveides nepieciešamību, vienlaikus pieaugot aktivitātēm arī pretējā virzienā, par ko liecina L. Siliņa pārbraukšana pāri Baltijas jūrai uz Gotlandi 1943. gada 22. jūlijā un Latvijas Centrālās padomes nodibināšana Rīgā 1943. gada 13. augustā. Šīs aktivitātes turpinājās līdz 1944. gada otrajai pusei, kad sakari starp Latvijas diplomātiem Rietumos un LCP Latvijā bija visizvērstākie (informācijas apmaiņa, laivu akcijas utt.), bet pēc tam tika jūtami ierobežoti sakarā ar vairāku LCP līderu apcietināšanu vai pārceļšanos pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju 1944. gada vasarā–rudenī.

Šīs publikācijas mērķis ir noskaidrot, kādā veidā tika nodibināti sakari starp Latvijas diplomātiem Rietumos un Latvijas Centrālo padomi vācu okupētajā Latvijā, kādi bija viņu priekšstati citam par citu (politiskā nostāja, mērķi un risināmie uzdevumi), politiskā darbība un problēmas, ar kurām nācās saskarties. Kāda informācija no Latvijas nonāca Rietumos; kāda no Rietumiem Latvijā; kādi bija šīs informācijas apmaiņas praktiskie rezultāti; kā to varam vērtēt mūsdienās – īpaši Latvijas Otrā pasaules kara pretošanās kustības vēstures kopējā kontekstā.

No Vācijas–PSRS kara sākuma līdz sakaru nodibināšanai ar Latviju

Sākoties Vācijas–PSRS karam 1941. gada 22. jūnijā, nepilnu divu nedēļu laikā Latvijas teritorijā padomju okupācijas vietā stājās nacistu okupācija. Saistībā ar to Latvijas sūtis Vašingtonā A. Bīlmanis 25. jūnijā un 14. augustā un ārkārtējo pilnvaru nesējs sūtis Londonā K. Zariņš 30. augustā izteica protestu pret nacistu okupāciju Latvijā

un deklarēja, ka *“fakts, ka vienas iebrucējas valsts vietā stājusies otra, neko negroza Latvijas nācijas suverenitātes tiesībās un nekādā ziņā nevar iespaidot Latvijas Republikas kā brīvas un neatkarīgas valsts legālas eksistences kontinuitāti”*¹⁸. Līdz ar okupāciju varu nomaiņu Latvijas diplomāti Rietumos iespēju robežās centās sekot līdzi notikumiem Latvijā un pauda pārliecību, ka ne Vācijas, ne Padomju Savienības, bet vienīgi Rietumu sabiedroto uzvara karā Latvijas valstij un tautai dos cerības uz zaudētās brīvības atgūšanu. Sūtņi Londonā K. Zariņš 1941. gada 5. un 8. augusta vēstulē Latvijas ģenerālkonsulam Stambulā Aleksandram Kacenam¹⁹ atklāja, ka priecājas par padomju okupācijas varas valdīšanas beigām Latvijā, taču vienlaikus uzsvēra, ka vācu armijas ienākšana Latvijā vēl nenozīmē tās atbrīvošanu un ir grūti prognozēt tālākos notikumus. Pēc viņa domām, pieņemums, ka vācieši varētu sniegt Latvijai kādas priekšrocības, būtu pašapmāns.²⁰ Arī sūtņa Stokholmā V. Salnā 1942. gada 1. jūnija vēstulē sūtņim Ženēvā Jūlijam Feldmanam²¹ izteiktās prognozes par kara iznākumu bija diezgan piesardzīgas: *“Cerēsim, ka tagadējās milžu cīņas gals pienāks varbūt ātrāk, nekā to domā. Patlaban jau viss iet tā, kā tam vajaga iet. No svāra ir, lai austrumos abi nezvēri noasiņotu un novestu viens otru līdz nespēkam. Un tas, liekas, apmēram tā arī notiek.”*²²

Pirmajos kara gados Latvijas diplomātiem gan nācās izjust precīzas informācijas trūkumu par notikumiem okupētajā Latvijā un viņu darbu negatīvi ietekmēja arī materiālo līdzekļu trūkums, sliktie pasta sakari un vairāki citi kara apstākļu radīti ierobežojumi, nemaz nerunājot par Latvijai nelabvēlīgo PSRS pastāvīgo diplomātisko spiedienu Baltijas valstu jautājumā uz savām tālaika sabiedrotajām – ASV un Lielbritāniju. Sākotnēji kā galvenais avots par vācu okupēto Latviju tās sūtņiem kalpoja nacistiskās Vācijas ziņu aģentūru sniegtā informācija, kas parādījās Vācijas un citu Eiropas valstu presē. Zviedrijā un Šveicē bija iespējams neregulāri uztvert Rīgas radiofona raidījumus un saņemt no Latvijas oficiālos preses izdevumus – *“Deutsche Zeitung im Ostland”* un *“Tēviju”*. Par to liecina V. Salnā jau no 1941. gada sastādītie Rīgas radio raidījumu atreferējumi un citi pārskati, kurus viņš piesūtīja saviem kolēģiem Lielbritānijā, ASV, Šveicē un citās valstīs.²³ Liela nozīme šāda veida informācijas apzināšanā un apstrādē bija arī sūtņim Ženēvā J. Feldmanam, kurš laikposmā no 1941. gada līdz 1944. gadam mašīnrakstā laida klajā vairāk nekā 80 informatīvo biļetenu, pārsvarā analizēdams tajos Šveices un Vācijas laikrakstu un radio ziņas par Latviju.²⁴ Līdzīgus, bet mazāk regulārus pārskatus par notikumiem starptautiskajā politikā un līdz ar to arī par Latvijas nākotnes izredzēm karā angļu un latviešu valodā izplatīja arī A. Bīlmanis Vašingtonā un K. Zariņš Londonā.²⁵ 1942. gada novembrī Stokholmā atklātībā parādījās sūtņa V. Salnā vācu valodā sarakstītais pārskats *“Vācu okupācijas gads Latvijā”*, bet ar nosaukumu *“Latvija vācu okupācijā”* to angļu valodā 1943. gada maijā Vašingtonā izdeva A. Bīlmanis.²⁶

Ar nacistiskās Vācijas oficiālo masu informācijas līdzekļu starpniecību bija iespējams izsekot – gan ar nacistu propagandas klātbūtni – galvenajām vācu okupācijas varas politikas tendencēm Latvijā, taču tā – vismaz atklāti – nesniedza nekādu informāciju par sabiedrības reālo noskaņojumu un eventuāli izrādīto pretestību okupācijas režīmam. Šādas ziņas gan netieši sāka sniegt neregulāri no Latvijas saņemtās vēstules vai tie nedaudzie cilvēki (jūrnieki, tūristi, vēlāk – bēgļi u.c.), kuriem no Latvijas vai caur Latviju bija izdevies nonākt neitrālās Zviedrijas vai Šveices teritorijā. Par stāvokli Latvijā liecina 1943. gada maijā ģenerāļa Vernera Tepfera²⁷ no Latvijas uz Stokholmu savam brālim un bijušajam sūtnim Helsinkos Jānim Tepferam²⁸ rakstīta vēstule, kurā viņš attēloja neapskaužamo situāciju Latvijā, kas prasīja pielāgoties nacistu okupācijas režīma apstākļiem un vienlaikus dzīvot ar apziņu par otrreizējās padomju okupācijas iespējamo atgriešanos. Vēstulē V. Tepfers uzsvēra: *“Būtu no lielāka svara no Jums dzirdēt par mūsu izredzēm no otras puses, jo mēs dzīvojam tikai no cerībām, jo tagadne mums neko taustāmu nedod, un, ja Jums tur ir varbūt kas vairāk redzams pie apvēršņa, – tad mēs te gan tikai ceram.”*²⁹

1943. gada pavasarī–vasarā, no dažādiem avotiem saņemot arvien satraucošākas ziņas par nacistu okupācijas varas piekopto politiku Latvijā, tās diplomāti Rietumos centās stāties ciešākos sakaros ar tautiešiem dzimtenē. Viņi meklēja labākas sakaru iespējas ar vācu okupēto Latviju, mudinot latviešu nacionālās aprindas ieņemt noteiktāku pozīciju Latvijas neatkarības centienos un kļiedēt padomju un nacistu propagandas ietekmē Rietumos izplatīto viedokli par latviešiem kā okupācijas varas atbalstītājiem, nevis savas valstiskās neatkarības aizstāvjiem. 1943. gada 4. aprīļa vēstulē, kuru bija paredzēts nosūtīt uz Latviju, V. Salnais norādīja uz Igaunijā darbojošās pretošanās kustības organizācijas un igauņu ārzemju delegācijas protestu pret vācu okupācijas varu un tās nelikumīgo mobilizāciju darba dienestā un leģionā; tas saturēja arī aicinājumu Igaunijas diplomātiem Rietumos protestēt pret šo starptautisko tiesību pārkāpumu.³⁰ V. Salnais rakstīja: *“Latvijas apstākļi ir ja nu ne identiski, tad līdzīgi. Būtu ārkārtīgi vēlams, ka arī Latvijas slepenā nacionālā organizācija izstrādātu un pieņemtu, ņemot vērā par paraugu Igaunijas protesta projektu, līdzīgu protestu, kas būtu piemērots Latvijas apstākļiem, un atsūtītu to man. Uz šī protesta pamata un atsaucoties uz to, tad mūsu Anglijas, Amerikas etc. sūtņi iesniegtu turienes valdībām protestus pret Vācijas rīcību Latvijā.”*³¹ Viņš uzskatīja, ka vēl labāk būtu, ja viņam paziņotu, ka bez slepenās nacionālās organizācijas protestu iesniegt pilnvaro vēl pazīstami Latvijas sabiedriskie, politiskie un kultūras darbinieki. V. Salnais arī piebilda, ka šis protests tiktu iesniegts tikai ASV, Lielbritānijas un citām “apvienoto nāciju” valdībām, līdz ar to tā autoriem un parakstītājiem nevajadzētu baidīties, ka viņu vārdus uzzinātu vācu okupācijas vara un vērstu pret viņiem savas represijas, un aicināja tautiešus Latvijā rīkoties pēc iespējas ātrāk.³²

Kara apstākļos, pastāvot satiksmes grūtībām un nepieciešamībai ievērot visstingrāko konfidencialitāti, šis V. Salnā vēstījums sasniedza Latviju tikai pēc vairākiem mēnešiem. Uz Latviju to aizveda Igaunijas biroja Helsinkos vadītājs arheologs Ēriks Laidis (*Laid*),³³ kurš zinātniskā komandējuma aizsegā ieradās Rīgā tikai 1943. gada 29. jūnijā un dažas dienas vēlāk satikās ar Dr. Voldemāru Ģinteru³⁴ un ģenerāli V. Tepferu. Viņš nodeva tiem sūtījumu no sūtņa V. Salnā Stokholmā un vienojās par sakariem starp nacionālajām aprindām Latvijā, Lietuvā, Igaunijā un ārzemēs. Pēc atgriešanās Somijā Ē. Laidis 1943. gada 10. augustā par savu braucienu uzrakstīja ziņojumu Igaunijas sūtnim Helsinkos Aleksandram Varmam (*Warm*),³⁵ kurā atklāja, ka līdz tam *“tieši sakari starp vadošām latviešu nacionālām aprindām un ārzemēm nav bijuši. Vienīgās trūcīgās ziņas ir saņemtas tikai no privātām vēstulēm.”*³⁶ Viņš arī atzīmēja, ka iekšpolitiskās aktivitātes Latvijā līdz šim ir bijušas salīdzinoši vājas. Nav izvērstas kaut cik ievērojama nelegālā organizēšanās, un tāpēc arī nav kļuvušas pazīstamas manāmā apjomā nelegālās skrejlapas un avīzes. Parasti visi aprobežojas ar domu apmaiņu noslēgtos paziņu pulciņos. Par pamatu šādam stāvoklim viņš minēja vairākus cēloņus: 1) lielāka pašpārvaldes autoritāte ir radījusi ilūziju par pašpārvaldes ietvaros jau pastāvošu pirmo nacionālo aizstāvēšanās fronti, tāpēc nav bijusi akūta organizētas nelegālās aizstāvēšanās nepieciešamība, 2) nepietiekami sakari ar ārpusauli, tāpēc arī pārskata trūkums par pašreizējiem politiskajiem apstākļiem, 3) individuālā riska pārvērtēšana.³⁷

Lai veicinātu uzticību idejai par Latvijas neatkarības atjaunošanu ar Rietumu sabiedroto palīdzību un nodibinātu ciešākus kontaktus ar latviešiem vācu okupētajā Latvijā, V. Salnais 1943. gada 30. marta vēstulē ierosināja K. Zariņam kā 1940. gada 17. maija ārkārtējo pilnvaru nesējam griezties ar aicinājumu pie Latvijas iedzīvotājiem, uzskatīdams, ka *“tas būtu, liekas, no milzīgas nozīmes dzimtenē. Dzirdu, ka viņiem taisni tagad būtu ārkārtīgi nepieciešams ja ne vairāk, tad vismaz kāds nebūt morālisks atbalsts. Protams, ka atklāti šādus mājienus dzimtenē nevarēs izplatīt, bet būs jau ceļi un līdzekļi, kā to izdarīt citādā veidā.”*³⁸ V. Salnais vienojās ar K. Zariņu, ka viņi abi izstrādās uzsaukuma “Tautiešiem dzimtenē” tekstu, kuru pēc tam ar V. Salnā starpniecību nogādās Latvijā. Par šo ideju K. Zariņš 1943. gada 20. maijā informēja arī A. Bīlmani, solot arī viņam nosūtīt šo vēstījumu un vienlaikus paziņojot, ka V. Salnajam ir izdevies atrast iespēju sazināties ar dzimteni un “uzmudināt tautiešus neizsamist, bet gaidīt uz angļu-sakšu uzvarām”³⁹. 24. maijā K. Zariņš sava aicinājuma variantu nosūtīja V. Salnajam, ierosinot to nosūtīt uz Latviju ne tikai savā, bet arī visu Londonas latviešu vārdā.⁴⁰

Starp Latvijas sūtniecības Stokholmā kara laika dokumentiem līdz mūsdienām ir saglabājušies divi ar 1943. gada maiju datēti uzsaukuma “Tautiešiem dzimtenē” teksti mašīnrakstā, kas pēc satura ir līdzīgi, taču vietām arī diezgan atšķirīgi. Tajos norādīts,

ka šajā karā Latvijai ir divi ienaidnieki – Padomju Savienība un Vācija, un pausta ticība Dievam un Rietumu sabiedroto uzvarai, jo “vienīgi lielās demokrātijas – Anglija un Amerika ved cīņu, kam iedvesmi dod augsti un cilvēcības ideāli”, kā arī tautieši Latvijā aicināti neaizrauties ar savu spēku iztērēšanu nacistu režīma interesēs, bet gan pie-
taupīt tos “mirklīm, kad varēsim paši savām rokām ņemt brīvību, savu neatkarību, izcīnīt to un paturēt”.⁴¹ Aicināts arī meklēt sadarbību ar tuvākajiem kaimiņiem – lietuviešiem un igauņiem, kā arī, ja iespējams, nodibināt dzimtenē kontaktus ar poļu pretošanās organizācijām, lai vienotos par kopīgu cīņas taktiku. No pašlaik pieejamās informācijas var nojaust, bet ne droši apgalvot, kurš aicinājuma variants tika nosūtīts uz Latviju, taču domājams, ka tā teksta pēdējo redakciju veicis V. Salnais. Aicinājuma saturs mūsdienu skatījumā gan liekas pārāk vispārējs un bez konkrētiem praktisku risinājumu piedāvājumiem, lai gan tieši tie, šķiet, visvairāk bija nepieciešami vācu okupācijas varā esošajiem Latvijas iedzīvotājiem.

Netieši to apliecina arī V. Salnā 1943. gada 16. augusta vēstulē K. Zariņam rakstītais: “Šis uzsaukums pēc tur izteiktām domām un satura bija ļoti labs. Bet es ne visai biju apmierināts ar formu. Pēc manas saprašanas labāk būtu bijis un tas atstātu lielāku iespaidu, ja uzsaukums būtu uzrakstīts nevis stāstoši–izskaidrojoši, bet kategoriski–apstiprinošā veidā. Tāpat no svara būtu bijuši arī daži konkrēti norādījumi, kā reaģēt uz vienu vai otru vācu soli. Apmēram tādu pat iespaidu bija ieguvuši arī Janka [J. Tepfers. – U. N.] un Kreicbergs [Valdemārs Kreicbergs⁴². – U. N.], ar kuriem uzsaukumu pārrunāju.”⁴³ V. Salnais arī norāda, ka aicinājums ir ceļā uz Latviju, taču, ievērojot iepriekš minēto, zem tā viņš nav licis K. Zariņa kā “ārkārtējo pilnvaru nesēja” parakstu, bet gan vienkārši rakstījis “Londonas latvieši”. Arī L. Siliņš apstiprina uzsaukuma “Tautiešiem dzimtenē” nosūtīšanu uz Latviju, taču nedod nekādu informāciju, kas bija un kā uz to reaģēja tā saņēmēji.⁴⁴

Lai gan bija mēģinājumi noorganizēt ciešākus kontaktus ar Latviju, ko sekmēja neliela, bet pakāpeniska latviešu jūrnieku un citu bēgļu skaita palielināšanās Stokholmā 1943. gada vasarā, V. Salnais tomēr nebija pilnībā apmierināts ar viņu sniegto informāciju par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā. 1943. gada 17. jūnija vēstulē K. Zariņam viņš to skaidroja šādi: “Labi vai slikti – fakts ir, ka šie latviešu pārbēdzēju no dzimtenes ir ļoti maz [...] Gandrīz bez izņēmuma – jūrnieki, vai tādi, kas kā nebūt ar kuģniecību sakarā stāvējuši. Pa lielākai daļai jauni cilvēki no 19–20 gadiem vai līdz 25 gadi veci [...] Tie ir gandrīz bez izņēmuma cilvēki, kas atstājuši dzimteni, lai glābtu paši sevi [...] Ir tikai dabīgi, ka viņu spriedumi par okupantu politiku ir pavirši un viņu zināšanas par faktisko pusi un lietu dziļāku iekšēju sakarību ir ļoti mazas un ierobežotas.”⁴⁵ To pašu konstatējis arī K. Zariņš 1943. gada 13. jūlija vēstulē profesoram Francim Balodim⁴⁶ Stokholmā, izsakot cerību, ka būtu labi, ja no Latvijas izdotos izbēgt cilvēkiem no politiķu vai intelektuāļu aprindām, kuri daudz labāk varētu atklāt situāciju dzimtenē.⁴⁷

Uz šādu pavērsienu nemaz nebija tik ilgi jāgaida, jo jau 1943. gada 22. jūlijā Baltijas jūru nelegāli šķērsoja un kopā ar svarīgiem dokumentiem par padomju un vācu okupāciju Latvijā Gotlandē ieradās L. Siliņš, kurš vēlāk visvairāk bija iesaistīts slepeno sakaru organizēšanā starp Zviedriju un Latviju. 1943. gada 3. augusta vēstulē K. Zariņam V. Salnais par to raksta: *“Pirmo reizi pa visiem šiem trim gadiem ieradās no dzimtenes speciāls “ziņnesis”, sūtīts tieši no mūsu, ja tā drīkst kvalificēt, “nacionālās atbrīvošanas organizācijas [domāta Latvijas Centrālā padome, kura oficiāli gan tika nodibināta vēlāk – 1943. gada 13. augustā. – U. N.] un nodeva man jau sīku mutisku raportu par stāvokli dzimtenē, kā atveda arī ļoti vērtīgus materiālus.”*⁴⁸ Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā dominē apgalvojumi, ka Latvijas diplomāti Rietumos pirmo tiešo objektīvo informāciju par situāciju nacistu okupētajā Latvijā saņēma tikai pēc L. Siliņa ierašanās Zviedrijā,⁴⁹ taču jau minētās V. Salnā vēstules saturs tomēr neliecina, ka līdz tam Latvijas diplomāti Rietumos būtu dzīvojuši pilnīgā informācijas vakuumā par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā. Viņš izsakās, ka L. Siliņa ziņojums iepriecinošā kārtā gandrīz pilnā mērā apstiprina sūtņu jau iepriekš no nepilnīgas informācijas gūto priekšstatu par situāciju Latvijā un viņu viedokļus nāksies mainīt vairāk par ne tik nozīmīgām, ne svarīgākajām lietām.⁵⁰ V. Salnais 1943. gada 16. augustā K. Zariņam adresētajā vēstulē rakstīja, ka viņam no dzimtenes sirsnīgus sveicienus sūta senators Mintauts Čakste,⁵¹ advokāts Voldemārs Zāmuels,⁵² ģenerālis Jānis Kurelis⁵³ un daudzi citi, kā arī norādīja, ka *“darba ir patiešām ļoti daudz un būs vēl vairāk nākotnē, kur, kā visas zīmes rāda, tagad būs nodibinājušies varbūt diezgan regulāri sakari ar dzimteni arī politisku un organizācijas lietu kārtošana!”*⁵⁴ Līdz ar to ceļš līdz ciešāku kontaktu nodibināšanai ar zināmām latviešu sabiedriski politiskajām aprindām nacistu okupētajā Latvijā bija noiets, un no šī brīža Latvijas diplomātu Rietumos sakari ar dzimteni ieguva jau konkrētākas politiskās un informatīvās darbības apriņķus.

LCP izveidošana un sakari ar Rietumiem

Par Latvijas diplomātu Rietumos kontaktiem un informācijas apmaiņu ar 1943. gada 13. augustā Rīgā nodibināto Latvijas Centrālo padomi (LCP) liecina mūsdienās apzinātie Latvijas sūtniecības Londonā un Vašingtonā kara laika dokumenti. Tie ir V. Salnā, Konstantīna Čakstes⁵⁵ (segvārdi – Jēkabs Dzintars, J. Zirnis), Bruno Kalniņa⁵⁶ (segvārds – Bērzs), L. Siliņa (segvārds – Briedis) vēstules un ziņojumi, LCP uz Zviedriju un LCP ārzemju delegācijas uz Latviju sūtīti pārskati, apkārtraksti un telegrammas. Spriežot pēc to tapšanas laika (no 1943. gada augusta līdz 1944. gada jūnijam) un satura, tie gan nav saglabājušies pilnībā, un ne vienmēr iespējams precīzi rekonstruēt informācijas apriti starp LCP Latvijā un Latvijas diplomātiem Rietumos.⁵⁷

Kādi tad bija un kā izvērtās Latvijas diplomātu Rietumos un LCP savstarpējie kontakti un attiecības? Par to liecina vairāki LCP pieņemtie politiska rakstura memorandi, savstarpējās telegrammas un ziņojumi, kā arī Latvijas sūtņu sarakste. Bez daudzajiem dažāda satura pārskatiem par stāvokli Latvijā (vācu okupācijas varas pavēles, rīkojumi un rīcība, holokausti un represijas pret citiem Latvijas iedzīvotājiem, mobilizācija Latviešu leģionā un darbos Vācijā, sabiedrības noskaņojums un Latvijas iedzīvotāju kolaborācijas un pretošanās izpausmes, ekonomikas, kultūras un izglītības stāvoklis utt.) un iespējamo kara iznākumu nākotnē īpašu interesi izraisa šajos dokumentos paustie skatījumi par LCP un Latvijas diplomātu Rietumos politiskajām attiecībām.

Jau līdz ar LCP nodibināšanu 1943. gada augustā pieņemtā LCP politiskā platforma un deklarācija vēsta par LCP pretenzijām uz augstāko politisko vadību iepretim Latvijas diplomātiskajam korpusam ārzemēs: *“LCP uzdod [sic! – U. N.] LR diplomātiem pārstāvjiem izteikt pateicību ASV un Anglijas valdībām par viņu līdzšinējo labvēlīgo nostāju iepretim Latvijas neatkarībai un lūgt tās un visas sabiedrotās nācijas arī turpmāk aizstāvēt mūsu tautas vienprātīgo gribu pēc neatkarīgas un demokrātiskas Latvijas, kas savos politiskos centienos pilnīgi piesliesies sabiedroto nāciju demokrātiskiem kara mērķiem.”*⁵⁸ Šo pašu LCP 1943. gada augusta deklarāciju sabiedroto nācijām,⁵⁹ kā arī LCP politisko platformu ar nosaukumu “Latvijas stāvoklis un latviešu tautas tagadējie uzdevumi” Šveicē bija saņēmis arī bijušais sūtnis Briselē Miķelis Valters,⁶⁰ kurš abus šos dokumentus 1944. gada aprīlī publicēja savā mēnešrakstā “Latvju Domas”.⁶¹ Apšveicot LCP izveidošanu nacistu okupētajā Latvijā un tās izteikto gatavību cīnīties par Latvijas valsts neatkarības atjaunošanu, M. Valters komentēja arī LCP norādījumus Latvijas diplomātiem Rietumos. Viņš izteicās šādi: *“Latvijas pārstāvji, tiklab diplomātiskie, kā konsulārie, uzaicināti ieņemt stāvokli un aizstāvēt deklarācijā izteiktos uzskatus attiecīgām valdībām. Kādā mērā tas varēs notikt un arī notiks, atkarāsies tagad no Latvijas sūtņu un konsulu politiskā rakstura. Viņi nesīs morālisko atbildību, un vēlāk varbūt arī tiesisko, par savu nostāju un savu darbību, kādu to vēlas abi šīs slejās dotie dokumenti. Pagaidām, šķiet, tie vēl politiski-morālas dabas, bet lai nemaldamies, arī tās saista ar atbildības sajūtu un ar atbildību Latvijas tiesas priekšā.”*⁶² Citi Rietumu valstīs atrodošies Latvijas diplomāti gan neuzsāka aktīvu polemiku ar M. Valteru, un tāda nebija arī iespējama, kaut vai ar Šveici apgrūtināto sakaru dēļ.

Visvairāk LCP dokumentus savos kara laika izdevumos publicēja sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis, kurš tos parasti no V. Salnā saņēma ar sūtņa Londonā K. Zariņa starpniecību. Tā kā šos dokumentus pēc to nonākšanas Stokholmā tulkoja angļu valodā un zināms laiks bija vajadzīgs to nogādāšanai uz ASV, tur tie tika publiskoti ar krietnu laika atstarpi un pat ar izmaiņām tekstā un datējumā. Tā par jau minētās LCP politiskās platformas un deklarācijas tapšanas laiku tur bija norādīts nevis 1943. gada augusts, bet gan 1944. gada februāris.⁶³ Latvijas diplomātu gatavību iespēju robežās

atbalstīt LCP nelegālo darbu okupācijas apstākļos un vienlaikus izteiktās bažas par šīs organizācijas vadības ierobežoto izpratni par starptautisko situāciju ārpus Latvijas robežām apstiprina J. Tepfera 1944. gada 7. marta vēstule J. Feldmanam: *“Kā tas nu arī nebūtu, mēs, protams, darīsim visu iespējamo, lai palīdzētu šai [Latvijas Centrālās padomes. – U. N.] darbā, bet tik neierobežotus līdzekļus, kā viņi to mums raksta priekšā, mēs gan patreiz nevaram nekur dabūt, un bez pēdējiem atkal nevar realizēt viņu pārējās pavēles [..] Liekas, ka mājās viņiem nav ne mazākā priekšstata par mūsu stāvokli ārzemēs, jo laikam domā, ka mēs saņemam algas un dzīvojam visu laiku kā pirms kara.”*⁶⁴ Diemžēl kara laika apstākļos bieži vien politiskās ambīcijas un ilūzijas ņēma virsroku pār reālajām darbības iespējām.

Viskritiskāko pozīciju par LCP politiskajiem uzskatiem un deklarētajiem Latvijas valsts principiem puda ārkārtējo pilnvaru nesējs sūtnis K. Zariņš, par ko liecina daudzās viņa 1944. gadā sūtnim Stokholmā V. Salnajam adresētās vēstules. Vienā no tām 1944. gada 23. martā viņš izteicās, ka no LCP atsūtītajiem dokumentiem izriet, ka tā par savu darbības bāzi ir pieņēmusi 1922. gada Satversmi un par vienīgo likumīgo Latvijas valsts autoritāti uzskata pēdējās Saeimas prezidiju. K. Zariņš uzsvēra, ka *“ir ļoti svētīgi, ka to vispusīgi pārrunā un ieņem viedokli, bet [..] galavārds būs sakāms latviešu tautai, kad viņa būs brīva [..] Pašreizējā laikmetā visiem latviešiem vajaga koncentrēt visus savus spēkus cīņai par patstāvīgu Latviju, kad tas būs sasniegts, tad varēs izšķirt valsts formas un iekārtas jautājumus.”*⁶⁵ Viņš arī aicināja uzmanīties no ierosinājumiem norobežoties no 1934. gada 15. maija izdotajiem likumiem, no kā labumu var gūt tikai Latvijas valsts pretinieki un kas tādā gadījumā var radīt problēmas arī Latvijas diplomātiskā korpusa darbībai ārzemēs. Jāatzīmē, ka pretēji mūsdienās vēstures literatūrā izplatītajam viedoklim par LCP nelokāmu iestāšanos par 1922. gada Satversmi kā vienīgo Latvijas valsts atjaunošanas pamatu pašas LCP vācu okupācijas laikā 1944. gada 10. martā nelegāli izdotajā izdevumā *“Jaunā Latvija”*⁶⁶ varam lasīt aicinājumu nekavējoties atjaunot Latvijas valsti un valdību, kas gādātu par iekšējo drošību un kārtību un iespējami drīz *“sasauktu visas tautas vēlētu Saeimu jaunas, reformētas Satversmes izstrādāšanai”*.

Pārdomas par LCP darbību bija paustas arī K. Zariņa 1944. gada 19. aprīļa vēstulē V. Salnajam, kurā K. Zariņš izteica prieku, ka Latvijā ir nodibinājusies centrāla pagrīdes organizācija, un novēlēja tai reprezentēt pēc iespējas vairāk sabiedrības slāņu, taču tajā pašā laikā bija apbēdināts par toni, ko LCP bija lietojusi savos dokumentos. Viņš rakstīja: *“Vajag sazināties, apmainīt ieskatus un vienoties par rīcības veidu, bet viņi dod pavēles. Nedz priekš 1934. gada 15. maija, nedz arī pēc tās tonis, sazinoties ar sūtņiem ārzemēs, netika lietots [..] Viņi runā tā, it kā viņi būtu tautas valdnieki, bet nav skaidrs, kā viņi sev tādu mandātu ieguvuši. Man tāpat nav skaidrs, cik plašas aprindas viņi reprezentē un kādas personas ir tur priekšgalā [..] Patreizējos apstākļos es neredzu,*

ka starp viņiem un mani varētu būt priekšnieku un padotā stāvoklis.”⁶⁷ Acīmredzot šāda K. Zariņa noraidošā pozīcija tapa zināma arī LCP pārstāvjiem Latvijā un Zviedrijā, un viens no viņiem – L. Siliņš, ne vienmēr respektējot tālaika diplomātiskā darba specifiku, vēl mūsdienās savos darbos asi kritizē K. Zariņa nepietiekamo atbalstu LCP.⁶⁸

Diskusijās par nacionālās pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā līdz šim, šķiet, visbiežāk pieminētais un atzinīgi vērtētais dokuments ir pēc LCP locekļu K. Čakstes un Fēliksa Cielēna⁶⁹ (segvārds – Cinis) iniciatīvas sagatavotais 1944. gada 17. (22.) marta 188 (190) latviešu politisko un sabiedrisko darbinieku parakstītais memorands,⁷⁰ kura tapšanas apstākļi, laiks un vieta vēl joprojām uzdod vairākus jautājumus.⁷¹ Tas tapa gan kā iesniegums Latviešu leģiona ģenerālspektoram Rūdolfam Bangerskim⁷² un puda latviešu tautas patstāvības centienus iepretim nacionālsociālistiskās okupācijas varas politikai, gan kā neatkarības deklarācija Rietumu valstu valdībām. 1944. gada 24. marta LCP apkārtrakstā ārzemēm K. Čakste rakstīja: *“Lai būtu iespējas okupācijas laikā vākt parakstus, tad to formāli adresēja ģenerālim R. Bangerskim, bet viņam tā vēl nav iesniegta. Nav zināms, vai viņš to pieņems, jo deklarācijā nav par Vāciju neviens labs vārds, tās rīcība pat nokritizēta. Pēc mūsu domām, Jūs viņu izlietojiet bez adresāta un bez beigu pieklājības teikumiem, tā kā tas parādīts angļu tulkojumā. Fotografijas glabājiet, jo nav izslēgts, ka vēlāki grūtā brīdī kāds savu parakstu noliedz [...] Presē to tagad nevajag publicēt, citādi šeit būs represijas. Bet to jāuzglabā un, kad kādreiz boļševiku aģitācija sasniegs savus kalngalus, tad to jālieto.”*⁷³ Memoranda tekstu kopā ar parakstiem pārfotografēja un pārtulkoja angļu valodā,⁷⁴ bet pāri jūrai uz Zviedriju dokumenta foto un mašīnraksta kopijas slepeni pārveda L. Siliņš. Līdz šim publicētajā vēstures literatūrā gan ir sastopamas dažādas liecības par to, kā tas nonācis Rietumos.⁷⁵

Sūtņis Stokholmā V. Salnais 1944. gada 28. jūnija vēstulē LCP Latvijā apliecināja, ka ir saņēmis sabiedrisko darbinieku deklarācijas divus fotouzņēmumus kopā ar viņu parakstiem, trešo eksemplāru Briedis [domāts L. Siliņš. – U. N.] viņam neesot nodevis, bet paturējis to pie sevis. V. Salnais arī pasaka, ka viņš ir izgatavojis šīs deklarācijas norakstus, kurus nosūtījis K. Zariņam Londonā un A. Bīlmanim Vašingtonā, kuri ar tiem rīkošoties saskaņā ar LCP norādījumiem.⁷⁶ Ja šeit rakstītais nerada šaubas, ka 1944. gada martā pēc LCP iniciatīvas tapušais 188 (190) latviešu sabiedriski politisko darbinieku un inteliģences pārstāvju parakstītais memorands nonāca pie Latvijas diplomātiem Rietumos, tas tomēr nepasaka neko vairāk par tā eventuālu iesniegšanu ASV vai Lielbritānijas valdībai vai citām ārlietu vai militārām institūcijām, kā tas bieži vien tiek apgalvots vēstures literatūrā, izceļot šī memoranda nozīmi. K. Zariņa 1944. gada 24. jūlija vēstulē V. Salnajam rakstītās rindas pat liek domāt par pretējo: *“Raksts, domāts ģen. Bangerskim, pats par sevi interesants, un tas labi noderētu iesniegšanai šejienes iestādēm, ja vien tas būtu ģenerālim tiešām ticis nodots un pēdējais uz to būtu reaģējis.*

Bet tagadējā veidā tas zaudē nozīmi un pagaidām nav izlietojams.”⁷⁷ Arī līdz šim ASV Nacionālajā arhīvā un Lielbritānijas Valsts arhīvā apzinātie dokumenti par Latviju Otrā pasaules kara laikā – vismaz pagaidām – neapstiprina, ka memorands būtu nonācis ASV Valsts departamentā vai Lielbritānijas Ārlietu ministrijā.

Svarīgi ir noskaidrot arī atsevišķu Latvijas diplomātu Rietumos eventuāli doto militārās palīdzības solījumu saistību ar LCP un ģenerāļa J. Kureļa grupas aktivitātēm. Par to, ka LCP vadība bija apspriedusi iespēju par Rietumu valstu vai Zviedrijas bruņoto spēku militāru līdzdalību Baltijas telpas nodrošinājumā, liecina K. Čakstes 1944. gada 1. februāra un 1. aprīļa vēstule V. Salnajam, vienā no tām viņš rakstīja: *“Šeit nebūtu iebildumu, ja Latvijā ienāktu amerikāņu vai angļu kara spēks, tas pat ļoti būtu vēlams, vai arī kādas neitrālas valsts, piemēram, Zviedrijas bruņotie spēki. Šādu okupāciju vietējie iedzīvotāji visādi un arī aktīvi atbalstītu [...] Vai Jūs domājat arī par ieročiem un eventuālu evakuāciju? [...] Dariet arī mums zināmu, vai mēs varēsim rēķināties ar iespēju saņemt ieročus un munīciju no ārzemēm?”*⁷⁸ Būtu jākonstatē, cik lielā mērā īstenībai atbilst līdz šim dokumentāri neapstiprinātā, bet vēstures literatūrā aprakstītā kapteiņa Kristapa Upelnieka⁷⁹ un pulkveža Viļa Januma⁸⁰ saruna Rīgā 1944. gada aprīlī. Tajā atstāstīts V. Salnā 1944. gada pavasarī K. Čakstem nosūtītās vēstules saturs ar solījumiem par Zviedrijas militārās palīdzības sniegšanu, kuras iespējamība Latvijas historiogrāfijā ir vērtēta ļoti dažādi.⁸¹ Ja šādi iluzori solījumi patiešām tika doti, tad jāpiekrīt, ka tie varēja nelabvēlīgi ietekmēt un arī ietekmēja ģenerāļa J. Kureļa grupas traģisko likteni un sakāvi Kurzemē 1944. gada novembrī. Līdz šim publicētā V. Salnā un K. Čakstes sarakste diemžēl ir nepilnīga un nesniedz izsmeļošu atbildi uz šo jautājumu.⁸²

Mūsdienās apzinātie dokumenti liecina, ka līdz ar LCP vadošo amatpersonu – K. Čakstes, B. Kalniņa un citu arestiem 1944. gada vidū Latvijas diplomātu sakari ar LCP Latvijā tika jūtami ierobežoti.⁸³ Tomēr informāciju par padomju okupācijas varas atgriešanos lielākajā daļā Latvijas teritorijas 1944. gada vasarā–rudenī un situāciju vācu okupētajā Kurzemē Latvijas diplomāti Rietumos no dažādiem avotiem turpināja saņemt līdz pat Otrā pasaules kara beigām un arī vēlāk.⁸⁴ Satraukumu viņos radīja arī daudzo latviešu bēgļu stāvoklis Vācijā. Kara postījumu un juku dēļ radušās situācijas uzlabošanu iespēju robežās centās sekmēt arī Latvijas diplomātiskie pārstāvji. Viņu 1945. gada vēstuļu sarakste un telegrammas bieži vien liecina par uzskatu, ka “jāglābj vēl glābjamais” – ja to vairs nav iespējams izdarīt ar Latvijas valsti, tad jāmēģina paveikt ar tās tautu, veicinot bēgļu nonākšanu neitrālajā Šveicē vai drošākā vietā Vācijā, tālāk no uzbrūkošās Sarkanās armijas ofensīvas tiešas ietekmes.⁸⁵ Tie LCP dalībnieki, kurus neskāra vācu okupācijas varas represijas un kuri nebija devušies bēgļu gaitās uz Zviedriju vai Vāciju, turpināja ierobežotu darbību Latvijā arī Otrā pasaules kara noslēgumā un otrreizējās padomju okupācijas apstākļos, karam beidzoties.⁸⁶

LCP Latvijas diplomātu Rietumos pēckara skatījumā

Labāk izvērtēt LCP un Latvijas diplomātu kara laika darbību, kā arī paveikto informācijas plūsmas nodrošināšanā starp nacistu okupēto Latviju un Rietumiem mums var palīdzēt Latvijas sūtņu pēckara sarakste, kurā noteiktu vietu ieņēma arī diskusijas par LCP.⁸⁷ To iemesls gan bija cits – pirmajos trimdas gados pēckara latviešu sabiedrībā Vācijā, arī Zviedrijā un citur aktuālais jautājums, ko uzskatīt par Latvijas valsts augstāko pārstāvniecību trimdā – vai 1940. gada 17. maija ārkārtējo pilnvaru nesēju K. Zariņu un viņa substitūtu A. Bīlmani vai arī Rietumos esošos pēdējās 1931. gadā ievēlētās Saeimas prezidija (vienlaikus – LCP) locekļus. Pēdējo viedokli pauda Vācijas LCP dalībnieki (Ādolfs Klīve,⁸⁸ Voldemārs Bastjānis,⁸⁹ Jāzezs Rancāns⁹⁰ u.c.), kuri uzskatīja LCP ne tikai par pretošanās kustības vadītāju nacistu okupētajā Latvijā, bet arī uzsvēra, ka tā nav tikai pretošanās organizācija, bet arī visas Latvijas tautas juridiska pārstāvniecība, jo to veidojošo politisko partiju pārstāvji reprezentē Latvijas Republikas pēdējās likumīgās Saeimas vēlēšanās iegūto 66% mandātu vairākumu.⁹¹ Savukārt bijušais sūtnis Briselē M. Valters pēckara gados turpināja jau kara laikā Šveicē izdotajā žurnālā “Latvju Domas” pausto 1934. gada 15. maija Latvijas autoritārā režīma un līdz ar to arī 1940. gada 17. maija ārkārtējo pilnvaru kritiku, kurām viņš piešķīra “apmēram tramvaja biļetes nozīmi”. 1946. gada vasarā, referējot Zviedrijas LCP sēdē, kā arī citos priekšlasījumos Stokholmā un Upsalā, viņš paziņoja, ka nepieciešams, balstoties uz 1922. gada Satversmi, radīt trimdā jaunu vadošo latviešu politisko centru – Latvijas pagaidu Saeimu (parlamenta fragmentu), un apsveica “pretošanās kustības vadošo organizāciju LCP” tiktāl, cik tā piekrīt šīm idejām un jau daļēji ietver sevī šos organizatoriskos principus.⁹²

Šajā diskusijā iesaistījās arī citi Latvijas diplomāti Rietumos, kuri turklāt no Vācijas bija saņēmuši informāciju, ka 1946. gadā Detmoldā ir nodibinājusies cita – ar LCP nesaistīta organizācija – Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA),⁹³ kas pauda pārliecību, ka pretošanās kustība Latvijā nacistu okupācijas laikā nav bijusi vienota un to nevadīja kāda centrālā organizācija.⁹⁴ LCP un LPKDA viedokļi par pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā bija ievērojami atšķirīgi; arī mūsdienās tie ir daļēji pārstāvēti latviešu sabiedriskajā domā un Latvijas vēstures pētniecībā,⁹⁵ un tādus tos abu šo organizāciju aktīvākie dalībnieki ir pauduši līdz pat mūsdienām.⁹⁶

Pēckara gados Latvijas diplomātu Rietumos attieksme pret LCP bija atšķirīga. Vis-kategoriskāk noskaņots pret LCP bija sūtnis Vašingtonā A. Bīlmanis, savā 1947. gada 18. augusta un 3. septembra “Pro Memoria” rakstot: “Tā saucamā LCP arī ir izsaukusi ļoti nosodošu kritiku no kārtīgiem tautiešiem, kas bijuši tai laikā Rīgā un neko nav ne dzirdējuši, ne redzējuši no izdaudzīnātās LCP pretestības aktivitātes. Arī uz sūtņa vairākkārtējiem pieprasījumiem sniegt ziņas par LCP aktivitāti atbilde nav saņemta [..]

*LCP pieder vēsturei un patlaban ir pilnīgs anahronisms, sevišķi vēl nebaudot nekādu plašāku uzticību un nekādā ziņā nevar tikt uzskatīta par latvju tautas pārstāvību, kas varētu runāt latvju tautas vārdā.*⁹⁷ Savu nostāju par LCP darbību vācu okupācijas laikā Latvijā un tās statusu trimdas apstākļos pēckara Vācijā A. Bīlmanis un V. Salnais darīja zināmu arī bijušajam Saeimas priekšsēža otrajam biedram bīskapam J. Rancānam, kuru LCP sakarā ar Paula Kalniņa⁹⁸ un Kārļa Pauļuka⁹⁹ nāvi uzskatīja par Saeimas priekšsēža un Valsts prezidenta funkciju pārņēmēju.¹⁰⁰ A. Bīlmanis 1947. gada 16. septembra vēstulē J. Rancānam atzina, ka LCP kā cīņas organizācijai pret ienaidniekiem kara laikā bijusi sava nozīme, bet vienlaikus arī uzsvēra, ka LCP pat pie labākās gribas nevar identificēt ar Saeimas paplašinātu Prezidiju, kurš no Latvijas valsts tiesību viedokļa varētu sastāvēt tikai no pašas Saeimas locekļiem, nevis personām no ārienes, un šādas organizācijas pastāvēšana ārzemēs varētu radīt šķēršļus Latvijas diplomātu darbībai brīvajā pasaulē.¹⁰¹ Arī V. Salnais savā 1947. gada 17. oktobra vēstulē atzīmēja, ka jautājumā par to, ka LCP tiek uzlūkota “kā paplašināts Saeimas prezidijs”, droši vien vēl nākotnē nāksies atgriezties. Šādas uztveres pareizību var diezgan dibināti apšaubīt gan no formāli tiesiskā, gan arī no faktiskā – no LCP tagadējā sastāva viedokļa.¹⁰²

Tomēr V. Salnais ļoti atzinīgi vērtēja LCP darbību Latvijā vācu okupācijas laikā, tās sakarus ar Zviedriju un vistiešāko līdzdalību informācijas aprītē starp nacistu okupēto Latviju un Rietumu sabiedrotajiem. 1947. gada 23. septembra konfidencialā vēstulē A. Bīlmanim viņš atzinās, ka nav kompetents spriest par LCP darbību Latvijā, jo vācu okupācijas laikā tur nav atradies, taču vienlaikus uzdeva pamatotu jautājumu – kāpēc ar LCP bija iespējams sadarboties gan kara laikā, gan kopš nacistiskās Vācijas kapitulācijas, bet tagad tā pēkšņi, A. Bīlmaņa vārdiem runājot, ir kļuvusi par “anahronismu”? V. Salnā vērtējums par LCP uz ārzemēm vērsto darbību ļoti precīzi raksturo šīs organizācijas veikumu Otrā pasaules kara laikā: *“Ka LCP pastāvēja un kā tās darbība izpaudās uz ārzemēm, par to es jau varu sacīt diezgan daudz. Piemēram, Tu pats esi saņēmis savā laikā veselas gubas dažādu dokumentu un informāciju par vācu okupāciju. Šie dokumenti un materiāli nāca no LCP, caur mani tika pārsūtīti Čārlim [K. Zariņam. – U. N.] un viņš tos ekspedēja tālāk uz Tavu zemi [..] Daudzkārt šo informācijas materiālu Tu pats esi izmantojis un dažu labu no tā visā pilnībā pat ievietojis savās publikācijās. To pašu esmu darījis arī es pats, tāpat arī draugs un kolēģis Čārlis dažādos savos pārskatos un iesniegumos [..] Šie materiāli nāca no Latvijas Centrālās Padomes, caur viņas organizācijas tīklu un pa viņas noorganizētiem ceļiem [..] Uz visnoteiktāko jāaizrāda, ka, piem., dažādus dokumentus par vācu okupācijas varas darbību, politiskus stētmentus un deklarācijas par mūsu tautas īsto stāju dzimtenē man vismaz pa visu vācu okupācijas laiku nav nācies saņemt gandrīz ne caur vienu citu Latvijā darbošos organizāciju kā tikai caur un no LCP [..] No tā jāsecina, ka,*

*ja pašā Latvijā ir pastāvējušas vēl kādas citas pretestības organizācijas – un, droši vien, tādas ir bijušas [...] – tad viņu darbība ir norisinājusies tikai pašā Latvijā. Mūsu diplomātiskā darbā turpretim visu laiku nospiedošā daļa palīdzības ir nākusi tikai no LCP un caur viņu.*¹⁰³

Nobeigums

Jākonstatē, ka galvenais politiskais mērķis – Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošana ar Rietumu sabiedroto palīdzību, uz ko neapšaubāmi bija virzīta gan LCP, gan Latvijas diplomātu Rietumos politiskā darbība, tomēr sasniegts netika. Atklāts paliek jautājums, kādā veidā viņi paši to apzinājās un cik lielā mērā Latvijas sūtņu ārzemēs ar LCP starpniecību Latvijā nonākušie iluzorie latviešu tautas nākotnes redzējumi un LCP vadības teorētiskās diskusijas par Latvijas valsts atjaunošanas tiesiskiem principiem un tās augstāko politisko pārstāvniecību bija praktiski saistošas vairākumam Latvijas iedzīvotāju, kuru izdzīvošana okupācijas varas un tās maiņas skarbajos apstākļos, iespējams, bija pats lielākais garants Latvijas valsts pastāvēšanai nākotnē.

Jāatzīst, ka LCP uz ārzemēm vērstā darbība un sasniegumi, kuru nozīme būtu jāvērtē neviennozīmīgi, nebūt nedod iemeslu uzskatīt LCP par vienīgo un vadošo nacionālās pretošanās kustības organizāciju nacistu okupētajā Latvijā. Ja arī kara gados Latvijas diplomātiem saprotamu iemeslu dēļ bija izdevīgi informēt Rietumu sabiedrotos par centralizētas demokrātiskas Latvijas Centrālās padomes pastāvēšanu šajā laikā, tas nenozīmē, ka mūsdienās zināmie vēstures fakti to arī apstiprina. Lai visaptveroši izvērtētu pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā, šķiet, par maz ir apstāties tikai pie vienas, kaut arī ārpolitiski nozīmīgas organizācijas 1943.–1944. gada ārpolitiskās darbības un tās iekšpolitiskās platformas – 1922. gada Satversmes pamatprincipu akcentēšanas, lai gan tas acīmredzot varētu būt izdevīgi gan no mūsdienu Latvijas valsts politiskās konjunktūras, gan vēl joprojām Rietumu pasaulē dominējošās Otrā pasaules kara uzvarētājvalstu rakstītās vēstures viedokļa. Mēģinot pēc iespējas objektīvi atspoguļot šo Latvijas vēstures posmu, vēsturniekiem tomēr būtu jāvadās pēc citiem – profesionāliem pētniecības kritērijiem, līdzsvaroti izvērtējot visas – gan iekšpolitiskās un ārpolitiskās, gan organizētās un neorganizētās pret padomju un vācu okupācijas varu vērstās pretošanās izpausmes Latvijā Otrā pasaules kara laikā.

Atsauces un skaidrojumi

¹ Neiburgs U. Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums (1941–1945) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 169.–215. lpp.

- 2 *Neiburgs U.* Nacistu okupētā Latvija Rietumu sabiedroto skatījumā (1941–1945) // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 257.–284. lpp.
- 3 Voldemārs Salnais (1886–1948) – Latvijas ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Zviedrijā.
- 4 Kārlis Zariņš (1879–1963) – Latvijas ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Lielbritānijā, 1940. gada 17. maija ārkārtējo pilnvaru nesējs, Latvijas diplomātiskā dienesta vadītājs.
- 5 Alfrēds Bīlmanis (1887–1948) – Latvijas ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs ASV, 1940. gada 17. maija ārkārtējo pilnvaru nesēja substitūts.
- 6 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f., 2. apr., 115. l., 381.–385. lp.
- 7 Turpat, 293. fonds “Latvijas sūtniecība Vašingtonā (1921–1991)”, 1. apraksts “Latvijas sūtniecība Vašingtonā (1921–1991)” (3 sējumi, 5206 lietas); 2. apraksts “Latvijas sūtniecība Stokholmā un bijušo diplomātu darbība pēc sūtniecības slēgšanas (1921–1959)” (166 lietas); 3. apraksts “Latvijas delegācija pie Tautu Savienības un Latvijas sūtnis Šveicē un Dānijā (1920–1949)” (108 lietas).
- 8 Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA), lietu apraksti “Latvijas sūtniecība Londonā” (turpmāk – LA) (501 kaste); “Latvijas pastāvīgais delegāts pie Tautu Savienības” (turpmāk – TS) (11 lietas).
- 9 Sk.: *Neiburgs U.* Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un nacistu okupētā Latvija (1941–1945): avoti un izpētes iespējas // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). – Rīga, 2005, 154.–170. lpp.
- 10 Leonīds Siliņš (1916–2005) – LCP loceklis; 1943. gada 22. jūlijā nelegāli pa Baltijas jūru aizveda uz Gotlandi svarīgus dokumentus par padomju un vācu okupāciju Latvijā. Vēlāk darbojās Stokholmā kā Zviedru-latviešu palīdzības komitejas un LCP Ārzemju delegācijas sekretārs, vairākkārt šķērsojot Baltijas jūru un organizējot slepenos sakarus ar nacistu okupēto Latviju.
- 11 *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 42. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālā padome un nacionālā pretošanās kustība (1943–1951): Promocijai iesniegto darbu kopsavilkums. – Rīga, 2003, 21. lpp.
- 12 Sk.: *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994, 496 lpp.; *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 307 lpp.
- 13 “Sūtnis Salnais uzmodināja radīt pretestības kustību no bijušajiem parlamentāriešiem. Tā radās LCP, kuras priekšsēdis prof. Čakste gāja bojā koncentrācijas nometnē Vācijā [...] LCP ir izsūtījusi sūtnim Salnajam ziņas par vācu okupācijas varas rīcību, tās rīkojumiem, mobilizāciju un pašpārvaldes darbību [...] Ja sūtnis A. Bīlmanis ASV publicēja angļu valodā grāmatas un kritiski novērtēja latviešu pašpārvaldes darbu, tad tas mums labu nedarīja. Amerikā nezināja, kas ir krievu komunistu militārā diktatūra, un nebēdāja par tautām, kas nokļūst Padomju Savienības okupācijas varā.” – *Dravnieks A.* Es atceros: Latvijas skolas un skolotāji. – [B. v.], 1970, 208.–212. lpp. – “1943. gada 13. augustā vecie politiķi Rīgā nodibinājuši Latvijas Centrālo Padomi, kas tanī laikā man nebija zināms [...] Viņi atzinuši 1922. g. Satversmi un uzņēmuši zināmus sakarus ar Lietuvu, Igauniju un Zviedriju. Terrora apstākļos darbība gan bijusi ļoti ierobežota. Ideja nav slikta, var apšaubīt lietderību. Neko nozīmīgu padome neizdarīja un arī nevarēja izdarīt, bet tās dēļ tika apcietināti daudzi latviešu patrioti.” – *Lejiņš J.* Mana dzimtene: Atmiņu un pārdomu atspulgā. – Vāsterās, 1971, 288. lpp. – “Polītiska pretestības centra vajadzības doma bija pacēlusies arī ārzemēs, Latvijas sūtņu starpā. Viņi paredzēja Vācijas sakaušanu

karā un mudināja pierādīt rietumu pasaulei, ka arī latviešiem ir sava pretestības kustība, kas vērsas pret abām okupācijas varām – Padomju Savienību un nacistu Vāciju [...] Pēc sakaru uzņemšanas ar Zviedriju regulārās sanāsmēs savu darbību uzsākuši politiķi Latvijā, nodibinot vairākas komisijas. Diemžēl par šo politiku organizāciju uzzināja tikai neliels skaits Rīgas intelīģences pārstāvju, un tās darbība risinājās galvenokārt politisku jautājumu debatēšanā. Šīs pretestības organizācijas trūkums bija tas, ka par to plašākās tautas aprindās, it sevišķi uz laukiem, nekā nezināja.” – *Kažociņš I.* Reālītaietei par spīti / Rec. grām. *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994 // Jaunā Gaita, 1996, 4. nr., 59. lpp.

- ¹⁴ “Čakstes pretestības kustība, viņa vadītā Latvijas Centrālā padome orientējās uz Rietumu lielvalstīm, savas cerības atgūt Latvijas neatkarību iluzori saistīja ar ASV un Lielbritānijas domājamo palīdzību kara beigās. Šī grupa iestājās tieši par neatkarīgas, parlamentāras, uz 1922. gada Satversmi balslītas Latvijas valsts atjaunošanu. Tā centās pa slepeniem ceļiem informēt Rietumu lielvalstis un Zviedriju par stāvokli Latvijā [...] Vēsturiskie fakti par demokrātisku, uz rietumiem orientētu pretestības kustību Latvijā jāpopularizē daudz, daudz plašāk.” – *Stradiņš J.* Latvijas Republikas pamatā liktas demokrātiskas vērtības // Latvijas Vēsture, 2002, 2. nr., 7., 8. lpp. – “Lai informētu par situāciju Latvijā, Latvijas Centrālā padome centās informēt Latvijas sūtņus un Rietumu valstu valdības par padomju un nacistu noziegumiem Latvijas teritorijā, kā arī nodibināt sakarus starp Latviju un Rietumu valstīm. Savukārt sūtņiem bija svarīgi saņemt informāciju, kas apstiprinātu, ka latviešu tauta neatbalsta nevienu no abām svešajām varām un ka tai ir centrāla pretestības kustība, kas vērstā pret abām okupācijas varām [...] Pieminot Konstantīnu Čaksti, mēs atzīstam viņa priekšstatus par demokrātiju un neatkarīgu Latviju. Profesora izvirzītās vērtības – uzņēmība, drosmē, godprātība, valstiska domāšana un uzpurēšanās savas valsts un tautas labā – ir tās, kas nosaka viņa nozīmīgumu arī šodienas Latvijā.” – *Lerhīs A., Ancāns P.* Konstantīns Čakste – zinātnieks un latviešu nacionālās pretestības kustības organizētājs // Latvijas Vēsture, 2003, 2. nr., 21., 22. lpp.

- ¹⁵ “LCP ir veikusi svarīgu darbu vairākos virzienos. Ja tā nespēja kļūt par visas nācijas noteicēju vadītāju [...], tad mūsu LCP tomēr izvērtās par ideoloģisko centru visiem latviešu demokrātiskiem patriotiem [...] Arī starptautiskā ziņā LCP piekrita liela politiska nozīme [...] Tā radās LCP sistemātiski nelegāli sakari caur V. Salno Stokholmā ar sūtņiem Londonā un Vašingtonā [...] Sūtnis K. Zariņš un it sevišķi sūtnis A. Bīlmanis iesniedza kā valdībām, tā preseī LCP protestus, tā noskaidrojot, ka Latvijā ir pretestības kustība, kas cer uz Rietumu lielvalstu uzvaru [...] Kaut gan LCP veica svarīgu darbu, tomēr mani tās darbība neapmierināja. Manuprāt, tai trūka aktīva dinamisma un tai nebija pietiekami plaši sakari ar tautu.” – *Cielēns F.* Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas. – Vāsterās, 1964, 3. sēj., 253.–256. lpp. – “Ārzemju informēšana LCP darbā ieņēma ļoti svarīgu vietu. Deklarācija ārvalstīm un LCP platforma pirmo reizi pēc neatkarības zaudēšanas deva rokās spēcīgu materiālu mūsu sūtņiem, ar ko aizstāvēties pret komunistu un vāciešu propagandu. Uz ārzemēm nelegāli izvestie okupācijas laika latviešu laikraksti parādīja visā pilnībā to okupācijas režīmu, pret ko cīnījās LCP. Piesūtītos materiālus vispilnīgāk izmantoja sūtnis ASV A. Bīlmanis. LCP deklarāciju un platformu A. Bīlmanis nodeva Valsts departamentam, līdz ar to gaudams to propagandas butaforiju, ko bija uzcēlis Kremlis, nostādīdams latviešus vai nu par komunistiem, vai hitleriešiem, kas savu neatkarības laiku pilnīgi aizmirsuši [...] Sliktāki ir apstākļi Anglijā. Šeit ar LCP darbību gan tiek iepazīstināti attiecīgie ārlietu resori, parādās arī pa rakstam vietējā presē, bet plašāku atbildi LCP dokumenti nerada.” – Latvijas Centrālā padome (*Klīve Ā.* Latviešu politiskie centieni vācu okupācijas laikā) / Sag. publ. T. Vilciņš. //

- Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 86. lpp. – “Latvijas Centrālā Padome bija vienīgā demokrātiskā nacionālā pretestības kustība okupācijas apstākļos, kas varēja runāt visas latviešu tautas un arī Latvijas vārdā, atsaucoties uz brīvās Latvijas Satversmes likumiem. Tā bija arī vienīgā pretestības kustība Latvijā, kam bija diezgan regulāri sakari ar ārzemēm, t.i., ar Latvijas sūtņiem ārzemēs un rietumu valstu valdību pārstāvjiem. Tie bija LCP izstrādātie memorandi, deklarācijas, protesti un citi iesniegumi un ziņojumi, kas tika sūtīti Latvijas sūtņiem ārzemēs iesniegšanai rietumu valstu valdībām un starptautiskām organizācijām, ar konkrētām prasībām cīņā par visas latviešu tautas brīvību un Latvijas valsts neatkarību.” – *Andersons E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ...*, 5. lpp.
- 16 Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / Ed. by A. Ezergailis (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 5. sēj.). – Rīga, 2002, 490. lpp.
- 17 *Kangeris K.* Trimdas sākumi: Latvijas pavalstnieki kara laika Eiropā (1939–1945): Referāts starptautiskajā konferencē “Trimdas arhīvi atgriežas: Latviešu bēgļu gaitas Vācijā 1944–1949” Rīgā 2000. gada 15. septembrī.
- 18 LVVA, 293. f., 1. apr., 847. l., 28., 31. lp.
- 19 Aleksandrs Kacens (1885–1948) – Latvijas ģenerālkonsuls Turcijā, 1943. gada aprīlī atgriezās Latvijā.
- 20 LVVA, P-70. f., 5. apr. 33. l., 473., 474. lp.
- 21 Jūlijs Feldmans (1889–1953) – Latvijas ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Šveicē, pastāvīgais delegāts Tautu Savienībā Ženēvā.
- 22 LVVA, 293. f., 3. apr., 78. l., 14. lp.
- 23 LR ĀMA, LA, 225. kaste.
- 24 Latvijas sūtniecība Ženēvā: Biļetens / Izd. J. Feldmans. – Ženēva, 1941.–1945. (vismaz 89 numuri).
- 25 Latvian Information Bulletin / Ed. by A. Bilmanis. – Washington, D.C., 1941–1945; Pārskats par pēdējā laika politiskām tendencēm / Izd. K. Zariņš. – Londona, 1941–1945.
- 26 National Archives, College Park, MD (turpmāk – NA), Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16.
- 27 Verners Tepfers (1893–1958) – Latvijas armijas ģenerālis, LCP loceklis (no 1944. gada augusta – LCP priekšsēdis).
- 28 Jānis Tepfers (1898–1994) – bijušais ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Somijā. Pārcēlies uz Zviedriju, no 1942. gada strādāja par tulku Zviedrijas Ārlietu ministrijā.
- 29 LR ĀMA, LA, 490. kaste.
- 30 LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 262. lp.
- 31 Turpat, 261. lp.
- 32 Turpat.
- 33 Ēriks Laidis (1904–1961) – arheologs, Igaunijas biroja Helsinkos vadītājs.
- 34 Voldemārs Ģinters (1899–1979) – arheologs, LCP loceklis (no 1944. gada novembra – LCP pārstāvis Kurzemē).
- 35 Aleksandrs Varma (1890–1970) – Igaunijas sūtnis Somijā (1939–1944).
- 36 Dokuments publicēts: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 177.–179. lpp.
- 37 Turpat.
- 38 LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 141., 142. lp.
- 39 Turpat, 274., 275. lp.

- ⁴⁰ Turpat, 297. lp.
- ⁴¹ Turpat, 298., 299., 300.–302. lp.
- ⁴² Valdemārs Kreicbergs (1912–1995) – III šķiras sekretārs Latvijas sūtniecībā Stokholmā. Neraugoties uz to, ka Zviedrijas valdība neatzina Latvijas sūtniecības pastāvēšanu, viņš turpināja sūtniecības lietu pārzināšanu. No 1942. gada februāra strādāja ASV vēstniecībā Stokholmā – *Special Reporting Section* nodaļā.
- ⁴³ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 424. lp.
- ⁴⁴ *Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 140. lpp.
- ⁴⁵ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 336.–341. lp.
- ⁴⁶ Francis Balodis (1882–1947) – vēsturnieks, Otrā pasaules kara laikā dzīvoja Stokholmā.
- ⁴⁷ LR ĀMA, LA, 344. kaste.
- ⁴⁸ Turpat, 128. kaste.
- ⁴⁹ “Nevienam no šiem sūtņiem nebija nekādas pareizas faktu informācijas – ne politiskās, ne ekonomiskās, ne sociālās – par okupēto Latviju kā PSRS, tā Vācijas okupācijā un par iedzīvotāju patieso noskaņojumu, eventuālām pretestības kustībām etc. Viņu memorandi, iesniegumi, arī protesti bija bieži, pārāk bieži dibināti uz dažāda rakstura no bēgļiem iegūtu informāciju, ko nebija iespējams viņiem pašiem pārbaudīt [...] Paplašinoties Latvijas Centrālās padomes darbībai un nodibinoties tās sakariem ar Zviedriju un V. Salno 1943. gada 22. jūlijā, visa mūsu ārzemju sūtņu darbība ieguva politisku realitāti un Rietumu valstu respektu, jo dokumentācija, protesti, memorandi etc. nu nāca no vācu okupētās Latvijas ar pārbaudītiem juridiski pamatotiem faktiem par turienes politisko, ekonomisko un sociālo stāvokli.” – *Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 189., 190. lpp. – Tagad mēs gan zinām, ka L. Siliņš nebija vienīgais ziņu sniedzējs par vācu okupāciju Latvijā un vairāki V. Salnā vācu valodā sastādīti un vēlāk A. Bīlmaņa angļu valodā izdoti pārskati par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā Rietumu sabiedrotos sasniedza vēl pirms L. Siliņa ierašanās Zviedrijā, piemēram, izdevumu “*Latvia under German Occupation*” ASV Valsts departaments saņēma jau 1943. gada maijā. – NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16.
- ⁵⁰ LR ĀMA, LA, 128. kaste.
- ⁵¹ Mintauts Čakste (1893–1962) – senators, LCP loceklis.
- ⁵² Voldemārs Zāmuels (1872–1948) – zvērināts advokāts, senators.
- ⁵³ Jānis Kurelis (1882–1954) – Latvijas armijas ģenerālis, LCP Militārās komisijas vadītājs līdz viņa komandētās militārās grupas (kureliešu) sagrāvei 1944. gada 14. novembrī.
- ⁵⁴ LVVA, 293. f., 2. apr., 115. l., 422. lp.
- ⁵⁵ Konstantīns Čakste (1901–1945) – LCP priekšsēdis, apcietināts 1944. gada 29. aprīlī, ieslodzīts Salaspils, vēlāk – Štuthofas koncentrācijas nometnē, gājis bojā tās evakuācijas laikā 1945. gada 21./22. februāra naktī netālu no Ganšas.
- ⁵⁶ Bruno Kalniņš (1899–1990) – LSDSP biedrs, LCP priekšsēža vietnieks, apcietināts 1944. gada 12. jūlijā, ieslodzīts Salaspils, vēlāk – Štuthofas koncentrācijas nometnē.
- ⁵⁷ LR ĀMA, LA, 225., 247. kaste u.c.; LVVA, 293. f., 1. apr., 537. l.; 2. apr., 115. l.; 3. apr., 78. l.; u.c.
- ⁵⁸ Public Record Office, Kew Garden, Surrey (turpmāk – PRO), FO 371, R 43050/F 316, pp. 27, 28.
- ⁵⁹ Sk.: *Andersons E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ...*, 473.–475. lpp.; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums / Atb. red. E. Pelkaus. – Rīga, 1999, 205.–209. lpp.; *Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 235.–239. lpp.
- ⁶⁰ Miķelis Valters (1874–1968) – bijušais ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Beļģijā.

- ⁶¹ Latvju Domas, 1943–1944 (12 numuru).
- ⁶² *Valters M.* Piezīmes pie diviem dokumentiem // *Latvju Domas*, 1944, 8. nr. (aprīlis), 7. lpp.
- ⁶³ *Bilmanis A.* *Latvian–Russian Relations: Documents.* – Washington, D.C.: The Latvian Legation. – 1944, pp. 235–237; *Latvia under German Occupation in 1943.* – Washington, D.C.: The Latvian Legation. – 1944, pp. 27–30; *Latvian Information Bulletin / Ed. by A. Bilmanis.* – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation. – 1944, vol. III, April, pp. 1–4.
- ⁶⁴ LVVA, 293. f., 3. apr., 85. l., 47. lp.
- ⁶⁵ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ⁶⁶ LCP izdevumu "Jaunā Latvija" nelegāli iespieda ar pavairojamo aparātu 1000 eksemplāros Jelgavā 1944. gada 10. martā Lauksaimniecības akadēmijas docents Vilis Eiche kopā ar dzīvesbiedri Aleksandru Eichu un asistentu Hermani Zeltiņu. Tā apjoms bija divas lappuses, kurās bija sniegtas ziņas par Latvijas starptautisko stāvokli un noteiktas latviešu politiskās dzīves tālākās vadlīnijas. – Sk.: Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. 5-437-DK/p.
- ⁶⁷ LR ĀMA, LA, 223. kaste.
- ⁶⁸ "Sūtņi M. Valters, J. Feldmanis, P. Oliņš, V. Salnais un A. Bīlmanis bija politiķi ar plašu skatu; to nevar teikt par K. Zariņu, "pilnvaru nesēju", kurš izrādīja "negribu" sadarboties ar LCP, kā to bieži praksē varēja redzēt." – *Siliņš L.* *Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 190. lpp. – Šāds L. Siliņa viedoklis gan nav guvis atbalstu mūsdienu historiogrāfijā: "Nevar pilnībā piekrist autora apgalvojumam, ka K. Zariņš nav vēlējis sadarboties ar LCP. K. Zariņš atbalstīja patriotisku pretošanās kustības darbību Latvijā, tomēr sūtņim bija jārēķinās ar zināmu diplomātiskā darba specifiku un ierobežojumiem tajā. LCP darbinieki ne vienmēr to izprata [...] Sūtņi nevarēja piedalīties diskusijās par LCP platformu un pakļauties jebkādas pagrīdes organizācijas aicinājumiem vai rīkojumiem, jo tādā gadījumā rezidences valstis viņus vairs neuzskatītu par valdības pilnvarotām personām un izbeigtu jebkādu diplomātiskus kontaktus ar viņiem." – *Ērglis Dz., Lerhis A.* / *Rec. grām. Siliņš L.* *Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās.* – Rīga, 2001 // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2002, 1. nr., 186. lpp.
- ⁶⁹ Fēlikss Cielēns (1888–1964) – LSDSP biedrs, LCP loceklis; 1944. gada maijā ar bēgļu laivu ieradās Zviedrijā, no 1944. gada 17. jūnija līdz 1945. gada 29. martam par situāciju Latvijā uzrakstīja vismaz astoņus ziņojumus ASV vēstniecībai Stokholmā. Vēstures literatūrā F. Cielēna došanās uz Zviedriju gan ir vērtēta arī ne visai glaimojoši: "Bija jādabū laiva, lai pārvestu Fēlikšu Cielēnu [...] Šī braukšana bija valstiska lieta, jādabū pāri LCP loceklis, lai viņš uzņemtu sakarus ar rietumiem [...] Pēc izrunāšanās ar pārbraukušajiem zvejniekiem [...] pārrunājām, ka bijām pārrēķinājušies, domādami, ka pārvestā "svarīgā" persona drīz atgriezīsies Kurzemē vajadzīgai darbībai. Nebijām sagaidījuši, bet nu konstatējām, ka šī bija pirmā mūsu valdības locekļa bēgšana panikā, ar visiem radiem un draugiem." – Pāri jūrai 1944./45. g. / *Sast. V. Lasmane.* – Stokholma, 1990, 22., 23. lpp.
- ⁷⁰ 2001. gada maijā memoranda oriģināls nonāca Latvijas Kara muzeja īpašumā. Muzejam sniegta informācija, ka līdz pat 90. gadiem tas bijis paslēpts kādā dzīvoklī Rīgā, Peldu ielā 19. – LKM, inv. nr. 5-22742/1437-DK. – Pirms tam tā teksts publicēts: *Bangerskis R.* *Mana mūža atmiņas.* – Kopenhāģena, 1959, 3. grām., 88.–91. lpp.; *Cielēns F.* *Laikmetu maiņā ...*, 3. sēj., 267.–269. lpp.; *Pulkvedis Aleksandrs Plensners. Tautai un tēvzemei veltīts mūžs: Rakstu kopojums pulkveža piemiņai / Sakārt. P. Irbe.* – Lincoln, 1987, 148., 149. lpp.; *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945 / Sast. V. Samsons.* – Rīga, 1990, 150.–153. lpp.; *Siliņš L.* *Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 274.–288. lpp.

- ⁷¹ Memoranda oriģināls ir datēts ar 1944. gada 17. martu, citur vēstures literatūrā publicētās kopijas – ar 22. martu, pie tam tiek apgalvots, ka L. Siliņš to aizvedis uz Zviedriju jau 29. februārī [*sic!* – U. N.]. Tikpat pretrunīgi ir dati par memoranda parakstītāju skaitu. Kara laika dokumentos un pēckara izdevumos minēti skaitļi 160, 186, uz memoranda oriģināla parakstītāju sarakstā 188 personas, kā arī minēts 189. parakstītāja – E. Morica vārds [taču paraksta trūkst. – U. N.], L. Siliņš raksta par 190 cilvēkiem, jo pēdējo divu – B. Kalniņa un E. Morica paraksti bijuši pievienoti memorandam šifrētā veidā. – Sk.: *Neiburgs U. Latvijas Centrālās padomes memorands par Latvijas neatkarības atjaunošanu. 1944. gada marts // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. II. – Rīga, 2001, 184.–203. lpp.*
- ⁷² Rūdolfs Bangerskis (1878–1958) – Latvijas armijas ģenerālis, Latviešu leģiona ģenerālinspektors.
- ⁷³ *Andersons E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 414. lpp.*
- ⁷⁴ Tā teksts angļu valodā publicēts: *Andersons E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 414.–416. lpp.; Siliņš L. The Latvian Central Council and Boats to Sweden. – Uppsala, 2000, pp. 15, 16.*
- ⁷⁵ “Kad es pēdējo reizi satiku sūtni Valdemāru Salno 1947. g. 18. novembra sarīkojumā Upsalā, tad ieprasījos arī par memoranda likteni, jo zināju, ka viena kopija nonākusi Zviedrijā. Viņš atbildēja, ka saņemto kopiju pats pārfotografējis, vienu eksemplāru nosūtījis sūtnim Zariņam uz Londonu, vienu eksemplāru nodevis kā angļu, tā ASV sūtņiem un viens eksemplārs palicis sūtniecības arhīvā, kur tad tam vēl arvienu vajadzētu atrasties.” – *Pāvulāns V. Skaidrības labad: 1944. g. memorands // Brīvā Latvija, 1992, 23.–30. novembris. – “Deklarācijas un parakstu divas filmas, kā arī vienu mašīnrakstītu deklarācijas kopiju ar parakstiem no Latvijas uz Zviedriju 1944. gada 29. februārī aizveda L. Siliņš, kā arī norādījumus, kam tā jāiesniedz. Deklarācijas teksts bija tulkots arī angļu valodā.” – Andersons E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 70. lpp.*
- ⁷⁶ LR ĀMA, LA, 247. kaste.
- ⁷⁷ Turpat, 223. kaste.
- ⁷⁸ *Andersons E., Siliņš L. u.c. Latvijas Centrālā padome ..., 64. lpp.*
- ⁷⁹ Kristaps Upelnieks (1891–1944) – LCP loceklis, ģenerāļa J. Kureļa grupas štāba priekšnieks, nošauts 1944. gada 20. novembrī jūras kāpās pie Liepājas.
- ⁸⁰ Vilis Janums (1894–1981) – Latvijas armijas pulkvedis, Latviešu leģiona 15. divīzijas 33. pulka komandieris, veicis ieroču, municijas un apgādes plānu izstrādi LCP militārās komisijas vajadzībām.
- ⁸¹ “Vēstule ir ar roku rakstīta un sūtnis tajā raksta, ka pieprasītie ieroči vajadzīgā daudzumā esot jau ielādēti kuģos un gaidot tikai izbraukšanas pavēli. Tālāk viņš raksta, lai nu kopā ar vāciešiem gan necinās, jo tie karu jau esot tikpat kā zaudējuši. Savu zemi, Latviju, tomēr lai aizstāvēt līdz pēdējam vīram. Ja citas iespējas nebūtu, tad jānotur vismaz neliela josla gar jūrmalu Kurzemē. Frontes sabrukuma gadījumā ar tiem pašiem kuģiem, kuri vedīšot ieročus, ar tiem pašiem uz Zviedriju evakuēšot arī apdraudētos iedzīvotājus.” – Pulkvedis Vilis Janums. Raksti, stāsti un atmiņas / Sakārt. J. Leitītis. – Toronto, [b. g.], 46., 47. lpp. – “K. Upelnieks man un J. Gregoram deva lasīt dažas sūtņa Salnā vēstules [...] Nezinu, vai Salnais bija sazinājies ar pārējiem Latvijas sūtņiem ārzemēs un kā bija domāts realizēt to, kā varētu piegādāt ieročus, ja izdotos atjaunot Latvijas armiju [...] Ir taču briesmīgi ko solīt tautai okupētā zemē, kad pašam solītājam jādodomā, kā viņš šo solījumu varētu pildīt, ja arī ieročus būtu iespējams saņemt.” – *Dravnieks A. Es atceros ..., 208.–212. lpp. – “Salnais domājis, ka vislabākais būtu, ja varētu atjaunot Latvijas armiju – tad būtu izredzes dabūt ieročus no ārienes. Netiku dzirdējis par šādu Salnā ieteikumu, bet, ja viņš tādu devis, tad tas bijis vieglprātīgs. Maz ticams, ka viņš varētu ieročus sagādāt; vēl mazāk ticams, ka ieročus varētu atvest Latvijā. Utopiska bija iedoma, ka varētu atjaunot Latvijas armiju. Kureļa grupas izveidošanu var uzskatīt par mēģinājumu,*

- un mums zināms, kā tas beidzās. Ja tāds ieteikums no sūtņa Salnā nācis, tad viņa fantāzija neatpaliek no K. Upelnieka fantāzijas un viņš būtu līdzatbildīgs latviešu karavīru traģēdijā.” – *Lejiņš J.* Mana dzimtene ..., 305. lpp. – “Publicētās LCP Ārzemju komitejas telegrammas no Zviedrijas nav pietiekošs avots, lai varētu izskaidrot lielo paļāvību uz sūtņa Salnā mudinājumiem un solījumiem, kas sastāda daļu no kureliešu ilūziju pasaules [...] Nav tomēr ticams, ka Salnais būtu apgalvojis, ka Zviedrijā jau stāvēt kuģi ar ieročiem un munīciju Latvijas armijai, kas atceļā paņēmsot līdzī bēgļus, kā to savā grāmatā par pulkvedi Vili Janumu raksta Jēkabs Leitītis.” – *Kažociņš I.* Reālītaietei par spīti ..., 60. lpp. – “Atbrīvošanas armijai būtu vajadzējis ieročus, par ko tika arī domāts, bet tādus ieročus no Rietumiem attiecīgā brīdī mēs nevarējām dabūt. Kaut gan mēģinājumi notika, jo par ieroču pirkšanu okupācijas laikā domāja un darīja Latvijas sūtņi. Ja būtu bijusi nauda, tādi ieroči varētu tikt sagādāti, tā nebija neiespējama lieta. Daži cilvēki brauca uz Somiju un meklēja ceļus, lai dabūtu ieročus no somiem, un bija arī zināmas sarunas ar zviedriem par ieroču pirkšanu [...] “No zila gaisa” neviens nebūtu sūtījis pāri uz Zviedriju militārus aprēķinus, ko es pats aizvedu. Tam bija ļoti liels pamats, tomēr bija arī ļoti lielas grūtības naudas ziņā.” – *Dimants A.* Rietumi zināja patiesību: Intervija ar L. Siliņu // *Lauku Avīze: Mājas Viesis*, 2002, 10. maijs.
- ⁸² *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti ..., 192.–203., 206.–222. lpp.
- ⁸³ Daļu LCP savāktu materiālu uz Zviedriju aizveda V. Tepfers, kurš nonāca Gotlandē ar motorlaivu “Centība” 1944. gada 1. novembrī, savukārt P. Kalniņa uz Zviedriju vestie dokumenti aizgāja bojā līdz ar vāciešu pārķertās motorlaivas “Gulbis” saspridzināšanu Gotenhāfenā 1944. gada 21. septembrī. – Sk.: Pāri jūrai 1944./45. g. ..., 62., 90. lpp.
- ⁸⁴ NA, Record Group 226, Entry 16, Box. 1182, 1348, 1478; PRO, FO 371/43050, WO 208/2076; LVVA, 293. f., 1. apr., 569. l.; 3. apr., 78. l.; LR ĀMA, LA, 225., 243. kaste; u.c.
- ⁸⁵ LVVA, 293. f., 3. apr., 78. l.; LR ĀMA, LA, 223. kaste, TS, 8., 9. lieta; u.c.
- ⁸⁶ Sk.: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 231 lpp.
- ⁸⁷ Pēc Otrā pasaules kara LCP daļēji turpināja darboties trimdā divās patstāvīgās daļās – līdz 1950. gadam Vācijā un līdz 1951. gadam Zviedrijā.
- ⁸⁸ Ādolfs Klīve (1888–1974) – Zemnieku savienības biedrs, LCP loceklis.
- ⁸⁹ Voldemārs Bastjānis (1884–1975) – LSDSP biedrs, LCP loceklis.
- ⁹⁰ Jāzeps Rancāns (1886–1969) – 1931. gadā ievēlētās LR Saeimas priekšsēža otrais biedrs, LCP loceklis.
- ⁹¹ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1970. f., 1. apr., 192. l., 22., 23. lp.
- ⁹² LVVA, 293. f., 1. apr., 569. l., 64.–69. lp.
- ⁹³ LPKDA izveidoja britu okupācijas zonā Hidesenā pie Detmoldas 1946. gada 16. jūnijā, ar mērķi “organizēt un izveidot latviešu pretestības kustības dalībnieku kopību, vākt un sistematizēt ziņas par pretestības kustības norisi dzimtenē un pretdarbību šai kustībai, sniegt morālu atbalstu un materiālu palīdzību saviem biedriem un bojā gājušo piederīgiem”. Līdz 1949. gadam LPKDA bija reģistrēti 347 bijušie pretošanās kustības dalībnieki un savāktas ziņas par 2940 vācu koncentrācijas nometnēs ieslodzītiem latviešiem. Mūsdienās LPKDA arhīvs un nacistu koncentrācijas nometņu upuru kartotēka ir nonākusi Latvijas Okupācijas muzeja (turpmāk – OMF) krājumā. – Sk.: *Neiburgs U.* Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) trimdas sabiedriski politiskajā dzīvē pēckara Vācijā (1946–1949). Konferences “Trimda, kultūra, nacionālā identitāte” referātu krājums. – Rīga, 2004, 549.–562. lpp.
- ⁹⁴ LVVA, 293. f., 1. apr., 1557. l., 13.–15. lp.

- ⁹⁵ Sk.: Zunda A. Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādes vēstures literatūrā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi, 2004, 216.–239. lpp.; Feldmanis I. Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā (1941–1945) // Latvijas Vēsture, 2004, 1. nr., 91.–104. lpp.; u. c.
- ⁹⁶ “LCP bija nacionāla latviešu pretestības kustība vācu okupācijas laikā. Tā sākās jau 1941. gadā vācu okupācijas laikā, kad cilvēki saprata, ka ir vajadzīga centrāla, visu Latviju sedzoša pretestības kustība ar politisku vadību, kuras pamatā ir Latvijas konstitūcija – Satversme [...] Vienīgā demokrātiski dibinātā pretestības kustība toreiz bija Latvijas Centrālā padome. Visas pārējās zināma veida pretestības grupas bija sīkas, Latvijas Centrālajā padomē bija pārstāvētas visas lielās partijas, kas bija pēdējā Latvijas Saeimā, ar visu Saeimas prezidiju.” – Dimants A. Rietumi zināja patiesību. Intervija ar L. Siliņu // Lauku Avīze: Mājas Viesis, 2002, 10. maijs. – “Apgalvojums par to, ka Latvijas Centrālajai padomei bija svarīga loma pretestības kustības koordinācijā, diemžēl neatbilst patiesībai. Latvijas Centrālā padome nekad nav bijusi kāda latviešu pretestības kustības koordinētāja Latvijā, par kādu “svarīgu lomu” nemaz nerunājot.” – A. Neparta vēstule Latvijas Valsts prezidentes kancelejai, Milforda, 2003.1.VII, OMF, A. Neparta mape.
- ⁹⁷ LR ĀMA, LA, 428. kaste.
- ⁹⁸ Pauls Kalniņš (1872–1945) – 1931. gadā ievēlētās LR Saeimas priekšsēdis, LCP loceklis.
- ⁹⁹ Kārlis Pauļuks (1870–1945) – 1931. gadā ievēlētās LR Saeimas priekšsēža pirmais biedrs, LCP loceklis.
- ¹⁰⁰ LVA, 1970. f., 1. apr., 193. l., 35. lp.
- ¹⁰¹ LR ĀMA, LA, 428. kaste.
- ¹⁰² LVVA, 293. f., 3. apr., 78. l., 246. lp.
- ¹⁰³ Turpat, 1. apr., 1539. l., 1.–17. lp.

Uldis Neiburgs

Diplomats of the Republic of Latvia in the West and the Central Council of Latvia during 1943–1944: Political Stance, Contradictions and Solutions

Summary

The study is based on sources that up to now have been almost completely neglected in historical research: war-time documents of embassies of the Republic of Latvia in Sweden, Great Britain, USA and Switzerland deposited in the State History Archives of Latvia and the Archives of the Foreign Ministry of Latvia. The aim of the study is to ascertain how contacts between Latvian diplomats (Voldemārs Salnais in Stockholm, Kārlis Zariņš in London, Alfreds Bīlmanis in Washington and others) and the Central Council of Latvia (CCL) were established, what opinions they held about each other (political stance, aims and tasks at hand), related political activities and problems that had to be faced. What was

the information that arrived from Latvia in the West and vice versa; what were the practical results of this information exchange; and how the results can be assessed from the present perspective, especially in the context of wartime resistance history?

From the summer of 1943 on, Latvian ambassador in Stockholm, Voldemārs Salnais, became actively interested in the situation in Nazi-occupied Latvia and perceived the necessity to organize a centralized national resistance movement. At the same time, related activities in Latvia took place: Leonids Siliņš, advance person of the CCL, crossed the Baltic on 22 July 1943 to establish contacts, and the CCL was formally established in Rīga on 13 August 1943. These activities continued until the middle of 1944, when contacts between Latvian diplomats in the West and CCL reached their peak. They included information exchange, illegal boat traffic across the Baltic, etc. The contacts diminished considerably after several CCL leaders, including Konstantīns Čakste, Bruno Kalniņš and others, were arrested in Latvia.

The main political goal of these activities by both the CCL and Latvian diplomats – the re-establishment of an independent Latvian state with the assistance of the Western Allies – was not reached. It is, however, open to question to what extent and how they were cognizant of this failure and to what extent their illusory future projections, which reached Latvia through CCL contacts, as well as the theoretical discussions of the CCL leadership about the legal principles of a renewed Latvian state, had practical implications to the majority of the population of Latvia whose very survival under the occupation powers and their changes in all likelihood were the best guarantee for a future Latvian state.

The significance of the foreign activities of the CCL and their successes cannot be evaluated without qualifications. They do not support the view that the CCL was the only and leading organization of the national resistance movement in Nazi-occupied Latvia. A comprehensive evaluation of the resistance movement in Latvia during World War II cannot end with placing stress only on the 1943–1944 foreign and domestic policy platform – the basic principles of the 1922 Constitution – of one organization, no matter how important. A balanced evaluation of all forms of resistance in Latvia during World War II against German and Soviet occupation powers is called for: both those that were highly organized and unorganized, and those that placed emphasis on foreign and domestic activities.



**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1944–1945)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1944–1945)**





Ritvars Jansons

Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR lekšlietu tautas komisariāta darbību (1944–1945)

Šis raksts ir papildinājums autora ar Latvijas Vēsturnieku komisijas atbalstu 2003. gadā veiktajam pētījumam “Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959)”, kur analizētas Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas/Latvijas Komunistiskās partijas (turpmāk tekstā KP) attiecības ar Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) drošības iestādēm un LPSR Tautas Komisāru Padomi (TKP)/Ministru Padomi (MP), bet netika aplūkota Komunistiskās partijas un LPSR lekšlietu tautas komisariāta (leTK) mijiedarbība. Līdz ar to KP un LPSR leTK darbība 1944.–1945. gadā, kad LPSR lekšlietu komisariāts bruņoti cīnījās ne tikai ar kriminālnoziedzniekiem, bet lielu uzmanību pievērsa cīņai ar nacionālajiem partizāniem, apskatīta atsevišķā rakstā.

Izmantotie avoti. Latvijas Valsts arhīva (LVA) 101. fonda (KP Centrālās komitejas (CK) dokumenti) 6. apraksta 21. lieta – “LK(b)P Sevišķā sektora sarakste par LPSR leTK, LPSR Valsts drošības tautas komisariāta, tiesas un prokuratūras darba jautājumiem 1944. gadā”. KP Sevišķais sektors aplūkotajā laikposmā tieši pārraudzīja LPSR leTK.

LVA 101. fonda 8. apraksta 18. lieta – “LK(b)P Sevišķā daļa (sektors). Sarakste par cīņu ar bandītismu un iznīcinātāju bataljonu darbu” 1945. gadā.

LVA 101. fonda 8. apraksta 19. lieta – “LK(b)P CK Sevišķais sektors. Sarakste VDM, leM un milicijas darba jautājumos”, 1945. gads – atbilstoši 1945. gada iestāžu nosaukumiem – LPSR Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK), leTK un milicijas jautājumos.

Latvijas Republikas lekšlietu ministrijas (leM) Informācijas centra (IC) arhīva 1. fonda 3. apraksta 2. lietas dokumenti – “LPSR leTK 1945. gada pavēles”.

Izmantota arī faktoloģiskā informācija no Heinriha Stroda pētījuma “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956”¹, kurā LPSR leTK darbība minētājā laikposmā apskatīta sīkāk nekā citu vēsturnieku darbos.

KP darbība LPSR leTK kadru nostiprināšanā

LPSR represīvās sistēmas vispār, bet īpaši iekšlietu tautas komisariāta nostiprināšana pēc Latvijas otrreizējās komunistiskās okupācijas bija viens no KP uzdevumiem.

Pēc Otrā pasaules kara daļēji izira tā LPSR leTK sistēma, kura Latvijā tika izveidota 1940.–1941. gadā. Atkāpjoties no Latvijas teritorijas, komisariāta bijušie darbinieki strādāja dažādās PSRS vietās vai arī bija pārgājuši darbā uz citu republiku VDTK daļām.² 1944. gada sākumā, kad prognozēja Sarkanās armijas ielaušanos Latvijā, pēc tās teritorijas ieņemšanas steidzīgi vajadzēja formēt LPSR leTK kadrus. KP CK sekretārs Jānis Kalnbērziņš un LPSR TKP priekšsēdētājs Vilis Lācis 1944. gada 5. maijā rakstīja lūgumu PSRS iekšlietu komisāram Lavrentijam Berijam, lai palielina LPSR leTK milicijas darbinieku algas. 1940. gadā LPSR leTK milicijas darbinieku algas tika pielīdzinātas Maskavas un Ļeņingradas pilsētas un to apgabalu darbinieku algām. 1944. gadā Ļeņingradas un Maskavas milicijas darbinieku algas tika paaugstinātas. Darbam Latvijā, kuras teritoriju drīz paredzēja ieņemt Sarkanā armija, kvalificētus darbiniekus nokomplektēt bija grūti. Frontes aizmugures iestādēs un uzņēmumos strādājošie saņēma augstāku samaksu nekā to varētu nopelnīt LPSR leTK milicijā. To vērā ņemot, J. Kalnbērziņš un V. Lācis lūdza attiecināt Ļeņingradas un Maskavas milicijas pilnvaroto algas arī uz Rīgu.³ Par L. Berijas atbildi ziņu trūkst.

1944. gada jūlijā pirmajā KP CK un TKP operatīvajā grupā, kurā minētās institūcijas iekļāva vadošus darbiniekus darbam Sarkanās armijas tikko ieņemtajā teritorijā, bija arī LPSR leTK darbinieki.⁴ Otrās operatīvās grupas sastāvā no Krievijas uz Latviju 1944. gada 7. jūlijā devās arī E. Pļaviņš – Operatīvās grupas daļas priekšnieks LPSR leTK milicijas uzraudzībai.⁵

1944. gada septembrī LPSR leTK bija 7281 štata vieta. 19. septembrī, LPSR leTK vadībai atrodoties Daugavpilī, nokomplektētas bija 2026, komisariātam trūka 5255 darbinieki. Līdz ar to leTK darbība bija ierobežota. Milicijā trūka 2274 darbinieku, LPSR leTK pakļautajā Šoseju pārvaldē – 453 inženiertehnisko speciālistu, ugunsdzēsējos – 1371, bet cietumos – 660 darbinieku. LPSR leTK komisārs Augusts Eglītis uzskatīja, ka no nacionālajiem kadriem vairāk cilvēku komisariātam piesaistīt nevar un brīvus kadrus nevar atrast arī citās Padomju republikās. J. Kalnbērziņš bija devis norādījumu Latvijas partizānu kustības štābam norīkot 1000 cilvēkus darbam LPSR iekšlietu tautas komisariātā. Štābs uz LPSR leTK nosūtīja 400 cilvēku, taču leTK darbā varēja noformēt tikai 264; pārējie vai nu nebija spējīgi veikt iekšlietu darbinieka uzdevumus, vai arī neatbilda politiskā ziņā.⁶ A. Eglītis lūdza J. Kalnbērziņam radušos situāciju glābt, atgriežot darbā citu PSRS republiku tautas komisariātos, Komunistiskās partijas un padomju organizācijās strādājošos LPSR leTK bijušos darbiniekus, nododot LPSR leTK rīcībā bijušos

partizānus, kurus var izmantot iekšlietu darbam, komplektēt ārpusierindas sastāvu no rezervē esošām militārpersonām, piesaistot LPSR darba rezervju skolu audzēkņus un padomju un Komunistiskās partijas kursus beigušos. KP pilsētu un apriņķu komitejām tika lūgts palīdzēt kadru komplektēšanā.⁷

Veiktie pasākumi deva iespēju nokomplektēt ar kadriem tādu KP svarīgu LPSR leTK struktūrvienību kā Bandītisma apkarošanas daļa (sk. apakšnodaļu "KP un LPSR leTK mijiedarbība cīņā ar Latvijas nacionālajiem partizāniem"). 1945. gada 13. aprīlī LPSR leTK komisāra vietnieks Zaharovs un LPSR leTK Kadru daļas priekšnieka vietnieks Utens izdeva pavēli nr. 0013 Par štatu izmaiņām LPSR leTK Bandītisma apkarošanas daļā. Ar šo pavēli tika palielināti daļas štati (par 44 vietām).

Nodaļa	Amats	Par cik vietām palielināti štati
Vadība	Daļas vadītāja vietnieks	1
1. nodaļa	Nodaļas vadītāja vietnieks	1
	Vecākais operatīvais pilnvarotais	2
	Operatīvais pilnvarotais	1
2. nodaļa	Vecākais operatīvais pilnvarotais	1
	Operatīvais pilnvarotais	2
3. nodaļa	Vecākais izmeklētājs	5
	Izmeklētājs	4
	Mašīnrakstītāja	1
Operatīvo radiosakaru nodaļa	Nodaļas priekšnieks	1
nodaļa	Nodaļas priekšnieka vietnieks, viņš arī radiocentra priekšnieks	1
	Radiostacijas priekšnieks	1
	Vecākais radiooperators	20
	Noliktavas pārzinis	1

Pirms šīs pavēles radiosakaru nodaļā bija deviņas štata vietas.⁸

Ar LPSR leTK komisāra vietnieka un komisariāta Kadru daļas vietnieka 1945. gada 21. aprīļa pavēli nr. 0021 tika stingri noteikts Bandītisma apkarošanas daļas pilsētu un apriņķu darbinieku štatu vietu skaits. Citas – agrākas pavēles par Bandītisma apkarošanas daļas pilsētu un apriņķu darbinieku štatu vietu skaitu autors nav atradis. Interesanti, ka štata vietas jau aprīlī tika paredzētas Talsu, Kuldīgas, Ventpils, Liepājas un Aizputes apriņķī, kur Sarkanā armija vēl nebija pat pietuvjusies. Visticamāk šo apriņķu darbinieku štata vietas iepriekšējos mēnešos netika komplektētas. Minētā pavēle paredzēja vienu Bandītisma apkarošanas nodaļas priekšnieku, vienu vecāko

operatīvo pilnvaroto, divus operatīvos pilnvarotos, vienu vecāko izmeklētāju LPSR IeTK Daugavpils un Liepājas daļā, Abrenes, Valmieras, Ludzas, Rēzeknes, Rīgas, Madonas, Jēkabpils un Ilūkstes apriņķa daļā – kopā 50 štata vietu. Minētos apriņķus LPSR IeTK acīmredzot uzskatīja par nozīmīgākajiem, jo tajos tika iedalīts par vienu operatīvo pilnvaroto vairāk nekā citos apriņķos. Ventspils, Jelgavas, Valkas, Cēsu apriņķa bandītisma apkarošanas nodaļās bija 16 štata vietu, bet Aizputes, Bauskas, Talsu, Tukuma un Kuldīgas apriņķī – 15. Kopumā LPSR IeTK apriņķu Bandītisma apkarošanas nodaļā bija paredzēta 81 štata vieta.⁹

1945. gada 25. maijā LPSR IeTK bija izstrādājusi pasākumus komisariāta un milicijas kadru komplektēšanai un pēc īsas instruktāžas no iznīcinātāju bataljoniem uz LPSR IeTK pārvietoja 900 cilvēku. LPSR IeTK lūdza KP CK atļaut 20 darbiniekus izraudzīties no padomju aktīva kursu klausītājiem. LPSR IeTK Ludzas, Daugavpils, Jēkabpils, Abrenes un Valmieras apriņķa daļu uzdevums bija dabūt KP apriņķa daļu akceptu, lai iegūtu telpas iekšlietu darbinieku apmācību nodarbībām.¹⁰ Nav gan saprotams, kāpēc nākamajā dienā – 26. maijā sekoja LPSR IeTK pavēle nr. 0040, kas LPSR IeTK milicijas pārvaldē štatus samazināja par 28 vietām – galvenokārt operatīvā darba veicējus.¹¹ Vai notika štatu pārgrupēšana vai arī meklējams cits izskaidrojums – dokumenti atbildi nesniedz.

1945. gada 28. jūnijā LPSR IeTK Milicijas pārvaldes Politiskās daļas priekšnieks Petriakovs informēja, ka saskaņā ar IeTK štatu sarakstu visās milicijas daļās paredzēts priekšnieka vietnieks politiskajā darbā. IeTK vadības un Milicijas pārvaldes centieni tomēr nevainagojās panākumiem, un līdz jūnija beigām nebija nokomplektēti milicijas priekšnieka vietnieki politiskajā darbā Madonas, Abrenes, Cēsu, Bauskas, Tukuma, Talsu, Kuldīgas, Aizputes apriņķa, Daugavpils un Liepājas daļā, bet ar darbu netika galā milicijas priekšnieka vietnieki politiskajā darbā Daugavpils, Ludzas un Valmieras apriņķī. Pildot KP CK kadru sekretāra Fedora Titova norādījumu, LPSR IeTK Milicijas pārvaldes Politiskās daļas priekšnieks Petriakovs vērsās pie KP apriņķu un pilsētu komitejām, lai milicijas priekšnieku vietniekus politiskajā darbā apriņķu daļās nokomplektētu no KP apriņķa komitejas instruktoriem, pagastu partorgiem, taču rezultāta nebija. Tādēļ Petriakovs lūdza KP CK palīdzību, lai KP apriņķa un pilsētas partijas komitejas steigami nosūta milicijas priekšnieka vietnieka amatam atbilstošus cilvēkus. Arī par LPSR IeTK Politiskās daļas pirmā instruktora, divu vecāko inspektoru un Milicijas pārvaldes Politiskās daļas kluba vadītāja trūkumu LPSR IeTK sūdzējās KP CK, lūdzot tos atrast KP, nevis komplektēja no komisariātā jau strādājošiem darbiniekiem. KP CK sekretārs F. Titovs akceptēja Petriakova lūgumu, norādot, ka LPSR IeTK milicijas priekšnieku vietnieki politiskajā darbā jākomplektē no Sarkanās armijas demobilizētām personām saskaņā ar KP CK 1945. gada 31. maija lēmumu.¹²

KP un LPSR IeTK iznīcinātāju bataljoni

LPSR IeTK iznīcinātāju bataljoni (IB) tika veidoti uz KP CK sekretāra J. Kalnbērziņa un LPSR IeTK komisāra A. Eglīša kopējās 1944. gada 13. jūlija pavēles "Par iznīcinātāju bataljonu organizāciju" pamata, lai cīnītos ar nacionālajiem partizāniem u.c. režīmam netīkamām personām, kā arī objektu apsardzei un kārtības nodrošināšanai. Par IB formālo komandieri kļuva J. Kalnbērziņš.¹³ IB izveidošanu un darbību 1944.–1945. gadā savā darbā "Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956" jau analizējis H. Strods,¹⁴ tādēļ šī darba autors pievērsies faktiem, kuri nav ietverti H. Stroda darbā, – par KP un IB ciešo kopdarbību minētajā laikposmā, un kāda loma bija KP IB organizēšanā.

Lai gan Rīgā bruņotās pretošanās izpausmes tikpat kā nenotika, IB bija nepieciešami dažādu objektu (iestāžu, fabriku) apsardzei. Vajadzības gadījumā IB varēja izmantot masu nekārtību apspiešanai. Tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas Rīgā 1944. gada 13. oktobrī pilsētā darbojās iekšlietu sistēmas darbinieki, taču atsevišķa IeTK Rīgas daļa vēl netika nodibināta. Ar iznīcinātāju bataljonu formēšanu minētajā laikā nodarbojās LPSR IeTK iznīcinātāju bataljonu daļa. Iznīcinātājus sāka formēt, izmantojot milicijas nodaļu struktūru. Milicijas nodaļas priekšnieks vai viņa palīgs bija arī iznīcinātāju vienības komandieris. Iznīcinātāju bataljonu formēšanā 1944. gada oktobrī iesaistījās tikai tās KP Rīgas rajona komitejas, ar kurām LPSR IeTK iznīcinātāju daļai bija laba sadarbība. Lai gan 1944. gada 25. oktobrī notika KP Rīgas komitejas Kara daļas vadītāja sarīkotā sapulce rajonu kara daļu vadītājiem, Rīgas rajonu Komunistiskās partijas komitejas Kara daļas iznīcinātāju formēšanā piedalījās maz. Atbildīgs par iznīcinātāju vienību organizēšanu bija rajona partijas komitejas sekretārs, kurš daudz uzmanības šim darbam pievērst nevarēja, līdz ar to vairāki milicijas nodaļas priekšnieki uzskatīja, ka iznīcinātāju formēšana notiek formāli, un nepievērsa tai īpašu uzmanību. 1944. gada 1. novembrī iznīcinātāju bataljonu vienības bija nokomplektētas visos sešos Rīgas pilsētas rajonos: trijos – nepilna rota, vienā – puse rotas, vienā – pusotra rota. Vienīgi Maskavas rajonā gandrīz divarpus rotas (acīmredzot gadu desmitiem nemainīgās lielākās daļas rajona iedzīvotāju proletāriskās izcelsmes un zemās izglītības dēļ). Ar iznīcinātāju politisko audzināšanu pēc KP CK norādījuma bija jānodarbojas KP Rīgas pilsētas rajonu komiteju kara daļu vadītājiem, kuri bija arī iznīcinātāju politiskie komandieri. Tā kā Rīgā bija vairākas vienības, rajonu komitejas ierosināja KP CK Kara daļai uz katru iznīcinātājus formējošo milicijas daļu nosūtīt komunistu iznīcinātāju politiskajai audzināšanai.¹⁵

1945. gada 8. janvārī KP Rīgas pilsētas komitejas sekretārs F. Sokurenko ziņoja, ka Rīgā izveidoti seši iznīcinātāju bataljoni, kuru kaujinieku kopskaits ir 1714 cilvēku. Personālsastāva atbilstību dienestam bija pārbaudījušas KP Rīgas pilsētas rajonu komitejas. Arī komandējošie kadri bija gandrīz pilnībā nokomplektēti. Dažos rajonos

tomēr vairāku komandieru trūka. F. Sokurenko arī ziņoja, ka KP Rīgas pilsētas komiteja izstrādājusi IB nolikumu un var nodot to apstiprināšanai partijas Centrālajai komitejai. Iznīcinātāju bataljonu pārbaudei izveidoja rajonu komisijas, kurās ietilpa pārstāvji no KP Rīgas pilsētas komitejas, pilsētas padomes, *Osoviahim* un LPSR lekšlietu tautas komisariāta.¹⁶

Latvijas apriņķos IB primārais uzdevums bija – cīnīties ar nacionālajiem partizāniem, pagastu izpildkomiteju un ciema padomju aizsargāšana no bruņotiem uzbrucējiem. 1944. gada 15. decembrī KP Jēkabpils apriņķa komitejas biroja slēgtajā sēdē par iznīcinātāju bataljonu grupu veidošanu ziņoja LPSR leTK apriņķa daļas milicijas priekšnieks Koršunovs. Biroja locekļi secināja, ka pagastos nav pilnīgi pabeigta IB personālsastāva pārbaude, bet atsevišķu grupu darbība nav dokumentēta. Vāji notikusi arī grupu politiskā un militārā audzināšana, notikuši rupji disciplīnas pārkāpumi (dzeršana, nelikumīga kratīšana, zagšana), pazuduši ieroči. KP apriņķa komiteja uzdeva LPSR leTK apriņķa daļas priekšniekam Kiršbaumam un milicijas priekšniekam Koršunovam nepilnības novērst, IB štāba un grupu komandierus u.c. personālsastāvu nokomplektēt līdz 1945. gada 1. janvārim, to veidojot no komjauniešiem, nabadzīgajiem zemniekiem, īpaši iesaistot sievietes – aktīvistes. Lai paaugstinātu bataljona kaujasspējas un celtu politiskās izglītības līmeni, KP Jēkabpils apriņķa komiteja Propagandas daļas vadītājam Plociņam, Kara daļas vadītājam Cvetkovam un Iznīcinātāju bataljona komandierim Koršunovam uzdeva nodrošināt IB grupu dalībniekiem sistemātiskas politiskās un militārās audzināšanas nodarbības, bet apriņķa IK priekšsēdētājam Muceniekam un milicijas priekšniekam Koršunovam norādīt pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājiem un IB grupu komandieriem, lai tie norīkotu iznīcinātājus nakts dežūrām pagastu izpildkomitejās, glabātu ieročus un pastiprināti vāktu trofeju ieročus (ieroču iznīcinātājiem trūka). Muceniekam norādīja, ka nav vēlams iznīcinātājus mobilizēt talkās ilgāku laiku prom no dzīvesvietas.¹⁷

No 1945. gada 11. līdz 15. aprīlim Jēkabpils un Madonas apriņķa IB pārbaudīja KP CK Kara daļas instruktors V. Hramejevs un LPSR leTK 4. nodaļas vecākais operatīvais pilnvarotais Kuršanovs. 1945. gada 16. aprīlī viņi ziņoja KP CK Kara daļas vadītājam Krūmiņam, ka Jēkabpils apriņķa partijas komiteja un leTK Jēkabpils apriņķa daļa iznīcinātāju bataljona darbībai pievērsusi lielāku uzmanību nekā Madonas apriņķī. Jēkabpilī bataljona kadru sastāvs bija nokomplektēts, un dokumentus reģistrēja arī lauku pagastos. 1945. gada martā 380 bataljona kaujinieku piedalījās četrās operācijās pret nacionālajiem partizāniem un 30 operācijās, lai aizturētu Sarkanās armijas dezertierus; aizturēja četrus partizānus, 10 dezertieru un no mobilizācijas bēgošos. Tomēr ar Jēkabpils IB darbu V. Hramejevs un Kuršanovs nebija apmierināts, jo iznīcinātāju bataljonā nenotika ne kaujinieku apmācības, ne arī politiskās izglītošanas darbs. Politiskā audzināšanas darba trūkuma piemērs tika minēts gadījums, kad Biržu pagasta milicijas

iecirķņa pilnvarotais piedzērs un pavēlēja pagasta iznīcinātāju bataljona grupai (kuras komandieris viņš bija) arestēt apriņķa partijas komitejas pilnvaroto un izpildkomitejas priekšsēdētāju. Abus arestētos ieslodzīja bunkurā. Bataljona inspicētājus neapmierināja arī tas, ka apriņķa pilsētās un pagastos nav organizētas iznīcinātāju dežūras pie padomju iestādēm, nakts patruļas pagastos.

Daudz sliktāk strādāja Madonas apriņķa Iznīcinātāju bataljons. Apriņķī aktīvi darbojās nacionālo partizānu grupas, taču, pēc inspicētāju domām, KP Madonas apriņķa komiteja neveica vajadzīgos pasākumus, lai partizānus likvidētu ar IB spēkiem. 1945. gada 6. aprīlī KP Madonas apriņķa komiteja gan atbrīvoja no darba komitejas Kara daļas vadītāju, apriņķa milicijas priekšnieku un IB štāba priekšnieku un iecēla citus, taču situācija IB palika tāda pati – tā nebija kaujas vienība šī vārda tiešā nozīmē. Nelielas iznīcinātāju grupas darbojās tikai pagastos. KP apriņķa komiteja un leTK apriņķa daļa nebija veikusi nevienu iepriekš sagatavotu, pret nacionālajiem partizāniem vērstu un iznīcinātāju īstenotu operāciju. Nenotika ne kaujinieku apmācības, ne arī politiskās izglītošanas darbs.

KP Kara daļas inspicētāji secināja, ka IB nepilda savus pienākumus – necīnās pret nacionālajiem partizāniem un diversantiem. Jēkabpils apriņķī iznīcinātāji bija iecirķņa pilnvarotā palīgi, bet Madonas apriņķī vispār nedarbojās. V. Hramejevs un Kuršanovs uzdeva KP Madonas apriņķa daļai iznīcinātāju bataljona formēšanu pabeigt līdz 20. aprīlim, bataljonu divām trešdaļām personālsastāva pagastos dežurēt naktī; pārtraukt IB izmantot citām vajadzībām; visām pagastu grupām jāieceļ komandieri un viņu vietnieki politiskajā darbā; ar kara komisariātu palīdzību jāpārbauda iznīcinātāju zināšanas un māka apieties ar ieročiem; tiem KP apriņķu komitejas pilnvarotajiem, kuri izbrauc uz pagastiem, piedalīties iznīcinātāju politiskajā audzināšanā.¹⁸ 1945. gada 29. maijā KP Madonas apriņķa komitejas sekretārs Zīverts ziņoja J. Kalnbērziņam, ka Madonas apriņķa iznīcinātāju bataljonā ir 1030 iznīcinātāju, bet nav apbruņoti 742 cilvēki. Nepieciešamo bruņojumu leTK apriņķa daļas vadītājs jau 29. aprīlī bija pieprasījis komisariāta vadībai, taču līdz maija beigām bruņojums apriņķim netika piešķirts un no komisariāta vadības netika saņemta pat atbilde. Tādēļ Zīverts lūdza J. Kalnbērziņa palīdzību, lai leTK piešķirtu Madonas IB bataljonam 742 šautenes, 500 granātu un divus komplektus patruņu uz katru šauteni. J. Kalnbērziņš lūgumu pāradresēja LPSR leikšlietu tautas komisariātam.¹⁹

1945. gada vasaras sākumā nacionālo partizānu darbība kļuva aktīvāka – partizāniem bija vieglāk paslēpties, veicot lielākus attālumus. Biežāk notika uzbrukumi pagastu izpildkomitejām un ciemu padomēm. Latvijā pēc KP CK norādījumiem tika palielināts iznīcinātāju skaits. Gandrīz 50% iznīcinātāju atradās kazarmu stāvoklī, t.i., kaujas gatavībā. 1945. gada 5. maijā KP CK sekretārs J. Kalnbērziņš un TKP priekšsēdētājs V. Lācis, uzsvērdami IB nozīmi komunistiskās partijas komiteju, leTK un VDTK

ēku apsardzē, kā arī to, ka liela daļa iznīcinātāju atrauta no savas saimniecības, un norādot, ka viņiem tādēļ nepieciešami pārtikas produkti, apavi un apģērbi, lūdza PSRS TKP priekšsēdētāja vietnieku Anastasu Mikojanu, sākot ar maiju, no PSRS budžeta apmaksāt un iznīcinātājiem izdalīt 5000 brokastu un pusdienu porciju. Tā kā LPSR vadītāji uzskatīja, ka republikas budžetā līdzekļus iznīcinātājiem nevar atrast, no PSRS budžeta lūdza izveidot speciālu fondu kaujinieku apģērba un apavu iegādei un labāko iznīcinātāju apbalvošanai. Labāko apbalvošana, pēc J. Kalnbērziņa un V. Lāča domām, veicinātu aktivitāti cīņā ar partizāniem.²⁰ Saskaņā ar PSRS TKP 10. maija lēmumu nr. 675 pārtika iznīcinātājiem tika piešķirta no PSRS budžeta. To KP sadalīja pa Latvijas apriņķiem. Pārtika pienācās arī pēc Vācijas armijas kapitulācijas 8. maijā Kurzemē jaunizveidotajiem Aizputes, Ventspils, Kuldīgas, Liepājas, Tukuma un Talsu apriņķa iznīcinātāju bataljoniem.²¹

Pēc KP CK norādījumiem 1945. gada maijā Ludzas apriņķī tika izveidots IB štābs septiņu cilvēku sastāvā, IB padome – pieci cilvēki un no katra pagasta norīkoti 24 rotu komandieri un rotas komandieru vietnieki politiskajā darbā no apriņķa 12 iznīcinātāju rotām. Štāba sastāvā bija Borodaņenko – štāba komisāra vietnieks politiskajos jautājumos, kurš vienlaikus bija arī KP Ludzas apriņķa komitejas Kara daļas vadītājs, bet padomē – KP apriņķa komitejas sekretārs Ogurcovs. Gan štābā, gan padomē tika iesaistīti arī vairāki LPSR leTK Ludzas apriņķa darbinieki. Mērdzenes pagastā iznīcinātāju komandieris bija partorgs Ļaļins, bet triju pagastu IB rotu komandieri vienlaikus bija arī leTK pagastu daļu vadītāji. Astoņos pagastos komandiera vietnieki politiskajā darbā bija arī attiecīgā pagasta partorgi, trijos pagastos apriņķa partijas komitejas instruktores, bet Zvirgzdenes pagastā leTK apriņķa daļas darbinieks. Kā KP CK sekretāram F. Titovam ziņoja CK Kadru daļas inspektore Hohlova, “jāliek LPSR leTK un VDTK Ludzas apriņķa IB papildināt ar 500 ieroču vienībām – vēlams, automātiem, 10 000 rokas granātām, 20 ložmetējiem un 20 000 patronām ložmetējiem”²².

1945. gada 22. jūnijā KP Ilūkstes apriņķa komitejas sekretārs S. Matuzs rakstīja J. Kalnbērziņam, ka Ilūkstes apriņķī aktivizējušies nacionālie partizāni. Partizāni atklāti uzbrūkot partijas un padomju aktīvistiem un leTK darbiniekiem. Jūnija otrajā pusē vien notikuši trīs “terora akti”. S. Matuzs lūdza J. Kalnbērziņu palīdzēt, lai LPSR leTK piešķir IB apbruņošanai 250 šauteņu, 200 automātu, 25 ložmetējus, 100 granātu.²³ Tā paša gada 27. jūnijā LPSR leTK sekretariāta priekšnieks Graviņš KP CK Sevišķā sektora vadītājam Kurbatovam ziņoja, ka iekšlietu komisārs A. Eglītis devis rīkojumu LPSR leTK vadītājam Žarkovam izdalīt Ilūkstes apriņķa partijas komitejai S. Matuza pieprasīto šauteņu patronu skaitu, bet pārējos ieročus pēc iespējas.²⁴

Sākoties 1945. gada vasarai, aktīvāk cīnījās arī Valkas apriņķa nacionālie partizāni. KP Valkas apriņķa komitejas sekretārs F. Bergs 1945. gada 12. jūlijā ziņoja J. Kalnbērziņam, ka Valkas apriņķī ir 1040 iznīcinātāju, no tiem apbruņoti 500, bet IB ir tikai trīs

rokas ložmetēji. LPSR leTK Valkas apriņķa daļas priekšnieks Alberts Gailis uzskatīja, ka ložmetēju pietiek, taču F. Berga viedoklis bija, ka katra pagasta vadam vajadzīgs rokas ložmetējs. Bergu neapmierināja arī tas, ka A. Gailis ignorēja KP Valkas apriņķa komitejas vairākkārtējas prasības un neinformēja to par iznīcinātāju bataljonu darbību. Rezultātā bataljona kaujasspējas bija niecīgas. Kaujiniekiem trūka pārtikas. KP Valkas apriņķa komiteja situāciju mēģināja uzlabot un jūlijā uz IB komandēja 57 komunistus un komjauniešus; viņu uzdevums bija arī iznīcinātājus politiski izglītot.²⁵

1945. gada 6. augustā KP Ilūkstes apriņķa komitejas sekretārs S. Matuzs ziņoja J. Kalnbērziņam, ka Ilūkstes apriņķa astoņos pagastos turpina darboties četras komunistiem zināmas nacionālo partizānu grupas. KP apriņķa komiteja vēlējās organizēt iznīcinātāju apmācības. S. Matuzs lūdza J. Kalnbērziņa gādību, lai LPSR kara komisārs Malahovskis atbildību par IB militāro sagatavošanu uzliktu apriņķa Kara komisariātam, nevis leTK, kam ar to vajadzēja nodarboties pēc piekritības. Acīmredzot leTK apriņķa daļa ar saviem uzdevumiem netika galā. 1945. gada 16. augustā J. Kalnbērziņš uzdeva Malahovskim izpildīt S. Matuza vēlmi.²⁶

KP un LPSR leTK mijiedarbība cīņā ar Latvijas nacionālajiem partizāniem

Bruņota pretošanās komunistiskajam režīmam sākās tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā 1944. gada jūlija beigās.²⁷

KP Abrenes apriņķa komitejas sekretārs Aleksandrs Ņikonovs 1944. gada 3. oktobrī ziņoja partijas CK par nacionālo partizānu darbību Tilžas, Ruģāju un Bērziņu pagastā. Partizāni nogalināja komunistiskā režīma aktivistus.²⁸ A. Ņikonova ziņojumu CK Sevišķā sektora vadītājs Sīkstulis nosūtīja A. Eglītim, uzdodot viņam ziņot par to, kādi pasākumi veikti pret nacionālajiem partizāniem Abrenes apriņķī.²⁹ LPSR prokurora vietas izpildītājs Dzenis 1945. gada 12. februārī ziņoja J. Kalnbērziņam, ka Abrenes apriņķī lielākoties noziedznieki (domāti partizāni) nav aizturēti un par noziegumiem netiek sodīti. Ziņojumā Dzenis lūdza ietekmēt represīvās iestādes, lai tās enerģiskāk likvidē nacionālo partizānu grupas ne tikai Abrenes, bet arī citos apriņķos, kā arī lai sniedz palīdzību vietējai varai partizānu likvidēšanā.³⁰ Tūlīt pat LPSR leTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieks Jassons KP CK atskaitījās, ka kārtējā atskaites posmā – domājams, pēdējā mēneša laikā – Abrenes apriņķī likvidētas sešas nacionālo partizānu grupas, nošauts 12 partizānu, bet aizturēti 104. Tāpat aizturēti arī 174 Sarkanās armijas dezertieri un 295 vīrieši, kuri izvairījās no iesaukšanas Sarkanajā armijā.

1945. gada 2. martā Abrenes apriņķa Stampaku purvā notika lielākā nacionālo partizānu kauja ar PSRS iekšlietu karaspēku Latvijas vēsturē. Kā pēc kaujas atzīmēja Abrenes apriņķa partijas komitejas sekretārs A. Ņikonovs, “mūsu pusē bija ievērojams

skaits kritušo un ievainoto”. A. Ņikonovs lūdza uz Viļaku nosūtīt republikas līmeņa tribunālu, lai publiskā paraugprocesā tiesātu aizturētos nacionālos partizānus, jo, pēc viņa domām, tiesā klātesot lauku padomju aktīvistiem, aģitatoriem, partizānu ģimenes locekļiem un paziņām, notiks efektīva pretpartizānu propaganda.³¹ A. Ņikonova nodoms gan netika īstenots, jo militārajām un iekšlietu institūcijām pakļautie tribunāli visticamāk drošības apsvērumu dēļ, kā arī baidīdamies no informācijas noplūdes, nedomāja tiesas sēdes sarīkot ārpus Rīgas.

1945. gada 6. martā LPSR prokurora vietnieks Aleksandrs Mišutins nosūtīja ziņojumu J. Kalnbērziņam par nacionālo partizānu darbību vairākos Latgales, kā arī Rīgas apriņķī un lūdza uz šo ziņojumu nekavējoties reaģēt.³²

1945. gada 23. martā iekšlietu komisāra vietnieks Alberts Sieks ziņoja J. Kalnbērziņam, ka A. Mišutina bažas par “bandītismu” ir pamatotas – Latgalē darbojas spēcīga “Duzjas” partizānu grupa. Ar “Duzjas” grupas likvidēšanu nodarbojas LPSR leTK operatīvā grupa leTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka Korņejeva vadībā.³³

1945. gada 2. aprīlī Rīgā notika KP aprīņķu komiteju sekretāru, LPSR leTK un VDTK darbinieku sanāksme par cīņu pret nacionālajiem partizāniem. J. Kalnbērziņš tajā uzsvēra: *“Vajag likvidēt pasivitāti. Aprīņķu vadītāji atbild par to, lai aprīņķis būtu tīrs. Pagastu vadītāji atbild par to, lai pagasts būtu tīrs. No tā izriet, ka pēc iespējas visus aktīvistus nepieciešams apbruņot un kaut kādā veidā iekļaut mūsu iznīcinātāju bataljonos. Vajadzīgā brīdī šos spēkus nepieciešams apvienot un veikt operācijas ar aktīvistu piedalīšanos, iekļaujot aprīņķu komiteju darbiniekus, partorgus utt. [...] Var veikt izlūkošanu. Šeit čekistiem [domāti arī leTK darbinieki. – R. J.] rūpīgi jāpārdomā pasākumi, jāatrod nopietni cilvēki, kuri spēj iekļūt bandu iekšienē un tās no iekšienes sašķelt. Nebūtu slikti, ja mūsu čekisti un aprīņķu vadītāji prasītu padomu mūsu partizānu vienību komandieriem un uzzinātu, kā viņi cīnījās, kādas metodes viņi pielietoja laikā, kad pakalā dzinās veselās divīzijas. Šīs metodes jāņem vērā, lai atklātu ienaidnieku.”*³⁴

Padomju partizānu metodes par labām atzina ne tikai leTK, bet arī KP Centrālā komiteja.

KP CK 1945. gada jūnijā cīņai ar bruņotās pretošanās kustību izveidoja speciālu grupu no bijušajiem padomju partizāniem. Acīmredzot ievērojot Madonas aprīņķa iznīcinātāju bataljona vājumu un leTK Madonas aprīņķa daļas nespēju cīnīties ar nacionālajiem partizāniem (sk. apakšnodaļu “KP un LPSR leTK iznīcinātāju bataljoni”), KP CK specgrupa no 1945. gada 5. jūnija galvenokārt darbojās Madonas aprīņķī. Līdz 1945. gada 4. novembrim, kad speciālo grupu likvidēja, tā iznīcināja 27, bet arestēja 32 nacionālos partizānus un vismaz 20 viņu atbalstītājus, nogalinot vismaz vienu atbalstītāju.³⁵ Speciālajā grupā (faktiski tā bija rotas lielumā) darbojās 110 cilvēku. No viņiem 25 bija LPSR leTK un milicijas darbinieki – Otrā pasaules kara laika padomju partizāni.³⁶

1945. gada 2. aprīlī KP, LPSR leTK un VDTK darbinieku sanāksmē J. Kalnbērziņš Komunistiskajai partijai un leTK izvirzīja galvenos uzdevumus, kuri, pēc KP vadības domām, bija jāveic, lai Latvijā likvidētu nacionālos partizānus: *“Ja mēs iecerēsim un realizēsim veselu virkni partijas un padomju pasākumu. Ja mēs strādāsim roku rokā ar čekistiem, palīdzot tiem ar visiem spēkiem. Ja čekisti sapratīs, ka bez partijas un padomju organizāciju palīdzības viņi šo lietu [domāta cīņa pret nacionālajiem partizāniem. – R. J.] neizdarīs. Ja pacelsim mūsu tautu, aktīvistus, palielināsim karaspēku, koncentrēsim lielāku uzmanību vairāk piesārņotajiem apriņķiem, tur nosūtīt labākos partijas darbiniekus un pastiprinot propagandas darbu. [...] Mums jāiet pa iznīcinātāju bataljonu ceļu, tie jāpaplašina, jāapbruņo, gatavojot militāri un politiski.”*³⁷

Šajā sanāksmē uzstājās arī Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) CK Latvijas biroja priekšsēdētājs Šataļins, kurš uzsvēra arī VK(b)P – pavēldevēja savai filiālei – KP – ieinteresētību bruņotās pretošanās kustības likvidēšanā Latvijā. Šataļins nebija apmierināts ar LKP apriņķa komiteju pasivitāti cīņā pret partizāniem, apriņķa partijas komiteju un apriņķa leTK daļu sadarbību. *“Kā apriņķa partijas komitejās reaģēja uz bandītisma izpausmēm. Labākajā gadījumā izsauc čekistu un nopratina: kādi fakti, kādos apstākļos izpausme notika. Un tad arī lielākoties aiz ziņkārības, nevis lai katru gadījumu apsriestu apriņķa komitejas birojā un paredzētu konkrētus pasākumus bandītisma izpausmju novēršanai un to īstenotu. Tas netika darīts vai arī darīts ļoti maz [...] šobrīd pats galvenais – apjaust notikušo un kardināli mainīt attieksmi pret minēto jautājumu, pamatīgi ķeroties pie bandītisma likvidēšanas,”* – tā Šataļins. Viņu neapmierināja arī LPSR leTK darbs: *“leTK iestādes, nenoliedzami, nodarbojas ar šo lietu [nacionālo partizānu likvidēšanu. – R. J.]. Ja teiktu, ka nav nodarbojušās, būtu nepareizi, bet patiesi vērienīgi un apzināti, tikai sākot ar martu. Decembrī un janvārī leTK nepievērsa minētajam jautājumam vajadzīgo uzmanību. Un, kad sāka ar šo jautājumu nodarboties – kaut arī vēl –, tad tikai administratīvi, lietojot administratīvu varu. Neprasīja padomu vietējām padomju organizācijām, nepiedalījās iedzīvotāju politiskajā audzināšanā. Tā ir kļūda, kas turpinās vēl šodien.”* Šataļins noteica, ka iekšlietu un drošības iestāžu darbiniekiem ir jāatskaitās vadošajai institūcijai, savukārt partijas apriņķa sekretāram nav jāiejaucas represīvo iestāžu darbības visās niansēs.³⁸

1945. gada 23. aprīlī KP CK Organizatoriskās un instruktoru daļas vadītājs Pāvels Ļitvinovs KP CK sekretāram J. Kalnbērziņam nosūtīja izziņu par “bandītismu” un pretpadomju darbībām Abrenes apriņķī. P. Ļitvinovs informēja, ka partizānu akciju iebaidīti, Bērzpils pagasta ciemu padomes priekšsēdētāji un sekretāri atsakās strādāt. No Rēzeknes un Abrenes nākot informācija, ka daudziem apriņķa pagastu padomju varas aktīvistiem nav ieroču, bet LPSR leTK uz apriņķu organizāciju priekšlikumiem

tikai reaģē tā, ka pamāca ieročus atrast uz vietas. Sakarā ar minēto J. Kalnbērziņš lika LPSR leTK komisāram A. Eglītim spert izlēmīgus soļus un par paveikto ziņot.³⁹

1945. gada 10. maijā KP Abrenes apriņķa komitejas sekretārs Kokorevs ziņoja J. Kalnbērziņam, ka varot minēt daudzus laupīšanas gadījumus un iedzīvotāju nogalināšanu. Viņš atgādināja, ka leTK apriņķa daļa vairākkārt griezusies LPSR leTK, lai tiktu izdalīti ieroči iznīcinātāju bataljonam un ciemu padomju aktīvam. KP Abrenes apriņķa sekretārs lūdza J. Kalnbērziņu panākt, lai leTK nekavējoties nodrošinātu apriņķi ar ieročiem, jo ar esošajiem pret nacionālajiem partizāniem cīnīties neesot iespējams.⁴⁰

1945. gada 26. maijā LPSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks A. Sieks CK Sevišķā sektora vadītājam Kurbatovam pēc iepazīšanās aizsūtīja atpakaļ P. Ļitvinova izziņu ar atskaiti, ka LPSR leTK reaģējusi adekvāti – Rēzeknes un Abrenes apriņķim nosūtīts vajadzīgais daudzums ieroču.⁴¹ Ieroči tajā pašā dienā tika nodoti leTK Abrenes apriņķa daļai padomju un partijas aktīva un iznīcinātāju bataljona kaujinieku apbruņošanai.⁴²

1945. gada 28. maijā J. Kalnbērziņš visiem KP apriņķu un pilsētu komiteju sekretāriem nosūtīja vēstuli – pasākumu plānu cīņai ar nacionālajiem partizāniem, ar kuru bija jāiepazīstina arī LPSR leTK un VDTK pilnvarotie. J. Kalnbērziņš uzsvēra, ka komunistiem jāsniedz visa iespējamā palīdzība represīvajām iestādēm un jātur kaujas gatavībā iznīcinātāju bataljoni. Kopā ar vēstuli J. Kalnbērziņš nosūtīja dokumentu (it kā apriņķa izpildkomitejas aicinājums), kurš jānodrukā vietējās avīzēs. Pēc J. Kalnbērziņa plāna pagastos bija jāsasauca zemnieku sanāksmes, kur jāizskaidro dokumenta saturs, iepriekš instruējot referentus. Partizānu ģimenes locekļus bija jābrīdina, ka šis dokuments ir pēdējais brīdinājums. Ja partizāni nenoliks ieročus, tad padomju vara pret partizāniem vērsīsies kā pret “nodevējiem” un pret partizānu ģimenēm un atbalstītājiem tiks lietotas represijas. J. Kalnbērziņa vēstule bija kā norādījums partizānu likvidēšanai arī Kurzemē, kur komunistiskais režīms sāka nostiprināties tikai pēc 1945. gada 8. maija un kur pēc tam sāka darboties apmēram 4000 nacionālo partizānu. Ne velti J. Kalnbērziņš norādīja apriņķu partijas komiteju sekretāriem, ka nacionālie partizāni ieročus nenoliks arī pēc Vācijas armijas kapitulācijas.⁴³

Tajā pašā datumā – 1945. gada 28. maijā – KP CK birojs pieņēma lēmumu par leTK un VDTK apriņķu un starppagastu daļu organizēšanu un nostiprināšanu. CK Kadru daļas inspektore Hohlova 1945. gada 25. jūnijā ziņoja CK sekretāram F. Titovam, ka, izpildot šo lēmumu, Ludzas apriņķī noorganizēts 12 leTK nodaļu – katrā pagastā pa vienai. Ar Ludzas apriņķa partijas komitejas lēmumu darbā uz leTK nodaļām 1945. gada maijā un jūnijā tika nosūtīti 14 Komunistiskās partijas un padomju atbildīgie darbinieki, piemēram, Nirzas pagasta partorgs Žukovs, Mērdzenes

pagasta komsorgs Čerņavskis, padomju partizānu vienības bijušais komisārs Ignats Kadakovskis, kā arī bijušais padomju partizāns un LK(b)P biedra kandidāts Vasiļijs Kononovs u.c. Septiņas leTK daļas nebija nokomplektētas ar galvenajiem kadriem, tādēļ tika pārskatīti Ludzas apriņķa partijas komitejas, apriņķa izpildkomitejas, pagastu izpildkomiteju un ciema padomju kadri, apriņķa komjaunatnes komitejas un iznīcinātāju bataljona kadri. Galu galā izraudzījās vienīgi leTK un VDTK nodaļu darbiniekus, bet atbildīgiem amatiem kandidātu nebija. No 1945. gada 1. līdz 17. jūnijam uz leTK tika nosūtīti 32 cilvēki, no tiem uz divu nedēļu kursiem – 18 cilvēku. KP CK Kadru daļas inspektore Hohlova uztraucās, ka Krievijas Polockas apgabala Osvejas rajona (robežojās ar Ludzas apriņķa Šķaunes pagastu) zemnieki nacionālos partizānus apgādā ar ieročiem apmaiņā pret partizānu sadabūtajiem sadzīves priekšmetiem. Viņa lūdza CK koordinēt sadarbību ar Polockas apgabala partijas komiteju par nevēlamās rīcības pārtraukšanu. Tā kā 1945. gada jūnijā darbojās 169 zināmi nacionālie partizāni, bet mežos bija patvērušies 600 cilvēki, kuri izvairījās no iesaukšanas Sarkanajā armijā, Hohlova ierosināja KP CK prasīt Baltijas kara apgabala militārā garnizona priekšniekam dot Ludzas apriņķa represīvajām iestādēm palīgā ne mazāk kā četras karavīru rotas cīņai ar nacionālajiem partizāniem, kā arī lūgt PSRS leTK nosūtīt uz LPSR leTK kvalificētus atbildīgos kadrus, jo tādu Latvijā trūka.⁴⁴

No KP CK 1945. gada dokumentiem izriet, ka CK bija visvairāk uztraucusies par LPSR leTK neizdarību cīņā ar nacionālajiem partizāniem Abrenes apriņķī 1945. gada maija beigās. 28. maijā Abrenes apriņķa partijas komitejas sekretārs Kokorevs un apriņķa izpildkomitejas priekšsēdētājs N. Bravins satraukti ziņoja J. Kalnbērziņam, LPSR TKP priekšsēdētājam Vilim Lācim un VK(b)P Latvijas biroja vadītājam Šataļinam, ka Abrenes apriņķī īpaši aktīvi un masveidā darbojas nacionālie partizāni – iznīcina un aplaupa komunistus un padomju aktīvistus, u.c., kā arī uzbrūk ciema padomēm. Naktī uz 24. maiju partizāni nodedzināja Bērzpils pagasta izpildkomiteju, izdemolēja un aplaupīja pastu un veikalu. Bijuši cilvēku upuri. Partizāni gatavojās uzbrukt arī citu pagastu centriem un pat Viļakai. Kā norādīja Abrenes apriņķa vadītāji, situācija noteica, ka padomju varas pasākumi pilnībā tiek apdraudēti – ciema padomju priekšsēdētāji, sekretāri, ciema padomju locekļi, pilnvarotie desmitnieki bailēs no partizāniem atteicās strādāt. J. Kalnbērziņš uzdeva iekšlietu komisāram A. Eglītim personiski atjaunot kārtību Abrenes apriņķī, norādīdams, ka ilgāk šāda situācija apriņķī turpināties nevar.⁴⁵

Lai cīņu ar partizāniem atbalstītu ne tikai ideoloģiski, bet arī materiāli, 1945. gada 31. maijā J. Kalnbērziņš Leņingradas frontes Kara padomes loceklim ģenerālleitnantam Bogatkinam lūdza KP CK Kara daļai nodot 250 automātisko ieroču un 250 000 patronu Komunistiskās partijas un padomju aktīva apbruņošanai un cīņai ar nacionālajiem

partizāniem.⁴⁶ Vēl viens J. Kalnbērziņa lūgums Bogatkinam sekoja 1945. gada 6. jūnijā, kad tika lūgts 3000 šauteņu, 50 rokas ložmetēju, 1500 karabīņu cīņā ar partizāniem.⁴⁷

1945. gada 22. jūnijā Ilūkstes apriņķa partijas komitejas sekretārs S. Matuzs KP CK sekretāram J. Kalnbērziņam ziņoja, ka Ilūkstes apriņķī tikai jūnija otrajā pusē vien notikuši trīs terora akti – uzbrukumi komunistu partijas un padomju aktīvam un leTK darbiniekiem. S. Matuzs lūdza J. Kalnbērziņa palīdzību – palielināt PSRS leTK karaspēka garnizonu līdz bataljonam (trīs rotas) un dot uzdevumu pulka komandierim Širinskim kardināli uzlabot operāciju norisi, kā arī panākt, lai viņš savā darbībā kontaktējas ar partijas apriņķa komiteju un LPSR leTK apriņķa daļu. J. Kalnbērziņš šos jautājumus uzdeva pārbaudīt un noregulēt LPSR leTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšniekam Korņejevam.⁴⁸

Bez nacionālo partizānu iznīcināšanas organizēšanas KP CK nodarbojās arī ar partizānu legalizāciju, t.i., partizānu brīvprātīga pieteikšanās komunistiskā režīma iestādēm, noliekot ieročus. Kopumā no 1944. gada līdz 1956. gadam legalizējās 3973 partizāni.⁴⁹ Tā kā tika dots solījums partizānus nesodīt, 1945. gadā padevās līdz šim neapbrēķināts, taču ievērojams skaits nacionālo partizānu (1945. gada decembrī Ilūkstes apriņķī vien no meža iznāca apmēram 90 vīru⁵⁰). 1945. gadā partizāni netika tiesāti, taču režīms savu solījumu lauza pirms Latvijas iedzīvotāju izvešanas 1949. gada martā, kad vairākus partizānu komandierus arestēja, bet lielu skaitu legalizēto izsūtīja.⁵¹ Kā 1953. gadā norādīja LPSR iekšlietu ministrs Ivans Zujāns: *“.. noskaidrojām, ka daļa legalizēto bandītu, dzīvodama legāli, atkal nodibināja sakarus ar noziedzīgajām bandām [...] Sakarā ar to ievērojama daļa legalizēto bandītu tika izsūtīta ārpus LPSR, bet aktīvākie arestēti un notiesāti.”*⁵² Izsūtīto legalizēto partizānu precīzu skaitu varētu uzzināt, Latvijas Valsts arhīva darbiniekiem pabeidzot 1949. gadā deportēto personu pilnīgu uzskaiti.

KP – LPSR leTK uzraugs un konfliktu atrisinātāja

KP CK veica arī leTK pārrauga funkcijas. Nevis LPSR Prokuratūrai, bet tieši KP bija lielāka ietekme padomju likumdošanas pārkāpumu novēršanā. Tā 1944. gada 21. novembrī LPSR prokurors A. Mišutins ziņoja J. Kalnbērziņam, ka vairāki leTK apriņķu daļas priekšnieki pieļauj likumpārkāpumus, arestējot pilsoņus un turot tos apcietinājumā.⁵³ KP CK Sevišķais sektors A. Mišutina ziņojumu nekavējoties nosūtīja LPSR leTK, lai tas ievieš likumību un par padarīto ziņo KP Centrālajai komitejai.⁵⁴ 1944. gada 28. novembrī A. Mišutins sūdzējās J. Kalnbērziņam, ka leTK pārkāpj pilnīgi visas Kriminālprocesa kodeksa normas. CK Sevišķais sektors tā paša gada 8. decembrī nosūtīja vēstuli A. Eglītim.⁵⁵ Iekšlietu komisārs vēstules rezolūcijā uzrakstīja vienīgi

to, ka ar vēstuli iepazīties un saskaņā ar noteikto kārtību atgriež to atpakaļ.⁵⁶ Tomēr KP leTK nelikumīgo darbību varēja ierobežot tikai daļēji. Vēl 1945. gada 1. septembrī, aizbildinoties ar to, ka jā rūpējas par sabiedrības drošību, leTK 119 cilvēku turēja arestā, pārkāpjot aizturēšanas termiņu.⁵⁷

KP CK reaģēja arī uz LPSR TKP norādījumiem lekšlietu tautas komisariātam. 1945. gada novembra sākumā CK uz Cēsu apriņķi nosūtīja TKP Lietu pārvaldes Kadru daļas priekšnieci Olgu Augusti. Pēc atgriešanās O. Auguste rakstīja ziņojumu A. Eglītim, ka nepieciešams leTK izbeigt laupīšanu Drabešu pagastā. Pēc tolaik pastāvošajiem lietvedības noteikumiem ziņojuma kopija nonāca arī pie J. Kalnbērziņa. O. Auguste bija izbrīnīta, ka Drabešu pagastā militārpersonas bieži aplaupa zemniekus, bet milicijas pilnvarotais par notikušo neveic izmeklēšanu, pat nesastāda protokolu par to. Savukārt zemnieki miličiem neuzticas, jo tie reti kad ir skaidrā. Pagasta iznīcinātāju grupa, pēc O. Augustes domām, būtu jāpalielina, jo ir tikai deviņi iznīcinātāji. KP Cēsu apriņķa komitejas sekretāre Līna Zaļkalne O. Augusti bija informējusi, ka novembrī LPSR leTK un VDTK Cēsu apriņķa daļām nav iedalīts benzīns, tādēļ tās bijušas bezspēcīgas cīņās ar nacionālajiem partizāniem, jo komisariātu darbinieki nav varējuši pārvietoties. LPSR leTK Cēsu apriņķa daļas priekšnieks gan soloties apriņķī ieviest kārtību, bet tik un tā Cēsu apriņķa partijas komiteja saņemot sūdzības. O. Auguste lūdza A. Eglīti uz Drabešu pagastu sūtīt LPSR leTK darbinieku, kurš ieviestu kārtību drošības jautājumos un nostiprinātu iznīcinātāju vienību, jo apriņķa vara to nespēj. J. Kalnbērziņš uzdeva A. Eglītim pārbaudīt Cēsu apriņķi un sniegt rakstisku paskaidrojumu.⁵⁸

KP CK varēja arī panākt, ka no amata tiek atbrīvoti tai nevēlami leTK vai milicijas darbinieki. 1945. gada sākumā CK sekretārs J. Kalnbērziņš izdeva rīkojumu, ar kuru uzdeva leTK Sevišķās inspekcijas priekšniekam Kipselam izmeklēt 2. Baltijas frontes Polītpārvaldes instruktora Aksenova ziņojumu par LPSR leTK Jelgavas apriņķa daļas iecirkņa pilnvaroto Miķelsonu.

Izmeklēšanā izrādījās, ka, Vācijas armijai atkāpjoties no Penkules pagasta, Miķelsons uzzinājis, ka pagasta iedzīvotāji veikalos piesavinājušies preces. Miķelsons veicis vairākas kratīšanas un izņēmis, pēc viņa domām, padomju valstij piederošas preces (preces atņemtas arī kādam Baranovam, kurš pēc tam rakstījis sūdzību Sarkanās armijas 2. Baltijas frontes vadībai). Izrādījās, ka vairākas izņemtās preces piederējušas privātpašniekiem un tās atņemtas nelikumīgi. Miķelsonu no amata atbrīvoja un nosūtīja Jelgavas apriņķa Kara komisariāta rīcībā.⁵⁹ Ar Sarkanā armiju leTK rīcības dēļ KP nekonfliktēja arī tad, kad Baltijas kara apgabala karaspēka komandiera vietnieks Ručkins CK un iekšlietu komisāram A. Eglītim 1945. gada 28. decembrī sūdzējās, ka LPSR leTK milicijas darbinieki Rīgā neievēro garnizona priekšnieka pavēles. 1946. gada 20. janvārī CK konstatēja, ka, reaģējot

uz Ručkina vēstuli, vajadzīgie pasākumi veikti – leTK klubā slēgta alus dzertuve un naktī dejas vairs nenotiekot bez pilsētas garnizona priekšnieka atļaujas.⁶⁰

KP CK izšķīra domstarpības starp apriņķa komitejām un LPSR leTK, kā arī leTK un citām institūcijām. Tā, piemēram, 1945. gada 3. novembrī LPSR leTK Milicijas pārvaldes priekšnieka vietnieks politiskajos jautājumos Petrijakovs KP CK sekretāram Ļebedevam sūdzējās, ka Valkas apriņķa Komunistiskās partijas un komjaunatnes komiteja izmanto leTK darbiniekus saviem mērķiem, atraujot tos no operatīvā darba, lai gan dots norādījums neizmantot leTK darbiniekus – komunistus darbiem, kas nav saistīti ar viņu tiešajiem pienākumiem. Sekoja KP CK reakcija – Valkas apriņķa partijas komitejas sekretāram tika izskaidrots, ka leTK darbiniekus ārpus tiešajiem pienākumiem nedrīkst nodarbināt.⁶¹ Ja KP CK ienāca sūdzība par kāda leTK apriņķa daļas priekšnieka nepareizu rīcību, tad CK par to ziņoja leTK vadībai, kas sūdzību pārbaudīja.⁶²

1945. gada 11. decembrī LPSR leTK komisāra vietnieks Zaharovs KP CK sekretāram F. Titovam sakarībā ar nacionālo partizānu aktīvo darbošanos Valkas apriņķī lūdza panākt, lai Valkas apriņķa partijas komiteja iekšlietu darbiniekus atbrīvotu no mežistrādes darbiem. Lai gan iznīcinātāju bataljona grupas darbojās slikti, LPSR leTK Valkas apriņķa daļas priekšnieks A. Gailis nevarēja vienoties ar Valkas apriņķa partijas komitejas sekretāru F. Bergu par iekšlietu darbinieku atbrīvošanu no saimnieciskiem darbiem. F. Titovs tā paša gada 15. decembrī uzdeva Valkas apriņķa birojam pārskatīt pieņemto lēmumu par leTK darbinieku norīkošanu saimnieciskos darbos.⁶³

Kā apstiprina fakti, padomju militāristu noziedzīgās darbības ierobežošanā Komunistiskā partija bija vienīgā autoritāte. Tā 1944. gada 21. oktobrī KP Daugavpils apriņķa komitejas slēgtā biroja sēdē tika izskatīts jautājums par noziedzīgām darbībām, ko veikušas Sarkanās armijas Daugavpils apriņķī dislocētās militārpersonas.⁶⁴ KP Daugavpils apriņķa komiteja uzdeva leTK Daugavpils daļas priekšniekam F. Titovam kopā ar garnizona priekšnieku nodrošināt pilsētas apsardzi, pastiprinot posteņus un patruļas, enerģiski cīnīties ar noziedzīgiem elementiem un sabiedriskās kārtības traucētājiem, pastiprinot arī netikumības perēkļu pārbaudi.⁶⁵

KP CK rīkojumi LPSR leTK par iedzīvotāju kontroles pastiprināšanu

Viens no LPSR iekšlietu sistēmas uzdevumiem bija iedzīvotāju pasportizācija un totalitārā režīma valstīm raksturīgā pierakstu sistēmas ieviešana, ko sāka, balstoties uz KP CK un LPSR Ministru padomes 1945. gada 26. aprīļa lēmumu, ar kuru tika noteikts, ka jāpaātrina Latvijas iedzīvotāju pierakstīšana dzīvesvietā, bet vietās, kur pasportizācijas sistēma jau ieviesta, iedzīvotājiem pase jāizsniedz līdz 1945. gada 1. jūlijam (Rīgā 1945. gada aprīlī iedzīvotāju pierakstīšana un pases izsniegšana bija pabeigta).⁶⁶

1945. gada 14. septembrī LPSR leTK Milicijas pārvaldes priekšnieka vietnieks Kovaļevskis nosūtīja izziņu KP CK Kara daļas vadītājam Krūmiņam par to, ka pabeigta apriņķu centra iedzīvotāju pasportizācija 13 Latvijas apriņķos. Vienlaikus ar pasportizāciju pasēs izdarīja atzīmi par pierakstīšanos. Dokumentēšanu pabeidzot, notika dokumentu kontrolpārbaude gan pasportizācijas punktos, gan uzņēmumos un iestādēs. Pārbaužu laikā uzņēmumu administrācijām leTK uzdeva uzņēmumos novērst cilvēku uzskaites pārkāpumus.⁶⁷

Kopsavilkums

LPSR represīvās sistēmas – tajā arī iekšlietu komisariāts – nostiprināšana Latvijas otrreizējās komunistiskās okupācijas laikā – 1944.–1945. gadā bija viens no KP CK uzdevumiem. Jau 1944. gada sākumā KP rūpējās, lai, Sarkanajai armijai ienākot, Latvijā būtu nokomplektēti iekšlietu sistēmas kadri. Ar KP CK palīdzību LPSR iekšlietu komisariāta darbiniekus komplektēja no citur PSRS iekšlietu sistēmā strādājošiem Komunistiskās partijas un padomju darbiniekiem, bijušajiem padomju partizāniem, no Sarkanās armijas demobilizētajiem militāristiem.

KP 1944.–1945. gadā organizēja un vadīja cīņu pret Latvijas nacionālajiem partizāniem, kas minētajos gados bija ļoti svarīgs KP uzdevums. Šajā jautājumā tā sistemātiski deva rīkojumus LPSR leTK aktīvi iznīcināt partizānus un pagastu partijas un padomju aktīvu apbruņot ar ieročiem. Ieroči bija nepieciešami, lai aizstāvētos pret nacionālajiem partizāniem un tos iznīcinātu. Balstoties uz KP CK lēmumu, 1944. gadā tika izveidoti LPSR leTK iznīcinātāju bataljoni, kas piedalījās nacionālo partizānu iznīcināšanā un okupācijas režīma dažādu objektu apsardzē. Ar KP CK palīdzību Komunistiskās partijas apriņķu komitejas panāca, ka LPSR leTK aktīvāk cīnījās pret nacionālajiem partizāniem un rūpējās par apriņķu iznīcinātāju bataljonu apbruņošanu.

Lai gan LPSR leTK atradās formālā LPSR TKP pakļautībā, KP CK darbojās kā LPSR leTK pārraudzītāja, kā arī sekoja likumības ievērošanai iekšlietu tautas komisariātā. KP bija arī dažādu nesaskaņu atrisinātāja starp apriņķu partijas komitejām un LPSR leTK, kā arī LPSR leTK un Sarkano armiju.

KP ar dažādiem rīkojumiem LPSR leTK ieviesa totalitāram režīmam raksturīgo iedzīvotāju uzskaiti.

Šis minētās KP darbības liecina, ka tā veica ne tikai politisko darbu, bet, vadot režīma pretinieku iznīcināšanu, bija arī represīva institūcija, kurai pakļāvās LPSR iekšlietu sistēma.

Atsauces

- 1 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956. – Rīga, 1996, 574. lpp.
- 2 LVA, 101. f., 6. apr., 21. l., 31. lp.
- 3 Turpat, 2. lp.
- 4 Turpat, 6. l., 5., 6. lp.
- 5 Turpat, 9. lp.
- 6 Turpat, 21. l., 22. lp.
- 7 Turpat, 23. lp.
- 8 LR IeM Informācijas centra (turpmāk – IC) arhīvs, 1. f., 3. apr., 2. l., 5., 6. lp.
- 9 Turpat, 10., 11. lp.
- 10 LVA, 101. f., 8. apr., 19. l., 26., 27. lp.
- 11 LR IeM IC arhīvs, 1. f., 3. apr., 2. l., 26. lp.
- 12 LVA, 101. f., 8. apr., 19. l., 40. lp.
- 13 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956., 344. lpp.
- 14 Turpat, 341.–352. lpp.
- 15 LVA, 101. f., 6. apr., 21. l., 33., 34. lp.
- 16 Turpat, 8. apr., 18. l., 1., 2. lp.
- 17 Turpat, 6. apr., 21. l., 65., 66. lp.
- 18 Turpat, 8. apr., 18. l., 23.–25. lp.
- 19 Turpat, 57. lp.
- 20 Turpat, 29., 30. lp.
- 21 Turpat, 35. lp.
- 22 Turpat, 64.–66. lp.
- 23 Turpat, 68. lp.
- 24 Turpat, 69. lp.
- 25 Turpat, 88., 89. lp.
- 26 Turpat, 122.–124. lp.
- 27 Turpat, 6. apr., 21. l., 21. lp.
- 28 Turpat, 29., 30. lp.
- 29 Turpat, 28. lp.
- 30 Turpat, 8. apr., 18. l., 3.–6. lp.
- 31 Turpat, 112. f., 2. apr., 8. l., 4. lp.
- 32 Turpat, 101. f., 8. apr., 18. l., 10.–12. lp.
- 33 Turpat, 16. lp.
- 34 Turpat, 7. apr., 44. l., 4. lp.
- 35 Turpat, 9. apr., 69. l., 159.–162. lp.
- 36 Turpat, 8. apr., 18. l., 50.–52. lp.
- 37 Turpat, 7. apr., 44. l., 4. lp.
- 38 Turpat, 8.–13. lp.
- 39 Turpat, 8. apr., 18. l., 29., 30. lp.
- 40 Turpat, 33. lp.

- 41 Turpat, 30. lp.
- 42 Turpat, 32. lp.
- 43 Turpat, 112. f., 2. apr., 8. l., 9., 10. lp.
- 44 Turpat, 101. f., 8. apr., 18. l., 64.–66. lp.
- 45 Turpat, 107.–109. lp.
- 46 Turpat, 53. lp.
- 47 Turpat, 58. lp.
- 48 Turpat, 67.–69. lp.
- 49 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 490. lpp.
- 50 *Blūzma G.* Nacionālo partizānu karš Sēlijā: Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā. – Rīga, 1997, 283. lpp.
- 51 *Jansons R.* Bruņotās pretošanās kustības apspiešana pirms Latvijas iedzīvotāju deportācijas 1949. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 493., 494. lpp.
- 52 LVA, 101. f., 16. apr., 41.a l., 184. lp.
- 53 Turpat, 6. apr., 21. l., 39.–41. lp.
- 54 Turpat, 42. lp.
- 55 Turpat, 46. lp.
- 56 Turpat, 47. lp.
- 57 Turpat, 8. apr., 20. l., 281.–284. lp.
- 58 Turpat, 19. l., 54. lp.
- 59 Turpat, 2. lp.
- 60 Turpat, 64. lp.
- 61 Turpat, 52. lp.
- 62 Turpat, 50. lp.
- 63 Turpat, 61., 62. lp.
- 64 Turpat, 6. apr., 21. l., 43. lp.
- 65 Turpat, 45. lp.
- 66 Turpat, 7. apr., 23. l., 200. lp.
- 67 Turpat, 8. apr., 19. l., 45. lp.

Ritvars Jansons

The Influence of the Communist Party on the People's Commissariat of the Interior of the Latvian SSR (1944–1945)

Summary

During the second Communist occupation the Communist Party of the Latvian SSR (CPL) faced the necessity to establish and consolidate repressive organs of the Latvian SSR. Already in the beginning of 1944 the CPL carried out purposeful activities to ensure full staffing of the institutions of interior affairs till the second arrival of the Red Army. With

the help of the CPL the personnel of the People's Commissariat of the Interior (NKVD) of the Latvian SSR was recruited from the staff of the NKVD of the USSR, members of the Communist party, Soviet ex-partisans, ex-servicemen of the Red Army etc.

One of most problematic tasks of the CPL was fight against national partisans. The CPL, repeating over and over again, ordered the NKVD of the LSSR to annihilate partisan movement and to supply Soviet activists in rural districts with guns so that they could defend themselves from partisans and were able to wipe them out. To ensure activities against the national partisan movement in Vidzeme, the CPL formed a special group, consisting of Soviet partisans, which was subordinated to the Central Committee of the Communist Party of the Latvian SSR.

On the basis of the resolution of the Central Committee, issued in 1944, special battalions of the NKVD of the LSSR were formed and took part in the process of annihilation of the national partisan movement, as well as guarded different objects of the occupation regime.

Although the NKVD of the Latvian SSR was formally subordinated to the Council of Ministers of the Latvian SSR, its real supervisor was the Communist Party of the Latvian SSR. The leader of the CPL was the real leader of the so-called "istrebiteli" (in Russian) or exterminator battalions.

By means of different instructions and orders the CPL implemented the strict registration of population, which is a characteristic feature of a totalitarian regime.

All above-mentioned activities of the Communist Party of the Latvian SSR are evidence of the fact that this organization acted not only as a political party, but also as a repressive institution, which supervised the institutions of interior affairs.



Jānis Riekstiņš

Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945)

Latviešu tautai nodarītie zaudējumi Otrā pasaules kara laikā ir cieši saistīti ne tikai ar tās iedzīvotāju iesaukšanu vācu militārajos formējumos, kas plaši parādīts daudzos dažādu gadu pētījumos,¹ bet arī ar iedzīvotāju mobilizāciju Sarkanajā armijā 1944.–1945. gadā, kas līdzšinējos pētījumos aplūkota nav. Tiesa, padomju vēsturnieku darbos² 1941. gada septembrī izveidotās 201. (vēlāk – 43.) latviešu strēlnieku divīzijas un 1944. gadā saformētā 130. latviešu strēlnieku korpusa (43. un 308. strēlnieku divīzija), kā arī citu latviešu karaspēka daļu cīņām Sarkanās armijas sastāvā ir pievērsta liela uzmanība, taču daudzu tūkstošu Latvijas iedzīvotāju mobilizācija dažādās PSRS karaspēka daļās šajos darbos nav apskatīta. Tas īpaši attiecas uz 1944.–1945. gada mobilizāciju, kura turpinājās desmit mēnešus un aptvēra trīsdesmit divus gadagājumus.

Šim pētījumam izvirzīti šādi uzdevumi:

- aplūkot 1944.–1945. gada mobilizācijas ieceres, tās īstenošanas gaitu un sasniegtos rezultātus;
- izsekot padomju režīmam neuzticamo karavīru liktenim;
- noskaidrot dezertieru skaitu un atklāt viņu tvarstīšanas un sodīšanas gaitu.

Pētījumā galvenokārt izmantoti LK(b)P Centrālās komitejas (101. fonds), LPSR Tautas komisāru padomes (270. fonds) un LPSR Kara komisariāta (1248. fonds) dokumenti. Jānorāda, ka daudzi ar Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju Sarkanajā armijā 1944.–1945. gadā saistītie dokumenti atrodas Krievijas arhīvos un apgrūtinātās pieejamības dēļ šā pētījuma sagatavošanā tie nav izmantoti.

1944.–1945. gada mobilizācijas īsa priekšvēsture

Vācijas uzbrukuma laikā PSRS 1941. gada 22. jūnijā Sarkanās armijas Baltijas Sevišķā kara apgabala sastāvā atradās arī 24. teritoriālais strēlnieku korpus, kurš pēc Latvijas okupēšanas 1940. gada 17. jūnijā tika izveidots uz Latvijas armijas bāzes. Latvijas armiju pārdēvējot par Tautas armiju, vēlāk par 24. teritoriālo strēlnieku korpusu, daudzi virsnieki un kareivji kā padomju režīmam neuzticamas personas no armijas tika

atvaļināti, citus apcietināja jau okupācijas pirmajos mēnešos vai 1941. gada 14. jūnija deportācijas laikā.³ 1941. gada jūnija beigās – jau kara apstākļos – liela daļa korpusa virsnieku un kareivju tika atvaļināta, motivējot to ar lielo dezertieru skaitu, kā arī ar politisko neuzticamību. To, ka PSRS politiskā vadība latviešu karavīriem (bruņoti Latvijas iedzīvotāji) tolaik neuzticējās, apliecina arī tas, ka PSRS Augstākās padomes Prezidija 1941. gada 22. jūnijā izsludinātā mobilizācija Latvijā nenotika, kaut arī dokumenti liecina, ka 1941. gada 22. jūnijā PSRS aizsardzības tautas komisārs Semjons Timošenko (1895–1970) telegrammu par mobilizācijas sākšanu 1941. gada 23. jūnijā nosūtījis arī LK(b)P CK sekretāram Jānim Kalnbērziņam (1893–1986).⁴ Jādomā, ka tas bija saistīts ne tik daudz ar vācu karaspēka straujo virzīšanos uz priekšu kā ar PSRS valdošo aprindu neuzticēšanos “jauno republiku” iedzīvotājiem. Tikai pirms pavisam neilga laika – 1937.–1938. gadā – t.s. latviešu operācijas laikā PSRS lekslietu tautas komisariāta darbinieki arestēja 22 360 tolaik PSRS dzīvojošo latviešu, no kuriem 16 573 piesprieda nāvessodu.⁵ Lielā terora gados tika arestēti un pēc apsūdzības “par spiegošanu Latvijas izlūkdienesta labā”, kā arī par darbošanos “latviešu pretpadomju kontrevolucionārajā organizācijā” nošauti gandrīz visi latviešu tautības Sarkanās armijas komandieri. Tolaik īpaši vajāti tika bijušie latviešu strēlnieki un viņu komandieri, kuri bija apvienojušies īpašās sekcijās⁶ Aizsardzības, aviācijas un ķīmiskās rūpniecības veicināšanas biedrībā (*Osoviahim*).

1941. gada 2. jūlija ziņojumā LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam par stāvokli latviešu karaspēka daļās LK(b)P CK Kara daļas vadītājs Eduards Kusins (1889–?) norādīja: “[...] Sakarā ar latviešu demobilizāciju noskaidrojās šāda aina. Kad latviešu daļas saņēma pavēli doties uz fronti, visi sarkanarmieši mundri sagatavojās pārgājienam. Taču pirms izešanas tika sarīkota krievu komandējošā sastāva un politvadītāju slepena sapulce bez latviešu piedalīšanās un pieņemts lēmums par korpusa izformēšanu.

*Jau gājiena laikā sākās latviešu piespiedu atvaļināšana, t.i., sarkanarmiešiem latviešiem atņēma šautenes un dzina mežā [...]. Tādas kaitniecības nebija pat cara režīma laikā, t.i., tad latviešu strēlniekus apbruņoja un viņi labprāt gāja pret vāciešiem. Bet tagad? Latviešu korpusu aizdzina uz aizmuguri, turēja tālu no frontes, bet tagad izformēja.”*⁷ Arī J. Kalnbērziņš 1941. gada 3. augusta ziņojumā Ziemeļrietumu frontes Kara padomei “Par stāvokli 24. strēlnieku korpusā” norādīja, ka “[...] 181. divīzijā ir novērojamas kaitīgas un ne ar ko nepamatotas bailes no latviešiem.”⁸ Bet tieši J. Kalnbērziņš bija tas, kurš pēc norunas ar Sarkanās armijas Politiskās pārvaldes priekšnieku Ļevu Mehlišu (1889–1953) VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam (1901–1988) iesniedza VK(b)P CK lēmuma projektu par Latvijas strēlnieku divīzijas izveidošanu.⁹ 1941. gada 3. augustā PSRS Valsts aizsardzības komiteja ar lēmumu VAK-383s uzdeva LK(b)P Centrālajai komitejai un LPSR Tautas komisāru padomei (TKP) kopīgi ar Ziemeļrietumu frontes štābu sākt Latvijas strēlnieku divīzijas formēšanu

no bijušās Strādnieku gvardes kaujiniekiem, milicijas, partijas un padomju aktīvistiem un citiem Latvijas PSR pilsoņiem, kuri evakuēti uz KPFSR teritoriju.¹⁰ Tātad jaunā divīzija tika formēta tikai no padomju režīmam uzticamām personām. Pēc aptuvenām ziņām 1941. gada jūnijā no Latvijas uz PSRS evakuējās apmēram 70 000 cilvēku, no kuriem 50 000 bija Latvijas iedzīvotāji,¹¹ bet pārējie – Sarkanās armijas militārpersonu ģimenes locekļi, kā arī citi iebraucēji no PSRS. 1941. gada oktobra sākumā jaunizveidotajā 201. latviešu strēlnieku divīzijā pavisam bija 10 877 cilvēki.¹² Tās pamatsastāvu veidoja no Latvijas evakuēto iestāžu darbinieki, dažādu karaspēka daļu karavīri, kā arī PSRS dzīvojošie mobilizētie latvieši. Taču pēc smagajām, asiņainajām kaujām, kurās 201. divīzija bija iesaistīta, to papildināt ar latviešiem nācās arvien grūtāk. 1943. gada 8. marta ziņojumā Ziemeļrietumu frontes pavēlniekam Padomju Savienības maršalam S. Timošenko LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš un LPSR TKP priekšsēdētājs Vilis Lācis (1904–1966) norādīja:

*“Ar katru dienu papildināt Latviešu divīziju mums kļūst arvien grūtāk, jo visi no Latvijas PSR evakuētie karadienestam derīgie pilsoņi atrodas divīzijā vai rezerves pulkā. Patlaban no 1. atsevišķā Latvijas rezerves strēlnieku pulka uz divīziju ir nosūtīts 3000 cilvēku papildinājumam, to vidū ir daudz citu Padomju Savienības tautību pārstāvju [...]”*¹³ 1942. gada 25. septembra ziņojumā VK(b)P CK sekretāram Andrejam Andrejevam (1895–1971) J. Kalnbērziņš un V. Lācis norādīja, ka Komi APSR atrodas vairāki tūkstoši cilvēku, kurus savā laikā izsūtīja par dažādiem pārkāpumiem. No šo personu vidus ievērojams skaits var tikt atlasīts un nosūtīts uz Rezerves pulku. Šā jautājuma atrisināšana ir atkarīga no PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas (1899–1953).¹⁴ 1943. gada 9. februāra ziņojumā LK(b)P CK Kara daļas vadītājam E. Kusinam Rezerves pulka komandieris Jevgeņijs Meija (1898–1968) ierosināja 201. divīzijas papildināšanai izmantot arī 1941. gada 14. jūnijā izsūtītos un Krasnojarskas novada ieslodzījuma vietās esošos Latvijas iedzīvotājus,¹⁵ taču sīkākas ziņas par ieslodzīto latviešu atbrīvošanu un nosūtīšanu uz latviešu karaspēka daļām pagaidām nav atrastas. Var pieņemt, ka L. Berijam šāds priekšlikums nav šķitis pieņemams.

Lielo zaudējumu un rezervju trūkuma dēļ Latviešu divīzija arvien vairāk tika rusificēta. Uz to jau 1942. gada 21. maija ziņojumā J. Kalnbērziņam norādīja divīzijas komandieris pulkvedis Jānis Veikins (1897–1979). Viņš rakstīja: *“[...] ir uzņemts pārāk straujš kurss uz divīzijas rusifikāciju. Cilvēki ir aizmirsuši, ka tā ir Latvijas divīzija. Ir tendence kā divīzijā, tā arī armijā uzskatīt mūsu divīziju kā vienu no daudzajām Sarkanās armijas divīzijām, neņemot vērā tās specifiku. Sevišķi stipri tas ietekmē vadošo kadru izraudzīšanu.”*¹⁶ Izplatīta parādība bija arī nevēlēšanās latviešu karavīru rokās nodot smagos ieročus. Tā, piemēram, 1943. gada martā saskaņā ar Ziemeļrietumu frontes pavēli nr. 43 no Latviešu divīzijas uz Saratovas tankistu skolu nosūtīja deviņus jaunākos komandierus. Taču ar Pievolgas kara apgabala štāba 1943. gada 28. jūnija

rīkojumu viņus no tankistu skolas atskaitīja, personīgajās lietās ierakstot šādas atzīmes: “Atteikt. Latvieši”; “Latvieši. Atteikt”; “Nosūtīt uz latviešu daļām”; “Atteikt tautības dēļ”.¹⁷ 1943. gada 25. augustā Pievolgas kara apgabala štāba priekšnieks ģenerālmajors Gļinskis ziņojumā VK(b)P CK Kadru pārvaldei par latviešu tautības kursantu atskaitīšanu norādīja:

“Paziņoju, ka deviņi latviešu tautības kursanti no 3. Saratovas tankistu skolas uz Latviešu nacionālo rezerves pulku aizkomandēti, izpildot Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes direktīvu nr. M/12926, ar kuru saskaņā latviešu, lietuviešu, igauņu un citu tautību karavīri ir jāatskaita no Sarkanās armijas sastāva un jānosūta uz nacionālajām daļām vai rūpniecību.”¹⁸

Ne 1941.–1943. gadā Padomju Savienībā dzīvojošo un Sarkanajā armijā mobilizēto latviešu skaits, ne arī 201. (43.) latviešu strēlnieku divīzijas kritušo skaits padomju vēsturnieku darbos nav norādīts. Pēc pētnieku rīcībā esošajiem dokumentiem tas nav iespējams arī tagad. Tāpat nav iespējams precīzi noteikt, cik liels karavīru skaits no minētās divīzijas pārgājis pretinieka pusē. Ka šāda parādība ir bijusi visai izplatīta, liecina 201. latviešu strēlnieku divīzijas komandiera pulkveža J. Veikina 1942. gada 21. maija ziņojumā J. Kalnbērziņam teiktais, ka *“pats apkaunojošākais ir tas, ka mēs līdz šim laikam neesam likvidējuši pāriešanas gadījumus ienaidnieka pusē. Tie turpinās [...]”*¹⁹ 1942. gada novembrī Kara tribunāls notiesāja 15 cilvēku grupu, kura bija gatavojusies pāriet pretinieka pusē. Izmeklēšanā tika noskaidrots, ka šo grupu vēl līdz iesaukšanai armijā izveidojušas agrāk tiesātās un no Latvijas izsūtītās personas.²⁰ Represijas pret neuzticamajiem karavīriem notika arī vēlāk.

Šo, kā arī dažu citu iemeslu dēļ no amata tika atbrīvots divīzijas komandieris J. Veikins, kā arī vairāki citi latviešu tautības augstākie komandieri. Par Latviešu strēlnieku divīzijas komandieri pulkveža J. Veikina vietā iecēla ģenerālmajoru Detlavu Brantkalnu (1898–1979). Bet arī pēc tam divīzijas rusifikācija turpinājās, jo papildinājumi no PSRS dzīvojošo latviešu vidus bija izsīkuši.

1944.–1945. gada mobilizācija

Otrā pasaules kara frontēs kaujās ar vācu karaspēku Sarkanā armija ik dienas cieta milzīgus dzīvā spēka zaudējumus. Fronšu pavēlnieki un armiju komandieri, cenzdamies izpelnīties J. Staļina uzslavas, saņemt augstākas dienesta pakāpes un ordeņus, bieži vien tīšā nāvē dzina desmitiem tūkstošu Sarkanās armijas karavīru. Tādēļ radušos zaudējumu atlīdzināšana armijai kļuva par vienu no svarīgākajiem uzdevumiem. Ar to galvenokārt nodarbojās Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes Mobilizācijas un komplektēšanas pārvalde, kā arī fronšu štābu Organizatoriskās uzskaites un komplektēšanas daļas. Mobilizācijas sākumā – 1944. gada vasarā Latvijas iedzīvotāju iesauk-

šanas jautājumus galvenokārt izlēma 2. Baltijas frontes pavēlniecība, bet 1945. gada pavasarī tie tika nodoti Ļeņingradas frontes pavēlniecības pārziņā. Aplūkotajā laikposmā Latvijas teritorijā atradās 1., 2. un 3. Baltijas, kā arī Ļeņingradas frontes karaspēks.

Dokumenti liecina, ka līdz pat 1944. gada maijam Sarkanajā armijā ir pastāvējis arī 1940. gada vasarā izveidotais Baltijas kara apgabala štābs, kurš galvenokārt nodarbojies ar dažādu direktīvo dokumentu par mobilizāciju “atbrīvotajā teritorijā” uzkrāšanu. Nekādus praktiskus mobilizācijas pasākumus šis formējums nav veicis un ticis likvidēts 1944. gada maijā. Kā zināms, no jauna Baltijas kara apgabalu izveidoja jau pēc Otrā pasaules kara beigām – 1945. gada jūnijā.

Pēc iebrukšanas Latvijā Sarkanās armijas pavēlniecība bija iecerējusi savas karaspēka daļas papildināt uz tās iedzīvotāju rēķina.

Kā tolaik visos jautājumos, arī Latvijas iedzīvotāju mobilizācijā Sarkanajā armijā galvenā loma bija ierādīta LK(b)P Centrālās komitejas birojam, kurš izlēma visus svarīgākos, ar mobilizāciju saistītos jautājumus. Tā, piemēram, jau 1944. gada 5. augustā LK(b)P CK birojs pieņēma lēmumu “Par karaklausībai pakļauto un jauniesaucamo iesaukšanu Latvijas PSR Ludzas, Abrenes un Rēzeknes apriņķī”²¹, bet 1944. gada 4. novembrī – “Par karaklausībai padoto iesaukuma un reģistrācijas rezultātiem no vācu okupācijas atbrīvotajos Latvijas PSR apriņķos un pilsētās”²².

Tāpat kā VK(b)P Centrālajā komitejā, arī LK(b)P Centrālajā komitejā, partijas apriņķu, pilsētu un rajonu komitejās bija izveidotas īpašas kara daļas. Arī tās aktīvi piedalījās karaklausībai padoto reģistrācijā un iesaukšanā: iekārtoja iesaukšanas punktus, izraudzījās aģitatorus, skaidroja dažādus likumus un lēmumus. Tomēr, kā norādīts LK(b)P CK Kara daļas vadītāja pulkveža Artūra Sproģa (1904–1980) 1945. gada 22. marta ziņojumā VK(b)P CK Kara daļas vadītājam ģenerālmajoram Žukovam, iesaukuma laikā Latvijā bijušas arī “atsevišķas negatīvas parādības”. Tā, piemēram, Jelgavas apriņķa iesaukšanas punktā ieradies karaklausībai padotais, kurš sev nocirtis pirkstu, bet Ilūkstes apriņķī pirms iesaukto komandas nosūtīšanas uz karaspēka daļu kāds no iesauktajiem meties zem vilciena, iesaukdamies: “Pie vāciešiem es nedienēju, un arī Sarkanajā armijā es nedienēšu.”²³

Kā norāda A. Sproģis, kara daļām “parādot modrību”, esot atklāts 301 politiski neuzticams cilvēks, ko nedrīkstēja iesaukt Sarkanajā armijā.²⁴

Latvijas iedzīvotāju mobilizācijā Sarkanajā armijā galvenā loma tomēr bija LPSR Kara komisariātam. Ar PSRS Aizsardzības tautas komisariāta Galvenās kadru pārvaldes pavēli 1943. gada beigās par LPSR kara komisāru tika iecelts pulkvedis V. Malahovskis.²⁵ Viņa uzdevums bija Kaļiņinas apgabala Višņijvoločokā saformēt LPSR Kara komisariātu, kā arī apriņķu un pilsētu kara komisariātus, lai pēc vācu karaspēka padzīšanas tūdaļ uzsāktu Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju. Apriņķu kara komisariāta darbinieki norādītajās vietās bieži vien ieradās reizē ar Sarkanās armijas karaspēka daļām un tūdaļ uzsāka mobilizācijas priekšdarbus.

Gan LPSR republikāniskajā, gan arī aprinķu un pilsētu kara komisariātos galvenokārt strādāja krievu tautības Sarkanās armijas virsnieki, kuri Latvijas apstākļus nepazina, toties vienmēr bija gatavi bez ierunām izpildīt visas augstāko instanču pavēles un direktīvas par arvien jaunu Latvijas iedzīvotāju gadagājumu mobilizāciju, padomju varai neuzticamo iedzīvotāju atrašanu un nosūtīšanu uz PSRS leikšlietu tautas komisariāta soda noietnēm, dezertieru tvarstīšanu un sodīšanu. Jānorāda, ka kara komisariātu darbiniekus – arī tehniskos darbiniekus – pirms apstiprināšanas amatā ļoti rūpīgi pārbaudīja Valsts drošības tautas komisariāts.

Saprotams, ka šādā veidā izveidotās mobilizācijas iestādes visus ar Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju saistītos uzdevumus centās ne tikai izpildīt, bet arī pārpildīt.

Vēl svarīgi piebilst, ka 1944. gadā Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā tika uzsākta nevis ar LPSR iestāžu lēmumu, bet gan ar 2. Baltijas frontes štāba direktīvu, par kuras izsludināšanu norādījumi tika saņemti no Sarkanās armijas Galvenās mobilizācijas pārvaldes.

1944. gada 26. jūlijā LPSR Kara komisariāts saņēma 2. Baltijas frontes štāba direktīvu par 1895.–1926. gadā dzimušo karaklausībai pakļauto un jauniesaucamo Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju Sarkanajā armijā. Par iesaukuma beigu datumu 2. Baltijas frontes štāba direktīva bija noteikusi 1944. gada 2. augustu.²⁶ Nekad agrāk šādos apstākļos mobilizācija vēl nebija notikusi. Ārkārtīgi īsā laikā vajadzēja armijā iesaukt 32 gadagājumus. Iesauktos nekavējoties vajadzēja nosūtīt 1., 2. un 3. Baltijas frontes karaspēka daļu papildināšanai. Ar karaspēka daļu atbalstu katrs kara komisariāts ik dienas iesauca no 600 līdz 900 cilvēkiem. Līdz 1944. gada 20. septembrim Abrenes aprinķa Kara komisariāts pavisam iesauca 7084 cilvēkus, Ludzas – 3036, Rēzeknes – 4645, Daugavpils – 7681 un Ilūkstes – 1931 cilvēku. Kopā šajā laikā Sarkanajā armijā tika iesaukti 24 377 cilvēki.²⁷ No iesaukto skaita latvieši bija 14 528 cilvēki, poļi – 1224, lietuvieši – 1983 cilvēki. 5201 latvietis tika nosūtīts uz 14. rezerves strēlnieku divīziju Kaļiņinā, 8586 – uz 22. armijas rezerves strēlnieku pulku, bet 70 – uz 2. Baltijas frontes leikšlietu tautas komisariāta karaspēka pārvaldi.²⁸ Saskaņā ar Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes 1944. gada 22. jūlija direktīvu Mob.(1)1036 pirmajā kārtā vajadzēja iesaukt 1895.–1926. gadā dzimušos, bet otrajā – 1895.–1898. gadā dzimušos. Ar šo pašu direktīvu bija noteikts, ka mobilizētie, karaklausībai pakļautie latvieši ir jānosūta uz 14. rezerves strēlnieku divīziju Kaļiņinā, bet citas tautības (derīgi ierindas un ārrindas dienestam) jānodod tās armijas rezerves strēlnieku pulkiem, kuras teritorijā bija noticis iesaukums.²⁹ No iesaukuma tika atbrīvoti vadošie Komunistiskās partijas un padomju darbinieki, rūpniecības uzņēmumu inženiertehniskais personāls un kvalificēti strādnieki (4. kategorija un augstāk), kā arī dzelzceļa transporta strādnieki, lauksaimniecības speciālisti un skolotāji.

Jānorāda, ka šajā laikā Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju veica arī atsevišķas karaspēka daļas. Tā, piemēram, 54. armijas štāba Organizatoriskā un komplektēšanas daļa mobilizēja daudzus Madonas apriņķa Litenes pagasta iedzīvotājus. Atbildot uz LPSR Kara komisariāta pieprasījumu, 3. Baltijas frontes štāba priekšnieka vietnieks pulkvedis Čerenkovs paskaidroja, ka saskaņā ar Augstākā virspavēlnieka 1942. gada 9. septembra pavēli nr. 089, Sarkanās armijas Ģenerālštāba priekšnieka vietnieka 1943. gada 5. novembra direktīvu nr. M.(1)1565 un Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes priekšnieka 1944. gada 22. jūnija direktīvu, kā arī 1944. gada 3. augusta direktīvu nr. M(1)1117 aktīvo frontes armiju kara padomēm esot atļauts mobilizēt iedzīvotājus no ienaidnieka atbrīvotajā teritorijā armijas darbības zonā 50 kilometru no frontes līnijas.³⁰

Jau mobilizācijas gaitā 1944. gada 1. augustā 2. Baltijas frontes štābs izdeva direktīvu nr. Org.(2)23, ka jāiesauc tikai līdz 35 gadus veci vīrieši, bet vecāki līdz īpašam norādījumam armijā nav jāiesauc.³¹ Uz LPSR Kara komisariāta lūgumu atbrīvot no armijas jau iesauktos 1895.–1907. gadā dzimušos 2. Baltijas frontes štāba Organizatoriskās un komplektēšanas daļas priekšnieks pulkvedis Kartaļinskis 1944. gada 9. septembrī norādīja, ka, tā kā Latvijas PSR teritorijā iesauktie seržanti un ierindnieki, vecāki par 35 gadiem, jau piedaloties kaujās, bet pārējie beidzot apmācības rezerves pulkos, viņi no armijas atvaļināti netikšot, bet palikšot karaspēka daļās.³²

Kā redzams, noteicošais vārds Latvijas iedzīvotāju mobilizācijā piederēja nevis LPSR iestādēm, bet gan PSRS militāristiem, dažādu karaspēka daļu priekšniekiem.

Iedzīvotāju mobilizācija katrā apriņķī sākās tūdaļ pēc vācu karaspēka padzišanas.

Mobilizēto nosūtīšanai uz dažādām karaspēka daļām, rezerves pulkiem, kā arī sodīto nosūtīšanai uz ieslodzījuma vietām tika izveidoti īpaši kara pārsūtīšanas punkti. Saskaņā ar Sarkanās armijas Ģenerālštāba priekšnieka vietnieka ģenerālleitnanta Karpanosova 1943. gada 24. decembrī apstiprināto Nolikumu par kara pārsūtīšanas punktiem tika noteikti šādi uzdevumi: militārpersonu komandu pieņemšana, formēšana un nosūtīšana uz norādītajām vietām. Pieņemšanas punktiem jāpieņem kā no hospitāļiem nosūtītie, tā arī kara komisariātu mobilizētie.³³ Tā, piemēram, LPSR kara komisāra vietas izpildītājs majors Poļakovs ziņoja LPSR Kara pārsūtīšanas punkta priekšniekam, ka viņš 1944. gada 10. oktobrī pulksten 12 karaklausībai pakļautos un jauniesauktos latviešus un poļus, kopskaitā 1200 cilvēku, nosūtīs no iekraušanas stacijas Rēzeknē uz izkraušanas staciju Višņijvoločkā 14. strēlnieku divīzijas 357. un 359. pulka komandieru rīcībā. Poļakovs pavēlēja komplektēt ešelona administrāciju, organizēt iesaukto sanitāro apstrādi un noformēt pavaddokumentus.³⁴

Bet bieži vien gadījās tā, ka nekāda mobilizēto "sanitārā apstrāde" netika veikta un viņus norādītajās karaspēka daļās negribēja pieņemt. Tās nebija vienīgās problēmas.

Tā, piemēram, pēc LPSR Kara komisariāta ziņām uz 140. armijas rezerves strēlnieku pulku Kaļiņinā tika nosūtīti 8749 cilvēki, bet ieradās tikai 7770 mobilizēto. Starpība bija par 979 cilvēkiem. Kur viņi bija palikuši? Daļa ceļā bija saslimusi un ievietota hospitāļos, bet pārējie – aizbēguši. No šiem 7770 mobilizētajiem 576 nosūtīja uz 14. rezerves strēlnieku divīziju Kaļiņinā (ārrindas dienestam derīgos un vācu armijā dienējušos), bet 207 cilvēkus slimības dēļ nosūtīja uz hospitāļiem.³⁵ Līdz 1944. gada 28. septembrim 140. armijas rezerves strēlnieku pulkam tika nodoti 8705 mobilizētie latvieši.³⁶ Saskaņā ar 2. Baltijas frontes štāba 1944. gada 24. septembra norādījumu uz 140. armijas rezerves strēlnieku pulku vairs nedrīkstēja nosūtīt vācu armijā dienējušos latviešus, bet Latvijas teritorijā mobilizētos cittautiešus, kuri nepārvaldīja krievu valodu, gan.³⁷

Mobilizēto Latvijas iedzīvotāju sadalīšanas kārtība pa dažādām karaspēka daļām nepārtraukti tika mainīta.

Centrālais pārsūtīšanas punkts atradās Rīgā, Citadelē. Pārsūtīšanas punkts bija iekārtots arī Rēzeknē, 1944. gada oktobrī to pārvietoja uz Jēkabpili. Tieši no šiem pārsūtīšanas punktiem sākās daudzu tūkstošu Latvijas iedzīvotāju ceļš kā uz dažādām rezerves karaspēka daļām, tā arī tieši uz fronti.

1908.–1926. gadā dzimušos mobilizētos krievus, ukraiņus, baltkrievus un citus šajā laikā nosūtīja uz 204. frontes rezerves strēlnieku pulku Jelgavā. Vēlāk kārtība tika mainīta un šo tautību mobilizētos, izņemot lietuviešus un igauņus, kuri bija jānosūta uz savām nacionālajām karaspēka daļām, nosūtīja uz 1. triecienuarmijas 143. rezerves strēlnieku pulku. Savukārt visi mobilizētie latvieši tika nosūtīti uz 204. rezerves strēlnieku pulku Jelgavā. Vēlāk šī kārtība tika mainīta. Tā, piemēram, 1944. gada decembrī no Rīgas uz Višņijvoločoku, Torožku un Rževu bija paradzēts nosūtīt 6920 mobilizēto, bet no Rēzeknes uz Višņijvoločoku un Rževu – 4080 mobilizēto, kopā 11 000 cilvēku.³⁸ Līdz 1944. gada 1. decembrim Sarkanās armijas ieņemtajos Latvijas apriņķos pavisam bija mobilizēti 43 008 1908.–1926. gadā dzimušie.³⁹

Iedzīvotāju mobilizāciju veica apriņķu kara komisariātu izveidotās iesaukšanas komisijas, kuru darbu pārraudzīja LK(b)P Centrālā komiteja, kā arī LK(b)P apriņķu komitejas un apriņķu izpildkomitejas. LK(b)P CK biroja un LPSR TKP 1944. gada 5. augusta kopīgajā lēmumā LK(b)P apriņķu un pilsētu komiteju pirmajiem sekretāriem un izpildkomiteju priekšsēdētājiem tika personiski uzdots “nodrošināt iesaukuma veikšanu Sarkanajā armijā un karaklausībai pakļauto un jauniesaucamo nosūtīšanu noteiktajos termiņos”⁴⁰.

Pēc mobilizācijas pirmā posma pabeigšanas kara komisariātiem galvenokārt vajadzēja nodarboties ar rezerves karaklausībai pakļauto ierindnieku un seržantu reģistrāciju. Līdz 1944. gada 28. oktobrim pavisam bija pierēģistrēti 41 384 cilvēki. Reģistrācijas laikā par derīgu ierindas dienestam tika atzīts un armijā iesaukts 1861 cilvēks. Bez tam armijā iesauca arī ārpus ierindas dienesta derīgus 284 cilvēkus. Rūpniecībai, dzelzceļa

transportam un lauksaimniecībai nobroņēja, tas ir, atbrīvoja no iesaukšanas, 12 826 cilvēkus.⁴¹ Rīgā mobilizācija ilga no 1944. gada 3. līdz 14. novembrim. Pēc plāna 1944. gada 9. novembrī uz 14. rezerves strēlnieku divīziju bija jānosūta 1000 cilvēku un 18. novembrī – arī tikpat daudz. Šie, kā arī citu tautību cilvēki, kuri pārvaldīja latviešu valodu un bija izgājuši militāro apmācību, bija jānodod 130. latviešu strēlnieku korpusa papildināšanai.⁴²

Lai arī Latvijā mobilizēto iedzīvotāju skaits bija liels – 1944. gada 11. oktobrī to bija 32 212 cilvēku (no tiem – 16 384 latvieši, 1501 polis, 276 lietuvieši, 16 igauņu un 14 033 cittautībnieki – galvenokārt krievi un baltkrievi)⁴³, Sarkanās armijas pavēlniecība pieprasīja mobilizējamo skaitu arvien palielināt. Tā, piemēram, ar Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes 1944. gada 20. novembra rīkojumu nr. M(1)1768 Latvijas PSR Kara komisariātam tika uzdots papildus iesaukt 20 500 cilvēku.⁴⁴ Līdz 1945. gada 1. februārim izdevās iesaukt tikai 3735 cilvēkus.⁴⁵ Tomēr 1945. gada janvārī Sarkanās armijas Galvenā formēšanas pārvalde pēc Latvijas PSR kara komisariātu darba pārbaudes atzina, ka republikā vēl esot lieli armijā neiesauktu iedzīvotāju resursi, un uzdeva tos pakļaut mobilizācijai.⁴⁶

Saskaņā ar Sarkanās armijas Ģenerālštāba 1945. gada 27. janvāra direktīvu Org.(6)8224 Latvijas PSR Kara komisariāts tika pakļauts Ļeņingradas fronteī. Jau 1945. gada 2. februāra rīkojumā LPSR kara komisāram V. Malahovskim Ļeņingradas frontes štāba priekšnieks ģenerālpulkvedis Markians Popovs (1902–1969) pavēlēja: pieprasīt no kara komisariātiem pabeigt visu iesaucamo reģistrāciju; atrast iesaucamo papildresursus; pārbaudīt nobroņēto atbrīvošanas likumību.⁴⁷ Var secināt, ka attiecībā uz Latvijas iedzīvotāju mobilizāciju Ļeņingradas frontes pavēlniecība rīkojās daudz bargāk nekā 2. Baltijas frontes pavēlniecība.

Saskaņā ar Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes vēlākajiem norādījumiem karaklausībai pakļauto un jauniesaucamo iesaukšana Sarkanajā armijā bija jāuzsāk 20 dienas pēc teritorijas atbrīvošanas no vācu karaspēka. Lūk, kā mobilizācija notika Liepājas apriņķī!

Vācu karaspēku no Liepājas apriņķa sāka padzīt 1944. gada oktobrī, mobilizācijas iestādes tur varēja darboties tikai daļēji. 1944. gada novembrī Rucavas, Dunikas, Gramzdas, Aizvīķu, Vaiņodes, Embūtes, Nīgrandes un Ezeres pagastā atjaunoja izpildkomiteju. Dažos pagastos iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar 1944. gada sākumu bija samazinājies par 50% un pat vairāk, piemēram, Gramzdas pagastā, kur 1944. gada sākumā bija 1700 iedzīvotāju, bet 1944. gada novembrī tikai 460 cilvēku. Liela daļa iedzīvotāju bija aizgājuši vai aizdzīta kopā ar vācu karaspēku uz citiem pagastiem un Liepāju. 1944. gada decembrī ar Sarkanās armijas frontes Kara padomes rīkojumu vietējos iedzīvotājus pilnīgi evakuēja no Embūtes pagasta un daļēji no Ezeres pagasta; 1945. gada februārī iedzīvotājus daļēji evakuēja no Rucavas un Rucavas pagasta.

Minētajos pagastos steidzami tika veikta 1908.–1926. gadā dzimušo karaklausībai pakļauto un jauniesaucamo mobilizācija, un medicīnisko pārbaudi izgāja:

Vaiņodes iesaušanas punktā	
1944. gada 20. novembrī	17
1944. gada 21. novembrī	62
1944. gada 22. novembrī	23
1944. gada 23. novembrī	81
1944. gada 24. novembrī	5
1944. gada 26. novembrī	101
1944. gada 27. novembrī	73
1944. gada 28. novembrī	21
1944. gada 29. novembrī	20
Kopā	403

Nīgrandes iesaušanas punktā	
1944. gada 20. decembrī	30
1944. gada 21. decembrī	28
1944. gada 22. decembrī	92
1945. gada 31. janvārī	41
1945. gada 20. februārī	12
Kopā	203

Rucavas iesaušanas punktā	
1945. gada 7. janvārī	56
1945. gada 8. janvārī	107
1945. gada 9. janvārī	84
1945. gada 10. janvārī	89
1945. gada 11. janvārī	90
1945. gada 12. janvārī	89
1945. gada 15. janvārī	90
Kopā	605

Pavisam medicīnisko pārbaudi izgāja 1211 cilvēku, no kuriem Sarkanajā armijā tika iesaukti 922 cilvēki. Bija gadījumi, kad karaspēka daļas mobilizētos izmantoja ceļu remontiem un neļāva nosūtīt uz kara pārsūtīšanas punktiem.

1945. gada 25. februārī Liepājas apriņķa Kara komisariāts uzsāka 1895.–1926. gadā dzimušo karaklausībai pakļauto reģistrāciju, taču, tā kā daļa iedzīvotāju bija evakuēta uz Lietuvu, iesaušanas punktos ieradās maz cilvēku.

Nīgrandes pagasta iesaukšanas punktā no 1945. gada 25. februāra līdz 1945. gada 3. martam medicīnisko komisiju izgāja 522 cilvēki. Visi darbspējīgie iedzīvotāji bez maksas tika iesaistīti piefrontes ceļu un dzelzceļa remontdarbos.⁴⁸ No 1945. gada 5. līdz 31. martam no vācu karaspēka atbrīvotajos Liepājas apriņķa pagastos kara uzskaitē uzņēma 595 1895.–1907. gadā un 1927. gadā dzimušos. Saskaņā ar pieprasījumu Liepājas apriņķim šajā laikā bija jāmobilizē 300 cilvēku, bet tas netika izdarīts, jo jau pirms tam apriņķa kara komisārs pulkvedis Novikovs bez jebkāda norīkojuma uz armiju bija nosūtījis vairāk nekā 1000 cilvēku.⁴⁹

Līdzīga situācija bija arī citos Latvijas apriņķos.

Kopējā aina par karaklausībai pakļauto rezervistu un jauniesaucamo mobilizāciju Latvijas PSR teritorijā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada 1. februārim bija šāda:

	1908.–1925. g. dzimušie karaklausībai pakļautie, derīgi ierindas dienestam	1926. gadā dzimušie jauniesaucamie, derīgi ierindas dienestam	Pavisam
Mobilizēti un nosūtīti			
1. Uz Maskavas kara apgabala karaspēka daļām:			
14. strēlnieku rezerves divīzija	8801	2425	11 226
1. strēlnieku rezerves divīzija	388	25	413
50. strēlnieku rezerves divīzija (lietuvieši)	407	23	430
Kopā:	9596	2473	12 069
2. Uz Ļeņingradas frontes karaspēka daļām:			
1. strēlnieku rezerves pulks (igauņi)	41	3	44
67. armijas 223. strēlnieku pulks	109	9	118
Kopā:	150	12	162
3. Uz 1. Baltijas frontes karaspēka daļām:			
159. armijas strēlnieku rezerves pulks	2634	455	3 089
194. armijas strēlnieku rezerves pulks	300	1	301
Kopā:	2934	456	3 390

	1908.–1925. g. dzimušie karaklausībai pakļautie, derīgi ierindas dienestam	1926. gadā dzimušie jauniesaucamie, derīgi ierindas dienestam	Pavisam
4. Uz 2. Baltijas frontes karaspēka daļām:			
20. armijas strēlnieku rezerves pulks	1 557	307	1 864
140. armijas strēlnieku rezerves pulks	12 587	1 141	13 728
143. armijas strēlnieku rezerves pulks	619	76	695
153. armijas strēlnieku rezerves pulks	1 094	167	1 261
204. armijas strēlnieku rezerves pulks	5 422	672	6 094
221. armijas strēlnieku rezerves pulks	88	3	91
130. latviešu strēlnieku korpuss	359	–	359
2. Baltijas frontes leTK karaspēka pārvalde	85	14	99
Kopā:	21 811	2 380	24 191
5. Uz 3. Baltijas frontes karaspēka daļām:			
225. strēlnieku rezerves pulks	4 381	433	4 814
4. poļu kājnieku rezerves pulks	192	5	197
Kopā:	4 573	438	5 011
Pavisam kopā:	39 064	5 759	44 823

Bez tam iesaukti un nosūtīti:

Karaklausībai pakļautie, ārrindas dienestam derīgie, ne vecāki par 35 gadiem, nosūtīti uz 2. Baltijas frontes ceļu daļām	– 2503
Karadienestam derīgie vecumā no 30 līdz 45 gadiem nosūtīti uz PSRS leTK Rīgas Jūras karabāzes celtniecību	– 695
Karadienestam derīgie vecumā no 36 līdz 45 gadiem nosūtīti uz leTK Tallinas Jūras karabāzes celtniecību	– 152

Nosūtīti:

lenaidnieka gūstā vai ielenkumā bijuši Sarkanās armijas karavīri nosūtīti
uz savākšanas – pārsūtīšanas punktiem – 1428

Vācu armijā un vāciešu saformētajās latviešu daļās dienējušie nosūtīti
uz leTK specnometnēm – 1529⁵⁰

Saskaņā ar Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes 1944. gada 4. aprīļa direktīvu nr. M(1)971 Latvijas teritorijā mobilizētos karaklausībai pakļautos latviešus nosūtīja uz 17. atsevišķo latviešu strēlnieku rezerves bataljonu netālu no Auces.⁵¹ Par šo karaspēka daļu arhīvos ziņas diemžēl nav izdevies atrast.

PSRS Aizsardzības tautas komisariāta karaklausībai pakļauto ierindnieku, seržantu un jauniesaucamo resursi Latvijā 1945. gada 1. maijā bija:

Uzskaitē	29434
Vecumā līdz 35 gadiem:	
derīgi ierindas dienestam	–
derīgi ārrindas dienestam	303
derīgi fiziskam darbam	83
Vecumā no 36 līdz 45 gadiem:	
derīgi ierindas dienestam	14719
derīgi ārrindas dienestam	4224
derīgi fiziskam darbam	378
Vecumā no 46 līdz 50 gadiem:	
derīgi ierindas dienestam	5912
derīgi ārrindas dienestam	2817
derīgi fiziskam darbam	209
Speciālajā uzskaitē pavisam	63866
Jauniesaucamie:	
1926. gadā dzimušie	11
1927. gadā dzimušie	7153
Kopā karaklausībai pakļautie un jauniesaucamie	100464
Kopējais karaklausībai pakļauto un jauniesaucamo skaits pa Latviju aprēķināts	151928 ⁵²

Sākot ar 1945. gada 18. maiju, saskaņā ar Ļeņingradas frontes štāba pavēli karaklausībai pakļauto rezerves ierindnieku un seržantu mobilizācija Latvijā tika pārtraukta.⁵³

Latvijas iedzīvotāju mobilizācijas rezultāti

	1908.–1925. gadā dzimušie karaklausībai pakļautie	1926. gadā dzimušie jauniesaucamie	Kopā
1. Pavisam ieradās iesaukšanas punktos	78 367	6 557	84 924
No tiem atzīti:			
derīgi ierindas dienestam	62 149	5 708	67 857
derīgi ārrindas dienestam	7 836	361	8 197
nederīgi dienestam armijā, bet derīgi fiziskam darbam	601	29	630
atlikts iesaukums slimības dēļ	1 781	143	1 924
atzīti par nederīgiem un noņemti no uzskaites	5 299	254	5 553
atzīti par nederīgiem, pārbaude pārcelta uz vēlāku laiku	701	62	763
2. Atzīti par derīgiem ierindas dienestam un Sarkanajā armijā iesaukti			
latvieši	21 464	3 365	24 829
lietuvieši	467	28	495
igauņi	36	3	39
poļi	2 248	171	2 419
citas tautības	14 398	1 970	16 368
Kā lauksaimniecības un rūpniecības speciālistiem iesaukums atlikts uz vēlāku laiku	23 536	171	23 707 ⁵⁴

Pavisam līdz 1945. gada 1. jūnijam uz dažādām Sarkanās armijas karaspēka daļām tika nosūtīti 57 422 Latvijas teritorijā mobilizētie cilvēki (1908.–1925. gadā dzimušie 53 222 karaklausībai pakļautie un 1926. gadā dzimušie 4 200 jauniesaucamie).⁵⁵

Neuzticamie karavīri

Neraugoties uz milzīgajiem zaudējumiem frontē un neatliekamo vajadzību papildināt novājinātās karaspēka daļas ar jauniem mobilizēto kontingentiem, PSRS represīvās iestādes – PSRS Iekšlietu tautas komisariāts, 1943. gadā no jauna izveidotais PSRS Valsts drošības tautas komisariāts, Sarkanās armijas Pretizlūkošanas pārvalde *Smerš*

(*Смерть шпионам. – J. R.*), prokuratūras, kā arī milicijas un citas iestādes – darīja visu, lai “neuzticamie elementi” Sarkanās armijas rindās neiekļūtu. Īpaši plaši pasākumi tika izvērsti no vācu karaspēka atbrīvotajās teritorijās. Jau PSRS leTK 1942. gada 18. februāra norādījumos nr. 63 “Par Sarkanajā armijā iesaucamā kontingenta aģentūras – operatīvās apkalpošanas pastiprināšanu no ienaidnieka atbrīvotajā PSRS teritorijā” PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieks Vsevolods Merkulovs (1895–1953) pavēlēja:

“Iekšlietu tautas komisāriem un leTK pārvalžu priekšniekiem no ienaidnieka atbrīvotajos rajonos un lauku apdzīvotajās vietās pastiprināt aģentūras – operatīvo darbu, lai atklātu un Sarkanās armijas rindās neieļautu nodevējus, spieģus, diversantus, pretpadomju formējumu dalībniekus, sakāvēnieciski noskaņotos un svešos elementus [..].

Atrastos nodevējus, spieģus, diversantus un personas, kuras veica vai veic naidīgu darbu, arestēt.

Pārbaudes procesā atklātos sociāli svešos elementus, represēto tuvus radniekus, kā arī personas, par kurām ir kompromitējoši materiāli, Sarkanās armijas rindās neieļaut, bet caur rajonu kara komisariātiem nosūtīt darbā. [..]

Saskaņā ar aizsardzības tautas komisāra pavēli pilsētu un rajonu iesaukšanas komisijās iekļaut pilsētu un rajonu leTK daļu pārstāvjus, ar kuru palīdzību noraidīt tās personas [iesaukšanai armijā], kuras aizdomu dēļ par pretpadomju darbību, spiegošanu un diversiju rīkošanu tiek izstrādātas [leTK specifisks termins. – J. R.].

Armiju rezerves pulku iesaukšanas komisijās, kurām ar Augstākās virspavēlniecības pavēli ir uzdots veikt mobilizāciju no ienaidnieka atbrīvotajā teritorijā, iekļaut tās operatīvās – čekistu grupas pārstāvi, kura darbojas šajā teritorijā.”⁵⁶

Arī LPSR kara komisariātu iesaukšanas komisijās piedalījās un neuzticamās personas meklēja LPSR iekšlietu un Valsts drošības komisariāta darbinieki. Vienlaikus no vācu karaspēka atbrīvotajā Latvijas teritorijā ar neuzticamo pilsoņu meklēšanu aktīvi nodarbojās fronšu speciālās leTK grupas un PSRS leTK/VDTK īpaši izveidotie operatīvie sektori. Daudzi Latvijas pilsoņi tika apcietināti un nosūtīti uz PSRS leTK noietnēm vēl līdz pavēstes saņemšanai par ierašanos iesaukšanas komisijā.

Ar Sarkanās armijas Galvenās mobilizācijas pārvaldes 1944. gada 13. marta direktīvu nr. M(1)438 tika aizliegts Sarkanajā armijā iesaukt no ieslodzījuma atbrīvotās personas.⁵⁷ Šajā laikā no Gulaga noietnēm bija atbrīvoti arī neliels skaits Lielā terora laikā – 1937./1938. gadā represēto latviešu, kuriem izbeidzās piespriestais soda termiņš. Saskaņā ar šo direktīvu armijā iesaukt viņus nedrīkstēja. Arī daudzi 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas deportētie jaunieši bija sasnieguši iesaukšanas vecumu. Specpārvietotos (bijušos kulakus, vāciešus, karačajevešus) kara komisariāti uzskaitē nedrīkstēja ņemt. Viņiem tika izdotas īpašas apliecības.⁵⁸

Tātad, pirms Latvijā sāka mobilizāciju, LPSR Kara komisariāta rīcībā bija norādījumi par daudzām neuzticamo kategorijām, kuras Sarkanās armijas rindās “nedrīkstēja ielaist”.

1944. gada 8. jūnija pavēlē par iesaukšanas pasākumiem LPSR kara komisārs V. Malahovskis, cita starpā, aprīņķu un pilsētu kara komisāriem norādīja:

“[...] Bijušās ierindnieku un seržantu sastāva militārpersonas, kuras bija atradušās ienaidnieka ielenkumā vai gūstā [...] nosūtīt uz soda daļām. [...] Tās personas, kurām ir nepieciešama papildu pārbaude un filtrācija, nosūtīt uz leTK speciālajām nometnēm.”⁵⁹

Tomēr arī pašam LPSR kara komisāram, kurš nepārtraukti izdeva dažādas pavēles un rīkojumus, īstas skaidrības par to, kā rīkoties ar iesaukšanas komisiju atklātajiem “neuzticamajiem”, nebija. 1944. gada 29. jūlija pilnīgi slepenā ziņojumā 2. Baltijas frontes štāba Organizatoriskās uzskaites un komplektēšanas daļas priekšniekam viņš lūdza izskaidrot šādus jautājumus.

Vai ir pakļauti iesaukšanai un uz kuriem jānosūta vācu un vāciešu saformētajās latviešu karaspēka daļās dienējušie latvieši. Uz kuriem jānosūta Sarkanajā armijā dienējušie, vācu gūstā nokļuvušie un pēc tam atlaistie virsnieki, seržanti un ierindnieki? Uz kuriem nosūtīt tos Latvijas armijas rezerves virsniekus, kuri kaut kāda iemesla dēļ nokļuvuši karaklausībai pakļauto vidū?⁶⁰

Atbildot uz šo pieprasījumu, 2. Baltijas frontes štāba priekšnieka vietnieks pulkvedis A. Sičevs 1944. gada 2. augustā paziņoja, ka Sarkanās armijas tās bijušās militārpersonas, kuras atradušās ienaidnieka gūstā vai ielenkumā, pārbaudei jānosūta uz armijas savākšanas – pārsūtīšanas punktiem, bet par pārējiem jautājumiem viņš paziņo, ka kad būšot saņemti norādījumi no Maskavas.⁶¹ Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes priekšnieks ģenerālmajors Golubevs tikai 1944. gada 4. septembrī 2. Baltijas frontes štāba Organizatoriskās uzskaites un komplektēšanas daļas priekšniekam (kopija – LPSR kara komisāram) nosūtīja šādu paskaidrojumu:

“Tos uz iesaukumu ieradušos karaklausībai pakļautos latviešus, kuri dienējuši vācu un vāciešu saformētajās karaspēka daļās, nosūtīt uz lekslietu tautas komisariāta speciālajām nometnēm. To bijušās Latvijas armijas rezerves virsnieku, kuri kaut kāda iemesla dēļ ir nokļuvuši ierindas sastāva uzskaitē, jautājumu izlemt personāli ar katru uz vietas kopīgi ar frontes kadru daļu.”⁶²

Taču, kur šis leTK specnometnes atrodas, LPSR Kara komisariāta darbiniekiem nemaz nebija zināms. Arī LPSR lekslietu tautas komisariāts 1944. gada 6. oktobrī V. Malahovskim paziņoja, ka PSRS leTK specnometņu atrašanās vietas neesot zināmas, un ieteica šajā jautājumā griezties tieši PSRS leTK Galvenajā speciālo nometņu pārvaldē Maskavā.⁶³

Dokumenti liecina, ka šajā laikā daudzi neuzticamie latviešu karavīri tikuši nosūtīti uz 140. rezerves strēlnieku pulku Kaļiņinā. 1944. gada 22. septembrī tur atradās

163 latvieši, kuri bija dienējuši vācu armijā un kuri saskaņā ar 1944. gada 11. septembra direktīvu nr. Org.(2)05432 bija jānosūta uz PSRS leTK specnometnēm.⁶⁴ 1944. gada oktobra sākumā no 140. rezerves strēlnieku pulka uz PSRS leTK specnometnēm tika nosūtīts 210 latviešu.⁶⁵

Tikmēr LPSR kara komisārs V. Malahovskis sūdzējās LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam, ka Daugavpils, Jēkabpils, Jelgavas, Madonas un Rēzeknes apriņķī kara komisariātu iesaukšanas komisiju darbā tikpat kā nemaz nepiedaloties LK(b)P komiteju un izpildkomiteju pārstāvji, kā arī Iekšlietu un Valsts drošības komisariāta pārstāvji, kas nedodot garantiju par to, ka armijā neieklūs sveši un naidīgi elementi.⁶⁶ Tādēļ LPSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētājs V. Lācis un LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš 1944. gada 2. septembra slepenā rīkojumā apriņķu un pilsētu izpildkomiteju priekšsēdētājiem, LPSR iekšlietu tautas komisāram Augustam Eglītim (1896–1966) un LPSR valsts drošības tautas komisāram Alfonam Novikam (1908–1996) stingri norādīja:

“[...] Uzskatot par pilnīgi nepieļaujamu apriņķu un pilsētu izpildkomiteju, LK(b)P komiteju, leTK un VDTK orgānu vienaldzīgo attieksmi pret iesaukšanas komisiju darbu, Latvijas PSR Tautas komisāru padome un Latvijas K(b)P CK iesaka izvirzīt savus pārstāvjus iesaukšanas komisijām un nodrošināt viņu aktīvu līdzdarbību karaklausībai pakļauto iesaukšanā Sarkanās armijas rindās, lai pilnīgi un laikus izolētu un nepieļautu naidīgu un svešu elementu iekļūšanu Sarkanās armijas rindās.”⁶⁷ Līdzīga satura slepenu vēstuli J. Kalnbērziņš 1944. gada 16. septembrī nosūtīja visām LK(b)P apriņķa komitejām, iesakot: “[...] Pieprasīt no apriņķu kara komisariātiem Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes un 2. Baltijas frontes Kara padomes direktīvu stingru un nelokāmu izpildi par iesaukuma īstenošanu Latvijas PSR.”⁶⁸

Saskaņā ar tolaik pastāvošo likumdošanu Sarkanajā armijā iesaukto ģimenēm tika sniegta dažāda veida palīdzība: piešķīra atvieglojumus valsts sagādes uzdevumu izpildē; sniedza palīdzību ražas novākšanā un zemes apstrādē; piešķīra valsts pabalstus. Taču to latviešu karavīru ģimenes, kurus pasludināja par neuzticamiem un nosūtīja uz PSRS leTK specnometnēm, nekādu atbalstu un materiālo palīdzību nesaņēma. Tā, piemēram, 1944. gada 2. oktobra ziņojumā LPSR kara komisāram Bauskas apriņķa kara komisārs kapteinis Kiseļevs norādīja, ka iesauktie esot nosūtīti uz Kara pārsūtīšanas punktu Rēzeknē, “lai viņus no turienes nošķīrotu uz leTK nometnēm”, un interesējās, vai tiem iesauktajiem, kuri dienējuši vācu armijā, kaut kādas izziņas esot jāizsniedz.⁶⁹ 1944. gada 10. novembra apkārtrakstā visiem Latvijas PSR apriņķu (pilsētu) kara komisāriem V. Malahovskis paskaidroja: “[...] nekādas izziņas par iesaukšanu Sarkanajā armijā to bijušo karaklausībai pakļauto ģimenēm, kuri dienējuši vācu un vāciešu saformētajās karaspēka daļās un tiek sūtīti uz leTK specnometnēm, nav jāizsniedz.”

*Izziņas ģimenēm par šā kontingenta iesaukšanu var izdot tikai pēc tam, kad saņemts oficiāls paziņojums no tām karaspēka daļām, uz kuriem leTK orgāni šo karaklausībai pakļauto pēc atbilstošas pārbaudes tālākam dienestam ir nosūtījuši.*⁷⁰

Diemžēl izskatītajos dokumentos par aplūkojamo laikposmu nekādi paziņojumi no karaspēka daļām par neuzticamo latviešu ierašanos no PSRS leTK specnometnēm netika atrasti.

1944. gada 17. oktobrī PSRS leTK Galvenās speciālo nometņu pārvaldes priekšnieks LPSR kara komisāram beidzot paziņoja, ka tie iesaukuma vecuma karaklausībai pakļautie, kuri jāpārbauda leTK specnometnēs, atsevišķās grupās līdz 50 cilvēkiem jānosūta uz leTK specnometni Kaļiņinā un šā īpašā kontingenta konvojēšana uzdota leTK konvoja karaspēkam.⁷¹ Savukārt V. Malahovskis 1944. gada 17. oktobrī saskaņā ar Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes 1944. gada 13. oktobra rīkojumu nr. M(1)1517 kara komisāriem pavēlēja tos latviešus, kuri bija dienējuši vācu un vāciešu saformētajās karaspēka daļās, iesaukt un atlaist uz mājām līdz īpašam rīkojumam, kad tikšot saņemti Maskavas kara apgabala pavēlniecības norādījumi.⁷² 1944. gada 20. novembrī Sarkanās armijas Galvenās mobilizācijas pārvaldes priekšnieks ģenerālmajors Golubevs paziņoja V. Malahovskim, ka to Sarkanajā armijā neiesaucamo gadagājumu, kā arī ārrindnieku un dienestam karaspēka daļās nederīgo, bet fiziskam darbam derīgo karaklausībai pakļauto, kuri dienējuši vācu un vāciešu saformētajās latviešu karaspēka daļās, "izņemšanu" nepieciešamības gadījumā izdarīšot lekšlietu komisariāta un Valsts drošības komisariāta darbinieki. Bet, ja tikšot izsludināta šo gadagājumu iesaukšana armijā, tad viņi jānosūta uz PSRS leTK specnometnēm.⁷³

1945. gada 7. janvārī Sarkanās armijas Galvenā mobilizācijas pārvalde izdeva rīkojumu nr. Mob.(1)530, ar kuru aizliedza iesaukt armijā tos, kuri bija notiesāti par kontrrevolucionāru darbību, pretpadomju aģitāciju un bandītismu un pēc atbrīvošanas PSRS leTK labošanas darbu nometnēs strādāja kā brīva līguma strādnieki.⁷⁴

Tikmēr neuzticamo latviešu karavīru meklēšana un nosūtīšana uz PSRS leTK specnometnēm turpinājās. 1945. gada janvārī uz 308. specnometni Tulā nosūtīja 300 latviešu karavīru,⁷⁵ bet 1945. gada aprīlī uz PSRS leTK pārbaudes filtrācijas nometni nr. 0322 Maskavas–Rjazaņas dzelzceļa Kolomnas stacijā – 91 cilvēku.⁷⁶ Jau pēc Otrā pasaules kara beigām – 1945. gada 26. jūnijā Ļeņingradas frontes štāba Mobilizācijas un komplektēšanas daļas priekšnieks pulkvedis Jevgrafovš LPSR kara komisāram deva rīkojumu vācu gūstā vai ielenkumā nokļuvušos Sarkanās armijas karavīrus pēc viņu pārbaudes un atzīšanas par derīgiem dienestam armijā nosūtīt uz frontes rezerves karaspēka daļām, bet vācu un vāciešu saformētajās karaspēka daļās bijušos – uz PSRS leTK specnometnēm.⁷⁷

No Rīgas Kara pārsūtīšanas punkta uz Nahodkas staciju Tālajos Austrumos neuzticamo latviešu karavīru ešelonu nosūtīja 1945. gada 25. augustā.⁷⁸ 1945. gada decembrī uz PSRS leTK Ziemeļu Pečoru nometni Kožvas stacijas rajonā nosūtīja 113 cilvēku – tie bija vācu armijā, vācu speciālajos formējumos dienējušie, kā arī bijušie policisti.⁷⁹

Par to, kā notikusi neuzticamo latviešu karavīru meklēšana un viņu nosūtīšana uz PSRS leTK specnometnēm, liecina LPSR kara komisāra V. Malahovska 1945. gada 31. augustā LK(b)P CK sekretāram Ivanam Ļebedevam (1907–1972) nosūtītais ziņojums, kurā teikts:

“Ziņoju, ka republikāniskā Kara komisariāta virsnieku veiktajā pārbaudē jautājumā par to personu atrašanu, kuras dienējušas vācu armijā, atradušās vācu gūstā un par viņu nosūtīšanu uz Kara pārsūtīšanas punktu, Liepājas pilsētas un Liepājas apriņķa Kara komisariātā ir noskaidrots:

To personu atrašana, kuras dienējušas vācu armijā, no karaklausībai pakļauto vidus, un personu, kuras atradušās vācu gūstā no Sarkanās armijas un Jūras kara flotes karavīru vidus, notika pilsētas un apriņķa kara komisariāta reģistrācijas komisijās, kurās tieši piedalījās LK(b)P pilsētas (apriņķa) komitejas, pilsētas (apriņķa) izpildkomitejas, leTK un VDTK pilsētas un apriņķa daļu pārstāvji.

Atsevišķu personu nepareizas ieskaitīšanas gadījumu šajā karaklausībai pakļauto un militārpersonu kategorijā nebija.

Reģistrācijas gaitā atklāto kontingentu vajadzēja nosūtīt nekavējoties, par ko kara komisariātiem ir dots rīkojums.

Taču nosūtīšana aizkavējās LK(b)P Liepājas pilsētas komitejas sekretāra biedra Jureviča prasības dēļ, ko viņš motivēja ar to, ka, minētās personas nosūtot vienlaikus, daļa cilvēku varētu paslēpties mežos un pāriet bruņotās bandītu grupās, varētu pat notikt bruņota uzstāšanās pret vadošiem darbiniekiem.

Sarunā biedrs Jurevičs arī paziņoja, ka nosūtīšanas rezultātā būtu bijis jāaiziet uzreiz liels skaits speciālistu. [..]

Ievērojot LK(b)P Liepājas pilsētas sekretāra prasību, Liepājas pilsētas Kara komisariāts ielānoja un veica šo cilvēku nosūtīšanu izklaidus veidā.”⁸⁰

Pavisam aplūkotajā laikposmā uz Sarkanās armijas savākšanas–pārsūtīšanas punktiem LPSR Kara komisariāts nosūtīja 1428 vācu ielenkumā vai gūstā bijušus Sarkanās armijas karavīrus, bet uz PSRS leTK specnometnēm vācu armijā un vāciešu saformētajās latviešu karaspēka daļās dienējušus 1529 karavīrus.⁸¹ Šajā laikā daudzus neuzticamos Latvijas iedzīvotājus represēja arī citas iestādes. Tā, piemēram, LPSR lekšlietu tautas komisariāta darbinieki līdz 1944. gada decembrim bija aizturējuši 4914 cilvēku.

Neuzticamo personu represēšanas rezultāti bija šādi: arestētas un sauktas pie kriminālbildības – 1377; aizturētas vācu armijā dienējušās un nosūtītas uz PSRS

specnometnēm un karagūstekņu nometnēm – 774; aizturētas un nodotas Valsts drošības tautas komisariātam – 216; aizturētas un nodotas Sarkanās armijas Pretizlūkošanas pārvaldei *Smerš* – 427 personas.

Bet pavisam LPSR IeTK operatīvajā uzskaitē šajā laikā bija uzņemti 23 324 cilvēki.⁸²

Arī turpmākajos mēnešos LPSR IeTK, VDTK, kā arī citu iestāžu represijām bija pakļauti daudzi tūkstoši Latvijas iedzīvotāju – gan tie, kuri mobilizācijai nebija pakļauti, gan arī tie, kuriem bija jāierodas iesaukšanas punktos.

Dezertieri

1944.–1945. gada Latvijas iedzīvotāju mobilizācijas kampaņā plaši bija izplatīta mobilizēto dezertēšana, kam bija daudzi iemesli: plašās, nežēlīgās represijas pret latviešiem Padomju Savienībā 1937.–1938. gadā; Latvijas okupācija 1940. gada jūnijā; 1941. gada 14. jūnija deportācija un citas represijas; Sarkanās armijas latviešu karaspēka daļu rusifikācija. Ļoti nelabvēlīgi 1944.–1945. gada mobilizāciju ietekmēja sarkanarmiešu un Sarkanās armijas komandieru vardarbība pret civiliedzīvotājiem: zādzības, bruņotas lau-pīšanas, kā arī mierīgo iedzīvotāju slepkavības. Tā, piemēram, 1944. gada 13. septembrī Sarkanās armijas kapteiņi P. Botovs un V. Korotkovs ielauzās S. Tihonova dzīvoklī Rēzeknē, Bukmuižas ielā 52, to aplaupīja un izdemolēja. 17. septembrī sarkanarmieši Peškovs un Kablanovs aplaupīja Rēzeknes apriņķa Spirinovas sādžas zemnieka Vojevaska saimniecību. 25. septembrī seržants Vološins uzbruka Maltas Mašīnu un traktoru stacijas strādniekiem un nolaupīja piecus zirgus. 20. septembrī sarkanarmieši Daugavpilī aplaupīja arī LPSR TKP priekšsēdētāja vietnieka Roberta Kīša (1896–1981) dzīvokli. 1944. gada 9. oktobrī sarkanarmietis N. Motorins noslepkavoja Madonas apriņķa Praulienas pagasta zemnieci Ellu Petersoni. Ziņojot par šiem un daudziem citiem Sarkanās armijas militārpersonu kriminālnoziedzumiem 2. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes *Smerš* priekšniekam ģenerālleitnantam Žeļezņikovam, LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Eglītis pamatoti norādīja:

*“[...] Minētie piemēri raksturo atsevišķu militārpersonu rīcību, kas negatīvi ietekmē mierīgos iedzīvotājus, rada viņos neapmierinātību un nereti arī nepelnītu niknumu pret Sarkano armiju.”*⁸³ LK(b)P Jelgavas apriņķa Kara daļas 1944. gada 21. septembra ziņojumā LK(b)P CK Kara daļai secināts:

*“Sakarā ar sarežģīto situāciju iedzīvotājiem ir radies viedoklis, ka Sarkanajai armijai nav atbrīvošanas, bet gan iekarošanas mērķi.”*⁸⁴

Sarkanās armijas militārpersonu kriminālnoziedzumi pret Latvijas iedzīvotājiem turpinājās līdz Otrā pasaules kara beigām un vēl ilgi pēc tam. Dokumenti apliecina, ka noziedzumus pastrādāja ne tikai ierindas sarkanarmieši, bet arī komandieri, kuri

Latvijas zemē centās savākt pēc iespējas lielāku “kara laupījumu” un nosūtīt to uz savām dzīvesvietām.

Sarkanās armijas karaspēka iebrukums Latvijā simbolizēja arī staļiniskā totalitārisma režīma atgriešanos, un gluži dabiski, ka daudzi iedzīvotāji nevēlējās iet dienēt šajā armijā un liet asinis par svešu, pat naidīgu lietu. Tādēļ daudzi no tiem karaklausībai pakļautajiem un jauniesaucamajiem, kuriem nebija izdevies evakuēties uz Kurzemi, Vāciju vai Zviedriju, par labāku uzskatīja izvairīties no iesaukuma un dezertēt. Daudzi dezertēja arī no karaspēka daļām. Tā, piemēram, laikposmā no 1944. gada 20. augusta līdz 14. septembrim no 130. latviešu strēlnieku korpusa karaspēka daļām dezertēja 65 cilvēki.⁸⁵ 1944. gada 10. septembra ziņojumā J. Kalnbērziņam 2. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes priekšnieks Žeļezņikovs norādīja, ka daudzi iesaucamie sabojājot sev locekļus, lai izvairītos no mobilizācijas Sarkanajā armijā.⁸⁶ Valmieras apriņķī no 262 jauniesauktajiem tikai seši cilvēki izteica vēlēšanos dienēt Sarkanajā armijā, bet pārējie, atsaukdami uz slikto veselību, ģimenes materiālo nenodrošinātību, kā arī uz dažādiem citiem apstākļiem, gribēja palikt mājās. Daugavpils un vairākos citos apriņķos, lai izvairītos no mobilizācijas, daudzi mēģināja viltot personas dokumentus.⁸⁷ Kādā ziņojumā LPSR kara komisāram Madonas apriņķa kara komisārs vecākais leitnants Rjabčevskis norādīja:

“[...] Neraugoties uz lielo masu izskaidrošanas darbu, karaklausībai pakļautie vēlēšanos dienēt Sarkanajā armijā neizrāda, tieši otrādi – visādi mēģina izvairīties no dienesta Sarkanajā armijā un tieši – iestājoties darbā tajos uzņēmumos, kur karaklausībai pakļautos ir paredzēts atbrīvot no iesaukšanas (dzelzceļš u.c.), tāpēc galvenā strādājošā masa, kas sastāv specuzskaitē, ir iesaukuma vecumā.

2. metode. Tā ir pārceļšanās no viena apriņķa uz citu, lai tur sameklētu bronēšanas vietu.

3. metode. Tā ir locekļu bojāšana. Ir gadījumi, kad tiek lietotas kaitīgas zāles un potes, lai radītu ādas ievainojumus utt. Arī mātīšanās, ka roku un kāju pirksti nelokas, pirkstu nociršana. Par savu locekļu bojājumiem vairākas personas ir sauktas pie kriminālatbildības.

4. metode ir izvairīšanās un dezertēšana. No iesaukto skaita, kurus bija paredzēts nosūtīt uz Sarkano armiju un līdz īpašam rīkojumam bija atlaisti, 73 cilvēkus nākas meklēt, 28 cilvēki dezertēja ceļā uz Kara pārsūtīšanas punktu [...].”⁸⁸

LPSR apriņķu un pilsētu kara komisariātu organizētajā uzskaitē konstatēti šādi dezertēšanas veidi:

- a) dezertieri no karaspēka daļām; tos uzskaitīja pēc karaspēka daļu ziņojumiem;
- b) dezertieri no kara komisariātu iesaukuma; tie aizbēga no komandām ceļā no kara komisariāta savākšanas punkta uz karaspēka daļu;
- c) dezertieri no kara komisariāta iesaukuma, kuri neieradās savākšanas punktā.

Jau no mobilizācijas sākuma visu triju grupu dezertieru skaits bija liels. Tā, piemēram, Ludzas apriņķī no iesauktajiem 1944. gada augustā aizbēga 61 cilvēks, bet Daugavpils apriņķī – 35 cilvēki.⁸⁹ 1944. gada 21. novembrī no 130. latviešu strēlnieku korpusa 308. strēlnieku divīzijas dezertēja pieci karavīri, kuri bija iesaukti 1944. gada oktobrī. Lai turpmāk novērstu dezertēšanu, 308. strēlnieku divīzijas politdaļas apakšpulkvedis Moričevs gribēja represēt arī dezertieru ģimenes locekļus. 1944. gada 22. novembra ziņojumā LK(b)P CK Kara daļas vadītājam Krūmiņam viņš ieteica:

“Lai turpmāk noteiktā veidā novērstu līdzīgus faktus no atbrīvotajiem Latvijas PSR rajoniem Strādnieku-zemnieku sarkanajā armijā iesaukto vidū, es lūdzu Jūsu iejaukšanos, lai minēto dezertieru ģimenes tiktu pakļautas attiecīgām represijām. Par represiju lietošanu pret šīm ģimenēm lūdzu man paziņot, lai par to plaši izskaidrotu mūsu apakšvienības personālsastāvam.”⁹⁰

Neraugoties uz dažāda veida represijām, dezertieru skaits tomēr nemazinājās. Līdz 1945. gada 1. janvārim apriņķu un pilsētu kara komisariāti bija uzskaitījuši visus trīs dezertēšanas veidus, ko bija izmantojuši 2254 cilvēki (apriņķu un pilsētu 16 kara komisariātos, turklāt ziņas par Cēsu apriņķa Kara komisariātu ir nepilnīgas). No karaspēka daļām bija dezertējuši – 176 cilvēki, no iesaukto komandām ceļā uz karaspēka daļām vai kara pārsūtīšanas punktiem – 733 cilvēki, neieradās kara komisariātu savākšanas punktā nosūtīšanai uz karaspēka daļām 1285 cilvēki.

No karaspēka daļām visvairāk dezertēja Latvijas austrumu apriņķos 1944. gada jūlijā–augustā mobilizētie: no Abrenes apriņķa – 24 cilvēki, Ludzas – 11, Rēzeknes – 43, Daugavpils – 22, Ilūkstes – 19. Pavisam no šiem pieciem apriņķiem dezertēja 119 cilvēku jeb 62%; no iesaukto komandām ceļā uz karaspēka daļām bija aizbēguši 753 cilvēki; no Abrenes apriņķa – 129, Ludzas – 109, Rēzeknes – 18 un Daugavpils – 267 cilvēki. Pavisam no šiem četriem apriņķiem bija dezertējuši 523 cilvēki jeb 70 procenti.

Nosūtīšanai uz karaspēka daļām neieradās 1285 cilvēki. Starp tiem no Ludzas apriņķa – 121 cilvēks, Rēzeknes – 237, Daugavpils – 89, Jēkabpils – 179, Madonas – 173, pavisam 799 cilvēki.

Dezertieru skaits citos Latvijas apriņķos un pilsētās bija šāds:

	Rīgas pilsētā	Bauskas apriņķī	Madonas apriņķī
Dezertējuši ceļā uz karaspēka daļām	3	41	38
Neieradās nosūtīšanai uz karaspēka daļu	155	178	173

Dezertēšanas kopējā aina 1945. gada 1. janvārī Sarkanās armijas ieņemtajos
Latvijas apriņķos

Apriņķis [pilsēta]	Mobilizēto skaits	No tiem dezertieru skaits	%
Pavisam	45721	2038	6,3
Abrenes*	7735	133	1,7
Bauskas	1520	174	11,4
Valkas	2037	96	4,7
Valmieras	2643	33	1,2
Daugavpils	7594	356	4,5
Daugavpils pilsēta	939	17	1,7
Jēkabpils	2081	190	9,1
Jelgavas	3011	45	1,4
Jelgavas pilsēta	72	2	2,8
Ilūkstes	2368	nav ziņu	–
Ludzas	3724	230	6,2
Madonas	1718	211	12,2
Rēzeknes	5956	255	4,2
Rīgas	1367	90	6,5
Rīgas pilsēta	1384	158	11,4
Cēsu	1572	48**	3,00 ⁹¹

* Skaitļi par Abrenes apriņķi doti tā agrākajās robežās.

** Ziņas nav pilnīgas.

Laikposmā no 1945. gada 1. līdz 15. martam Latvijas PSR kara komisariātos tika reģistrēti 145 dezertēšanas gadījumi,⁹² no 1945. gada 15. līdz 31. martam – 193.⁹³

Bet dezertieru skaits mobilizācijas gaitā bija šāds: līdz 1945. gada 1. janvārim – 1456, 1. februārim – 1466, 1. martam – 1607, 1. aprīlim – 1683, 1. maijam – 1694, 1. jūnijam – 1652 cilvēki.

Savukārt no iesaukšanas bija izvairījušies: 1945. gada 1. februārī – 314 cilvēku, 1. martā – 244, 1. aprīlī – 116, 1. maijā – 191 cilvēks, 1. jūnijā – 104 cilvēki.⁹⁴

Šie dati liecina, ka ievērojams skaits Latvijas iedzīvotāju nav vēlējis karot Sarkanās armijas rindās.

Dezertieru tvarstīšana

Dezertieru tvarstīšanu LPSR kara komisariātu darbinieki uzskatīja par tikpat svarīgu uzdevumu kā iedzīvotāju mobilizāciju. Katrā kara komisariātā tika sastādīti dezertieru saraksti, kurus nosūtīja arī citiem kara komisariātiem. Iekārtoja “Kara uzskaites pārskāpēju reģistrācijas žurnālus”, “Aizturēto personu uzvārda alfabētiskos rādītājus”, “Izziņas grāmatas”, kā arī citas līdzīgas uzziņas, kuras izmantoja dezertieru meklēšanā. Katru mēnesi sabiedriskajās un cilvēku galvenajās pulcēšanās vietās (tirgos, dzelzceļa stacijās) notika kara dokumentu pārbaudes. Uz pagastiem regulāri nosūtīja dezertieru tvarstīšanas grupas. Dezertieru tvarstīšanā kopā ar kara komisariātu darbiniekiem iesaistījās LPSR lekšlietu un Valsts drošības komisariāta darbinieki, kā arī vietējie aktīvistu un iznīcinātāji. Tā, piemēram, Ludzas apriņķa izpildkomiteja 1944. gada 24. oktobrī nolēma:

“[...] Lai apriņķī likvidētu dezertēšanu, izveidot apriņķī vienību cīņai ar dezertieriem 50 cilvēku skaitā uz vienu mēnesi no bijušajiem partizāniem un padomju varai uzticīgajiem cilvēkiem, kuri labi pazīst vietējos mežus. Personu atlasībai vienībai izdot apriņķa kara komisāram un milicijas priekšniekam.”⁹⁵

Savukārt LPSR Kara komisariāta darbinieks majors Poļakovs Abrenes kara komisāram norādīja, ka dezertieri esot jāmeklē ciešā kontaktā ar lekšlietu un Valsts drošības tautas komisariāta darbiniekiem.⁹⁶

1944. gada 14. decembrī LPSR kara komisārs V. Malahovskis saistībā ar četru cilvēku dezertēšanu no aizsardzības celtniecības 20. pārvaldes pavēlēja:

“Nekavējoties izsūtīt dezertieru sarakstus lekšlietu tautas komisariāta orgāniem, pagastu izpildkomitejām un sociālās apdrošināšanas orgāniem, lai dezertieru ģimenēm nekavējoties atņemtu valsts pabalstus.”⁹⁷

Līdz 1945. gada 1. janvārim no kara komisariātu uzskaitītajiem un meklētajiem tika atrasti un aizturēti: dezertieri no karaspēka daļām – 46 cilvēki (20%); dezertieri no iesaukto komandām ceļā uz karaspēka daļām – 120 cilvēki (15%); neieradušies Kara komisariātā nosūtīšanai uz karaspēka daļām – 566 cilvēki (41%). Pavisam aizturēja 732 cilvēkus (33%).⁹⁸

Pēc nepilnīgām ziņām 1944. gadā dezertierus aizturēja: kara komisariāti – 209 cilvēkus, milicijas un valsts drošības iestādes – 330 cilvēku, pagastu izpildkomitejas – septiņus cilvēkus un pilsētu kara komandanti – sešus cilvēkus. No karaspēka daļām dezertējušo un aizturēto skaits bija ievērojami lielāks, nekā tika aizturēti, pārvietojoties no kara komisariāta uz karaspēka daļu (15%).

Dezertieru, kā arī personu, kuras bija izvairījušās no karaklausībai pakļauto uzskaites un no iesaukšanas, meklēšana 1944. gadā notika: karaklausībai pakļauto reģistrācijas punktā, kur bija jāierodas no 1895. gada līdz 1926. gadam dzimušajiem

vīriešiem; minētajos gados dzimušo vīriešu uzskaites dokumentu masveida pārbaudēs (kratīšanas, māju apstaigāšana, dokumentu pārbaudes uz ielām, sabiedriskās vietās). Bieži vien tika lietotas arī represīvas metodes. Tā, piemēram, Ludzas apriņķa Kara komisariāta ziņojumā par cīņu ar dezertieriem 1945. gada februārī norādīts:

“[...] Lai uzsāktu enerģisku cīņu ar dezertieriem un personām, kuras izvairās no iesaukuma, un bandītismu, Kara komisariāts kopā ar lekšlietu tautas komisariāta orgāniem izveidoja iznīcinātāju grupu, kuras uzdevums bija mežu tīrīšana Mērdzenes, Kārsavas, Nautrēnu un Zvirgzdenes pagastā un dokumentu pārbaude šajos pagastos. [...] lekšlietu tautas komisariāts savāca iznīcinātāju spēkus no visa apriņķa, kā arī lekšlietu tautas komisariāta karaspēka rotas.

Operāciju mežu tīrīšanai Mērdzenes pagastā uzsāka 10. februārī, un tā turpinās līdz šim laikam.

Vienas bandas sagraušanas rezultāti ir šādi:

Notverti dezertieri, kā arī tie, kuri izvairās no iesaukuma, – 43 cilvēki.

Apšaudes laikā nogalināti bandīti, kurus nevarēja saņemt dzīvus, – 28 cilvēki, no kuriem 15 sadega bunkurā, jo viņi nikni pretojās un ārā nenāca [...].

Ir noskaidrots, ka Nautrēnu, Kārsavas un Mērdzenes pagastā slēpjas dezertieri ne tikai no Ludzas, bet arī no Abrenes, Rēzeknes un pat no Madonas apriņķa.”⁹⁹

Dezertieru tvarstīšana turpinājās arī pēc Otrā pasaules kara beigām, kad tika uzsākta un izvēsta t.s. legalizācijas kampaņa.

Dezertieru sodīšana

Notvertos dezertierus parasti nodeva Kara tribunālam un pēc tam nosūtīja uz dažādām soda rotām. Saskaņā ar 2. Baltijas frontes štāba 1944. gada 17. oktobra norādījumu nr. Org.(2)06041 visus karaklausībai pakļautos un jauniesaucamos, kurus bija notiesājis Kara tribunāls vai tiesa (tautas tiesas tiesāja tos, kuri neieradās uz iesaukšanas komisiju un vēl nebija mobilizēti), nosūtīja uz PSRS Aizsardzības tautas komisariāta savākšanas–pārsūtīšanas punktu, kurš tolaik atradās netālu no Vecumniekiem.¹⁰⁰ Ar Ļeņingradas frontes štāba komplektēšanas daļas 1945. gada 12. marta pavēli ierindas sastāva karavīrus, kurus Kara tribunāls bija notiesājis nosūtīšanai uz soda daļām, kā arī tos karaklausībai pakļautos rezervistus, kurus tiesa bija notiesājusi, piemērojot Kriminālkodeksa 28. panta 2. piezīmi, neatkarīgi no soda termiņa ar speciālām komandām nosūtīja uz 36. strēlnieku rezerves divīzijas 389. strēlnieku rezerves pulku, kurš atradās pie Ļeņingradas Kolmjagos.¹⁰¹ Daudzi aizturētie dezertieri tika notiesāti uz ilgiem gadiem labošanas darbu noietnēs. Tā, piemēram, Bauskas apriņķa kara komisārs kapteinis Kiseļevs ziņoja LPSR kara komisāram, ka aizturētais dezertieris V. Adamaitis nosūtīts uz soda daļu; T. Kārkliņam LPSR leTK karaspēka Kara tribunāls

piespriedis 10 gadus, J. Ronim piespriesti septiņi, K. Reimanim 10, A. Juzepovičam astoņi gadi.¹⁰² Jādomā tomēr, ka viņi tikuši tiesāti ne tikai par dezertēšanu, bet arī par kādu citu apsūdzību.

Daudzas Latvijas iestādes un uzņēmumi dezertieru tvarstīšanas un sodīšanas pasākumus tomēr neatbalstīja. Darbaroku trūkums tolaik visur bija ļoti liels un iestāžu vadītāji pilnīgi pamatoti uzskatīja, ka šos cilvēkus būtu pareizāk nodarbināt ražīgā darbā Latvijā, nevis izdot sodīšanai, lai pēc tam nosūtītu uz PSRS leTK labošanas darbu nometnēm Krievijā. Tā, piemēram, Ķeguma HES celtniecības Kadru daļas priekšnieks Šabutins pieņēma darbā kara komisariātu meklētos D. Pozņaku un V. Novicki. Uz Rīgas aprinča kara komisāra ieteikumu viņus nosūtīt uz kara komisariātu Šabutins atbildēja, ka viņš ne tikai D. Pozņaku un V. Novicki, bet arī nevienu citu celtniecības darbinieku, kurš tiks izsaukts uz Kara komisariātu, neatbrīvošot.¹⁰³

Valkas aprinča Gaujienas mežrūpniecības direktors (diemžēl dokumentos viņa uzvārds nav minēts) ilgu laiku slēpa dezertierus K. Ozolu un J. Lāci, pārvietojot viņus darbā no viena iecirkņa uz citu. Rīgas radiosakaru tīkla direktors Beļajevs vairāk nekā divus mēnešus slēpa dezertierus Vītolu un Piksi.¹⁰⁴

Šāda iestāžu, organizāciju un uzņēmumu vadītāju rīcība daudziem dezertieriem deva iespēju izvairīties no soda un palikt darbā Latvijā. Vislielāko centību dezertieru tvarstīšanā un sodīšanā izrādīja PSRS militāristi, kuru pavēles LPSR Kara komisariāts paklausīgi izpildīja.

Tā 1945. gada 25. maija pavēlē visiem Latvijas PSR aprinču un pilsētu kara komisāriem LPSR kara komisārs ģenerālmajors V. Malahovskis norādīja:

“Lai izpildītu Leņģingradas frontes štāba 1945. gada 18. maija rīkojumu nr. 1/044037, pavēlu:

1. Karaklausībai pakļauto rezerves ierindnieku un seržantu mobilizāciju dienestam Sarkanajā armijā turpmāk pārtraukt.

[..]

3. Visus atrastos dezertierus, kā arī tos, kas izvairās no iesaukuma un dienesta Sarkanajā armijā, uz Kara pārsūtīšanas punktu nesūtīt, bet nodot tiesai.

4. Karaklausībai pakļautos un tos karavīrus, kurus notiesājusi tiesa, piemērojot KPFSR kriminālkodeksa 28. panta 2. piezīmi, uzskaitē nepieņemt.

5. Tos karaklausībai pakļautos, kuri ierodas no atbrīvotās Kurzemes, ja viņiem ir izziņas par filtrāciju filtrācijas punktos, ņemt kara uzskaitē, norādot, ka viņus var iesaukt Sarkanajā armijā; visus tos, kuriem izziņas nav, ar leTK un VDTK orgānu palīdzību nosūtīt uz filtrācijas punktiem.”¹⁰⁵

Bet 1945. gada 16. jūnija rīkojumā V. Malahovskis savukārt deva šādus norādījumus:

“Daļēji izmainot manu 1945. gada 25. maija norādījumu nr. 12/02541 3. un 4. punktu, pieņemt stingrai vadībai un izpildei 1945. gada 5. jūnijā dotos norādījumus nr. 081 Ļeņingradas frontes karaspēkam:

Pēdējā laikā ir gadījumi, kad daži kara komisariāti, garnizoni un pārsūtīšanas punktu priekšnieki atsakās pieņemt no leTK orgāniem un saskaņā ar Aizsardzības tautas komisariāta 1943. gada pavēli nr. 0413 nosūtīt uz soda daļām Sarkanās armijas dezertierus.”

Saskaņā ar Sarkanās armijas Galvenās formēšanas pārvaldes 1945. gada 2. jūnija direktīvu nr. M(1)1115 karaspēka pavēlnieks pavēlēja:

“Sarkanās armijas dezertieru pieņemšanu un nosūtīšanu uz soda daļām neaizkavēt, bet izpildīt pēc iepriekš dotiem norādījumiem, kuri noteikti PSRS Aizsardzības tautas komisariāta 1943. gada pavēlē nr. 0413.”¹⁰⁶

Taču situācija dezertieru meklēšanā un sodīšanā šajā laikā būtiski mainījās, ko apliecina arī šeit publicētie dokumenti.

Latvijas PSR iekšlietu tautas komisariāts

Daļa cīņai ar bandītismu

1945. gada 19. jūnijā

Pilnīgi slepeni

Rīgā

Latvijas PSR kara komisāram ģenerālmajoram

biedram Malahovskim Rīgā

Latvijas PSR teritorijā leTK orgāni veic pasākumus, lai panāktu šādu noziedzīgo elementu kategoriju brīvprātīgu ierašanos un legalizēšanos:

- a) bruņotu bandītu un dezertieru grupu dalībnieki, kuri slēpjas mežos;
- b) dezertieri un no dienesta Sarkanajā armijā izvairījušies, kuri slēpjas mežos vai savās mājās.

Pasākumi, lai izvestu no pagrīdes bandītu un dezertieru elementus, tiek veikti uz PSR Savienības leTK 1945. gada 10. aprīļa norādījumu nr. 7330 un Latvijas K(b)P CK biroja 1945. gada 16. aprīļa lēmuma pamata.

[..]

Visi tie, kuri brīvprātīgi ierodas leTK orgānos, pie kriminālatbildības netiek saukti, bet pēc attiecīgās noformēšanas tiek nosūtīti uz apriņķu kara komisariātiem reģistrācijai.

Taču ir sastopami fakti, kad atsevišķas personas vispirms tiek nosūtītas reģistrācijai uz apriņķa Kara komisariātu, kur tās aiztur un nodod leTK un Prokuratūrai saukšanai pie kriminālatbildības. Ir sastopami gadījumi, kad par tām personām, kuras brīvprātīgi ieradušās leTK orgānos, apriņķa kara komisariāti noformēja materiālus un tos nodeva Prokuratūrai [..]

Tāds stāvoklis noveda pie tā, ka brīvprātīgi ieradušos skaits samazinājās, bet dažkārt tā pilnīgi izbeidzās, jo ar savu neuzmanīgo rīcību apriņķu kara komisariātu darbinieki grāva LK(b)P apriņķu komiteju pārstāvju autoritāti laukos un viņu aģitācijai vairs nebija iedarbības.

Pamatojoties uz teikto, lūdzam izskaidrot apriņķu kara komisāriem sekojošo:

1. Visus pasākumus par brīvprātīgu ierašanos veikt tikai pēc saskaņošanas ar leTK apriņķu daļu priekšniekiem.
2. Apriņķu kara komisariātos esošos materiālus par personām, kuras ir brīvprātīgi ieradušās, nosūtīt leTK apriņķu daļām, lai tos pievienotu leTK materiāliem.
3. Brīvprātīgi ieradušos neaizturēt, vēl jo vairāk – nepaņemt arestiem.

Latvijas PSR iekšlietu tautas komisārs, valsts drošības komisārs
(Eglītis)

Latvijas PSR daļas cīņai ar bandītismu priekšnieka vietnieks
valsts drošības apakšpulkvedis
Supjevs¹⁰⁷

*

Latvijas PSR republikāniskajam kara komisāram

Slepeni

Atbildot uz 1945.14.06. nr. 11/02840

Ziņoju, ka par visiem aizturētajiem 38 cilvēkiem, kuri bija izvairījušies no mobilizācijas iesaukuma, [...] tika ierosinātas lietas viņu saukšanai pie kriminālatbildības, taču prokurors lietas pārtrauca un aizturētos nodeva apriņķa Kara komisariāta rīcībā.

Daugavpils apriņķa kara komisārs
apakšpulkvedis Samagins¹⁰⁸

Latvijas PSR Kara komisariātam

Atbildot uz nr. 110283s

Slepeni

Ziņoju, ka 28 cilvēki no tiem, kuri izvairījās no iesaukuma un mobilizācijas, tiesai nav nodoti; tie nav ņemti specuzskaitē tādēļ, ka leTK apriņķa daļas priekšnieks valsts drošības apakšpulkvedis biedrs Radionovs personiski man paskaidroja, ka pagaidām tie, kuri ilgu laiku izvairījās un slēpās mežos, [...] konkrētam sodam nav jāpaļauj, lai palielinātu leTK orgānos un apriņķa kara komisariātos brīvprātīgi ieradušos skaitu.

Rēzeknes apriņķa kara komisārs
apakšpulkvedis Gutovskis¹⁰⁹

Tomēr PSRS militāristi ar tādu liberālu attieksmi pret dezertieriem negribēja samierināties un 1945. gada 22. augustā Baltijas kara apgabala štāba priekšnieka vietnieks pulkvedis Todess un Mobilizācijas un komplektēšanas daļas priekšnieks pulkvedis Morozovs LPSR kara komisāram V. Malahovskim deva šādu rīkojumu:

*"[...] Dezertierus un tos rezerves karaklausībai pakļautos, kuri Lielā tēvijas kara laikā ļaunprātīgi izvairījās no iesaukšanas Sarkanajā armijā un tagad atrastos, saukt pie tiesas atbildības."*¹¹⁰

Nezinādams, kā īsti rīkoties, LPSR kara komisārs V. Malahovskis 1945. gada 30. augusta ziņojumā Baltijas kara apgabala štāba Mobilizācijas un komplektēšanas daļas priekšniekam rakstīja:

"[...] To bandītu vidū, kuri iznāk no mežiem ir liels skaits dezertieru, kurus kara komisariāti nevar nosūtīt uz karaspēka daļām un saukt pie tiesas atbildības, jo tam pretojas vietējie partijas un padomju orgāni, Valsts drošības tautas komisariāts, Iekšlietu tautas komisariāts un prokuratūras orgāni, baidoties, ka šādi kara komisariāta pasākumi varētu kaitēt aģitācijas darbam, lai pierunātu tos bandītus, kuri slēpjas mežos, brīvprātīgi iznākt no mežiem. [...]"

*Lūdzu Jūsu norādījumus, ko darīt ar minētās kategorijas personām (Sarkanās armijas karavīri, kuri agrāk ir dezertējuši). Vai nosūtīt viņus turpmākajam dienestam uz 145. strēlnieku rezerves pulku, neraugoties uz vietējās varas orgānu, Iekšlietu tautas komisariāta, Valsts drošības tautas komisariāta un prokuratūras orgānu iebildumiem, vai līdz sevišķam norādījumam ņemt viņus uzskaitē, nepiemērojot pret viņiem nekādus pasākumus."*¹¹¹

Baltijas kara apgabala štāba atbilde uz šo iesniegumu dokumentos nav atrodamā, taču citi dokumenti apliecina, ka šajā laikā LPSR kara komisārs V. Malahovskis tomēr ir bijis spiests vairāk ievērot LK(b)P CK politisko lēmumu, nevis PSRS militāristu prasības. 1945. gada 18. septembra rīkojumā visiem LPSR apriņķu un pilsētu kara komisāriem viņš norādīja:

"Pēc LPSR Iekšlietu tautas komisāra ziņām, Daugavpils un Ventspils apriņķa kara komisariāti cenšas nosūtīt uz Kara pārsūtīšanas punktu bez saskaņošanas ar Iekšlietu tautas komisariātu un Valsts drošības tautas komisariātu tās personas, kuras brīvprātīgi iznāk no mežiem."

*Vēlreiz apstiprinu visiem kara komisāriem, ka visas tās personas, kuras brīvprātīgi iznāk no mežiem, neatkarīgi no tā, vai tās ir dezertieri vai tās, kuras izvairījušās no uzskaites un iesaukuma vai dienējušas vācu armijā, un citas, uz Kara pārsūtīšanas punktu vai kādu citu vietu nesūtīt un pie kriminālatbildības, kā arī administratīvās atbildības nesaukt, ja nav Iekšlietu tautas komisariāta un prokuratūras sankcijas un ja tas nav saskaņots ar partijas apriņķa un pilsētu komiteju sekretāriem."*¹¹²

Līdz 1945. gada 1. septembrim pavisam Latvijā no mežiem iznāca 1790 dezertieri un no dienesta Sarkanajā armijā izvairījušās personas.¹¹³

Tolaik šādas personas parasti pie kriminālatbildības nesauca. Taču dažus gadus vēlāk, kad tika gatavota 1949. gada 25. marta “kulaku” un “nacionālistu” deportācija, izsūtāmo sarakstos LPSR Valsts drošības ministrija iekļāva un “mūža nometinājumā” uz Sibīriju izsūtīja arī daudzus 1944.–1945. gada dezertierus un viņu ģimenes.

Nāves ziņas

Saskaņā ar PSRS Aizsardzības tautas komisariāta norādījumiem katram Kara komisariātam vajadzēja sastādīt kritušo un bezvēsts pazudušo ierindnieku un seržantu sarakstus pensijas jautājumu kārtošanaī viņu piederīgajiem. Pēc tam kara komisariāti kritušo karaklausības apliecību, kā arī citus kara komisariāta vai karaspēka daļas izsniegtus dokumentus nosūtīja uz PSRS Aizsardzības tautas komisariāta Vēstures un arhīva daļu Buzulukā. Kritušo karavīru pases, dzimšanas apliecības, laulību apliecības un miršanas apliecības nosūtīja uz kritušā karavīra ģimenes dzīvesvietas milicijas un dzimtsarakstu iestādēm. Ja kritušajam piederīgo nebija, tad dokumentus nodeva vietējās varas iestādēm.

Dokumenti liecina, ka kritušo skaits Sarkanās armijas latviešu karaspēka daļās, starp tiem arī 1944.–1945. gadā mobilizētie, ir bijis liels. Tā, piemēram, 43. gvardes latviešu strēlnieku divīzijā laikposmā no 1944. gada 2. līdz 12. augustam krita 352 karavīri, no 1944. gada 12. līdz 31. augustam – 335, no 1944. gada 1. septembra līdz 14. septembrim – 58, no 1944. gada 14. septembra līdz 10. oktobrim – 447, 1944. gada novembrī – 20, bet 1944. gada decembrī – 80 cilvēku.¹¹⁴ Viņu vidū bija kā no latviešu kolonijām Padomju Savienībā mobilizētie, tā arī 1944. gadā Latvijā iesauktie. 1944. gada decembrī Abrenes apriņķa Kara komisariāts saņēma 126 nāves ziņas, Daugavpils – 339, Rēzeknes – 193, Valmieras – 16.¹¹⁵ Līdzīga aina bija arī citos LPSR kara komisariātos. 1945. gada janvārī Valmieras apriņķī pienāca 69 nāves ziņas, Cēsu – 22, Jēkabpils – 56, Ilūkstes – 50, Daugavpils pilsētā – 24, Daugavpils apriņķī – 182, Rēzeknes apriņķī – 142, Rīgas apriņķī – 74, Jelgavas pilsētā – 11, Jelgavas apriņķī – 62, Abrenes apriņķī – 41, Bauskas apriņķī – 37, Valkas apriņķī – 62.¹¹⁶ Pavisam 1945. gada janvārī Latvijā tika saņemtas 1999 nāves ziņas,¹¹⁷ martā – 1846, aprīlī – 2283,¹¹⁸ maijā – 1233,¹¹⁹ jūnijā – 688,¹²⁰ jūlijā – 336,¹²¹ augustā – 296,¹²² septembrī – 231,¹²³ oktobrī – 325,¹²⁴ novembrī – 206 pavēstes par kritušajiem.¹²⁵

Par hospitāļos mirušajiem karavīriem nāves ziņas tika saņemtas arī vēlāk. Daudzi 1944.–1945. gadā mobilizētie bija pazuduši bez vēsts.

Tādu cenu latviešu tautai nācās maksāt par 1944.–1945. gada prettiesisko mobilizāciju.

* * *

No starptautisko tiesību viedokļa 1944.–1945. gadā notikusī Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā ir jāuzskata kā 1907. gada Hāgas starptautiskās konvencijas par kara vešanas noteikumiem rupjš pārkāpums. Par to atbildīgas ir ne tikai PSRS Aizsardzības tautas komisariāta iestādes, kuras izdeva visas ar šo mobilizāciju saistītās direktīvas, bet arī LK(b)P Centrālās komitejas birojs, kā arī citas tās struktūras, kuras mobilizācijas pasākumus visādos veidos atbalstīja.

Tos Latvijas iedzīvotājus, kuri bija dienējuši vācu armijā vai vāciešu formētajās karaspēka daļās, PSRS varas iestādes mobilizēja vai aizturēja un nosūtīja uz lekšlietu tautas komisariāta soda nometnēm. Šo cilvēku represēšanas izpēte varētu būt atsevišķa pētījuma uzdevums.

Par to, ka daudzi Latvijas iedzīvotāji nav atbalstījuši PSRS iestāžu 1944.–1945. gadā veikto mobilizācijas kampaņu, liecina ievērojamais dezertieru skaits. To lielā mērā ietekmēja gan PSRS okupācijas varas laikā Latvijā veiktie politiskie un ekonomiskie pasākumi – arī plaši izvērstie “pretpadomju elementu” aresti –, gan arī daudzie Sarkanās armijas militārpersonu kriminālnozieģumi. Nevēlēšanos dienēt Sarkanās armijas karaspēka daļās ietekmēja arī tur sastopamās lielkrievu šovinisma izpausmes.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Sk.: *Silgailis A.* Latviešu leģions. 2. izd. – Kopenhāgena, 1964; *Blāķis A.* Medaļas otrā puse: Okupācijas varu pavadā un jūgā 1940.–1945. – Argentīna; *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 334.–351. lpp.; *Feldmanis I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2001, 165.–178. lpp.; *Samsons V.* Kurzemes katlā. – Rīga, 1969.
- ² Sk.: Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, 1941.–1945. – Rīga, 1966; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj. – Rīga, 1965; 2. sēj. – Rīga, 1971; *Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945.* – Рига, 1970; *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945,* в 3-х кн. – Рига, 1966, 1967, 1967; *Савченко В. И.* Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны. – Рига, 1975.
- ³ *Jēkabsons Ē., Bambals A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 120.–170. lpp.
- ⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 1. apr., 54. l., 18. lp.

- 5 Охотин Н., Рогинский А. "Латышская операция" 1937–1938 годов // Архивный комментарий, 2000, 30 окт., № 4.
- 6 Черушев Н. С. Удар по своим. Красная армия 1938–1941. – Москва, 2003; Черушев Н. С. 1937 год: Элита Красной армии на Голгофе. – Москва, 2003.
- 7 LVA, PA-301. f., 3. apr., 65. l., 4. lp.
- 8 Turpat, 26. lp.
- 9 Turpat, 22. lp.
- 10 Turpat, 24. lp.
- 11 Turpat, PA-101. f., 1. apr., 52. l., 132. lp.
- 12 Turpat, 54. l., 38. lp.
- 13 Turpat, 5. apr., 2. l., 25. lp.
- 14 Turpat, 4. apr., 1. l., 32. lp.
- 15 Turpat, 5. apr., 3. l., 3. lp.
- 16 Turpat, 4. apr., 3. l., 9. lp.
- 17 Turpat, 5. apr., 2. l., 62. lp.
- 18 Turpat, 3. l., 197. lp.
- 19 Turpat, 4. apr., 3. l., 9. lp.
- 20 Turpat, 5. apr., 2. l., 1. lp.
- 21 Turpat, 3. apr., 15.a l., 1. lp.
- 22 Turpat, 6. apr., 16. l., 27. lp.
- 23 Turpat, 8. apr., 17. l., 79. lp.
- 24 Turpat.
- 25 Turpat, 15500. f., 2. apr., 2535. l., 8. lp.
- 26 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 2. l., 219. lp.
- 27 Turpat, PA-101. f., 6. apr., 16. l., 23., 24. lp.
- 28 Turpat, 29., 30. lp.
- 29 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 1. l., 87. lp.
- 30 Turpat, 3. apr., 6. l., 21. lp.
- 31 Turpat, 5. l., 31. lp.
- 32 Turpat, 2.s apr., 2. l., 196. lp.
- 33 Turpat, 108. lp.
- 34 Turpat, 335. lp.
- 35 Turpat, 507. lp.
- 36 Turpat, 510. lp.
- 37 Turpat, 534. lp.
- 38 Turpat, 2.a l., 609. lp.
- 39 Turpat, 560. lp.
- 40 Turpat, PA-101. f., 3. apr., 15.a l., 1. lp.
- 41 Turpat, 6. apr., 6. l., 16. lp.
- 42 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 2. l., 491. lp.
- 43 Turpat, 424. lp.
- 44 Turpat, PA-101. f., 8. apr., 12. l., 14. lp.
- 45 Turpat, 15. lp.

- 46 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 10. l., 7. lp.
- 47 Turpat, 23. lp.
- 48 Turpat, PA-101. f., 8. apr., 17. l., 76., 76.a, 77. lp.
- 49 Turpat, 119. lp.
- 50 Turpat, 1248. f., 3.s apr., 4. l., 12.a, 13. lp.
- 51 Turpat, 4. lp.
- 52 Turpat, 2.s apr., 10. l., 84. lp.
- 53 Turpat.
- 54 Turpat, 3.s apr., 4. l., 11. lp.
- 55 Turpat, 17. lp.
- 56 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – Москва, 2003, т. 3, кн. 1, с. 128, 129.
- 57 LVA, 1248. f., 2.s apr., 1. l., 20. lp.
- 58 Turpat, 63. lp.
- 59 Turpat, 46. lp.
- 60 Turpat, 3.s apr., 5. l., 4. lp.
- 61 Turpat, 2.s apr., 2. l., 53. lp.
- 62 Turpat, 3.s apr., 6. l., 1. lp.
- 63 Turpat, 3. lp.
- 64 Turpat, 2.s apr., 2. l., 509. lp.
- 65 Turpat, 532. lp.
- 66 Turpat, PA-101. f., 6. apr., 16. l., 2. lp.
- 67 Turpat, 3. lp.
- 68 Turpat, 8. lp.
- 69 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 2. l., 617. lp.
- 70 Turpat, 616. lp.
- 71 Turpat, 3.s apr., 6. l., 4. lp.
- 72 Turpat, 1.s apr., 2. l., 33. lp.
- 73 Turpat, 3.s apr., 6. l., 44. lp.
- 74 Turpat, 2.s apr., 11. l., 11. lp.
- 75 Turpat, 2. lp.
- 76 Turpat, 104. lp.
- 77 Turpat, 10. l., 104. lp.
- 78 Turpat, 134. lp.
- 79 Turpat, 160. lp.
- 80 Turpat, PA-101. f., 6. apr., 16. l., 152. lp.
- 81 Turpat, 1248. f., 3.s apr., 4. l., 13. lp.
- 82 Turpat, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 56., 57. lp.
- 83 Turpat, 270. f., 1.s apr., 92. l., 36., 37. lp.
- 84 Turpat, PA-101. f., 8. apr., 12. l., 11. lp.
- 85 Turpat, 6. apr., 21. l., 24. lp.
- 86 Turpat, 25. lp.
- 87 Turpat, 8. apr., 12. l., 8. lp.

- 88 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 2.a l., 91. lp.
89 Turpat, 2. l., 380. lp.
90 Turpat, PA-101. f., 6. apr., 16. l., 44. lp.
91 LVA, 1248. f., 2.s apr., 9. l., 138.–141. lp.
92 Turpat, 327. lp.
93 Turpat, 386. lp.
94 Turpat, 3.s apr., 4. l., 7.a lp.
95 Turpat, 2.s apr., 2. l., 604. lp.
96 Turpat, 433. lp.
97 Turpat, 9. l., 155. lp.
98 Turpat, 140. lp.
99 Turpat, 250. lp.
100 Turpat, 487. lp.
101 Turpat, 10. l., 55. lp.
102 Turpat, 9. l., 384. lp.
103 Turpat, 322. lp.
104 Turpat.
105 Turpat, 11. l., 148. lp.
106 Turpat, 156. lp.
107 Turpat, 9.a l., 384. lp.
108 Turpat, 366. lp.
109 Turpat, 346. lp.
110 Turpat, 10. l., 133. lp.
111 Turpat, 14. l., 158. lp.
112 Turpat, 28. lp.
113 Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 228. lpp.
114 LVA, PA-101. f., 6. apr., 13. l., 1., 24., 50., 58., 98., 105. lp.
115 Turpat, 1248. f., 2.s apr., 15. l., 3., 5., 10., 19. lp.
116 Turpat, 26. lp.
117 Turpat, 57. lp.
118 Turpat, 162. lp.
119 Turpat, 204. lp.
120 Turpat, 209. lp.
121 Turpat, 213. lp.
122 Turpat, 359. lp.
123 Turpat, 396. lp.
124 Turpat, 429. lp.
125 Turpat, 406. lp.

Jānis Riekstiņš

Mobilisierung der Einwohner Lettlands in die Rote Armee (1944–1945)

Zusammenfassung

Ein kaum berührtes Problem in der Forschung der Ereignisse des Zweiten Weltkriegs ist die Mobilisierung der Einwohner Lettlands in die Rote Armee 1944 und 1945. Die Dokumente des Staatsarchivs Lettlands offenbaren einen in mehreren Aspekten dem lettischen Volk schmerzhaften und tragischen Prozess. So hatte das Volkskommissariat zur Verteidigung der UdSSR die Mobilmachung der Bewohner Lettlands bereits lange vor dem Herannahen der Front an die lettische Grenze geplant. Das Kriegskommissariat der LSSR wurde beauftragt, innerhalb kürzester Zeit Männer von 32 Jahrgängen in die Rote Armee einzuberufen. Die Mobilmachung geschah durch Direktiven der Stabsleitung der Roten Armee. Dadurch konnten nicht nur Kriegskommissariate, sondern auch Armeetruppen die Mobilisierung vornehmen.

Die Mobilmachung vollzog sich auf dem Territorium Lettlands vom Juli 1944 bis Mai 1945. Bis zum 1. Juni 1945 wurden 57.422 Männer zu verschiedenen Armeeeinheiten einbezogen.

Die zur Zeit bekannten und ausgewerteten Archive geben uns leider keine Möglichkeit, die genaue Zahl der aus Lettland 1944-1945 mobilisierten, an der Front gefallenen Soldaten zu bestimmen. Dass die Zahl sehr groß gewesen sein muss, belegen folgende Daten: Im Januar 1945 wurden in Lettland 1.199 Todesnachrichten erhalten, im März – 1.846, im April – 2.283, im Mai – 1.233

Weiter wird das Thema der sog. unzuverlässigen Mobilisierten betrachtet und ihr weiterer Lebensweg verfolgt. Als unzuverlässig galten alle, die bereits in der deutschen Armee oder in den von Deutschen geformten Truppen gedient hatten. Sie kamen in Sonderlager des Innenkommissariats der UdSSR.

Dokumentiert ist des weiteren, dass viele Einwohner Lettlands versuchten, der Mobilisierung zu entkommen. Festgenommene Deserteure wurden in Strafruppen versetzt, kamen ins Gefängnis oder in Arbeitslager .

Die Mobilmachung der Bewohner Lettlands ist als grobe Verletzung der Internationalen Konvention von Haag 1907 über die Bestimmungen der Kriegsführung zu bewerten. Durch die Mobilmachung hatte Lettland sehr große Verluste an Einwohnern zu beklagen.

KRĀJUMĀ IEVIETOTO RAKSTU AUTORI

Dreimane Inese, Latvijas Okupācijas muzeja krātuves līdzstrādniece

Feldmanis Inesis, Dr. habil. hist., prof., LZA īstenais loceklis, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs

Ivanovs Aleksandrs, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Vēstures katedras docents

Jansons Ritvars, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra speciālists, LU doktorants

Kangeris Kārlis, Dr. hist., Stokholmas universitātes Baltijas studiju katedras pētnieks (Zviedrija, Stokholma)

Neiburgs Uldis, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks

Pavlovičs Juris, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents, LU doktorants

Riekstiņš Jānis, Latvijas Valsts arhīva vecākais referents

Strods Heinrihs, Dr. habil. hist., prof., LZA goda loceklis, Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs

Zellis Kaspars, Rīgas Franču liceja pasniedzējs, LU doktorants

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesors, Latvijas Valsts prezidentes padomnieks vēstures jautājumos

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 16
Occupied Latvia in 20th century (1940-s)

Institute of the History of Latvia Publishers
Rīga 2005

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
Akadēmijas laukumā 1 Rīgā, LV-1050/1202.
Reģistrācijas apliecības nr. 40008064387.
Iespiesta Valsts zemes dienesta poligrāfijas daļā "Latvijas karte",
O. Vācieša ielā 43 Rīgā, LV-1004.
Iesietā a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina ielā 12 Rīgā, LV-1050.

Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komi-
Ok 830 sijas 2004. gada pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds,
2005. – 450 lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.).
ISBN 9984-601-57-9 UDK 94(474.3)(082)